

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्री ॥

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

१८

भारतस्य सांस्कृतिकनिधिः

डॉ० रामजी उपाध्याय

एम० ए०, डी० फिल०, डी० लिट्०

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

प्रकाशक—

चौखम्बा विद्याभवन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

घोक (बनारस स्टेट बैंक भवन के पीछे),

पो० बक्स न० ६९

वाराणसी २२१००१

S820

N90

89497

सर्वाधिकार सुरक्षित

© तृतीय संस्करण १९९०

मूल्य १००

अग्य प्राप्तिस्थान—

चौखम्बा सुगमार्ती प्रकाशन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

के० ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन

पो० बा० नं० ११२९, वाराणसी २२१००१

दूरभाष : ५५३५७

*

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

३८ यू. ए, जवाहरनगर, बंगलो रोड

दिल्ली ११०००७

मुखक—

श्रीजी मुद्रणालय

वाराणसी

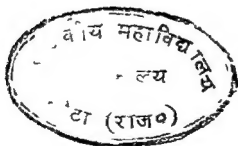
VIDYABHAWAN PRACYAVIDYA GRANTHAMALA

18

BHĀRATASYA SĀMSKṚTIKANIDHIḤ

(Cultural Heritage of India)

Dr. Ramji Upadhyaya
MA DPhil D Litt

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
CHOWK (Behind The Benares State Bank Building)
Post Box No. 1069
VARANASI 221001
Telephone : 63076

Also can be had of
CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
VARANASI 221001

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
(Oriental Publishers & Distributors)
38 U. A., Jawaharnagar, Bungalow Road
DELHI 110007
Post Box No 2113

भूमिका

संस्कृतिराणमेव राष्ट्रम् । संस्कृति राष्ट्रमिति नाम सार्थकं करानि । अतएव संस्कृति-भरक्षणमेव कस्यचिद्देशस्य परमं कर्तव्यम् । यदि नाम राष्ट्रिया संस्कृतिर्विना स्यात्, तर्हि सर्वमेव विनष्टं भवति ।

न काचित् संस्कृतिरेकस्मिन् दिने केनचिदेनेन पुरुषेण पुरस्कृत्यते । यथा काचित्प्रदीपना स्रोतसा मारिता च जलमादाम स्वयं विदधाति, तथैव संस्कृतिरमस्याना लोभाना मनीषिणा सम्प्रदायाना च आचार-विचार-शिक्षण-दीक्षात्मकानुवर्तना प्रचरति । एव-भूतेष्वपि यथा गङ्गा हिमाचलस्य वैष्णव स्वरीये प्रवाहे सर्वत्र सततं धारयति, तथैव भार-तीयस्य संस्कृतिर्वेदस्य सारंभीमत्वमुररीकृत्य सर्वाभारतमा प्रवर्तते ।

निःसन्देहं संस्कृतिस्तु नित्यं सबधते, नूतनतत्त्वानि सन्धारयते च । तथापि नूतनानि तत्त्वानि परिश्रान्तानि च शाश्वतसंस्कृतिशरीरं प्रणययति, न तस्य हानिं कुर्वन्ति । अनेन प्रकारेण संस्कृतेर्निर्जरत्वं विधीयते ।

भारतवासिनो भारतीयसंस्कृतिरूपं सम्यगनुसृत्य पुनः गौरवास्पदं पदं प्राप्तुं समर्थाः सन्ति । भारते परतन्त्रीभूते भारतवासिने प्रायशः स्वदेशस्य संस्कृतिरम्परप्रति स्मरणग्रीला सञ्जाता । स्वतन्त्रताया अभ्युपगमे पुनरपि स्वदेशस्य संस्कृते संस्कृत-साहित्यस्य च निधिं सम्यगवगन्तव्यं ।

भारतीयसंस्कृतिर्विवेचनं बहुधा योरोपीयविचारणापद्धतिमनुसृत्य कृतम् । प्रकृतप्रबन्धे प्राचीनसंस्कृतिधारा भारतीयदृष्ट्या विभाजिता वर्तते, तस्या पर्यालोचनं च भारतीय-वैज्ञानिकप्रणालीमन्तव्यं समान्यम् । अत्र न केवलं भारतीयसंस्कृते सिद्धातपक्षं उप-वर्णितं, अपि तु तस्या व्यावहारिकस्वरूपमपि समुदाहृतम् । भारतीयसंस्कृते प्रगतीना परिज्ञानाय काचित्त्रिणिष्ठानुसन्धानपद्धतिरनुसर्तव्येति मे मतिः । तस्या परिलक्षणं प्रबन्धे-स्मिन् पदं पदं भविष्यति ।

त्रिदुषा वसवद
रामजी उपाध्यायः

अनुक्रमणिका

१	यामुखम्	१-१५
२	संस्कार	१६-३२
३	आश्रम-व्यवस्था	३३-८३
४	सामाजिक-संस्थानम्	८४-१३५
५	उपभोग्यानि	१३६-१७१
६	व्यवसाया	१७२-२०२
७	मनोबिलोदा	२०३-२३१
८	राजतन्त्रम्	२३२-२६५
९	दार्शनिक-प्रवृत्तयः	२६६-२८८
१०	धार्मिक-प्रवृत्तयः	२८९-३२६
११	शिल्प-साधना	३२७-३५३
१२	विज्ञानम्	३५४-३७३
१३	वाक्य-साधना	३७४-३८८
१४	वैदेशिकोऽनुग्रहः	३८९-४०५
१५	उपसंहारः	४०६

आमुखम्

मानवस्यैतदप्राणिभ्यः मुख्यप्रवृत्तौ स्वभावज्ञौ वैशिष्ट्यं वर्तते । यद्यपि मानव 'आहार-निद्राप्रदमैयुनेन पशुभिः समानं किन्तु पशुवदाभिरैव प्रवृत्तिभिस्त्वस्य प्रगतिर्निर्वह्यता । मुष्मापिन पशुशो नूनमेवाहारविहारनिद्रादिकं यथेष्टं वाञ्छन्ति मयकारणानि निवारयन्ते च—मानवोऽपि तद् वाञ्छति तानि निवारयते च किन्तु पशूनामाहारविहारस्य सामग्रीषु साधनेषु च युगानुसारं परिवर्तनं किञ्चिन्मानमेव भवति । तेषां जीवनविधिरधुनापि प्रायः तादृशी यथा सहस्रवर्षपूर्वमेवासीत् । इत्येव पशुजीवनं प्राकृतिकं भवति । तस्माद् विपरीतमेव मानवजीवनं सांस्कृतिकं भवति । अत्रैव वर्तते मानववैशिष्ट्यम् । मानवस्य जीवन-विधिः प्रतिपुगं नवत्रयो दृश्यते । कदापि स आहारविहारोदयं सर्वथा परित्यजेत न भवति । स नित्यमेव नवीनसामग्रीणां साधनानां च सम्पादनेन परित्येष्टतरमात्मानं कर्तुं चेष्टते । इदं मानवस्य बुद्धिः सहायकत्वेन तिष्ठति । बुद्धियोगेन स जगत्तो नित्यं कल्याणपरं नवीनतरं रूपं विदधाति । मानवो बुद्धेरन्वेषणे पशुभ्यः उत्तरेष्ठतरो भवति ।

मानवोमानन्दस्य सामान्यतः चत्वारि क्षेत्राणि वर्तन्ते—(१) आधिभौतिकम् (२) आध्यात्मिकम् (३) रसात्मकम् (४) सेवात्मकं च ।^१ आधिभौतिकक्षेत्रे मानव ऐन्द्रियकमुखलानां ज्ञानविज्ञानबलेन पञ्चतत्त्वनिमित्तवस्तूनामधिकाधिकोपयोगिस्वरूपं परिज्ञाय विनाशं चात्मानं बहु मन्यते । अस्यां दिशि परमाणुशक्तेराविष्कारोऽधुना सर्वोच्चोन्नतिर्दृश्यते । आध्यात्मिकक्षेत्रे योगस्य दर्शनस्य च महिमा वर्तते । योगदर्शनस्यासामान्यं परमात्मनश्च ज्ञानेनानुभूत्या च परानन्दो लभ्यते । समाधिर्ब्रह्मनिष्ठता चात्मनोऽस्य चरमविकाशो वर्तते । रसात्मकक्षेत्रे काव्यकलाशिल्पानामतिशयो रजते । तैम्यो हृदय-द्वारानन्दं प्राप्नोति । सेवात्मकक्षेत्रे शालानामात्मगुणानां चाभिवृद्धिं सामाजिकसुविधाने धर्मव्यवहारेण क्रियते ।^२ अनेनैव 'परोपकाराय सता विमूढयः' 'बभूवैव कुटुम्बकम्' 'आदानं हि विसर्गम्' 'परापकारं पुण्याय' 'एवै सत्पुरुषा परार्थं यदृच्छति, स्वार्थं परित्यज्य ये' इत्यादयः शिष्टाचारस्य प्रकाशस्तस्मात् सनातना सन्ति ।

चतुर्षु क्षेत्रेष्वनन्तायामुप्रातिपद्यते । निरवधिकालं मानवो ज्ञानेन, दर्शनेन, रसवृत्त्या, धर्मभावेन आधिकतरानन्दस्य प्राप्तये यत्नं करिष्यति । प्रकरणमिदमधिकृत्य मानवो बुद्धे-

१. तदया गौतमनं त्रिविधं शरीरं व्याकृतम्—स्थूलं, सूक्ष्मं, मनोमयं च । एतेषां प्रत्येकशो भोगा नुभूयो भवन्ति आनन्दं विषयः [दार्शनिकाये पाठ्यादिसुते] रत्नान्तरायस्मृत्यापि मानवस्यात्म्यात्मेन प्रतिगदितम्—प्राकृतिकम्, नैतिकम्, आध्यात्मिकं च । शान्ति-नैतिकये १०० ।

२. इत्येव परमादादर्शनं शृङ्खलकृत्तिं चाह्वयते — अक्षिपयत्वा परकीयमित्रात्मानमवयच्छति शरणागतं वसत्यथ ।

रध्मात्मवृत्ते, सौन्दर्यभावनाया, शीलभावस्य च नित्यमेव सर्वधर्मं कृतवान् करिष्यति च । इयमेव सर्वधर्मप्रक्रिया मानव-संस्कृतिरिति ख्याता । संस्कृतिर्मानव-जीवनस्य कला, व्यक्ति-त्वस्य विकसन वा भवति ।^१

संस्कृतेरुपकरणानि

प्राकृतिकदशा

सांस्कृतिकप्रवृत्तयः प्रयानतः प्रकृतिप्रदत्तसाधनैः रूप्यन्ते । मानवस्तु प्रकृतिप्रदत्तवस्तुभिर्जीवनधारणं करोति । प्रकृतिश्चेदुदारा, तर्हि स्वल्पश्रमेणैव जीवनोपाया लभ्यते । तथा प्रभाविता जना स्वयमबोद्धा जायन्ते । प्रकृतिश्चेद दुस्साध्या भवेत्तर्हि कठोरश्रमेण जीवनोपायानुत्पादयन्तो जना स्वयमेव कठोरा भवन्ति । मानवः प्रथमं प्रकृतेरेवोद्यमस्य सहिष्णुतायाश्च शिक्षां गृह्णाति । प्रकृते रम्यप्रदेशेषु मनुषिणो दार्शनिकमाध्यात्मिकं च तत्त्वं विवर्ति । कलाविदः प्रकृतेरुपादानानि गृहीत्वा तस्याः सौष्ठवं सौन्दर्यं च काव्यचित्र-मूर्तिवास्तुभिर्गन्जति । प्राकृतिकसंविधानानुरूपं हि भारतस्य सांस्कृतिक सामाजिक राजनीतिकमैव विकसितम् ।

राजनीतिकदशा

सांस्कृतिकविकासे राजनीतिकस्थितौना प्रभावो बरीवति । प्राचीनयुगे राजा संस्कृते संरक्षकोऽभवत् । 'यथा राजा तथा प्रजा' इति सिद्धान्तानुसारं राज्ञो गुणा प्रजासु प्रति-विम्बिता अभवन् । राज्ञो रुचिभनुवर्त्य सांस्कृतिकसंस्थाना प्रादुर्भावोऽभ्युदयश्चाभव-ताम् । भारतस्येतिहासे प्रतियुगं राजनीतिस्थितौना सांस्कृतिकसंघटनविषयद्वयोरपरि प्रभावः सुप्रकटित एव ।

महापुरुषाणां कर्तृत्वम्

महापुरुषाणां कृतिभिराचार्यत्वेन च संस्कृतेरभिनवा दिशा जायते । बहवस्तत्रासन् महर्षयः आचार्याश्च तीर्थङ्कररूपेणावताररूपेण वा येषामभावे भारतीयसंस्कृते सुषमस्वरूपं न प्रादुर्भवेत् । आधुनिकयुगे महारामो गांधिमहाभागस्य सांस्कृतिकप्रभावो श्रुततम एव ।

स्वानाविकप्रवृत्तयः

कस्यापि राष्ट्रस्य संस्कृतिपथे तत्रत्यनिवासिना स्वानाविकप्रवृत्तौना प्रभावो विद्यते । भारतवासिनस्तु स्वभावतो दार्शनिका भवन्ति परम्परावादिनश्चाङ्गलदेशवासिनः । ईदृशीनां प्रवृत्तौना प्रतियुगं संस्कृतिविन्यासे छाया प्रतिफलति ।

१. संस्कृतिशब्दः प्रथमं यजुर्वेदे ७.१४ वनते । 'सा संस्कृतिविश्ववारा' इति । ऐतरेयब्राह्मणेऽपि निगदितम्—आमसंस्कृतिर्वायं शिवायि—एतैर्धर्मजानां आमानं संस्कृते । ६.१.५.१ । उभयत्र संस्कृतिशब्दः प्रायोऽस्मिन्नर्थे प्रयुक्तः ।

उपरिनिर्दिष्टोपकरणानुसारं भारते कश्चिद् विशिष्टं समायोगं समुदभवत् । तस्मिन्नेव सविधानके भारतीयसंस्कृतिं सम्पूर्णं विकसिता । तदेव सम्प्रति पर्यालोचनीयम् ।

सांस्कृतिकसमायोगः

प्राकृतिकभूमा

‘यो वै भूमा तत्सुखं नान्ये सुखमस्ति । भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितं यः’ इति छांदोग्योपनिषदि सन्देशः । नियमेन भूमात्मसात्करणाय इति समुद्दिष्टं साध्याधिधौ ‘भूमिं स्व’ पदानि मानसे भावितानि । अनेन पाठेन मानवस्यापमानपरिधौ पृथिव्या सह वायुलोक स्वर्गलोकश्च समाविष्टौ । अमुना विचारेण मानवः शरीरमुन्मेषप्रामराष्ट्रादिभ्यः परिधिभ्यो बहिर्निर्गतो भूमानमन्वभवत् ।^१

इयमेव सा नि सीमता, यथा भारतीयानां व्यक्तिस्वमतिशयोदात्तं निर्मापितम् । तेषां मानसपटले पृथिव्या आकाशलोकस्य च समृद्धिः सौन्दर्यञ्च प्रतिबिम्बितम् । अधुनापि स एवाकाशः अस्मान्मावरणम् । दिवा तस्य नीलिमा रात्रौ चागणिततारकाणां प्रभा रमणीयतमौ, किन्तु पृथ्वी प्राचीनयुगे मन्वतरासीत् ।^२ वैदिकयुगे पृथिव्या औदार्यं कविना गीतम्—

भूमे मातर्नि धेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम् ।

सविदानां दिवा कवे त्रिषा मा धेहि भूम्याम् ॥ अथर्व० १२ १ ६३

पृथिव्या गुणानुरूपं राष्ट्रियचरित्रं विकसितम् । तस्या सांनिध्ये ऋषिणोच्चरितम्—

यद्वदामि मधुमन् तद् वदामि यदीक्षे तद्वनन्ति मा ।

त्विषीमानस्मि जूतिमानवाग्यान् हन्मि दोषत ॥ अथर्व० १२ १ ५८

भारतभूमे समतलत्वेन तस्या विस्तृतपाना सारत्वेन मानवजीवने समं च कार्य-पद्धतौ चार्जवं प्रतिफलितम् ।

भारतीयप्रकृतमहत्त्वपूर्णोपकरणानि—पर्वता, नद्यः, समुद्राः, वनानि, श्रुतवः, पशु-पक्षिणश्च सन्ति । एषा सांस्कृतिकप्रभावः परीक्षणीयः ।

भारतं हिमाचल्य ध्येष्टपर्वतास्ति । अस्माकं देशस्यैक्यं हिमालयेन समुद्देशं सुरक्षितम् । चतुर्दिक्षु सुरक्षिते भारते पुरा वैदेशिका स्वल्पमभ्युपगता एवागता । तेऽपि भारतीय संस्कृतौ रक्षिता । हिमालयस्तु तपोभूमिं विद्याभूमिश्चाभवत् । अत्रैव विद्याग्निस्तपस्विनश्च मुक्तेन निवस्य ताज्जामासेनैव जीवनधारणायावश्यकवस्तूनि प्राप्तवन्तः । हिमालयानुरूपमेव सपामाध्यात्मिकदर्शनं प्रस्फुटितम् । अधुनापि बदरी-कैलास गौरी-नन्दाप्रभृतीनि सोहर-

१ अथर्व० १० १ ५३

२ आधुनिकयुगे वनानि नष्टप्रायाऽप्येव कासात्रजलाशयाश्च क्षाणित्वा एव क्षात्राहनाश्च नष्टाः । प्रगल्भीयवाद्गणशुक्ला एव वनं तत् । परंपरायां नवीनसंस्कृतिप्रवणा जना वनानि विधाय तत्रैव नैमिषिकानामासपहन्त्येव ।

स्थानानि महर्षीणां कीर्तिस्तम्भरूपेण सम्मानितानि । महर्षीणामुपदेश समादृत्य सन्तोऽद्यापि
तेषां माहात्म्यं समोक्तुं हिमालयं पर्यटन्ति । हिमालयस्तु तीर्थमेव ।

अन्येषामपि पर्वतानां न्यूनाधिकं हिमालयवत् प्रभावो लक्ष्यते । रामायणानुसारं विप्र-
कूटस्य रमणीयता रामस्य मनोभावेन व्यज्यते । तद्यथा

न राज्याद् भ्रञ्जनं भद्रे न सुहृदभिर्विना भव ।

मनो मे ब्रूयते वृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥

दक्षिणभारते विन्ध्यमेकलमलयमहेन्द्रसह्यादीनां गिरीणां समाहारो वर्तते । अमुं
पर्वतमालामु बहवो गुहा निमिताः । वनान्तरमणीयासु गुहासु धर्माणां दर्शनानामञ्जीतायका
भवसन् । अस्मिन् पर्वतप्रदेशे नैसर्गिकरमणीयतामाश्रित्य मानवस्य कलात्मकप्रवृत्तयः
चित्रमूर्तिवास्तुरूपाः प्रस्फुटिताः ।

मशेषि पर्वतप्रदेशेषु समतलप्रदेशेषु च तत्रत्यनिवासिभ्यो जीवनोपाया उपायनी-
कृताः । नदीनां घटप्रदेशान् समाश्रित्य मुनीनां नागरिकाणाञ्च वसतयः सर्वाणि । तासां
जल स्नानाय, पानाय, जलविहारदिमनोरञ्जनाय चाभवत् ।

सर्वां मधोऽन्तः शोधपावनाः सन्ति । तथा हि

सर्वप्रसवणा पुण्या सरासि च शिलोच्चया ।

नद्यः पुण्यास्तथा सर्वा आह्वयो तु विशेषतः ॥

सागरस्य विपुलविस्तारो निरवधिः परिधिश्च मानवस्य परमतामादधाति । पौराणि-
कमतेन सागरस्य मन्थनमभवत् । ततः चतुर्दशरत्नानि प्राप्तानि । सागरोऽप्य विष्णो
शयनमभूत्, वरुणस्य गृहमभवत्, इन्द्रवज्रेण भीतानां पर्वतानामाश्रयश्चासीत् । भारतस्य
समृद्धिर्वापि सागरः सर्वघयति । बहुविधरत्नमुक्ताफलानि प्रदाय स आत्मनः रत्नाकरस्य
साधयत्येव । नाविकाः सागरस्य परं पारं गत्वा भारतीय संस्कृतिदीप-पादप द्वीपेषु महा-
द्वीपेषु च रोपितवन्तः ।

भारतीयसंस्कृते निर्माणमरण्यासिभिर्मुनिजनैरधिकशतं कृतम् । भारतीयप्रकृतिर्वन-
भागेषु विशेषोदारतराभवत् । वैदिककालतोऽरण्यानी देवी प्रतिष्ठिता वर्तन्ते, वनस्पतिश्च
वनराजो वटवृक्षः सोमश्चास्ति । ऋषिभिर्वनानि रम्याणीति गीतम् । वनभागेषु यत्र जीव-
नोपायाः — जलानि फलकृन्मुमादीनि — सुलभा आसन्, तत्र महर्षीणामाश्रमा स्थापिता
राजभिश्च नववसतयः कारिताः । रामायणे निर्गदितं वनखोरमं स्पृहणीयमेव —

पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम् ।

सृजता पुष्पवर्षाणि तोयं तोयमुचामिह ॥

पुष्पसङ्घन्धशिरसा भारतोत्प्रेषचञ्चला ।

अमो मधुकरोत्तसा प्रगीता इव पादपाः ॥

एषु वनेषु निवसद्भिर्महर्षिभिः संस्कृते सर्वाङ्गसम्पन्ना धारा प्रवाहिताः । तस्यां न

केवलं भारतवासिनोऽपि तु वैदेशिका अपि सततं निष्णाताः ।^१ ठक्कुरेण खीन्द्रनाथेन बनानामनुयासां सान्द्रतिकोपयोगिता सन्दिष्टा—‘यदि भारता योरपीयसां सृष्टिरूपदति-
मनुमरन्ति तर्हि न ते योरपीया भवन्ति किन्तु केवलं दूषितभारता एव भवन्ति । अनेनैव
कारणेन तेषां सिद्धान्तानामनुमन्यान्मेवास्मकं परं कर्तव्यं अनेनैव संभारताः स्वकीयात्मानं
अप्यगच्छन्तु । न ते सिद्धान्ता व्यापारे राष्ट्रियभावनायाः सर्वथेनैव वान्तर्हिताः । सा विश्वात्मक-
भावना सर्वेषामभ्युदयाय वर्तते । न सा केवलमात्मज्ञानेन सीमिता, अस्मात्माविजयस्त्वह-
मिषो सा समर्पणमेवात्मनः । प्राचीनभारतीयवनेषु प्रथममेव तेषां सिद्धान्तानामवबोधो-
भवत् । वनेषु तेषु सिद्धान्तानुसारमाचरणपद्धतिः स्वीकृता । उपनिषदि प्रथमधोपणा विद्यते
तस्य सत्यस्य; गीताया तस्य व्याख्या च कृता । बुद्धस्तु सासारिकतां परित्यज्याल्लिमा-
नवनार्यं तं सन्देशं मुत्तमं कर्तुं प्रायतत ।^२

भारतीयवनसम्पत्तिः सर्वैष देशेषु विदेशेषु च बहुमुत्सामिमता । भारतीयप्रकाष्ठं सहस्र-
योजनदूरेऽपि विदेशे भवननिर्माणाय प्रेषितम् । चन्दनं, पत्रपुष्पैश्च प्रसाधनानि रचितानि ।
वस्त्रपद्मचर्मगोर्जनं च बहुविधानि परिच्छिन्नादीनि वस्तूनि निमित्तानि । इत्थं राष्ट्रस्थी-
योगिकाम्बुदयेऽपि बनानां महत्त्वं त्रिचिष्टमेवासीत् ।

श्रुतुमौरमम्

भारतीयप्रकृतेश्चाख्या श्रुतुकमेव विपरिवर्तते । पशुपुष्पेण वर्षे पशुपाथ्येव प्राकृतिक-
परिधानानि जायन्ते । न कोऽपि श्रुतु कदापि तावत् कठोरं भवति येन पीठिता
जना कार्यविरता भवेयुर्न च कस्मिन्नापि कृतो भोजनपानवस्त्रादीनां वैशिष्ट्येन विना
जीवनमापनं दुर्भरं जायते । प्राचीनभारते प्रायः सर्वेषु प्रदेशेषु अधिकतरा वर्षा ग्यूनत-
रोगता चाप्ताम् । अस्वनुसारं भोजन-परिधान-प्रसाधन-व्रत-मतोरक्षुनादीनि व्यव-
स्थापितानि ।

अनूना प्राकृतिमनोहारितामनुमृत्युः अविभिदिचित्राचार्यैश्च कलाकृतयः समुद्भा-
विताः । कालिदासस्य अश्वमेधसंहारे स्पष्टमेतत् ।

राजनौतिरुमान्यता

राजा तु भारते देव इति सम्मानितः । देवद्रावाऽपि लोककल्याणाय सर्वैष सचेष्टो
मन्त्रिविधिं राजनौतिकजीवनस्य प्रथमा मान्यता । इन्द्रविष्णुब्रह्मादिभ्यः प्रजापालनस्य रीतिः
प्रविता । एषा देवानामाबतारो भवति राजेति भारतीयो धारणा ।

गजा वर्षायामथर्मस्य सरलक इति शास्त्रवचनम् । सर्वेष्वप्यथेषु वर्षेषु च वर्तमानानां

^१ तेषामृषीणां कुटोरा मात्तीयमरुते परमोत्सा । तत्रैव राजाऽपि समागत्य नरमरुकोऽभवत्,
श्रुतिप्रथमं च स्वीचकार । तेषामेवादर्नाम् सर्वे समीकृत्य समीहन्ते स्म । न खलु राजधानी पुरा
सम्भूते केन्द्रमभिमते सत्ताम् ।

2. The Message of the Forest

प्रजानां व्यक्तित्वस्य परमविकासाय, तासां कर्तव्ये नियोजनमकर्तव्यान्निवारणं च राज-
धर्मः । भारतीये साहित्ये पुराणेतिहासे च बहुनामादर्शनरूपाणां चरितगाथा सन्ति तेषु
राम-मुषिष्ठिराशोक-विक्रमादित्यहर्षभोजादयो वरेण्याः ।

राजनीतिस्तु भारते मन्वादिभिः स्मृतिकारैः शाश्वत व्यवस्थापिता । तदनुसारं मनो
सनातनशासनपद्धतिः सामान्यतो वैदेशिकशासकैरपि भारते प्रचारिता । अस्या स्थिती
भारते सांस्कृतिकजीवनस्य शृङ्खला अनवच्छिन्ना वर्तते ।

ऐतिहासिकसंघटनम्

प्राचीनकालादेव सदा भारतेऽनेकधर्मावलम्बिनोऽनेकभाषाभाषिणश्च निवसन्ति ।^१
सर्वेषामेव तेषां यथाकालं परस्परं सम्मिश्रणं सम्भवत् । इत्यमेका राष्ट्रियता संस्कृतिनिर्मिता,
राष्ट्रभाषा समुद्भवञ्च ।

देवानुरमानवरससगन्धर्वनामादयो वैदिकसाहित्ये वर्णिताः सन्ति । अन्येऽपि बहु-
जनसमूहा महाभारते, रामायणे, माटघसास्त्रे चोल्लिखिताः यवन-किरात गान्धार-चीन-
शबर बर्बर-शक-तुषार-कङ्क'पह्लवाभ्र-मद्रक-योण्डपुलिन्द-रमठ-काम्बोजाश्च । एतेषां प्रत्ये-
कस्य प्रथमं विशिष्टा सत्ता संस्कृतिभ्रास्ताम् ।^२ कालान्तरे पारस्परिकसम्मिलनेनास्तित्व-
मपि तेषां विलुप्तप्रायमेव ।

ऐतिहासिकयुगे शोकशककुशवह्मणादयो ये केचिद्भारते आगतास्तेषां संस्कृतिभारतीय-
संस्कृती समीकृताः ।

महापुरुषाणां प्रभावः

महापुरुषाणामप्रतिमप्रभावो भारतीयसंस्कृती वर्तते । प्रथमं वैदिकदेवेषु कतिपया —
इन्द्रशक्रविष्णुवरुणादयः स्वकीययुगात् महापुरुषा एवासन् । कालान्तरे तेषां व्यक्तित्वं
सादृशमेव दिव्यगुणैः समनुगमितं यथा रामकृष्णबुद्धादीनां महापुरुषाणामवतारत्वं सजातम् ।
शिवविष्णुगौतमादीनां चरितगाथाभिर्भारतीयसंस्कृतिः काव्यकलाधर्मदर्मादिषु प्रभाविता ।

परवर्तिवैदिकयुगे याज्ञवल्क्याजातशत्रुजनाकादयो महर्षयः उपनिषत्सु वेदान्तदर्शनस्या-
ध्यात्मिकसाधनायाश्चादर्शं प्रस्थापयामासु । वैदिकैतरसंस्कृते तीर्थभूराणां बोधिसत्त्वानां
आविर्भावः सजातः । कालान्तरे ऋषिपरम्परायां शङ्कररामानुजादीनां प्रादुर्भावोऽभवत् ।
सर्वे च ते सनातनाचार्याः भारतीयसंस्कृत्यै काञ्चिदभिगवा प्रदीप्तिं प्रदायास्माकं राष्ट्रं ताम-
सिकप्रवृत्तेः परित्रातवन्तः ।

सामाजिकेभ्योऽभिरामजीवनदर्शनप्रदानेन महाकवीनामतिमात्रं श्रेयो विद्यते । आदि-

१. जन विभ्रती बहुधा विवाचसं नामधर्माणं पृथिवी ययौकसम् । अथर्ववेदे १२ १. ५५

२. आधुनिकनृत्तविद्यानुसारं भारतीयममाजे आर्यं नेत्रिदी मोटोजास्टालायड मगोल-मूग्धसाग
रीयद्राविदादीनां सम्मिश्रणं वर्तते ।

कविर्बन्धोक्तिर्यासश्च रामायणमहाभारतादिषु राष्ट्रनिर्माणाय या पठति चक्रनुष्ठापवानु-
सृत्यादवशेष-काण्डास-भारवि-श्रीहर्षादयो भारतेभ्यः सततजागरणस्य सन्देशमददु ।
पूर्वाचार्याणां कलाविज्ञानशास्त्रादीनां परम्परा शानुवन्ता रिचते ।

स्यान्नात्रिकमान्यता

स्वभावत एव भारतीयो देवपरा सन्ति । पञ्चतत्त्वानि सामान्यतः शिवतनुरिति
सम्मितम् । सर्वं स्वस्विद ब्रह्मेति महावाक्यं जगतां दिव्यतां निदर्शयति । आचार्यातिथि-भाषा-
विज्ञानो-ब्राह्मण-मृत्यु-चन्द्रादयः ऋषिभिर्देवा एवाभिमतः । अनेन प्रसारणेन भारतवा-
सिनां जगदिदं सत्यदेवमयं विश्रुते । अस्मिन् दिव्यसन्निधौ मानवस्य व्यक्तित्वं प्रकृत्यैव
दिव्यं भवति ।

अनया विशेषता भारतीयम्भभावस्य दिक्कालावच्छिन्नानि वस्तूनि प्रत्यनुरागाधिक्य-
मेव । अस्यां दशामा न कापि साम्प्रतिकसारा कदापि सर्वथा हेतुता । वैश्वलं
निकटस्थमेव समाराधनं ग्राह्यं, अपि तु दूरस्थमपि लोकानुग्राहकं वस्तु पूज्यते । तथा हि
हिमाद्रयो गङ्गा च भारतस्य दूरस्थमागेष्ववस्थितानां लोकानां दर्शनीयौ अर्चनीयौ च
मन्यते । अधुनापि प्राचीनयुगस्य वैश्वविद्यालयमदियौ बहुभिर्पर्यन्ते भारतीयसभारं ।
प्राचीनयुगस्य वाग्म्याः, महर्षीणां ज्ञानदर्शनानि च लोकं स्वीकर्तुं समुत्पन्नो वर्तते ।
काव्येषु दर्शनप्रणयेषु च पुरातनप्रवृत्तीनां नवावतारः समोद्दिता । तद्यथा प्रतिपादितं मनुना—

येनास्य पितरो यानां येन यानां पितामहाः ।

तेन यावान् भना मार्गे तेन गच्छन् रिप्यने ॥

साम्प्रतिकप्रवृत्तिषु ज्ञानेन्द्रियैरनुभूतानि तत्त्वानि तावन्मात्रमुत्पृष्टानि न सम्मितानि
यावद् योऽदृष्टिभिः परिगृहीतान्यस्यामनुत्त्वानि । अनया दिशा ऋषाणां वाणो परम-
प्रमाणस्यमाप्तवचनमेवानिभ्रता । इत्येवाध्यात्ममुखं सर्वोच्चमिति परमाश्रयः ।

दर्शनतंत्रे भारतस्य विचारम्भातन्त्रस्य मुख्यमेव । वैदिकदर्शनमाश्रित्य परम्परविरो-
धितानामपि पददर्शनानां प्रवर्तनमदुनृतमेव प्रतिभाति । संस्कृता मन्त्रनामा-येषामपि
देविविश्वविदुषा ज्ञानसम्पत्तौ स्वीकरणे भारतीयो सदैव उत्तरा आसन् । अनेन प्रकारेण
भारतीयम्भभावस्य सहिष्णुता परिचीयते ।

उपर्युक्तं साम्प्रतिकतत्त्वोन्मेषकं समायोगैर्भारतीयमस्कृते कानिचिद् वैशिष्ट्यानि
समागतानि । तेषां पर्यालोचनं विधेयम् ।

अनुनासिकगण्डमन्त्रे कर्त्तव्यं ज्ञानशास्त्रेदेवोक्तं कण्ठात् कुर्वन्ति, इत्यादिभ्यः निरता वदन्तं
कुर्वन्त च । रानेन्द्रमणि का अन्मक्या ५० ५११

Owing to the remarkable continuity of Indian culture the
religions and social institutions of modern India are constantly
illustrated by those of the past, Macdonell : History of Sanskrit
Literature Preface Page VII

सांस्कृतिकवैशिष्ट्यम्

देवर्षिपरायणता

‘सर्वं देवमयम्’ इति प्रायेव निदर्शितम् । एकस्मात् पुरुषाद् ब्रह्मणो वा जगत् सृष्टिकाश्च मत्वा तस्मिन् ब्रह्मणि लय एव जीवनाद्देश्यमिति निश्चित्य मुक्तिं सम्भाविता । एकदेवादाविर्भूतानिन्द्रप्रमुखान् सुरानुद्दिश्य यज्ञाराधनपूजादिकं विहितम् । एषा देवानां प्रसादेन स्वर्गप्राप्तिरिति भारतीयधर्मस्य प्रधाना प्रवृत्तिः ।

भारतीया प्रवृत्तयः सामान्यतो देवपरा सञ्ज्ञायाः ।^१ भारतास्तु देववाणीमब्रूवन्, तस्यो वैदिकनिधिरपि देवेभ्यः प्राप्तः । ते सत्कर्मसु व्यापृता आसन्, यतो देवाः सत्कर्मभिः प्रसन्ना भवन्ति । असत्कर्मणस्ते भीता आसन्, यतः पापकारिणो जनान् देवाः दण्डयन्ति । गीतानुसारं तु—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तापस्यसि कौन्तेय सत्कुलं च सर्वपणम् ॥ १ २७

प्राचीनयुगे ब्रह्मचारिणो ब्रह्मसत्यां भवितुं ब्रह्मचर्यमचरन् । ते एव मूलरूपेण ब्राह्मणा आसन् । गृहस्था ब्रह्मयज्ञे शिष्येभ्यो ब्रह्मज्ञानं दत्तवन्तः, देवपितृप्रणयोर्देवार्चनं कृतवन्तः, मृतयज्ञे सर्वेषां प्राणिनां दिव्यस्वरूपं हृदि धारयन्तः तेष्वो भोजनं दत्तवन्तः, अतिथियज्ञे च विष्णुरूपमेवातिथिमागतं मत्वा तस्य सत्कारं कृतवन्तः । वानप्रस्था उपसां तत्त्वज्ञानेन च ब्रह्मविद्यारहस्यं ज्ञातुमयत्नन्तः । शम्पासिनस्तु ब्रह्मसत्यां एवाध्यात्मिकमानन्दमन्वभवन् । शैवपरा एव सर्वेषां कलाशिल्पानां विकासो सामान्यतः परिभाषितः । इदमेवामुसुत्य गीतायां दर्शितम्—

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्त ज्ञेयं परमवाक्यमथ ॥

इमामेव देवपरायणतामाधिरत्य राष्ट्रस्य सांस्कृतिकमैक्यं सुप्रतिष्ठितं ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ इति भावना समाधारिता च । जैना बौद्धाश्च देवसत्कृतौ विपरीता बभूवुः ।

यथा देवास्तथैव मनुष्यस्तु सर्वभारतवासिभिः स्वकुलस्य प्रथमपुरुषा एव सम्मानिताः । तेषामुपीना चरितानि लोकानामादर्शमूर्तानि काव्यकलेतिहासादिषु गीयन्ते । महापुरुषा अपि ऋषिभिस्तुल्या राष्ट्रचरित्रनिर्मातारः सन्ति । तथा हि—

यज्ञदाचरते श्रेष्ठस्तत्सर्वेवेतरो जनः ॥

धर्मपरता

भारतीयसंस्कृतौ धर्मपदस्यातिव्यापकवृत्तिर्बतते । जीवनस्य प्रथमस्वास्त्योर्जन्तिमश्वास-पर्यन्तं प्रतिक्षणं मानवेन कर्म व्यवहर्तव्यमिति धर्मो बोधयति । सर्वेषां वर्गाश्रमाणां सर्वेषां

१ तथा हि—यदेवा बहुर्वस्तत्र करवाण्येति दातव्ये १ २ २६

पदानां चाधिष्ठानानां कर्तव्याकर्तव्यावबोधनं धर्मेण कार्यते । धर्मशास्त्रेषु सत्कारविधिः, आश्रम-यशस्या, जाति व्यवस्था, भोजन-शानालक्षणावासादि-व्यवस्था, मनोरञ्जनविधानम्, राजनोति, शिल्पकलादर्गाः सर्वाण्यपि सम्यक् प्रकाशितानि । भारतीयबौद्धिकगवेषणा प्रामो धर्मप्रवणामवन् । तच्चया प्रतिपादितं मैकडानलमहादयेन *The intellectual life of Indians has, in fact, all along been more dominated by religious thought than that of any other race*.

सर्वजनीनता

भारतस्यातिविशाले प्राङ्गणे बहुता सांस्कृतिकसमुदायानामाचार-व्यवहार-परम्परा क्रोडोक्तुं-ती भारतीया सस्कृतिरवश्यमेव सर्वजनीनतामुदहति ।

आध्यात्मिकता

प्राचीनयुगे भारता ऐहलौकिकीषु पारलौकिकीषु च प्रवृत्तिषु समानमेव ममुन्नता बभूवु । अध्यात्मपथिका यथाभीष्टमाधिमीतिकपन्निग्रहान् परित्यज्य मोक्षपरायणा अभवन् । ईदृशा मोक्षपरायणा साधवः सर्वाधिक सम्मानिता बभूवु । सन्नाजोऽपि तेषां समस्त नत-मस्तका अभवन् । अस्या दद्याया राजापि गृहस्थाश्रम परित्यज्य वानप्रस्थे प्रवृत्त सन्ना-रमन पदबुद्धिमेवामन्यत ।

सर्वाङ्गीणता

सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां च विकास प्रस्तावयति भारतीया सस्कृति । तत्र देव-लोक, राजप्रासाद, कृपाणकुटीर, शिल्पागार, तथाभूमिश्च एते सर्वे कम्य रूपिता सन्तो महत्तमलोककल्याण विधास्यन्तीति प्रथमा विचारणा । धर्मर्यकाममोक्षाणां चतुर्वर्णाणां स्थापनया जीवनस्य पूर्णता सम्पन्निलसति भारतीयसस्कृती ।

धर्मफलम् जन्मान्तरवाददत्त

सर्वान् भारतीयसस्कृतिषु कर्मफलस्यानिवायता वर्तत । कर्मणः फलमस्मिन्नव जीवने प्राप्यत एव, अतः परमपि मरणोत्तरकाळे स्वर्गे, नरके, नानाविषयानिषु परिभ्रमणेऽपि कर्माणि ॥ त्यजन्ति कर्तारम् । अयं विश्वासः सदाचारस्य महानाधारः ।

सत्याग्रह

समीहितं मयेष्टमुचितं वा स्वामिनः कारयितुं प्रेरणा सत्याग्रहेण समुद्भावितेति विशिष्टा पद्धतिर्भारतवासिनां वर्तत । कठापनिषदि नचिचेतसः, रामायणे भरतस्य, पुराणे प्रह्लादस्य तादृश कथा प्रथिता सन्ति । राजतरंगिणीवर्णनानुसारं तु बहूषु स्थानेषु ब्राह्मणा प्रायोपनेसेन राज्ञो न्यायोचितपथं प्रचरितुं प्रेरितवन्तः । कश्चिद् गापालो राजानमन्यायपथाद् विरमयितुमग्निधारणमवापेति तत्रैवोल्लिखितम्—

चरके धर्मधनूनामुत्तम्येऽपि तवाधितं ।

वर्द्धि गोपालकोऽप्येकः कारुण्यप्रवणोऽविशतः ॥ राजत० ८ २२२६

सर्वे सुखिन सन्तु

आत्मसुखाभिलाषुका बहवस्तत्र सन्तु सर्वत्र, किन्तु सर्वेषां सुखाय यत्नकारिणो भारतीयसंस्कृतौ एव प्रतिष्ठिता बभूवुः ।^१ इदमेव निर्वार्यं सुकृतिन आत्महिताय स्वल्पवस्तूनामेवोपयोगं समीचीनं मन्यन्ते । अस्या दशाया परेषां क्षोपणमसम्भव भवति । सर्वे सुखिन सन्तु' इत्यस्य विद्वान्तस्य श्रेष्ठानुयायी महाराजोऽशोकोऽभवत् । तस्य मतेन यत्किञ्चित् सत्यं सितं सुन्दरं चास्ति तत् सर्वेषामेव भवतु ।

सनातनता

भारतीयसंस्कृतौ कतिपयसनातनादर्शा राजन्ते । न ते परिवर्तनमर्हन्तीति लोकधारणा । तद्यथा—वेदानां प्रमाणं, सत्याहिंसादीनां पालनं वा । स एवादर्शा भारतीया संस्कृतिममरोकुर्वन्ति । तद्यथा ऋषे प्रार्थनास्ति ।

मा न पथ मिथ्यान्मानवादवि दूरं नष्टं परावत । ऋ० ८ ३० ३

नि सीमता

संस्कृते सर्वेषु क्षेत्रेषु नि सीमता स्पष्टमेव वर्तते । सांस्कृतिकाम्पुस्थानाय बहुविधा योजना कृता, किन्तु तासां निर्मातार कदापि स्वयोजनाया सर्वोत्कृष्टत्वं न प्रत्यपादयन् । नित्यं नवीनतरां मान्यतां स्वीकृता । विज्ञानशिल्पकलादिष्वपि सर्वत्र नवीना प्रयोगा समीकृता । विशालेऽस्मिन् भारतप्राङ्गणे भारतीयसंस्कृते विविधदृश्यावलौभिः समलङ्कृता नि सीमता समन्वयात्मिका वर्तते । दार्शनिकभूमौ नि सीमताया सर्वोच्चविकासो गीताया लभ्यते । निस्सीमताया बहुसंख्यकानां वर्गाणामेकसूत्रेणोपनिबन्धनं सम्भावितम् ।

तपस फलोत्पादकत्वम्

भारतीयसंस्कृतौ तपस प्रभावोऽव्युच्चोऽभिमतः । सुष्टे समारम्भ एव प्रजापतेस्तपसोऽभवत् । सर्वेषु आश्रमेषु धर्मेषु, पराक्रमेषु च तपसैव सिद्धिः समान्तात् । तपस्तु त्यागस्य परमरूपम्

भारतस्यैवयम्

भारतस्यैकत्वं प्राचीनयुगे सदैव सम्प्रतिष्ठितमासीत् । न केवलं भारतवासिभ्योऽपि तु वैदेशिकविद्वांसोऽपि कश्मीरप्रदेशात्कन्याकुमारीपर्यन्तं सिन्धुतो ब्रह्मपुत्रपर्यन्तं च भूभागमेकदेशमेवामन्यन्त ।^२ विष्णुपुराणेऽप्येव देशस्यैकत्वमनेन श्लोकेन निदर्शितम्—

१. माता यया निर्यं पुत्र आनुसा एकपुत्रमनुरक्खे ।

एव पि सम्भूतेषु मानसं भावयेत् अपरिमाणं । एतन्निपाते मेतत्तत् ७

साम्बनेनात्र प्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत ।

सम्पु जगुखो भूत्वा स परत्र महीषते ॥

२. हेनसाङ्गो भारतस्यैकत्वं क्षेत्रं च निदर्शयन् लिखति—The Whole territory was about 9000 li in circuit, with snowy mountains on the north and the sea on its three sides. ग्रीकारब्देशानां विदुषामपि मतमीदृशमेव वर्तते ।

उत्तर यस्तमुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव बलिषम् ।

यपं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्तति ॥ २३१

जम्बूद्वीपस्य प्रधानमेव यपं भारतं सुप्रसिद्धमेव ।

भौगोलिकदृष्ट्या स्पष्टत एवो विदितमभूभागं प्रतिभाति भारतम् । भारतीयेतिहासे सततमेवास्य देशस्यैकता प्रतिफलति । भारतस्य संस्कृतिप्रवृत्त्योर्वि-
भूतीनां गणनाप्रसङ्गे प्रायज्ञोऽस्य सर्वभागेष्ववस्थितानां नदीनां गंगा-यमुना गोदावरी-
सरस्वती-तिन्डु-कावेरीणाम्, नगरीणां ज्योध्या-मथुरा-माया (हरद्वार) काशी
वाल्मीकिवन्तिका-शारवतीनाम्, पर्वतानां महेन्द्रमलयसह्यशुक्तिमदूधविन्ध्यपारियात्राणां
चाकलनं श्रियतेऽप्युतापि । वाङ्मयार्थस्तु भारतस्य सौमान्तप्रदेशे विश्वविद्यालयरूपान् मठान्
बदरीद्वारका पाचो-पुरोषु स्थापयामास । चक्रवर्तिराजस्य समग्रं भारतमर्थशास्त्रानुसारं
चक्रवर्तिक्षेत्रमासीत्, यथा—

तस्यां हिमयत्समुद्रान्तरमुदीचीनं योजनसहस्रपरिमाणं तिर्यक्चक्रवर्तिक्षेत्रम् ।

पुरा भारतस्य सर्वेषु भागेषु संस्कृतभाषा राष्ट्रभाषा विद्वद्भाषा चासीत् । इत्यमेव
सर्वभागेषु सर्वेषां विज्ञानदर्शनधर्माणां वेदापनिषद्ग्रन्थमायण - महाभारत - नाट्यशास्त्रमहा-
काव्यादीनां तेषां रचयितृणां च प्रसरणमभवत् । रामकृष्णमहावीरगीतमहाक-
व्याद्यर्थ-विशेषान् द महात्मगान्धि-रवीन्द्रनाथादीनां परिधमणोपदेशभूमिं प्रायो भारते सर्व-
त्रैवाभवत् । ऐश्वर्यमन्त्रधुतापि प्रायः सर्वत्रैव सामाजिकव्यवस्थैकरूपेण वर्तते ।

राजनीतिविधिचारेण भारतस्यैकत्वमभिहितमेव वर्तते । समग्रभारतं सर्वैकच्छत्राधीनं
नाभवदिति सत्यमेव । तथापि बहुवस्तत्र महाराजा यभूवुर्वेषां दिविविजयप्रदृतिर्भारतस्यैक-
मेव राजनीतिकदृष्ट्यापि निदर्शयति । प्राचीनभारते राजा तु मनो प्रतीकमात्रमेवासीत् ।
कस्मिंश्चिदपि काले भारतस्य विभिन्नभागेषु राजगतां यद्वा राजान् एकस्य मनोरनेक-
रूपाण्येवासन् । अस्मिन् प्रसङ्गे राज्ञो महत्त्वं न वर्तते । महत्त्वपूर्णं तदासीन्मनुमार्गेण
प्रणिहिता राजनीतिर्मां समस्ते भारते एकैवाभवत् ।

भारतस्य सर्वेषां भागानां जना इतरभागेषु गत्या तत्र यस्तु स्वतः वा आसन्, विद्या-
ध्ययस्तु भारतं सर्वेषु भागेषु गच्छन्तु पश्यन्ति स्म । विद्यावद्वारं आचार्यं कथं कथं
काराश्च सर्वेषु जनपदेषु परिधम्य तत्रत्यजनान् पर्यानन्दयन् । तेषां कृतिषु सर्वं भारतमेव
प्रतिकलितमासीत् । तद्यथा बह्वर्ण कश्मीरराजस्य मातृगुप्तस्याभिषेकं वर्णयन् भारतस्य
विविधभागानां विभूतीं सस्मरति—

तस्य विन्ध्यतटव्यूहवक्षसः परिनिलुठत् ।

सशब्दमभिषेकान्बु रेवाश्रोत इवावभौ ॥

राजत० ३, २४७

श्लोकेऽस्मिन् काश्मोरकं कर्षिविन्ध्यस्य रेवायाञ्च सौभाग्यसौन्दर्यं विपुलर्याति उपमा-
द्वारेण । न कदापि भारतस्य ह्रस्वो विशालो वा कश्चिद् भागः सकुचितमतिभिरपि स्वात्म-
सकोचाम् परिकल्पितः ।

अपरं च भारते न काप्यासीत् सादृशी राज्यानां शाश्वतसीमा ध्रुवं वा क्षेत्रं गङ्गा-
योरपीयराज्येष्वधुना वर्तते । यः कश्चिदधिकतरं शक्तिशाली राजा बभूव स येष्य-
क्षेत्रमधिकृत्य स्वराज्यसीमां निर्मितवान् । अस्यां स्थितौ बहुषु राज्येषु स्थितेष्वपि
देशास्यास्य साकन्त्यं न विलुप्तम् । ततो न कदाप्यस्य छिन्नाङ्गत्वं समर्थनीयम् ।

संस्कृतिः सम्यता च

सभायां साधुरिति सम्यः । तस्य भावः सम्यता । कस्यापि मानवस्य समाजस्य वा
तान् गुणानधिकृत्य सम्यता जायते यैस्ते समाजस्य सघटनं कुर्वन्ति, परस्परं सवर्धयन्ति,
सौहार्दं सहिष्णुतां च दर्शयन्ति । इत्यसम्यतापदेन मानवस्य सर्वोच्चगुणां सामस्त्येन
व्यक्ता भवन्ति । संस्कृतिस्तु कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि सर्वोच्चयोग्यतायां आधानमेव सक्षेपेण
भवति । मानवीयसंस्कृत्या मानवव्यक्तित्वस्य विकासः परिलक्ष्यते, किन्तु तेन विकासेन
सार्वजनिक कल्याणं भवति न वैयक्तिकवत्तमेव । कल्याणकारित्वं च संस्कृतौ सम्यतायां
अजायते । कोऽपि वैद्यराजः प्राप्तविद्यं संस्कृतोऽपि यदि रोगिणामार्थिकसोपणं करोति
तर्हि सोऽसम्य एव ।^१

अस्मिन्नुत्तमैः प्रथमं संस्कृतेर्निर्दर्शनं क्रियते प्रसङ्गतं सम्यतायां वर्णनमपि भविष्यति ।
सम्यतासंस्कृत्योः सामञ्जस्यमिति सर्वथा प्रशस्ता ।

संस्कृतिज्ञानस्य साधनानि

भारतीयसंस्कृतेर्ज्ञानार्थं सामान्यतोऽस्माकं पूर्वजानां कृतयोऽवशिष्टानि च तासां रूपाणि
विदेशादौ भारते आगतानां यात्रिणां लेखास्तत्रत्यविदुषां निबन्धाश्च सोपयोग्यानि सन्ति ।^२
पूर्वजानां कृतयः साहित्यपुराणेतिहास-चट्टावली-वशावलीशिलालेख-ताम्रपत्र-मुद्रा-शिल्पास्त्र-
शस्त्रादिरूपा प्राप्यन्ते । आस्तु प्राचीनतमानि प्रस्तरयुगस्यास्त्राण्येव सन्ति । अस्मिन्पुन-
र्युगे जनाः काष्ठम्यास्य प्रस्तरस्य वास्त्राणि निर्मितवन्तः । अस्वार्थं धातुप्रयोगोऽज्ञात एवा-
सीत् । दक्षिणभारते 'बेल्तारी' प्रदेशे प्रस्तरयुगस्य बहुसंख्यकान्यस्त्राणि बहुविधान्यपर-
रूपाण्यवशिष्टानि च प्राप्यन्ते । उपभारतेऽपि इतस्ततः समकालिकवशिष्टानि वस्तूनि
लभ्यन्ते ।

साहित्यम्

भारतवर्षस्य पुरातनं साहित्यिकनिधिरतिशयसमृद्धो वर्तते । तत्र प्रथमं स्थानं वैदिक-

^१ दुर्जनं परिहर्तव्यो विषयालङ्कोऽपि सन् ।

मणिना भूषितं सर्पं क्रिमसौ न भवभूतः ॥

^२ कल्हणन राजतरंगिण्या १ ११—२० पत्रकेषु कल्हनि प्राचीनसंस्कृतिज्ञानसाधनानि वर्णितानि ।

साहित्यस्यैवास्ति । वैदिकसाहित्येन वेदसंहिताया, ब्राह्मणग्रन्थानामारण्यकोपनिषदा च निर्देशो भवति । पश्चात् श्रौतगृह्यधर्मसूत्राणां स्मृतीनां च ग्रन्था वर्तन्ते । प्रायोऽस्मिन्नेव युगे महाभारतरामायणयो रचना कृता । इमे द्वे सस्कृतिज्ञानायाकरूपे स्त । ब्राम्या सह पालिग्रन्थानां रचना समारब्धा । पालिसाहित्यस्य त्रिपिटकानि मूलग्रन्था । इमानि समाश्रित्य परवर्तियुगे दर्शनधर्मादिकमधिकृत्य विपुलसाहित्यं विरचितम् । वेदाङ्गानां शिक्षाकल्पनिरुक्तच्छ्रद्धादोज्योतिषव्याकरणविषयाणां ग्रन्था वैदिकयुगे विरचिता । कालान्तरे तेषामभाव एव संज्ञातः, किन्तु वेदाङ्गपरम्परा सदैव सानुवन्धाभवत् । पाणिनि-व्याकरणमधिकृत्याष्टाध्यायीमरचयत् । तामेव समाश्रित्य पतञ्जलिना महामाष्यं रचितम् । मौर्ययुगे कौटिल्येनार्थशास्त्रस्य रचनाकृता । उपर्युक्तैः सर्वैर्ग्रन्थैः प्राक्ख्योऽष्टयुगस्य सस्कृति-पारा परिचीयते ।

रामायणमहाभारतयोः शैलीमनुकृत्य परवर्तियुगेऽष्टादश पुराणानि, उपपुराणानि च विरचितानि सङ्कलितानि वा । एषु ग्रन्थेषु सृष्टेरादिकालत एव मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणां विशदा गाथा प्राप्यते । अपराणि च तत्र सन्त्येव नीतिशास्त्राणि कामशास्त्राणि च, यैः समकालिकजीवनस्य लौकिकपक्षः प्रकाश्यते ।

श्रीष्टाब्दसमारम्भादेव भारते काव्यग्रन्थानां प्राचुर्यं वर्तते । तत्र खलु महाकाव्य-रूपक-मद्यवाङ्मयादीनां महानिचयो वर्तते । अश्वघोष-कालिदासभारवि-भवभूति-वाणभट्ट-माघ-दण्डि-सुबन्धु-श्रीहर्ष-कल्हणप्रमुक्ता अस्यास्ते महाकवयो येषां कृतयोऽप्युनापि लभ्यन्ते । ततोऽधिकतराः सङ्गता तेषां सरस्वतीललितानां, येषां काव्यवैखरी कालेन कवलीकृता ।

जैनसंस्कृते परिचयार्थमङ्गोपाङ्गपुराणादिकमतिममूढ साहित्यं सस्कृत-प्राकृतापभ्रंश-भाषासु लभ्यते । तामिहमाप्यामामपि प्राचीनसंस्कृतेरमूल्यानि पुस्तकानि विद्यन्ते ।

शिल्पायुर्वेद-यन्त्र-सैन्यविधानादीनि कला-ज्ञान-विज्ञानात्मकाग्न्यधिकृत्य पुष्पकानि वर्तन्ते ।

नगरध्वसावशेषा

प्राचीनतमसंस्कृते सुस्पष्टज्ञानाय प्रायः चतुःसहस्रवर्षपूर्विकाया सिन्धुसभ्यताया नगर-व्यसायशेषा विशेषमहत्त्वपूर्णा वर्तन्ते ।^१ तीरवशेषे सत्रयलसाधिकनागरिकाणां जीवन-विधिं संस्कृतिर्वा प्रायः सामस्त्येन ज्ञायते । तस्मिन् युगे उत्तरभारतस्य बहुषु स्थानेषु सिन्धु-सभ्यताया प्रसारोऽभवत् । विशेषतो राजस्थाने रंगानगरजनपदस्य कालिवगनाग्रामे, उदयपुर-जनपदस्य अहारग्रामे, चम्बरघाटीषु च सिन्धुसभ्यतानुवर्तिन्यो वसतय आसन्नि-त्युल्लेखेन प्रमाणितम् । अन्यथा समकालिकवसतय पञ्चनद-सौराष्ट्र-महाराष्ट्रोत्तरप्रदेशेषु च प्राप्ताः ।

१. सिन्धुसभ्यतायां पुरातननाम टिल्बुन श्वासीत् । एतं मतं येनसिल्लानिया विश्वविद्यालयस्य डा० सेमुयलक्रोमर महोदयेन पुरस्कृतम् ।

बह्वस्तत्र वर्तन्ते प्राचीननगराणां ध्वंसावशेषा । तेषु केपाञ्चिदेव खननं सम्पादितम् । तेषां हि हस्तिनापुर-सप्तशिला पाटलिपुत्र-कौशाम्बी-मालन्दादिषु प्राप्ता अवशेषा दर्शनीया एव । ताम्रपत्रशिलालेखादयः ।

प्राचीनमस्कृते प्रामाणिकमैनिहासिक च ज्ञानं शिलालेखस्तम्भलेखताम्रपत्रादिभिरेव भवति । खोष्टाब्दन त्रिशताब्दं प्रागेवाशोकेन भारतस्य विभिन्नभागेषु शिलालेखा स्तम्भलेखाश्च प्रतिष्ठापिता । तेषु लेखेषु महाराजस्याशोकस्य प्रजानामभ्युदयाय सर्वधर्माय कोदात्ता नीतिरक्षाय त्रिपुलसन्देश इत्यादि । खोष्टाब्दत त्रिशताब्दं प्रागुत्कलप्रदेशे जैन-राजेन शारवस्तेन हायोगुम्फाशिलालेख कारित । परवर्तमानो गुप्तस्य यशोधर्मणश्च लेखा प्रमुखा सन्ति ।

प्राचीनकाले दानानि सामान्यतस्ताम्रपत्रैः प्रमाणितानि । ईदृशेषु ताम्रपत्रेषु दानोद्देश्यानि, दातुर्बन्धावन्ती, सामाजिकस्थितिष्वपि प्रायो दर्शितानि । शिलालेखानां ताम्रपत्राणां च सम्पादितसंग्रहा, बहुषु ग्रन्थेषु प्रकाशिता वर्तन्ते ।

मुद्रा

मुद्रा अपि पूर्ववर्द्धपयोगिन्यो भवन्ति । तासु राज्ञां प्रमुखैतिवृत्तानि, तेषां राज-चिह्नानि, पूज्यदेवतानां प्रतिकृतयश्चाङ्कितानि वर्तन्ते । मुद्राभिः प्रायशः कलाप्रमाणा गायन्ते । वैदेशिकमुद्राभिविदेशग्यापारोऽनुमीयते ।

शिल्पकला

प्राचीनध्वजादिषु प्रचुरशिल्पसामग्र्यो विद्यते । सिन्धुसभ्यतायां युगात्प्रभृति प्रायः सर्वत्र सवत्र च कलाकृतयोऽभवन् । वैदिकजैनबौद्धप्रमुखासु संस्कृतिषु शिल्पकला-नामतिशयमाहात्म्यं बभूव । फलतो देवालयस्तूपगुहादयः कलाकृतयः निर्मिता । न केवलं भारते परन्तु लङ्का-वर्मा-स्याम-जावा-सुमात्रा-बाली-चीन-जापानादिषु देशेषु भारतीयकलाप्रमाणादर्शा प्रतिष्ठापिता । शिल्पकलाविद्येनेषु प्रायशस्तत्रयः समकालि-कत्र सामाजिकजीवनविधिः सामस्त्येन निर्दिशितो वर्तते ।

वैदेशिकलेखा

प्रथमं तु वैदेशिको लेखो मेसोपोटामियाप्रदेशे प्राप्तः । अस्मिन् लेखे वैदिकदेवानां चर्चा विद्यते । अनेन ऋग्वेदस्य रचनाकालादौना परिचयः प्राप्यते । तत् पश्चाद् रोम-देशस्य यवनयात्रिणामितिहासज्ञानां च निबन्धनं महत्त्वपूर्णं विद्यते । हेरोडोटस-मेगस्थनोज-प्लीनी-स्ट्राबो-डायोडोरसारयनादयः प्रमुखयवनलेखका बभूवुः, येषां कृतिषु भारतवर्णनं विद्यते ।

चीनदेशस्य बहवो यात्रिणो भारतीयविद्याभिलाषिणो भूत्वा परिभ्रम्य चास्माकं देशस्य विविधभागेषु स्वकालिकमितिवृत्तं लिखितवन्तः । ह्वेनसायफाह्यानेतिहासमादयः तेषु यात्रिषु प्रमुखा आसन् । बहवो भारतीयविद्वांसो बृहत्तरभारते तुर्किस्तानचीनजापानेण्डोचीनपूर्वि-

द्वीपसमूहेषु भारतीयसंस्कृते प्रचारय गता । तेषु तेषु देशेषु निवसन्त तेऽगणितग्रन्थान-
रचयन् । तेषु ग्रन्थेषु भारतीयसंस्कृतेर्वर्णनं विद्यते । पूर्वद्वीपसमूहेऽनुनापि रामायणमहा-
भारतादिक समाहित्य लिखिता बहूनां ग्रन्था प्राप्यन्ते । अरबदेशवासिनः कतिपयविद्वांसः
मुस्लिमानां बृजेदुल्हसनैश्च मुद्वादयः भारतीयतिवृत्तं सगणितमेव लिखितवन्तः ।

सांस्कृतिकयुगविभाजनम्

संस्कृतिमण्डित्वं भारतीयैतिहासस्य त्रयो विभागाः कल्पिताः—प्राचीनं मध्ययुगीनं ,
अर्वाचीनञ्च । प्राचीनयुगं सृष्टेरादिकालादारभ्य ख्रीष्टस्य पञ्चान् द्वादशशताब्दपर्यन्तं
वर्तते । ततः परं मध्ययुगमारभ्यते । मध्ययुगे भारतीयसमाजो वैदेशिकसंस्कृतीनां प्रवृत्ति-
भिरगतः प्रभावितः अभूत् । ख्रीष्टस्य पश्चादष्टादशशताब्दपर्यन्तमेव मध्ययुगीनां प्रवृत्तयो
वर्तन्ते । तस्य पश्चात् भारतीयजातीनां समागमेन भारते पाश्चात्यसंस्कृतेराविर्भावोऽ-
भूत् । अस्मिन् नवयुगे भारतीयसंस्कृतिः पाश्चात्यसंस्कृत्या प्रभाविता लभ्यते ।

उपपुनःसांस्कृतिकयुगविभाजनं तावन्मात्रमेवावहितं यावन्मात्रं गङ्गायाम्निभागा —
पर्वतदेशीयः, समतलदेशीयः, सङ्गमदेशीयश्च कथ्यन्ते । वस्तुवस्तु गङ्गाधारा सदाधारा
त्वेकैव । तथैव भारतीयसंस्कृतिरेकैव वर्तते । कालांतरं जातानां परिवर्तनानां विकास-
प्रवृत्तीनां च परिचयार्थं त्रयाणां युगानां विभाजनं स्वीकृतम् । अधुनापि प्राचीनसंस्कृति-
वाह्यता वैदेशिकसंस्कृतिभिः क्वचित् सम्पृक्तापि भारतीयानामभ्युदयपथं प्रकाशयति ।

संस्कारः

व्यक्तित्वस्य विकसनमेव सस्कृति । सस्कृते समारम्भो भारते प्रथम सत्कारेभ्यो भवति । मरिक्छिदपि प्रागाकलित विकाससौरभ्य मानवताया विद्यते, तस्य भावेन भावनमेव सत्कार । सत्कारेणैव शिशो मानवताया प्रथमोद्बोधो भवति । गर्भाधानात् प्रभृति मरणपर्यन्त सत्कारविधिना पुरुषस्य शरीरत मनसश्च शुद्धिर्जायते समक्ष च तस्य भाविजीवनस्योत्थानमयी परम्पराविष्कृत्यते^१ । व्यक्तित्वस्य विकासाय सत्सम्बन्धितत्त्वानु-शीलनम्, उपदेशध्वनम्, गुरुजनाना वैदिकमन्त्रं शुभाशस्ता चावश्यमेव प्रभावोत्पादकानोति भारतीयाना धारणा ।

भारतीयकल्पमानुसार सर्वेषु समारम्भेषु देवाना सहायता सोपयोग 'वर्तते । व्यक्तित्वस्य विकासनेऽपि पदे पदे तेषा सहायता याचनीया भवति । देवा प्रार्थिता सन्तोऽ-दृश्या अपि सहायता कर्तुं सम्मार्गे नियोजयितु च प्रस्तुता भवन्ति । सत्कारप्रक्रियासु तेषा समक्ष शुद्धसस्कृतोन्नतिप्रवणाय भाविजीवनाय प्रतिज्ञा क्रियते ।

एषु सत्कारेषु षोडश एव प्रायशो धर्मग्रन्थेषु संगृहीता । तेषा प्रमुखसत्कारणा मामानि गर्भाधान-पुसवन सीमन्तोन्नयन विष्णुवलि-जातकर्म-नामकरण-निष्क्रमणासप्राशन-चीलोपन-यन चतुर्वेदव्रत-समावर्तनविवाहा सन्ति । व्यक्तित्वस्य विकासदृष्ट्या ब्रह्मचर्यमतिशाय-महत्त्वपूर्णं विद्यते । ब्रह्मचर्यस्मारम्भ उपनयनविधेरनन्तर भवति । प्रायशः सत्कारा दशैवे सम्पाद्यन्ते ।

संस्काराणा मर्वज्जनोत्पत्तयसमेव वर्तते ।^१ शूद्राणा स्त्रीणा च सत्कारा मन्त्रवि-होमा कृता ।

स्त्री-सत्कार-विषये मनुना प्रोक्तम्—

अमन्त्रिका तु कार्येण स्त्रीणामावबोधेत ।

सत्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ मनु० २-६६

सत्कारा अपरिहार्या आसन् प्राचीनयुगे । अकृतसत्कारा जना जातिच्युताश्चाण्डाल-शूद्राणा समक्षत्व प्राप्ताश्चेति प्रमाणितम् । उपनयनं तु द्वितीय जन्मैव येनार्थो द्विजो भवति ।

प्राचीनयुगे पितृणामत्यधिका चिन्ता पुत्रस्य व्यक्तित्वविकसनाय बभूव । 'आत्मा वै जायते पुन' इति शास्त्रवचनानुसार पिता स्वयमेव पुत्ररूपेण जायते । अस्या दशाया

१. तथा हि रात्रौ च वाङ्मनोमासायाम्—'सत्कारो ब्रह्मनि समवेति, न त्वेण रोक्ष वा विभागम-पेक्षते ।'

पिता स्वकीयामावानपि पुत्रसमुद्भ्या परिपूर्यत्मानं बहु मन्यते स्म । प्राचीनयुगस्य धर्म-
परायणतापि सस्कार सर्वजनग्राह्य विदधाति स्म ।

गर्भाधानम्

शिशोर्मानुर्गर्भे वीजरूपेण प्रतिष्ठापनं हि गर्भाधानम् । वैदिककालेऽस्मिन्नवसरे विष्णु-
त्वष्ट-प्रजापति-सरस्वतीनां स्तवनं कृतम् । बृहदारण्यकेऽपि विधिः कृतः । समन्वितान्
पुत्रान् प्राप्तुं विशिष्टभोजनानां विधानं वर्तते ।

परवर्तिपुत्रे गर्भाधानाय तिथीनां नक्षत्राणां च क्षमाक्षयस्य पर्यालोचनम् । विज्ञान-
सम्मतं प्रतिभाति विधानमिदम् ।^१ गर्भे स्थाप्यमानं शिशुर्मातुर्मनसपटलाङ्कितपुरुषस्य
सादृश्यं प्राप्नोति । अत एव हीनां पुरुषास्ततो न द्रष्टव्या इति वेपाञ्चित् शास्त्रकाराणां
मतम् ।

मातुः पितुश्चोदात्तविचाराणां सङ्कल्पनम्, तेजस्विपुत्रप्राप्तिकायना, दिव्यशक्तीनां
सन्निध्यं चास्य सस्कारस्य वैशिष्ट्यानि । 'सस्कारोऽयं किमात्मनि श्रेयसाय, उत पुत्रनि -
श्रेयसाय । पुत्रनि श्रेयसायेति प्रमाणम् ।

पुंसवनम्

गर्भस्यशिशोः पुंशश्च विधातुं पुंसवनं क्रियते । प्रथमं तावन् देवानां स्तुतयः कृताः,
तेभ्यश्च देवेभ्यः पुत्रप्राप्तये वरो याचितः । अस्मिन्नवसरे गर्भरक्षणार्थं पुत्रीत्पत्तये चायु-
र्वेदोक्तोपयोगेण प्रयोगश्च कृतः ।^२ पुंसवनसमीपान्तोन्नयनसस्कारविधिषु समायाजितं सोस्लाम
कृत्य स्वास्थ्यसंवर्धनाय भवति, गर्भस्यशिशोः कल्याणं जायत इति सुनिदिष्टमेव ।^३

वैष्णवसंस्कृतौ पुंसवनार्थं वर्षपर्यन्तं विष्णोः स्तुतिं तस्याराधना पूजा च कर्तव्या
इति विहितम् ।^४

सीमन्तोन्नयनम्

सीमन्तोन्नयनमृतसंव्रणमवसरे । सस्कारेऽस्मिन् पतिं पत्न्या केनपाशमलङ्कुर्वन्
तस्मिन् सीमन्तमरचयत् । गीणतो गर्भमारकलान्ता माता प्रमादितामूत् । वैदिकयुगे
सीमन्तोन्नयनावसरे वीणागाधिनो वीणावाद्यपूर्वकं सोमराजस्य स्तुतिमकुर्वन् । सीमन्तो-
न्नयनं गर्भाधानात् चतुर्थे मासे सम्पादितम्, यदा शुक्लपक्षे पूषा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तोऽ-
नन् ।

१ R. M. Pandey Hindu Samskaras p. 89

२ पुंस्त्वलङ्गणानामाविर्भावप्राप्त्यर्थं शिशोर्लिङ्गपरिवर्तनं कर्तुं शक्यत इति स्पष्टं मतमायुर्वेदस्य ।
चरके शारीरस्थानप्रकरणे ८. ३—२५ ।

३ समानयोगश्रीमा हि माता तदा गर्भेण वेपुचिदर्थेषु । आराधस्थाने ४. १६

४ मातृवते ६. १८—१६ अज्यायत ।

विष्णुवलिः

गर्भाधानादष्टमे मासे विष्णुबलिसंस्कारेण विष्णवे चतुष्पष्टिवलय. समर्पिता वैदिक-
सूक्तैश्च तस्य देवस्य स्तुति कृता । प्रभावेणास्य संस्कारस्य गर्भस्थशिशो सरक्षणं निरा-
पद् प्रसूतिश्चामन्येताम् । सोध्यन्तो कर्मसंस्कारेणासन्नप्रसवाया मातु कल्याणार्थं सुखेन
प्रसवार्यं चायोजनं कृतम् ।

जातकर्म

शिशो जाते महान् हर्षो जायते । प्रथमं तावत् वैश्वानरस्य परितुष्टि सम्पाद्यते ।
वैश्वानरस्य परितोषेण जातस्य शिशो कालान्तरे तेजस्विताया समृद्धे. शक्तेर्यस्य सम्मा-
चना अभिमता । नाभिवर्धनात्प्रागेव पञ्चभिर्ब्राह्मणैः शिशोरनुप्राणनप्रक्रियते । अनेन विद्या-
नेन तस्य पूर्णजीवनस्याभ्युदयस्य चाद्या सम्भाविता । ब्राह्मणाणां ससर्गो रहस्यविधिना
शिशोर्ब्राह्मणत्वविधायक इति धारणासीत् । पश्चात् पुपदाज्यस्याहुति कृता । अस्मिन्
हवने पिताकामयत्—

“अस्मिन्सहस्रं पुण्यासमेधामन इवे भूहे । अस्योपसद्या माच्छ्वेत्सीत् प्रजया च पशु-
भिश्च स्वाहा । मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा । यत्कर्मणात्परोरिच यद्वा
न्यूनमिहाकरम् । अग्निव्यात्स्त्वष्टकृद्विद्वान्स्विष्टं सुहुतं करोतु न. स्वाहा” इति ।

ततः पितास्य दक्षिण कर्णमभिनिधाय

“वाग्वागिति त्रिरय दधिगधुधुर्तं सनीयान्ताहतेन जातरूपेण प्राशयति, भूस्ते दधामि
भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि, भूर्भुव स्व सर्वं त्वयि दधामि” इति सन्दिष्टवान् ।^१

वैज्ञानिकदृष्ट्या मानवस्तु स्रष्टाण्डस्याखिलस्य सूक्ष्म स्वरूपमेव । अस्य तत्त्वानुशो-
नस्य मानसिकप्रतिष्ठार्थं शिशोर्जन्म प्रथमोऽनुसरोऽभवत् । अनेन प्रकारेण मानव-व्यक्तित्व-
स्य विश्वात्मकत्वं नियोजितम् ।

पश्चात् पिता शिशोर्नाम कृतवान् ‘वेदोऽसि’ इति गुह्यमेव नामाभवत् । ततः शिशु
माने प्रदाय पिता तस्मै स्तनं प्रयच्छति सरस्वती प्रार्थयते च—

मस्ते स्तनं शशयो यो मयोधू येन विज्ञा पुष्यसि वार्यामि ।

यो रत्नधा यमुविद्य सुदवः सरस्वति तमिह धातवेऽक. ॥

ततः पितास्य आठरमग्निमन्त्रयते—

इत्तासि मैत्रावरुणो वीरे वीरमजीजनत् ।

सा त्वं वीरयती भव, यास्मान् वीरयतोऽकरदिति ।

१. इहदारण्यके ६.४ । नाक् समवेदानां प्रतीकोत्थम् प्रकरणे । आयुर्वेदानुसारं दधनेन्द्रियशक्ति
वर्धने, मधुरास एतौषधीनां ज्ञानं च शशनां तेजः । ऐतरेयब्राह्मणे ८.२० । त्रीणि चेमानि वैदिक
शुक्लस्य श्रेष्ठं भाजनम् । शतपथ ९.०.१.११

शिशुं सन्धोष्य तत्रत्या गुरुजना आहू—

अनिपिता वनामूरनिपितामहो वनामू । परमां वन काष्ठा प्रापच्छिष्या यशसा
ग्रह्यमर्चयेन, य एवविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ।

आश्वलायनानुसारं दक्षिमधुधूर्तं प्राशयन् पित्रा शिशवे सतवर्षाणां पूर्वाभ्यामथ ।
तत्र शिशोर्मेयाजननं कृत्रेन् तस्य अत्रागमोर्षं मुष्मन्मर्षाणां यन्—

मेष्ठां त्वे देवः सखिता मेष्ठा देवो गरम्बनी ।

मेष्ठां त्वे अदिवनी देवाजायतां पुत्ररश्रयी ॥

शिशोः स्वस्य स्पृशन् पित्राश्राययत्—

अथमा भव, परशुर्भव हिरण्यमस्तृण भव

येदो धं पुत्रनामानि जीव शरव शनमिति

इन्द्र श्रेष्ठानि इक्षिणानि घेहृम्भे

प्रयन्धि मयवन्तुजीयन् ।

उत्पुंक्तप्रश्रियायाः प्रयत्नम्बन्धमात्रं प्रदणितमासीत् । तद्यथापि परशुहिरण्यं क्रमशः
उत्पुंक्तिपरि निधाय तस्योपरि शिशुः प्रतिष्ठापितः । अनेन विविधा शिशोः सर्वोच्चत्व
प्रस्थापितम् ।

केपुचिदभ्युदयशीलेषु कृतेषु शिशुः शतश्रेष्ठपरायणं शिशुं जन्मदिने निरन्तरमग्नि
प्रज्वालितः^१ । पुत्रजन्मोत्सवे पित्रा प्रायश्चां दानमकरोत् ।

नामकरणम्

नाम्नोन्तिमहत्त्वमिति विविधं भवेयम् । नाम्नो महत्त्वमिति ह्य बहुवारण्यसोपनिषदि
संवादीत्य प्राप्यते—

याज्ञवल्क्येति ह्योवाच—यत्राय पुरुषो ज्ञियते किमेव न जहानीति । नामेयमन्नं धं
नामानन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोभं जयति ।^२

जातकर्मसम्कारे गुप्तं नाम कृतम् । जन्मनो दशमे द्वादशे वा दिने पुत्रे मृत्तं नशने
वा सर्वजनप्रशङ्गनीय नामाश्रितम् ।

नाम्नी मयुरध्वनि स्पृहणीय एव । चतुरदार द्वयपर वा घोषवदाजन्मस्यं पुत्राम्,
ईक्षाराम्पुत्रादार च स्त्रीणामेव कृते नाम्नि, शुचिं तन्मृत्तं भवतीति । द्वयपरनाम्ना
लौकिकैर्द्वयस्य, चतुरदारेण चाध्यात्मिकाम्बुदयस्य कामना प्रकटोत्पत्ता ।

वीषायनानुसारं पुरुषाणां नामानि ऋषिदेवपूर्वजानां नामान्याश्रित्य भवेयुः ।

१. अमातमन्त्रादने

२. सू० उ० ३० १० । बृहस्पतिमते नामाधिकृत्य प्रमाजितम्—

नामाधिकृत्य व्यवहारद्वयं शुभावर्तं कर्मसु मायतेतु ।

नाम्नैव कीर्तिं लभते मनुष्यस्य, प्रज्ञानं यदु नास्ति ॥

साक्षादेव देवाना नामानि न ग्रहीतव्यानि इति । केपुविद्वर्मशास्त्रेषु विहितम् तद्यथा—
ब्रह्मप्रकाश, शिवदास, देवदत्त इति शोभननामानि, न तु राम, विष्णु, मुरेन्द्रो
वा पुरुषाणा नामानि भवेयुः । स्त्रीणा नामान्यधिकृत्य मनुना निर्दिष्टम्—

स्त्रीणा सुखोद्यमकूर विस्पष्टार्थं मनोरमम् ।

मङ्गल्य दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ २ ३३

विष्णुपुराणानुसारं तु—

गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ।

नाथंहीनं न चाज्ञस्तं नामशब्दयुतं तथा ॥

नामङ्गल्यं जुगुप्स्यन् वा नाम कुर्यात्समाक्षरम् ।

नातिदीर्घं नातिह्रस्वं नातिगुर्वक्षरान्वितम् ॥

सुखोच्चार्यं तु तन्नाम कुर्याद्यन्प्रवणक्षरम् । ३ १० ९—११

नाम्ना देवाना महापुरुषाणा चोदासादर्शा मानवताया समक्षं प्रतिष्ठापिता ।^१
मानैवान्मृत्यानाय प्रेरणा प्रथममेव ग्रहणीया भवेदिति शास्त्रकाराणा मतम् । यैन केन
प्रकारेण महता देवाना नामोच्चारणेन पुण्योदयस्य धारणा वतत । सर्वस्मिन्मृतशिशूना पुत्रा
मिक्षाचरादयो वा सज्जिता । तत्तेषां जीवनार्थमासीत् । नाम्न प्राक् श्रीशब्दस्य योजन
रीतिरासीत् प्रायः ।

निष्क्रमणम्

जन्मनश्चतुर्यमासे शिशोर्मुहूर्तान्निष्क्रमणमभवत् । मातुर्गर्भांनिष्क्रम्य प्रसवगृहे तत
निष्क्रम्यायेषु गृहेषु विचरन् शिशुः सङ्कोर्णपरिधौ वसति । तस्मादपि निष्क्रम्य दिव्यविभू-
तोना सप्रहणाम् दिव्यवात्मकं व्यक्तित्वं सर्वर्षयेत् शिशुरित्युद्दिश्य सूर्यचन्द्रादीना दर्शनम-
कारि । सामाजिकसीम्नो निष्क्रम्य स ब्रह्मपथमनुसरिष्यतीति समीहितमुपमुक्तक्रमेण ।

निष्क्रमणदिवसे तत्र सूर्यस्य दर्शनं प्रथमं समासादितम् । सूर्यस्तु भारतीयवृष्ट्या
ज्ञानविज्ञानयोः परमं निधानमेव । आचार्य एव सूर्यं सविता वा दिव्यज्ञानाय । सूर्यदर्शनं
कारयन्नेव विठागामत्—

तत्त्वसर्ववहितं पुरस्ताच्छुक्मुञ्चरत् ।

पश्येम शरदं शतं जीवेम शरदं शतम् ।

शृणुयाम शरदं शतं प्रश्नयाम शरदं शतम् ।

अधीना स्याम शरदं शतं भूयश्च शरदं मातात् ॥

रात्रौ निष्क्रमणविधौ च द्रष्टव्यं कारितम् । एतासां दिव्यविभूतोना दर्शनस्य शिशो
सर्वतः सर्वर्षेण हितकरं प्रभावो जातः ।

१ चाण्डालानामपि नामानि शोभनानि येषु पुण्येति रात्रिरङ्गिण्यां दृश्यते वज्रम् ।

अन्नप्राशनम्

शिशोर्जन्मकाले दधिमधुघृतानां प्राशनमभूत् । पश्चात् शिशोः पष्ठमासेऽन्नप्राशनं कृतम् ।^१ आपुर्वेदानुसारं लघुहितमन्नं शिशवे दातव्यम् । अन्नस्य न केवलं जीवनधारणार्थमेव महत्त्वमपि तु व्यक्तित्वस्य विकासायानस्योपयोगिताभिमतम् । तदथा—

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्बे सर्वप्रयत्नो विप्रमोक्ष इति ।^२

अस्या दशाया स्पष्टमेव प्रतिभाति यत् शिशवे प्रदत्तं प्रथमं भोजनं व्यक्तित्वस्य विकासमुद्दिश्यैव निर्णीतमासीत् । सामान्यतोऽन्नप्राशनाय दधिमधुघृतमिश्रं भक्तमेव दत्तम् । मातृजन्मास द्वादशे पिता 'भूर्भुवः स्वः' इत्युच्चारणमचरोत् । वैदिकमहासंस्कृतस्य समासं भोजनमन्नप्राशनाय निर्दिशन्ति ।^३

भारतीयपारणानुसारमन्नं दधत्तारूपं वर्तते । अस्मिन् संस्कारे पदे पदऽनदेवस्य स्तुतिविहिता ।

कालान्तरेऽन्नप्राशनावसरे शिशोर्माविजीवनस्य जीविकोपायस्य निर्णयः कृतः । देवानां सान्निध्ये बहूनां व्यवसायानां प्रतीका समुपस्थापिता । तेषु यानि कानिचित् शिशु-रचितानि तैरेव शिशोर्माविका सम्भाविता ।

चूडाकरणम्

चूडाकरणं शिशोः प्रथमेऽन्ते तृतीये वा सम्पादितम् । वेदानां कर्तनं विधाय शिरसि चूडा कृता । वेदकर्तनस्य सभा आपुर्वेदानुसारं सन्ति । यथा—

पापोपशमनं वेदनलरोमापमाज्जनम् ।

हर्षलप्यसौभाग्यकरमुत्साहवर्धनम् ॥

पौष्टिकं वृष्यमापुष्यं शुचिरूपं विराजनम् ।

वेदनमश्रुनलादीनां कर्तनं सप्रसाधनम् ॥ चरकसंहितायाम्

चूडाकरणान्तरभूतिः शिष्याग्रहणं भवति । आपुर्वेदानुसारं शिष्यायां महत्त्वं विद्यते । तथा हि—शिरसः शिखरं शिरा मन्त्रीनां सम्मिलनं भवति । अस्य स्वानस्याधिपती रोमा-वर्तः । तत्र केनापि प्रहारणं शीघ्रमेव मृत्युर्भवति ।^४ अस्य कोमलस्यानस्य रक्षा शिष्यायां भवति ।

१ पण्डितं चैतमन्नं प्राशयेत्पुहितं च । सुश्रुते शारीरस्थाने १० ६४

२ छादोग्ये ७ २६ ० । मातायामपि समर्पणं दृश्यतेऽप्यत्र मतम् । योता १७ ८ १०

३ पाण्डामिने शिशो मासभोजनस्य पावनवाग्यता न विद्यते । कर्त्तुं मासभोजनप्रशनाय समर्पितं भिति समस्या । चरकसंहिता मासभोजनं समर्पितं चारु—मारदाऽपि मासेन वाक्पमारवागम्य । मस्यैवैवनामस्य । अथवा अन्नवर्चमकामस्य । १ १९ ५ १३

४ सुश्रुत शारीरस्थाने ६ ८३

केशकर्तनस्य समारम्भ स्वयमेव पिताकरोत् । देवेभ्य स्तुतिं कुर्वन् सोऽग्रामयत्—
 शिशुर्दीर्घायुः पशस्को सानन्दश्च भवतु । शिरसि कुलरोतिमनुसृत्य चूडा विहिता । तद्यथा—
 'दक्षिणतः चूडा वसिष्ठानाम् । उभयतोऽत्रिकाश्यपानाम् । मुण्डा भृगवः । पद्म-
 चूडा अङ्गिरसः । केश-वस्तिमङ्गलायं, शिखिनोऽग्नये । ययाकुलधर्मं वा ।'
 चूडासंस्था प्रायशो प्रवरसंख्यासमा एवामवत् ।^१

उपनयनम्

आचार्येण ब्रह्मविद्यायां अध्यापनाय विद्यार्थिनः शिष्यभावेन स्वीकरणमुपनयनम् ।^२
 ततः पर्वविशतिवर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्याश्रमस्य विधानम् । पिता स्वयमेव स्वपुत्रमाचार्यसमीपं
 नीत्वा तत्संपोषनयनाय प्रार्थयत । उपनयनसंस्कारे विद्यार्थी तस्याचार्यस्य पुत्ररूपेण पुनरजा-
 यत । पुत्रोक्तस्यैव प्रक्रियाऽयं वेदे प्रथमं वर्णिता—

आचार्यं उपनयमानो ब्रह्मचारिणः कृणुते गर्भमन्त्रः ।

तः रात्रौस्तित्वा उदरे विभर्ति त आस ब्रह्ममभिसृजति देवाः ॥

वैदिककाले विद्यार्थी स्वयमेवाचार्यसमीपं गत्वा न्यवेदयत्—ब्रह्मचर्यमागामिति ।

आचार्यो विद्यार्थिनमाह—

को नामासीति । प्रजापतिर्वै कः ।

स तस्य हस्तं गृह्णाति ।

आचार्योऽभाषत—इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसि । अग्निराचार्यस्तव । अहमाचार्यस्तव ।
 आचार्यं ताम्ना देवताम्या विद्यार्थिनः परिददाति । पञ्चात् स तं भूतेभ्यः, प्रजापतये,
 सवित्रे च परिददाति कथयति च—एते वै श्रेष्ठे वयिष्ठे देवते । एतान्मानेभ्यं श्रेष्ठान्मां
 र्षांपिष्ठान्मां देवताम्या परिददाति । तथा हास्य ब्रह्मचारीनं ब्राह्मणतमाच्छेति । पञ्चात्
 स विद्यार्थिनमदभ्य आपोऽधीम्यो वावापूयिवीम्यो विश्वेम्यो भूतेभ्यश्च परिददाति ।

पञ्चादाचार्योऽब्रूयत्—ब्रह्मचार्यसि । अपोऽज्ञानेत्यमृतं वा । कर्म कुरु इति । धीर्यं
 कर्म । धीर्यं कुरु । समिधमाग्नेहीति । समिधस्यात्मन तेजसा ब्रह्मवर्त्तेन । मा सुपुण्या ।
 मा मूया । आपोऽज्ञानेत्यमृतं वा । तदेवमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । अर्थेन सावित्रा-
 मन्वाह ।^३

अनेन प्रकारेणोपनयनविधिर्वैदिककालऽतिदीर्घः आसीत् । उपनिषदि सरलविधि-
 सत्यकामस्योपनयनप्रकरणे वर्णितः । उपनिषद्गुणे गृहस्था अपि आत्मन उपनयनमकारयन्

१. प्रवरानु वस्यापि पुनरयं महपव एव । प्रवरे कुलस्वो-चत्वा परिचोवत । 'प्रवरसंख्यासमा चूडा महपसिमा भवितुं प्रासादयन्तु' इति भगवद्गीताश्रवणं मनः प्रतिमाति ।
२. उपनयनस्यापि नामाचार्यकरणमास्त । वा णिनि १३३६ । स्वीकरणमेवापनयनस्य प्रारम्भः । काशिका १.३३६ ।
३. उपनयनस्य ११५.४

यदि वदापि तेषां मनसि ब्रह्मज्ञानं प्राप्नुमिच्छाजयत । तस्मिन् युगे प्रायो द्वादशवापिका
बालका ब्रह्मचर्यायमाचार्यनृलवासिनोऽभवन् ।

परवर्तियुगे तु सुदीर्घ एवोपनयनविधिविबक्षित । उपनयनाय योग्यकालो निर्धारित —
वसन्ते ब्राह्मणमुपनयोत, श्रोत्रे राज्ञाय शरदि वैश्यम् । गर्माष्टमे ब्राह्मण गर्मकादशेऽपु
राजस्य, गर्मद्वादशेऽपु वैश्यम् । विमिश्रवर्षेऽपुपनयनसम्पादनेन विविधानि काम्यानि साध्यानि
स्युः । तद्यथा सप्तमे ब्रह्मचर्यसकामम्, अष्टमे आयुष्कामम्, नवमे तेजस्कामम्, दशमेऽन्नाद्य-
कामम्, एकादश इन्द्रियकामम्, द्वादशे पशुकाममिति । मनुस्तूपनयनावस्थायां अल्पत्वमेव
समीचीनममन्यत । तद्यथा—

ब्रह्मचर्यसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्पणं षष्ठे वैश्यस्येहाविनोऽष्टमे ॥ २, ३७

उपनयनाय परमावस्थाऽपि निर्धारिता । मन्त्रनुसारम्—

आ योऽश्वाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आ द्वाविंशत्सप्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विश ॥ २, ३८

परिवर्तियुगे विस्तृतोपनयनविधेः प्रमुखाङ्गाग्यभोलिङ्गितानि—विद्याधिन उत्तरीय-
वासोधारणम्, मुण्डनम्, मेखलादण्डधारणम्, हवनम्, समिदाधानम्, सावित्रीक्षिप्तं च ।
एषु विधिषु पदे पदे वैदिकमन्त्रैर्देवस्तुतिं व्रतानि सङ्कल्पाश्च कृतानि । पश्चादाचार्योऽ-
वदत्—“मम व्रते दृश्य ते दधानि । मम चित्तमनुचितं तेऽस्तु । मम याचमेकव्रतो
जुयस्व । बृहस्पतिपुत्रा निपुनवतु मह्यम् ।”

विद्याधिनं ब्रह्मचर्यव्रतस्येदं विधानमाचार्यं प्रस्तुतवान्—“ब्रह्मचार्यसि । अपोऽ-
ज्ञानं, कर्मं दुष्टं, दिवा मा स्थाप्यो, आचार्यापीनो वैदमयीष्व” इति ।

अस्मिन्पुनयनविधौ विद्याधिनं मानसिकशुद्धये सर्वोच्चज्ञानाय च सा योजना
निहिता, या विद्याधिनमुत्थासितवती तथा तस्य तपोमये रयानपूर्णं च जीवने रसमानन्द
च गृह्यती । शिष्याचार्यसम्बन्धोऽप्यद्वाना साधित्रये प्रतिष्ठापितं सन् गौरवान्वितोऽभूत् ।
यज्ञोपवीतम्

सूत्रनिमित्तस्य आपुनिकयज्ञोपवीतस्य वैदिककाले प्रचलनं नाभवत् । तदानीं यज्ञावसरे
उत्तरीयं यज्ञोपवीतविधिना धृतम् । समग्रं जीवनं यज्ञ एवेति मखा सदैव यज्ञोपवीतोत्त-
रीयस्य परिधानं नियतम् ।^१ सूत्रयुगे सूत्रनिमित्तयज्ञोपवीतस्य प्रचलनं प्रारम्भ्यत । उत्तरीय
तु प्रायशो मृगचर्मणा निर्मितम् । तस्य स्थाने सूत्रस्य यज्ञोपवीतस्य परिधानं शनैः शनैः

१ तथा हि गृह्यसंहिता—

अमोचितप्रतीक्षणं ब्राह्मणानां विमृषणम् ।

देवनामा पित्रा च भग्नं येन प्रदीयते ॥ १०.१८

समवर्धत । अयुनाभ्युपनयनविधौ प्रथमं भृगुचर्मणो यज्ञोपवीतं ध्रियते, तत्प्रतीक एव प्राचीन-
युगस्योत्तरोयस्य ।

कन्यकानामुपनयनम्

वैदिककाले विद्यायिनीनां कन्यकानामुपनयनविधानं सुप्रचलितमासीत् । ईदृशीनां
कन्यकानां सख्या तदानीमपि नि सशयमेव नोद्बोधिका । परवर्तियुगे तासां सख्या स्वल्प-
तरा बभूव । उपनयनमाचारमात्रमभवत् । कन्यकानामुपनयनं केवलं विवाहकाले धार्मि-
कविधानस्य पूर्तयेऽभवत् । बाणस्तु कादम्बर्यां तपस्विन्या महाश्वेताया वर्णने तस्या शरीरे
ब्रह्मसूत्रस्योल्लेखं करोति ।

उपनयनस्य पश्चाद् गुरुः शिष्यं शौचमाचारमग्निकार्यं सन्ध्योपासनं च प्रथममशिक्ष-
यत् । ततः परं वेदस्याभ्यापनं प्रायशः चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तमभूत् । पञ्चविंशे वर्षे विद्यो-
पेतानां विवाहायिना छात्राणां समावर्तनसंस्कार आचार्येण सम्पादितः । आजीवनं ब्रह्म-
चर्यमनिष्ठा बृहद्ब्रतधारिणी नैष्ठिकब्रह्मचारिणी वा विख्याता । विवाहकाला निवेशायिन
इति संज्ञिताः ।

समावर्तनम्

आचार्याश्रमेऽभ्यस्यन् परिष्ठमाप्य प्रायशो विद्यायिनः स्वगृहमागच्छन् । आश्रमाद्
गृहगमनं समावर्तनम् । अस्मिन्नवसरे समावर्तनसंस्कारः सम्पादितः । समावर्तनसंस्कारे
विद्यासम्पन्नस्य ब्रह्मचारिणो विधिबतस्नानमभूत् । इदं परिलक्ष्य समावर्तनस्यापरनाम
स्नानमेव । समावर्तनसम्बन्धि स्नानमिदं कृत्यैव स स्नातकोऽभवत् । पाणिनिस्तु स्नात-
कस्यापरपर्यायं स्मृतीति निर्दिशति । इदं नाम तस्य मालाधारणमुद्दिश्य कृतम् । ब्रह्मचर्य-
काले विद्यार्थी सर्वथा भोगविलासादिभ्यो विरक्तोऽभवत् । समावर्तनकाले स शरीरस्य प्रसा-
धनं कृतवान् । स्नातकस्य वेशविन्यासः गृहस्थानामिवाभवत् ।

वैदिकयुगादारभ्य प्रायः सदैव स्नातकः समाजस्य सर्वोच्चपुरुषोऽगण्यत । अथर्ववेद-
नुसार— ॥ स्नातो बभ्रुः पृथिव्या बहु रोचते । समावर्तनकाले स्नातका आचार्यं प्रति
कृतज्ञताभावं न्यवेदयन् । ते तमभिनन्दितवन्तः —“त्वं हि न पिता योऽस्माकमविद्यायां
परं पारं तारयसाति ।”^१ आचार्या अपि जीयनोपयोगिसनातनशिक्षामधु —सत्यं वद ।
धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमद । आचार्याय प्रियं धनमाहूय प्रजतन्तु मा ध्यव-
च्छेत्सी । सत्याग्रं प्रमदितव्यम् । धर्माग्रं प्रमदितव्यम् । कुशलान् प्रमदितव्यम् । भृत्यं न
प्रमदितव्यम् । स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ।
भानृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि धर्माणि,
तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि । धान्यस्माकं सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि, नो

इतराणि ।^१ बृहदारण्यकोपनिषदि 'द' अक्षरेण स्नातका उपदिष्टा — शाम्यत दत्तं दयम्य चेति ।^२

ग्राह्याणाम् सदा देयं ब्रह्म शुभ्रपुत्रे तथा ।
भवतो बहूना भन्तु वेदो विस्तार्यतामयम् ॥
नापरीक्षितचारित्र्ये विद्या देयं कथंचन ।
॥ निषीज्याश्च वाशिष्या अनिषीगे महाभये ॥
ययामति ययापाठ तथा विद्या फलिव्यति ।
सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ॥
येदस्याप्ययं हीद तच्च कार्यं महत्स्मृतम् ।

स्नातकास्तु — अयोय सविभाष्यं सुप्रीतमनस पुन ॥
विज्ञापयति स्म गुरुम् पुनर्वाक्यविशारदा ।
दोलावस्मान्मरीं गन्तुम् वासित नो महामुने ॥
येवाननेकधा कर्तुं यदि ते दक्षित प्रभो ।

व्यास — शिष्याणां वचन श्रुत्वा पराशरगुप्तं प्रभु ॥
प्रयुवाच्च ततो वाक्यं यमार्थसहितं हितम् ।
नितिं वा देवलोकां वा गम्यता यदि रोचत ॥
अप्रमाददक्षं च कार्यो ग्रह्यं हि प्रचुरच्छ्रयम् ।

स्नातकान्त्वं श्यासेनानुशाता तस्य प्रदक्षिणं कृत्वा मुष्नीमित्रात्र च जाम्बु ।

कतिपयाभ्यावाप्तविद्या छात्रा आचार्याय दक्षिणादानमत्र प्रथमं वायममप्यत
राजानं प्राप्य मातरं तस्यामुद्दण्डनिमज्जितुं १^३ साधारणस्तु दक्षिणा ३३-पैवामृत
तद्यथा मनु —

क्षेत्रं हिरण्यं गामद्वयं क्षत्रोपानहमन्तत ।

धायं द्वाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमाहरन् ॥ २४६

स्नातकास्तु त्रिविधा अभवन्—विद्यया स्नातीत्यत्र । तथा व्रतनाष्टकस्वार्थिगत्पारमा
णन । विद्याव्रतेऽत्र अत्यन्तं । तपु सर्वेषु स्नातकवृत्ति । स्नातकस्याचारव्यनहारी जीवन
विन्यासदद्यादात्तो वमृवतु ।

स्नातकानां जीवनविधानं मनुना निर्दिष्टम्—

कनूतकेशनखदमथुर्वा ॥ शुक्लाम्बरं शुचि ।

स्वाध्याये चैव युक्तं स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ४३५

१ अथ द्रष्टव्या तैत्तिरीयाणिषदि विज्ञात्र लो ११

२ सू० उ० ५०

३ रघुवंशे कौ सत्यं रघुनामुद्दण्डनिमज्जनात्तस्या वधा वतते । यचममर्था द्रष्टव्य ।

उपानही च वासश्च घृतमग्न्येन धारयेत् ।

उपवीतमसज्जार खज करकमेव च ॥ ४६६

स्नातकस्तु सर्वेन मधुपर्केण सम्मानितोऽभवत् । प्रथममाचार्य एव तस्मै मधुपर्कसम्पन्नमकरोत् । तस्य जीवनविन्यास समाजायादर्थ इति प्रमाणितम् ।

समावर्तनमनु स्नातकस्य गृहस्थाश्रमपरिपालनाय गृहिण्या अपेक्षाभूत् ।^१ सा तु विवाहसंस्कारेण लग्नासीत् ।

विवाहः

विवाहस्तु सन्मानसामाय, प्रावृत्तिकमुत्थाय, धर्मसम्पादनाय चाभवत् । संस्कारस्यास्य सातिशय महत्त्वमस्ति ।

वरवधूना योग्यता

वरवधूना योग्यताया परीक्षा बाह्याभ्यन्तरकृता । बाह्यत सौन्दर्यं पुरुषत्वं नारीत्वमवस्था च दर्शनीयानि । आभ्यन्तरदृष्ट्या तयोर्विद्वत्ता चरित्रं कुल च परीक्षणीयानि ।

पुरा वैदिकयुगे विवाहावस्था गृहस्थाश्रमस्य योग्यतामनु प्रमाणिता । सावस्था क्रमशः वयस्य वध्वै च पञ्चविंशतिवर्षाणि द्वादशवर्षाणि चाभिमता । स्मृतौ कन्यकानां विवाहावस्था स्वल्पौकृता । दशवर्षीया द्वादशवर्षीया वा कन्या परिणयेति मतम् ।^२

कामसूत्रानुसारं तु वरकन्ययोरवस्थान्तरं त्रिवर्षमात्रमेव भवेदिति मतं समीचीनं प्रतिभाति । स्वयंवराणां वर्णनेन स्पष्टं स्यात् यत् पुरा वधूवराणां योग्यताविषये देशभेदो नासीद्विचारणीयः । जातिभेदस्यापि महत्त्वं स्वल्पतरमेवासीत् ।

बाह्यदृष्टितो गुणप्रकर्षं शारीरिकसौन्दर्यञ्चापेक्ष्यते । वैदिककालत एवास्मै प्रयोजनाय स्वयंवरविधिः प्रचलितः । तस्मिन् युगे कन्यकानां सौन्दर्यनिरूपणाय शाश्वतमानदण्डा सुप्रतिष्ठिता आसन् । तद्यथा—

एवमेव हि योषां प्रज्ञासन्ति पृथुर्धोनि विमृष्टान्तराम् । सा मध्ये सप्राह्या ।^३

सूत्रयुगे लक्षणसम्पन्नान् स्वस्यान् पुरुषाश्च वररूपेण चेत्तु विद्याम स्वीकृतम् । ननुस्तु कन्यकाया सौन्दर्यं क्व मन्यते । 'कन्यारत्ने दुष्कुलादपि ग्रहणीयम् ।' कामसूत्रानुसारं तु रूपशीलक्षणसौन्दर्यस्वास्थ्ये सम्पन्नस्य वरस्येदुर्लभं सम्पन्नाया कन्याया विवाहो भवितुमर्हति ।

^१ भारतीयपारणानुसारम्—न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमन्यते । सा तु अर्धाङ्गिनी । पत्नी मूला सा मनुजमणि सहायामूर । तस्या पुत्र माप्य पुरुष पूर्णोऽभवत् । पुत्रलाभेन विरुणामृणाद् शुक्तिः सम्माविता । 'आमा वै जायते पुत्र' इत्यात्मजननायापि, पत्न्या महती वर्त्तनं जायस्यवता ।

^२ वसतिश्रुत्यौ १४, महाभारतवैश्वानुशासनपर्वणि ३३ अध्यायत । अथर्वपुराणे १.५, वैखानसे १.६, पराशरस्मृतौ ७—९

^३ शतपथे १.२.५ १६ ।

भरद्वाजस्तु तदेव समर्थमब्राह्म—

यस्यां मनोज्ञुरमते चक्षुश्च प्रतिपद्यते ।

तां विद्यात्पुण्यलक्ष्मीकां वि ज्ञानेन करिष्यति ॥

भासस्तु वरस्य वरणीयगुणानुल्लेखयन् मनु समर्थयति प्रतिज्ञायोग वरायणे—

कुल तावच्छ्लाघ्य प्रथममिवास्ते हि मनसा

ततः सानुशोभः मृदुरपि गुणोहोय बलवान् ।

ततो एषे कर्मात् न खलु गुणतः स्त्रीजननभात्

ततो धीर्योदयः न हि न परिपाल्यायुवतयः ॥ २ ४

अनुलोमविवाह एव प्राचीनयुगे सम्मत आसीत् । अनया रीत्या ब्राह्मण क्षत्रिय-वै-
वराणां क्रमशः अनुस्त्रिदिवर्गोत्पन्नाभिः कन्यामिविवाहा योग्यः । सगौत्रसपिण्डसप्त-
विवाहानां नियमाः भवन् । भागवतानुसारं तु

घयोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्चर्याङ्गनिर्भयं ।

तथोविवाहो मैत्री च मोक्षमाधमयो बलवत् ॥

विवाहभेदा

पुरा विवाहस्याष्ट भेदा आसन्—ब्राह्म, दैव, आर्य, प्राजापत्य आसुर, गान्ध-
र्वाक्ष, पैशाचश्च । अस्मिन् प्रकरणे विवाहसन्दर्भार्थं विधिश्च एव । गार्हस्थ्य-
सम्पादनाय पतिगृहे बहूनाय च कन्या येनोपायेन प्राप्ता समवेतोपायमुद्दिश्य विवाहप्र-
तिदिष्टः । अस्मिन् प्रकरणे विवाहः सत्स्वारतोतको नास्ति । उपयुक्तविधिभिः कन्या सत्स-
विनिश्चित्य ह्यमविधिं परिणयश्च विहितौ । दत्तमेवमपि कृत्यं निर्दिष्टम्—

प्राप्तेऽपूर्वम् विवाह्यु विधिर्येवाहिष स्मृतः ।

कृतं च दत्तं प्रभिर्येनै समयेनान्विताक्षिक ॥

पुरा भारते बहुविधेषु सांस्कृतिकस्तरेषु विविधवर्णाणां जना बभूवुः । तदा
ब्रह्मपरायणा वैदवादिना वा ब्राह्मणा, देवपरायणा यज्ञवादिना वा ब्राह्मणा, मन्त्र-
श्रुतयः, प्राजापत्यपरायणा मानवा, समुद्रिशास्त्रिनः आर्येतरा असुरा, भाग्यला-
परायणा गण्डर्वा, धलदास्त्रिणा मुद्गपरायणा राक्षसाः छल्पपरायणा पिशाचाश्च
स्वर्गस्य वैशिष्ट्येन विवाहार्थं कन्याग्रहणं तेषु तेषु वर्गेषु प्रचलितम् । ब्राह्मणा च
मानवाश्चार्थवर्गीया बभूवुः । आर्यवर्गीयास्त्रिणा ब्राह्मणवर्गतेन स्नातका भूत्वा च
क्षत्राचार्यविवाहार्थं कन्या प्राप्नुवन् ।

१ तथे ह वै तत्प्रजापतिर्जनं चरन्ति उ मितुनमुपादयते । तेषामेवैष ब्रह्मजाना येषां तयो ब्रह्मज-
सत्यं प्रतिष्ठितम् प्रश्नोपनिषद् १ १५

२ ऋग्वेदेषु चत्वार आर्या आर्या बभूवुः । अपर आर्येतरा आमन् । आर्या दिना मायशा च
क्षत्रिया वैश्याश्च बभूवुः । असुरराजना ज्ञाय सर्वे क्षत्रिया वैश्या वा बभूवुः, के
ब्रह्मजना बभूवुः । गन्धर्वो अपि सन्ति क्षत्रिया मया वैश्या क्षत्रा वा बभूवुः । सर्वं पिशा-
क्षद्वेषा प्रतिपन्नाः । ॥ अथ यमोऽतस्त्रिणां चरणविधिरप्युक्तः । क्षत्रेषु वरणा नापेक्ष्यते ।

ब्राह्मविवाहे वेदविदे ब्राह्मणायालङ्कृता कन्या प्रदेयासीत् । बौधायनानुसारम् 'श्रुत-
शीले विजाय ब्रह्मचारिणोऽर्थिने कन्या देया स ब्राह्म' । अस्मिन्विवाहे वरस्य वेदवित्त्व
महत्त्वपूर्णमासीत् । दैवविवाहे यज्ञस्य ऋत्विजे दत्ता कन्या दक्षिणारूपेयासीत् । ब्राह्मदेव-
विवाहो ब्राह्मणस्यैव, ननरेणाम् । ब्राह्मणानामृत्विगो वरात् गोमिथुनस्य ग्रहण कृत्वैव तस्मै
कन्याप्रदानस्य प्रचलनमभवत् । तस्मिन्गुणे गोमिथुनस्य मूल्यमद्यतनैकरूप्यकापि न्यूनम्
भवत् । तस्या स्थितौ गामिथुनस्य ग्रहण शुल्करूप नासीत्, अपितु साम्प्रदायिकरीतिरेवा-
सीत् । आपविवाहार्थं ब्राह्मणवर्ग एव प्रचलित आसीत् ।^१ सामान्यतो ब्राह्मणा एव
व्रतपथ आसन् ।

प्राजापत्यविवाह आर्यवर्गो प्रायः सर्वाधिकलोकप्रिय आसीत् ।^२ स्नातया अस्नातका
सर्वेऽपि गार्हस्थ्यधर्मनिर्बहणाय समयवन्धनं कृत्वा प्राजापत्यरीत्या परिणीता । आसुर-
विवाहस्तु प्रथममसुरवर्गेषु पश्चात् क्षत्रियवैश्यवर्गेषु प्रचलित । विवाहेऽस्मिन् कन्याया
सौन्दर्यतिथयः प्रतिष्ठापयन्नेव वरस्तस्या जातिभ्यो धनमदात् ।^३ गान्धर्वविवाहस्य प्रच-
लन प्रथम गन्धर्ववर्गेषु पश्चात् राजन्यवैश्यशूद्रवर्गेषु चामवत् । गान्धर्वे तु वरकन्ययो पर-
स्परकर्पणमात्रेण समागमप्रवृत्तिरभूत् । परस्परकर्पणं तु सौन्दर्यं नृत्यसंगीताभिनय-
कौशलमपेक्षते । वरकन्ययो परस्परमेलनं गन्धर्वेषु सुप्रचलितमासीत् ।^४ कामिना कृते
गान्धर्वविवाहोऽनुरागसर्वर्पणादनुत्तमोऽनुमतः । राक्षसविवाहः प्रथम राक्षसवर्गेषु पश्चात्
क्षत्रियेषु प्रचलितः । अस्मिन्विवाहे बलप्रयोगेण कन्याप्राप्तिरभवत् । राक्षसाः क्षत्रिया वा
बलशालिनो बभूवुः । बलशालिना कन्याहरणं प्रतिष्ठाद्योतकमेवाभवत् । तेषां विवाह-
स्यापर नाम शाप एव । पैशाचविवाहः प्रथम पिशाचेषु पश्चात् शूद्रेषु प्रचलितोऽभवत् ।
मन्वनुसारम्—

सुप्ता मत्ता प्रमत्ता वा रहो यशोपगच्छति ।

॥ पापिष्ठो विषाहाना पैशाच प्रयितोऽष्टम ॥ ३ ३४

उपपुंक्तविवाहास्तु वृत्तिद्योतका एव । सर्वेषु वर्गेषूच्चाधमप्रवृत्तयो जना वर्तन्ते ।
तथा न केवलं विवाहोऽपितु स एव जीवनवियोग आत्मप्रवृत्त्यनुरूपो भवति । एभिर्वि-
वाहापार्यं कन्याया वरणमभूत् पश्चात् सत्कारविधि सम्पादितः ।

१ दैवविवाहा राधन्यस्यविषयस्य सुविहितैव अस्मिन्—६ ८ १, १ १३ १, ६, १ ३३ १ सप्र-
॥ यनासरे तेने रत्नं शोभते ।

२ मनुस्मृत्यनुसारेण शतपथ ० १३ ४ ३ ३, १४, तस्य नाम्ना प्रचलितोऽयं प्राजापत्यो विवाहः । मनु
॥ गृह्यसामर्थ्यं यच्छ्रमावश्यकं च श्रुतं मास्तवान्—यस्मात्तस्य विश्वं सृष्टा सन्तानार्थं
च मानवा इति ।

३ वाणेश्वरविवाहार्थं माता प्रीतासीत् गोभिले ।

४ तदणकामास्तु यथावत् । रामायणे किविंश ० ५६.६ ।

विवाहमस्कारविधि

वैदिककाले विवाहसम्कारस्य विधि सरलोऽभूत् । स्नातक इष्टमित्रं सम्बन्धिमित्रं सह कन्याया गृहमागच्छत, तत्र सर्वेषां च तथा सत्कारं सुम्बाहुभोजनादिभिः कृतम् ।^१ कन्याया पाणिग्रहणकाले वराभ्यायत्—

गृण्णामि ते सौमगत्वाय हस्ति मया पद्मा जरदष्टिर्धयात् ।

अमोऽर्जुना सविता पुरन्धिर्मह्य त्वादुर्गाहंपत्वाय देवा ॥

पिता दत्तानां विरोपतश्चान्ने समग्रं कन्यादानमकरोत् । भवत्त्वा उपस्थितजना आगतो वचनं ददुः—

इहैव स्त मा वि योष्य विस्वमापुष्यंश्नुतम् ।

ऋदन्तो पुत्रं नंष्टुभिर्मोदमानो स्वे गृहे ॥

इमा त्वमिन्द्र मीद्व सुपुत्रा सुमया ऋगु ।

इमास्या पुत्रानायेहि पतिमेकादश कृषि ॥

सम्राज्ञी इवगुरे भव सम्राज्ञी इवर्षा भव ।

मनान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अपि देवपु ॥

पतिगृहे गमनस्यावसरे वधूपहारस्य, कन्या सख्यु तस्या दूक्षस्य च वर्णनं कृतमासीत् ।

रामायणकाले वैवाहिको विधि सरलतर आसीत् ।^२

परवर्तिपुगे आर्यवर्गस्य विवाहविनी आर्येतरवर्गाणां विवाहविधीनामपि समन्वयोऽभूत् ।

अस्या दत्ताया भारतस्य विविधभागेषु स्थानीयविधीनां समवायात् विभिन्नरूपा सत्कार-विधयः समज्जायन्त । इव परिचक्ष्यास्वल्पायनो निदिष्टवान्—

अथ तल्लक्ष्यावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च । तान् विवाहे प्रतीयान् । यत् समानं तद्वक्ष्यामः—

पदचादनेर्द्धपदमदमानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तादुबकुम्भं समन्वारणपादां हुत्वा तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखो धर प्राङ्मुख्या कन्याया आसीनाया गृण्णामि ते सौमगत्वाय हस्तमित्य-ङ्गुष्ठमेव गृह्णीयान् यदि कामयौत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्निति । अङ्गुलीरेव स्त्री-काम । रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठपुमयकाम ।

प्रदर्शितमग्निमुदकुम्भं च त्रि परिणयञ्जपति—‘अमोहमस्मि सा त्व सा त्वमस्य मोह द्यौरह पृथिवी त्व सामाहमृक् त्व ताविह विवहावहे । प्रजा प्रजनयावहे सुप्रियो रोचिष्णु सुमनस्यमानो जीवेव शरद शतमिति ।

वर परिणीय परिणीयादमानमारोहपति—इममदमानमारोहाग्नेव त्व स्थिरा भव । सहस्य पृतनायतोऽग्निनिष्ठ पृतन्यत इति ।

१. अथर्ववेद १०. ८७, १०. १७१, ४. १८. ६ । अथर्ववेदे ६. ६०, १४. २. ५६

२. वाल्मीकि रामा० बाल० सर्ग ७२, ७३

वध्वञ्जितावपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विसंज्ञिनावपति । त्रिर्जामदग्न्यानाम् ।
प्रत्यभिधायं हविरावपति । अवत्त च प्रतिधायीवपति । एषोऽवदानधर्मः । पश्चात् वरो
हवनं कुर्वन् प्रायंयत—

‘अयमण नु देव कन्या अग्निमयस्त । स इमा देवोऽयमा प्रेतो मुञ्चातु नामुत
स्वाहा ।

वरुण नु देव कन्या अग्निमयस्त । स इमा देवो वरुण प्रेतो मुञ्चातु नामुत
स्वाहा ।

पूषण नु देव कन्या अग्निमयस्त । स इमा देव पूषा प्रेतो मुञ्चातु नामुत
स्वाहा ।’ इति

अविच्छिन्नस्यञ्जलिं खुचेव जुहुयात् कन्या । अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्म तूष्णीं
धृतुर्यं (हवनम्) ।

ओष्पोप्य ह एके साजान्परिणयन्ति । तयोस्तमे आहुती न सन्निपतत । अथास्यै शिखे
विमुञ्चति यदि हृते भवत ।

ऊर्णास्तुके केशपञ्चयोर्बद्धे भवत । ‘प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्’ इति । उत्तरा
मुत्तरया ।

अर्धनामपराजिताया दिशि सप्तपदान्यमुत्क्रामयति—इषे एकपदी । ऊर्जे द्विपदी ।
रायस्योपाय त्रिपदी । मायोभध्याय चतुष्पदी । प्रजाम्य पचपदी । ऋतुम्य पट्पदी ।
सखा सप्तपदी भव । सा मामनुव्रता भव । पुत्राग्विन्वावहै बहून् । ते सन्तु जरदष्ट्य
इति ।

आचार्यं उभयो सन्निधाय शिरसी उदकुम्भेनावतिचति ।

ब्राह्मण्याश्च धृष्टाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगार एका रात्रिं वसेत् । प्रुषमश्-
म्यतीं सप्तवींनिति दृष्ट्वा वाक् विसृजेत्—जीवपत्नी प्रजा विन्देयेति ।

प्रमाण उपपद्यमाने—पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्णेति । मानमारोहयेत् ।

अश्मन्वतीरोयते सभरध्वमित्यर्थं न मानमारोहयेत् ।

उत्तरेणोक्रमयेत् ।

जीव रुदन्तीति रुदत्याम् ।

विवाहाग्निमप्रतोऽजस्रं नयन्ति ।

वत्पाणेषु देशवृक्षचतुष्पयेषु ‘माविन्दन्यरिपन्थिनः’ इति जपेत् ।

‘वाते वाते सुमङ्गलीरिय यधू ईशकानोक्षेत् ।

‘इह प्रिय प्रजया मे समृध्यताम्’ इति गृह प्रवेशयेत् ।

विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्य आनुद्गह चर्मास्तीर्य प्राग्गीवमुत्तरलोम तस्मिन्प

विष्टाया समन्वारण्यायाम्—आ न प्रजा जनयन् प्रजापतिरिति चतुर्मुनि प्रत्युर्चं हृत्वा
'समञ्जन्तु विश्वदत्ता' इति दध्न् प्रास्य प्रतिप्रयच्छेदान्यशेषेण वाननि हृदये ।

स्वयवरः

भारतीयसाहिष्ये स्वयवरस्य प्रचुरवर्गनं प्राप्यते ।^१ स्वयवरेषु निमन्त्रितानां वरण्यानां
कस्यचिदेकस्य ऋषोदयैण, गुणातिशयेन पराक्रमोदात्त्येन वा जिता सती कन्या स्वयमेव
जयमात्रया वरमलंकृत्वा तस्यैवाम्भूत् । चित्रद्वारापि पुरा स्वयवरोऽभवत् । काश्चित्
कनका योऽवराज्येणाय मुरगिता सत्य परिभ्रमन्ति स्म । केषुचित् स्वयवरेषु
युद्धिपरीक्षापि नियोजिता । बालिदासस्य विवाहकया सादृशी वर्तते । पुरा कतिपयकनका
स्वयवरेभ्योऽनृता । ईदृशेषु स्वयवरषु युद्धावसरः स्वाभाविक एव । अस्माककारणादयं
स्वयवरस्य प्रवर्णनं विस्तृतमात्रमेव ।

रामायणानुसारं रामस्य विवाहः स्वयवरविधिनाभवत् । राम शिवस्य धनुषो भङ्ग
कृत् वैव सीतां प्राप्तवान् । सीतास्वयवरमधिष्ठत्य जनकस्य प्रतिज्ञासीत्—

यद्यस्य धनुषो राम कुर्यादारोपणं मुने ।

सुनामयोनिजां सीतां वधां दान्तयेरुम् ॥ बाल० ६६ २६

प्रतिप्रदानन्तरं विनूकामं च, वरम्यायै मुन्वोदय गादानादि च सम्पादितम् ।

विवाहार्थं प्रथमं यदि निमिता, समन्ततः ग यपुष्पैरलंकृता च । तत्र सुवर्ण-
पालिकानां साङ्कुराणां छिद्रकृष्णानामङ्कुरादधानां शरावाणां सयूपानां धूमपात्राणां शाल-
पात्राणां युवाणां युवामर्च्यपूरितपात्राणां राजपूजनापात्राणां सङ्क्रान्तानामन्ततः च द्यामा
समायजिता । यद्विदमैराम्भूता । यथा मन्त्रपुरस्कृतमग्निमात्राय वसिष्ठमुनिर्जुष्टाव । ततः
सर्वामरणभूयिता सीतां समानीता । तामान समभ्यगम्याप्य रामाभिमुखं जनयाम्रवीत्—

इयं सीता मम सुता सहस्रमन्वरो तव ।

प्रतीच्छ चंतां भद्रं ते पाणि गृह्णीष्व पाणिना ॥

पनित्रता महामाया ह्यायेवानुगता सदा । बाल ७३ २७, २८

इत्युक्त्वा जनका मन्त्रयूतं जलं प्राक्षिपत् । ततोऽग्निप्रदक्षिणा कृता । अस्मिन्प्रसरेऽन्तरसां
नूरय गन्धर्वाणां गायनं धाम्नाम् ।

कृमारसमवे पार्वतीपरिणयः स्वयवरविधिना घटिता वर्तते । पार्वतीतपसा प्रीणित
शिवो निवेदितवान्—

'अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवाम्भि वाम, श्रीतस्तपोमि' इति ।

ततः सप्तमं पार्वतीपितृ संमीपं शिवार्थं कन्यायादन्तः गतवत् । बालिदासानु-
सारं विवाहसम्बन्धस्यापने स्वेच्छाचारस्तु न इत्याप्य, अपिनु—

१ मदनमूढदानुसारं यूपया स्वयवरा दृश्यन् । स्वयवरेऽस्मिन् मन्त्रे देवा समागताः । तेषामात्रा
विश्वमन्त्राभादाश्च दृश्यन् ।

प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतः । युक्तमना भवति, अपराधीनोऽहरहर्यान् साधयते, मुक्त स्वपिति, परमचिकित्सक आत्मनो भवति, इन्द्रियसमयमश्च एकारामता च प्रज्ञावृद्धि यशो लोकपक्ति, प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मान् ब्राह्मणमभिनिष्पादयति, ब्राह्मण्य प्रति- रूपचर्या यशो लोकपक्तिम्, लोक धर्मानश्चतुर्भि धर्मैर्ब्राह्मण भुनक्ति—अवया च बानेन चाज्येयतया चावध्यतया च ।^१

उपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मस्वप्राप्ति सन्दिष्टा ।^२ त्रयो धर्मस्कन्धा —यतोऽध्य- यन दानमिति ।^३ ब्रह्मचर्यरहितास्तु ब्रह्मबन्धव इति विकृता । अयिद्वाप्तो नरके पत- न्तीति भयकारणमेवाज्ञान मतम् । विद्याया देवलोको जय्य । देवलोको वै लोवाना भेद्य । तस्माद्विद्या प्रशसन्ति ।^४

महाभारतानुसारं तु

यो विद्याया तपसा जन्मना वा बृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् आदि ८४ २
मनु वेदाध्ययनेनैव ब्राह्मणत्वं प्रतिपादयति । तथा हि—

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरते धमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वेमाशु गच्छति सान्वय ॥ २ १६८

वेदाध्ययन समर्थयन् मनु प्राह—

स्नातकस्तु मनुना समाजस्य सर्वोच्चपुण्यो मतः । तदनुसारं ब्रह्मभूता एव जीवन- काले ब्रह्मत्वज्ञा —

वेदज्ञास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूताय कल्पते ॥ १२ १०२

भागवतानुसारं शूद्रोऽपि ब्रह्मचर्यनिष्ठया परब्रह्मं प्राप्नु शक्नोति ।^५

पुरा तु विदुषा समक्ष मनस्य लौकिकप्रतिष्ठायाश्च महत्त्वं तृणवदासीत् । दिग्विजयिना राजानोऽपि यदा विदुषा चरणरजसात्मानं पावयन्ति स्म तदा लोकवैभवस्य कापशासी- द्विदृश्यः ।

राजानस्तु विदुषामाश्रया एव सम्मानार्थं सेम्योऽग्रहारादिक, गृह, धन, वस्त्र च ददति स्म । राजा समसमपि कतिपयकवयश्छत्रधारणाधिकृतश्च बभूवुः । बहुशो राजानोऽपि मिहासन परित्यज्याचार्यैश्चरणमुपजग्मुर्निरत्यतो नास्ति ज्ञानस्य प्रतिष्ठाया अपरं परं प्रमाणम् ।

१. शाङ्गये ११.५ ७ १

२. मुण्डके ३ २.९

३. छान्दोग्य १.२३ १

४. ईश्वरसंहिता ४.४ ११, १ ५.१६

५. भाग० ९ २ ९—१४

अध्ययनविधिः

वैदिकयुगे द्वादशवर्षदिवाध्ययन प्रारम्भम् । प्रायश चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तं वेदाध्ययनं कृतम् । कतिपयग्रन्थाग्निस्तु समस्तजीवनमेवाध्ययनाय विनियोजितवन्तः । भरद्वाजस्तु त्रिभिरावुषि ब्रह्मचर्यमुवाच । न ह इन्द्र उपग्रज्योवाच—यत्ते चतुर्थमायुर्दद्या किमेतेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवंतेन चरेयमिति होवाच ।^१ वैदिकयुगे प्रत्येक—वेदस्याध्ययनाय द्वादशवर्षावधिनिश्चितः । अतः द्वादश, चतुर्विंशति पट्त्रिंशत्, अष्टचत्वारिंशन् वर्षाणि वेदाध्ययनाय नियतानि ।^२ मनुस्तु त्रयाणां वेदानामध्ययनार्थं पट्त्रिंशद्वर्षावधि निश्चितय विकल्पान् प्रस्तुतवान्—

पट्त्रिंशत्वारिंशच्च चर्यं गुरौ ग्रंथेविकं सतम् ।

तदधिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ ३.१

ब्रह्मचर्यप्रनामोपनिषद्युगे गृहस्था अपि स्वीकृताः । यदा कदा पिता स्वपुत्रेण सह कस्यचिदाचार्यस्य शिष्यो भूत्वा ब्रह्मचर्यमुवाच ।^३

विद्याधिकारिणः

पुरा योग्यविद्यायिना समागमाय गुरवः सर्वेव प्रयत्नशीला बभूवुः । प्रतिभाशालिभ्यो निष्पत्तिपरम्परया आचार्यं परिश्रमेणाजितं स्वज्ञाननिधिमुष्ण कर्तुमिषेव । कालिदासा-
नुमारस्तु—विनेतुरद्रव्यपरिग्रहोऽपि बुद्धिर्लाभकः प्रकाशयति ।

वैदिककाले विद्याप्राप्तिसमर्था प्रतिभा दृष्ट्वाचार्यं विद्यायिनः स्वीकरोति स्म । निष्प्रतिभास्तु गुरुगृहं परित्यज्य कृषिकर्मणि वस्त्रनिर्माणे वा नियोजिता ।^४ विद्यायिनो मनोवृत्तिं परीक्ष्यैव व्यवसायनियोजनमव्रियत ।^५ शास्वतोऽयं सिद्धान्तो विद्यादानमधिकृत्य मनुनीदृष्टः—

विद्ययां सप्त काम मर्त्यस्य ब्रह्मवादिना ।

आपद्यापि हि धीराय न ह्येनामिरिणे वपेत् ॥

विद्यां ग्राह्यमन्त्याह शेषधिष्टेऽस्मि रक्ष मां ।

असूयकाय मा मा वास्तथा स्या वीर्यवत्तमा ॥

यमेव तु श्रुधिं विद्यान्नियतब्रह्मचारिणाम् ।

तस्मै मा ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥२११२-११५

१ नैतरीयब्राह्मणे ३.१०.११ ।

अनेन नैषप्रज्ञाचर्येण ब्रह्मविद्ययापि प्राप्यत इति मागवते ११.१७.३०.

२ गोपयब्राह्मणे २.५ ।

३ बृहदारण्यके ६.२.४ छांदोग्ये ५.११ ।

४ ऋग्वेदे १०.७१.६ ।

५ ऋग्वेदे ९.१११.१ ।

विष्णुस्तु परोक्षितमेवाध्यापयितुमादिदेश ।^१ अयोग्यविद्यार्थिनो नोपनेया इति हारो-
तेन समादिष्टम्—

यो वै धीरः शुश्रूषुरध्यायवृत्तो यस्मिन् शोचेन्न व्यथेन्नापि धर्मः ।

तस्मै ज्ञानं श्रद्धया सधेयं नान्तर्दुष्टे दुःखशीले कथने ॥

उपनिषत्सु विद्यार्थिना स्वीकरणात्प्राक् तेषां परीक्षणस्य वृत्तानि सन्ति । प्रथमं तावद्
गुरुभिः सह सलापात् प्रागेव तपसो विधानमासीत् ।^२ पिप्पलादस्तु कौशल्यस्य ब्रह्मिष्ठत्वं
ज्ञातव्यं तं प्राणविद्यायां दानाय स्वीचकार ।^३ कठोपनिषदि नचिकेतसः परीक्षायां वर्णनं
वर्तते ।

शूद्राणां विद्याधिकारः

वैदिकयुगे शूद्रा अपि वेदाध्ययनाय स्वीकृताः । बह्वस्तत्रार्थेतरा विद्वांसो वेदमन्त्राणां
रक्षयितारो बभूवुः । आश्वलायनगृह्यसूत्रे शूद्राणां समावर्तनस्य विधिर्वर्णितः ।^४ जात-
केषु बहूनां शूद्राच्छालानां दार्शनिकज्ञानस्योत्कर्षो निदर्शितः । महाभारते आदिम-
षातुर्वर्ण्यप्रवृत्तिर्निर्दिष्टा—

इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती ।

विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभावज्ञानमता गताः ॥ सा० १८१.१५

अधुना द्विजादिभिः सुगृहीता या काश्चिच्छिल्पविद्या इति प्रथिता साक्षामध्येतार
शिष्याश्च प्रायशः शूद्रा एव बभूवुर्न ब्राह्मणादयः । मनुनापि शूद्राचार्या उल्लिखिताः । तेषां
शिष्यास्तु अशूद्रा अपि बभूवुः ।

शूद्रा अपि बौद्धसधेः प्रविष्टाः सन्तो ज्ञानिनो बभूवुः । जैनसंस्कृतौ चाण्डालानां
मपि विद्याधिकारः । शिल्पकलादिषु श्रवणकानां शूद्राणां च परमं प्रावीण्यमासीदेव ।

स्त्रीणां विद्याधिकारः

मुकुमारीणां नारीणामध्ययनापेक्षितं तपोमयजीवनं सामान्यतो भवितुं नार्हति । वेदा-
ध्ययनाय स्वल्पा एव नार्यो वैदिककालेऽपि समुत्सुका आसन्, किन्तु वेदाध्ययनं तस्मिन् युगे
वर्जितं नासीत् । लोषामुद्रा, विश्ववारा, अपाला, आत्रेयो, काशोवतो घोषा च तृपिका
बभूवुः । तानि वृत्तानि सूक्तानि सहितासु सुगृहीतानि वर्तन्ते ।

अपर्ववदानुसारं तु—ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् ।^५ उपनिषत्सु मैत्रेयो

१. विष्णुधर्मसूत्रे २९.३.८ ।

२. छान्दोग्ये ८.७.३ ।

३. छान्दोग्ये ४.४ ।

४. आ० गृ० १.८ ।

५. अपर्व० ९.५.१८ ।

गार्गी वाचवनवी च प्रातःस्मरणीया विदुष्यो वर्णिता । तस्मिन्काले विदुषी, कन्यका, पुत्रीरूपेण प्राप्तुं गर्भाधाने विशेषायाजनानि कृतानि ।^१

कालान्तरे स्त्रिय आचार्या उपाध्यायाश्च बभूवुः ।^२ स्त्रीछात्रास्तु 'अध्येत्री माण-
विका चेति' विश्वाताः । छात्रा वेदाध्ययनमपि कृतवत्य । ऋग्वेदस्य बह्वृचः शाखाया-
विद्याद्विभ्यो बह्वृच्य मन्त्रोचिताः । कतिपयस्त्रियोऽन्यशस्त्रविद्यासु शिक्षिता अभवन् ।
तासां सर्वासां समावर्तनविधिः आश्वलायनगृह्यसूत्रे निर्दिष्टः ।^३

महाभारतानुसारं स्त्रियो ललितकलासु शिक्षिता । राजकुलदास्यश्चतुष्पट्टविद्या-
विशारदा, नृत्यादिकुशलाश्च बभूवुः । राजकुमारीणां शिक्षणस्योत्प्रेक्षा, सुविदिता एव ।
स्त्रियः स्वाध्यायं कुर्वन्ति स्म—

अपि चैतः स्त्रियो यान्ता स्वाध्यायमपि कुर्वन्ते अर० ३४ ७*

रामायणे स्त्रीणां ब्रह्मवर्चं वर्णितमेव ।^४

महाभाष्ये कुमारश्रमणा, कुमारप्रज्जिता, कुमाराध्यापिना, कुमारतापसी, कुमार-
पण्डितेति पदानां प्रचलनं वतञ्जलि स्त्रीणां प्रशिक्षणं प्रकटयति ।

परवर्तिमुने स्त्रीणां काव्यरचना सुसमृद्धा वर्तते । गाथासप्तशत्या कवयित्रीभो रचिता,
तृष्वाक्षरप्राया गाथा सन्ति ।^५ राजशेखरस्तु स्त्रीशिक्षाप्रवृत्तिं निदर्शयन्नाह—पुरुषवद्यो-
पितोऽपि कवयिष्वो भवेयुः । तस्कारो ह्यात्मनि समवेति । न स्त्रेण पौरुषं वा विभाग-
मपेक्षते । ध्रूयन्ते दृश्यन्ते च महामात्यदुहितरो गणिका बौतिकभार्याश्च शास्त्रप्रहृतमुद्धम
कवयः ।^६ शङ्करमण्डनमिश्रयो विवादे मिश्रस्य पत्नी निर्णायिका नियुक्तेति विदितचरम् ।

भारतीयपारणानुसारं सरस्वती पार्वती च विद्यायां देव्यो स्त, अतएव कथं नाम
स्त्रीणामध्ययनं वर्जितं स्यात् ?

विद्यालयाः

विद्यालयस्तु भारते प्राद्वतस्त्रेणाचार्याणां गृहमभवत् । तस्मिन्नाचार्यगृहे विद्यायित
आचार्यपुत्रैः सह निरवन्त पठन्ति स्म । ब्रह्मयज्ञे सर्वेषां विदुषा ब्राह्मणानामध्यापनमेव

१ बृहदारण्यके ६.४ १७

२ पाणिनिमूल ४ १ ५६, ३ ३ २१ अपिशृत्वा वाशिना

३ आश्वलायन० ३ ८ ११

४ बाल० २७ १३

५ परवर्तिकवयिष्य शैलभट्टारिका, देवी, विजयाङ्गा, भधुरबाणी, अभिरामवामाशी, तिरुमलम्बा,
मतोरमा, कमला, सुन्दरी, मिश्रवदा, वैजयन्ती, लक्ष्मीराज्ञा, शान्तसुन्दरी, रामम्ब, दामादेवी च
बभूवुः ।

६ काव्यमीमांसायां दशमाध्यायतः । अर्थशास्त्रस्य गणिकाध्यक्षप्रकरणानुसारं चैतनं बाण्ड्यन्तीना
ललितानां गीतं वाद्य-नृत्य-प्रसाधनविषयकशिक्षायां प्रवृत्तं राजभिः स्वयमेव कृतं । एतदेव समर्थितं
काव्यसूत्रे १.३ १२ दशकुमारे च ।

नित्यकर्म मनुवा निर्णोतम् ।^१ ईदृशाना महर्षीणां गार्गाणां च गृहा प्राय वनेषु घानेषु
वा स्थिता । तथामवस्थान नगरेषु नासीत् । ईदृशेषु स्थलेषु वनपर्वतोपनदप्रदेशेषु च
प्रोप्सवन् सन्तापो नासीत् । आचार्यकुलस्य गवयं यस्य प्रचुरमवितत, हवनाय समिध
समजायन्त, विद्यार्थिना स्नानाय सरोवरा नद्यो वाऽऽसन् । उत्तनिघत्सु ब्रह्मचर्यमरम्य-
वासस्य पर्याया मत् । अरण्येषु वसतामृषोणा समीपमव्ययनाय विद्यार्थिन समुपागता ।^२
महाभारते कण्वव्यासवसिष्ठभरद्वाजपरशुरामादीनामाश्रमाणां स्थितिर्वर्णिता ।
कण्वाश्रमस्तु मालिनीनद्याः समीपमवस्थित । तद्यथा—

मन प्रह्लादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ॥
शीतमारुतसयुक्त जगामान्यन्महद्वनम् ।
सर्वतुङ्कुसुमवृक्षं सुलक्ष्णं समावृतम् ॥
प्रेक्षमाणो वन तत् तु मुमुक्षुष्टविहङ्गमम् ।
आश्रमप्रवर रम्यं वदर्श च मनोरमम् ॥ आदि० अध्याय ६४ त
नहीं आश्रमसदिलिप्ता पुष्पतोषा वदर्श स ।
सर्वप्राणभृता तत्र जननीमिवापिष्ठिताम् ॥

व्यासाश्रमो हिमालये प्रतिष्ठित आसीत् । भरद्वाजस्याश्रमो गङ्गा द्वारे आसीत् ।
आश्रमेऽस्मिन् धनुर्वेदोऽपि शिक्षितः । परशुरामस्याश्रमो महेंद्रपर्वतेऽत्रस्थित । वसिष्ठ
स्याश्रमो मेरुगिरी बभूव ।

रामायणानुसारं प्रयागे गङ्गायामुत्तरे सङ्गमप्रदेशे भरद्वाजस्याश्रम आसीत् । मुनिभि
मह तत्र भृगुपक्षिणामावासोऽभवत् । छात्राणामावासाय पर्णशाला निर्मिता । हवनस्याग्नयो
वृक्षा भृगुपक्षिणश्च लसन्ति स्म । आश्रमकुशल 'शरीरेऽग्निपु शिष्येषु वृक्षेषु भृगुपक्षिपु'
पृच्छन्त्ये स्म ।

रामायणयुगे दण्डकारण्येऽगस्त्यस्याश्रमोऽभवत् । तस्य नैर्ऋतिकी शोभा द्योतिरश्वात्स
मनोरमे आस्ताम् ।

महामारतयुगे तपशिलाविश्वविद्यालये भारतस्य विभिन्नप्रदेशेष्वपि विद्यार्थिन उच्च-
शिक्षणस्य प्राप्तये समागता ।^३ पाणिनि कौटिल्यश्च सम्भवतो विद्यालयऽस्मिन् शिक्षितौ ।
विद्यालयस्य प्रस्थितिरूपनदप्रदेशोऽभवत् विद्यालयभवनानि च गिरिप्रस्थे निर्मितानि बभूवुः ।

जातकमाहित्यानुसारं हिमाद्रिप्रस्थे बहव शिक्षणार्थमा अवस्थिता । नैष्ठिकप्रह्लाद-
रिणा महर्षीणां च विद्यालयास्तत्राभवन् । तेषु चिद्विद्यालयेषु विद्यार्थिना सख्या पञ्चशत-
प्रायाम्बुः ।

१. अध्यापनं ब्रह्मवत् । मनुस्मृतौ ३ ७०

२. मुद्रा १.२.११—१० छांदाय ८५ ३

३. समीपप्रदेशे समुद्रप्रदेशे च ।

पाणिनेर्जन्मभूमिः शालातुरी वैष्णवराचार्याणामावासभूमिरभूत् । तेनसागमहोद-
यानुसारं नगरेऽस्मिन् व्याकरणज्ञानं परम्परानुसारं सातत्यमभजत । अध्ययनशीला
अनुसन्धानपरायणाश्च ग्राह्याणां अस्य नगरस्य परमविश्रुता वभूवुः ।^१

उपबृक्तयुगे काशीपुरी वैदिक्साहित्यस्याध्ययनाध्यापनाभ्यां परा प्रसिद्धिं गता ।
बोधिसत्त्वेन प्रतिष्ठापिते काशीविद्यालये शतराष्ट्रेभ्यः समागता विद्याविनो ग्राह्याणां धार्मि-
याश्चाध्ययनपरायणा वभूवुः ।^२

गीतमयुद्धस्य युगे मगधकोमलादिषु देशेषु ब्रह्मदेशग्रामेषु वैशाध्यापनं समामोजित-
मासीत् । मनवाकटनामके ब्राह्मणग्रामे ब्रह्मविद्याध्यापिता ।

परवर्तिषुगे महर्षीणामाश्रमप्रदेशे देवमन्दिराणां निर्माणमरारि । अग्निपुराणानुसारं
तु—

सीमं चापतने पुण्ये सिद्धक्षेत्रे तथाश्रमे ।

कर्तुरायतनं विष्णोर्व्योक्तान् प्रिणुष कलम् ॥ ३८.१५

आचार्याणां विद्यालयास्तु मन्दिरे सम्प्रदायास्तन् । मन्दिराणां विद्यालयेस्वरूपं
हेनसागमहोदयस्य अधोनिगृहीतद्वारेण प्रमाणितम्—

Beside the capital and close to the Ganges was the I—lan—
—na mountain, the dark mists of which eclipsed sun and moon;
on this an endless succession of Rishis had always lodged and
their teachings were still preserved in the Deva temples ³

मन्दिरेष्वध्यापनं कृत्वाह गम्मतम् । अधुनाऽपि धारानगरीं परस्वामीमन्दिराणि विरा-
जन्ते, येषु महाराजमोजम् काले विविधविद्यानामध्यापनमकारि ।

हेनसागमहोदयस्तु निजभारतमाश्रावर्णनप्रसङ्गे विद्यालयानां विवरणं प्रस्तुतवान् ।
तस्यानुसारम्—असमप्रदेशे कामरूपं वैदिकविद्यायां महावेन्द्रमभूत् । विद्यालयोऽयं राजा
भास्करवर्मणा स्थापितः । काशीकलिङ्गीश्रमिनीचित्तौडादिभ्यः प्रदेशेभ्यः विद्याविनस्त-
प्रागता । तस्मिन् युगे कास्या विशतिदेवमन्दिराणि वभूवुः । मन्दिरममोप सर्वत्र बुद्ध-
बुद्धानां छायाऽसीत्, तेषां मध्ये निर्मलजलप्रसवा प्रवाहिता । भारतस्य विविधप्रदे-
शेष्विदृशानां विद्यामन्दिराणां संख्या स्वर्गण्येवासीत् ।

गुप्तयुगस्य रघुवशे वसिष्ठस्य वादम्बयी जावालेराश्रमाणां कान्योचितवर्णनेन तेषां
रमणीयतायुनापि हृदयेऽर्ज्जिता भवत्येव । हर्षचरिते बाणेन विन्ध्यवनाधिष्ठितस्य दिवाकर-
मित्रस्याश्रमस्य वर्णनं कृतम् । आश्रमेऽस्मिन् विभिन्नसम्प्रदायानां धर्माचार्याणां च परस्पर-

१. हेनसागे वाटसंज्ञिते प्रथमे मागे पृ० २२२ ।

२. नगलीसुजातके कोसियजातके च ।

३. वाटसं—हेनसाग द्वितीयभागस्य पृ० १८८ ।

दिवादेन ज्ञान समवर्षत । वाणस्तु स्वयमेव चतुर्दशवर्षाणि गुरुकुलेष्वपठत । तेषां विषये तेनालोचितम्—‘शुक्रसारिकारव्याध्ययनदीयमानोपाध्यायविश्रान्तिमुखानि साक्षात् प्रयीतपोवनानि दान्धवाना भवनानि भ्रमन् मुखमतिष्ठत् ।’ तत्र गुरुकुलेषु सर्वे वेद-पाठोऽभवत्, यज्ञाग्निं प्रज्वलितोऽभूत् हवनं कृतं च ।

श्रीष्टस्य पश्चात् दशशताब्दादारभ्य मदिरेषु प्रतिष्ठितानां शिक्षणसंस्थानां प्रायशः ऐतिहासिकोत्पत्त्या प्राप्यन्ते । बीजापुरजनपदस्य सलोहोग्रामे राष्ट्रकूटराजस्य कृष्णस्य मन्त्रिणा नारायणेन प्रतिष्ठापितस्य त्रयोपुरुषमन्दिरस्य प्रधानशालेऽध्यापनं कृतम् । विद्यार्थिनामावासायं समविद्यतिष्ठानालया निमिता । एकादशशताब्दे ‘एन्नारियम्’ नगरे वैदिकविद्यालयोऽर्कोटप्रदेशे स्थापितः । विद्यालयेऽस्मिन् वेदानां सूत्राणां वेदाङ्गानां दर्शनानां व्याख्यापनाय पाठशाध्यापका नियुक्ताः । विद्यालयेऽस्मिन् चत्वारिंशदधिकत्रिंशद्विद्यार्थिनो विविधविषयाणां शिक्षां गृहोत्तरेण । ईदृशा विद्यालयां चिंगलीपुटे वैकुण्ठेश्वरस्य मन्दिरे हेङ्गालनगरे भुजव्येश्वरस्य मन्दिरे च स्थापिताः । कस्मोरेषु बहुषु मठेषु मन्दिरेषु आचार्य-गृहेषु व्याख्यापनमभवत् । कल्हणो राजतरंगिण्या यक्षस्करस्य राज्ञो मठस्य वर्णनं कृतवान्—‘भूमुजा दानशीण्डेन पैतुके स्थण्डिले कृतं, छात्राणामार्यदेश्यानां तेन विद्यार्थिनामठः’ ॥ इति ।

दशमशताब्देऽग्रहारशिक्षणसंस्थानां विशेषाभ्युदयोऽभवत् । अग्रहारास्तु राजभिः समृद्धि-मञ्जिर्वा विद्वद्भ्यः प्रदत्ता । अग्रहारभोगिनो विद्वांस आचार्यपथेन समाजस्याभ्युदयं कुर्वन्ति स्म । अग्रहारसमकक्षा संस्था घटिका ग्रहपुरी च सस्मिन्-युगे प्रचलिता आसन् । ईदृशीनां संस्थानां दक्षिणभारते प्राचुर्यमासीत् ।

राष्ट्रकूटराजवंशीर्दशमशतके धारवाहजनपदे ‘कदियुराग्रहारः’ द्विसत्रग्राहणेभ्यो दत्तः । अस्मिन्ग्रहारे वदकाभ्यशास्त्र-व्याकरणतर्कपुराणराजनीतीनामध्यापनमभवत् । विद्यार्थिभ्यो नि शुल्कभोजनमपि तस्याग्रहारस्वायं प्रदत्तम् । सर्वे ग्राहणाः सर्वज्ञा एवाभवन् । उत्तर-प्रदेशे बिहारे बङ्गे चाग्रहारसमा संस्था टोलनाम्ना विख्याता आसन् । नागरिकाणां भूदानैर्यज्ञाहाय्येन च तत्र व्याचार्याणां विद्यार्थिनां च वृत्तयो दत्ताः । आचार्या अपि विद्यार्थिनामावश्यकतापूर्त्यर्थं प्रयत्नं चक्रुः ।

श्रीष्टस्य पश्चात् नवमे शतके शङ्कराचार्यो वैदिकशिक्षणाय विश्वविद्यालयानां स्थापनां कृतवान् । तस्य विश्वविद्यालया मठा इति ख्याता बभूवुः । तेषामवस्थितिभारतस्य चतुःसीमान्तप्रदेशेषुऽभवत् । तेन मठा पुरोकाव्योदाराकावदरीषु प्रतिष्ठापिताः ।

बौद्धविद्यालयाः

बौद्धविद्यालयानामादिप्रवर्तको गौतमबुद्धो बभूव । एषु विद्यालयेषु जीवनपर्यन्तं दशविंशतिवर्षाणि शीलदिग्रहणस्यायोजनं कृतम् । अनेन प्रकारेण गौतमस्योपक्रमो वैदिक-

१. राज० २१, = १०० । मन्दिरेषु मूर्तयो भवन्ति, न मठेषु । मठमन्दिरे उभे लोकाणां चारित्रिक-विकासाय महिष्यते । तत्राचार्यो महापण्डितश्च नियोजिताः ।

सम्भूतेर्नेष्टिकरद्वाच्यवत् प्रतिभाति । यद्यपि बौद्धसम्भूतावरण्यवास्य महत्त्व साधनापये
स्वीकृतमेव, किन्तु निश्चयं नगरसमापमेव निवसन् समीचीनं सम्मतम् । गौतमस्य
जीवनकाण्डारम्भे प्रायः नगराणां समापमेव विहाराणां निर्माणं क्रियते स्म पुनः समुद्दिमन्तः ।
श्रीमन्त आरम्भस्याप्यर्थमसंख्यविहाराणां रचना कृतवन्तः । विहारान्मु प्राप्य सदैव निर्माण-
गतिरूपमिष्य यन्मुपाय बभूवुः । वास्तुविधानानुसृत्य स्वाम्यप्रदं मुनिकन्द्वे विहाराणां
विधायोऽवतन्त ।

आवस्थानां जेतवनविहारे विद्यमानेष्वेकत्रयप्रधानाभ्यासन् । विहारैर्मिन्नुपदेशाय, समापये,
भोजनायान्नापनाय च विभिन्ना घाता अभवन् । औरपालया पुस्तकाया अन्ययन-
कशाश्च पृथक्पृथक् निर्मिताः । विहारपरिषो म्पित जलाशय परितो मनोरमा छायासीत् ।
विशालेभ्यः प्राकारैः परिवेष्टित आसीत् । विहारस्य पुस्तकाग्रे वैदिकमस्तुतरेषु शिष्य-
विज्ञानादिविषयाणाञ्च पुस्तकानि सगृहीतानि । सर्वेषां धर्मागमनुयायिनां स्मिन् विहारे
आवासमभूवन् । गौतमेनादिष्टम्—'विहारभूमौ वृक्षारोपणं कुरु, राजमार्गमभित वृक्षा-
रक्षुरां भवन्तु' इति ।

गौतमेन सह सहस्राधिकविद्याविनोर्षिपरिभ्रमन्तः शिष्या लब्धवन्तः । परिभ्रमन्तेन
बुद्धे विहारेषु समागम्य शिष्यणमारब्धवान् । सर्वेषां विहारागमनमुत्पादनपूर्णव्यवस्था
गौतमस्यैव भर आसीत् ।

विहारेषु जीवनस्य सामान्यतोऽपि शिष्यानि सर्वाणि वस्तूनि समगृह्यन्तः । श्रान्तागाराणि
तत्रार्थकीर्तनेन विरचितानि । जलाशयेषु जलस्य बहिष्करणाय नवत्रयस्यागमनाय च
नाटिका निर्मिता । भावनवस्त्रादेः पर्याप्तगति तेषु विहारेषु यत्नि ।

गौतमस्य पदवान् बौद्धावेष्टाश्रयानां श्रेष्ठनिर्मायकोऽप्योद्दिष्टवन् । तनाप्रस्थाना
विहारा कान्ति । श्रीष्टुत्र प्रायेकान्ताया गुहाविहाराणामन्यपनार्यं रचः । समारम्भा ।
श्रीष्टुभ्य पदचादष्टगतकर्मन्त तत्र विहाराणां रचना बभूव । तेषां विहाराणां चित्राल-
ङ्करणं मूर्तिरूपेण चातीव मनोरमे । अत्रन्ताया प्राकृतिकसौन्दर्यं भारतैः प्रतिममेव
प्रतिभाति । ईदृशीगुहाविहारैर्दक्षिणभारतमनेकत्र समदृष्टमिदानीमपि दृश्यते ।

पाट्यानानुसारम्—कदम्बवृक्षस्य सघाराय पञ्चपत्रगुहाविहार आसीत् । प्रथमतः
हृन्त्यानागमासीत् । अस्मिन् तत्र पञ्चपत्रगुहामुक्ता आसन् । द्वितीयः तु विहाकारः चतुः-
पत्रगुहामानुन् तत्रायमदनाकार विद्यतगुहयुक्तं चतुर्थं वृषनाकारं द्विपत्रपृष्ठमन्वितं पञ्चमं तु
कपोताकारं चतुर्गुणैर्निबद्धमासन् । विहारस्यापरिभागतो जलप्रपातः सघारास्य द्वार-
समापं वक्रमार्गेणायत । सर्वेषु गुहेषु गवाक्षा निर्मिता । अथस्तादुपरि गन्तुं शोषान-
व्यवस्थासीत् । पाट्यानानुसारं तस्मिन्नुक्तं नास्ति सहस्राधिकविहारविशाल्या आमन् ।

श्रीष्टुभ्य पदवान् सप्तमे शतके चीनदेशात् ह्वेनसांग इति ख्यातनामा भारतीयविद्यामिला-
पुकोऽस्माकं दत्ते समागतः । स तु भारतस्य विविधप्रदेशेषु परिभ्रम्य विदुषा साहाय्येन

स्वोय ज्ञाननिधि समग्रघंयत । स्वयात्रावर्णने ह्येनसागो विशेषरूपेण सांस्कृतिकाना संसृजि-
काना च संस्थाना वर्णनमकरोत् । ह्येनसागानुसारं तदा भारते षट्सहस्राधिकविहारा
सार्धद्विंशतिविधिविधायिन तेषामाचार्याश्चासन् ।

पञ्चमग्नकादारम्य कतिपयविहारा विश्वविद्यालयरूपेण विकसिता । नालन्दाया
वर्तमानविक्रमशिलायाश्च विश्वविद्यालया समस्तेशियामहाद्वीपे प्रस्थाता बभूवुः ।

नालन्दाविश्वविद्यालय

नालन्दासमीरमेका सधुनदी प्रवहति । प्राचीनयुगे तस्मिन्प्रदेशे वनराजेस्पूर्वा शोभा-
सीत् । अमुना तत्र शस्यश्यामला रमणोयता विराजते । नालन्दाया नातिदूर गिरीणा
स्रोतसा च शोभा मनो हरति ।

नालन्दा गौतमस्य प्रमुखशिष्यस्य सारिपुत्रस्य जन्मभूमिरासीत् तत्रत्याग्रघने कति-
पयदिनान्नुपिरा गौतम शिष्येभ्य सदाचारस्य विनयस्य च शिक्षामदात् । अशोकस्तु
नालन्दाया विहारस्य निर्माणमकारयत् । स्त्रीष्ट पञ्चमशतकादारम्य शक्रादित्य दुद्धगुप्त-
श्यागत नरसिंह गुप्तवज्रादयो बहवा राजानस्तत्र विहारान् कारयामासु । वैदेशिका
राजानोऽपि नालन्दाया विहारान् कारितवन्त । सुभाषाया राज्ञा बालपुत्रो नवमे शतके
तत्र विहार रचयामास स्वमित्रेण राज्ञा देवपालेन चारुमार्यं वञ्चयामाणा दानं च कारि-
तवान् ।

राजभि कृता विहारा तेषा राजपदयोभ्या बभूवुः । ह्येनसागस्य समग्र महाराजेन
हर्षवधनन तत्र शस्यमन्दिर रचितम् । चैत्येषु तेषु गौतमबुद्धस्य चानुनिमित्तमूर्तय प्रति-
ष्ठापिता ।

नाल दाविश्वविद्यालयस्य घनवनकुजेषु ह्येनसागस्य मनोऽरमत । मोरमेषु कासा-
रेषु च तत्र गोलोत्पलानां बिकासोऽभवत् । काननवृक्षेस्तत्रत्यशोभा द्विगुणिता । तेषा
रक्तकुमुमाना स्तवकै सर्वेषा मनासि हृताभ्येव । तत्रत्याग्रमञ्जरीभिर्हरितपत्रैश्च मयनयोः
मुखमजायत । विद्यालयस्य समीपमेव दश स्नानागाराणि निर्मितानि । तत्रत्यभवनानामु-
च्यता शौन्दर्यं च वर्णयन् ह्येनसागो लिखति—मानमन्दिर प्राभातिक्तुपारेषु लीन भवति ।
उपरिभूमय प्रासादना मेघेभ्यस्तल्लिता भवन्ति । पर्वतसमोच्चभूमिषु ललितकलानां शिक्षा
दायते । प्रसाधनकम च सर्वेषा भवनानामतीव मनोहर वर्तते ।

नालन्दाविश्वविद्यालयस्य ध्वसावशेषा उत्खनिता एवाधुनापि दर्शनीया वर्तन्ते । भव-
नाना विन्यास कलात्मकविधिना कृत । व्याख्यानाय निश्चनकक्षा वर्तन्ते । विश्वविद्या-
लयीयजीवनविन्यासस्य सर्वाङ्गीणपरिचयो ध्वसावशेषै प्राप्यते । स्त्रीष्टस्य पश्चात् द्वादशश
तान्ते मयनाशान्तीत्य विश्वविद्यालये परिध्वस्तो विनष्टश्च ।

नालन्दाविश्वविद्यालये दशमहस्रविधायिन शिक्षा लब्धवन्त । प्रतिदिन शतप्रायश्चि-
व्याख्यानानि बभूवुः । तत्र बौद्धैरविषयाणा व्याकरणतर्कसाहित्यादीनामपि शिक्षा दीयते

स्म, वैश्वेदान्तस्यास्याद्विषयादश्च शिक्षिता । विद्याभिनस्तु चीन-गारिया-तिव्यत तोगार
आपानादिनिदेशेभ्य समाधाना ।

वलमिविद्वविद्यालय

वाठियागढप्रदेशे स्थितोऽयं विद्वविद्यालयोऽष्टमशतकान्तरपर्यन्तं प्रारभत । मध्ये
राजकुमार्या दृष्ट्या प्रविष्टाणि । शनै शनै विहाराणां संख्या समवर्तत । हनसागस्य
युगे तत्र यताधिरविहारा बभूवु । विद्याभिनश्च तेषु पट्टसहस्रव-त्ता आसन् । गुणमति
स्विरमतिश्च तत्र प्रसिद्धाचार्या बभूवन् । वलमे स्नातका सर्वत्र सम्मानिता बभूवु ।
विद्वविद्यालयस्यास्य प्रमुखद्वारे द्वेतागरे सर्वोत्कृष्टविदुषामाचार्याणां च नामान्वेष्टेष्टेपा-
मादरोऽकारि ।

विक्रमगिलाविद्वविद्यालय

ओष्ठस्य पदचारदष्टमशतकाब्दादारभ्य प्रयोदशशतकपर्यन्तं विद्वविद्यालयोऽयं प्रारभत ।
तस्य स्थापना पालराजस्य राजा धर्मपाल उपगन्तु गिरिप्रस्थे कृतवान् । अपरेऽपि पाल-
वशीया राजानो भवनानि निर्मायास्य मवर्धनं कृतवन्त । अस्य विनाशो धर्तिपारेण
यवनारम्भनगरिणा कृत । विद्वविद्यालयोऽयं वस्यचिद्विज्ञो दुर्ग इति च विघ्नातीभवत् ।

त्रिमनिगविद्वविद्यालये भारतस्य सर्वोच्चविद्वांस आचार्या बभूवु । पञ्च म
एशियामहाद्वीप सर्वत्र प्रस्थातोऽभवत् । तत्र तिव्यतप्रदेशस्य छात्राणां विद्वपासो नियत ।
द्वादशशतके विद्वविद्यालये त्रिमहम्मदयना विद्याभिनोऽभवन् । प्रारम्भावस्थायामष्टाधिक-
शताचार्या तत्र नियुक्ता । प्रमुखद्वारे दीपङ्कुरातिशादीनां चित्राणि दक्षितानि । तस्य पट्ट-
द्वारेषु तत्र द्वावपिशा विराजन्ते स्म । तै परागिता अनुमनाश्च विद्याभिन सस्थाया
प्रवेशमलभन्त ।

ग्यादगशतरस्यान्तिमभागे बङ्गमगमयो राजा रामपाला रामावतीतगर्वा जगद्व-
विहार रचयामास । सावि नात्र दा विक्रमगिलाविद्वविद्यालयाम्या सहैव विद्यसित । तत्र
प्रमुखा आचार्या—त्रिभूतिचन्द्र दानशाल माथाररगुप्त शुभङ्करश्च बभूवु । नि रत-
देशारपि विद्याभिनोऽगता ।

आद-तपुर्मा विहारार्थेप तस्मिन् युगे समवर्तत । विहारोऽस्मिन् सहस्रभित्तवोऽभवत् ।
मगनाचार्य रमाक इन्मिन्नत्र विहार-रक्षितवन् । पालवशीयराजैरस्या गस्थाया सम्पा-
पण कृतम् ।

जैनविद्यालया

प्रारम्भिकयुगेनागाराणा दिगम्बराणा जैनाचार्याणां विद्यालया भवनपु ताभवन् ।
आचार्य सह तथा विद्याभिन पर्यटनं कृतवन्त । परवर्तिषुण चिरकात्रमेव गणधरं सह
विद्याभिनो पर्यटनरीतिरगुण्णाम्भूत् । शनै शनै कालान्तरे तेषां कृते गुहागु तीर्थेषु च

मन्दिराणां विहाराणां च निर्माणमक्रियत् ।^१ निर्माणव्यवस्था प्रायो वैदिकयोद्धसंस्थानुरूपा-
भवत् ।

अध्ययन-विषया

भारतीयसंस्कृतेरादिकालेऽध्ययनस्य विषयाणां स्वरूपं किमासीदिति मुनिरिवत्
नास्ति । सिन्धुसभ्यतायां ध्वसावरोपं तदानीन्तनभारतीयानां सित्पकलाविज्ञानधर्मादिषु
विषयेषु प्रावीण्यं प्रतीयते । तेषां विषयाणां शिक्षा प्रचलितासीत् । विद्यायिनस्तत्र लेखा-
भ्यासं कुर्वन्ति स्मेति तत्रत्यभेदैर्निश्चितं प्रतिभाति । योगाभ्यासप्रवृत्तयोऽपि तेषाम् प्ररो-
चन्ते स्म ।

वैदिकाध्ययनविषया

वैदिकयुगे विद्यायिनो वागर्थयोः शब्दब्रह्मणश्च प्रतिपत्तिं कर्तुं तपोमयसाधनां दृढ-
वन्तः । वैदिकसाहित्यमृषिभि रचितम् । तेषामृषीणां परम्परया विद्यायिभ्यो मंत्ररचना-
कोशलं सिद्धितम् । वेदाङ्गानि शिक्षाकल्पनिरुक्तध्वन्द्वोऽप्योतिषव्याकरणानि विद्यायिन
शिक्षन्ते स्म नित्यमाचार्याणां निर्देशने मन्त्ररचनाभ्यासं कुर्वाणा विद्यायिन स्वयमेव
ऋषयो बभूवुः । सामान्यत एव काव्यरचनाकौशलाय पूर्वसूरीणां काव्यानां कण्ठाप्रकरणम-
पेक्षितमासीत् । आचार्यपरम्पराभि कथामुखेन विद्यायिषु धर्म-दर्शन-काव्य-पुराणेतिहासानां
सूक्तरचनोपयोगिना विषयाणां ज्ञानं ग्रासीकृतम् । ऋग्वेदकालेऽपि कतिपयविद्भिर्भूगोल-
ज्योतिषविद्या-वायुविज्ञानादिकमघोतमित्यथोलिखितेन मन्त्रेण प्रतीयते—

वेदा यो धीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् ।

वेदा मायं समुद्रिय ॥१२५॥७॥

ज्ञानं ज्ञानं वैदिकसाहित्यं समवधत् । तस्मिन् युगेऽन्ये विषयाः—अनुशासन-विद्या-वाको-
वाक्येतिहास-पुराण-गाथा-नारायणस्यादयो विशालतरा बभूवुः ।^२ तेषामध्ययनमव्यापनं
चावश्यमेवाभवताम् ।

ब्राह्मणयुगे यज्ञविद्यायां अध्यापनं महत्त्वपूर्णमासीत् । तत्र पुराणेतिहासादपान-सृष्टि-
विज्ञानादीनां विषयाणां व्याख्यानं सहायोभूतम् ।^३

उपनिषद्युगं वैदिकमहितानां वेदाङ्गानां यज्ञविद्यानां चाध्यापने प्रचलिते सत्यपि ब्रह्म-
विद्यायां सर्वोच्चं महत्त्वमासीत् । वेदवेदाङ्गादिषु निष्णाता विद्यायिन परा विद्या (ब्रह्म-
विद्याम्) शिक्षितुमागतः । परा विद्या तु कदापि सर्वसामान्या नासीत् । तस्मिन् युगेऽपि

१ मातृस्वाष्टमे शतके इरेताम्बराणां दिगम्बराणाञ्च त्रैलोक्यस्य सम्प्रवर्तिनो दृश्यन्ते । परम्परासाधिनो
मुनयश्चैत्रयामस्य विशेषका आसन् तत्र निषिद्धाचरस्य सम्पादनायां कारणात् ।

२ अथर्ववेद १५.६ ११-१२, ११.७ २८, शतपथे ११.५.६ ८ ।

३ शतपथानुसारं देवजनविद्या, मायावेद इतिहास, पुराणानि च विद्या संनि । शत० ११.४.१

सर्वसाधारणविषया — चत्वारो वेदा इतिहासपुराण वेदानां वेद (व्याकरण), विन्यः
राशि, देव, निधि, वाकोवाक्यम्, एकाग्रत, देवविद्या, ब्रह्मविद्या, क्षत्रविद्या, नक्षत्रविद्या,
सर्पविद्या, देवतनविद्या अद्याप्या आसन् ।

सौष्टव प्राक् पञ्चमशतके कस्मिंश्चिद्विषये विशेषज्ञानार्जनस्य रीतिरासीत्, यथा
याज्ञिक वेदाकरणा अग्निष्टोमिका वाजपेयिकादयः क्रमस्य यज्ञशास्त्रे व्याकरणे अग्निष्टोमे
वाजपेये च निष्ठाया बभूवुः । मृगसाहित्यस्याग्निनवमव्ययनं प्राच्यम् । पाणिनि कल्प-
निक्षुनटमृगाणामुच्चेयं करोति । परवर्तियुगे रामायणभारतादयोऽध्यापनविषया बभूवुः ।

पौराणिकयुगे चतुर्दशविद्यानामध्यापनं प्रचलितम् । पदङ्गवपुराणादीनामपि वेदार्थ-
ज्ञानोपयोगं विद्याभ्यासं च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—

पुराणन्यायभीमासा धर्मशास्त्राङ्गमिधिरा ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति,

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं सधुपठुं ह्येन । इति च ।

एभिः चतुर्दशविद्याभ्याने सह चतुर्गामुर्वेदानां सग्रहेण विद्यानां सम्पाद्यादद्या-
भवन् ।^१

बौद्धाध्ययनविषया

बौद्धाध्ययनविषयान्तु सर्वप्रथमं गौतमस्योपदेशा बभूवुः । प्रारम्भावस्थायां गौतमो
लोकस्य आचरणस्य शिक्षां दत्तवान् । तेषां जीवनदर्शनस्य परिक्षोद्यनमुद्दिश्य स यथार्थ-
मुत्सृज्य पर्यालोचनं कृतवान् ।

गौतमस्य जीवनकालेऽध्ययनविषया — अट्टकवर्गिकानि, सुत्तसपाठा, विनयो,
धम्मो च बभूवुः । इमानि सर्वाणि गौतमस्योपदेशानां सङ्कुलानि सन्ति । शनैः शनैः
त्रिपिटकानां समाहारोऽजायत । कतिपयविद्याविनयान्तु त्रिपिटकधारिणो बभूवुः ।^२ समा-
धियोगयोः शिक्षा सदैव प्रचलितरासीत् ।

गौतमस्य पदवादपि त्रिपिटकानामध्ययनमध्यायनं च महत्त्वपूर्णं बभूवुः ।
परवर्तियुगे त्रिपिटकं समाधिरस्याग्निनवग्रन्था विरचिता । तेषामध्यापनं त्रिपिटकैः
सह प्रारम्भ्यत ।

सौष्टव पदवान् सप्तमशतकस्याध्यापनविषया ह्येनसागस्य लेखेभ्यो ज्ञाता भवन्ति ।
तदनुसारं तु विहारेषु वैदिकसंस्कृते प्रामाणिकग्रन्था पाठिता । पाणिनेरव्यकरणे महती
रचिरासीदाचार्याणां । नागन्दाया विद्वत्विशालये वेदवेदान्तसाख्यादीनां शिक्षा दीयते स्म ।

ह्येनसाग सोपासकविहारैऽभिबल्य नगरप्रविहारैः सोनान्तिकानां विभाषा नालन्दाया

^१ उपवेदा — आयुर्वेद, धनुर्वेद, गन्धर्ववेद, अयंशास्त्रं च ।

^२ त्रिपिटकेन 'अभिकर्माविनयमुत्ताना' बोधा भवति ।

योगशास्त्रं चापठत् । अनेन प्रकरणेन सुनिश्चितं प्रतिपाति यदनुसन्धानपरायणा विद्यापिनो ज्ञानस्य विशिष्टेभ्यः शिक्षा लभन्ते स्म ।

जैनाध्ययनविषया

जैनानामध्ययनविषयाणां नियतं स्वरूपं महावीरस्य परचादेव प्राप्यते । महावीरस्यो-
पदेशाः तस्य जीवनकाले वाचा विद्यायिम्य शिक्षिता । तस्य पश्चान् तेषां सग्रहाऽङ्ग-
ग्रन्थेषु दृष्टः । अङ्गमाहित्यमाश्रित्य परवर्तियुगे विपुलसाहित्यं तत्सम्बन्धितमर्मदर्शनादीन्
विषयानधिकृत्य विरचितम् । तेषां ग्रन्थानामध्यापनं जैनविद्यालयेषु कृतम् । तत्र समाधि-
योगयोः शिक्षा सुगृहीतासीत् ।

ज्योतिषाद्युर्वेद-आधारण-कोशच्छन्दोऽलङ्कार-गणितरात्रनीत्यादिविषयाणां ग्रन्थानां
शिक्षणं जैनविद्यालयेष्वभवत् । काव्य-पुराणेतिहासादीनां शिक्षा गृहस्थाश्रमवासिभ्यो
मुह्यतोऽभवत् ।

शिल्पकलानामध्यापनम्

भारते प्राचीनतमशिल्पकलानामादर्शा सिन्धुसभ्यताया अवशेषेषु प्राप्यन्ते ।^१ तत्रा-
चार्यपरम्परया नृत्य-संगीत-वाद्यादीनां ललितकलाणां विश्वमूर्तिवास्तवादीनां शिल्पानां च
विकासः सत्सर्ववर्षं यावदभूत् । एषां शिल्पकलानामध्यापनाय विद्यालया अभवन् चेति
सदिग्धो निष्कर्षः । भारते सदैव शिल्पाचार्यैः सह निवसता नववृत्ताणां शिल्पेषु प्रावीण्य-
प्राप्ते रीतिः प्रावर्तत । सा रीतिर्वैदिककाले सिन्धुसभ्यताया युगे चासीत् ।

शिल्पानां शिक्षणाय प्रथमं सुप्रसिद्धविद्यालयः तक्षशिलायामभवत् । तत्राष्टादशशिल्पा
शिक्षिताः । एषु शिल्पेषु गीतवाद्यनृत्यचित्रादिकैः सह व्यावसायिकविद्या अपि अन्तर्गणिता ।^२
जातकपुत्र राजकुमाराः संगीतवीणावादनमूर्तिरचनाभ्यञ्जकर्ममालापन्यनादिकौशलेषु
शिक्षिताः । महाभारतानुसारं गान्धर्वविद्यालयेषु नृत्यगीतवाद्यादीनां शिक्षा दीयते स्म ।
अथशास्त्रानुसारं राजभिः गीतवाद्यपाठयन्तृनाटपाक्षरचित्रवीणावेणुमुदङ्गपरचित्तज्ञान-
गान्धर्वात्म्यगुह्यतमपादनमवाहनवैदिककलादीनां शिक्षणाय व्यवस्था कृता ।^३ नाट्य-
शास्त्रेऽपि नाटपाचार्येण नाट्यसम्बन्धिकलानां शिक्षणस्योल्लेखो विहितः । भरतमुनिः स्वयमेव
ईदृशः तस्याया आचार्योऽभवत् । राजा आश्रित्य शिल्पकलानां सर्वधर्मस्य बहुमं तल्लेखा

१. मुर्तिपित्रि विद्वांस्यस्यैः शिल्पमिति केचिदाचार्या म यन्ते । ऐतया विष्णुपुराणे १.१६.४१ ।
तन्मतेनित्तं पुण्यपरोक्षाया विषाश्वतुर्दशैरोजा वेदाध्यायनस्यदशमि । चित्रे द्वात्रिंशत्पादाः उच्यन्ते
मरु र्द्विजः ॥ १६.१ कलायां सख्या चतुर्गष्टोनि प्रसिद्धमेव वास्तवधनानुसारं चतुर्गष्टिकलापुत्रिण
पुण्याय दुष्टं वा कथ्यते । कथ्यसाख्ये १.३.२०-२५ ।

२. सामाज्यवर्गके २८७, अमान्यनवागके ६१, पुण्यपुण्यवर्गके ३७४ ।

३. शिल्पशास्त्रे १.१.१ ।

काव्यग्रन्थेषु विद्यन्ते । कामभूतानुसारं तु नागरिकाणां सुसूचिः प्रधानतः कलात्मिका-
सीत् । कलानां शिक्षा च उच्चसस्यामु दीयते स्म । यः कवित्वनाम काव्यविशेषविद्या-
ग्रहणाय गुरुकुलानुपास्ते, स विद्याभ्यासतोऽभवत् ।^१

न केवलं साधारणजनाः कलाप्रावीण्यं प्राप्नुवन्, अपितु ब्राह्मणकुमारा अपि वेदवेदान्ते
सह कलानामध्ययनं कृतवन्तः । वाणस्य पूर्वजा नृत्यगीतवादित्रेणैववाह्या बभूवुः । हृष्य
मगिनी राज्यधीनृत्यगीतादिषु विदग्धासीत् । मन्दिरेषु देशार्चनाय नृत्य गीत-वाद्याभिनया-
दीनां प्रतिष्ठासीत् । अतएव सामां ललितकलानामुच्चवर्गेषु ममादरोऽप्राप्यत । एकादश-
शतके 'तन्त्रारिथम्' मन्दिरे स्थापनारम्भः (चित्रमूर्तिशास्त्रनाम्) शिक्षणमभवत् ।

बौद्धविहारानां रचनाविज्ञानस्य पर्यवेक्षणाय कतिपयमिन्द्रियं यस्मिन्कलायाः शिक्षा
नयकमिका भूत्वा गृहीतवन्तः । विहारेषु चित्रमूर्तिशोना रचना कतिपयमिन्द्रियं कृता ।
विदेशेषु गत्वा तथापि भारतीयमिन्द्रियानां शिक्षा बौद्धमिन्द्रियं दत्ता ।

जैनमठेषु अपि कतिपयशिक्षणादीनां शिक्षणं महत्त्वपूर्णमभिमतम् । हस्तलिपितर्जन-
ग्रन्थाणां प्राग्भागेषु बहुविधानि चित्राणि लेखकानां पाठकानां च कलापूर्णं किं
निदर्शयन्ति ।

नृत्यगीतवाद्यादीनां शिक्षणं वैदिकेतरसंस्कृतिषु नात्यधिकं सम्भावितमिति तासां
वैराग्यपरायणत्वेन नि सन्दिग्धमेव । तथापि सुसूचिपरायणां जैनगृहस्था नृत्यादीनां सर्व-
तोभावेन समुत्पत्तिं विदधुस्तिथिं नि सन्दिग्धमेव ।

रणशिक्षा

गन्धर्वशिक्षणं राज्यमध्यया सह प्रादुर्भवति ।^२ तपस्विपुत्रो दशविंशत्या उ-
क्तं वा विद्यते । महाभारतानुसारं तु महर्षीणामाश्रमेषु वैदिकं सह धनुर्वेदस्य शिक्षा ब्राह्मणचार्यैर्दत्ता ।
भरद्वाजश्रोत्रपरशुरामादयः प्रमुखा ईदृशा आचार्या बभूवुः । धनुर्वेद, अस्त्रपुष्ट, गदायुद्धम्,
अस्त्रचर्म, गजशिक्षा, नीतिशास्त्रं च पुरा पाठितानि ।^३ श्रोत्राचार्यस्तु तदानीन्तनराज्येभ्यः
आगतैभ्यः राजकुमारनिष्येभ्यः बहुविधां युद्धविद्यामशिक्षन् । विद्याविधां हस्तपरवरयन्त-
वैद्यपन्नागगामानि मूत्राणि विपयाग आशिक्षन् । तक्षशिलाविद्याशालायाम् ब्राह्मणकु-
मारा अपि वेदानामध्ययनं सह धनुर्वेदं पठितवन्तः ।

धनुर्वेदानुसारं सूत्राणां कृतेऽपि सैन्यशिक्षणं प्रावर्तत । तथा हि—
'राज्ञाणाम् धनुर्वेदं खल्वैव शत्रियाय च । वैद्याय दापयेत् कुन्तं गदा सूत्राय दापयत् ।'

१. का यर्मामाया पचमा-वायत ।

२. रणशिक्षाया रथेन, श्वेनान्द्वयेन मूढी वा घातुं शिक्षा समावोजिता । आदिप० १०३ ७ ।

३. पञ्चशः बहुविधैः आभारः । तथा हि चतुर्थाद दशविधं धनुर्वेदमभिधायुगीतवान् ।

दर्शनविषयकज्ञानाय परिश्रुतसु विद्याधिना पृच्छा प्रोत्साहितासीत् । तस्या उदाहरण-
मृगवेदे वर्तते—

पाकं पृच्छामि मनसा विज्ञानन्नेवानामेना निहिता पदानि ।

वर्तते वक्ष्येऽपि सप्त तन्तून्वि तन्तिरे कवय ओतवा उ ॥

शतपथब्राह्मणानुसारं गुरुशिष्ययोः प्रश्नोत्तरस्य रूपमोदृशं वर्तते—

प्रश्नः—किं त्विद्विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्रो गृहेभ्यः । कथं त्विदस्य काव्यम् । कथं सन्तोर्गमि-

भिरिति । कथं त्विदस्यानपप्रोपितम्भवति ।

उत्तरम्—यो अविद्यो भुवनेषु । स विद्वान्प्रवसन्निवेदं तथा तदस्य काव्यं तथा सन्तोर्गमि-

भिरिति मन एवैतदाह मनसैवास्यानपप्रोपितम्भवतीति ।^१

यज्ञविद्यासम्बन्धिष्यास्यानानि शास्त्रग्रन्थेषु प्रायशो वर्तन्ते । तेषु व्याख्यानेषु
प्रक्रियात्मकस्पर्शकरणं रहस्यानि च विद्यन्ते ।

उपनिषत्सु महर्षीणामाचार्याणां च विद्याधिभ्यः प्रदत्तानि व्याख्यानानि वर्तन्ते ।
‘व्याख्यानमाध्यमस्योत्प्लेख ईशोपनिषदि विद्यते—

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदेवाहुर्विद्यया ।

इति शुभ्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे

प्रश्नोत्तरमुखेनोपनिषद्गुणैःपि शिक्षणं प्रायोऽभवत् । यथा केनोपनिषदि शिष्यं पृच्छति—

केनेयिन् एतन्नि प्रेषितं मन केन प्राप्य प्रथमं प्रति युक्तं ।

केनेयित्वां वाचमिमां वदन्ति वदतु. ओत्रं क उ देवो युनक्ति ॥

अतः परमाचार्यो ब्रह्मविद्या व्याख्याति ।

कश्चिद्विद्यार्थो याचत आचार्यम्—उपनिषद भो ब्रूहीति ।

व्याख्यान्ते प्रोवाचाचार्यं—उक्ता त उपनिषद् । ब्राह्मो याव ते उपनिषदमब्रूमेति ।

तस्मिन्गुणे व्याख्यानविषयस्य गरिमापि निर्दिष्टा । केनोपनिषदि भाषणागते ब्रह्मज्ञान-
माहात्म्यमधिकृत्य प्रोक्तम्—यो वा एतामेवं वेषापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गं लोके ज्यैषे
प्रतिनिष्ठिति ।

कठोपनिषदि यमाचार्यं ‘ओ३म्’ पदस्य व्याख्या कृत्वाह—

एतद्विषेवाशर ब्रह्म एतदेवाशर परम् ।

एतद्विषेवाशरं ज्ञात्वा यो यद्विच्छति तस्य तत् ॥

एतदालम्बनं ध्येष्टमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

ईदुर्वचने विद्याधिनामुत्साहं संवर्धितम् ।

१. शतपथे ११.१.१-४ । पारस्कर गृह्यसूत्रेऽपि समवितम्—

विचिन्विषेवसर्द्धं वेद- इति । १.१.५

ब्रह्मज्ञानस्य रहस्यानि बाष्पगम्यानि कृतान्नुपमाद्वारेण । बुद्धिद्वरोरात्मना परस्परं
सम्बन्धं विवेचयता प्रोक्तमाचार्येण—

आत्मानं रयिनं विद्धि शरीरं रयमेव तु ।

बुद्धितु सारयि विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

यदा कदाचार्याः चाक्षुषकल्पनायाः प्रयोगं कुर्वन्ति स्म । यथा—आचार्यशिष्ययोः
संवादः—

श्वप्रोषकचमन आहरेति । इदं भगव इति । भिन्दोति । भिन्नं भगव इति ।
किमत्र पश्यसीति । अप्य इवेमा धाना भगव इति । आसामङ्गं कं भिन्दोति । मित्रा
भगव इति । किमत्र पश्यसीति । न किञ्चन भगव इति ।

यं वै सौम्यतममिमानं न निभालयस एतस्य वै सौम्ययोगिन् एव महान्यप्रो-
षस्तिष्ठति श्रद्धास्त्व सौम्येति ।

विविधोदाहरणैराचार्य इमं विषयं दृष्टव्योऽबोधयन् ।

उपर्युक्तेन व्याख्यानेन स्पष्टं प्रतीयते यदाचार्याणां वाणी मधुरासीत् ।^१ शिष्यस्य
सम्बोधने ते सौम्यपदस्य प्रयोगं कृतवन्तः । शिष्यस्तु भगवत्पदेनाचार्यं समबोधयन् ।

शिष्यस्योदाहरणसम्बन्धनायाचार्यस्य सन्देश आसीत्—उत्तिष्ठन् जाघन प्राप्य वरान्
निबोधन् । प्रवचनस्यारम्भे च शिष्यं प्रत्याह—सह नो यशः । सह नो ब्रह्मवर्चसम् । सह
माववन्तु । सह नो भुनक्तु । सह बीर्यं करवायहै । तेजसि मावपीतमस्तु । मा विद्वि-
यावहै ।

शिक्षणक्रमे तपसो नियोजनमासीत् । भृगुर्वारिवार तप कृत्स्नं ब्रह्मण स्वर्धमजानात् ।

आचार्या प्रश्नं पृष्ट्वा विद्याभिनान् दुर्बोधपदमशुद्धं भव च ज्ञात्वा विषयप्रतिपादनम-
कुर्वन् । आचार्याणां व्याख्यानेभ्यो बोधं प्राप्य विद्याभिनो मनननिदिध्यासनाभ्यां तस्य
परिपोषणं कृतवन्तः ।^२

ज्ञानस्य स्थिरीकरणाय शिष्या अनेकाचार्येभ्योऽशिक्षन्तः । भागवते सत्यमेव प्रति-
पादितम्—

न होहन्माद् गुरोर्ज्ञानं सुस्मिर स्यान् सुपुष्कलम् ।

मूत्रमृत्पुण्ड्रस्य शिखरविधिर्भक्तुर्वरेभिः श्लोके, परिशीलने—

अध्येष्यमाणस्त्वावान्तो यथाशास्त्रमुद्वह्युष ।

ब्रह्माञ्जलिः कृतोऽप्याप्यो लघुपासा जितेन्द्रियः ॥

१. महाभारतेऽपि प्रमाणीकृतम्—

मरुतः कथ्यन्ते सौम्य श्लक्ष्णशरपत्रं त्वक्ष ।

मीयामहे मृश तात पित्रेवेद प्रमाण्ये ॥ आदि १४ २ ॥

२. श्रुते शत्रुगुणं विद्यामननं मननादपि । निदिध्यासः लक्षगुणमनन्तं निर्विकल्पकम्—विवेक-
चूडामणौ-३६५ ।

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
 सहस्रं हस्तावध्येष स हि ब्रह्माञ्जलि स्मृत ॥
 स्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसग्रहणं गुरोः ।
 सद्येन सध्य स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिण ॥
 मध्येष्यमाण तु गुरुनित्यकालमतन्द्रितः ।
 मध्येष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्तिवति चारमेत् ॥
 ब्रह्मणः प्रणव कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
 स्रवत्यनौकृतं पूर्वं परस्ताञ्च विशीर्यति ॥
 प्राक्कूलान्यर्घुपासीन पवित्रैरेष पावितः ।
 प्राणायामैस्त्रिभि पूतस्तत ॐ कारमर्हति ॥ २७०-७५

अध्ययनारम्भे ओङ्कारविधिरनुपेक्षणीय इति प्रतिपादयन्नापस्तम्बो लिखति—ओङ्कार
 स्वर्गद्वार तस्माद् ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत । विक्रया वाग्या कृत्स्वं लौकिका
 वाचा व्यावर्तते ब्रह्म ।^१

गुरुणा मधुरा वाणी प्रयोज्येति मनुना निर्दिष्टम्—

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुज्ञासनम् ।

वाक्चैव मधुरा इलक्षणा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥ २१५९

यस्या स्थितावाचार्य, तस्या स्थितौ भूत्वैव शिष्यस्त प्रश्नान् पुच्छेदिति नियम
 आसीत् । आचार्ये उत्तिष्ठति, उपविशति, चलति, शयानेवा स्वयमेवेतिष्ठन्, उपविशन्,
 चलन्, शयान एव शिष्य पुच्छति स्म ।^२ उपर्युक्तशिक्षणविधौ विद्यापिना सख्या नापिना
 प्रवर्त्तनीया । महाभारतानुसारमायोदधौर्मस्य त्रयः शिष्या आसन् आरुणि, वेद,
 उपमन्युश्च । वेदस्यापि त्रय एव शिष्या बभूवुः ।

सूर्यसिद्धान्तानुसारं तु ज्योतिषविषयस्यार्थपरिरेखाः, चित्राणि यन्त्राणि च
 यथायोगमुपायुज्यन्ते । ग्रहकलाणामश्वबोधाथ सिद्धान्त शिरोमणेर्गोलबन्धाधिकारे यन्त्रयोगः
 उपवर्त्तितः । प्रायोगिकशिक्षणे भरतस्तु ग्रहण, धारण, ज्ञात प्रयोगश्चेति चत्वारि अङ्गानि
 निर्दिशति ।^३

अध्यापनसत्रम्

वैदिकसंस्कृतौ श्रावणमासस्य पुणिमातिचावुवाकर्मविधिनाध्यापनारम्भोऽभवत् ।
 तदाप्रभृति पञ्चमासानध्ययनमत्रियत । पोषपुणिमायामुत्सर्जनविधिनाध्यापनं समाप्यते स्म ।

१. आपस्तम्बे १.११.१-८ ।

२. दौषनिदाये अम्बट्टमुत्ते ।

३. नाप्यगात्रे १.२२ ।

४. अक्षिमारके चतुर्थादौ ।

अत्रकाशे सति छाया. अचिन् स्वगृहं गतवन्तः ।^१ अनध्यायदिवसानां संख्या नासीत् स्वत्या । मागारणेषु विशोभे, अशौचे, वियोगे, संयोगे, धार्मिकप्रयोजने सति अनध्यायः प्रवर्तितः । तथा हि भूकम्पे, उत्कापाते, सहचारिणा विप्रवासे च सति यज्ञमोजनमादिषु, अभावस्यापि दीर्घमास्या वानध्यायो धीपितः ।^२

बौद्धशिक्षणविधिः

बौद्धशिक्षणविधिर्गौतमेन प्रवर्तितः । स तु प्रायसो व्याख्यानपरः । गौतमस्तु सर्व-जनसौधयुक्तोद्योगप्रयोगेण मृगालाविचाराणां परम्परायां निगूढमपि सरलमनामासेनैव बंध्यं कर्तुं समर्पतम् आचार्योऽभवत् । तस्य व्याख्यानानि प्रभावोत्पादकानि बभूवुः । स्वकीया शिक्षणपद्धतिं पर्यालोचयन् स ग्राहः—यथा सागरस्य गम्भीर्यं शनैः शनैः वर्धते, तथैव धर्मशिक्षापि शनैः शनैरवगन्तव्या । एवं परमेव गच्छन्तर्हन् भवितुं योग्यः । शिक्षा मानुषापया ग्रहणीयेति गौतमस्य धीपः ।

पारस्परिकविमर्शेन विहारेषु मिश्रणा ज्ञानं वर्धितम् । शिष्यास्तु परस्परं शिक्षका बभूवुः । कथं व्याख्यानं दातव्यमिति उद्दिश्य मिश्रतो शिक्षिता । यथाकालं व्याख्यातारो बभूवुः ।

अव्ययनकर्मणि तर्कबुद्धिं सर्वत्र प्रयोग्येति गौतमादेशः । तेनोपदिष्टम्—पुस्तकेषु प्राप्यते, आचार्यं कथयति, लोके प्रतिष्ठितेषु परम्परा—ईदृशंमनोभावं कस्यापि वचनस्य ग्राह्यत्वं न विद्यते । कुशलमिदमनवद्यमिदं सुखमिदं हितमिदं वा, एतद्विज्ञाय किमपि वस्तु सत्यं जानीहि ।

भौतिकशिक्षायां प्रचलनमासीत् । विद्यापिनस्तु प्रत्योत्तरेणात्मनः शङ्कानां परिहारं कुर्वन्ति स्म । आचार्यस्य ब्रह्मस्वरः प्रशंसितः । ब्रह्मस्वरस्तु स्पष्टो, विज्ञेयो, मञ्जु, अशनीयो, विन्दुः, ब्रह्मानुलो, गम्भीरो, निनादश्चेत्यष्टविधो भवति ।^३

‘शिक्षा सम्प्राप्य शिष्या उपदेशने, व्याख्याने, प्रज्ञापने, प्रतिष्ठापने, विवरणे, सरलीकरणे, आशेष-निराकरणे च समर्था भवेयुः इति आचार्याणां प्रयासोऽभवत् ।

जैनशिक्षणपद्धतिः

जैनशिक्षणपद्धतिं प्रथमं विरक्तानां कृतेऽभवत् । इयं प्रायसो बौद्ध-शिक्षणपद्धतिसमाना वर्तते । महावीरस्वामी जैनसंस्कृते सुप्रसिद्धः प्रथमाचार्यो बभूव । तस्मादेव जैनशिक्षण-पद्धतेः प्रवर्तनमभूत् । महावीरानुसारं तु शिष्येभ्यस्तथैव शिक्षा दातव्या, यथा पक्षिणः शवनेभ्योऽन्नं ददति । व्याख्या कृत्वा स्वप्रवचनस्य ग्राह्यता संबंधनोपेति महावीरस्य मतम् ।

१. गौतमसंज्ञानुसारम् ।

२. दीर्घनिघण्टु २.५ ।

परवर्तिपुत्रे शास्त्राणां पाठस्य प्रचलनं प्रवर्तितम् । सूत्राणां वृत्तिः पुनः पुनः पृष्ट्वा बोधनोपेति विधानमासीत् । कण्ठाग्रकरणस्य विधिः सर्वसाधारणः आसीत् । पठितस्य मननं चिन्तनं करणीयमासीत् । जैनशिक्षणस्य पञ्चाङ्गानि सन्ति—वाचना पृच्छना, अनुशेषेण (मननम्), आम्नाय (कण्ठाग्रकरणम्) तथा धर्मोपदेश इति ।

सर्वासु शिक्षणपद्धतिषु शिष्याणामचार्याणाञ्च समाजेन सम्पर्कः प्रस्थाप्यते स्म । महाभारतानुसारं व्यास एतदर्थं शिष्यं सहितो जनमेजयस्य यज्ञे विवेश । शौद्रा जनाग्रं भिक्षवं आचार्याञ्च समाजस्य हितं पुरस्कृत्वा उपादिशन् ।

ब्रह्मचारिनीयमाः

पुरा सदैव विद्यायिजीवने तपोमयमासीत् । तपसा त्यागेन च विद्याधिना वित्तवृत्तयोऽप्ययनमुख्यो भवतीति भारतीयानां शास्त्रव्यवधारणा । सांसारिकव्ययनानि खलु भोगविलासमनोरञ्जनार्थानि नाम विद्याप्राप्तिपार्थो बाधा । ब्रह्मचर्यशब्दः तस्यैव तपोमयजीवनस्य प्रतीकोऽस्ति । ब्रह्मचर्यं तु ब्रह्मणः (पराविद्यारूपस्य वेदस्य) प्राप्तेः पथः (जीवनविधिः) कथ्यते ।^१ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति सिद्धान्तः । तपो ब्रह्मेति ।^२ विष्णुपुराणानुसारं तु—

स्वाध्यायसमभ्यासां स दुइयते पुरुषोत्तमः ।

तत्प्राप्तिकरणं ब्रह्म तदेतदिति पठ्यते ॥ ६.६ ।

वैदिकयुगस्यादिकालतः विद्यायिजीवने तपसः आवश्यकत्वं निर्धारितम् । तदा ब्रह्मचारी वराहले शेते स्म, न दूच्छासने । स संगीतनृत्यपरिभ्रमणादिभ्यो दूरोऽभवत् । क्यातिनिद्राक्रोधारमप्रसंसासौ-दर्शमुद्यत्यादिभिः स कदापि न वशीकृतः ।^३

उपनिषद्भ्युक् ब्रह्मचर्यं तु तपसः मौनस्यानासक्त्यायनस्यारण्यायनस्य स्वरूपमेव सम्मतम् ।^४ मृगुस्तु ब्रह्मज्ञानाय वारं वारमवध्यत ।^५ कतिपयविद्यापिनो गुरोर्गवाचार्यं कृतवन्तः ।^६

वैदिकयुगस्य पश्चात् ब्रह्मचारिजीवनस्य विस्तृतनिषेधाः सूत्रस्मृतिषु दृश्यन्ते । ते नियमा ब्रह्मचारिणो भोजनमावासा वस्त्रं शयनं तपः शौचं स्वभावः चाधिकृत्य निमित्ताः ।

१. दीर्घनिष्ठम् ॥ २. ३.

२. ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं त्रैतयुगपचारः ब्रह्म । ब्रह्म चरितुं शीलमस्य यदा ब्रह्म तदा धर्मः वा चरति तत्रैवैक्यवस्यम् इति ब्रह्मचारिशब्दस्य व्याख्या ।

३. तैत्तिरीयोपनिषदि मृगुवचनम् २

४. गोपब्रह्मणे २.१—७, २.१ ९

५. मन्त्रोपनिषदि १.२, छान्दोग्ये ८.५

६. तैत्तिरीयोपनिषदि मृगुवचनम्

७. छान्दोग्ये १.४.५

महामारतानुसारं तु

आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्य पूर्वोत्थायी धरम धोपशायी ।

मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्त स्वाध्यायशील सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ आदि ५० ८६ २

भोजनम्

ब्रह्मचारी मिलान्न भुक्तवान् । स मिलान्नादार्यनिदिष्टानि वस्तुन्येवास्त्रादत् भोजन-
पात्रे स किंचिदपि नात्यजद् भुक्त्वा च पात्रममार्जयत् । स क्षारलवणमधुमांसभोजन म
कृतवान् । भोजनकाले मौन निर्लोभश्च धावश्यकविधानमासीत् । औषादनस्तु विद्याधिभ्यो
यथेष्टभोजनमात्राया व्यवस्था कृतवान् ।

आवास

विद्यार्थी आचार्यगृहे वसति स्म । अन्यत्र निवासस्य व्यवस्था नासीत् । रात्रौ ब्राह्म-
मूर्हर्त उत्थाय स आचार्यपादान् प्रणमति स्म । दिवा ॥ नाश्ले १ रात्रौ शयनात् प्रातश्च
गुरो चरणौ स धावति स्म । तेनाहस स शयनाय गतवान् । सत्याय शय्या भवति स्म ।

वस्त्रम्

विद्यार्थिनो द्वे परिधाने—उत्तरीय वासश्च गृह्णन्ति स्म । प्रारम्भिकयुगे विविध-
वर्णानां विद्यार्थिनामुत्तरीय विभिन्नपशूना चर्मणा निमितम् । उत्तरीय यज्ञोपवीतवद् धृतम् ।
वाससा कटिप्रदेशादधोभाग आच्छादित ॥ ब्रह्मचारिणो वस्त्राणि शरीरालङ्कारणाय नाम-
वन्ति स्म स्पष्टमेव ।^१ शरीरसत्काराय स नित्यमेवास्त्रात् । राजकुवारा अपि महामारता-
नुसार धनुर्वेदिदानकाले कौरवाग्निवाससो वभूवु ।^२

तप

ब्रह्मचारिणस्तपोविषये मनुना निदिष्टम्—

तपोविशेषैर्विविधैर्भस्मैश्च विधिचोर्वितै ।

वेद कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ २. १६४

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याद्विहताजट ॥ २ २१९

हारीतानुसार ॥ विद्यार्थी जटी दीर्घनखरोमा भवतु ।

स्वभाव

ब्रह्मचारी समाशीलो जितेन्द्रियो दिनयो परिश्रमशील कर्तव्यपरायणो कर्मण आत्म-
विजयो स्फूर्तिशीलो क्रोधरहित ईर्ष्यारहितश्च भवेत् । कदापि तेनात्मप्रशसा परनिन्दा

१. कर्म स्यात् शरीरालङ्कारणं यतो यमेन निदिष्टम्—

दण्ड कमण्डलु चैव मौञ्जो च रत्नानां तथा ।

भारयेद् ब्रह्मचर्यं च मैत्राज्जायते गुरौ वसन् ॥

२. समापवधि ४. २८ ।

कटुभाषणं वा न कर्तव्यम् ।^१

ब्रह्मचारिजीवनविधिमनुशासतापस्तम्बेन निर्दिष्टम्—न प्रेक्षेत नग्ना स्त्रियम् ।
ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नोपजिघ्रेत । उपानहो छत्रयानमिति च वर्जयेत् । न
स्मयेत् । नोपजिघ्रेत स्त्रियं मुखेन । न हृदयेन प्रार्थयेत् । नाकारणदुपस्पृशेत् ।^२

महामारते विद्यार्थिनस्तपोमयं जीवनं निर्दिष्टम् । यथा—

सुखार्थिनं कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।

सुखार्थो वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थो वा त्यजेत् सुखम् ॥

विनय आचार्यसेवा च

परवर्तियुगे महामारते आरुणि-वेदोपमन्यूनामादर्शचरितगाथा वर्णिता । आरुणिगुणो
कृपिकर्मणि सहायतामकरोत् । वेदो विविधकष्टान्यनुभूयापि गुरुसेवा प्रसन्नमना अकरोत् ।
उपमन्युस्तु गुरुपरीक्षापीडितोऽप्य सञ्जातः, कूपे पतितश्च । कषस्तु शुकस्य गा अवारयत् ।^३
गुरुणा सेवाचरन् तु महाभक्तमासौत् शिष्याणामिति महामारतीय मतम् । तथा हि—

श्रुतस्य दातारमनुत्तमस्य निर्धि निधीना चतुरन्वयानाम् ।

ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं पार्पात्सोर्कास्ते व्रजस्यप्रतिष्ठाम् ।

आदिप० ७१५१

अपराधी विद्यार्थी दण्डनीय आसीत्, किन्तु दण्डविधानं कठोरं नाभवत् । गौतमस्तु
कठोरदण्डदायिनमाचार्यमेव दण्डनीय मन्यते ।

बौद्धानुशासनम्

गौतमबुद्धो विद्यार्थिजीवने कष्टश्चविधानं मध्यमप्रतिपदा परिहार्यमिति धोषितवान् ।
तदनुसारं जीवनविधिर्नातिमुल्लस्यो न दुःखमयश्च । तेन निर्णीतानि दत्ता शिक्षापदानि
संक्षेपेणैव मिश्रणामनुशासनपूर्णजीवनविधिं निर्दर्शयन्ति । यद्यथा—

(१) पाणातिशया वेरमणी (२) अदिघ्नादाना वेरमणी (३) अन्नह्यवरिया
वेरमणी (४) मुखावादा वेरमणी (५) सुरामेरयमज्रपमादठ्ठाना वेरमणी (६)
विकारमोत्रना वेरमणी (७) नञ्जगीतवादिविमूकदस्सना वेरमणी (८) मासागण-
विलेपनधारणमण्डनविमूसन्ठाना वेरमणी (९) उच्चवासमनमहासयना वेरमणी (१०)
घातरूपरजतपटिगहणा वेरमणी ।

१. तदथा महामारते—

अधीयानं पण्डितं मन्यमानो धो विधया हन्ति यज्ञं वरेषाम् ।

तस्मान्तवन्तश्च मरन्ति छोक्ता न चास्य तद् ममकलं ददाति ॥ आदिप० ८५-२१

२. आपस्तम्बे १. ७. १—११ ।

३. एतपरित्यक्त्य पश्यन्ने निर्दिष्टम्—

विद्यां गुरुविनयवृत्तवातिविषया ।

बौद्धसंस्कृतो भिक्षुविद्याधिन समाजे विवरति स्म । तेषां जीवनविधिर्गौतमेन प्रकाशय उदात्तश्च व्यवस्थापितः । स्वकीये प्रपन्नोपेक्षाचरणे समाजे प्रतिष्ठा प्राप्य तस्य समाजस्य मार्गप्रदर्शनं भिक्षूणामपि कर्तव्यं निर्धारितम् ।

विहारे भिक्षूणां जीवनसाधिकासीत् । ईदृशेजीवनविधौ परस्परमादान-प्रदानवृत्तिः, सहिष्णुता सहानुभूतिः सहामभावनागुण्या सेवा नितान्तमपेक्षिता भवन्ति । विहारजीवनस्यादर्शव्यवस्था गौतमेन सर्वा स्थितौ पर्यालोच्य कृता । येन विहारेषु भोजनवस्त्रावासस्नानादिकानां समुचितं प्रबन्धं कृतम् । भिक्षुसंघेषु जलान्नपक्वभक्ष्यस्य प्रशान्तिश्च विरराजतु ।^१

फाह्यान-ह्ने नसापादोना लेनैर्जापिते यत् परवर्तियुगेऽपि विहारेषु भिक्षूणामनुशासनं जीवनविन्यासप्रचानुकरणीये अमरुताम् ।

जैनानुशासनम्

जैनशिक्षणविधौ तपसोऽतिमहत्त्वमासीत् । तत्र तपस्तु प्रायः कष्टकरमस्ति । दिगम्बरा अनागारा वष्टप्रहासीत् प्रथमाचार्यस्य महावीरस्य जीवनवृत्तिः । शरीरस्य शुद्धिरपि नापक्षिता । उपर्युक्तावस्था तु प्रारम्भकयुगे आसीत् ।

परिवर्तियुगे मागधकानां शिक्षणाय तेषां साधारणतः सुखप्रदसंस्था प्रादुर्भूता । मागधकास्तु भिक्षावृत्त्या प्राप्तं वस्त्रं धृतवन्तः । भिक्षुगोमयं चत्वारि वस्त्राणि निर्धारितानि । भोजनाय विद्याधिनः भिक्षा वा याचना कुर्वन्ति स्म ।

आचार्याणां व्यक्तित्वम्

वैदिकशिक्षणविधौ देवानां व्यक्ति-वानुरूपमाचार्यस्य व्यक्तित्वं व्यवस्थापितम् । इन्द्राग्निशिवितारो देवा आचार्या एव । एषा देवानां सर्वज्ञत्वं चेतनाप्रदानत्वं तमसोऽपाकरणं शुद्धिर्घर्षनं व्रतस्थापनं च वैदिकसाहित्ये प्रायशो वर्णितानि । आत्मगुणं तेषां देवानां समाना एवाचार्या अभवन् । आचार्यास्तु भन्त्रद्वष्टारं वयसो बभूवुः । ते पुरप्रिया आमन् । ऋग्वेदानुसारमेव—

॥ धीरास कवय उग्रमति स्वाध्याये मनसा देनयन्तः ॥ ३८४

प्रथमाचार्यं पिनीशमवन् । ऋषयस्तु भूहस्था स्वयमेव स्वपुत्रानपाठयन् । पुत्रं सह बहुशो प्राप्तीणवाल्का अपि तत्रागत्य पठन्ति स्म । स ऋषिर्बलं वेचलः स्वपुत्राणामपि तु सर्वेषां बालकानां पिता बभूव । इदमेव परित्यज्य धारणां समभवत्—

१. अनागतान् संसृज्य मत्तानि इष्टैव

स्वपुत्रं तत्र प्रवेशयामास । दीननिवाये सोलस्य भवत्यतः ।

आचार्यं उपनयमानो ब्रह्मचारिण कृणुते गर्भमन्त ।

त रात्रोस्तिष्ठ उदरे विभर्ति त जात द्रष्टुमभिसरन्ति देवा ॥^१

अनेन प्रकारेण मातृत्वमपि सिद्धमाचार्यस्य । तदनुसृत्य पुत्रवदेवाचार्यनाम्ना शिष्यो विख्यापित । तद्यथा सोन्दरनन्दे—

एक पित्रोर्यथा भ्रात्रो पृथगुपरिग्रहात् ।

राय एवामवत् गार्ग्यो वासुभद्रोऽपि गौतम ॥ १.२३

आचार्यं स्वयमेव ब्रह्मचारी बभूव । बहूनामाचार्याणां जीवनं तथोपममभवत् ।^२

आचार्यस्तु वेदाभ्यापनं धनप्राप्तये नामन्यत । सूर्यो यथा प्रकाशं ददाति, नदी जलं ददाति तथैवाचार्यो विद्याविषयो ज्ञानं ददाति । कथितं च शतपथे—प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना भवत्यपराधीनोहरहरर्षान् साधयते सुखं स्वपिति ।^३

उपनिषदसु बहूनामाचार्याणां व्यक्तिस्त्वनिर्दिशितम् । पिप्पलादस्तु नाम्नीव तपस्वी । तस्य जीवनविधौ वैमवाना स्थानं नासीत् । सत्यनिष्ठ आसीत्स आचार्यो यः शिष्यमशिक्षयत्—

सत्यं वद धर्मं चर । स्वाध्यायात्मा प्रमद । धान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि, मो इतराणि ।

शिक्षा इमास्तेनाचार्येण निग्रह्यक्तित्वे प्रतिष्ठापिता इति निश्चितमेव । कश्चिदाचार्यो निजपत्कित्वस्य विश्लेषणमेव कुर्वन्नाह—

‘आ मा यन्तु ब्रह्मचारिण । स मेन्द्रो मेघया स्फुरोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासम । शरीरं मे विशर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णभ्यां भूरि विभ्रुवम् । धृतं मे गोपाय । आवहन्ती । वितन्वाना । कुर्वाणाऽचीरमात्मन । वासांसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा ।’

यथायं प्रवृत्ता यान्ति । यथा मासा अहर्जरम् ।

एष मां ब्रह्मचारिण । धातरायन्तु सर्वतः ॥

प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व । तै० उप० शिक्षावल्ली ४

शिष्याचार्ययोर्दृढेकत्वं प्रकटीकृतमनेन वाक्येन—

सह नावयतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहे । तेमस्य नावधीतमस्तु ।

छान्दोग्यस्य यथायोग्यं व्युत्पत्तिरपि व्याकरणेनिदिष्टा । तद्यथा—गुह्यद्यत्नम् । गुह्यता

१ अथर्ववेदे ११.५.३

२ अथर्ववेदे ११.५.१४, शांख्ये १४.१.१२८

३ शतपथे ११.५.७.१

शिष्यश्छत्रवच्छाद्य । शिष्येण च गुरुश्छत्रवत् परिपाल्य ।^१

रामायणमहाभारतानुसारं प्रख्याताचार्याणां—भरद्वाजागस्त्य-वसिष्ठ वाल्मीकि-व्यास-द्रोण-परशुरामादीना व्यक्तित्व तु विदितं खलु सर्वेषाम् । अगस्त्यमधिकृत्य रामायणे निगदितम्—

अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वेनेव कर्मणा ।

दक्षिणा दिक् कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥

तत् शिष्ये परिवृतो मुनिरप्सभिनिष्पतत् ।

औदार्येणावगच्छामि निधानं तपसात्मिमम् ॥

रामोऽपि महर्षीणां दर्शनेनारमान बहु मन्यते स्म ।

अर्जुनो द्रोणो भीष्मो विश्वामित्र परशुरामश्च रणविद्याया महाभारतीया श्रेष्ठा आचार्या अभवन् । आचार्या शिष्याश्च सहचारिणो बभूवुरिति-सलक्ष्य महाभारते प्रोक्तम्—

अनुगम्यमानं शूशुभे शिष्यैरिव गुरुः प्रियं ।

भूतस्मृतिपरम्परानुसारमाचार्यस्य व्यक्तिश्च पूर्ववदुच्चतरं प्रतिभाति । आचार्यस्तु शिष्याणामध्यापनमात्यधिकं भ्रमं करोति स्म । तस्य जीवन-विधिर्ब्रह्मचर्यनिष्ठं सन् विद्याधिम्म आदर्श आसीत् । स स्वशरीरमलङ्कृतं भूषितं वा न कृतवान् । स्वयमप्यर्थ-रात्रत उपायं स्वाध्यायमकरोत् । ब्राह्ममुहूर्त्तं सोऽध्यापनं कृतवान् । पश्चादपि नाशेत । सोऽध्वमपुर्वं सह सम्बन्धं नाकरोत् । अर्थकार्याणि तुणभञ्जनादोनि नाकरोत् ।^२

परवर्तिप्राचार्याणां वर्णनं रघुवशे कादम्बरीं च वर्तते । जाबालिवसिष्ठादीनामादर्शा सर्वैवाचार्याणां समक्षमविवृत ।

ख्रीष्टस्य पश्चादष्टमे शतके शङ्कराचार्यं प्रादुरभवत् । शङ्करस्य प्रतिभाऽप्रतिमा-सीत् । अष्टमे वर्षे एव स वेदादिषु परमप्रावीण्यं प्राप्तवान् । बाल्य एव तां प्रप्राप्ति । तत् परं जीवनपर्यन्तं स कर्मयोगी बभूव । अद्वैतवेदान्तस्य प्रकाशस्तम्भरूपा महामठा भारतस्य चतसृषु विभु तेन प्रतिष्ठापिता । तस्य दिग्विजयं सुविदितं एव । तस्य शास्त्रविवादा दर्शनग्रन्थानां भाष्याणि च प्रख्यातानि सन्ति ।

बौद्धाचार्याणां व्यक्तिश्च बुद्धस्य व्यक्तिबानुरूपमेवासीत् । गौतमेऽदम्य उत्साहः, कल्पनातीता कर्मण्यता, आर्जवम्, प्रत्युत्पन्नबुद्धिः, शङ्कासमाधानस्यातिशयक्षमता चाव-र्तन्ते । राजकुमार आसीत् बुद्धः । तस्य सांनिध्येन सर्वे प्रभाविता सन्तो विचारयितुमार-व्यवन्त —कीदृशमिदं ज्ञानं येन गौतमेनेदृशमुच्चतां अव्यतां वात्मसात्कृता ।

१ अष्टाध्यायी ४.४.६२

२ गौतमबुद्धानुसारं प्राच्यानामृषीणमेतत्

शुभलक्षणं कालान्तरे कश्चिदलुप्यत । दोननिकाये

अम्बट्टसुत्ते १.१ । महामाध्यानुसारं कति पञ्चाचार्या वेतनग्रहिणो बभूवुः ।

मानवता प्रति गौतमस्यापरिमेया सहानुभूतिरासीत् । स सर्वजनीनहितायाऽऽस्थान् शिष्यान् देशेषु विदेशेषु च प्रेषितवान् तानादिशन्च—‘विश्वस्य सर्वेभ्यः प्राणिभ्यो दया भाव दारयत । सर्वेषां कल्याणाय, लाभाय, मङ्गलाय च चेष्टध्वम् । तदेव जीवन दर्शनं विज्ञापयत यदादौ मध्येऽवस्थाने च कल्याणमयं वर्तते ।’

सत्यासिनामपि बौद्धाचार्याणां भिक्षुशिष्यान् प्रति पितृभावो बभूव । अथ किम्, विहारेषु निषम आसीत्—सत्त्वे अन्तेवासिको गिलानो होति, धातुजीव उपट्ठातन्वो बुद्धा नमस्स आगमतेस्व स्ति ।^१

गौतमस्य धार्मिक मधुरासीत् । धीर एष विकारहेतौ सति चित्तविक्रिया मानवभवत् । शत्रवोऽपि स्निग्धा सन्तस्तस्य शरणं ययुः । इत्थं भूवेर्जपं तस्यानुशासनमति-सफलमासीत् । स तु भिक्षुणा सर्वोच्चविकासात् प्राङ्मरणमपि नैच्छत् ।^२

परवर्तियुगेऽपि बहवो बौद्धाचार्याः चरित्रज्ञानयशोवलेन च सर्वत्र प्रतिष्ठिता बभूवुः । तेषां व्यक्तिस्वप्रभयैवाकृष्टा विद्वांसो ज्ञानपिपासवो विदेशेभ्योऽपि समागताः ।

जैनाचार्याणां व्यक्तित्वं महावीरस्य व्यक्तित्वानुरूपं विकसितम् । सर्वेषां हिताय ते प्रयत्नशीला बभूवुः । सरलजीवनं तैः स्वीकृतम् । उपाध्यायाः सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चरित्र-प्रख्याता बभूवुः । आचार्याः समाज-दर्शनज्ञानवीर्यचरित्रतपोभिश्च सम्भारयितुं नियुक्ता आसन् ।

इमे आचार्याः न केवलं शिक्षका आसन्, अपितु तेषु बहवो महाप्र-पकारा बभूवुः । भारतीयराष्ट्रस्य चरित्र-निर्माणं कथं स्यादिति चिन्तयौदयोत्साहा इमे आचार्याः अहर्निशं प्रायतन्त । एतेषां शङ्कराचार्यं प्रामुख्यं भजते ।

गृहास्थाश्रमः

विवाहसंस्कारस्य पश्चात् स्नातका गृहपतयो गृहस्था बभूवुः । वैदिककालत एव गृह-स्थानां जीवनविधिविविधप्रकारैर्भरं पूर्णो विद्यते । प्रथमं तावत्प्रचमहायज्ञानां परिपालन-मस्ति । एषा द्वायेन गृहस्थाः देवता मानवता च प्रति कर्तव्यं सम्पादितवन्तः ।^१ तथा हि महाभारतानुसारं

पञ्च यज्ञास्तु यो मोहाग्रं करोति गृहायमो ।

तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः ॥ शत० १३४.२६

महायज्ञाः

यज्ञस्तु त्यागवाचकः शब्दः । महायज्ञेषु सर्वेषां पोषणाय विविधप्रकाराणां त्यागादीनां

१. महाभगा १.६-२

२. महाभारतिनिष्पत्ते २.१

विद्यानमस्मि । अस्मै प्रयोजनाय ब्रह्मचर्याश्रमे गृहीतानि विद्या व्याचार स्वास्थ्यदल च सापयोगानि वनू । एभिरेव गृहस्थोऽधिकारिक घन प्राप्नोन्, तेन च यज्ञादिक नम कृतवान् ।

महायज्ञाना सप्तिसम्बन्ध वर्णितम्—

पाठो होमश्चातिथीना सपर्या तर्पण यति ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामका ॥

यनुना प्रोक्तम्—

अध्यापन ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो यतिर्भीतो नृमजोऽतिविभूजवम् ॥

ब्रह्मयज्ञ

ब्रह्मयज्ञेन स्वाध्यायप्रवचनयोर्निर्देश । ब्रह्मचर्याश्रमप्रकरणेन स्पष्ट प्रतिभाति यत् सदैवाचार्या नि शुक्रमैव वेदवेदान्तानां शिक्षा ददु । तथा ब्रह्मयज्ञस्याध्यापनपर स्वरूपं वर्णितम् । स्वाध्यायपरा एवाचार्या आसन् । अनेन प्रकारेण तदा दीनहीनानामपि विद्यार्थिना शिक्षा सम्भवत् । ब्रह्मयज्ञसम्पादनायैवाचार्या विद्यार्थिसमूह समीहन्ते स्म । यतः पयानुसारं ब्रह्मयज्ञेन स्वर्गप्राप्तिसंभवति । सर्वोच्चोक्त्य यज्ञ । ददा ब्रह्मयज्ञेन प्रीणिता स्वाध्यायिभ्यो विविधान्म्युदयान् ददति । स्वाध्यायविषयास्तु वेदवदान्ने-
तिहासपुराणादय आसन् । ब्रह्मयज्ञे व्यक्तिगताभ्युदय गमयिष्य-
क्षाण चान्गभूते ।

न केवलमाचार्या, अपि स्वार्थेतरा अपि स्वाध्याय कुर्वन्ति स्म । रामायणानुसारं यानु-
धानानां स्वाध्याय प्रसिद्धः । ब्रह्मयज्ञस्य प्रतीकाश्रुता सन्ध्यावित्री गायत्रीमन्त्रपाठ एव वर्तते ।

देवयज्ञ

देवयज्ञे दत्तप्रीत्यर्थं स्तुति हवनानिवा यज्ञदत्त सम्पाद्येत । वैदिका आर्मा दवा-
नामनुग्रहार्थानामभ्युदय मन्यन्ते स्म । यज्ञमुखेन त दत्तानां सान्निध्यमनुभूतवत् । दत्त-
सान्निध्यं मानवानां व्यक्तिस्वविकासस्य सम्भावनासोत् । वैदिकधारणानुसारं देवास्तु
कर्मण्या सत्यपरायणा उदारा पराक्रमसम्पन्ना सहायशीलाश्च सन्ति । मानवा अपि
दत्तसन्निध्यैर्देवा, शुभान्तापस्तमि, प्रसिद्धा कृत्यदत्त ।^१

वैदिकगृहेषु साय प्रातः हवनमग्निहोत्रविधानेनाकारि । हवन पायशोऽन्न स्तुति
कृता । मध्याह्ने सामयज्ञ सम्पादित । अन्येभ्यो देवभ्यां विविधा यज्ञा विहिता ।

१. अग्निहोत्रे मानवश्रुतिं अग्ने सह जायते । महाभारतानुसारमानुष्यार्थं तु—

‘यज्ञैश्च देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतयमा मुनीन् ।

पुत्रे भाद्रे, पितृभ्यापि ब्रह्मज्ञस्येन मानवान् ॥ आदि १११-१४

पितृयज्ञः

पितरस्तु देवा एव परमोदारा । तेभ्यस्तर्पणस्य विधानं वर्तते । शतपथब्राह्मण-
मुसारं पितॄणां परितृप्तये स्वधया सह सोमहविर्जलादिकं समर्पणीयम् । पितृयज्ञेन स्वर्गला-
भस्य सम्भावनामिमता ।^२ पुरा पितृभ्यो वशजाना रसासहायतादेराशासीत् ।

पुराणेषु प्रतिदिनमग्नजलदुग्धफलमूलादिभिः यद्यपि आदिकरणं विहितम् ।^३ अयं
नित्यप्राद्विधिः । पितृयज्ञमुखेन पितॄणामुच्चादशं श्रोत्राह्वार्यं च मन्त्रोत्पत्तिश्चमेव ।
पितृकल्पनया भरणोद्भूतं दूरमभवत् ।

पितृयज्ञस्योचित्यप्रशंसा च बन्दीभूतो मुगलसम्राट् शाहजहाँ प्रामाण्यत् ।^४

भूतयज्ञः

‘सर्वे सुखिनः सन्तु’ इति हिन्दूनां धारणा सनातनो विद्यते । भूतयज्ञेन सर्वेषां प्राणिनां
परितृप्तये नित्यमेव बलिर्दोयते ।^५ उपनिषत्स्वग्निहोत्रमुखेन सर्वेषां प्राणिनां भरणपोष-
णयोः योजना सम्पादिता ।

मनुर्वलिवैश्वदेवद्वारा सर्वेषां परितृप्तये बलिविधानं निर्दिशति । भूतयज्ञस्य माहात्म्यं
निष्कार्यता मनुना प्रोक्तम्—

धुनां च पतितानां च स्वपचां पापरोषिणाम् ।

वायसानां कृमीणां च क्षनकं निर्वपेद् भुवि ॥

एव यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमचरति ।

गच्छति परं स्थानं तेजोभूतिपयर्जुना ॥ ३.९२-९३

भूतयज्ञस्य दार्शनिकं पक्षो यजमानमुखेन निर्दिष्टः—

भूतानि सर्वाणि तथामेतदहं च विष्णुर्न ततोऽन्यदस्ति ।

तस्मादहं भूतनिकायभूतमन्यं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥

चतुर्वंशो भूतगणो य एष तत्र स्थिता येऽस्तितभूतसंघाः ।

तृप्स्यममन्नं हि मया विसृष्टं तेषामिदं ते भुविता भवन्तु ॥

भागवतपुराणे भगवतो मुखेन प्रोक्तम्—

सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणो गायो वीर्यवत् स मरुज्जलम् ।

भूरात्मा सर्वभूतानि भद्रपूजापहानि मे ॥ ११ ११ ४२ ।

१. तथया धनपये—यदेवा अत्रुचं स्त चरवाणि । ६ ३.२६। एतदेव सामर्थ्यवति जीमूतशह्नो नागानन्दे—

सूर्याय मर्ति पूज्यं, यतो हि नाम तस्य किरणाः प्राणदानं कुर्वन्ति ।

२. पितृयज्ञेन धुनां गमयति । तै० ब्रा० १.६ ८

३. रथयज्ञेनापि देवभियादीनां तृप्तिर्भवेदिति महाभारते—

देवान् वाग्भिः पितॄन्निस्तर्पेयिष्यान्नाम ह ॥ आदि० ४ ६

४. आग्नी वायु हिन्दु आं वरुण सुरीरा मी दिहन्द् दामम् आर ।

ए पितरस्तु अत्रैव मुमलमानो, जिह्मैरा व आर सरसानो ॥

५. सुख इति नाम्न सामर्थ्यता सर्वेषां पोषकत्वेन जायते । पूर्ववति सर्वमिति पुनश्च । ४१ पितृ ४२ भूत

अतिथियज्ञ

वेदिककालादेव सदैरातिथियज्ञो लोकप्रियोऽभवत् ।^१ ऋग्वेदानुसारं 'केवलाद्या भवति केवलादी ।' पुरुषास्तु सहस्रपोष्या भवितुमिच्छन्ति स्म । अतिथिपूजनस्योत्कृष्टत्वमपर्व-
वेदस्येभिर्वाक्यैरवगम्यते—

यो पिपाद् ग्रह्य प्रथमम् । यद्वातिथिपतिरतिथीप्रतिपदपति देवयजन प्रेक्षते । स
य एवं विद्वान् न द्विपन्नानीयात्र द्विपितोन्नमनीयात्र भीमांसितस्य न भीमांसितमानस्य ।
इष्टं च या एष पूर्वं च गृह्णाणामश्नाति य पूर्वोऽतिथेरश्नाति—यप, रस, ऊर्जा,
स्फूर्ति, प्रज्ञा, पशु कीर्ति, यज्ञ, धिय, सवित्र च गृह्णाणामश्नाति य पूर्वोऽतिथेरश्नाति ।
एष ता अतिथिर्येष्टोऽप्रियस्तस्मात् पूर्वो नाश्नीयात् । प्रिय. प्रजानां भवति । ज्योतिष्मतो
लोकान् जयति य एव येद ।^२

उपनिषत्सु पूर्ववदतिथिसंस्कारो बहुमत । कठोपनिषदनुसारं तु—

आशाप्रतीक्षे सङ्कतं स्रुता चेष्टापूर्वं पुत्रपशूंच सर्वान् ।

एतद् वृद्धे पुष्यस्याल्पमेयसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥

महामारतानुसारमतिथियज्ञस्य पञ्चाङ्गिनो दक्षिणा—

चतुर्दशान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च स्रुताम् ।

अनुद्वजेदुपासीत स यज्ञ पञ्चदक्षिणः ॥

महामारतानुसारं इत्यथवा नववध्वा आशीर्वाद आसीत्

अतिथीनामतान् साधून् बालान् वृद्धान् गुरुरस्तवा ।

पूजयन्त्या यथायाय शशवद् गन्धन्तु ते समा ॥ १९१८

दशलाञ्छवृत्तिर्येऽपि ब्राह्मणातिथियज्ञ करोत्विति यनुना निर्दिष्टम् । अतिथि काले
ऽकाल वागच्छेत् तस्मै भोजनं दातव्यमेव । यत —यस्य यज्ञस्थमापुष्य स्वार्थं चातिथि-
पूजनम् । मनुस्तु सर्ववर्णानामतिथिपान्चितुमादिदेश—

आसनाशनशय्याभिरङ्गिर्भूलफलेन वा ।

मास्य कश्चिद्वसेद् मेहे शक्तितोऽर्जचितोऽर्तिव ॥ ४२९

मनुनातिथ्यस्वरूपं विधिवत् निर्धारितम् । तत्र—

आसनायस्यो शय्यामनुशय्यामुपासनाम् ।

उत्तमेयूतम कार्यं होने होन समे समम् ॥ ३ १०७

समृद्धिशालिनस्तु अतिथीना मनोरञ्जनमप्यायोजयन् । महामारतानुसारं कृष्णो-
ऽनुनमतिथि सम्प्राप्य ॥ रैवतव पर्वतयन विहारार्थमनयन् । सत्र नटनर्तकादयोऽभिनेय

१. ऐतरेयब्राह्मणानुसारं शिरो वा पृष्ठं यज्ञस्य यदातिथ्यम् । १ २५ । श्रीहर्षानुसारं ॥ यावदहंकरणं
किञ्च साधो प्रावत्रायधुनय न शुष्याव । नैत्रय ५९ ।

२. अथर्ववेद १।१

चक्रुः । राजभिरवारितातिथयो मठा निमिता परवर्तिकाले ।^१

सर्वेषां कृते महावाक्य विद्यते—

अदत्त्वा विषमश्नुते वि० पुराण ३.११ ७२

बौद्धसंस्कृतावपि सविशेष महत्त्वमतिथिसत्कारस्य विहितम् । विहारेषु नित्यमेवातिथयो भिन्नव सम्प्राप्तता । तेषां सत्कारार्थं विधानानि गौतमेन स्वयमेव रचितानि । बौद्धधर्मानुयायिनो गृहस्था पुण्यलामायापि भिक्षूणांमातिथ्यं कुर्वन्ति स्म । जैनसंस्कृतावपि सामान्यतोऽतिथिसत्कारस्य विधानं पूर्ववत् प्राप्यते ।

अतिथियज्ञेन सांस्कृतिकमभ्युत्थानं प्रतिपालितम् । असंख्या विद्वांसो महर्षयश्च भोजन-वस्त्रावासादौना विन्ताभ्यो विनिर्मुक्ता ज्ञानविज्ञानदर्शनयोगादिप्रवृत्तिषु सर्वथा सलग्ना बभूवुः । गृहस्थानामतिथयो भूत्वा ते सर्वाणि वस्तूनि सादरं प्राप्नुवन् । गृहस्था अपि स्वल्पदिनानां भ्रमेणाजितानि वस्तूनि प्रदाय तैम्यो महर्षिम्यश्चिरकालतपोभिरजितज्ञानदर्शननिर्धि प्राप्तवन्त । आश्रमव्यवस्थायां मूलस्तम्भोऽयमतिथियज्ञ एव ।

एतत्सर्वं विष्णुपुराणे समासितम्—

वैशाहरणकार्याय तीर्थस्नानाय च प्रभो

अटन्ति वसुधा विप्रा पृथ्वीवर्जनाय च ।

अनिकेता ह्यनाहारा यत्र सायगृहाभ्र ये

तेषां गृहस्थ सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥ ३९१३

प्रहयजनं ज्ञानाय धारां प्रवर्तिता, देवयज्ञेन देवानां पराक्रम परापकारौ स्वायत्ता कृतौ । पितृयानं तपसा गन्धर्व कृतम् भूतयज्ञेन सर्वभूतात्मैक्यं सम्प्रतिष्ठापितम्, तथा आतिथियानं मन्त्रजनसम्पन्नश्च प्रमादयतेति महायज्ञानां गुणगौरमा धन्य एव । एतदेव तालाभ्यं तं यासना कृतम् । पञ्चमहायज्ञावधानं प्राप्तम्—

विचारमननध्यानज्ञानरूपसमाधिकान् ।

कुर्यान् पञ्च महामत्तान् नित्यं आह्वयसिद्धये ॥

गृहस्थस्य सदाचारः

गृहस्थस्तु शत्रोरन्तिमप्रहरे आह्वयगृहं वा जागराश्चकार । ततः प्रभृति तस्य दिनस्या-रम्भोऽभवत् । आह्वयगृहं स पवित्रविचारमननध्यानसिद्धिमकरोत् । तस्य पश्चात् शौचदन्त-पावनस्नानसंघ्यातर्पणपञ्चमहायज्ञाग्निहोत्राणि कृतवान् । मध्याह्ने भोजनमकरोत् । पश्चात् जौविशोपाजमाध्ययनानि सम्पादितवान् । सन्ध्यासमये सन्ध्यादानरायनेभ्य आसीत् । इदमेवाह्निहोत्रमपि कृत्य देवराजानुसारं नियमा विहिता ।

प्रातः मन्त्रिन्तनेनाभिनवोत्साहस्य सर्वधनं भवति । गृहस्थस्तु परमार्थो चिन्तितवान् । आध्यात्मिकप्रवृत्तिषु विसृज्यामिनिवेष्टाय जगतो जन्ममरणारम्भकानि कष्टानि प्रतिदिनं

प्रातः काले चिन्तनीयान्येव निर्णीतानि ।^१

शौचम्

मुत्तमुद्धये दन्तधावनं निर्धारितम् । सूर्योदयात्प्रागेव दन्तधावनं विधेयमिति व्यवस्था वर्तते । भोजनस्य पदवादिषु दन्तधावनेन मुखशुद्धेर्वैज्ञानिक विधानं वर्तते ।

दन्तधावनस्य पदवात् स्नानं करणीयम् । स्नानं विना न विमपि धार्मिकं कृत्यं सम्पादनीयमिति व्यथस्मासीत् । स्नानकाले वैदिकमन्त्राणां पाठं कृतं । एवमेव जले तिष्ठता देवपिपितृभ्यः तर्पणं विधेयमासीत् । स्नानेनापि स्नानस्य दुरितानि प्रवाह्यन्तीति वैदिकप्रारणा । तद्यथा ऋग्वेदे—

इदमापः प्रयत्त्वा यौक्तं च दुरितं मयि ।

यद् वाहमभिवुद्बोहं यद् वा शेष उतानृतम् ॥ १२३२२

पर्यटनाद् गृहागमनकाले प्रथमं पादप्रक्षालनं करणीयम् ।

सन्ध्यादिवम्

स्नानस्य पदवात् सन्ध्यायामेव सम्पादितम् । ततः परं सायं प्रातः हवनविधानमासीत् । पदवातं स्वाध्यायं प्रारब्धं । स्वाध्यायं यावत् कार्यं दिवसस्य प्रथमग्रहरे सम्पादनीयमासीत् । पदवात् सन्ध्याह्नपर्यन्तं जीविषोपाजिता । अपराह्णे महायज्ञा समाख्या । अतिथिभ्यः आभिरुचनेभ्यश्च भोजनं प्रदाय गृहस्थः स्वयमेव भुक्तवान् । भोजनेऽप्येव सति च स्वयमेव पत्न्यपत्यैश्च सह निराहारो वर्तताम्, किन्तु दासेभ्यो भोजनं ददात्वेवेति नियम आसीत् ।

भोजनविधिः

प्रसन्नमना प्रक्षालितहस्तपादमुखादिरपि आचम्य गृहीतशोभनातनं पवित्रं रमणीयं च वातावरणं भोजनं कुर्यादिति विधानम् । भोजनविधिमाधिरूप्य धर्मशास्त्रेषु बहुलाध्याख्या वर्तते तद्विदित्वात्रनिर्देशो यथा—

पात्रेऽप्यर्थांशरूपेषु पुत्रभृत्यात्मजैः सह ।

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य भोजनान्नं तु भोजयेत् ॥

युष्ट्या हृष्येत प्रसीदेच्छाप्यभिनन्देच्छ सखंश्च ॥ मनु १५४

अग्नीपातन्मना भूत्या पूर्वं तु रुधिरं रसम् ।

स्रवणाम्लो तथा मध्ये कटुतिक्तदिकास्तथा ॥

प्राग्द्वयं पुरुषोऽग्नीयान्मध्ये तु षट्पिण्डाश्च ।

अतो पुनर्द्विषादौ च अतारोग्ये न भुञ्जति ॥

विष्णुपुराणे ३११८५-८६

न भुञ्जीताद्यन् नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वयम् ।
 पवित्रमयं हृद्यं च सर्पिरादुरघापहम् ॥
 एकवस्त्रो न भुञ्जीत कपाटमपिघाय च ।
 भूनी धानन्तरोदृत्य भिन्नपात्रे न चान्नम् ॥
 राजान्नं तेन आदत्ते नूदानं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णराशिर्यस्य यश्चर्मजिह्वतिनः ॥ मनु० ४३।८
 सधुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवचानि च ।
 अन्नश्चापि द्विजातीनामप्यप्रभञ्जानि च ॥ मनु० ४५
 न पापान् खादेन्, यदा हि नाम
 सत्यमन्नजनिनो जनदेहः ॥ मनु० ५.९४

विज्ञानवलेन शुद्धान्धस्य महस्व निम्नरश्मम् ।^१

रात्रिहृत्यम्

घटनसम्बन्धिनो वैज्ञानिकनियमा विष्णुपुराणे निर्दिष्टा —

कृत्वापादादिदोषस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
 गच्छेदस्तुडिता शय्यामपि दारमयीं नृप ॥
 नात्रिगान्ना न वा नानाभाममा मनिता न च ।
 न च जनुमयीं शय्यापरिनिष्ठेदनास्तृताम् ॥
 प्राच्या दितिं तिर दत्त्वा यान्यायायवा नृप ॥ ३११.१०८-११०

कर्मण्यता तदस्विता च

वैदिकसंस्कृतिपरम्परा गता धर्मस्य सर्वसाधनस्य विज्ञाय तं प्राशंसन् । तदप्य—
 न ऋते ध्यान्तस्य सखाय देवाः ।
 कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छुन समा ।
 नानाधान्ताय धीरस्ति ।
 बलिं दायानो भवति सजिह्वानस्तु द्विपरः ।
 उत्तिष्ठश्चेता भवति कृतं सम्पद्यते चरन् ॥

संनिपद्यते गृहस्थानां जीवनं नृपित्वसमन्वितमाप्नोत् । तद्यथा—कुटुम्बे रुची रते
 स्वाध्यायमयीमानो धार्मिकान् विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सप्रविष्टान्याहिसम्प्रभूतैः,
 अयत्र तीर्थेभ्यः ।^२ तदा गृहस्थस्य कामनाऽप्नोत्—स मेन्द्रो मेधया स्फुरोतु । बभूव

१ अन्नपुरुषा वनुरुचिर्द्विंशतिं निदानादि गुणानधीतः । मेरु० ३ १०

सदादत्तं रमन्नेहमरुतमाहूँ (शुतवाचमहूँ) ।

मास्तुदसहिनेनुर्दं बला नञ्चेतिव वनर मोक्षे ॥ दिनु० १४५०

२ छान्दोग्ये ८ १५

देव धारणो भूवासम् । शरीर मे त्रिचर्पणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाम्या मूरि
विश्रुवम् । कुर्वाणाऽचोरमा मन । वासामि मम वावस्व । अत्रपाने च सर्वदा ।^१ ईशोपनिषदि
च 'धुर्यन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छन् समा' निर्दिष्टम् ।

महाभारते गृह्यसूत्रजीवनस्य समृद्धिशालिता पश्यन्ता ।^२ गीताया कर्मयोगस्यादर्श
मानवता कर्मपरायणा निर्मातुमेषोपदिष्ट । तदनुसार 'कर्म ज्याया ह्यकर्मण' ।

मनुना चतुर्विंश गृह्या निर्दिष्टा — ज्ञाननिष्ठा, तपोनिष्ठा, स्वाध्यायनिष्ठा, कर्म-
निष्ठाश्च । तेषु ज्ञाननिष्ठा एव मनुना सर्वोच्च प्रतिष्ठापिता । मनुस्तु ब्राह्मणानां जीवि-
मोपार्जनार्थं कश्चिदपि श्रम व्यवसाय वा समोर्चनं न मन्वते । पीरोहित्य त्रिगृहितमेव ।
कृषिपशुपालनादिक न स्वोक्तयोग्यम् । अयाचितदानमेव गृह्यदर्शनाहम् । यदि ते दान न
प्राप्नुयुः तर्हि निष्काञ्चवृत्त्या जायित्वापार्जनं कुर्युः । मनुना ब्राह्मणेष्व 'सुतामृतादीनां
वृत्तीनां निर्देशं कृत । तथाहि—

अत्रोद्देशेन भूतानामल्पद्रोहेण वा पुन ।
या वृत्तिस्ता समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्राभाजप्रतिद्वयार्थं स्वं कर्मभिरर्पितं ।
अवलेप्तेन शरीरस्य कुर्वते धनसम्पदम् ॥
ऋतमुज्ज्वलित शोयममृत स्यादपाचितम् ।
मृतं तु पाचिनं नैकं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न इववृत्त्या कदाचन ॥^३

मनुस्मृतौ ३ २-५

ब्राह्मणगृह्यस्य तु स एव सर्वत्रोक्तः याज्ञवल्क्यः ।^४ अनन्य प्रकारेण मनुर्गृहस्याश्रममपि
तपोमयमेव कर्तुमिषेष्ट ।^५

उपर्युक्तनिदर्शनन प्रतिमात यन् मनुना प्रणीताऽय गृह्यजीवनविन्यासा नास्ति
स्पृहणीय । अस्मिन् जायन् मनुष्य एव परम धन विद्यत । अयं मनुमार्थो वैदिकसंस्कृति-
पथान् दूर एव व्रतते । मनुमार्गं परवर्तियुगेऽपि सिद्धातन सर्वदा प्रतिष्ठित, किन्तु
वैदिकजीवनविनिर्गमनायसम्पन्नं सन् कदापि न परित्यक्त । पौराणिकमतानुसारमिह
भारते गृह्यस्याता उपम्विजीवनविधि समृद्धजीवनविधिर्वापि सदा प्रचलितो । अस्या दशायाम्

१ तैत्तिरीय शिशावल्याम् ४ १

२ ज्ञानिपर्वण २०४ । आग्निपर्वणि वसन्ति जनपदस्य श्रेष्ठं च विवेचयन् कवि प्राह—
दीपता सुयता चेति वाचोऽश्वत्थं सर्वत्र ॥ १०२ १४

३ सयानृतं तु पाणिग्रहम् । सेत्रां स्ववृत्ति ॥ मनुस्मृतौ ३. ६

४ मनुस्मृतौ ३ ७, भाष्ये ७ ११ १६

५ तदधिकृत्य एतन्ने गौणरूपेण प्रोक्तम्—मृतं मेषुनमप्यम् । २ १०१

पुराणेषु स्थाने स्थाने धनसमृद्धेर्निन्दा वर्तते । अन्यत्र च धनस्य धर्मसम्प्रादकत्वमपि कृत्य
प्रशंसा कृता । भागवतानुसारम्—

यद्वृद्धयोपपन्नेन शुक्लेनोपाजितेन वा ।

धनेनापोडपन् भूत्यान् न्यायेनैवाहरेत् यत्नम् ॥ ७. १७ ५१

यदि मितलोञ्छदुष्टया जोषिरा न भवेत्तर्हि यज्ञाध्यापने धनार्जनं याग्यम् ।

धारयतोऽप्य विचारो महर्षिभिः कृतः—

अनर्थो ब्राह्मणस्यैव यद्विदितनिचयो महान् ।^१

जीवनस्य किमुद्देश्यमिति भागवतकारो निर्दिशति—

योऽनित्येन शरीरेण सतां मेयं यशो द्रुवम् ।

भाचिनोति स्वयं कल्पं स चाप्य शोष्य एव स ॥

गृहस्थाश्रमस्य श्रेष्ठत्वम्

आदर्शगृहस्थजीवनं पुरस्कुर्वणो गौतमबुद्धः प्राह—

पतिरुपकारो धुरवा उद्धाता विन्दते धनम् ।

तच्चेन किति पप्नोति बहूनि मित्तानि गन्धति ॥

सुखनिपातस्य आठवः पुत्तं ७

तथापि गौतमानुसार—'सङ्कोचं वित्तं पुरितस्तप्तं सेट्ठ' इति पारम्परिकसत्यमवधारणायम् ।

भारते सुदूरप्राचीनराज्ये एव गृहस्थाश्रमस्य वैदिकसंस्कृतौ श्रेष्ठत्वं सम्प्रतीयम् । मनु
गृहस्थस्य शाश्वतमागा भरणपोषणत्वं परिलक्ष्य प्राह—

यस्मान् अयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन धान्वाहम् ।

गृहस्थेऽप्य धायन्ते तस्माद् ज्येष्ठाश्रमो गृहो ॥

यमिष्टोऽपि मनु शरण्यमन्नेव प्रोक्तवान्—

यथा नदीनदा सर्वे समुद्रे यान्ति तस्मिन् स्थितिम् ।

एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति तस्मिन् स्थितिम् ॥

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

एव गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥

वाल्मिकिः गृहस्थाश्रमस्य प्रशंस्यो रघुवरो प्रस्तुतवान् यन् 'सर्वोत्तमरक्षणं शाश्वतमा
श्रमः' इति ।

भागवतानुसारं गृहस्थाऽपि विष्णुसत्त्वयोगेन परमपदं तमेव प्राप्नुयुः दास्योपि यथा

स यासी । इद सर्वश्रेष्ठत्वं सिद्धमस्ति केवलं सादृशा गृहस्थानां येषां गृहस्थधर्मं सन्त्यासा-
दपि कठिनतरं । अन्यथा भागवते प्रोक्तम्—

‘यन्मैयुनादि गृहमेधिशुलं हि तुच्छं कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम् ।

नृपयन्ति नेह कृपणा घट्टु दुःखमात्रं कण्डूतिवन्मनसिजं निषहेत धीर ॥’

गृहमेधिनामोदृशी स्थितिं विचार्यं बहवो जना ब्रह्मचर्याश्रमं न त्यक्तुकामा नैष्ठिक-
ब्रह्मचर्यं रक्षोवृत्तवन्तः । गृहस्था भूत्वाऽपि यथाशीघ्रं गृहस्थाश्रमं परित्यज्य पुरासंस्था
विद्रासी वानपस्थ्या एवाभवन् ।

वागप्रस्थाश्रमः

गृहस्था आर्धयमे ममुपस्थिते सर्वस्वं ब्राह्मणमाहृत्वा वानप्रस्था बभूवुः । इदं तु जीव-
नस्य परं सार्धयमिति प्रमाणमत्रा येनचित् कविना प्रोक्तम्—

पूरयिष्वर्धनामाश्रां प्रियं कृत्वा दिषामपि ।

पारं गत्वा धृतौघस्य धन्या वनमुपासते ॥

गृहस्थाश्रमस्य श्रेष्ठत्वे सरयपि कस्य तस्य त्यागो विधेय इति साम्प्रतिषोऽयं प्रश्नः ।
मानवजीवनस्योद्देश्यं मोक्ष एव । तस्मै सिद्धये गृहस्थाश्रमस्य साधकत्वं सन्देहास्पदं
मतं मनीषिभिः । यथा पूर्वमेव कथितं गृहस्थाश्रमोऽप्येता भरणाय श्रेष्ठः किन्तु तस्मिन्ना-
श्रमे गृहस्थस्याश्रमविद्रासायावसरोज्ज्वलं एवासीत् ।

बुद्धमतानुसारं तु गृहस्थेषु स्वभावतः एवामगन्धा, क्रोधः, मिथ्याभाषणं, वञ्चना, मित्र-
द्रोहः कृपणता अभिमानः, ईर्ष्या, तृष्णा, विचिकित्सा, पश्यादा, लोभः, मोहः, मदः,
मोहश्च सन्ति । तेषां परित्यागेन अर्थात् गृहं परित्यज्यैवाभ्युदयं कामयेदिति ।

गृहस्थाश्रमस्य त्यागः

गृहस्थजीवना नैदिनमहर्षिभिः कोऽपि दोषोऽभासो वा दृष्टो यतस्ते यत्तत्संनस्यारण्यक-
भागं नगरे ग्रामे वा न पठन्ति स्म । गृहस्था अपि तेषां स्वाध्यायान्निवारिताः । केवल-
मरण्यवासिन एवारण्यराध्ययनस्याधिकारिणोऽभिमतः । अमनः प्रवरणेन स्पष्टं प्रतिभाति
यत् वस्यापि पिशित्विषयस्यावगमाय वनवासस्य महत्त्वं स्वीकृतम्, ग्राम्यजीवनस्य
हीनत्वं च प्रतिपादितम् ।

१ पुरुषस्य वयं सुप्तकाले शुभं वा

रमणीयो हि तपोवनप्रवेशः ॥ बुद्धचरिते ५ ३३

२ गुण्यवापिनदि १ २.१२

कालान्तरे स्वर्गादिषु गरीयान् मोक्ष प्रमाणोक्तम् । वैदिकसहस्रकृते प्राच्यकाले स्वां
कामा जना यज्ञं स्वाभीप्सित स्वर्गादिकं प्राप्नुवन्ति स्म । मोक्षप्राप्तये यज्ञानां साधकत्वं
नास्तीति विदितं सर्वेषाम् । मोक्षाय केवलं ब्रह्मज्ञानमनुत्तमं साधनमिति प्रसिद्धम् । मोक्ष-
कामा जना शीघ्रमेव गृहस्थाश्रमं परित्यज्य गृहस्तरणं गच्छन्ति स्म । यद्यथा—

परोक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदभायान्नाम्यकृतं कृतेन ।

तद्विज्ञातार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥

याज्ञवल्क्यस्य वैराग्यकथा सुविदिता । स सर्वं गृहार्थं परित्यज्य मोक्षार्थं सन् भैष-
ज्यार्थं स्वोक्तवान् ।

गृहस्यजीवनस्य वष्ट्यानि प्रायशोऽतिरजितान्येव । तद्यथा—विना परिश्रमं वदसि
गार्हस्थ्यं न सम्भवति । असत्यं विना कुतो गार्हस्थ्यम् ? दण्डेनापकारेण विनाऽपि गृहस्था-
श्रमो न भवति । ईदृशं छिद्रं पूर्णं कठिनं गार्हस्थ्यं कः स्वोक्तुयात् ?^१

प्राचीनयुगे बहवस्तत्रासन् महाविद्यालया येषु केवलं प्रव्रजिता एव प्रवेशमहन्ति स्म ।
तेषु विद्यालयेषूपचरन्निद्यालयाभाय बहवो गृहस्थाः प्रव्रजिता बभूवुः ।^२

वृद्धावस्थायामेन्द्रियवृद्ध्यास्तित्ये सति सर्वेषां हृदि विरागभावना स्वभावतो जागरयैव ।
प्राच्ये मानसिके सन्निवेशे विमण्डितं जीवनदर्शनमेवासीत् येन केनो पलिते प्रव्रज्यानां
आयात इति वनवासाय चित्तमुदग्रं सजातम् ।^३ राजाऽपि प्रव्रज्याप्रवृत्तमेव वर्तत यं भवति
स्म । प्रव्रज्यापद्धतिम्यावत् प्रवासमयो बभूव । पर्वतप्रदेशे इमे प्रव्रजिता विद्याभिरुपममेतत्-
विक्रमं निपुणा बभूवुः ।

महाभारते तु गृहस्यजीवनस्य दुर्दशा वर्णिता । तथाहि—मानवस्तु गृहस्थाश्रमे वसन्
व्यापिभिर्वृद्धावस्थया, काष्ठेन, कामनाभिश्च त्रिविधोऽस्ति सुखमनुभवन् निष्ठति ।^४ एतद्
अर्थमव । तथा हि—

इदं तु दुष्करं कर्म कुटुम्बमभिसन्धितम् ।

वानमध्ययनं यत् प्रज्ञासन्तानमार्जवम् ॥

यत्तेतदेव कृत्वापि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।

यिक् कर्तारं च कार्यं च धमदद्यापि निरर्थकम् ॥

शान्ति० १६९ ६५-६६

मागवानुसारं तु गृहा अपि गृहं परित्यज्य वानप्रस्था एव ब्रह्मात्मैकमाप्नु ।^५
गृहाभित्तिन्मु पतनस्य कारणमिति प्रतिपादितम्—

१. बृहदारण्यकोपनिषद् २३५, भिषज्याजने ४८६

२. बृहदारण्यकोपनिषद् ३३६, सेतरेतुवाजने ३७७

३. मण्डूक्योपनिषद् ९

४. भागवतम् १, ३, ७ अध्यायः

५. भागवतम् ९, ७ ९-१४

५. प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् ।

गृहेषु गगवन् सत्तप्तमाष्टद्व्युनं विदुः ॥ ११.७७८

गृहस्थाश्रमस्तु 'श्रद्धाश्रम' । अतः शिष्योऽपि विरक्ता. सन्तो मोक्षपथगामिनो भवेयुः ।^१

नगरपरिमितान् विमोक्तुमपि मनस्विनो वानप्रस्थाः प्रभूरिति आश्वत्थिविचारणं
भाषेन निदिष्टम्—

नगरपरिमितान् विमोक्तुमेते वनमधिवस्य मनस्विनो वसन्ति ॥ स्वप्न० १.५

वानप्रस्थानामैतिहासिकोदाहरणानि विशेषतः. प्रतिप्रतिकारणानि सन्ति । कश्मी-
राणां राजा कृत्स्नयापोढो वानप्रस्थसमारम्भकाले सिंहासने लेभयामास—

गच्छ भद्र वनायनं तपस्याधीयतां मनः ।

माषायाः क्षणमगम्य एवंप्राया प्रभूतय ॥ राजत० ४.३८८

मन्यवृत्तिः

बहुरिमास्तत्रामन् वानप्रस्थाः । जीवनविधिरपि विविधप्रकाराणां तापमाना वैविध्य-
पूर्णं ग्रासीत् । तेषु प्रमुखा सन्ति ते वानप्रस्था ये महर्षीणामाश्रमेषु तपसे तत्त्वज्ञानाय
न वसन्ति स्म । ईदृशानां तापयानां गणा वभूवुः । प्रत्येकस्य गणस्य शास्त्रासीत् ।^२ भोजनं
तेषां प्रत्येकं पशुपक्ष्यकृन्मूलादिस्य प्राप्तम् । वनवृक्षेषु मध्ये तेषामाश्रमा अधाश्रिता ।
यत्र तत्र पर्वाशांता आगन् । कतिपयतपस्विनः सङ्घं निर्माय ग्रामसमीपे निवसन्ति स्म,
गामेव निर्जितवस्तवः ।^३ मुनीनामजिनवस्त्रं परिधानीयमासीत् । कतिपयमुनयो व-
क्ष्याश्रमा वभूवुः ।^४

क्षेत्रिणामाश्रमास्तान् मुनीनां जीवनविधिर्ब्राम्हिणामाश्रमं निश्चितः । सत्राश्रमस्या
मुनय आसन् । अगम्यन्तु मुनिसंप्रदासीन् । स तत्र राक्षसानां विनाशमपि कृतवान् ।
वानप्रस्थास्तु उदासतायां महापुरुषाणां स्वागतं कृतवन्तः, तैस्य कृन्मूलादिकं च भोजनं
दत्तवन्तः । वैल्किमुनयो यज्ञार्थं गा अयाजयन् ।^५

रामायणानुसारं मुनीनां गणा—वैश्वानस-वाल्मीकि-सम्प्रदाय-मरीचि-अस्मकृ-
शीर्षवर्षादिन पत्राहार-तापस-दन्तोदुपलि-तन्मज्जव-भाप्रदाय-प्रदाय-अनवकाशिक-मुनि-

१. मातवते ४ ७६ ७७—७८, ६.५ ७१, ३३ ।

२. अश्वटुनातके १०८, समवनातके ३४६, उदजनिनातके १०६ ।

३. मंथननातके २५८ ।

४. सेवसेननातके ३७७, मंथननातके २५१ ।

५. वाल्मीकि ५१ ५२ ५५ सर्वेभ्यः ।

सलिलाहार-वायुमश-आकाशनिलय-स्यण्डिलशायि-ऊर्ध्ववास-दान्त-आर्द्रपटवास-सजप-वृषा-
निष्ठ-पञ्चतपो-वितादय स्यु ।^१ नाम्नैव तेषां गुणा जीवनवृत्तयश्च प्रतीता भवन्ति ।
कतिपयमुनिगणानां कुलपनय आसन् । प्रायः सर्वे ते ऐन्द्रियकमुखेष्वनासन्ना आसन् ।

कतिपयमुनयः सत्रुटुम्वा आसन् । एषु वसिष्ठः सुप्रसिद्धः । ब्रौहिद्रोणो मुनिर्धने तिलो-
म्बकापोतवृत्त्या जीविकोपाजनमकरोत्, पक्षे सकृद् भोजनं कृतवान् । ॥ शपोतवृत्त्या
सगृहीतेनानेन यज्ञप्रतिष्ठित्वा च करोत् ।^२ रामायणानुसारं मूचीवदिद्वामिश्रो सत्रु-
टुम्बो बभूवुः ।^३

तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाधमे वसेत् ।

तानेवाग्नीन्परिचरेन्नमानो दिवौकसः ॥

नियतो नियताहारं पृष्ठभक्तोऽप्रमत्तवान् ।

तदग्निहोत्रं वा गायो यज्ञाङ्गानि ॥ सर्वशः ॥

अकालवृष्टं ब्रौहियं नोवारं विपसानि च ।

हवोऽपि सप्रयच्छेत् मलेष्वपि पञ्चभुः ॥

वानप्रस्थाधमेप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः ।

सद्यः प्रशालकाः केचित्केचिन्मासिकसचयाः ॥

वार्षिकं सचयं केचित् केचित् द्वादशवार्षिकम् ।

कुर्वन्त्यतिथिपूजायं यज्ञतन्त्रार्थभेदं वा ॥ शान्ति० २३६ ६-९

साधारणतो वानप्रस्था दोषद्वयमुपेक्षा आसन् ।^४ स्त्रियोऽपि वानप्रस्था वल्कलाग्नि-
धारिण्यो बभूवुः ।^५

महाराजा अपि महाभारतयुगे गृहस्थाधमस्य पश्चात् वानप्रस्था बभूवुः । वानप्रस्थस्य
पृथगाद्युस्थाधमे हामाग्निमुगमममूरनीविलादयो विराजन्ते स्म । तत्र वनमूलराशि-
रासोत् । पृथगाद्युस्थाधमे युधिष्ठिरो मुनिम्य वल्कलाग्निप्रवेणीसुवृक्षवाकमण्डलुत्पालो-

१. ईदृशानां लारिक्तां जातनं कस्य सम्प्रमानोदितत्विजिन् विषये वर्तमानयुगस्यापोलिस्तिन ग्रामार्थं
वर्तते—Dr Barbara Moore 56, Russian born dietician had been
living on vegetable and fruit-juice for six or seven years She
says eventually I hope I will leave off fruit juice and live on air
alone I can do that now for two or three months at a time, if I
live on the mountains.

२. वनारंषि २४६ अध्यायः ।

३. बाल-कण्डे ६१, ६२ सर्गे ।

४. आनन्दमिहिरादि ४६ अध्यायः ।

५. आनन्दमिहिरादि ३५. १५, ३६. ११, १२

लोहपात्राणि दत्तवान् । धृतगण्डोऽपि युविष्ठिरस्य स्वागतमकरोत् ।^१

मुनीनां पर्णशाला बौद्धा बभूवेति रामलक्ष्मणस्य रामायणे वर्णिताया शालाया दर्शनेनानुमानु शक्यते—

पर्णशाला सुविपुला तत्र सयातमृत्तियान् ।
मुन्तम्भा मस्करदर्घ्ये कृतवगा मुनीभनाम् ॥
क्षमीनालाभिरास्तीर्णा बृहपाशानना शिवाम् ।
नुशलाशरं पर्णे सुपरिच्छादिता तथा ॥
समीकृतनला रज्या चकार ऋषिब्रह्म ।

अरण्य० १५ २१-२३

क्षमं क्षमं वानप्रस्थाना जीवन विपान कठोरतरमभवत् । तेषां भिक्षावृत्तिर्दानप्रहण च मनुष्येधीत् । यदि वानप्रस्था गृहस्थेभ्यो भिन्नन्ते स्म तर्हि केवलमष्टप्रासमात्र-भोजनायैवासीत् सा भिक्षा । भिक्षात्रमपि वने नीत्वंव खादनीयमासीत् । मनुना निर्दिष्टा कठोरा वानप्रस्थवृत्तिः सुग्राह्या न प्रतिभाति । तद्यथा—

एतयान् बुद्धार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय ।
क्षरणेष्वममश्चैव वृक्षमूत्रनिवेतन ॥ ६ २६
चान्द्रायणविषार्ज्वा शुक्लकृष्णे च वनयेन् ।
पलातयोर्वाप्यशनीयाद्ययाम् कथयिता सङ्कृत् ॥ ६ २७
गुमो विपरिवर्तत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।
स्थातासनाभ्या विहरेत् सत्रनेपुणत्रय ॥ ६ २८
श्रोत्रे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षाव-नाथरासिक ।
आर्द्रयासास्तु हेमन्ते श्रमशो वर्धयस्नप ॥ ६ २९

अर्थशास्त्रानुसारं राजभिर्मुनिभ्यो वनानि निर्धारितानि । तेषां वनानां सुरक्षा राजा कृता ।

पुराणानुसारं वानप्रस्थाश्रमे शरीरं प्रत्युपेक्षाभावं समवर्धनं । द्विधानानां कठोरस्ये सति वानप्रस्थे रुधिरपि बाधूत साधारणजनानाम् । फलतो वानप्रस्थावपि स्वल्पीकृतः । तद्यथा—

चरेद्भजे द्वादशाब्दानष्टी वा चतुरो मुनिः ।

द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विदधेत रुच्छः ॥ भाग्यते ७ १२ २२

उपप्लुहेतुना नातिस्त्रया वानप्रस्था वनपरित्यज्य गृहमाजगमु । एतादृशा कतिपय-राजान् सात्वाधिपः अश्वरीषः, साकृति अन्तिदेवाश्चामन् ये जटा कर्तयित्वा पुनः

मुकुटपारिणो बभूवुः ।^१

वाधुनिकयुगे तु बानप्रस्थस्य प्रतीकं त्रुपिपञ्चमी वर्तते ।

बौद्धमंस्त्रुतो जैनसंस्कृतौ चात्मविकासाय वनस्य महत्त्वमासीत् । बौद्धेषु तेषां सत्तित्तो बभूवुः, येषां चित्तानि वनशोभासौरमादिभिः समावृष्यन्त । अङ्गुलिमालस्य चित्तं पर्वतानां मनानां च प्रशान्तावरमत । यनानां पुणरञ्जितभूमावुपविश्य मुक्तिं बन्धनविहीनत्वं च प्रियावो व्याप्यन्ति स्म । स्यविर उभयस्तु चरदो वनशोभासौरमाभ्यामारम्भविकासस्य सन्देश-
मलमत । गौतमबुद्धेन घोषितम्—भिक्षावो यावदनेषु चयनासनानामुपभोगं कुर्यान्ति ताव-
देव तेषां बुद्धिर्भविष्यति ।^२ गौतमस्य भ्राता स्वयमेव योगाभ्यासं कर्तुं वनमगमत् ।
स्वयमेव बुद्धो बहूनि दिनानि वनेषु न्यवसत् । परवर्तिषुने बौद्धभिक्षूणामावासाय विहारा
वनपर्वतभूमिषु निमिताः ।

जैनसाधूनां निवासः दमसाने शून्यागारे गुहायां शिल्पशालायां याभवत् । ऐन्द्रि-
यमुत्थानां सर्वथाभावस्तेषां जीवनविधौ बभूव । कष्टसहनमपि आत्मविकासाय साधनं स्वीकृ-
तम् । परवर्तिषुने श्वेताम्बरजैनमुनीनां जीवनं वस्त्रमोजनावासादिविषये मातिविषमोऽभूत् ।

तपस्तत्त्वज्ञानं च

तपसः सर्वप्रथमोऽङ्गः तद्वेदे वर्तते—

तप आसीत्तपसा शूटमघेऽप्रवेत्त सलिलं सर्वमा ददम् ।

तुष्ट्यघे नाम्यपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतं कम् ॥ १०.१२९ ॥

इतो वेदमिदं तपः सर्वधर्मस्य साधनमस्ति । इदमेव विकासस्य मूलकारणम् । ज्ञानवस्य
विकाशे तपसो महत्त्वं सादृशमेवास्ति । तपसो माहात्म्यमवर्षवेदे वर्णितम्—ब्रह्मचारी
तपसोदतिष्ठत् । ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरसति । ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्यु-
मुपाप्नोन् इति ।^३ वैदिकसाहित्येऽप्यत्रापि—‘तपोभिरेव देवानां देवस्य सिद्धम् ।^४
प्रजापतिस्तु तद्व्यवस्यं तपस्तपस्याऽऽत्मनुद्धिं विधाय मृत्युपाशादिमुक्तः ।^५ तपसा यत्नेन
इषं सिद्धिलभ्या ।^६ तस्य तपस्तेजसस्य एभ्यो सोमगतंभ्य ऊर्ध्वानि व्योती-
ष्यामन् । तद्वानि तानि व्योतीष्येतानि तानि नक्षत्राणि । तपसा ये स्तोत्रं जपन्ति ।

१. ताँ इत्यं दे ७.५१

२. महापरिनिर्वाण सुव-१ १६

३. अथर्ववेदे ११.५।

४. मैत्रेयीब्राह्मणे ३.१२.१३।

५. महापरिनिर्वाण १०.४४.२—३।

६. अथर्ववेदे १४.१३६।

इदमंतपरपरएव करोयस्तपो भवति । परपर श्रेयांस लीन जयति' इति तपसा
महामहिमशान्तिं समुद्दिष्टम् ।^१

तपनिष्ठस्तु तपसो रहस्यामक प्रभावमृपयो वगयन्ति—तपस्तु ब्रह्मैव^२, यनेष्टसत्राय-
णमोनामशकायनारम्भायनानि इत्येत तपसाऽनुरूपानि । तपस्तु ज्ञानमयमिति च ते
वदन्ति ।

रामायणानुसारतपस्विन प्रभा द्योतिता । तपसा मुनयो देवीप्यमाना बभूवुः । मुनय
भावा जपश्लोमादिषु संलग्ना अभवन् । यज्ञवत्तपसोऽवधिनिपत्य । तस्मिन् समाने तपस्वो
ब्रह्मवायमाते स्मातृका इव स्नासि स्म ।^३ कश्चित्तपसाऽनुरूपारमभवन् ।

ऊर्ध्वग्राहृन्तराग्नयो वायुमक्षस्तपश्चरन् ।

धर्मं पञ्चनपा धूत्या सर्पास्थिजागमधय ।

शिशिरे सपिते शायी रात्र्यहानि तपोधन ॥

वा० का० ६३ २३, २४

कश्चित्तपस्विनो मौनमाचरन् । तेषां चारुतपसा जगत्सर्वमवप्यत ।^४

तपस प्रभावाद् ज्ञानस्यालीकिकसक्तिं प्रादुरभवत् । तपस्विनस्तु तपोबनेनाप्रत्यय-
मपि ज्ञानु समर्था । अथवा हृदि तपसा तपसा ज्ञायते यदा तपसात्मज्ञानसिद्धिरभवत् ।
ते भाविनामानस्तपस्विन । तपसर्वं ब्रह्मप्राप्तकारं मूलम् । तपसाणां कामा साधन
विनापि पूर्णा बभूवुः इति मनु ।^५

केचित्तपस्विन माग्निरता आसन् ।^६ मनुवानप्रवेष्ट्य श्रुतीनामुपनिषदां चाध्ययन
निर्वायन्ति स्म ।^७ मुनीनामाश्रमेषु नवतपस्विना दानिश्च बभूवुः । कृत्वा तपसा दीप्ति-
तपस्विन्य प्रवचन दत्तवत् । 'आश्रमेषु अध्ययननं मुनीनां विकासा जायते' इति व्यास-
वचनम् ।^८

महामारते विविधानि तपसि विनिश्चयानि—शास्त्रिकाणि वाचिकानि मानसिकानि
च । प्रज्ञानगुणभाना वृत्ता श्रवणयोर्नर्माहृषाद्यानि च शास्त्रेण तप । मुनयः, सरयः,

^१ इति १०/११ २४/१३ ।

^२ नैऋत्यादिनिर्वाहं मृगवत् २७ आश्रम्य ८२ मुनयः ११९ ।

^३ वाटकाण्ड ५१ ७३ मन्त्र ।

^४ अरण्यकाण्ड ६५ १३ १ ।

^५ मनुस्मृती ११ २३६ ५ २९ रामायणे अरण्यकाण्ड १४ १५ १६, ४ ८० ।

^६ रामायणे अरण्यकाण्ड ६ ६ ।

^७ मनुस्मृती ६ २९ ।

^८ महाभारते अनुश्रवणवृत्तौ १० अज्ञायत् ।

प्रिय, सामग्रदं च वचन स्वाध्यायो नियतकर्मणामभ्यासश्च वाचिकं तत्र । मातृ. प्रस-
न्नता, तोष्यता, मोन, शुद्धभावना न मानसिक तप । निष्कामभावेन वृत्त ११ सत्तिरुम्,
आत्मप्रतिष्ठार्थं दम्भाय ३ वृत्त राजसम् आत्मानं पीडयित्वा पगन्वा पीडयितु तपस्याम-
सिक भवति । शरीरस्य पाउन हीनता इति तत्पात्रमेव । मनोभावस्य निर्मलतप तप
प्रथम लक्षण कथ्यते । २

तपस साधारणस्वरूपमपि सुनिश्चितमेव । तदनुसारं ब्राह्मणस्य ज्ञानार्जनम्, पात्रि-
यस्य प्रजापालनम् वैश्यस्य पशुपालनादिव्यापार, क्षत्रस्य समाभ्युत्थान एव तप ।
'वायेन्द्रियमिन्द्रियद्विषयव्याप्तस्त.' इति योगसूत्रेण तप परिभाषितम् ।

किं तपोवदिति विवेचयता प्रोक्तम्—

यद्वहुष्कर यद्वहुराप यद् दुर्यं यच्च दुस्तरम् ।

तत्तत्रै तपसा साध्य तपो हि दुरतिशयम् ॥

गीतमस्तु पृथग्यक तप आवश्यकं नानुभवने । तदनुसारं तपस्तु क्षीलसम्पत्ति
चित्तसम्पत्ति प्रज्ञा-सम्पत्तिश्चास्ति । बौद्धसंस्कृतो गीतानुरूप धारीरिकमानसिकवार्षिक-
पञ्च विमान वर्तते । गीतमानुसारं तु सदसतीविवेकवान् पुरुषो मुनि स शोकस्य
परलोक्षस्य च मनन करोति । अनासना जना मुनि । ४ मुनि शरीरस्य वेदनागण्डिवनास्य
मनोवृत्तीनां च पर्यालोचन करोति । शरीरस्याशोभना एति दुष्टा सोऽनासना भवति ।
स एव दायानुपश्यो योगी स्यात् । ५

जैतसंस्कृतो तपसो ब्रह्मस्य गते सज्जिते । बालेन—अनशनायमोदयवृत्तिपरिसर-
नरसपरित्यागादय कायकलेशा भवन्ति । आभ्यन्तरतपस प्रायश्चित्त विनयो वैश्ववृत्त्यं
स्वाध्यायो ध्युत्तर्गो ध्यान चाङ्गानि भवन्ति । ६

परशक्तिपुण्यं तपस्यायं वनस्यायस्यवता नास्तीति केचित्तपस्विनो मठादिषु वसन्ति
स्म । ते मठास्तु वक्त्रिन् राजप्रासादेस्तुल्या बभूवु । बन्धनानुसारं काश्मीराणां राजो-
दन्तिवर्मणा मन्त्री गूर तपस्विना वृत्ते स्वशाखादसमानं मठ निर्मितवान् । ७

ममाजमेवा

भारतीयमस्तु प्रवर्तते, विशाखने, प्रसारणे च यानप्रस्थानामवश्यां मरिगेन वर्तते ।
समाजाय जीवनस्योपासकतम पण त दर्शयन्ति स्म । तेषामानार विचारं समाजानुवा-

१ भाग्यम् १११ १४ १९

२ महाभारत ३११ ७ १०० ८० १०० ।

३ मनुस्मृती ११ १३४ ।

४ अमरदे च-मृदु १११ १३-१४, सुनिताते पारायणस्य सभ्यगुण च ।

५ मन्त्रिभक्तिके मन्त्रिभक्तिके ३ ।

६ शास्त्रार्थम् ९ ११ २० ।

७ राज्ञः ५ १८ ।

मितोऽभवत् । लोभानां जीवन-वैषम्यं ते निवारयन्ति स्म । राजानोऽपि रक्षाश्रयं शरणं गतास्तेषां पथप्रदर्शनं च मान्त्रेण चान्दितात्मानं संजाता । एतेषां वानप्रस्थानां परम्परा वसिष्ठ-याम-वाशिश्विमेत्यादिभिः पावनोभूता । एवमेव परिलक्ष्य भावेनालोचितम्-तपोयनादि नामानिधिजनस्य स्वगेहम् ।

संन्यासाश्रमः

संन्यासाश्रमे मानव सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा भूत्वा महान् विचारो भवितुमर्हति । यावत्कालं मानव स्थान-कृतुस्त्व-ग्राम-देश-कुल-धर्म-व्यवसाय-पदविशेषं सम्प्रदो भवति तावदेव तस्य बौद्धिकविज्ञानो विचारपरिधिश्च सीमितो भवति । संन्यासस्य विद्या-तात्त्वा मनुष्यतर्कमात्राया परे भवितुं मानवाश्रमं प्राप्नोति । संन्यासी स्वकीयं निःशान्तिं पर्याप्तं च स्वकीयानां विचारतत्त्वमुपयोगं कर्तुं समर्थो भवति ।

संन्यासारम्भः

वानप्रस्थे मनु चिन्तन-स्वाध्याय-तपोमिदं ब्रह्मज्ञानं प्राप्यते । अतः परं तपस आचर्य कृता न विरते । मुनिर्ब्रह्मसंस्थो भवति । स ब्रह्मपथा भूत्वा ब्रह्मवदाचरति । ईदृशो मुनिर्नवागो नापेक्षितः । स तु वनाग्निष्कर्म्यं संन्यासी भूत्वा गृहस्य समाजैःपि विचरन्नेव समाजस्याध्यात्मिकनेता बभूव । दत्तात्रेयपथमनुसरन् वशिष्ठ-यामो मुनिौ पशुपति-कीटादिषु गृहं प्राप्नोत् ।^१

वानप्रस्थस्थानिचार्यत्वं नासीत् वैदिकयुगे । तदा ब्रह्मचर्याश्रमाद् गृहस्थाश्रमाद् पुण्या संन्यासाश्रमं प्रविशन् । यदा विरजेत् तदा प्रज्जैदिति विधानमासीत् ।

संन्यासिनो जीवन-विधिः

संन्यासी गृहमग्निं मुक्तं मुरधा च परित्यज्य भीतमवलम्ब्य निरसति स्म । शोभनार्थं मेघ-शामे आगत्य भिद्यते स्म । नासीत् तस्य लोभपरलोभस्य काचिच्छिन्ता । स तु नित्यं मेघ-पर्यटनः । स जीर्णशीर्णानि वस्त्राण्यात्मार्थं कुतोऽपि प्राप्नोत् दिग्भ्रमो वाग्भवन् । स निःपादपादमवर आगोत् ।^२

गीतमानुषारं तु मन्थानो वर्षाकाले पर्यटनाद्विरतो बभूव । वेस्तं भिक्षाश्रमं ग्रामं प्रविशति । भिक्षार्थमपि स विलम्बेन निरगच्छत् वेदलं सम्भृत्य तिलूनाय स परिजानं चारयति स्म । सर्पान् प्राणिनः प्रति तस्यापेक्षाभाव आसीत् । मन्त्रिमपि कार्यं नाकरोत् ।^३

^१ मातङ्ग १/ ७ ३० ११ ९ २२ ।

^२ आनन्दसमूह २९ ।

^३ गीतम ३/ १७ २३ ।

मन्नुगार तु सग्यासी नित्यमेवैकाकी विचरेत् ।^१ सृष्टेय दिने मिश्रेत् । भिशा
नमेत्, न वा, तस्य हर्षविषादौ न भवेताम् । भिशा तस्य प्राणवात्रिका भवेत् । स्वल्प-
भोजनमेकान्तवातश्च तस्येन्द्रियकविषयेभ्य परादुमुखत्वमधीतयताम् ।

मनुवर्णित मग्यासिरप त्रिलक्षणमेव । तद्यथा—

बपाल यक्षमूलानि कुचेतमसहायता ।

समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ६४४

इह लावे मुक्त परलोकेऽपि मुक्तो भवेदिति सम्भाष्यते । 'प्रसिद्ध चैतदस्ति कोने य
सन्तु यस्मिन् विषये समामक्त स्वयत्नेन जहाति, मन्वस्मिन्नपि जग्मनि तर्कवातको
भवतीति' ।^२

मग्यासिना केशनतश्मश्रूणि न बद्धिनानि । स तेषा कर्तन कारितवान् । तस्य
सामग्री—भिशापात्र दण्ड कमण्डलुश्चासीत् । तस्य पात्र छिद्रग्रहितमभवत् । अल्मात्रेण
शुद्धमहेणालावुक्तेन वाष्टेन वा निमित्तानि पात्राणि स स्वीकृतवान् । अपर च सग्यासी—

वृष्टिपूत ग्यतेत्पाद यस्त्रपूत जलं पिबेत् ।

सत्यपूता यदेष्टाव मन पूत समाचरेत् ॥

सग्यासिनो मानसिकवृत्तय दामापूर्णा अभवन् । तेन मैत्रीभावना सवर्धिता । सहि-
ष्णुता तस्य परमा गुण । स कस्याप्यनादर नाकरोत् । कस्यापि प्राणितस्तस्माद् भय
नाभवत् । यदि कश्चित् पुण्य तस्मै श्रुतवान् स त प्रति भद्रवाणी प्रयुक्तवान् । सातरि-
रिकविषयेषु वाक्तामपि न नाकरोत् । अध्यात्मचिन्तक सोऽन्ययस्तुविषयेभ्य सर्वथा
निरपेक्षोऽभवत् । मन्नुगार देहमपि कृत्य सोऽतोचन—

अस्मिन्पूण स्नायुषु मातशोणितलेपनम् ।

चर्माग्रद्व द्रुगन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयो ॥

जराशोकसमाविष्टि रोगायननमातुरम् ।

रजस्यमनिच च भूतवातामिम तमेत् ॥

नदीपूत यथा वृक्षो वृक्ष वा तदुनिर्वया ।

तथा स्वजनिन देहं कृत्वाद् प्राहातिमुच्यते ॥ ६७६ ७८

मग्यासिनो योगवय मनुनिर्देशयति । स योगमार्गेण परमात्मन मूढमत्तस्वानुशीलनं
करोति । अज्ञानेन कृता हिंसा परिमात्रिणमेव स नित्यमेव स्नानस्य पश्चात् पट् प्राणायाम-
मान् करोति, ध्यानयोगेन ब्रह्म प्राप्नोति च ।

महाभारतानुसारं स-यामिना जावनशिवमोक्षार्थं एव । सग्यासिन आश्रयस्तु वृत्त ,

१. तदनुगम्य मागर्ते मोक्षम्—

वागे बहूना बलहो मन्द वाक्ता द्वोरपि ।

८४ एव परेष्टमन्त्रं पुनर्या इव बहूय ॥ १११.१०

४ निरपेक्षा पूत स० २७, १९०७ संस्मरणस्य ।

नदोत्तट, शून्यगृह वा भवेत् । स कुत्रापि नित्य न वसति, सन्यासी शरीरस्य परिमार्जनाय सचेष्टो न भवति, सर्वेषां प्राणिनां हिते रमते च । तस्य क्षमान्ता ११

महाभारतानुसारं वृत्तिपयः स न्यासिनो तत्त्वज्ञा सन्तोऽपि बालका इव निर्व्याजा बभूवुः । नित्यपरितृप्त्याने प्रवृत्ते क्रोडाभाशमेव जगदिवि तस्य नेत्रम्येण न प्रमाविता । सत्तारस्य वैपश्यमेऽहितेपाशनेन स्वाभाविकम् । ते सत्तारस्यपिष्टस्य जन्मरोचन् । चित्ताभिर्विहोना एष सुप्रम नाम्ने सर्वत्र सर्वथा च प्रशस्याप्रशस्यैर्भोजनवस्त्रादिभिः सन्तुष्टा बभूवुः । अनियनासौन तेपा जीवनवृत्तिः ।^२ सयमाजगरवृत्तिस्तेषाम् ।

पञ्चपुराणे सन्यासिनस्त्रिविधा मता — ज्ञानसन्यासिन वेदसन्यासिन कमसन्यासिनश्च । ज्ञानसन्यासिनस्तु सर्वथा मुक्ता निर्द्वन्द्वा निर्मयाश्चात्मन्येव स्थिता । वेदसन्यासिन कालपरिग्रहाश्च विहाय नित्यमथ वेदाम्बास रमन्ते स्म । त मोक्षेच्छन्त्रो विभितेन्द्रियाश्च सन्त कमसन्यासिनस्तु स्वयमेव ग्रन्थाणि लीना महायज्ञपरायणा बभूवुः । तेषु त्रयेषु ज्ञानसन्यासिन श्रेष्ठा आसन् । तेषां ज्ञानमेव भोजन परिधान आभवत् । ते जीवनमरणमधिकृत्यापि नाचिन्तयन् । अध्ययनध्वजप्रवचनादिषु भासोत् तेषां प्रवृत्तिः । पञ्चपुराणानुसारं सन्यासी कस्यचिदकृत्य पुरुषस्यान्तेन नावलम्बित । वर्पन्तु विहाय स कुत्रापि नित्यवास नाकरोत् । स्नानशीचादिभिरात्मानं स पुनाति स्म । सदैव स ग्रहादर्शने लीनोऽभवत् ।^३

कैपाचिन सन्यासिना जीवाविश्वेष्विष्येण कुतूहलमापन्ना अधमा तेषां दुर्गतिमकुर्वन् । सन्यासिना न कदापादुर्लभ्यवहारैरकुप्यन् ।

सन्यासा बाह्यलक्षणैर्विमुक्ता भवन्ति भागवते प्रतिपादितम् । तद्यथा—

अध्यत्तलिङ्गो व्यक्तार्था मनोऽप्युपसृज्य ललवत ।

उभिरभूजवदात्ता न दृष्ट्या दर्शयेन्पुणाम ॥ ७ १३ १०

भागवतानुसारं सन्यासिनः सम्यक्प्रकारणाध्यासिनस्तान्त्रय ना भवन्तु । यदि ज्ञानप्रप्नन्त्व न भवत्तर्हि स गुरोर्ब्रह्मज्ञानं सिद्धेति । ज्ञानं विना सन्यासिवैपो बञ्चनमेव । तद्यथा—

यस्त्यस्यनपडवर्गं प्रसृष्टेन्द्रियसारयि ।

ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥

मुरातात्मानमात्मस्य निह्नुते मा च धमहा ।

अविपस्वकपापोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥ ११ १८ ४०-४१

भागवते सन्यासिभ्यो योगस्य माहात्म्यं सविशेषमेव । योगाधिकारी तु भागवतानुसारं तदा भवति—

१ वार्येव तप्तो बाहु चन्दनेनैकमुन्नत ।

नाव्याण न कवार्थं चिन्तयन्मुनयोस्तथा ॥ आदिपर्वणि ११०. १८ ।

२ भागवते ५. ५ ३२-३३, ११ ७ २८-३० । शान्तिपर्वणि १७० १०-३६

३ रार्गखण्डे १९ अध्यायन ।

यदारम्भेषु निर्विण्णो विरक्त सपतेन्द्रिय ।

अभ्यासेनात्मनो योगो पारयेच्चञ्चलं मन ॥ ११-२०-१८

भागवते प्रविष्टः संन्यासो निदर्शितः—ज्ञानयोगात्मकः, कर्मयोगात्मकः, भक्ति-
योगात्मकश्च । कर्मसु तेषां कृतेषु च विरक्ता भवन्ति ज्ञानयोगिनः । कर्मं प्रति येषामा-
सक्तिस्ते कर्मयोगिनः सन्ति । येषां मनः स्थितिर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये विपरिवर्तते, ये तु भगवतः
पदादीनि पृच्छापरान्ते भक्तियोगिनो भवन्ति ।

आत्मविश्रान्तस्य सर्वोच्चमोक्षानन्दिव योगो भारते प्राच्यतमः प्रतिभाति । आर्षेतराणां
लिङ्गमुत्पत्त्याया योगप्रणाली प्रचलितासीदिति तत्र प्राप्तया योगिनो मूर्त्या प्रमाणितमेव ।
योगस्य प्रथमं ध्येयं मुक्ताष्टमयत्रये वर्तते । तद्यथा—

मूर्धन्यमस्य ससोत्पायवर्षा हृदयं च यत् ।

मरिचत्पाङ्गुल्यं प्रेरयत् पयमानोऽधि शीर्यत ॥ १०-२-२६.

प्राणाद्यामस्थेयं प्रश्रिया मगाधिप्रवृत्त्या वर्तते ।

इन्द्रियाणां स्थिरधारणा तु योगः । इन्द्रियाणि वशीकृत्य योगिनोऽग्रमत्ता
भवन्तीति ऋग्वेदोपनिषदि निदर्शितम् ।^१ चित्तवृत्तयोऽन्यस्यासु दिशासु विपरिवर्तमाना न
सावन्मात्रं फलदायिन्यो यावन्तु केवलमेकस्या विशि नियुग्यमानाः सत्यो भवन्ति ।^२ चित्तं
तु ध्यानात्मकं भवति महत्साधनम् । यावन्मात्रं चित्तं शुद्धं तद्विषयकमेकपरामर्शं च भवति
सावन्मात्रं तस्योपयोगिता वर्धते । यदा योगेनाभोष्टं प्राप्यते तदा चित्तस्य वाप्यावरण-
वृत्ता न वर्तते । चित्तं निष्प्रयोजनं भवति । अयमेव चित्तवृत्तिनिरोधो योगः ।

धारणाष्टाङ्गानि—यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधय
एते । यमेतद्विज्ञा-प्रत्याभूतेषु ब्रह्मवर्षापरिग्रहाणां सिद्धिर्भवति । नियमस्तु शौच-उन्मोष-
तापस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि । आसनं तु साधकस्य स्थिरसंस्थितिः । सा मुग्धप्रदा
भवति । व्यासयोगतिरोच प्राणायामः । प्राणायामेन धारणासक्तिरुत्पद्यते । धारणा चित्त-
स्य स्थिरता भवति । प्रत्याहारोऽन्द्रियाणि विषयेभ्यो विनिवर्तये । तानि तदा चित्तस्य-
रूपमनुसृजति ।

धारणाध्यानममापय ममम एव । धारणया चित्तमेवस्थिन् स्थाने—नामिन्द्रि-
हृदयमग्रे मूर्ध्नि, गतिव्याघ्रभागे, मूर्ध्नि, चन्द्रे वा बध्यते । तस्मिन्नेव प्रदेशे चित्तस्य स्थि-
रीकरणं ध्यानम् । ध्यानस्य सा सर्वोच्चावस्था समाधिर्मस्यां जानायां साधकाय तस्यैव
विषयः । विविदति वर्तते । समाधी यदा चित्तवृत्तिनिरोधो भवति तदा ध्येयेन सह सादा-
रूपं जायते । तादात्म्यमेव योगः ।

यागपराय वाया अपि वर्तन्ते, सम्मान, नारीं प्रत्यासक्तिर्वा ।

१. अ. १. १. २. ३. ४.

२. अ. १. १. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

योगेन म्रियः शूद्रो वा परमा गतिं लभन्ते ।^१

योगस्य प्रतिष्ठा श्रीदत्तैकसंस्तृत्योरपि वर्तते । गौतमस्याष्टाङ्गिने मार्गे धारणाध्यान-
समाधौनामन्तर्भावो दृश्यते । यमनियमादीनां निदिधौ गौतमस्य दण्डविद्यापदैषु चतुर्षु स्मृ-
त्युपस्थानेषु च भवन्ति । समाधयेऽरण्यद्वयम् अर्चतगुहाश्मशानवनदेशादयः समीचीना
मन्त्राः । जैनमते महाश्वेरस्वामिना स्वयमेव चित्तस्य गन्धान्धान समाधिपथेन कृतम् ।

यावत्कालं गन्तव्यं स्वसुखाय शरीराद् वहिर्वर्त्तमानान् पक्षार्थानपेक्षते तावदेव स निराशो
भविष्यति । शरीरस्याङ्गानि जराजोर्णानि जायन्ते । न तैरपि शाश्वतमुखं लभ्यम् । यथा
प्रथमपादे बाह्यावस्त्वनि परित्यज्य शरीरमेवानन्दसाधनं कर्तव्यं तथैवात्तरकाले शरीरमपि
सन्त्यज्यामैवानन्दसाधनत्वेन ग्रहणीयम् । शरीरमेवानन्दसाधनं कुर्यान् मरणोत्तरकाले
शरीरवान् भवति । योगेन यदात्मैवानन्दसाधनं क्रियते तदा मरणोत्तरकाले मुक्तिर्लभ्यते,
शरीरं न प्राप्यते । आत्मन आत्ममेवानन्दग्रहणं सर्वोच्चानुभूतिः । एवमुक्त्वाणं पुण्यो ब्रह्म-
सत्यं वक्ष्यते । स तु आत्मकीडः, आत्मपरितर्को भवति । यथा लोकेपरिष्य शरीरं ससार-
त्वानन्दनिध्यन्त्यथैव योगिन्य आत्मा ब्रह्म चानन्दनिध्यन्तः । इन्द्रियाणां चरणं हि व्याकु-
लताकारणम् ।

यदा कश्चित् पुरुष ज्ञेते, स इन्द्रियाणामकरणात् सकलपरिग्रहभारिभ्यो मुक्त एव सा-
नन्दो भवति । तथैव समाधौ पुण्योऽङ्कितरमानन्दं लभते तत्रेन्द्रियाणां परमार्थतो विप-
श्येभ्य निरमणादिति मे मतिः । समाधिस्थस्तु परिग्रहेभ्यः सम्यक् मुक्त एवात्ममुखं लभते ।

कर्मयोगः

मन्यागाम्भु कर्माणि परित्यज्य योगेनाध्यात्मकमानन्दं गन्तुं प्रयतेरन् । इयमेव
सन्ध्यामस्य नवोचरन्ति । अस्यां स्थितो मन्यासिना साक्षात्किनीचनस्य कर्मक्षेत्रे न भवेत्
कोऽपि भयंभ्यः । कर्म कस्मान् कारणात् त्याज्यम् ? कर्मणं फलानि भोजतु सत्तारे
जन्मग्रहणमनन्दस्यभावोक्तिं कर्मणो वन्दनस्यप्रवो विज्ञातः, अतएव कर्माणि परित्यज्यानि ।
कर्मणोऽङ्किते भुक्तिर्भवति मुनिश्चितम् । कर्मणं परित्यागेन मुक्तिरनामस्य योजनता जैनशेखरेपि
स्वीकृता ।

चतुर्वर्णकर्मसंन्यासस्यायोजनेन सह कर्मयोगस्य गिहान्ताऽपि पुरातन एव । कर्मफ-
लासां परित्यज्य यत् कर्म क्रियते न तद् बन्धनं भवति, माक्षस्य माघनेमेव तद् भवति ।
जनकृष्णवसिष्ठस्यासादयः कर्मयोगिनः सन्ति । स्वयं सन्यासी भूत्वाऽपि शङ्करो
यावज्जीवनमनवरतश्रमेण भारतस्याभ्युदयाय यतते स्म ।

कर्मयोगस्य विद्वान् प्रथममेव गीतायां मुनिविरुद्धं वर्तते । गीतानुसारं तु—

संन्यासः कर्मयोगश्च निश्चेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विनिर्ण्यते ॥ ५२

यथा संन्यासिने जीवनपर्यन्तं कर्मव्यापारस्यावश्यकता न वर्तते, तथैव कर्मयोगिनेऽपि जीवनपर्यन्तं कर्मणो विरमणं नापेक्षितम् ।

कर्मयोगाधिकारिणः

साधारणपुरुषा कर्मयोगाधिकारिणो न सन्ति । ते एव कर्मयोगिनो भवितुं समर्था ये योगयुक्ता विशुद्धात्मानो विजितात्मानो जितेन्द्रिया सर्वभूतारम्भभूतारमानश्च सन्ति । ईदृशानां पुरुषाणां कर्मकरणयोगे नैऋत्यमेव । न ते किञ्चिदपि कुर्वन्ति । यथा गीतायां प्रतिपादितम्—

त्यजत्या कर्मकलासङ्गं नित्यतृप्तो निराधयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥ ४.२०

मैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

इन्द्रियाणीन्द्रियाघेभ्यु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ५१

मत्तकतशुद्धिं सर्वत्र जितारत्मा विगतस्पृहः ।

नैऋत्यमिति परमां सन्यासेनाधिगच्छति ॥ १८.४९

कर्मयोगिनो मुक्तिर्गीतायां विविक्ता—

प्रकृत्यर्थं च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वदा ।

य पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ १३.२९

मुक्तसमोऽनहकाशो धृष्टपुनस्तहसमन्वितः ।

सिद्धपसिद्धोऽनिविष्टारः कर्ता सास्त्विक उच्यते ॥ १८.२६

भगवद्भक्तोऽपि भवति कर्मयोगी । तद्यथा—

सर्वकर्माणि सदा बुद्धिर्वाणो भूयैवाधाय ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमध्ययम् ॥ १८.५६

कर्मयोगिनं वर्तयमानि

कर्मयोगी तानि सर्वाणि कर्माणि न करोति यानि कश्चित् साधारणपुरुषोऽपि करोति । निष्प्रभेत् तस्य चास्मत्कर्मणि—यज्ञदानतपांसि भवन्ति । एभिस्तस्य विस्तृतमुक्तिर्भवेति । तन्निर्माणं तस्य कर्माणि भवन्ति । कर्मयोगिने कर्म भगवदर्थस्य सामग्री भवति । न तु महादेशः सर्वनीयो यस्मान् सर्वेषां प्राणिनां प्रवृत्तिर्जायते, येन यथैव तत्रम् । इदमेव कर्मणो यातिस्वरूपम् । इदमेव मानवस्य सञ्चलतायां वास्तविकं रहस्यम् ।

गीतानुसारं मानवलोकाश्च कर्मभूमिः । मात्र कर्मणं पूर्णरूपेण त्यागं सम्भाष्य । कर्मसंन्यासिनोऽपि कर्मणः गर्वया न मुक्ताः । कर्मसंन्यासिकर्मयोगिनोरन्तरमिदममानमेव

भवति यत् सन्यासी स्वल्पतमं कर्म करोति, कर्मयोगी चाधिकाधिकं कर्म कुर्वन् लोक-
कल्याणं विदधाति । कृष्णस्तु स्वकीया कर्मयोगप्रवृत्तिं निदर्शयन् प्राह—

उत्तमो देयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ॥ ३ २४

साकस्यग्रहणाय कर्मप्रवृत्तिरतिशयमपेक्षिता । लोकस्य रक्षणाय कर्मयोगी तादृशमेव
प्रवर्तते यथेदवरो लोक रक्षणाय कार्यपरः । ईश्वरादर्शानुरूपं हि समाजे सुव्यवस्थास्थापनं
क्षान्तिविधानं चरित्रनिर्माणं च कर्मयोगिना कर्तव्यानि । कर्मयोगी समाजस्यादर्शनं ता-
मवति । आत्मज्ञानेन यो जीवनपथं कर्मयोगिना प्रकाशयते तस्यानुसरणं समाजं करोति ।

गीतायां कर्मयोगं सन्यासयोगो भक्तियोगश्च प्रतिष्ठिताः । एषु कर्मयोगं श्रेष्ठं ।
भक्तियोगेन सन्यासयोगेन च व्यक्तिव्यवस्थेः विकासो कृतापि निर्गममात्रेण कर्मकरणमेवा-
दर्शयति । भारतीयसंस्कृतौ पदं पदे देवानां चरितमादर्शरूपेण प्रतिष्ठितम् । देवानामादर्शा-
नुकूलो वर्तते कर्मयोगी । देवाः सदैव कर्माभिरताः स्वकीयं मानवीयं च कल्याणं कृतवन्तः ।

कृष्णेन कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यं परिच्छेद्य गीतायां प्रतिपादितम्—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि भूतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिकः योगी तस्माद्योगी भवान्जुन ॥ ६ ४६

सामाजिकसंस्थानम्

भारते पुरा आर्या आर्येतराश्चासन् । आर्या एव ब्रह्माण । तेषां प्राथमिकी मरुति-
र्वाग्नी ज्ञानी । तेषां गावाश्च भूमिगर्वाश्च नौ ब्रह्मावतौ वासीत् ।^१ बालान्तरे प्रत्यया समानौ
यदा रमं यदा रमि जा निपा विभक्त । तद्यथा ब्रह्माण , देवा मानवाश्च । एतेषां साष्टुतिरु
वैशिष्ट्यं गुरुरष्ट्यं बभूव । ब्रह्माण्तु देवानां मानवानां आदर्शभूताः ।

आर्याणामादिमं संघटनम्

ब्रह्माण

ब्रह्माण्तु मूलब्रह्ममष्टनेरनुसामिनी बभूव । केवलं विद्यायां तपसा च तेषामुत्कर्षं.
उपजायत । लङ्काराङ्गुला श्रेयस्वामाश्च ते ब्रह्माणो यावन्नीलमविवाहिता एव गयो-
मयजीवनं प्रापन्तौ मिथावृत्त्या मानयन्ति स्म ब्रह्मविद्यायां अभ्यसनाच्चापन यं कुर्वन्ति
स्म । परवर्तिपुण्येऽपि तेषां समकृता नैष्ठिकब्रह्मचारिणो बभूवु । शान्तीप्राप्त्यस्तास्ते गार्ह-
स्थ्यधर्ममूर्तिरन्ते स्म । तेषां ब्रह्ममोऽद्यावधि ब्रह्मधर्मसंस्थां प्रतनुते । ईदृशां गार्हस्थ्यो-
पेक्षणां ब्रह्मणा वासिष्ठपरम्परा तु दुष्क्रमा बभूव । अतएव देवामुरगानर्षेषु ये वैधित्
ब्रह्मधर्ममाजीवनं पारयन्ति स्म तं ब्रह्मणा बभूव । एतेषां ब्रह्मणा नेता ब्रह्मणाः ।^२
तस्य प्रजा तु ब्रह्माण (परवर्तिपुण्यस्य ब्रह्मणा.) बभूव ।

देवा

प्रायसो देवा (न सर्वे) ब्रह्मवशीया आसन्, किन्तु ते प्रघाततः प्रेयस्यामा बभूवु ।
तेषां तेषां वा ब्रह्मवशं वा निमित्तिकमभवत् । ते प्रायो रणविद्या-विस्तारदा लोकेन्द्रवर्ध-सम-
लङ्कणा नातिविद्वद्बभूवु । अत्रा विर्षेव तेषामनीष्टसाधिका बभूव । एक एवामावो
देवानामपि बभूव । तेषां गार्हस्थ्यधर्मो व्यशस्थितो नासीत् । फलशस्तेषां दाम्पत्यजीवनं
कोटुमित्र-प्रवृत्त्या वा दुष्टा नासीत् । आवरणकतानुसारमप्सरसं वधि स्थातामो रमणो-
भिदेशना गार्हस्थ्यमभवत् प्रायसो भोगकामाय न तु सन्तानाय । अस्यां स्थितौ तस्यां

१. ब्रह्मणो नातिपुण्यो ब्रह्मा एव वर्तते । त एव ब्रह्ममरुतेः प्रवर्तकः । दानवः ११-१६ तैत्तिरीय-
ब्रह्मणे २ १३ एतदेव समर्पितपुण्येदे-ब्रह्मा देवतां पदवी करोनामभिर्दिष्टाणां महिषो
मृग-मृ ९. २२ ९ ।

२. सुष्टुतिराने ब्रह्मणां परमपुरुषो ब्रह्मा वर्णितः । तद्यथा

वा नेमं परमो ज्ञानि ब्रह्मा ददत्तरचकमी ।

नृ वरि मेधुनं धनं रुद्रिज-त्रेन माणया ॥ ब्रह्मण-वर्णितपुष्टे १० ।

सह्या गाधित वर्धते स्म । देवाना यथारुमं वर्णविभाजनमभूत्—अत्राणि, वैश्या, क्षूद्रा इति । एतेषा राजा इन्द्रो बभूव । तस्य प्रथम युद्ध स्वकीयैर्वायार्देरमुरैः स, बभूव । ७ मुरा धनि मूत्रना ८१५ शोया आमन् । देवास्तु मानवानामुपोणा च सहाया आगान । २० युद्धे भरताना सहायतामनरात् । अश्विनो वन्दन ऋच्याश्च गोतम च्यवना िनामुपोणा भुज्युग्मिदाग्मिमानगना च सहायता चक्रन् ।

इतिपथेरा ऋषया बभूव, ऋषया मानवा वा देवा प्रभूवुरिति वैदिकरक्षितेषु सन्द् ३म् । देवाना प्रजा तु दीक्षो विश इति सज्जिता ।

मानवा

मानवाना ससृष्टिर्ग्रहावशीयमाना मनुना प्रवर्तिता । मनुस्तु मानवाना राजा बभूव । मना प्रजासु ऋषयः प्रामुस्य भजन्ते ।^१ मानव-ससृष्टौ गार्हस्थ्य धर्मस्य महामहिमा वर्तते । गृहमेधिन एव भवन्ति मानवा । गार्हस्थ्य विधानात् मानवाना बौद्धिक सामाजिक च जीवन सुव्यवहितमासीत् । अस्मात् कारणत मानवाना सह्या शिप्रतर बबुधे । अपर च जीवनविन्यामे सौख्यविधानेन तेषा सीष्ठ्य स्पृहणीयमासीत् । अने शर्नग्रहाणो देवा-इषाणि गार्हस्थ्यपरायणी मानवीयससृष्टिं स्वीकृतवत् । मानवेषु सन्निविष्टा सन्तो ग्रहाणस्तु ऋषिभि सह ग्राहणा बभूव । देवा पुन यथारुमं राज्या वैश्या क्षूद्राश्च सज्जाता । मानवससृष्टेरेव समन्वयात्मिका वृत्तिर्मारुतस्योत्थोत्थेकरणाय सातिशय महत्त्व भजते ।

न केवलमार्थो अपितु बहुव आर्येतरा अपि मानवी ससृष्टिं स्वीकृत्य यथारुमं यथा-इषि वा ग्राहणा क्षत्रिया वैश्या क्षूद्राश्च बभूव ।^२ परवर्तियुगे विदेशेभ्य समागता जनममुदाया नाक्षर मनोर्योजनानुसार चातुर्वर्ण्यव्यवस्थया सुनिबद्धा बभूव । भारते देशे पुरा ये वैचित दासा गन्धर्वा राक्षसा यक्षा किन्नरा पिशाचा वा आसन्, सर्वे ते काला-न्तरेण चातुर्वर्ण्ये स्थापिता सन्तो मानवा बभूव । विविधसांस्कृतिकवर्णाणा सधर्मस्यो-न्मूलन मनोर्योज्यव्यवस्थया समन्वयविधिना चाभूत् ।

मनुस्तु ग्रहावशीय आसीत् । स यज्ञविद्याया परमाचार्यो बभूव । सर्वप्रथम स यज्ञ-विद्या ददात् शिक्षवामास । मनो पुत्रा ऋषयो यज्ञविद्याया निष्णाता सन्त देवानाम-सुराणा मानवानां च पुरोहिता गुरुवश्च बभूव ।

मानवसमाज प्राय सामञ्जस्यगतिना असरूपजना वसति । बृहत्तमसमाजस्य कल्पना भारतीय ऋषिभिरुदारभावेन कृता । सा 'बसुधैव कुटुम्बकम्' इति वाक्येन प्रसिद्धा । 'सर्वेषा जनाना कल्याण विधातुमेवास्माकं प्रवृत्तयो भवन्तु इति भारतीयमनोविधा

^१ मनुस्तु ऋषीणा पिता एव । तथैवा ऋग्वेदे—यानि मनुरवृणीता पिता न । २ ३३ १३

अथ ऋग्वेदे १ ८० १६, १ ११४ २, ८ ६३ १ अथर्ववेदे च १४ २ ४१ तै० स० २.१ ५ ६ ।

० बृहदारण्यकनिषि १ ४.१२ १३ ।

विचारणा अनेन यावनेन विस्मृता भवति । अस्या विचारणाया व्यावहारिकस्वरूपं वैदित्तानां भारतीयसमाजे प्रशान्तविधिना संस्थापनं निदर्शयति । व्यावहारिकदृष्ट्या साधारणजनानां प्रवृत्तयः सीमितेने एव प्रभावपरा दृश्यन्ते । तेन क्षेत्रेण तेषां सीमितसमाजस्योपकल्पनं भवति । तदा हि—जनाः प्रथमस्वकीयस्य वर्गस्य जातेर्वा परिषी परस्परवत्याण विहित-
कृत । बहुना जातीनां वर्गानां वा पारस्परिकव्यवहारः सम्बन्धो वा समाजस्य सर्वजनीना-
न्वयस्य भवेदिति सर्वेषां समोहा । तत्र परं कौटुम्बिकसदस्यानां पारस्परिकसम्बन्धो
महत्त्वपूर्णो वर्तते । ग्रामेन नगरेषु च प्रतिवेदिनां परस्परं सौहार्दसम्बन्धः तत्र सर्वेषां
जातये समुद्यमे च भवतीति सुविदितमेव ।

पुरा भारतायसमाजे समष्टिरूपेण वा जनाः पारस्परिकान्वयस्य नियमात्रमुदात्ता-
महानुमतिपरा वा अन्वयव्यवस्थितम् प्रकरणे प्ररोचनीयम् ।

वर्णव्यवस्था

वर्णव्यवस्था विविधरूपा सती प्रायशः सर्वेषु देशेषु कालेषु च प्रचरन्तीति प्रतिभाति ।
प्रथमं तावन् नृत्तव्यवस्थानुसारं पुरा विश्वस्य विविधभागेषु विविधवर्गीया मानवाः बभूवुः,
यथा पारस्परिकभन्तरे नेत्रगोचरमेवासीत् । यथापुनापि 'अफ्रोकावासो' कृष्णः मोघो आङ्गल-
देशवासिन्स्वेतपुष्पाङ्गिन् एव दृश्यते । अपरं च गुणयोग्यताविभागानुसारभन्तरं स्पष्टम् ।
तदपुनापि 'आचार्योपाधिपारो' छास्त्रिणः सविद्यो गम्यते । व्यवसायानुरूपं वैभिन्न्यं
संस्थाप्य ईश्वरकृतितायाः प्रारम्भते वर्धते च संस्थाप्ये प्रगतिमनुमुख्यं निरयमेव ।

वर्णव्यवस्थां यन्तु मानवानां विविधवर्गेष्वनुकूलनानुसारं विभाजनमेव । अस्मिन्
प्रकरणे वर्णव्यवस्थायै बालावतरे मूलार्थाङ्गिन् सजातः । मूलतो वर्णस्यार्थो रङ्ग एव ।
विभाजनस्यैव प्रक्रिया वर्णव्यवस्थेति प्रथितम् । बालावतरे व्यवसायानुरूपं गुणयोग्यतानु-
सृत्य च यद्विभाजनमक्रियते तदपि वर्णव्यवस्थेति व्यक्तम् ।^१

वर्णारम्भः

वर्णव्यवस्थेः प्रारम्भकयुगे सर्वेषां मानवा एववर्गा (रंगा) भवन्तीति नि सन्दि-
ग्धमेव । आदिपुत्रे सर्वेषां जनानां रूपाकारयोग्यताद्वयस्य प्रायशः समाना दृश्यन्ते । बाला-
वतर यदि जनसमूहः वर्णव्यवस्थेः (रंग) विनिश्चितस्मिन्देष्टे आगच्छति तर्हि वर्ण-
(रङ्ग) परिवर्त्य तपोर्वयोः प्राप्तेन वीरयोः तत्तरं निर्धारितं भवति । अपरं च यदि
वर्णव्यवस्थेः एववर्गा जनाः सन्ति तर्हि तत्रापि बालावतरे विविधा वर्णाः 'वर्णक्रियावि-
शेषेण' सञ्जायन्ते । तदपि महाभारते निर्गदितम्—

१. वर्णव्यवस्थेः प्रारम्भकयुगे सर्वेषां मानवा एववर्गा (रंगा) भवन्तीति नि सन्दि-
ग्धमेव ।

एकवर्णमिव पूर्वं विस्वमासोद्यधिष्ठिर ।

कर्मक्रियाविशेषेण चतुर्वर्णं प्रतिष्ठितम् ॥

गौरवर्णानामार्याणां बहुवर्णेषु विभाजनं प्राचीनकालतोऽभवत् । तेषां विभाजनं कर्म-
क्रियाविशेषेण व्यवसायविशेषेणासौत् । ब्रह्माणो देवा ऋषयो मानवाश्च सर्वे आर्या बभूवुः ।
भारतवर्षे गौरवर्णानामार्याणां कृष्णवर्णानामार्येतराणां च परस्परं सम्मेलनमभवत् । तस्मात्
कालादारभ्य वर्णस्य (रङ्गस्य) अनुसारं वर्णव्यवस्था समारम्भत । आर्यं आर्येतरश्च
द्वौ वर्णौ गौरकृष्णौ बभूवुः ।

परवर्तिपुगे द्वयोर्वर्णयोः —आर्यानार्ययोः परस्परं सम्मिश्रणमभवत् । तस्यां दशायां
तयोः पारस्परिककर्मक्रियावैशिष्ट्यं वर्णं (रङ्ग) —वैशिष्ट्यं च विलुप्तमेव । आर्येतराः कति-
पयजतवर्णा अनार्याणां सस्कृतिं यथाश्चि स्वीकृतवन्तः । आर्याणामार्येतराणां च परस्परं
वैवाहिकसम्बन्धा अपि बभूवुः । अनेन प्रकारेण रमानुसारिणो वर्णव्यवस्थोन्मूलिताभवत् ।
ह्यन्यमार्यवर्गस्य विविधसंस्कृतिसमूहानां—देवर्षिमानवादीनाम्, आर्येतरवर्गस्य च—राक्ष-
सगन्धर्वपिशाचयक्षादीनां—संस्कृतिसमूहानां पारस्परिकवैभिन्न्यं विलुप्तम् । ते सर्वे मानवा
बभूवुः । अतः परं वर्णशब्दो रङ्गशब्दोक्तो नामवत् ।

सम्मिलितेषु सम्मिश्रितेषु च सर्वेषु गुणकर्मविभागश्च पुनरपि वर्णव्यवस्थां दृढीभूता ।
स्वाभाविकं शास्त्रातिशयाय विभागविधिः ।

आर्यवर्णो महासागरवद् बभूव । आर्येतरा नदरूपा नामरूपे विहाय तस्मिन्निम्नतां
बभूवुः । कतिपयार्येतरवर्णा आर्यवर्गसस्पृष्टा एव दासा म्लेच्छा निपादा वा बभूवुः ।
आर्याणामार्येतेभ्यो दानग्रहणं वैदिककालेऽपि बभूव ।^१ दानग्रहणसम्बन्धेन पारस्परिक-
सहयोगो नश्यते । यद्यपि आर्येतरा ऋषयो भूत्वा वेदसूक्तानि रचितवन्तः । नागवर्गीयोऽ-
बुध आर्येतेरोऽपि सन् मन्त्ररचयिता बभूव ।^२ शतपथब्राह्मणानुसारं शधर्वा वेदपाठमकुर्वन् ।^३

अर्बुदस्तु यज्ञविधानस्य पण्डितप्रकाण्डमभवत् । स देवेभ्यो यज्ञसम्पादनविधिमशिक्ष-
यत् ।^४ एमिरुदाहरणे स्पष्टं प्रतिभाति यत् कतिपयानार्या वैदिकयुगेऽप्यार्यभाषायां धार्मिक-
विधिषु च परं प्रावीण्यमवापुः । धार्मिकक्षेत्रे आर्याणामार्येतराणां च सहयोगः समारम्भत ।
देवर्षयः आर्येतराणामार्योक्त्याय समुत्सुका बभूवुः ।^५

आर्येतरा कन्या आर्यगृहेषु गृहीतास्तत्रार्येतरसंस्कृतिविोजं वपन्ति स्म । ईदृशीषु
स्त्रीषु जाता बालका आर्या बभूवुः । त्वष्टासुरकुलोद्भवा रचना परिणीतवान् । तस्यां

१. चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागस्तः ।

२. विप्रश्चरिर्गन्तुष्वनरश्च दासयोर्दानं गृहीतवान् ऋग्वेदे ८.४६ ३२ ।

महाभारतानुसारमगस्त्यः शल्यष्टादशैतरेषां दानमगृह्णात् । वन० ९९ अध्यायतः ।

३. ऋग्वेदे १०. ९४ सूक्तस्य । नागो अरुत्कर्णं ऋग्वेदस्य १०. ७६ सूक्तस्य अधि ।

४. शतपथब्राह्मणे ३. २. ४. ६

५. ऐतरेयब्राह्मणे ६. १. १

६. ऋग्वेदे १०. २५. ११

पुत्रो विश्वम्पो देवदुग्धो हितो बभूव ।^१ महिषस्य ऐतरेयब्राह्मणस्य रचयिता दासीपुत्र आसीत् ।
रानायकमहाभारतयोराचार्याणामार्येतराणां च वैशाहिकसम्बन्धा बणिना मन्दि । तेषु
जरतरारोनागरन्या सह, भीमस्य राक्षसकन्यया सह, रावणपितुर्विधवनी राक्षसकन्यया
सह विवाहा प्रविष्टा ।

आर्या आर्येतराणां मध्ये सन्निविष्टा सन्त तेषामार्योकरण सम्पादितवन्त । शुभा-
चार्यस्तु गुप्तसिद्ध एवासुराचार्यः । आचार्या अगस्त्यादयो विन्ध्यस्य पार गत्वा दक्षिणभार-
तीयानामार्योकरण सम्पादितवन्त ।

महाभारतानुसारं यवनविराटगान्धारबोधस्यवरवर्त्तवन्तनुपारकज्जुत्तुगान्धनद्वक-
पीगुण्डुनिन्दरमठगाम्बोजादय आर्येतरा आसन् । तेषामार्योकरणाय राजयमो निर्धारितः —

मातापित्रोहि शुभ्रूपा वर्त्तय्या सर्वदत्तयुभि ।

आचार्यगुदनुधूपा तर्पयाध्रमवासिनाम् ॥

षेदपर्मत्रियादवेय तेषां धर्मो विधीयते ।

पितृपत्तास्तथा कूपाः प्रपादय दायनानि च ॥

दानानि च यथाकाल द्विजेभ्यो विभृजेत्तदा ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिहायानुपालनम् ।

भरण पुत्रदाराणां दीवमश्वोह एव च ॥

दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।

पाचयता महाह्राश्च दातव्या सर्वदत्तयुभि ॥

उपभुङ्क्तयोर्विराजस्य परिणामस्तत्रोत्तमिव ।—

दृश्यन्ते मानुषे तांश्च सर्ववर्णेषु दृश्यव ।

लिङ्गान्तरे वर्त्तमाना आधमेषु चतुर्वर्षि ॥

आर्याणां पामिजबावैश्वनायां अवि समाहूता । रामस्य राग्याभिषेकादगरे न वैश्व-
नायां अवि तु श्लेष्ठा अवि निमग्नित्वा बभूवु ।^२ विश्वजितो यज्ञमानस्यान्ध्याविरूपेण
निरादगृहे प्ररागो निर्धारितः ।^३

यज्ञ आर्येतरा आर्याणां सहाया भूत्वाभ्युप्यन्त । वानरादीनां सहायनया रामा द्विजं
सम्पन्नान् । देवगन्धर्वकादय सन्निमिता एव गच्छन् सहाभ्युप्यन्त ।^४ समुद्रमन्दनपराक्रमे
देशगुप्तागदीनां माहुर्यं विदितवरम् । अस्मिन् साहचर्यस्य स्थितौ बभूवन् मागप्रभुग
योगे तप कुर्वन् दृश्यते । प्रह्लाद पित्रा निषिद्धोऽपि विष्णुमन्त्रो भवति ।^५ पौराणिक-
माहुर्ये इय साहचर्यगाथा प्रायगो बणिता ।

१. अष्टाध्यायी ३.४.१.१

२. महाभारत २. २३. ३५ आ. पा. १ ।

३. रामायणे २. १५. ३५

४. बौद्ध न. ३. ३५. ३५

५. महाभारते २. २३. ३५. ११—१२

सूत्रयुगे मस्कारविहीना जना पतितसाविक्रीका ग्रात्या वा कथिता । ते बहिष्कृता बभूवुः । उपनयनादितस्कारा यज्ञसम्पादन वा तेषां न विहितम् ।^१ आपस्तम्बानुसार 'धर्म-
चर्याया जघन्यो वर्णं पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ । अधर्मचर्याया पूर्वो वर्णो जघन्य
जघन्य वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ।' राजा पतितसाविक्रीक ब्राह्मण शूद्रकर्मणि नियोजये
दिति वैयास्येन ।^२

महाभारतयुगादारभ्य प्रायो वृत्त्याचारानुसार वर्णपरिवर्तन सम्प्रकल्पितम् ।^३
तद्यथा—

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वे ब्राह्मणमिव जन्मत् ।

ब्राह्मणा पूर्वंसृष्ट हि कर्मभिर्वर्णता गतम् ॥ शान्तिपर्वणि १८१ १०

सर्वभक्षरतिनित्य सर्वकर्मकरोऽशुचि ।

त्यक्तवेदस्त्यनाचार स वै शूद्र इति स्मृतम् ॥

शूद्रे चैतद् भवेत्सृष्ट्य द्विजे तच्च न विद्यते ।

न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणम् ॥ शान्ति० १८२ ८

सर्वोऽप्य ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते ।

वृत्ते स्थितस्तु शूद्रोऽपि ब्राह्मणत्वं नियच्छति ॥ अनु० १४३ ५१

उपर्युक्तसिद्धान्त प्रतिपादयता महाभारते निर्दिष्टम्—शोभनाचारेण शूद्रो ब्राह्मणो
भवति ।^४ होनजातावृत्पत्र शूद्र आगमसम्पन्नो भूत्वा सस्कृतो द्विजो भवति ।^५ नीचवृत्त्या
ब्राह्मणोऽपि पूर्णरूपेण शूद्रा भवति ।^६ 'जात्या ब्राह्मणादिवर्णा न भवन्ति । केवल
गुणचरित्राचारेण ब्राह्मणत्वसिद्धिर्भवति ।^७ महाभारतानुसार शूद्रा अपि ब्राह्मणत्वं प्राप्नु
यन्नुवन्ति । तद्यथा—

शूद्रपोनी हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठत ।

वैश्यस्य लभते बहून् क्षत्रियस्य तथैव च ॥

आजंवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ॥ वन० २०६ १०

१ शतपथे ३ ४ २ १७

२ छान्दाग्ये ५ १० ७

३ आश्वलायनगृह्यसूत्रे १ १९ ५-७

४ वैयास्यधर्मसूत्रे २ ४ २०, १ ५ ९५ ।

५ महाभारतानुसार जन्मना जातिवर्णवत् । तद्यथा—

दुर्मेदा वा सुमेदा वा प्राकृता सस्कृतात्मना ।

ब्राह्मणा नात्रमन्ता या मस्मच्छन्ना इवामनय ॥ वनपर्वणि २०० ८८ ।

६ अनुशासनपर्वणि १४४ ७६

७ अनु० १४४ ४६

यस्या दशाया वस्यचित्पुण्यस्य स्वजीवनकाले हि वारं वार जातिपरिवर्तनं सम्भवति स्म । तथाहि

तत्र यं ब्राह्मणो भूत्वा ततो भवति क्षत्रिय ।
 वैश्यः दूतदत्तं यक्षीकस्तनो भवति नापिनः ॥
 नापितश्च ततो भूत्वा पुनर्भवति ब्राह्मण ।
 द्विजो भूत्वा च तत्रैव पुनर्दत्तोऽभिजायते ॥

वर्णपर्वणि ४५. ६-७

बहव स्मृतिवारा जातिपरिवर्तनं शक्यं मन्यन्ते । तद्यथा

योगक्षेपेण द्विजो वेदप्रमथ्य बुद्धे श्रमम् ।
 स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्धव ॥
 तपोवीजप्रभायस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
 उक्तं चापश्यं च मनुष्येष्विह जन्मत ॥
 शनरंस्तु त्रियालोपादिमा क्षत्रियजातय ।
 वृषलस्य गता लोके ब्राह्मणादशनेन च ॥

मनुस्मृती २ १६८, १० ४२-४२

ब्राह्मणा कर्मनुसारदक्षवोटिका — देवमुनिद्विजराश्वैद्यशूद्रनिपादपशुभ्लेच्छबाण्डाला
 भवन्ति इति मत्तमविमुने ।^१ पराशरोऽपि सर्वैव समर्थयति—

अग्निहोत्रात्परिभ्रष्टा सन्ध्योपासनवर्जिता ।

वेदं चैवानपीयाना सर्वे ते वृषला स्मृता ॥ ११ २९

पौराणिकयुगेऽपि वर्णपरिवर्तनमासीदव । भागवतानुसार—

यस्य पञ्चम्येण प्रोक्तं वृषो वर्णाभिव्यञ्जकम् ।

यद्रन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिश्यते ॥ ७ ११. ३५

ब्राह्मणत्वस्य कर्मणा सिद्धिं कठिनासीत् । बहवः ब्राह्मणा जातीयकर्मणो विमुक्ताः
 सन्त क्षत्रिया वैश्या वा यन्तु । ब्राह्मणस्य जीवनवियोगं सुखकरो नासीत् । केचिदेव
 क्षत्रिया वैश्या वा ब्राह्मणा भवितुमैच्छन् । प्राचीनयुगे नि सन्दिग्धमेव वैश्यानां शिल्प-
 कारिणा शूद्राणां चाधिभौतिकप्रतिष्ठा ब्राह्मणेभ्य उच्चतरासीत् । अस्या स्थितौ उच्चवर्णा-
 न्निम्नवर्णत्वप्राप्ति सामान्यप्रवृत्तिरासीत् । बहवस्तत्रासन् जातिब्राह्मणा अपि येषां विषये
 पतञ्जलिना प्रोक्तम्—

तप धनं च योनिर्दत्तं ब्राह्मणकारकम् ।

तप धनान्या यो हीनो जातिब्राह्मण एव स ॥^२

१. अनु० १४४ ४७

२. शान्तिपर्वणि १८१-१८२ उपनिषत्

व्यवहारपक्ष

वैदिकयुगे सर्वेषामप्येतराणां वात्मनो व्यवसायवरणस्य स्वातन्त्र्यमासीत् । व्यवसाय-
मात्रेण केवलं कस्यापि पुरुषस्योच्चत्वं हीनत्वं वा न प्रमाणितम् ।^१ एकस्मिन्नेव कुटुम्बे
बहुविधव्यवसायेषु लघ्ना जना निवसन्ति स्म । नवव्यवसायं प्रति तस्य कालस्य प्रवृत्तिरनेन
श्लोकेन परिचीयते—

कुविन्मा गोपा करसे जनस्य कुविद्वाजान मघयन्जीयन् ।

कुविन्मा ऋषि पविवास सुतस्य कुविन्मे वस्त्रो अमृतस्य शिक्षा ॥

ऋग्वेद ३ ४५. ५

जनकस्य ब्राह्मणत्वप्राप्तिं प्रागेव निर्दिष्टा । स याज्ञवल्क्यमशिक्षयत् । ततः परं ब्राह्मणो-
ऽभवत् ।^२ महाराजस्य शन्तनोभ्राता देवापिरासीत् । तस्य पौरोहित्ये राजा यज्ञम-
कारयत् ।^३

महानारतानुसारं न केवलं विश्वामित्रो ब्राह्मणोऽभवत्, अपितु तस्य वश एव सर्वथा
ब्राह्मणं सजातं । तद्यथा—

ततो ब्राह्मणता यातो विश्वामित्रो महातपा ।

क्षत्रियं सोऽप्यथ तथा ब्रह्मवशस्य कारक ॥

तस्य पुत्रा महात्मानो ब्रह्मवशविवर्धना ।

तपस्विनो ब्रह्मविदो गौत्रकर्तार एव च ॥

अनु० पर्वणि ४. ४८—४९

मनुतदुपादीना राजर्षीणां वंशजेषु बहवो ब्राह्मणा यभूवुः ।^४ तद्यथा—

ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानया ।

ततोऽभवन्महाराज ब्रह्म क्षत्रेण सगतम् ॥ भाविपर्वणि ७५. १४

इन्द्र स्वयमेव ब्राह्मणस्य कश्यपस्य पुत्र आसीत् । स स्वकर्मणा क्षत्रियोऽभवत् ।^५
ब्राह्मणानां धनमात्रेणापि क्षत्रियस्य ब्राह्मणत्वसिद्धिः संजाता । मुणोर्वधनमानेन राजा

१. अत्रिस्मृतौ ३७२-३८७

२. अष्टाध्यायी २. ७. ६ अचिरूत्वं ।

३. The priestly class was not necessarily superior to the warrior or the trading class—Radhakrishnan: Indian Philosophy, Vol I, p 133

४. शतपथब्राह्मणे ११. ६. २. १०

५. ऋग्वेदे १०. ९८. ५, बृहदेवतावाङ् ७. १५५, निरुक्ते २. १०

६. शतपथब्राह्मणे ३९. ५०—५९ ॥

वीरहृद्यो रक्षयिता यत् । तस्य बंशजेषु गृत्तमभुतेजोवागिन्द्रादयो बहवो ब्रह्मरियो
बभूवुः ।^१

विष्णुपुराणानुसारमात्रिरस-शोतक-कान्वायन-मौद्गल्या इति ब्राह्मणवंशा. क्षत्रि-
योद्भूता ।^२ पृथगो गोवराच्छूरोऽजायत ।^३ मागवतानुसार महाराजस्य श्रुपमस्य शत-
पुत्रेषु ज्येष्ठो भरतो राजा बभूव । अन्येषा एकाशीतिषु वा याजिका ब्राह्मणा बभूवुः ।^४
गार्ग्यब्राह्मणानामुद्भव राजवंशाद्भूतान्बभूव ।^५

ऐतिहासिकयुगेऽपि जातिपरिवर्तनस्य कतिपयमहत्त्वपूर्णवृत्तानि सन्ति । तद्यथा
बदम्बवंशोद्भूतो ब्राह्मणराजो मयूरधर्मा बभूव । तस्य बंशजान्मु वमांगो बभूव । तैनीपाधि-
ना ते क्षत्रिय-व प्रकटितवन्तः । तस्य वधस्य राजा काङ्कुम्यवर्मा स्वहृद्दि क्षत्रियेभ्यो
दत्तवान् ।^६

जातिपरिवर्तनमनुनाऽपि यत् तत्र दृश्यत एव । अस्मिन् शतके बहवो वैश्यसूत्रप्रातयः
क्षत्रिया ब्राह्मणा वा बभूवुर्मवन्ति च ।

आदर्शपरिपाठम्

सर्वे वर्गा यथोचितकर्माचारान्यहारादिवाहनेनैव स्वकीया विगुढा स्थितिमनुग्रा-
ह्यान्तु गच्छन्वन्ति, नान्यथा । तथाहि यदि कश्चिद् ब्राह्मणो वेदविद्या नापठ्यु, स
शूद्रवर्ग्युक्तिं यापित । नप श्रुतान्या हीना ब्राह्मणास्तु जातिब्राह्मणा इति पत्रजलि-
मवम् । ते शूरा एवेति गहिता ।^७ एतन् परिलक्ष्य मनुना सन्धारितम्—

मर्दान् परित्यजेदयान् स्नान्यायस्य त्रितोयिन ।

यथा तथात्यापयन्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ ४ १७

म्वकर्तव्यपरिपाठन तु अवस्था वर्गानां कृतेऽति आवश्यकमासीत् । कर्तव्यभूतस्तु
आचारो यदपि यथा यस्य वर्गस्य कार्यं करोति तस्य वर्गस्य स्वयमेव भवतीति विधा-
नमासीत् ।

तथापि अत्यन्तानुमयवा तयाकथितब्राह्मणानां मख्या समाने सदा नातिम्वन्धा-
मीत् । तथावा क-ह्मणा निर्दिशति—

१. क्षत्रियेभ्यः ७७ १७—इन्द्रो वै ब्रह्मस्य पुत्र क्षत्रिय वर्मणाऽभवत् ।

२ अनुशमनस्य ण ३७. ५८ ।

३. विष्णुपुराणे ८ १९. १४ ।

४. विष्णुपुराणे ४. १ १४ ।

५. मागवत ४ ८ १३ ।

६. मागवत ९ २१ १६-२० ।

७. Epigraphia Indica V page 24

प्रायोपवेशकुशला. शक्तास्त्वन्ते न कुत्रचित् ।

मिथ्यासम्भावनाभूमिभूपाना ब्रह्मबन्धवः ॥ राजत० ७.१६.११

कतिपयब्राह्मणा राजनोतिदोत्रे निर्घृणकर्मपरायणा अवमाननास्पद सजाता ।^१

वर्णानां पारस्परिकसम्बन्धः

वर्णानां पारस्परिकसौहादेन समाजस्य सर्वाङ्गोपसमुन्नति सम्भवति सर्वत्र शान्तिश्च प्रायशो विराजते । प्राचीनकाले यदि समुन्नतजातीनां चारित्र्यबलेन सर्वत्र प्रतिष्ठासौत्तर्हि वैश्यशूद्राणामाधिभौतिकतत्समृद्ध्या समाजे समादरणीय पदमधिगतः । अस्या स्थिती नासीत् कोऽप्यवसरो वर्णानां पारस्परिकस्पर्धाया ईर्ष्याद्विपयोर्वा ।^२

प्रथमं तावदनुलोमविवाहरोत्यैव पारस्परिकसम्बन्धो दृढतरो बभूव । इमेऽनुलोम-विवाहा केवलमपवादरूपा एव नासन्; अपितु समृद्धिशालिभिर्महापुरुषैः प्रायशो विविध-वर्णोत्पन्नाः कन्यका अनुलोमरोत्या परिगृहीताः । इदं परिलक्ष्य महाभारते स्पष्टमेव निर्दिष्टम्

जातिरत्र महासर्वं मनुष्यत्वे महामते ।

सकरात्सर्ववर्णानां दुष्परोक्ष्येति मे मतिः ॥

सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नरा ॥ वन १८०-३१-३२

वैदिककालादारभ्य स्त्रीष्टस्य पश्चाद् दशशतकपर्यन्तमनुलोमविवाहस्य प्रचलनं प्रयाप्तमासीत् यद्यपि शास्त्रकारा असर्ववर्णविवाहस्य पूर्णानुमोदनं न कृतवन्तः ।

चतुर्वर्णानां परस्परं साहचर्यं सङ्गतिः समागमश्च प्राचीनयुगे प्रशस्त एवासीत् । एकस्मादेव ब्रह्मण पुरुषाद् वा सर्वेषां वर्णानामुत्पत्तिरिति सिद्धान्तेन क्रमशः मुखबाहू-रूपप्रदेशेभ्य उत्पत्तिरिति सिद्धान्तेन च तेषां परस्परं संगतिसहननेन समाजचरीरस्य रचनाविधानमादर्शरूपेण सर्वानुकूलमेव स्वभावतः प्रसिद्धम् । बृहदारण्यके प्रोक्तम्—तदेतद् ब्रह्मक्षत्रविदूशूद्रः । तदग्निर्नैव देवेषु ब्रह्माभवद् ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियो वैश्येन वैश्य शूद्रेण शूद्रः ।^३

ब्राह्मणस्तु ज्ञानचरित्रतपोबलेन सर्वेषां गुरुरभवत् । तस्योच्चत्वमाध्यात्मिकवृत्त्या सिद्धम् । प्रत्यक्षतः स आत्मविकासमकरोत्, किन्तु गौणरूपेण समग्रसमाजस्थीनोपकृत

१ पञ्चलिमहामाथ्ये ४.१.६३

२. इदमेवोद्दिष्टाशीनेन सेखापितम्—‘धर्मानुमस्त्रिया आतीर्णं सपत्तिवती ।’ गिरिनगरस्य शिलालेखात् ।

३ राजत० ६.२७४ इत्यनुसारं ललितारित्यपुरस्य ब्राह्मणा विपुलस्वर्णशक्तिमुक्तोच्चं गृहीत्वा वाञ्छ-स्ये मेदवीजं वपन्ति स्म ।

दासोन् । प्रजाये सत्यप्रदनेन तस्यैवोत्तरदायिवमामोन् । अथ परिपालने स निरन्तर
प्रयत्नोलाभवत् ।^१ शतपयराज्ञाणे परिचर्येद कथितम्—सौक्. पच्यमानश्चतुर्भिर्घर्मैः
भुनक्ति अर्धया च दानेन चाज्येयतया चाज्यतया च ।^२ मनुना ग्राह्यगस्यात्तरदायित्व
निम्पितम्—

उत्तमाङ्गोद्भवाज्येष्ट्याद् ग्राह्यगस्यैव धारणान् ।
सर्वस्यैराज्यं सर्वस्य धर्मतो ग्राह्यग प्रभू ॥ १.९३
ग्राह्यगो जायमानो हि पृथिव्यापधिज्ञापने ।
ईश्वर सर्वभूताना धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ १.९९

मनुना व्यवस्थापितम्—

ग्राह्यग दशवर्षे तु शतवर्षे तु भूमिपम् ।
विनाशुनो विजानीयाद् ग्राह्यगस्तु तयो पिना ॥ २.१३५

मनुग्राह्यगानां श्रेष्ठं विनाशु नैव कृतवान् । विचारणीयैवामिन् प्रसङ्गे मनुना
कृतापरा व्यवस्था—

रितं बन्धुर्धर्मं कर्म त्रिधा भवति पचमी ।
एतानि मान्यस्यानानि गरीयो यद्युत्तरम् ॥
पचाना त्रिषु वर्णेषु भूयासि गुणवति च ।
यत्र स्यु नोऽत्र मानार्हं शूद्रोऽपि दशमी गतः ।

रात्रनैतिक श्रेष्ठे ग्राह्यगानां माहात्म्यमतिहासिकगुणैः अविस्मरणीयमेव विद्यतः ।
चतुषशताब्दे ई० पू० का १ सिन्दूरस्यारमणं सति ग्राह्यगो लोकरक्षणाय सघटन
कृत्वा सत्कारमणनारिणां सहाय्युच्यन्ते । असंख्यास्तु ग्राह्यगा शिवदरेण शूलमारोपिताः ।
तत्र कश्चिद् ग्राह्यग विमर्श एव जनान् यादौ प्रासादयसीति पृष्टं सन्नुवाच—ते लोक
ससम्मानं जीवन्तु प्राणानुमृत्तन्तु येन रिचार्याहमेव करामीति ।

अत्रिय तु सर्वेषां वगानां रक्षका वसूद । स सर्वेषां हिताय युद्धं कर्तुं सर्वबोद्धताऽ,
भवत् । अस्माकारणान् यन् तस्य लक्षणं विनिश्चितम् ।^३

१. वृत्तादौ १०५३ १८ १५

२. ग्राह्यगा वै प्रजातामुपदृष्टा । नै सत्यव्राह्मण २.२.१

३. शतपथ ११.५.७.१ । अन्यत्र ग्राह्यगानिष्ठस्य कथितम्—सर्वाम्बुद्वयद्वि स । कात्यायनस्मृतौ
१०.८ । स विद्वन् विमर्शिनः—पराशरस्मृतौ १०.१ । महाभारतानुसारं तु या ग्राह्यगा राज्ञ्याभ्यु
दयाय विनिष्ठास्तु कदाकरात् स तु ब्रह्ममहोभवावाचनेन चातुर्वर्ण्यस्यामिन्दनीयाऽभवत् ।
आदौ १५० १८

४. अथर्ववेद १८.२.६०

महाभारतानुसारं तु—

आत्मतत्परः सर्वभूतानुकम्पा लोकज्ञानं पालन मोक्षण च ।
विपण्णाना मोक्षण पीडिताना क्षात्रे धर्मं विद्यते पार्थिवानाम् ॥^१

चतुराश्रम्यधर्माश्च यतिधर्माश्च पाण्डव ।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्रधर्मो समाहिता ॥
प्रत्यक्षं सुखमूषिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलम् ।
सर्वलोकहितं धर्मं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥
क्षेत्राद्वर्माद्विपुलाकप्रमेयाल्लोका प्राप्ता स्थपित एव यज्ञश्च ।^२
क्षात्रवर्ण्यं स्थापनात्पालनाच्च तत्सर्वार्गिनियमरोरत्तंश्च ।
सर्वोद्योगैराश्रम धर्ममाहुः क्षात्रं श्रेष्ठं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
एव एव धर्मं ये न शरन्ति वर्णास्तास्तान्धर्मान्धर्थायान्वदन्ति ॥^३

क्षत्रियाणां सहायता तु सर्वेभ्य आसीत् । शरणाधिना ब्राह्मणादीनां वर्णानां रक्षणं
मरणोत्तरकाले क्षत्रियस्य सुगतिरिति महाभारतवचनम् ।^४ ह्येनसाग क्षत्रियाणां सहाय-
शीलत्वं स्वरचितग्रन्थे प्रमाणितवान् ।^५

क्षत्रियाणां लोकोत्थानं तु सदैव सुप्रथितमभवत् । रामकृष्णार्जुनादीनां चरितगाथा
सर्वान् क्षत्रियान् लोकापकारशरणिमेव स्वीकृतुं सदैव प्रोत्साहयति स्म ।

भारते वैश्यानां सख्या वैदिककाले सर्वाधिकाऽभवत् ।^६ ते वैश्याः समाजे सर्वेषामुप-
भोगाय धनशाल्या-युग्मादयन्ति स्म । सेवामुत्पादितधनस्य सर्वभोग्यत्वमपि प्रतिपादितम् ।^७
मनुना तु निदिष्टम्—वैश्यः सर्वभूतेभ्योऽनं यतन्तो दद्यात् । निमन्वेह वैश्यानां कर्मवि-
धिरत्यन्तं कठिनं एव । तथा शरप्रयत्नेन हि वैदिकजनबौद्धसत्कुलीनां प्रवर्तका उतायका-
श्च जीवन-विश्रामस्यावश्यकवस्तूनि सम्प्राप्य सर्वेषामभ्युदयायाद्यात्मकर्मणि प्रयुक्ता
अभवन् ।

वैदिककालत एव मूढाणां सामञ्जस्यगूर्णा गतिरभवत् । तत्र शूद्रकृत्रेऽपि यदा प्राप्तये

१ शान्तिपर्वणि ६४ २७

२ शान्तिपर्वणि ६४ अध्यायत ।

३ शान्तिपर्वणि ६५ अध्यायत ।

४ शूद्र तु मोचयेद्भ्रात्रा शरणाधिनामागतम् ।

मान्जोदीह कुले जन्म सद्गुण्ये राजपूजिते ॥ आदिपर्वणि १६१ २५

५ The second order is that of Kshatriyas, the race of kings This order has held sovereignty for many generations, and its aims are benevolence and mercy. Watters Vol I p. 158

६ तैत्तिरीयसाहचर्याया ५ १ १० ३

७ तैत्तिरीयसं ७ ॥ १०५

ग्रह्याभिमी रचिता मन्त्राः सन्ति ।^१ शूद्राणामपि प्रियो भवितु मन्त्रा विवन्ते ।^२ बृहदारण्य-
कानुसारं शूद्राः पोषका एव सर्वेषाम् । तद्यथा—स शीघ्रं वर्णमसृजत् । पूषणप्रियं वै
पूषेयेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च ।^३ शूद्रास्तु सेवका इति धर्मशास्त्रेषु प्रमाणितम् ।
अस्मिन् प्रकरणे सेवका तानि विन्यस्यमाण्यपि व्यञ्जानि, धरन्ते वर्णा आवश्यक्त्वस्तूनि
प्रानुवन्ति । तद्यथा मनु —

वै धर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजात्तयः ।

तानि कारकर्मणि क्षिप्यानि विविधानि च । १०. १००

सेवाधर्मस्तु पुरा क्षत्रियवैश्यशूद्रेभ्य सर्वेभ्यो निर्धारित आसीत् । तद्यथा क्षत्रियो
ब्राह्मणानां वैद्या क्षत्रियत्रास्यमाना शूद्राश्च वैश्यत्रास्यमाना मन्त्रा बुर्वन्तु इति धर्म-
शास्त्रकाराः ।^४ शूद्राणां सामञ्जस्यमविद्वद् महाभारते प्रोक्तम्—अदि स्वामी बृद्धो
दुर्बलो वा भवेत्तर्हि स शूद्रेण सेवनेन मर्त्यम् । यदि शोभान्वयस्तर्हि शूद्रेण तस्मै पिण्डो
देय इति । स तु स्वयमेव विद्वत्सु स्वामिनां भर्ता भवेदिति ।^५

महाभारतानुसारं तु धर्मनामा सर्वे लोकाः शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च सन्विता ।^६ राज-
नीतिक्लेशेरेव चतुर्णां वर्णानां साहचर्यं सुप्रतिष्ठितमासीत् । वैदिककालस्य रत्नपरिपदि
ब्राह्मणा, क्षत्रिया, वैद्या शूद्राश्च सर्वे सदस्या भवन्ति स्म ।^७ महाभारतानुसारमभार-
तपरिपदि चत्वारो ब्राह्मणा, अष्ट क्षत्रिया, एकविंशति वैद्याश्च शूद्राश्च सदस्या बभूवुः ।
यज्ञावसरेऽपि सर्वेषां वर्णानां प्रतिनिधय आमन्त्रिताः । सर्वे च तं यज्ञसहस्रका. सरहता
पूजिताश्च ।^८ यज्ञेषु प्रार्थनाभूत्—

इव नो धेहि ब्राह्मणेपु इव राजपु नस्तृपि ।

इव विद्येषु शूद्रेषु मयि धेहि त्वादवम् ॥^९

न केवलं ब्राह्मणादय उच्चवर्णिका जना अपितु हीनजातिकाः शूद्राश्चाण्डाला अपि
लोकरक्षणार्थं महापराक्रमं ब्रूवन्ति स्म । कश्मीरस्येतिहासे ग्रामवासिना प्रतिनिधीभूता

१ नैतितयमद्विवाया ७ ७ ६ ४ काठकसंहिताया १० १३

मैत्रायणोसंहिताया ४ ८ ८ याज स १८४८

२, अथर्ववेद १०, ३७, ८, १३ ६३ ८ अथर्व. म. २६ २.

३ बृहदारण्यके १ ८. १३

४ विष्णुस्मृती ११०

५ शान्तिपर्वणि ६०. ३१ ।

६ शान्तिपर्वणि ६३ ९ ।

७ अथर्ववे ५ ३. १ काठकम. ११ ४ ।

८ बालराष्ट्रे (३. १८, १३ ५ महाभारते मण्डपपर्वणि ३३ ८० ।

९ शुक्ल्यजुर्वेदे १८ ४८ ।

चाण्डाला विपत्तिकारिणो राज्ञो हतवन्त ।^१ कतिपयराजवशा शूद्राणामेव प्रसिद्धा सन्ति । राजान एव ते शूद्रा स्वदेशस्य समुन्नतिं विदधु ।^२

उपजातयः

चतुर्थो वर्णश्च कालान्तरे शतसंख्याका उपजातयः प्रादुर्भूता । येन सिद्धान्तेन चतुर्वर्णा व्यवहियन्तस्तेनैवोपजातीनामपि व्यवस्थाभवत् । आदौ व्यवसायानुरूपं पित्रोर्जात्यनुरूपं च वर्णानां संघटनमन्वियत । प्राचीनयुगे व्यवसायानां सख्याऽगणितीव । तथा हि यज्ञविधौ पाण्डशः पुरोहिताः षोडशविप्रकार्येषु सलग्नाः । तेषां सर्वेषां पदप्रतिष्ठा समाना नासन् । तेषां षोडशानामपि श्रमवृत्तयः । वैश्यानां सामान्यतस्त्रय एव व्यवसाया निर्धारिताः — कृषिः पशुपालनं वाणिज्यं च । तेषां प्रथमं द्वयं सर्वैः समानरूपेण स्वीकृतम् । वाणिज्यायमसह्यतावस्तूनि वर्तन्ते । तेषामेकैकस्य विक्रेतुः पदमपरविक्रेतुभ्यः उच्चोपक्रमभूत् । शूद्राणामसह्यताः शिल्पानि वर्तन्ते । प्रतिशिल्पमेका जातिरिति सुनिश्चिनमेव । तथाहि काष्ठकाराः कर्तारः, कुम्भकाराः, चर्मकाराः, तैलकाराः, मटाः, नापिताः, रजकाराः, मुवर्णकाराः — इमे सर्वे शूद्रवर्गेषु स्वस्वापवर्गकं निर्मितवन्तः । बौद्धसाहित्ये शूद्राणां व्यवसायानुरूपाणि जातीनां नामानि प्राप्यन्ते । तथा हि नलकारः, मणिकारः, गन्धिकः, तुल्यवायः, रजकारः, बाणहारः, उदहारः, मृषकारः, दीवारिकः, रूपदशः, हस्त्यारोहः, हस्तिपालः, पेशस्कारः, दीक्षिकः, प्रेषकारः, सन्धिकादयः । बहवो जातिभेदा निवासिनां देशानामन्यधिकृत्योद्भूताः, तद्यथा—अम्बदेशस्याम्बठाः, मगधस्य मगधाः, विदेहस्य विदेहकाश्च । विदेहिकानां नामानि शक्यं यवनस्य कम्बोजद्रविडभारतपल्लवहरदशवरकिराशादीनि प्राप्यन्ते ।

अनुलोमप्रतिलोमविवाहैर्वर्णसंकराणामुत्पत्तिः कालान्तरे जाता । तेषां वर्णसङ्कराणामपि नामानि प्राप्यन्ते अथवा पुरातनोपजातिव्यवस्थावो दृश्यते । वर्णसंकरजातीनां भीषद्विज्ञानमघोलिखितया तालिकया भवति—

पितुर्जाति	मातुर्जाति	सन्ततेर्जाति
ब्राह्मण	क्षत्रिय	मूर्धनिष्ठः
क्षत्रिय	वैश्य	माहिष्य
वैश्य	शूद्र	पारशव
ब्राह्मण	वैश्य	अम्बष्ठ

१ राजत० ४ ४७३, ५ २२१ ।

२ बौद्धसंस्कृतशास्त्रे गणवैशाखा राजानां वरान् पुनः पुनः पराजितवन्तः । ह्येतावन्तः शूद्रराजानां वर्णनं कृतवान् ।

ब्राह्मण	शूद्र	निषाद
वैश्य	क्षत्रिय	मागध
शूद्र	ब्राह्मण	चाण्डाल
ब्राह्मण	अश्वघ्न	आमोर

मन्वादित्रयंदास्यकारे वर्णसंस्मरणे प्रत्येकशो व्यवसायादयो निर्दिष्टाः ।

जीविकासाधनानि

प्रारम्भिकवैदिकयुगे व्यवसायनिबन्धिनी वर्णव्यवस्थार्थविवक्षितासीत् । तस्मिन्पुनरेवोपाजनाय सामान्यतः त्रयः श्रेष्ठव्यवसायाः प्रचलन्ति स्म-कृषिः पशुपालनं याजनं च । प्रायशो जना एषु त्रिषु व्यवसायेषु व्यापृता वभूवुः । सर्वे आर्या स्ववृत्त्यनुकूलं व्यवसायमचिन्तन् । अपरमपि कार्यं तेषामार्याणां समक्षमासीत्—आत्मरक्षणं युद्धं च । अनेन विना तस्मिन्पुनरेव समाजे शान्तिरसम्भवासीत् । युद्धे यदा यदा सशस्त्राणां सम्पत्तिः प्राप्ता ।

उपयुक्तव्यवसायेषु कालान्तरे यज्ञात्मकानि कार्याणि श्रेष्ठानि सन्तीति लोकधारणा अभूव । यज्ञार्थं मन्त्राणां रचनापेक्षितासीत् । ते मन्त्रद्रष्टार ऋषयः सर्वोच्चं प्रतिष्ठापिताः । यज्ञैर्पुण्ड्रे विजयोऽपि प्राप्तव्य आसीत् यतो देवा यज्ञं परितुष्ट्वा यज्ञमानस्य सर्वाकामान् परिपूरयन्तु । आर्याणां यज्ञेषु, तेषां सम्पादकेषु, विनियोग्यमन्त्रेषु, मन्त्रद्रष्टृषु चातिशय-श्रेष्ठवर्तते । समाजे यज्ञसम्पादकानां समादर आसीत् ।^१ तेभ्यः प्रायः समस्तानां शस्त्रधारिणो राष्ट्ररक्षणा योद्धार आसन् । कृषिं पशुपालनं च समाजस्य पोषणाय महत्त्वपूर्णं वर्तते, किन्तु प्राकृता अवरादश्च जना तयोः कर्मणो समर्थान्नासन् । तदरम्भेन तयोः प्रधानप्रयोजनं वर्तते । अत एव कृषकाः पशुपालका वा समाजे तुल्यवस्थाने प्रतिष्ठापिताः ।

व्यवसायानुरूपं वर्णसंघटनं यदाभवत्, तदा वस्यापि पुरुषस्य जातिस्तस्य प्रधानवर्मानुरूपा नियता वभूव । मन्त्रद्रष्टार ऋषयः याजनां पुरोहिताश्च ब्राह्मणाः, शस्त्रधारिण राजानश्च क्षत्रियाः, पशुपालका कृषकाश्च वैश्या अभिहिताः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां सहायकां सोपयोगिनां ललितानां च कलाशिरसानां कर्तारं शूद्रा अभिहिताः ।

वैदिककाले कृषिपशुपालनयोर्विशेषमहत्त्वं स्वीकृतम् । प्रायः सर्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च कृषिपशुपालने कुर्वन्ति स्म । ऋषीणामाश्रमेषु राज्ञां सभ्यानिषु च यथा गन्धर्वाणि वर्तन्ते स्म ।

^१ परवर्तिन्युगे पुरोहितानां हीनार्थं प्रतिपादितम् । यद्यपि मन्त्राद्वनमनुविन्यास्य मिदार्थमात्रं यत् वेति कारणान्न पुरोहिता मावशो विनिन्दिताः ।

परवर्तियुगेऽनयोर्द्वयोर्व्यवसाययोर्हान्त्वमेव निर्दिशतम् । ब्राह्मणेभ्य कृषि निषिद्धा ।
तद्यथा बोधायन —

घेद वृषिध्विनाशाय कृषिवेदविनाशिनी ।

शक्तिमानुभय कुर्यादशक्तस्तु कृषिं त्यजेत् ॥ धर्मसूत्रे १ ५ १०१

ज्ञानभाण्डारस्य तस्मिन्नुभे वैपुल्यमासीत् । स्वाध्यायपरायणा ब्राह्मणा कृषिं त्यक्त्वा
शिलोञ्छवृत्त्या जीवनयापनं कुर्वन्ति स्म, किन्तु बहवस्तत्रासन् तादृशा. ब्राह्मणा येषां
विषये बोधायनो लिखति—

प्राक् प्रातराशात्कर्षो स्यात् ।^१

मनुस्तु ब्राह्मणेभ्य कृषिवृत्तिं परित्याज्या मन्दते । तद्यथा—

ऋतमुञ्छशिलं श्लेषममृतं स्यादयचितम् ।

मृतं तु याचितं भंसं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ ४५

मनुस्तु ब्राह्मणेभ्यो घनार्जनं गौणमेव मन्दते । तदनुसारम्—

यात्रामात्रप्रसिद्धपथं स्वं कर्मभिरर्गाहृतं ।

अश्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत घनसत्त्वपम् ॥ ४३

मनोविधानं लोके स्वीकृतम् ।

तद्यथा—प्रदीर्घं च पुष्पफलं देवकार्यार्थं ग्रीहिपक्ष्यपरप्रयणार्थं श्रोत्रियास्तपस्विन-
श्चाहरेयुः ।^२

ब्राह्मणास्तु परमुखापेक्षिणो भोजनार्थं न भवेयुरिति बहूनां मनीषिणा परिदर्शनमा-
सीत् । तद्यथा महाभारते—

अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मधवन् गृहे ।

अजितं स्येन धीर्येण नाप्यपाधिस्य कञ्चन ॥

फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपणं गृहे ।

परस्य ॥ गृहे भोक्तुं परिभूतस्य नित्यशः ॥

सुमृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमसौ सताम् ।

इवयत् कीलालपोयस्तु परान् भोक्तुमिच्छति ॥ वन० ११३ २७-२९

महाभारतानुसारं कनिष्ठयमहाब्राह्मणा आयुषाजीविनः कृषकः पशुपालका बभूवुः ।
द्रोणाचार्यस्तु धनुर्वेदशिष्यकः आसीत् । आयोदधौभ्यः कृषकः पशुपालकश्चासीत् ।
ब्राह्मणेभ्यो बलीवर्दा दानरूपेण दीयन्ते स्म । अवश्यमेव तेषां कृषिकर्मणे एव बलीवर्दा-

१ धर्मसूत्रे २ २८२ । रामायणानुसारं तु ब्राह्मणा फालकुरालप्रान्तिनोऽप्यासन् । अथोप्याकाण्डे
३२३० । अन्यत्रापि द्रष्टव्यम्-वसिष्ठधर्मसूत्रे २ ३७ ३४ पराशरसूत्रे २ २ १६ ।

२ अयंशास्त्रे सौदाय्यपञ्चरणे ४१ सूत्रम् ।

नामुपयोग आसीत् ।^१ अथंशास्त्रानुसारमपि राजा 'कृत्विगाचार्यपुरोहितश्रोत्रिण्येभ्यो ब्रह्मदेयानि यच्छेत्' ।^२ ब्रह्मदेयमूनि कृषिकर्मण आसीत् ।

वेदवित्पुराणेषु ब्राह्मणान् स्वावलम्बिन कर्तुं योजना वर्तन्ते । न ते परमुपापेक्षिणो जीविकायै भवेयुरिति उद्दिश्य पञ्चपुराणे स्पष्ट निदिष्टम्—ब्राह्मणा शस्त्रेण जीविकोपाजनं कुर्यन्तु व्यापारं वापि वा कुर्वन्तु, किन्तु ब्राह्मणोचितां धार्मिकसंस्कृतिं मा त्यजन्तु^३ इति ।

प्राचीनयुगे बह्व्यस्तशस्त्रम् ब्राह्मणा नामधारिण एव—वेदवित्सका, परिचारका, निग्राहका, मित्रा, व्यापारिण, पुरोहिता, कृषका, शिल्पिन, योधामीदिन, याजका वा बभूवुः ।^४

आरम्भिकयुगेऽध्यापनवृत्त्या घनं भार्जनीयमिति रीतिरासीत् । राजानो यदा कदाऽध्यापकेभ्यो वृत्त्यै धनमग्न वा दत्तवन्तः । परवर्तियुगेऽध्यापनार्थं शुल्करूपेणैव पटनग्रहणं कतिपयधर्मशास्त्रकारा समीचीन मन्यन्ते ।

पौरोहित्य वैदिकयुगे ब्राह्मणेभ्य श्रेष्ठा वृत्तिर्निर्धारिता । प्रायः सर्वेषां राज्ञां समृद्धि-शालिना गृहस्थानां च यज्ञादियर्थं कार्यसम्पादनार्थं धार्मिकक्रिया कुशलां यदेविद्यापरायणा ब्राह्मणा पुरोहितपदं नियुक्ता बभूवुः । राष्ट्रस्याभ्युदयकरणे पुरोहितानामुत्तरदायित्वं सविरोपमेवामीत् ।^५

मनुस्तु पौरोहित्यं निन्दनीयमेव मन्यते । पशुयाजका, गणयाजकाश्च आदौ त्याज्या इति मनुमतम् ।

प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।

प्रतिग्रहं प्रत्यवरं प्रेत्य विप्रस्य गृह्णति ॥ १० १०९

भागवतपुराणेऽपि मनुमतस्य प्रतिपादनं दृश्यते । तद्यथा—

अविघ्नताना हि धनं शिलोञ्छन् तेनेह निर्वर्तितसाप्ततिक्रयः ।

कथं विगृह्णं नु करोम्यधीश्वरा पीरोषसं हृष्यति येन दुर्मतिः ॥ ६ ॥ ३६

भिक्षामुत्तिर्दानग्रहणं च ब्राह्मणानां शाश्वतवृत्तिरभवत् ।^६ दानेन स्वर्गं सुखम् इति

१. समापर्वणि ४९ २० ।

२. अथंशास्त्रे अथ्यप्रचारे १ ८ ।

३. पञ्चपुराणे उद्दिष्टगते ४० अन्वयतः । पञ्चपुराणे वासीष्णवे पूर्वनि ४० अध्यायानुसारं वैश्यः शूद्रयोर्द्वयोः ये ब्राह्मणा जीविकार्थानि कुर्वन्ति ते शूद्रमदृशा सन्ति ।

४. मुत्तनिग्राते वासेदृष्टते । ब्राह्मणवृत्तिरहितानामुत्तरमारतीयन्न दानानां परित्यक्तुं कुमारिलेन वाचित्ते दत्तम्—५० २०४ पञ्चव्यापारिणस्ते सतीति ।

५. पेत्रेयब्राह्मणे ८ २४ २५ ऋग्वेदे १० ९८ ।

६. महाभारतानुसारं भिक्षां नु ब्राह्मो वृत्तिं अक्षवारिणां शृते । अष्टादि १७३ ७

मन्वा ब्राह्मणेभ्यो दानाय सर्वे समुत्सुका बभूवुः । 'ब्राह्मण पात्रमस्ति नास्ति वा' अस्य विचार कर्तुं नातोद्वस्र सङ्घारणजनस्य । शास्त्रकारास्तु भिन्नावृत्तिः सदैव निवृत्तिरस्मि । भिन्नार्थे केवलं ब्रह्मचारिणः सन्यासिनो वा योग्या मता । तस्या महाभारते—

नाब्रह्मचारी भिक्षावान् भिक्षुर्वाऽब्रह्मचर्यवान् । शान्ति० ७७ २२
पराशरस्तु योग्यब्राह्मणेभ्यो दानं समर्थयति—

ब्राह्मणस्य मुखं क्षेत्रं निरूपमकटकम् ।

धापयेत् सर्वबीजानि सा कृपि सर्वकामिका ॥

किन्तु घनहोनेभ्योऽनघोयानेभ्यो वा ब्राह्मणेभ्यो यदि कस्मिंश्चिदपि ग्रामे भिक्षा दीयते तर्हि सर्वेऽपि निवासिनस्तत्र दण्डार्हा भवन्ति । स ग्रामस्तु चोरमेव भोजयति ।^१

आपस्तम्बधर्मसूत्रानुसारं स्नातक आचार्यार्थं विवाहार्थं यज्ञाय पित्रोर्भरणपोषणाय वा भिक्षताम् । यदि कोऽपि गरोऽलसः सन्नेवात्मतृप्त्यर्थं याचते तर्हि तस्मै भिक्षादानं पापमेव । किन्तु भिक्षादारा प्राप्तं घनं दीनहोनेभ्यो यदि दीयते तर्हि समीचीनं तदं भिक्षा-कर्म ।^२ अन्येऽपि धर्मशास्त्रकारा विपत्तिकाले भिक्षा कर्तव्या—इति मन्यन्ते स्म ।^३ मनुयं-जसम्पादनाय भिक्षा समीचीना मन्यते ।

वेदानुसारं दानमतिशयमहत्त्वं भजते । उपनिषदनुसारं—त्रयो धर्मस्कन्धा यशोऽन्य-यनं दानमिति प्रथमं । आत्मज्ञानाय दानस्य महत्त्वं स्वीकर्तव्यम्—तमेव वेदानुवचनं ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा ।^४ ईदृशं प्रकरणं स्पष्टं प्रतिभाति यद् ब्राह्मणा दानं दधुः । मनुर्ब्राह्मणेभ्यो दानग्रहणमनुधितमिति प्रमाणयति ।

प्रतिग्रहसमर्थेऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।

प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मणं तेजः प्रशाम्यति ॥ ४ १८६

पराशरो दानविधिं विवेचयन्नाह—

अभिगम्योत्तमं दानमाहूयैव तु मध्यम् ।

अथमं याचमानाय तेवादानं तु मध्यमम् ॥

भागवतेऽपि प्रतिपादितम्—

प्रतिग्रहं मय्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् ।

अन्याभ्यामेव जीवेत् शिल्बं द्रोणकृत् नमो ॥ ११. १७ ४१

अयोग्यपुरुषेभ्यो गृहीतं दानं तु भूशतरं पापमिति लोकमतं कल्हणेन प्रमाणितम् ।

१ पराशरस्मृतौ १ ६६ ।

२ आपस्तम्बधर्मसूत्रे २ ५ १० ।

३ वसिष्ठधर्मसूत्रे १० २३ ।

४ बृहदारण्यके ४ ४ २० ।

तदनुसारं पापेभ्यो राजम्बोजग्रहारी न ग्रहणीयः । पापमतिः राजा चक्रवर्त्तमासीत् । तस्माद-
ग्रहारप्राहिणो ब्राह्मणान् प्रति वदत्तः । कथयति—

ततोऽपि पापिनोऽभूवन् केऽपि तस्मिन् क्षणे द्विजाः ।

तस्मादप्यग्रहारान् ये जगृहुर्गृहभोजिनः ॥ राजत० ५. ४०२

क्षत्रियाणां जीविका सामान्यतो राजकर्मभिरभवत् । तेषामपि जीविकानुपार्जिकरूपेण
कृषिपशुपालनध्यापारादिभिरसीत् ।^१ प्रायः क्षत्रियाः सैनिका बभूवुः । आयुष्यजीविनस्ते राजवे-
त्तनभोगिन आसन् ।

वैश्यशूद्राणां जीविका कृषिपशुपालनध्यापारादिभिरैव प्रायोऽभवत् । शूद्राणां शिल्पकर्म
प्राचीनयुगे सुप्रतिष्ठितमासीत् ।^२ सेवाकर्मणोऽपि शूद्राणां जीविका समभवत् ।

उपर्युक्तचातुर्वर्ण्यव्यवसायविधानं धर्मशास्त्रानुसारं सदैव प्रतिष्ठितमासीत् । अस्य
प्रतिबन्धनं यदोर नाभवत् । तथा—यहूवो वैश्याः, शूद्राश्च राजानो बभूवुः । वैश्यशूद्राणां
सेनाऽपि युध्यते स्म । ते स्वव्यवसायानां शिक्षां बभूवुः । तेषां विद्यापिनो दूरतोऽपि
समागताः ।

यहूवो वैश्याः शूद्राश्च राजसभायां योग्यतानुसारं सर्वाच्चपदाधिष्ठिता बभूवुः ।
यदभीरे क्षेम इति रयातो नापितोऽनन्तदेवस्य राजमन्त्री बभूव । हलधर इति कश्चित्
वैश्यः तत्र मर्षाधिकारी बभूव । कालान्तरे स सेनापतिं प्रधानमन्त्रिपदाधिष्ठितश्चा-
सीत् ।^३

आपत्तिशाले जीविनापि सर्वेभ्यो वर्णेभ्यो निर्धारिता वर्तत धर्मशास्त्रेषु । तदनुसारं
ब्राह्मण क्षत्रियवैश्ययोः, क्षत्रिय ब्राह्मणवैश्यशूद्राणाम्, वैश्य शूद्रस्य च जीविनामाधनै-
र्जीवनयागं विपत्तिशालपर्यन्तं कुर्वन्तु ।^४

वर्णव्यवस्थायां विरोधः

जन्मना जातिनिर्धारणं केवलं परम्परावादस्यैव रोचते । बहुनस्तत्राभवन् धर्म-
शास्त्रकारा येषां मतेन जन्मना जातिस्तु तावदेव वृथा यावत्कर्मणाऽपि तस्या अभिव्यक्तिर्न
भवेत् । उच्चवर्णेषु न सर्वेषां, पुरुषाणां वर्णो जन्मना कर्मणा चोभयविविध्या साधारण्येन
प्रतिष्ठापनीयोऽभवत् । यदा जन्मनान्या जातिर्भवति कर्मणा च तस्या व्यतिरिक्ता जाति
प्रतिभाति तदा वर्णव्यवस्था मूलतो निरस्ता भवति ।

१. बम्बोजगुराष्टक्षत्रियश्रेण्यादयो वार्ताशस्त्रोपजीविनः अर्थशास्त्रे भेदपादन् ।

२ वैश्य शूद्रस्तथा कुर्यात् कृषिवाणिज्यशिल्पकम् ॥ पराशरमृती २ १९ । एतत्समर्थितं महाभारते
आदिप० १९९, ३८ इति श्लोकेन ।

३ राजत० ७. २०२, २१०, २०१ ।

४ भागवते ११७ १ ४७ ४९

पुरा वैदिककर्मश्रित्य जातिवर्णो वा निबद्ध । तदधुना वैदिककर्मणामदर्शनं जातम् ।
अतएव वेदेषु प्रतिपादिता जातिरधुनानावश्यकीति राष्ट्रिया नीति । सर्वप्रथमं प्रसिद्धो
महापुरुषो गौतम एव जन्मना जातिविरोधं कृतवान् । तद्यथा—

न जच्चा वसलो होदि न जच्चा होदि बह्मणो ।

कम्मुना वसलो होदि कम्मुना होदि बह्मणो ॥

गौतमस्य सधे नासीत् जन्मना जातेरस्तित्वमपि । सधे जन्मना केवलं मानवजाति-
रासीत् । नापितोऽपि सधे प्रथमं प्रव्रजितं पश्चात्प्रव्रजितानां क्षत्रियाणामपि दन्तोऽभवत् ।
शाक्या सधे समाविष्टा सन्त शाक्यस्त्वविहीना बभूवुः । गौतमानुसारं जाति-कुल गोत्रा-
दीनि सधे तथैव विलीनानि यथा नदीनदा समुद्रे विलयं यान्ति ।^१

अपरैरपि भारतीयसंस्कृतेरुत्पायका अनुयायिना जातिविहीनत्वमेव व्यपस्थितवन्तः ।
शङ्कराचार्यं रामानुजं रामानन्दं चैतन्यादयो जन्मना जातेन सारत्वं प्रदर्शितवन्तः ।
तेषामनुयायिनः सर्वेभ्यो वर्णभ्यः समागता दीक्षिता सन्त समाना बभूवुः ।^२

भारतस्वैक्यसम्पादने राजनैतिकसंघटने वा जातिव्यापि उच्चावचत्वं स्पृश्यास्पृश्यत्वं
च बाधकं बभूव । भारतीयराजानां परस्परिको भेदभावः पृथक्त्वं च प्रायशो जातिवर्ण-
धारितमासीत् ।^३

१ चुल्हकणे ७ १४, ११४

२ राधाकृष्णन् महोदय इमा प्रवृत्तिं परित्यज्य लिखति—The distinctions of caste do
not touch the nature of the soul. At least they belong to the
bodies and determine the duties which different individuals owe
to society but caste has nothing to do with the qualities of soul.
Some of the Ahimsas worshipped by the Brahmins were Sudras.
Ramanuja allows that no distinctions should be made among
the lovers of God. Ramanuja preaches equality in wor-
ship and proclaims that Bhakta transcends all caste distinctions.
He admitted the pariahs to the temple at Melkote. Indian
Philosophy Vol II p 708

Śankara ignored caste distinctions in the monistic order, he
founded Ibid p. 438

३ उध्यापोतिखितेन धृतेन प्रमाणितम्—Jaya singh of Jaipur wrote to Aurangzeb
in later days that his family would be polluted even by inter-
dining with the Bhonslas, as they were far below him in social
rank and status and belonged to an inferior caste. N K, Behre
The Background of Maratha Renaissance in the Seventeenth
Century Page 150

वर्णव्यवस्थायाः समीचीनत्वम्

यावन्काष्ठ वर्णव्यवस्थाया मूलाकारं कर्मावन्तं तावन्मात्रं सा समाजमावश्यमेव
रामप्रदा बभूव । वैदिककाष्ठ जन्मना शूद्रोऽपि ब्राह्मणोचितानि कर्माणि कृत्वा ब्राह्मण
एव बभूव । वैदिककालस्य पदवान् जन्मना जातिं प्रचरन्ति स्म । अत्रादम्भेनोच्चतर-
कर्मभिरुच्चतरजातिरिह जन्मनि प्राप्ता ।

जन्मना जामनुसारं 'हु शौलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः' एव लोका-
धारणा स्यात् । इयं स्थितिः ब्राह्मणाणां पञ्चनाम बभूव । वैदिकशूद्रयोश्चाभ्युत्थाने धारणा
वाप्येवासीत् । हीनतरवर्तमानाभ्युत्थानाय नासीत् किञ्चिदपि प्राप्तावन्तम् ।

विविधवर्गेषु विभिन्नजातिषु च पारम्परिकव्यवस्थाव्यवस्थायां वर्णव्यवस्थाया
सदाशब्द निदिशति । शूद्रान् धृता कथं तस्य महर्षेःद्वये व्याजानुयान् येन दृष्टमन्वेत्तु
इत्य ब्राह्मणो मनुष्येषु शत्रिणेन दानियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रः । राष्ट्रम्यैकमुत्पन्नमपि
जातिव्यवस्थया जिह्मिद्विद्विदमेव दृश्यते । व्यावसायिकवर्गिणश्चमैव वर्णव्यवस्थाया
धातवत्तुणा प्रतिभाति ।

कुटुम्बम्

न कदापि ब्राह्मणादानामुच्चवर्गानां विशेषावकाशः यवथा अस्याने नियोजिता
इति मन्त्रा जातिप्रदा विराजनाया । प्रथमं तावदस्य विश्वरार्थिकता वस्तुन तया वर्गानां
महत्तात्पर्येण उपस्था त्यागन समाज-सवधा वा सम्प्राप्ता । श्रमश्च विशेषाधिकारं सह
व्यवसितं तेन्याऽनुन्वादनस्य सम्भावना नियोजिता बभूव । तत्रैव सम्भाव्यमिति मनुनि-
दिशति—

अष्टापाद्य तु शूद्रस्य स्तेपे नवनि किञ्चिपम् ।

षोडशं तु वैश्यस्य द्वात्रिंशन् क्षत्रियस्य च ॥ ८. ३३७

ब्राह्मणस्य चतुषष्टिः पूर्णं वापि ज्ञानं मयेत् ।

द्विगुणा वा चतुषष्टिस्तद्द्विगुणविविद्धि सः ॥ ८. ३३८

समाजस्य द्वितीयं सम्पत्तयः कुटुम्बमेव । कुटुम्बस्यादन्तर्गतस्य कामयमानेन ऋषिणा-
यवेदे प्रोक्तम्—

सहृदयं मामनम्यनविद्वेषं कृषीमि व ।

अन्यो अन्यमनिर्हर्षेण वन्म जानमिवाभ्या ॥

अनुव्रतं पिनु पुत्रा मात्रा भवनं समना ।

जाया पत्ने मधुमती वाचं व्रतं शान्तिवाम ॥

मा भ्राता भ्रातर द्विसन्मा स्वसारमुत स्वसा ।

सम्यञ्च सयता भूत्वा वाच वदत भद्रया ॥ ३ ३० १-३

वसुधैव कुटुम्बकमिति सिद्धान्तेन स्पष्टमेव प्रतिभाति यत् कुटुम्बमेव स्पृहणीयसस्या रूपेण सम्प्रतिष्ठितम्, यस्य सदस्या परस्परसौहार्दं सहानुभूतिं विश्वासं च तावमात्रं मनुभवन्ति यावदन्यत्र दुर्लभमेव भवति । अथवा वसुधायां कुटुम्बकत्वं कथमिच्छेत् ? प्राचीनकाले कोटुम्बिकसदस्यतामात्रेण व्यक्तित्वस्य विकासाय प्रचुरावसरोऽविद्यत ।

प्राचीनपुरो प्रारम्भत एव बृहत्कुटुम्बस्यायोजनं प्रतीयते । कुटुम्बस्य शाश्वतरूपेण सदस्या — माता, पिता, पुत्र, कन्या, भ्राता, स्वसा, पति, पत्नी चासन् । कुटुम्बेन तन्वद्धा सुहृदो भूत्वाश्च भवति । अररेऽपि सत्पुरुषाणां कुटुम्बे वसन्ति स्म । स्या हि महाभारते—

चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु भिद्याभिमुष्टस्य गृहस्पधर्मैः ।

बृद्धो जातिरवसन्न कुलीन सदा हरिद्रो भगिनी घानपत्या ॥

उद्योग ३३ ७०

एतेषु प्रत्येकस्य कुटुम्बे का प्रतिष्ठा, किमुत्तरदायित्वं चासीदिति विवेचनीयम् ।

मातापितरौ

भारते 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' इति प्रतिद्वमेव मातु गौरवप्रतिष्ठात्मकं वाक्यम् । पिता पुत्रस्य न केवलं न मदाता अपितु तस्य व्यक्तित्वस्य विकासकर्ताऽपि भवति । पितु शासने पुत्रस्य सर्वोच्चकल्याणं विहितम् ।^१ वैदिककुटुम्बे पितुर्निरङ्कुशाधिकारोऽभवत् तद्यथा—
ऋज्याश्च स्वपित्राधीकृतो यत स प्रजानां पशून् हिंसित-
वानिति ध्रूयते । विश्वामित्र स्वपञ्चासत्पुत्रान् बहिष्कृतवान् । धनुषोपस्य पिता तं बिक्रीतवान् ।

शतपथब्राह्मणानुसारं यदा पिता प्रवासाद् गृहे समागच्छत् तदा पुत्रा तं शिवमुप-
स्पृशति स्म, तस्मै सर्वाणि वस्तूनि प्रस्तुतानि कुर्वन्ति स्म च ।^२ पितरौ देवौ मता ।
तद्यथा—मातृदेवो भयं, पितृदेवो भय इति महाभारते पितृकर्तव्यं निर्दिष्टम्—

पित्रा पुत्रो ययस्योऽपि सततं वाच्य एव तु ।

यया स्याद् गुणसयुक्तं प्राप्नुयाच्च महद् यश ॥ आदि ४२ ४

महाभारतानुसारं पित्रो पूजनं सर्वधर्माणां गरीयं कार्यम्, तद्यथा—

माता पित्रोर्गृह्णां च पूजा बह्वृता मम ।

ब्रह्म युक्तो नरो लोकान्यशश्च महवदनुते ॥

१ पितेव कित्तुं दाशाम इति श्रुतेः २ ३३ १२ ।

२ शतपथे १२ ४० ७ ।

यच्च तेऽभ्यनुजानीषुः कर्म तातसुपूजिता ।
 धर्माधर्मविरुद्धं वा तत्कर्तव्यं युधिष्ठिर ॥
 एत एव त्रयो लोका एत एवायमात्त्रय ।
 एत एव त्रयो देवा एत एव त्रयोऽन्नय ॥

मात्रा सम तीर्थं गतिस्त्राण प्रपा वा नास्ति । स्कन्दपुराणानुसारम्—

कृत्स्नो सधारणाद्धायो जननाञ्जननो तथा ।
 अङ्गानां धर्मनादम्या धीरसूत्येन धीरसू ॥
 शिशो धुम्रूषणाच्छक्तिर्माता स्यान्माननाच्च सा ॥
 पिता स्वर्गं पिता धर्मं पिता हि परम तप ।
 पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वं प्रीणन्ति देवता ॥

माहेदवरखण्डे कुमारिकापण्डे ४ ८९-१०० श्लोकात् .

आदर्शजनपदस्येवमपि लक्षणमासीदत् तत्र—

न च पित्रा विभज्यन्ते पुत्रा गुरुहिते रता । आदि० ६३ १२

रामायणे रामस्य चरितगाथा पित्रोराज्ञापालने सर्वोच्च सम्प्रतिष्ठिता । तस्मिन्नेव युगे महाराजेनाशोकेन पित्रो परिपालनमनुवर्तन च प्रजासु प्रतिष्ठापयितुकामेन शिलालेखेपूज्यारितम्—साधु मातरि च पितरि च सुमूसा ।^१

ये तु पित्रो परित्यागं कुर्वन्ति स्म तेषां समाजे बहिष्कारोऽभवत् । तथा हि—

मातापित्रोदञ्चक आदौ भार्हति केतनम् । दिण्णु० ३ १५.७-८

न केवलमिह जीवनकाले पित्रो सन्तोषाय प्रयतितव्यम्, अपितु तयोर्भरणान्तरेऽपि प्रतिदिनं तर्पणं कर्तव्यमेव ।

कृत्रिममातृत्वमपि क्वचित् स्निग्धतमं वर्तते । वदमीरेषु 'सूय्या' इति काविञ्चा-
 ण्डालो महापथ-सम्भार्जनकाले भृत्तिकापात्रे निधापित शिशुमेन दृष्ट्वा सुतशोभामवत् ।
 सा तु स्वस्पर्शेन शिशुं दूषितं नावरोत्, किन्तु तं वस्यचित् शूद्रस्य गृहे निधाय तस्य
 सम्पोषणं कारयामास । स तु शिशुः कालान्तरे वदमीराणां श्रेष्ठतमो मन्त्रविद् सुय्य इति
 विख्यातो बभूव ।^२

१ गिरिनगरस्य तृतीये शिलालेखे ।

२. भागवते १० ४५ २२ पठ्य सम्पन्नं समर्पितम् ।

पुत्रः

भारतीयसंस्कृतौ पुत्रस्य बहुविध महत्त्व विद्यते । तथाहि—

पुत्राप्नो नरकाद्यस्मात्प्रापते पितरं मुक्त ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्त स्वयमेव स्वयम्भवा ॥ मनुस्मृती ६ १३९

‘आत्मा वै जायते पुत्र’ इति सिद्धान्तेन सर्वधेष्टमिदं साधनं पुत्रनाम येन पितुरम-
रत्व सिध्येत । पुत्राद्विना पितृणामृणादपि मुक्तिर्न सम्भवति ।

यथा महाभारतं प्राक्तम्—

यतस्व यत्वावास्तात सन्तानाय कुलस्य नः ।

आत्मनोऽर्थेऽन्मदर्थे च धर्म इत्येव वा विभो ॥ आदिपर्वणि १३ २४

ऋषयस्तु वैदिकयुगं बहुमहयः पुत्रान् धीरान् वा प्राप्तुमकामयन्त ।

सोमो धेनु सोमो अर्बन्तमाशु सोमो धीर कर्मण्य ब्रूवति ।

शाक्य विदम्य सभेय पितृध्वज यो वषाश्वत्स ॥ ऋग्वेदे १ ६१ २०

परस्परमाश्रयणमपि पितापुत्रयोर्वैदिककालेन एव विदितचरम् । तथा हि

‘तस्मात् पूर्ववयमे पुत्रा पितरमुपजीवति । उत्तरवयमे पुत्रान् पितोपजीवति ।’

तस्मिन् युगे पुत्रं प्रति पित्रोऽनेकदर्शनस्य विविरासोत् प्रियं पुत्रमुरक्षि धत्ते ।’ मनुष्यला-
कस्य विज्ञेयं पुत्रेणागत्यनयोऽभवत् । नायनं कर्मणा ।

महाभारतं पुत्रस्य स धर्तृत्वं प्रमाणितम् । स इह लोके परलोके च तारयति ।^३ तप-
सापि निरयत्ननाश्रया न भवति ।

महाभा तं पुत्रस्य त्वत्त्वं स्पष्टं प्रदर्शितम्—

त्वदङ्गेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात् पुरयोऽपर ।

मरुतीक्ष्णमेऽन्मानं द्वितीयं पश्य वै युतम् ॥

यथा ह्युत्पत्तिर्योगिर्गर्हिपत्यात् प्रणीयते ।

तथा त्वत् प्रसूतोऽयं त्वमेकं सनद्विधा कृत ॥ आदि ७४ ६५-६६

महाभारतं गण्यं पुत्रस्य मनाहारि निदर्शनमित्यत्र प्राप्यत—

न वासता न रामाणां नापा स्पर्शस्तथाविधः ।

निर्गोरातिङ्गमभानस्य स्पर्शं सुनीयं वा मुक्त ॥

१ ऋग्वेदे ७३ ११, १०, १९, २४, ३ १६ ५—६

२ शतपथे १० २. ३ ४

३ इह वा तारयेत् पुत्रादुत वा ज्येष्ठ भार्गवः ।

सर्वायां तारयेत् पुत्रं एव शत्रुव्यवृत्तये ॥ आदिपर्वणि १५८ ४

स्पृशतु त्वा समार्द्रिलप्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शन ।

पुत्रस्पर्शान् मुञ्चतः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥

पुण्याजंदिशाधानपि पुनात्पत्तेर्महत्त्वं सुश्रुतिष्ठितमेव । तथाहि—

घरं कूपशताद् वापो वरं वापीशतात् ऋतु ।

वरं न तु शतात्पुनः सत्यं पुनः शताद्वरम् ॥ आदिपर्वणि ७४ १०२

पञ्चविंशते शालिदास पुत्रसंगममुखं वर्णयति स्म—

अलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासं—

रम्यसचर्णरमणीयवच्च प्रवृत्तीन् ।

अङ्गुलीयप्रणयिनस्ततयाग्वहन्तो

यन्यास्तदङ्गरजमा मलिनीभजन्ति ॥

कन्या

कुटुम्बे न यामा समाश्रय आसीत् । वैदिकाले भ्रातृभगिनी प्रति सहायशीलत्वं स्मरणार्हमेषामवन् ।^१ तदा कन्याया विवाहं विनृम्या गम्भीरसमस्या नासीत् । ब्रह्मचर्येण कन्या युवान् विन्दते पतिमिति प्रसिद्धम् । इदमेव परिलक्ष्य कुटुम्बेऽपि कन्याया व्यक्तित्वविकासाय प्रयत्नोऽक्रियन् । तत्र बहवः कन्या नैष्टिकब्रह्मचारिण्यो विदुष्यश्चामवन् ।

विवाहस्य पश्चात्कन्या पितुर्गृहात् पतिगृहं गच्छति । अनेन कारणेन कन्याया स्थानं कदापि किम्बिचिद्देशेऽपि पुनस्तमं नानिमितम् । पुनस्तु पितुर्बुद्धावस्थायाः सहायो भवति । तथापि कन्याया व्यक्तित्वं राज्ञि विद्यायां वर्तते यत्र सा पितुः स्तुत्यास्पदं भवति ।^२ अथ किम्—केचित् पितरः पञ्चिकां कुहिना जायेत' इत्याच्छन्ति स्म ।^३

पञ्चविंशते धार्मिकदृष्ट्या कन्याया महिमा समवर्तते । तथाहि महानारते काचिकन्या मापते—

आकाशगते च दीहितान् मयि नित्यं पिनामहा । आदिपर्वणि १५८ ६

तस्या पिता स्वयत्नं प्रदर्शयति—

मन्यते केचिदपि स्नेहं पुत्रे पितुर्नरा ।

कन्याया केचिदपरे मम तुल्यावुभौ स्मृतौ ॥^४

१ ऋग्वेदे १ ६५ ४

२ नित्यं निवसते लक्ष्मी कन्यकायुः प्रणिष्टिता ।

३ सुश्रुतारण्यकं पतिपदि ६ ४ १७

४ राजश्रीनिधये तस्य माता यथावता स्ववति—केवलं शशाङ्कविशेषं सुदूरेण तनयस्नेहादतिरिच्यते दुहितृमोहः ।

यस्या लोका प्रसूतिश्च स्थिता नित्यमथो सुखम् ।

अपारां तामह बाला कथमुत्सृष्टमुत्सहे ॥ आदिपर्वणि १५६ ३७, ८३

महामारतकाले राज्यभागिनी कन्यापि विभाविता ।

विवाहकाल एव कन्याया स्थितिश्चिन्तनीयासीत् । तद्यथा सीता रामामणे निवेदि-
तवती—

पतिसयोगसुलभ वधो दृष्ट्वा तु मे पिता ।

चिन्तामम्यगमद्गोत्रो वित्तनाशादिवाधन ॥ अयोध्या ११९ ३५

कालिदासोऽपि समर्थयति—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामह्य सप्रेष्य परिग्रहीतु ।

जातो ममाय विश्वः प्रकामप्रत्यपितन्यास इवान्तरात्मा ॥

पञ्चतन्त्रेऽपि तन्त्रीय श्रूयते—

पुत्रीति जाता भहतीह चिन्ता कस्मै प्रदेयेति महान्वितकं ।

वत्त्वा सुख प्राप्स्यति वा न वेति कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम् ॥

प्रतिपादित तत् सोमदेवेन—

रूपानप्राप्तिविहीना हि गीतिवत्कुलकन्यका ।

उद्धोजिनी परस्थापि भूयमाणैव कर्णयो ॥

विद्येव कन्यका मोहादपात्रे प्रतिपातिता ।

यशसे न न धर्माय जायेतानुशायाम तु ॥ कथासरित्सागरे ५ १ २५-२६

तथापि क्वचित् पुरापि कन्यका विवाहादि-विषये स्वतन्त्रा बभूवुः । सा तु स्वयमेव
मातापितृसमञ्च वरणीय जन प्रस्थावितवती ।^१

कन्यकाम्य कुलगृहे ललितकलाभि क्रोडाभि, कौतुकविनोदविलासादिभिश्च मनो-
रञ्जन वैदिककालादेव दृश्यते । पार्वत्या आदर्शेन भारते कन्यात्वं शास्वतरूपेण
प्रतिष्ठितम् ।

भ्राता

भ्रातृज्येष्ठाधिकारो वैदिककालादेव दृश्यते । तद्यथा—कनीयसो भ्रातुर्विवाहो ज्येष्ठस्य
विवाहात्प्राङ् न कर्तव्य इति ।^२ सम्भवतो ब्राह्मणानां कुटुम्बेषु धर्माम्युदयार्थमेव भ्रातृणां
समवेतवसन न साधु सम्मतम् । गौतमानुसारं विभागे धर्मवृद्धिः ।^३ अस्या दिशया मनुमत-
मुचितं प्रतिभाति—

१. महाभारते आदिपर्वणि ७६ २९ ।

२. अथर्ववेदे ६ ११२ ।

३. गौतमे २८ ४ ।

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धने धर्ममन्माद्वर्षा पृथग्विध्या ॥ १.१११

धर्मयंयति बृहस्पतिः—

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजाचनम् ।

एकं भवेद् विनक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥

महानारते व्यावहारिकदृष्ट्या भ्रातृणा विभागोऽत्राञ्छनीय एव ।

तदथा—

विभाग गृहो मोहात् कर्तुमिच्छन्ति निःपदाः ।

ततो विनक्तान्मन्वन्त्येवं विक्षुब्धान्नेऽर्थमोहिना ॥

तत श्वार्यपरान् मुदान् पृथापूतान् स्वर्धनं ।

विदिन्वा भेदयन्त्येनानभिप्रा मित्रकपिण ॥

विदिन्वा क्षापरे मिप्रानन्तरेषु पनम्यथ ।

मिन्नानामनुषो भासाः शिप्रमेव प्रवर्तते ॥^१

भ्रातृणा पागम्परिकव्यवहारमादर्शयता व्यासेन प्रोक्तम्—ज्येष्ठो भ्राता कनीयसः ।
प्रति तयो व्यवहरेद्यथाचार्यं, निष्प्रं प्रति व्यवहरति । कनीयासो गुरुमेवानुवर्तन्ते । ज्येष्ठो
दीर्घदर्शी भवेत्तर्हि कनीयासोऽपि तादृशो भवन्ति । ज्येष्ठो यथाकारुण्यो ब्रह्म विद्वान्वा
भवेत् । कनीयसामपरायं दृष्ट्वापि न जानामोति दर्शयेत्, सखापि संशामनरागप्रवृत्तिं
निगोढं यतः । यदि ज्येष्ठभ्रातृविचारोऽन्तरो भवति तर्हि समम् कृत्वं विनश्यति । स तु
मृतीतिपथेन कृतमुन्नतवद्व नयति । यदि ज्येष्ठोऽपि अन्तः कौटिल्यमावरत्तर्हि स स्वपदाहो न
भवति, न च ज्येष्ठानामाभवति । राजा त दण्डयेत् । यदि कनीयान् भ्रातापि पापकर्मणि
रतमर्हं सोऽपि पैतृकप्रभृतीन् स्वभागम्याधिकार्ये न भवति ।^२ महानारते पाण्डवानाम्,
रामायणे रामादीनां भ्रातृत्वं स्मरणार्हमेव ।

यित्नेव पानयेत् पुनस्तज्येष्ठो भ्रातृन्महीयम् ।

पुत्रयन्त्रापि वर्त्तयन्त्येष्टे भ्रातरि धर्मनः ॥

ज्येष्ठः कृत्त वधंयति विनाशयति वा पुन ।

ज्येष्ठः पुण्यनमो लोके ज्येष्ठः सद्भिर्गणितः ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिं स्यान्मानेन स पितेव स ।

अज्येष्ठवृत्तिर्यन्तु स्यान्म सपुण्यन्तु बन्धुवन् ॥ १.१०८-१११

ज्येष्ठकनीयसोर्नाययोर्विषये भ्रातृणा मान्यता निर्दण्डयता अनुना प्रोक्तम्—

१. आदिपत्र ७ २२.१८—२० । अस्मिन् समग्रे सुधर्माद्विभावस्यो कथा तत्रैव द्रष्टव्या ।

२. महानारतः पुण्यनमः ।

नाभुक्तवति नास्नाते नासविष्टे च भर्तरि ।
 न सविशामि नाश्नामि सदा कर्मकरेण्यपि ॥
 क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद् वा भर्तारं गृहमागतम् ।
 अम्भुत्यायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥
 प्रमृष्टभाण्डा मृष्टास्त्रा काले भोजनदायिनो ।
 संयता गुप्तघान्या च सुसम्भृष्टनिवेशना ॥
 यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न सेवते ।
 यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद् वर्जयाम्यहम् ॥
 नित्यमार्यामहं कुन्तो वीरसुं सत्यवादिनीम् ।
 स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादयन्भोजनम् ॥
 मेतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनम् ।
 नापि परिवरे चाहं ता पृथां पृथिवीसमाम् ॥
 अध्वर्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
 एकाहं घेभि कोशं च पत्नीना धर्मचारिणाम् ॥
 प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं सविशामि च ।
 नित्यकालमहं सत्ये एतत् संवमतं मम ॥ वन०

यत्तु कथ्यते—अत्र नायंस्तु पूज्यन्ते-तद्वि सत्यमेव । महाभारतानुसारं तु दुष्यन्त
 'दासोभिरक्षपातैश्च पूजयामास भारत' इति शकुन्तलाविषये तथ्यम् । सन्तोषजननमेव
 पूजा स्त्रीणाम् । मनुस्मृतावपि महाभारतीयादर्शा समयिता विद्यन्ते ।^१

पत्नीना गृहस्याधिकविनियोजनेऽधिकारोऽविद्यतेति कामसूत्रेऽपि प्रतिपादितम्—साव-
 स्तरिकमाय सख्याय तदनु रूपं व्ययं कुर्यात् । अपरं च साधारणगृहेषु पत्नीना कर्तव्य
 किमासीदिति कामसूत्रे निर्दिशितम् । तद्यथा—भोजनावशिष्टाद् गोरसात् सारग्रहणं तथा
 तैलगुडयो कर्पासस्य च सूत्रकर्तव्यम्, सूत्रस्य धानम्, शिष्यरञ्जुपाशबलकलन्तग्रहणम्,
 कुट्टनकण्डनावेक्षणम्, आचाममण्डितयकणकुटघङ्गा राणामुपयोजनम्, भृत्यवेतनभरणदानम्,
 कृषिपशुपालनविन्तावाहनविधानयोगा, मेघकुक्कुटलावकशारिकापरभृतमयूरवानर-
 मृगाणामवेक्षणम्, वैवसिकायव्यसविष्टीकरणमिति विद्यात् ।^२ वात्स्यायनानुसारं तु पत्नी-
 कापि भूतिमती देवी बभूव ।^३

ईदृशी पत्नी तु त्रिवर्गसाधनमासीत्, न केवलं कामभोगसाधनम् ।

१. महाभारते आदिपर्वणि ६९.४३, मनुस्मृतौ ५.१५०, ९. ११, १३ ।

२. कामसूत्रे ४. १. ३२, ४. १. ३३ ।

३. कुट्टमधिनन्तामग्नि सन्निवेशयेत् । वृक्षशटिकायां च स्थण्डिलानि मनोदानि कारयेत् ।
 कामसूत्रे ४.१.६-७ ।

भागवते दाम्पत्यभोजनस्य दिव्यत्व प्रतिष्ठितम् । तथाहि—

या पतिं हरिभावेन भजेच्छीरिव तत्परा ।

ह्यस्मिन्ना हरेर्लोकं पत्या शीरिव मोदते ॥ ७ ११ २९

प्रियया सह नर्ममनोविनोदोऽपि सम्भवतीति भागवते निर्दिष्टम् । तद्यथा—

अयं हि परमो लाभो गृहेषु गृहमेधिनाम् ।

यत्नमर्नीयते याम प्रियया भोग भामिनि ॥ १० ६० ११

भारतीयकौटुम्बिकजीवने दाम्पत्यस्योच्चादर्श पार्वतीशिवयो, सावित्रीसत्यवतो, दमयन्तीनलयो, सीतारामयोश्चरितगायामु प्रतिष्ठित । वाग्येषु दाम्पत्यस्य ललितभाव प्रापय प्राप्यते । तथाहि बालिदासस्योक्ति —

‘गृहिणी सचिव सखी मित्र प्रियशिष्या ललिते करुणविधौ’ इति ।

प्रतिपेशिनः सुहृदश्च

कौटुम्बिकसंस्थाने प्रतिपेशिना सुहृदा च महत्त्वपूर्ण पद विद्यते । कौटुम्बिकविकासे सेवा सहायत्व दाक्षितम् । वैदिककालत एव मंत्रीभावस्य दिव्यादर्श समाजस्य समक्षमभूत् । सावापुत्रियौ द्वाविष्णू मित्रावरणौ च मित्रोचितसाहचर्यं प्रतिष्ठापयन्ति तदनुसृत्य ऋग्वेदे निर्गदितम्—

यस्तिष्ठत्यज सचिविद सखाय न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ॥ १० ७१ ६

महाभारते मित्रस्य प्रशंसा कृता—

मीनात्सम्बन्धाल्लोके विशिष्टं सगतं सताम् ।

सद्भिः सह वरधेष्ठ प्रवर्तन्ति मनीषिण ॥ द्रोणपर्वणि ४ १३

रामायणेऽपि मित्रस्वीदास्य प्रदर्शितम्—

आदधौ यापि वरिद्रो वा दुःखित सुखितोऽपि वा ।

निर्दोषो वा सर्वोपो वा यमस्य परमा गति ॥

पनरपाय सुखत्याग वेहस्यागोऽपि वा पुन ।

यस्यार्थं प्रवर्तन्ते स्नेह दृष्ट्वा तथाविधम् ॥ किष्कि० ८८-९

मंत्रीभावस्य समारम्भ सौत्सव्य सोल्लास च धार्मिकविधिना सम्पादित । रामसुग्रीव-धोरग्निसाक्षिको मंत्रीममारम्भो रामायणे वर्णित —

रोचते यदि वा सत्य बाहुरेव प्रसारित ।

गृह्यता पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा^१ ॥

१ मित्राणो सगमने पाणिनीयनरीतिरामीदिति पद्मपुराणे ।

एतैर्हस्तान् स्पृश नीज सुहृदश्चिरसमता ॥ सृष्टिकण्डे १५ ३९ ।

एतत्तु यचन श्रुत्वा सुषीवेण सुभाषितम् ।
 स प्रहृष्टमना हस्त पीडयामास पाणिना ॥
 हृद्य सौहृद्यमालम्ब्य पर्यष्वज्जत पीडितम् ।
 ततो हूमान् सत्यज्य भिक्षुरूपमरिन्दम ॥
 काष्ठयो स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ।
 दीप्यमान ततो र्ध्वं ह्युर्ध्वरम्यर्च्यं सत्कृतम् ॥
 तयोर्मध्येऽप्य सुप्रीतो निदधे सुसमाहित ।
 ततोऽग्निं दीप्यमान तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥
 सुप्रीवो राघवश्चैव ययस्यत्वमुपागतौ ।
 स्य ययस्योऽसि मे हृद्यो ह्येक दुःख सुख च नौ ।
 सुप्रीव राघवो वायवमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥

किष्किन्धाकाण्डे ५ १२-१९

तस्मिन् रामायणपुरी मंत्रीभाब पूष्य आसीत्, तदनुकूला धारणासीत्—उपकार-
 फल मित्रम् ।^१

एतत्सर्वं पुन पुन प्रवञ्चित पञ्चतन्त्रे । तथा हि

किं घन्दनं सकपूरंस्तुहिनं किं च शीतलं ।
 सर्वे ते मित्रगान्धस्य कला नाहन्ति षोडशीम् ॥ २६१
 केनामृतामिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ।
 आपदा च परिश्राण शोकसन्तापभेदजम् ॥ २६२

सर्वपूतसर्वेषु प्रतिवेशिना सद्भोगोऽपेक्षितोऽभिमत । तद्यथा मनु —

प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च कृत्याने विशतिद्विजे ।
 अर्हवभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति मायकम् ॥ ८ १९२

मत्स्यपुराणेऽपि तदेव प्रतिपादिनम् । ब्राह्मणान् भोजयन् यः प्रतिवेश्यानामन्वयति स
 पापभाग्नवति पुण्य नाहति च । स तु राज्ञा दण्डनीयः ।^२

मृत्याः

मृत्यस्य कोऽन्धिकाविद्यामे महत्त्वमाप्तान् । यथा रामायणे निषदितम्—

१ किष्किन्धाकाण्डे ७ १४ ८ २१ ।

२, मत्स्यपुराणे २२७ अध्याये ।

न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न वाग्धरा ।

सुप्रीतो भृत्यवर्गश्च यत्र तिष्ठति राघव ॥ उत्तरकाण्डे ८४.६

भृत्यास्तु गृहे मृग निवसन्ति स्म । तद्यथा मनुगृहितवान्—

भुक्तयस्त्रय विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि

भुञ्जीयात्तरत पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ ३ ११६

पञ्चतन्त्रानुसारं तु यस्यचिद् राज्ञापि अम्युश्याय भृत्यै सह सद्व्यवहारं दा-
दप्य तद्यथा—

यादृश्य सविभागश्च यस्य भृत्येषु सर्वदा ।

सम्भवेत् स महोपालस्यै नोक्तस्य रक्षणम् ॥

कौटुम्बिकं सौरभ्यम्

न केवलमिह शीघ्रतयापि परस्मिन्नपि जीवनं कौटुम्बिकजनै सह सम्मिलनं स्या-
दिति प्रमाणितमयद्वेदे—

स्वर्गं लोभमग्निं नो नयासि स जायया सह पुत्रं स्याम ।

गृह्णामि हस्तमनु मेतवन्न मा नस्तारोभिर्ऋतिर्मा श्रुतिः १२ १ १७

यद्यपि बहुमन्त्रानि कष्टं नैमगिरमेवानुबुद्धम्^१, तथापि कुटुम्बस्य वैशुल्यं वाछनी-
यमेव । तथाहि महामारत—

येषां च यद्वत् दूरा ज्ञातयो धर्ममाश्रिता ।

ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामया ।

यत्रयत्तं समृद्धार्मा मित्रबाधयनन्दना ।

जीवन्त्यभोग्यमाश्रित्य द्रुमा वाननजा इव ॥

आदि १५० १४-१५

धार्मिकक्रियावशान्तेषु कुटुम्बस्य प्रायः सर्वे सदस्या सहचारिणो बभूवुः ।^२ अनेन

१ आश्वेदे १ १६४ ३० ।

२ The sacrificer's near relatives who always share the same roof form a family. The Yajamāna touches the Adhvaryu, the wife touches the sacrificer, the sons and brothers of the sacrificer touch the wife. They are all covered with a fresh piece of cloth. History of Dharmasastra Vol II, pt II, p 1158,

प्रकारेण सह पुण्यार्जनमभवत् । पापनिवारणमपि सर्वेषा सह भवत्विति योजनायववेदे वर्तते—

यन्मे माता यन्मे पिता भ्रातरो यच्च मे स्वा यदेनश्रुकृमा वयम् ।

ततो मो वारयिष्यतेऽय देवो घनस्पति ॥ १० ३८

यदि कोऽपि जन स्वकुटुम्बस्य सदस्मान्यिक्षिपति स्म तर्हि सामाजिका त पितृकुर्वन्ति स्म । राजापि कौटुम्बिकशालीननाया प्रतिष्ठायै प्रायतत । तत्र विधानमासीत् मनु स्मृतौ—

मातरं पितरं जाया भ्रातरं तनयं गुरुम् ।

आक्षारयज्झत दाप्य पण्यान् आवदद् गुरो ॥ ८ २७५

कौटुम्बिकविन्यासो न केवलभारमसम्बन्धिनामुपकारायाम्युदयाय वा भवति, अपितु तेनारमहितं सिध्यतीति पुराविदा धारणासीत् । तथा हि बृहदारण्यके आत्मार्थस्य व्याख्या कृता—

न वारे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यारमनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । इत्यं जाया पुत्रं, वित्तम्, देवा, सर्वाण्यप्यारमनं कामाय प्रियाणि भवन्ति ।^१

सम्पत्त्याधिकार

कुटुम्बस्य कतिपयसदस्यानां कुटुम्बसम्पत्तौ स्वामित्वमासीत् । यदि तेषु सदस्येषु कोऽपि स्वभागं पृथक्कर्तुमिषेयं स तत्कालीनधर्मव्यवस्थया तं भागं प्राप्तवान् । धर्मपदावल्लेषु—विभागो माम् इत्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम् ।

वैदिकयुगे पितुर्जीवनकालेऽपि पुत्रः स्वभागं प्राप्तुमशक्नोत् ।^२ ईदृशं पुत्रं सामान्यतः नासीत् । गीतमानुसारं—न भोजयेत् पित्रा वाकामेन विभक्तान् ।^३ पितरि मृते प्रपञ्जिते वा पुत्राणामिच्छानुसारं विभागो निर्णीतः । प्रायो धनस्त्वानामेव विभागोऽभवत् । बालकानां भागा मातृवन्त्यु पुत्रावृद्धेषु वा स्थापिता ।^४ मनुस्मृतावविभाग्यानि निर्दिशन्ति—

यस्य पत्रमलङ्कारं कृताश्रमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमप्रचारश्च न विभाज्यः प्रचक्षते ॥ ९ २१९

१. बृहदारण्यके ४.५.६ ।

२. ऋग्वेदे १.७०.५, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ३. १.९.४ ।

३. गीतमे १.५.१५, १९ ।

४. अथर्वशास्त्रे ३.५ ।

सम्पत्तौ स्त्रीणामधिकारोऽभवत् । सामान्यतो विभागार्थं तासां गणना पुनस्तम् कृता ।

अस्पृश्यता

वैदिकयुगेऽस्पृश्यतायाः प्रादुर्भावो नासीत् । सन् सन् आहारशुद्धे, विवेकं समवर्धत । ब्राह्मणा अपि साधारणतः सहभोजनं नाकुर्वन् ।^१ अस्या दिनायां सम्बन्धमात्रेणाप्तुद्धेः कल्पना कृता । समाजे ये जनाः सात्त्विकवृत्तेः परावर्तितास्तेषां वस्तूनि न ग्राह्याणीति स्पष्टविचारः प्रतीयते ।

अपरं च संसर्गदोषेण दूषणमिति विचार आसीत् । सस्कृतिविहीना जना एवास्पृश्याः । स्पर्शने तेषां दुर्वृत्तीनां सम्प्रतिपत्तिः स्यादिति । तथापि प्रारम्भिकयुगेऽस्पृश्यतायां वैषम्यं नातिकठोरमिति प्रतिभाति स्मृतिवचनेन—

देवयानाविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टं न विद्यते ॥ अत्रिस्मृती २४७

धार्मिककार्येषु यज्ञादियु कृद्वा भ्लेच्छाभ्यामन्विताः सम्मानिताश्चेति निःसन्दिग्धमेव ।^२ एकलक्ष्यस्तु निपाद आसीत् । स तु द्रोणाचार्यस्य पादयोः शिरो निधाय स प्रणम्य ।^३ नाम । पञ्चपुराणानुसारं चाण्डालरूपधरमपि विष्णुं प्रति विष्णुदासः स्वागतं व्याजहार । न ह्यलु तत्रासीत् महता समक्षमस्पृश्यतायाः समस्या । तेषां मतेन तु सर्वं जगत् एकमूलमेव वर्तते । ब्राह्मणो जगत् सर्वम् । अथवा मन्वन्तुसारं तु—

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः ।

देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चर स्याज्जन्तुपूर्वम् ॥ ३ २०१

अतो जातिवैषम्याधारिता अस्पृश्यता नामाविवेकिना दुराग्रहमात्रम् ।

दासः

वैदिककालत एव भारते दासानामुल्लेखाः प्राप्यन्ते । दासानां स्थितिः प्रायशः कुटुम्बस्य सदस्यवदासीत् । तानधिपत्यैकमेवासोद्वेगस्य यत्तेषां दानं विक्रयो वा सम्भव आसीत् । दासः प्रति सप्रेमं व्यवहर्तव्यमिति शिलालेखेऽप्यनेन प्रचारितम् ।^४

१ नैपथीयघरिते १७-१९८ ।

२ रामायणे बालकाण्डे १३, १३, १८ ।

३ मद्रास आदि १०३ १२

४ रामायणानुसारं नाना विनयोऽभवत् । राजत ४.३९७ ।

राजकीयकुटुम्बेष्वस्यदासा आसन् । तेषां जीवनविन्यास प्रायः विलासपूर्णं भू-
मयश्चाभूत् ।^१ युधिष्ठिरस्य दासानां वर्णनं महाभारते लभ्यते । तदनुसारम्—

शत दासोत्सहस्राणि तरुण्यो हेममदिका ।

कम्बुकुम्भधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलकृता ॥

महार्हमाल्याभरणं सुवस्त्राश्चन्दनोसिता ।

मणोन् हेम च विभ्रत्यश्रुतुषट्तिविशारदा ।

अनुसेवा चरन्तीनां कुशला नृत्यसामसु ॥ सभा० ६१ ८१०

दासा अपि—

प्रदक्षिणानुलोमाश्च प्राचारवसना सदा ।

प्राप्ता मेघाविनो दान्ता युवानो मृष्टकुण्डला ।

पात्रोहस्ता विद्यारात्रमतिथीन् भोजयत्युत ॥ ६१-१२-१३

मनु सप्तविधदासानामुल्लेखं कृतवान् । तथा हि—

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदक्षिणी ।

पंतुको वण्डदासश्च सप्तंते वासयोनयः ॥ ८४१५

महाभारतयुगेऽपि दासव्यवस्थया वैपश्य धृणास्पदमभिमतम् । तद्यथा—

मानुषा मानुषानेव दासभावेन भुञ्जते ॥ शांति० २६२ ३८

अथशास्त्रे दासानां स्वातन्त्र्यस्य विधानमोदार्यपूर्णमेव विहितं दृश्यते ।

समाजं प्रति व्यक्तिः

प्राचीनभारते मानवस्य वैयक्तिकपरिधिरसीम आसीत् । पुरा हि 'केवलादो भवति
केवलाप' इति सिद्धान्तेन स्वार्थवृत्तेर्ह्येव निदधितमेव ।^२ सूर्यवद् भवितुं पुराणं
कवि प्रार्थयन्—दिशामेकपुण्डरीकोऽस्ति । अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकः
भूयासम् । तदे
वानुसृत्य छादाम्ये प्राक्तम्—यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति ।

महाभारतानुसारं तु—

सर्वेषां यः सुहृन्निष्य सर्वेषां च हिते रतः ।

धर्मणा मनसा याचा स धर्मं वेद जाजले ॥

१ महाभारतानुसारं स्वयमनुजो विराट्नगरे राजदामाभ्यो ललितकलायां शिक्षामदात् । अथ
शास्त्रेऽपि राजदासोनां शिक्षणस्य राजकीयव्यवस्थायां वर्णनं विद्यते ।

२ वैदिकान्तु सप्तमपाथ्या भवितुमैच्छन् । अग्नयेदे ६ ३५ १ ।

अपरं च—प्रमान् पुमांसं परिपातु विद्वन् । अग्नयेदे ६ ७५ १४ ।

रातहस्तसमाहरे सहस्रद्वयं सन्निह । अथववेदे ३ २४ ५ ।

न तत्परम्य सबध्यान् प्रतिकूल यदात्मन ।

कुन्ती भीममशिनयन्—वृत्तजतैव जीवनम् । उपकारिणोऽधिकतरमुपकार कृष्ट ।
गीताया 'सर्वभूतस्थमात्मान सर्वभूतानि चात्मनि' इति धारणाया श्रेष्ठव प्रसाधितम् ।
लोकसंग्रह एव गीताया सर्वोच्चप्रवृत्तिरूपेण प्रतिष्ठित ।

महाभारते पुन पुन प्रतिपादित यद्वयमन्ता विनयार्ति । न हि वञ्चित् ज्येष्ठ धेष्ठो
वा अवयन्तश्च । अयत्तु सर्वं पुण्य क्षीण भवति । परिणामत स स्वर्गादपि च्युतो
भवति ।^१

गौतमेनापि समर्थितम्—

यथाह तथा एते यथा एते तथा अह ।
अत्तान उपम कत्या न हनेष्य न धातये ॥
यथा मम परेषा च भय कुण्य च म प्रियम् ।
तदात्मन को विशेषो यत्त रक्षामि नेतरम् ॥

उदनुसुत्मादीनेनोक्तारितम्—कठटवमते हि मे सर्वलोकहित नास्ति हि कमतर
सर्वलोक हितया य च किञ्च पराक्रमामि अह किञ्च भूतान आनय गच्छेय
(कठव्यमता हि म सर्वलोकहितम् । नास्ति हि कमतर सर्वलोकहितम् । यत्
च किञ्चित् पराक्रमे अह किमिति भूताना आनृष्य इयाम् ।^२) सर्वलोकहित परमपुण्य-
मेवेति महाभारते प्रोक्तम्—

यदा न कुलने पाप सबभूतषु कर्हिचिन ।
कर्मणा भनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यत तदा ॥

आदिपर्वणि ७६५२

सर्वान् प्राणिन प्रति मैत्राभाबना प्रतिपादयति गौतमेनोक्तम्—

सख्ये सत्ता सख्ये पाणा सख्ये भूता च वेद्यता ।
सख्ये भूतानि पस्सन्तु मा कचि पापमागवा ॥

सन्धवसज्जातके ३१५

तत् सर्वं भागवते परिणमितम्—

तप्यन्ते लोक्तायेन साधव प्रायशो जना ।
परमाराधन तद्धि पुण्यस्याखिलात्मन ॥

भागवते ८, ७ ४४

वसुधैव कुटुम्बकम् येषामुपकारपरायणी चरितगाथा नवयो गायन्ति स्म । ते

१ महा० आदि० ८६ ५ ।

२ क० अ० श्रौ० सूत्रे ।

समाजस्य सकट दूरोक्तुं सर्वस्वमात्मनो व्ययन्ति स्म । तथा हि पट्टवप्पको कल्हेन वर्णिता स्तो राजानो—

क्षुधितव्याधितानाथदीनाद्यार्तिनिवारणम् ।

सुस्पष्ट प्राप पट्टस्य राज्यलक्ष्मी कृतार्थताम् ॥ राजत० ७ १५१

नन्दीक्षेत्रे व्ययीकृत्य प्रत्यब्द सप्तवासरान् ।

चप्यक सफला चक्रे सर्वकालाजिता धियम् ॥ राजत० ७ १५४

प्रजाकष्टनिवारणार्थं हृषितमनोवृत्तीनामपि जनानामोदार्यं प्रस्फुरति । सद्यः राज-
वरणिष्याम्—

नानादिगन्तराधातो दुर्भिक्षपतितो जन ।

येनाविच्छिन्नसन्नेषेण शान्तव्यापद्म्यधीयता ॥ ८ ५७१

नारीणां सामाजिकप्रतिष्ठा

कौटुम्बिकप्रतिष्ठा तु कुलस्त्रीणां प्राग् वर्णिता वर्तते । कुटुम्बे सा कन्यका पत्यु-
मातर इव सार पुत्रवध्व वा भवन्ति । एभि सम्बन्धै विरहितानामपि नारीणां पर-
पर्यालोच्य वर्तते ।^१

प्राकृता नार्यं

या स्त्रिय उन्नयुक्तसम्बन्धविहीना बभूव सामान्यतस्तासां समाजे विगर्हणैव
स्वाभाविकी बभूव । कारणमपि तत्रासीत् । राष्ट्रस्याभ्युदयपथे ताभि प्रस्तुता विघ्ना-
प्रत्यक्षा एवासन् । व्यक्तीनामपि तत्र साधनापथे स्त्रीकृतानि बहुविधानि पर्यवस्थानानि
विदिताग्येव । अस्या स्त्रियो साधारणस्त्रीणां निन्दा वैदिककालतो भारतीयसाहित्ये
सगृहीता वर्तते ।^२

स्त्रीणां मनोऽनियन्त्रणीयमभिमतम् ।^३ स्त्रीभि सह येशो न वर्तते । निर्धुमहृदयास्ता
वर्तन्ते ।^४ महाभारतानुसार सर्वेभ्य स्पृहणीया नार्यं प्राकृता सन्ति ।^५ सादृशीनां नारीणां
विषये रामायणे प्रोक्तम्—

१. बुद्धचरिते ४ ७२-८१, विष्णुपुरा १ १५.३८ ।

२. पराशरामित्र राजेन्द्र सर्वसाधारणा स्त्रिय ।
तस्मादाशु न रज्येड नाश्वसेन्न च विवशसेत् ॥

३. श्रग्वेदे ८ ११.१७ ।

४. न वै स्त्रीणानि सरगानि सन्ति सालाशुकाणां हृदयान्तेषु । श्रग्वेदे १० १५ १५ ।

५. विराटपर्वणि ९ ३३ ।

एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामामृष्टे रघुनन्दन ।
 समस्यमनुरज्यन्ति विषमस्यं त्यजन्ति च ॥
 शनहुदाना लोत्तमं शस्त्राणां तोष्णता यया ।
 गरदानिलयोः शीत्रूपमनुगच्छन्ति योषिन ॥

कौटिल्यस्तु स्त्रियं व्यसनमेव मन्यते । तथाहि—स्त्रीषु हि बालिश्यमनेकविधं जिज्ञा-
 स्यन्निरीत्याख्यानम् ।^१ पौराणिकानुगोपि स्त्रीणां दोषदर्शनं मूर्धं कृतम् । तद्यथा
 भागवते—

शरत्पद्मोन्मत्तं वक्षत्रं वक्षत्रं श्वव्यामृतम् ।
 हृदयं सुरधारामं स्त्रीणां को वेद वेदितम् ॥
 न हि कश्चिन्मिथ स्त्रीणामञ्जसा स्वाशिष्यान्मनाम् ।
 पतिं पुत्रं भ्रान्तं वा घननययं धातयन्ति च ॥ ६१८.४१-४२

बौद्धसाहित्ये स्त्रीणां दोषवर्णनमतिरूपितमेव । तद्यथा धम्मपदे—

माय हि वनयो न द्विज्जति अनुमत्तोपि नरस्स नारिषु ।
 पटिषट्ठमनो न ताव सो वच्छो खोरपको व मातरि ॥ भागवणे १२

गौतमबुद्धेन स्पष्टमेव निर्दिष्टम्—नार्यस्तु सधे प्रविष्टाः । अतः धर्मोऽयं पंचशतवर्ष-
 पर्यन्तमेव स्थायिवमर्हति—अन्यथा सृष्टस्तवर्षविधिमंवेदस्य धर्मस्य ।^२ जैनसंस्कृतावपि
 स्त्रीणां नैर्घर्म्यं व्याख्यातम् । तथा हि महापुराणे—

अभिजात्यं वयो रूपं विद्या वृत्तं यशः धियम् ।
 विभुत्व विक्रमं कान्तिमैहिकं पारलौकिकम् ॥
 प्रीतिमप्रीतिमादेयमनादेयं कृपां श्रमाम् ।
 हानिं वृद्धिं गुणान् दोषान् गणयन्ति न योषिन ॥
 कश्चिन्नम्य विषं पश्चात् पन्नगस्य विषं पुर ।
 योषिता दूषितेच्छामां विद्वतो विषमं विषम् ॥
 जालकं रिन्द्रजालेन बञ्च्या घाम्या हि मायया ।
 तामि सेधो मुखेऽप्यस्तन्मायामातर स्त्रिय ॥
 रुद्रमी सरस्वती कौतिर्मुक्तिस्त्वयिति विधृता ।
 दुर्लभास्ताषु वलीषु कल्पवल्ग्व इव प्रिये ॥ ४३.१०१-११२

बहवो नार्यो विपकृतका इव प्रकृताः शून्यन्ते । तासां कृते आसृष्टेर्दुर्ध्वे समारम्भा अपि
 बभूवुः । छन्दोरास्तेषु विद्योत्तरप्युत्तराणं सुप्रसिद्धमेव । नाटकादिषु स्त्रीवृत्तप्रपञ्चः सदा-

मपि दुःस्थितिः को न जानाति । भारतदेशोऽयं मोक्षोपवर्गपरायणो नारीणामीदृशं बाध-
कत्वं विचार्य साधुपथगामिनिर्देशनार्थं यदि विलासो-मुखोन्मादललनानां प्रवृत्तिं निन्दितवान्
तर्हि किमाश्चर्यम् ।

‘नार्यस्तु निन्दनीयाः सन्ति’ इति शास्त्रेषु काव्येषु च पुनः पुनः प्रतिपादितं प्रमाणितं
च । तथापि तासामधिकसंख्यासंबन्धेन कतिपयरात्रान् आत्मानं बहु मन्यन्ते स्म । प्रायः
पञ्चदशशतकं प्रागेव तत्रासीत् विजयनगरस्य महाराजो हरिहरो द्वितीयः । तस्य १२०००
स्त्रिय आसन्, तथापि मुळकुलनगरस्य पञ्चद्वित् सुन्दरीं स्वीकर्तुं स स्वान् प्राणान् दास्य
च तस्याज । बहूनि युद्धानि रमणोन्मादप्राप्त्यर्थं संवृत्तानीति इतिहासः प्रमाणम् ।

तथापि नारीषु कश्चिदेकोऽपि दोषो नास्ति, यस्य पुरुषवर्गेऽविद्यमानता स्यात् । सर्वे
ते कवयः शास्त्रकारा वा नारीणां निन्दया केवलं स्वकीया स्वार्थपरतामेवोदाहरन्ति ।
पुरुषवर्षीकृता भयवा कामभोगतृप्त्यर्थं निगड्योक्ता इव नार्यो यदि वचिद्विषमं समाचरन्ति
तर्हि तत्र पुरुषा एव सदोषा न तु नार्य इत्यपि बहूना मनीषिणा सम्मतम् ।

नारीणां हीनत्वम्

नारीवर्गस्य पुरुषे सह साम्यं नासीत् । तासां दानमेव ग्रहीणत्वं द्योतयति^१ । राज्ञा
समुद्दिशालिना च पुरुषाणामग्नौ पुरे भोग्यवस्तूनामिव वन्यकानां रमणोन्मादं च समाहार-
कृतं ।^२ घनिका वृत्तपयो वा बहुपत्नीत्वेनारमानं बहु मन्यन्ते स्म । गणिकापदादपि नारीणां
मनोरंजनसाधनत्वं तासां विगर्हणाय भवति ।

नारीणामवगुण्ठनं तासां सुरक्षार्थं बभूव । तासां कृतैश्चगुण्ठनवस्त्रे रथा निर्मिता ।^३

कन्यकानां व्यक्तिव्यस्य विकासाय तादृशं प्रयत्नो नाक्रियत यादृशो बालकेभ्यः कृतः ।
तासां विवाहोऽपि स्वल्पे वयसि करणीय इति परवर्तिस्मृतिकाराणां स्पष्टं मतं दृश्यते ।

प्राचीनभारते शास्त्रानुसारं नारीणां स्वातन्त्र्यं सर्वथा निषिद्धमासीत्, तथापि तासां
स्वतन्त्रजीवितावश्यकतानुसारमर्थशास्त्रे कामसूत्रे च निर्दिष्टं वर्तते । तथा कामसूत्रे—

तथा पतिवियोगे च ध्यसनं वारणं गता ।

देशान्तरेऽपि विद्याभिः सा सुखेनैव जीवति ॥ १.३.२३

१ दशानां दक्षिणारूपेण बहवः कन्यका वैदिकयुगेऽपि प्रदत्ताः । महाभारतानुसारं शुधिष्ठिरः लक्ष-
कन्या ब्राह्मणेभ्यो दत्तवान् । समाप्तवर्षे ३३ ५२, वनपर्वणि ३१०.२, शान्तिपर्वणि २९.६५ ।
दत्तशालासु स्त्रियो देशा आसन् । दीपनिकाये महाभुक्षस्तनमुत्तानुसारम् ।

२ महाराजदशरथस्य प्रमुखगण्यो विहाय पञ्चाशदधिकत्रिंशत् नार्यो बभूवुः । रामायणेऽवोप्याकाण्डे
३९.३७ ।

३. सुच्छ्रावणे भाष्ये ३०१, मिश्रपालवर्षे ५.१७ ।

नारीणा मम्माम्

‘यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता’ इति सामान्योक्तिः । नारीणां सामाजिक-प्रतिष्ठायां विचारणे प्रथमं दिव्यनारीणां पदमवलोकनीयम् । सरस्वती, दुर्गा, उषाः, लक्ष्मीश्च नारीसम्मानस्य मूलप्रतिष्ठापिका विभाविताः । अपरं च प्रातःस्मरणीयानां नारीणां समाहारस्तत्र वर्तते याथा धरणीयायां अमुनापि न केवलं नारीभ्यः, अपितु पुरुषेभ्योऽपि प्रगतिप्रेरणाप्रदानाय वर्तते । तद्यथा—महामुदस्याक्रमणेभ्यो भारतं रक्षयितुमर्हति धनं सप्राहयितुं भारतीय महिला स्वचरोरेभ्योऽन्धकारानपनीयं प्रददुः—इत्यतिहम्^१ ।

नारीणां व्यक्तित्वस्य विकासाय समीचीना योजना वैदिकबीजजैनादिषु संस्कृतिषु प्रच्युता । तासां कृते ब्रह्मचर्यवान्प्रत्यप्रज्ञयादीनां व्यवस्थासीत् । सकलकालेऽपि नारीणां माहात्म्यं निर्दिष्टं महाभारते—

वैषम्यमपि संप्राप्ता गोषायन्ति कुलस्त्रियः ।

आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न सद्यः ॥ वनपर्वणि ७४ २५

नारीणां सम्मानार्हत्वं कथासरित्सागरे प्रमाणितम् । तद्यथा—

तास्तु काश्चन सद्ब्रह्मजाता मुक्ता इवाङ्गनाः ।

माः सुवृत्ताञ्छद्मदया यान्ति भूयणतां भुवि ॥ ४१.१८

बन्धुष्वपि राजतरुणिष्या मूर्धमती-रट्टा-मुगन्धा-रट्टादीनां राज्ञीनां घासन-वैदम्यं कार्यकौशलं च वर्णयति । तद्यथा मूर्धमतीविषये—

भर्तुर्नारीविषयेष्व तस्या भर्तृजयस्तथा ।

निष्कलङ्केन शीलेन नान्योग्यं गृह्यन्तामगात् ॥ ७ २००

रट्टा तु दुर्गावित् वीराङ्गना वसूवः^२

भारतीयमस्कृतैर्यमुक्तवैशिष्ट्येन वैदेशिका अपि प्रभाविता । तद्यथा विल्सनमहोदयोल्लिखन्—And it may be confidently asserted that in no nation of antiquity were women held in so much esteem as amongst the Hindus^३

अनपेक्ष स्त्रीणां विषये मध्यमा प्रतिपत्तिपादनीया । तद्यथा—

योषितो नरवन्धेत् न चास्मा विश्वमेव युधः ।

न चैवेष्ट्या भवेत्तासु न पिबन्तुर्न कदाचन ॥

विष्णुपुराणे १ १२.१०

१ Majumdar Ancient India P 326

२. विन्धाटिमार्गा पर्याप्ता नियन्त्रणमात्रया ।

दुर्गैव तथा देव्या कृता निहतकण्ठकाः ॥

३ Mill's History of India Vol II P 51.

सतीप्रथा

वैदिकयुगे स्त्रीणां जीवनकाले यदि पत्युर्मरणमभवत्तर्हि तासां स्वेच्छया पुनर्विवाह सम्भवत् । ईदृशो विवाहः प्रायशो देवता सहायोजितः । नि सन्दिग्धमेव सर्वेषु युगेषु कति-
पयस्त्रियः पत्युर्विद्योगमसहमान्ता प्राणान् त्यजन्ति स्म, किन्तु नासीत् किमपि बलाप्रियो-
जन स्त्रीभ्यः पत्युश्चिताया मरणाय । महामारतयुगे स्त्रीणां पतिभिः सह मरणेन परलो-
केऽपि सहगमनस्य स्पष्ट विवरण दृश्यते । तद्यथा—

यापि चैवविधा नारी भर्तारमनुवर्तते ।

विराजते हि सा क्षिप्रं कपोतीव बिबि स्थिता ॥ शान्तिपर्वणि १४५ १५

अनेनोद्धरणेनापि स्त्रीणां सहमरणं वैकल्पिकमेव प्रतिभाति । दशरथस्य स्त्रीणां सह-
मरणं नासीत् । न केवलं भारते, विदेशेष्वपि यत्र तत्र सहमरणस्य प्रथासीत् । स्कैण्डि-
नेवियादेशे युद्धक्षीरेषु मृतेषु सेवा पत्युश्चितासु प्रदत्ता बभूवुः ।

परवर्तियुगे ह्यनै ह्यनै सहमरणस्य विधानमधिकतरं प्राचलत् । समृद्धिशालिवर्गेषु
उच्चतमपरलोकगतिपरायणेषु समाजेषु च सतीप्रथाया विशेषप्रचारोऽभवत् । सतीप्रथाया
नारीणामुच्चादर्शस्य प्रतिष्ठाभूत्, किन्तु नि सद्यमेवास्या प्रथाया निर्मूलनमभिनन्दनीयमेव ।

बहुपत्नीत्वम्

धर्मशास्त्रेषु पुराणाणां कृते बहुपत्नीनां कदापि सर्वथा निषेधो नाभवत्, किन्तु स्त्रीणां
कृते बहुपतित्वं तु निषिद्धमेव ।^१ बहुपत्नीत्वाद् गृहपतेर्मर्हत् कष्टप्रसक्तुल्लेखितं वैदिक-
साहित्ये ।^२ एकपत्नीव्रतस्य शोभनरवमपि प्रायशस्तत्रैव वर्णितम् । तथापि कामिना यो-
परिचायकानां च बहूनां पत्नीनां संग्रहो नासीदसामान्यम् ।^३

पत्युः प्रेम यथा ममि स्यात् मम पुत्रे वा स्यात्, न तथा सपत्न्या वा सत्या पुत्रे वा
स्यादिति सपत्नीकुलस्य मनोवृत्तिरभवत् । सपत्नीभिः परस्परं सीहादैनं समाचरेयुरिति
धर्मशास्त्रकाराणां विन्ता यत्रचिदेव परिपालितमवदत्तामाधिकृत्यात् । सपत्नीनां स्वपतिं
बन्धकतुममिचारादयः प्राचरन् ।^४

१. तपसा महामारते—

म चाप्यधर्मं कन्वाणं बहुपत्नीकतां नृणाम् ।

स्त्रीचामधर्मं समहान् भवतु पूर्वस्य लहने ॥ आदि १६० ३६ ।

देवरेयब्राह्मणे च—

तस्यादेकस्य बह्व्यो जाया मयन्ति । नैवम्ये बहवः सहपत्यवः । १२ ११ ।

२. ऋग्वेदे १०.१५५.८ ।

३. अग्निर्देवतुष्टारोगो पतिरामोदित्रि कामिना तदेव परिचाययति मित्रा वा एतद्रूपं यत्नः य । तै० ब्रा०
१८४ ।

४. ऋग्वेदे १०.१५५ ।

समायणानुसारं तु महाराजस्यासितस्य द्वे पत्न्यौ बभूवुः । तयोरेका गर्भवती
जाता । अपरा तु

एषा गर्भविनाशार्थं सपत्न्यं सपरं ददौ ॥ वाल० ७० ३१

अम्पादेव गर्भान् सपरकृमारी जात ।

वैदिकपुराणैः कतिपयराजानां बहुपत्न्यो बभूव । हरिदचन्द्रस्य सप्तपत्न्योज्ज्वलन्त ।
तस्मात् वालान् प्रभृति आनुनिकयुगं यावत् बहूनां राज्ञा बहुपत्नीत्वमिति हासप्रमाणित-
मपि वर्तते । स्त्रीणां जत वा सहस्र वा तेषामवरोपस्थालङ्कारणाय नाधिकमभवत् । तेषा-
मन्त पुरं राज्ञाणां पदं तु भोगसामग्रीवद् बभूव । साक्षा नित्यमभिनवतरं सद्महृत् स्यादि-
ति मन्त्रिबिदूषकादीनां प्रयासोऽभवत् । न वक्तुं सत्तालीसा अपि तु विनालीसा वैदेशिकयो-
पि नाप्यौ राज्ञा कामरिप्सायां परितुर्पणाय येन कैनापायेन समुद्गीता । तत्र तयाकथित-
राज्ञोना दुर्द्वेषाभवदिति साहित्यवृत्तेषु प्रायशः श्रूयते । तया हि अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्तस्य
पत्नी हृद्यपदिका गामति—

अहिणवमहुलोल्लोखो मया तद् परिचुम्बितं धूयवज्रि ।

कमलवमद्गमेसणिष्णुवो मद्गुदरगिहृतिभोमि न कट् ।

एतच्छ्रुत्वा दुष्यन्तेन पूर्वप्रेम स्मरता प्रोक्तम्—

‘सहृन् कृतप्रणयोऽयं जन । तदस्या देवीवमुमनीमतरेण मनुपालम्भमवगतोऽ-
स्मि । सते मादृष्य मनुजनानुच्यतां हसपदिका-निपुणमुपालम्भोऽस्मीति ।’

कतिपयपदमंशाप्रकारा पत्नीबहुत्वस्य नृपस्य पर्यायवचनम् । तत् साधारणस्मिती
बहुपत्नाय निन्दितवन्तः । तद्यथा आपस्तम्बधर्मसूत्रे—

धर्मप्रज्ञामम्पन्ने वारे नाप्यो कुर्वीत । अन्यतरानात्रै कार्या प्राणग्यायेयान् ।

२५११ १२-१३

कायायनस्मृतौ

द्वितीयो वैव म पत्न्यो वहेर्द्वैतानिकाग्निभिः ।

जीवत्यो प्रथमाया तु ब्रह्मणेन सप्त हि तन् ॥ २०७

यदि प्रथमपत्न्या पुत्रा न सर्वयुस्तर्हि द्वितीयो विवाहः कार्य इति बहूनां शास्त्रका-
राणां मतम् । तथापि कौटिल्यमतानुसारं विवाहस्य पदवादष्टयं यावत् पुत्रीत्वत्तमे
प्रसौदर्येव द्वितीया पत्नी परिणयेया ।^१

१ वर्षाण्यन्तावप्रज्ञादमानामपुत्रा वन्त्या वा कर्तव्येति । दत्ता नि-द्रुद्रदत्ता कन्या प्रभवतीति । तत्र पुत्रायां
द्वितीया विन्दत । तस्यातिष्ठमं शुक्लं स्त्रीधनमं चादिगोदनिर्द्धं दद्यात् । चतुर्विंशतिपरपरं च
दण्डम् । पुत्रायां हि म्बि ।

उपभोग्यानि

विश्वस्याधिकाधिकवस्तूनि स्वोपभोगयोग्यानि कर्तुं मानव आसृष्टे प्रयत्नशील प्रवर्तते । सामान्यतो जीवनधारणाय भोजनपानवस्त्रादीनि अलङ्कुरणाय स्नानप्रसाधनादीनि, विधनाय गृहवास्तुशयनादीनि, पर्यटनाय यानसंस्कारादीनि उपभोग्यानि भवन्ति । उपभोग्यवस्तूनि बहुलोकतुं तेषामधिकतमोपभोगक्षम स्वरूपभाषातु च मानव प्रयतते ।

आहार

भोग्यपदार्थास्तु प्रायेण त्रिविधा —

(१) वनस्पतिभ्य प्राप्तव्या —अन्न-फल मूल-फुल्ल-नाल शाक तैल-गुड शर्करादयः ।

(२) प्राणिभ्य प्राप्तव्या —मांस-दुग्ध दधिघृत-वसा-मध्वण्डकादयः ।

(३) भूपर्मेभ्य प्राप्तव्या —खन्यादयः ।

आहारेषु मांसवसाण्डकानि सामिपाणि क्षेपास्तु निरामया ।^१

मांसमाग

मांसभोजन सूक्ष्मप्राचीनकालत प्रायश सर्वेषु देशेषु कालेषु च लोकप्रियमभूत् । आयुर्वेदानुसारं 'मांसभोजन स्वास्थ्यकरं स्वादिष्टं च भवति । तस्य प्रशंसनीयमेव' ।^२ वैदिक-यज्ञेषु देवभ्यो मांसभोजनसमर्पणस्य रीतिरासौत् । पश्चात्तदेव भोजन सादितव्यमभवत् ।^३

१ अश्विषि आहार —मांसं, मध्व, लेह्यं पेयम् । तत्र भोज्यं मत्तव्यजनादि । व्यजनाभ्युपस्य शाकस्य दशा दश —

मूलपत्रकटीरामफलकाण्डमरूढकम् ।

त्वक्पुष्पं कण्टकं चेति शार्कं दशविधं स्मृतम् ॥

मर्त्यं त्वञ्जलायादि । पेयं द्विविधम्-अग्निनिष्पाद्यम्, इतरञ्च । तत्र पूर्वं मृषास्यन् । त्वञ्च द्विविधम्—सुरगादिनिर्व्यूहकृतम्, मांसनिर्व्यूहकृतं च । यदग्निनिष्पादनं पेयं तद्विविधम्—सन्धानकृतं मित्ररश्च । तत्रापि द्राक्षितमद्राक्षितं च । तत्र यद्गृह्यतिष्ठितिकादिजलेन संयोज्य क्रियते, तद् द्राक्षितं पानवास्यम् । यद्द्राक्षकौषेन घाल्योचापलानि संयोज्य निष्पाद्यते, तद्द्राक्षितं रसास्यम् । लेह्यं त्रिविधम्—राग, चूण, द्रव इति । तस्य स्वाद लवणाम्लकटु । कामशास्त्रे ११ १६ टीका ।

२. चरके स्मृत्याने २७ ३०७—३१० ।

३. अथर्ववेदे १ १६२, ८ ४३ ११, १० २७ २, १० ८६, १० ४१ अथर्ववेदे १२ ४, ५ १८, १.२१ ६ । घालयद्द्राक्षणे ३ १२ २१ श्वेतरेवद्द्राक्षणे ३ ८ । परवर्तिषुमे नैषधचरिते गवालमामुस्तिष्ठितमतिविशममकार्थम्—

अथार्य आशि मां वीक्ष्य हन्यमानामयं मुदा ।

अतिविशमस्तथा बुद्ध्या मन्दो मन्दं न्यवर्तते ॥ १७ २००

विन्तु वैदिकयुगेऽपि मासे दोषो विदितमेवासीत्, यतो नामास्य येनास्य भोजन नियमितम् । तद्यथा—यज्ञरमणे दोषिता मांसं न खादतु । तपस्विभिर्मांसं न खादितव्यम् ।^१ यज्ञायज्ञी-
यसाममृतवेत्तारो यावज्जीवनं मांसभोजनं न कुर्यान्तु ।^२ मासस्य दस्य शुभ्यतिरपि मासत्याग-
मुद्दिश्य निम्पिता ।^३ आचार्या 'तपावर्धनं आरम्योत्सर्जनपर्यन्तं मांसं न खादतु' इति
विधानमासीत् ।^४ मनुष्यैर्विधौ मांसभोजनं सम्मतमासीत् । तत्रापि अमासा मनुष्यैः
रोति प्रायतंत । तत्राप्यो महापुरुषाञ्जदन् मातुर्द्वयिष्टं तनूनाम् । शरीरिणामहिंसकं कुरु'
इति ।^५

एभिर्मन्त्रेणैः स्वष्टं प्रतिपाति यद्वैदिकयुगेऽपि कश्चित् प्रतिष्ठितं ऋषिर्वास्तमासीद्येन
मांसभोजनमाभ्यात्मिकायुदपथे प्रतिबुद्धमपावनं च भवत् ।

उपनिषद्युगे तपसा तत्त्वज्ञानेन च मुक्तिं साधनीयासीत् । तदानीं यनस्य महिमा
हीनोऽभवत् । तपसा जीवनविशुद्धिं सम्भाविता । अस्मात्कारणादपि मांसभोजनस्य
तपस्विवर्गस्य नेष्टव्यं प्रतिपादितम् । अयमेव मांसभोजनपरित्यागादर्शो मुनिवर्गं सकल-
समाजेन गृहीत । 'मुनीनां जीवनविधिर्गृहस्थैरपि यथाशक्यं ग्राह्य' इति भारते सनातन-
विधिरभवत् ।

बौद्धजैनसंस्कृतिषु हिंसाया विरोधो ध्रुवः बभूव ।^६ मांसं तु हिंसया विना न लभ्यम् ।
घनं घनैरनुयायिनस्तु द्वयोः संस्कृतयोर्महाविरता सामान्यतो बभूव । तेषां सख्या
पुरातन्यपिकासीत् । तेषामादर्शेन समाजः प्रभावितः । जैनसंस्कृतो मांसपरित्यागाय विधिष्ट
साहित्यं विरचितम् । तदनुसारं अयं पद्योर्मांश्च खाद्यते स्म स पूर्वजन्मनि माकतुर्मांसा,
पिता, भ्राता, भगिनो, स्त्री वासीन् ।^७ महाराजाशोकः स्वकीयपाकघातायै पशुवधं
निषेधितवान् लेखितवाक्ये—प्राणिनामहिंसा साधुष्व ।^८

महाभारते यद्यपि स्वास्थ्यास्वाददृष्ट्या मांसभोजनस्य सर्वोत्कृष्टं प्रतिपादितम्,

१ शतपथे १४.१.१.२९

२ छान्दोग्योपनिषदि २.१९.३

३ शतपथे १०.९.१.१ । न यद्वै वा अरिमन् लाके पुङ्गवोऽन्नमसि तदेनममुं मन् लाके मर्यति । शतपथे
अपरं च ११.६.१.३ तं होतुरित्ये वा इमे अश्वानमुमिन् लाके अश्वत तान् वयमिदमिह
मतिरामहे । कौशात्रिकिन्नाद्यने ११.१३ अमुं मन् लाके पशुवाः पशुवाः पशुवाः पशुवाः ।

मांसमन्यविशामुत्र कस्य मांसमिहास्वहम् ।

एतं मांसस्य मांसं प्रवदन्ति मनाविणः ॥ मनुस्मृतौ ५.७७

४ आपस्तम्बधर्मसूत्रे ३.३.१५

५ पाररररगृह्यसूत्रे १.३.१५

६ तथा हि बौद्धमतानुसारं २८० कृष्टे । बुद्धचरिते ७.३.१५

७ जमदग्निचरिते द्रष्टव्यम् ।

८ पृथग्विशिष्टान्तोऽयं प्रथमशिलालेखेऽपि अशोकैनापमग्निमासः प्रवदितः ।

तथापि सात्त्विकतासर्वधनदृष्ट्या मासभोजनादिरति प्रबोधिना । अहिंसकस्तु सर्वेषां प्राणिनां माता च पिता चेत्युपदेशः ।^१ भागवतेऽपि प्रोक्तम्—

भृगोष्ट्रस्तरमर्कस्त्रिसरोसृष्ट्यगमसिका ।

आत्मनः पुत्रवत्पश्येत् तरेषामन्तरं कियत् ॥७॥ १४.९

वैदिकी हिंसा हिंसा न भवतीति सिद्धान्तेन भारते यज्ञकर्मणि श्राद्धकर्मणि च मांसं सदा प्रोक्षितं भक्षितं च ।^२ यज्ञेभ्योऽन्यत्र मनुष्याभोजनं निनिन्द ।^३

भागवते समासयज्ञानां घोरविरोधो वर्तते । पुराणेष्वस्मिन् यज्ञार्थं मुनिजनाचितम् श्रेष्ठं मतम् ।^४ स्वन्दपुराणे आयुर्वेदप्रसिद्धानां मासभोजनगुणानां निराकरणं भृशं प्रकटितम् ।^५

महाकविबाणेन मासविरतिप्रसङ्गे प्रोक्तम्—‘आहारा साधुजननिन्दितो मधुमासादि ।^६ तथापि रसास्वादान्वेषिणो नागरिका मासुतेमनरसाद्विरता कदापि न बभूवुः ।

आहारविवेको महता मनसि सदावर्तत । तद्यथा विवेकानन्दो समर्थयति—‘My body and mind have nothing essentially different from the food I ate. . . It naturally follows that both this thought and the instrument will be modified by the food we take.’^७

भोज्यानि

सिन्धुसम्पत्तायां युगे यवगोधूमशालितिलादीन्यन्नान्युत्पादितानि । तत्रत्यनिवासिनां भोज्यानि तैरन्नैः निमित्तानि । सिन्धुप्रदेशे तत्रा दुग्धदायिना पशूनां संख्याऽप्यधिकासीत् । सामान्यतो दुग्धनिमित्तखाद्यानि प्रियतराणि बभूवुः ।

वैदिकयुगे भोज्यान्नस्य त्रिचिष्टगुणा विभाविता । तथा हि—‘यस्मिन् विश्वानि पौंस्या’ आदिवाक् सर्वभोज्यविषयकं तेषां ज्ञानमुत्कृष्टमेव प्रतिभाति ।^८ अपरं च मधु, घृतं, सोमश्च दिव्य भोजनमभिमतानि । तद्यथा ऋग्वेदे—

१ अनुशासनपर्वणि ११४, ११५, ११६ अध्यायतः

२ मनुस्मृतौ ५. २७, ४२, ५२ महामारुते वनपर्वणि २०७५—१५

३ मनुस्मृतौ ५. ४८-५१

४ भागवते ७. १५ ७-११, १२. ५. १२

५. नागररस्ये २१, २२५-२३७

मासभोजनेनापि शिरोमण्येषां नारोण्या च विज्ञेयतोऽग्नियज्ञयो भवतीति हारवर्द्धविस्मयविपालदत्तः टी० ए० वाचस्पतयः तथा टी० टी० एम. वसन्तोनगरः सर्वं तैत्तिरीयब्रह्मणो मन्त्राशिरं दूदयते ।

६ कादम्बर्या ३२ पृष्ठे ।

७ Complete Works of Vivekanand Vol IV p. 2

८ ऋग्वेदे १. ५-१, १. ४३ ७, १. ४६. ९ ।

सोम एकैभ्यः पक्वते घृतमेके ऽपासते ।

येभ्यो मधु प्रघावति तान्निदेवापि पच्छात् ॥ १० १५४ १

ओदनो वैदिकानां स्वादिष्टं भोजनं बभूव । ओदनो नानाविधं पाच्यते स्म ।
तद्यथा नामभिरेव परिचीयते—क्षीरपाकीदनः, दध्मीदन, मुग्धीदन, ठिलीदन,
मासीदन, घृतीदनश्च । सर्वथेष्ट आसीत् पंचोदन । स तु पचानां स्वादुद्रव्याणां
समाहारं सङ्कलितः ।^१ दुग्धनिमित्तानि भोज्यानि नवनीतमम्बामिक्षादीनि बभूवुः ।^२
आर्षाणां पक्वाभ्यानि पक्विररम्भापूपपुरोडाशघानादीनि बभूवुः ।^३ सक्तुर्भोजनं वैदिककालतः
प्रायः सर्वत्र लोकप्रियमभूत् ।^४ वृषरः सङ्कलितान्म्यामपच्यत ।^५ सङ्कल्य भृष्टा परिवाप
इति श्रुत्यार्तं खाद्यान्नं वृतम् ।^६ वाजिनमनूष्णदुग्धदधिसम्मिश्रणैर्नात्रियत ।^७ पयस्या
वाजिनवदभूत् ।^८

द्विविधपशूनां मासानि पाचितानि । मासस्य घृण, कृत ।^९ भोजनेन सह दुग्धम्,
दधि, मधु, घृत च खादितानि ।^{१०} लवणस्य मिश्रणैर्न घनिकानां भोजनं स्वादिष्टं वृतम् ।^{११}

भोग्यपदार्थानां वैविध्यं वैदिककाले सुपरिचितमेवासीत् । तद्यथा—रातपयग्राहणे
सप्तदशविधायां भोग्यानामेकवारमेवोपभोगः सूचितः ।^{१२} दुर्येनैर दशविधानि भोज्यानि
संस्कृतानि ।^{१३}

पशून्मासानां भोजनं वैदिककाले नातिलोकप्रियमासीत् । कमठमूलं शातूकमु-
दुग्धरसं च शफरमाहिमं चन्दूनि भोज्यानि प्रतिभान्ति ।^{१४}

१ वैदिकशब्दप्रत्यये तया बृहदारण्यक ६.४ ।

२ शतपथे १.८.१७, ३.१३७ ।

३ ऋग्वेद ३.१०.१—८, ४.२४.५—७, वाजसनेयिमहितायां १९.२७ अथर्ववेद ४.७.१;
तैत्तिरीयब्राह्मणे ३.७.५ ।

४ शतपथे १०.९.१७ पचन्ने स्वमातृश्लमकस्यायाम्, नैषधीवचरिते २.८५ ।

५ पञ्चविंशब्राह्मणे ५.२ ।

६ तैत्तिरीयमहितायां ३.१.१०.१ ।

७ तत्रैव १.६.३.१०, शतपथे २.४.११ ।

८ तैत्तिरीयमहितायां २.३.१३.१ ।

९ ऋग्वेद १.१६.१३ नै. सं. ६.३.११ ।

१० अथर्ववेद ९.६.३९—४४ ।

११ तत्रैव ७.७.१, छान्दोग्य ४.१७.७ ।

१२ शतपथे ५.२.३, ८.४.४७ ।

१३ शतपथे ३.३.२० ।

१४ अथर्ववेद ८.३.४५, ४.३४.४, ५.१७.१६ ऐतरेयब्राह्मणे ७.१५, पञ्चविंशब्राह्मणे २६.६.४ ।

शोचनमायुर्वेदग्रन्थेषु विद्यते ।^१ सामान्यतः प्रतिदिनं जनास्त्रिभोजनमकुर्वन्—दिनस्य प्रथमभागे प्रातराशौ लघुभोजनमासीत्, मध्याह्ने राशौ प्रथमप्रहरं च पूर्णभोजनं बभूव । जैनसंस्कृतौ रात्रिभोजनस्य परित्यागो विहितः ।

समुद्दिशालिनामुच्चवर्गोपाणा नागरिकाणां भोजनसौष्ठवं सदैव सवितासमभूत् । अस्मिन् प्रसङ्गे महाप्राणि भाजनपात्राणि, रत्नमण्डितभोजनमण्डपा मनोरजनाय सम-हारोभूतानि च दारतानि चोत्प्रेक्षणीयानि ।^२ राजकोयभोजनविधे रसिकत्वं शोहर्षस्या-नेन दलावेने निर्दिष्टम्—

न पश्यिष्य पिङ्गजनस्य भोजने तथा यथा योषतपिघ्नमोद्भूय ।

अपारभृङ्गारभय सपुन्मिषन् भूश रसस्तोषमघस्य सप्तम ॥

भोजनस्य पचनार्थं स्वालो-कटाहोत्पादय सम्प्रयुक्ता ।^३ कुण्डिकाकपालमन्-दारावाद्यं भाजनाय पानार्थं वा पात्राणि बभूवुः । तितलसुरादयोऽनस्य शोधनार्थं प्रयुक्ताः ।

धूमपानं ताम्बूलं च

भोजनानन्तरं धूम्रगन्धस्य पचनपासात् । तदर्थं धूम्रवर्तिका निर्दिता । प्रायोगिक-वर्तिकाया पचनशब्दद्वयाणां मिश्रणमभवत् । स्नेहिकवर्तिकाया वसापृतजोषकादीनां मिश्रणमासीत् । गिराविरचनवर्तिका ज्योतिष्मजोहरितालमन् शिलागुह्या मागेन रचिता । धूम्रगन्धस्य वर्तिका हस्तद्वयोर्पाया नालिकाया सदाजिता । धूम्रपानस्यातिमात्रा वर्जिता-श्रीत् ।^४

धूम्रगन्धानन्तरं ताम्बूलग्रहणमभूत् । ताम्बूलश्रेष्ठे बहुविधाना मुखशोषकानां पाचन-शक्तिसर्वप्राप्तौ स्वास्त्रविषादकानां च द्रव्याणां निषातं कृतम् ।^५ ताम्बूलस्य सर्वाधिकं महत्त्वं राजसमाशु बभूव । राजकुमारोऽप्य ताम्बूलपण्याय ताम्बूलकरकूवाहिम्यो नियुक्तः । ताम्बूलकोपं करकू इति ख्याते स्वर्णरजताभ्यां निर्मितो मणिजटितोऽभवत् । पञ्चदशहान्ति मणिजटितोऽभवत् । ताम्बूले मयोत्पादकानि वृद्धिबकादीनां रूपाणि निषाय

१. समुत्प्रेक्षणीयानां नागरिकाणां भोजनसौष्ठवं विद्यते ।

२. मोत्रावलीपत्राण्ये दूतत्राण्ये च ।

३. महाभाष्ये २१३, ४२१०

४. निषेधविरूपपरिवर्णस्य चरकसंहिता ५.२०५२ द्रष्टव्या ।

५. चरकसंहिता ५, ७१—७४

भोगिनां दिस्पयापानेन परिहास कारित ।^१ कामभावस्योद्दीपकत्वात् ताम्बूलभोगस्य निषेधोऽपि समर्पित इवापि ।^२

बधोना मुखेषु ताम्बूलवीटी काव्यं पठन्तीति गङ्गावतरणे निदर्शयति नीलकण्ठ —

कथितामफत्तद्वीटी बालिदासमुखेऽर्पिता ।

पत्युर्मुखे तु सा गौरा परम निगमाक्षरम् ॥

पंचम

पेपेपु शीर्षस्थानीय जलमेवास्ति । पश्चात् दुग्धमधुनी, फलपुष्पकारणमूलादीनां रसा लोकप्रियाणि पेयानि सन्ति । पुरा सोमो मघ चासाधारणे पेपे बभूवतु । नागरिकेभ्य स्वास्थ्यप्रदं शुद्धं च कूजल प्रदातुमेव सिन्धुसम्यतायुगे सुव्यवस्थासीत् ।^३

वैदिकजलस्य दिव्यस्वरूपमदर्शितम् । जलं शुचिताया प्रतीकमेव कल्पितम् । तस्मात् देवा अपि शक्तिसचयं कुर्वन्तीति वैदिकधारणा ।^४ परवर्तिदुगे विविधप्रकाराणां जलानां स्वास्थ्यदृष्ट्या पर्वलोचनमायुर्वेदग्रन्थेषु कृतम् । अशुद्धजलस्य परिशोधनायानुसन्धानानि कृतानि । कृत्रिमीकरणेन, रवितापेन, कतकविस्रग्निमुक्तादीनां परिस्पर्शनेन वस्त्रक्षरणेन जलस्य शोधनं विहितम् । जलस्य सुगन्धोकरणस्य शीतलीकरणस्य च रीतिरासीत् ।

भारते सर्वत्र दुग्धं लोकप्रियमभूत् । सिन्धुसम्यतायुगे दुग्धदायिना पशूनामाधिव्ययमभवत् । वैदिककाले घनिका निर्घमा प्रायः सर्वेऽपि वर्णाश्रमिणोऽधिकाधिकसह्यका गां परिपालयन्ति स्म । राजा यथा सख्योपलप्ता बभूव । दुग्धस्य प्रचुरप्रशसां विद्यते माहित्यग्रन्थेषु । तद्वत्—प्रियं दुग्धं न काम्यम् । दुग्धं वै जीवनं प्राणा वा ।^५ धारोऽणं दुग्धं पीतमीषदुष्णं वा मधुशर्करामिश्रितमास्वादितम् । घृतमिश्रितं दुग्धं पोषणमासीत् ।^६ आयुर्वेदशास्त्रेषु विविधपशूनां दुग्धानि स्वास्थ्यदृष्ट्या विविक्तानि सन्ति ।^७

१. जैमिनीयब्राह्मणे १६.२०, १७५.

२. स्कन्दपुराणे नागरखण्डे । ताम्बूलमुपभुज्यन्तं कामासक्ता भवन्ति ।

३. Piggott Prehistoric India p 171

४. ऋग्वेदे ७.४४

M महामाष्ये ८.७८ ८५

५. शतपथे २.५.१ १५.९.२३, ३१ । अश्वत्थं क्षीरमोज्ज्वलमिति पञ्चतन्त्रे १.१३९.

६. अथर्ववेदे ७.७३.१, शिल्पशास्त्रे

७. चरकसूत्रप्रधाने २७.२१४—२२१, सुश्रुतसंहितायां दुग्धवर्गे ४५.१—५५.

सोमरम

सोमस्तु आर्याणां प्राचीनतम पेय । सोमयज्ञे देवेभ्य सोमस्य समर्पणं क्रियते स्म । सोमाय सोमवन्नो प्रदधमुपयुक्ताऽमून । सोमवल्ला मुञ्जवत्पर्वते खदधिना । तस्मात्प्रदेता-
द्विक्रमार्थं वल्लोय भारते आनीता ।

सोमवल्ली उरूषे भुसलेन कुट्टिता घिलापट्टके वा प्रग्न्या पिष्टासीत् । परचाद्रूर्णस्य पवित्रेण शोधिता । तस्मिन् रसे दुग्धं दधि घृतं यवश्च मिश्रितानि । सोमस्य गन्धो रमणीय आसीत् । वैदिर् कविभिरस्य श्रीः प्रयो नमश्च प्रशंसितानि । इहाद सोमस्य मधुर आसीत् ।

सोमपानेन बह्वो लाभो आसन् । तथा हि वक्तृताशक्तिसर्वार्थेन दीर्घजीवनं प्रतिभा-
विकसनमाध्यात्मिकं शीघ्रं च सोमपानेन सम्भावितानि । सोमपायो यशस्वी भवति । सोमस्तु मानवताया वल्याणम् । सोमेन धर्मप्रवृत्तिर्वर्धतेऽभिनवचेतनाया स्फुरणं भवतीति वैदिग्धारणा ।^१ सोमो मनस पापानि दूरं कृत्वा सत्यं सर्वार्थयति मातयति चासत्यम् ।^२

सोम ईयन्मादश्च आसीदिति सत्यम् । किन्तु सोमो नासीत् सुरेति स्पष्टमेव । शतप-
थानुसारं सोम सत्यस्याम्बुदमस्य प्रकाशस्य च कर्ता भवति, सुरा चासत्यं पतनमपकार-
मेव ।^३ अपरं च

सुवितानं विप्रितुषे जनाय सक्रवामकच यचसो पस्पृषाते ।

समोर्धत्ताय धनरद्वीयस्तद्विमोभोऽवति हृत्पासत् ॥ ऋग्वेदे ७.१०.४.१२

आ रसा विशन्त्याद्रव सोमास इन्द्रं पिबेण ।

श ते सन्तु प्रचेतसे ॥ ऋग्वेदे १.५.७

परपतिमुने भारते सोमा दुर्लभशायोऽभवत् । तथा सोमस्यायां चतुर्विधतिलज्ञा प्रमिता ।^४

सुरा

वैदिकयुगं सुराया गुणा अवगुणश्च सुररिचिता आसन् । वैदिकसाहित्ये वञ्चविदस्या
प्रशंसा विद्यतेऽयं सुरनिन्दा आस्ति ।^५ यज्ञेऽपि सुरासमर्पणमक्रियत् । मनोरजनस-

१ ऋग्वेदे ८.४८

२ Macdonell Vedic Mythology p 109 ऋग्वेदे ७.१०.४.१२

३ शतपथे ५.१.५.२८

४ मुद्रगर्भदिवागी । १ कसितुय्याने सोमप्रवरण विशेषविवरणं द्रष्टव्यम् ।

५ प्रमाणादत्र निर्दिष्टं ऋग्वेदे १.११४.७, १०.१३१.४५ अथर्ववेदे ४.३४.३ त्रिन्दागर्भं निर्दिष्टं
ऋग्वेदे ७.८६.१, ८.२.१२ मैत्रादिमीमं १.११.५

भासु सुरापानान्विताना कलहाना प्राचुर्यमासीत् ।^१ सुरापानं तु पापप्रवृत्तोक्तं प्रवर्धना-
येति प्रायः समर्थितम् ।^२

अर्थशास्त्रे चरकसुश्रुतयोः सहितयोश्च बहुविधानां सुराणामुपकल्पनविधयो वर्णिता
वर्तन्ते । असंख्यकानि सन्नोपकरणानि विद्यन्ते येषां मोमेव सुरा निर्मिता । तद्यथा मूलकल-
पुष्पधान्यमयजनपत्रबीजगुडशर्करावल्कलमग्यादीनां सुराः परिद्रष्टव्याः । चरकसंहिताया
चतुरशीतिविधीनां सुराणमुल्लेखो वर्तते । तदनुसारं सुरासवेन मनसः क्षरोरस्य च बलं
वर्धते, निद्रा नश्यते, शोकास्त्रोविनाशो जायते, मनश्च प्रसन्नं भवति ।^३ सुरापाने संयम
कर्तव्यः, अन्यथाधिकपानेन बुद्धिः धैर्यं स्मरणशक्तिश्च विनश्येयुः ।^४

रामायणानुसारं पानभूमिरापानकं वा सुरापानिना मनोरंजनार्थमभवत् । पानभूमौ
स्वर्णमयान्यासनानि, पानाय स्फटिकरचितानि महार्घपात्राणि स्वर्णवटाश्चामवन् । राज-
कीयपानभूमौ नृत्तममोतबाद्यादिभिर्मनोरंजन विधातुं कन्यका नियुक्ता आसन् । पानभूमौ
घरातले पुष्पाणि विकीर्णानि ।^५ कामसूत्रानुसारं नैमित्तिकमासीत् समापानकं यत्र सम्भूय
समन्तात् पानं कृतम् । नित्यमासीत् सरकास्थं पानं यत्र नायिकया सह पानं प्रतिदिनं
कृतम् ।^६ अर्थशास्त्रानुसारं पानभूमे सुप्रबन्धाच्च राजकीयनित्यव्रणमासीत् ।

सुरापानस्य निन्दा सर्वैर्मनीषिभिः कृता ।^७ 'ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणो वानप्रस्थाः संन्या-
सिनो वा कदापि सुरास्पर्शमपि नाकुर्वन्तु' इति विधानं महाभारतानुसारं शुकाचार्यः सुरा-
पानं ब्राह्मणेभ्यो निषेधितवान् । तथा हि—

यो ब्राह्मणोऽथ प्रमृतीह कश्चिन्मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।

अपेतधर्मो ब्रह्महा चैव स स्यादस्मत्सोकेऽवहितः स्यात् परे च ॥ आदि० ७१ ५४

रामायणेऽपि प्रोक्तम्

न हि धर्माव्यसिद्धयर्थं पानमेव प्रशस्यते ।

पानादर्थश्च कामश्च धर्मश्च परिहीयते ॥ किष्किन्धा० ३०.४६

बौद्धजैनसंस्कृतयोः सर्वत्र सुराया दोषा आकलिताः । परिणामतः सर्वेऽपि सद्बुद्धि-

१ श्रग्वेदे ७ २ १२ शतपथे १.६.३ ४.५.५ ४ २१. ५ १ २ १२ ५.१ ५ २८ । बिरुणा कृतेऽपि सु-
रायाः समर्पणं कृतमिति शतपथे ५.५.४.२७

२ श्रग्वेदे ७ ८६ ६

३ चरकसूत्रस्थाने २५ ४९, २५ ५१

४ रामायणे २ ११४ १४, ६ १ २२ २४, ५.११.४ २८

५ कामसूत्रे १ ४.३७—३८

६ श्रग्वेदे ७ ८६ ६, शतपथे ५ ९, ५ २८ काठकसंहिताया ११ १२; छान्दोग्ये ५.१ २८ आपस्तम्ब
धर्मसूत्रे १ ७२१ ८ मनुस्मृतौ ११ ९३, ९४, महाभारते शान्ति० १११ २९, ३५ २० अर्थशास्त्रे
सुराध्वंसाप्रकरणे व्यसनाधिकरणे च ।

परायणा गृहस्था सुराया विरता बभूवु । भारतोपकयासाहित्ये सुराणामोद्भवानि पानानि
निर्दिशितानि ।^१

अन्यपेयानि

वेदिककालतः कीलाल मादक पेयमासीत् । मधु सर्वेषां सर्वत्र प्रियं पेयमभवत् ।
मधुपर्कविधौ मधुन प्रतिष्ठास्थानं सुविदितमेव । इक्षुरसो भारते सर्वत्र लोकप्रियोऽभवत् ।
फलाभां रसोपवत्पने आम्रजम्बुकदलौद्रादादीनामुपयोगोऽप्रियतः ।^२ एवमपि रस कवि-
पदवृत्ताणां पत्रपुष्पैश्चोपकल्पितः । मारिकेलजलं समुद्रतटवासिभ्यः प्रियमभूत् ।

वनेविहारकाले जना मधुमाधवोपानमकुर्वन् । तस्या निर्माणं मधुनोऽभवत् ।^३
इतिवृत्तमहोदयस्य लेखानुसारं श्रोष्टस्य सप्तमे शतके भारते 'चाय' पानस्य प्रचलन-
मासीत् ।^४

ऋतुबनुसारं पेयानामुपयोगिता निर्धारितासीत् । तस्यां वाक्यमोभाषामाम्—

सहकाररसाचिता रसाला जलभक्त कल्पपानकानि मन्वा ।

मृगलावरता मृतं च दुग्धं स्मरत्तजीवनमौषधं निदाधे ॥ अष्टादशमध्याय

मोजनस्य पानम् च पश्चान्न बभूवुः प्रियद्रव्याणामुपयोगं कृतः । महा० तमा ५ ६९

स्वास्थ्यसाधनानि

प्राया नागरिकाः प्रतिदिनं तावन्मात्रं ध्यमं न कुर्वन्ति यावान् तथा स्वास्थ्यभारणामा-
वश्यन्ती भवति । तथा कृते नित्यभ्यासामस्यावश्यवता वनते । शरीरे आङ्गिकसौन्दर्यं कर्म
व्यवासापापादुभयं भ्यासाम् साधयोगः । श्यापामोद्भवान्याङ्गिकसौष्ठवानि महामारते
वर्णितानि—

पश्य बाहू सुवृत्ती मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।

ऊरू परिधसङ्क्रान्ती सहत चाप्युरो महतः ॥ आदिपर्वणि १४० ९

१ अमरकोशश्लोके २२०, मत्स्यपुराणे २९१, बुध्मजातके ५१२ महापुराणे ६ २८९

२ रामायणे २ ९१ १५, महाभारते ३ ३५.३

३ महा० आदि ७६ ३

४ तट्टादुमहानुवादे वागार्थने ५० ९०, १३५

पुनः रात्रकृपारा प्रविष्टिनं व्यापाम कृषन्ति स्म ।^१ आधुर्वेदानुसारं व्यापामेन शरीर-
रम्य मांसं स्थिरं भवति, कृष्णस्य मानवस्यापि शरीरं मुदग्नं जयते ।^२

व्यापामाये प्रातः काले सुषोतमोऽभिमतः । प्लवोत्पत्तं वाङ्मत्तमास्कन्द. मल्लयुद्धं
दग्दुद्धं मुष्टियुद्धमायुधयुद्धं च व्यापामाङ्गानि श्रमितानि ।^३

समुद्विगाहितानां व्यापामाये विशेषम्यानानि निर्मितानि । तत्र व्यापामभूयो
व्यापामोरयोगिनामुरकरणानि समुद्भूतानि । बद्ध. समवयम्का. सदैव व्यापामं
कृतवन्तः । व्यापामकात्रे तेषां शरीरेषु स्वेदविन्दवोऽगोमन्तः ।^४ व्यापामविधि. सम्यक्-
प्रकारेण वैज्ञानिकनियमानुसृतं विवृणुतः ।^५

सौन्दर्यसाधनानि

मानवः शरीरस्य नैष्ठिकसौन्दर्येण परिकुष्टं न भवति । शरीरस्य प्रतिपारे स्त्रीणां
शेषः स्वभावतः सविशेषं वर्तते ।^६ निम्नमेव शरीरस्य सौन्दर्याभिवृद्धये नवतराणि उपा-
दानानि उपकल्पितान्येव । अयोऽशात्रियये प्रवृत्तिरियं वास्मीहिना प्रयागिता—

नाभृष्टनी नाभृष्टी नाश्रयो नापमोयशान् ।

नाभृष्टो न विनाङ्गो नासगम्पत्र विप्रते ॥ बाल० ५ १०, ११

कश्चिदने यत्रान प्रतिचाराश्रमका इव प्रयानां स्वरिचाराकाशेना वेद्यमूया निरपार-
यन् । कर्मोरस्य हृष्यं परिवारकाणां वेद्यमूया क-हृष्येन श्रिता—

स्वर्णकेशकपत्राङ्गुल्लङ्घ्योऽनघ्नः ।

वदन्ता निरुद्धादिनष्टविशेषनिककाङ्क्षा ॥

अराङ्गप्रयोगोदमन्थयोऽनघ्नरेषया ।

निर्गोर्गङ्गकेशेनातवदहृष्योपशोनिता ॥

अथगम्बरगुच्छानेलेम्बेदुम्भितमूनमाः ।

प्रच्छादिनार्थशोऽनघ्नकान्धुकाङ्क्षयोपरा ॥ शत्रुतर्ङ्गिण्या ७ ९२८.९३०

१ समानार्थे ०१ २४

२ सुप्रसूतं वि'क' ० ४ अ'वाचय

३ कृतमूत्रे १ मशार्कचरिते

४ काष्ठप्रथा १० कृ' १

५ सुप्रसूतं हृष्यं वि'क' मशार्कचरिते ०८ ३५—८०, ४५—८३

६ अ'कर्म'हृष्यं मूत्रप्रदाये ७ ३३, ३०

७ अ'वेद १ ०, ५५

दोषनिराये बौद्धकान्तिकप्रसाधनादौना सूची वर्तते । तद्यथा चण्डादन परिमद्दन महा-
पन सदाहन, आदास, अजन, माला विलेपन, मुखचुष्मक मुखलेपन, हृत्पत्रपथ, शिखा-
वध, दण्डक, नालिक, खम्प, छत, बिभ्रुपाहन, उण्होसं, मणि बालवोजनि, ओदातानि
वत्यानि दोषदसानि ।^१

दन्तधावनम्—

प्रातरुपाय सर्वप्रथम दन्तधावन करणीयमिति नियम आसीत् । दन्तकाष्ठप्रयोगार्थं
वृक्षाणां घटनमायुर्वेदानुसारं कृतम् । जना दन्तकाष्ठस्य शिरोभागं कूर्चोक्तस्य सैत्तेन मधुना
बाजमिषिष्य संपवत्रिरुत्तानेजोवतोचूर्णे दन्तेषु घर्षयन्ति स्म ।^२ दन्तधावनस्य लाभो
वैज्ञानिकदृष्ट्या पर्यालोचिता । तथा हि—दन्तधावनेन श्रेष्ठे स्वस्थे भवत मुखात् मुग्ग-
घनि-सरति । भाजनस्योदरगमनमार्गं परित्यज्यति । मोक्षने पित्तकफादीनामशुद्धद्रव्याणां
सम्मिश्रणं न भवति । मोक्षस्वादनशक्तिरपि वर्धते ।^३ विलासिनामुपयोगार्थं सप्ताह-
पर्यन्तं विविधभोजनेषु दन्तधावनं संस्कारितम् ।

केशसंस्करणम्—

दन्तधावनस्य पश्चात् स्नानविधौ प्रागेव केशसंस्करणमक्रियत । प्रतिचतुर्धदिनं दमधु-
कर्तनं प्रतिपक्षमदिनं प्रतिदक्षमदिनं वा केशकर्तनं नापरिकं कर्तव्यमिति दासत्यायन ।
स्त्रियोगेऽपि केशकर्तनमकारयन् । पुरुषाणां हव्यनुसारं दमधुकेशादीनां पूर्णमासिकं वा कर्तनं
कृतम् ।

अङ्गमर्दनम्—

व्यायामस्य पश्चादङ्गमर्दनं विधेयमासीत् । पादाम्ना मर्दनमुत्सादनमिति हस्ताम्ना
गिरोज्ज्वलकर्मं शेषमर्दनमिति शेषाङ्गेषु मर्दनं सवाहनमिति कथ्यन्ते । प्रथमं शिरशि
तैलमिश्रितम् । विषयेष्वङ्गेषु विभिन्नप्रकाराणां तैलानां मर्दनमभवत् । अङ्गमर्दनविद्या-
विशारदा सवाहिका समृद्धिसालिभिरस्मै प्रयात्रतायं नियुक्ता ।^४ अङ्गमर्दनस्य पश्चा-
दुदत्तनं कृतम् ।^५

स्नानम्

स्नानं नियमेश्वरकथस्य द्विं त्रिं वा यथेच्छम् । त्रिपुष्टम्भतायुगे नापरित्याज्यं स्नानम्

॥ दोषनिराये ११

१ सुधुक्कमहितायां विविक्तितरुपाये २४-५५

२ सुच्छागो ५-३१-१ । अपरं—दन्तधावनेन शरीरे सुन्दरं भावि मुखकान्तिवर्धकं बायी मयुरा
अपरे ५ । सुधुक्कमहितायां ७३-३१-१४ अपरे विविक्तो नारदपुराणे पूज्यमाने दिदीदारा ५० अप्याये
सम-५३ ।

३ गार्ह्यं ६५ वा सूत्रपादे ५-८५-८८, कथ्यमूत्रे विनिरुति ।

४ सुधुक्कमहितायां । विविक्तितरुपाये २४-५५

बह्वो जलाशया कारिता ।^१ साधारणतोोजना स्वगृहपूजलेन स्नानागारे स्नातवन्त ।
क्षरीरं स्वच्छं विधातुं तदा बहुविधद्रव्याणामुपयोगं प्रचलितः । पुरा नगराणि प्रायशो
नदीतटेषु स्थितानि यभूयुः । सार्वजनिकसरोवराणां जलविशुद्धये जलागमद्वारमालयानि
प्रयुक्तानि ।

समुद्रिशास्त्रिणां स्नातविधिं महाभारतीयेनाधोलिखितवर्णनेन परिधीयते—

उरथायावद्वयवार्ध्यायं ययौ स्नानगृहं नृप ॥
ततः शूरकाम्बरा स्नातास्तद्वशां क्षतमष्टं च ।
स्नापयन् वाञ्छने कृष्णे पूर्णे समुपतस्थिरे ॥
भद्रासने सुपविष्टं परिपायाम्बरं लघु ।
सस्नो चन्दनसंयुक्तं पानीर्यंरभिर्मां प्रतप्तं ॥
उत्साहितं वपाम्येन घलघञ्जुं मुञ्चिस्त्रितं ।
आप्लुतं सापिवासेन जलेन स शुर्गाधना ॥
राजहस्तनिभं प्राप्य उष्णीषं त्रिभिलापितम् ।
जलदायनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्धनि ॥
हरिणा चन्दनेनाङ्गमुपलिप्य महाभुजः ।

शायी चाविलष्टयसनं प्राद्वृष्टं प्राञ्जलिं स्थितः ॥ द्रोण० ५८ ८ १३

क्षरीराङ्गेषु स्फूर्तिमाधातुं चर्मरोगांश्च नाशयितुमिष्टव्या यर्पणं कृतम् ।^२ स्नाना
गारा परमरमणीया रत्नमणिमौक्तिकजटिताश्च यभूयुः । स्नानविधिं यवधिं प्रीष्टमयो
ऽभवत् ।^३ स्नानस्य प्रायः सर्वेऽपि गुणा प्राचीनयुगेऽप्यारिता आताम् ।^४

स्नानप्रक्रियायां वैज्ञानिकपर्यालोचनं कृतमासीत् । तथा हि—उष्णजलेन शिरसि
स्नानात् शैत्रदीप्त्यर्थं जायते । शिरसि स्नानं क्षीतलजलेन कृतव्यम् । क्षीतर्तो वायुवफा-
दीनां विचारोत्तिवीतलजलस्नानेन भवति । शीघ्रे विस्तरतादीनां विचार उदणजलस्नानेन
संभवति ।

भारतीयं स्नानं तु पुरापि क्षरीरस्याम्बुतरबाह्यशुद्धयेऽभवत् ।^५ प्राचीनकाले
योरेषीयस्तानागारा रोमादिनगरेषु प्रायशः कामवृत्तिपरितर्पणायान्वितरम् ।

४ मन्त्र महाभारतान्तराख्ये ४३० ५८३३ इत्यादिषु अङ्गीकृतं स्मृत्युक्तं स्नानक्रियायां २६ ५ १३
हस्तायाम् आसीत् । स्नानागारमवाप्त्याभ्यन्तरमात्रे परितः प्रणयोऽभवत् । यथाकालं स्नानजलं
नवीकृतम् । महारत्नागारस्य दक्षिणपश्चिमभागे च जलाशयस्य स्नानागाराऽवस्थिता । एतस्य अगारस्य
मण्डलितपटलादपरेषु स्नानशुद्धेऽप्युपलब्धाः प्रसारं कृतम् ।

१ समुत्तमद्वितायां त्रिभिलापितव्याने २४ ५४

२ कल्पसूत्रे अत्रिखिते

३ परममद्वितायां सूत्रस्याने ५ ६१ समुत्तमे त्रिभिलापितव्याने २४ ५४-१३

४ स्नानं नाम मनः प्रसादजनं हि स्वस्तिविधत्तनम् ।

आकल्प प्रसाधनञ्च

स्नानस्य परचात् शरीरस्य प्रसाधनं कियते । तद् द्विविधम् । प्रथमं तावत्—अनुलेपनं, विनय, वाद्ययोग, तिलकधारण च । द्वितीयं तु शरीराङ्गेष्वभरणधारणम् । प्रसाधनं न केवलं विलासार्थमेव, अपि तु वैज्ञानिकदृष्ट्या चन्दनकेसरदीना सुगन्धितद्रव्याणामनुलेपनेन पुष्पमालाधारणेन च वृषतामुगन्धिसौन्दर्यानुबलपुष्टेना स्वर्धनं भवति, मनः प्रसन्नं जायते, हारिद्र्यं दूरं याति च ।^१

सिन्धुसम्यगायुगस्य बहूनि प्रसाधनपात्राणि प्राप्तानि सन्ति । कतिपयानि प्रसाधनद्रव्या-
ण्यपि तेषु वर्तन्ते । तस्मिन् युगे मेनयो प्रसाधनं शलाकयाञ्जनयोगेन कृतम् । शरीरस्य रजनं
रक्तद्रव्येण कृतम् । शरीरस्य शुभ्रता विधातुं कस्याचित् द्युतिमतो वस्तुनः प्रयोगोऽभवत् ।

वैदिकयुगेऽपि हिरण्यस्वमिन्द्रस्य केनचिदनुलेपनेन प्रसिद्धम् ।^२ तदा यज्ञकर्मणि
प्रयुक्तो यज्ञमानो मदनोत्तेन शरीरस्यानुलेपनमकरोत् । चूर्णं शरीरस्य सौन्दर्यं सवर्धितम् ।^३
महाभारतानुसारं राजगृहेषु प्रमदमाना प्रसाधनाय सैन्दव्रीणा नियुक्तिः कृता । राज्ञां प्रसाध-
नार्थं दास्यः शिल्पिनश्चापसितवस्तूनामुपकल्पनं कुर्वन्ति स्म ।^४ नायिकानामकयो मनो-
विनोदार्थमपि परस्परं प्रसाधनस्य रीतिरासीत् । पतिः परम्या कपोले चित्रमर्पयति स्म ।^५
राजा प्रसाधनविधिं कालिदासेन निरदिष्टः —

■ धूपद्रव्यानकेनान्तं तोयनिर्णितपाणयम् ।

आकल्पसाधनंस्तंस्तीरुषतेषु प्रसाधका ॥

तेऽस्य मुक्तागुणोद्भूतं मौलिमन्तगंतव्यजम् ।

प्रत्यूषः पञ्चरात्रेण प्रभामण्डलशोभिना ॥

चन्दनेनङ्गरागं च मृगनाभिमुगन्धिना ।

समापय्य सततचक्रं पत्रं विन्यस्तरोधनम् ॥ रघुवरो १७ २२-२४

शौचस्वायतनं मलानहरणं सवर्पनं श्रेष्ठम् ॥

रूपापोतकरं त्रिपुण्यममं कावाग्निमन्दीपनम् ।

नारीणां च मनाहरं श्रमहरं स्नानं दत्तेन गुणा ॥

१ उक्ते सन्त्युत्तरे ५ ५१

कन्दर्वानुसारं तु

वज्रादङ्गुलिं मयं विरमति श्री वषट्कारं मयेत् ।

नानाकारमपि मनोवर्धितं विषं वाक्पुत्राद्वदनम् ।

एतेनैव क्षिप्ये ममाग्रनियमात् कपोलप्रितले परम् ॥ राजव० ४ ३३१

२. आर्येदे १ १३१ ८

३. कौरीउद्भिज्जङ्गमोवनिषदि १ ४

४. वनदर्वणि ४६, ८, अमंगलाश्वे 'आम्बरजायकल्पे' । मारीणां शरीरेषु कामामनुगन्धिना जनप्रियवत्पु-
कुर्वन्ति स्म । बुद्धचरिते

५. मत्तमानन्दके प्रमदाहू, सैन्दरनन्दे च ।

दिनभागमधिकृत्य वैष्वैशिष्ट्यं कृतमासीत् । तद्यथा काव्यमीमांसायाम्—अभिनव-
कृतमूविम्पधिकर्णं शिरोऽपि महत्कपरिवार पाटला दामकण्ठे । स तु सरसजलाश्रोमी-
लित मुन्दरीणां दिनपरिणतवन्मा कोऽपिबेद्यत्रकास्ति ॥

विभिन्नतुं प्रसाधनानां वैचित्र्यमप्यन्यना गुप्तयुगे सविशेषं दृश्यते । तथा हि सिधिर
विहाय सदैव चन्दनानुलेपनं नियमं क्रियते स्म । हृद्यन्ते रमण्य कपोलप्रदेशेषु पत्रलेखा
चित्रयन्ति स्म । वसन्ते सितचन्दनमप्यलेपं प्रियोऽभूत् । वनप्रदेशे प्रियगुणालीयककुकुम-
कस्तूरिकाणां चन्दनेन मिथ्या कृत्वा लेपं कृतम् । अस्मिन् प्रयोजनात् रक्तचन्दनमपि प्रयुक्तम-
भवत् । हरिचन्दनं मुप्रियं बभूव । सर्वाङ्गेषु तस्य लेपं कृतम् ।^१ ग्रीष्मस्य सन्ताप
प्रसाधनं क्षमिन् । तद्यथा काव्यमीमांसायाम्—

मुत्ताननाश्रुचन्दनपङ्कजिह्वा मृणालहारानुमुक्ता जलाद्रा
लज्जन्तं मौलो मिततल्लम्पकानां शोभ्येऽपि सोऽप्यंशिरावतार ।
अपरञ्च गोप्यस्य कव्यवैशिष्ट्यं वर्णितं तत्रैव
कर्णे स्मेरं शिरोऽपि शिरसि बिम्बविलम्बितना पाटलिन्य
कण्ठे भागतिहारो बलवित्तमसिनाम्भोजनाल कलाख्यो ।
सामोक्ष चन्दनाम्भस्तनभुविनयने म्लानपात्रिष्टुपृष्टे
गात्रलोतज्जलाद्रं जयति भृगुदत्ता प्रेमिको वैष एष ॥

विभिन्नाङ्गानां प्रसाधनार्थं विविधा रचना द्रव्याणि चोपयोजितानि । एषु ताम्बूल-
सवनेन सामान्यतः उपरराम समजनि । पत्रकलाशारा मुखे कस्तूरिकया चित्राणि विर-
चितानि । दन्तलेखका दन्तरजनं कुर्वन्ति स्म । अघरम्य विशेषरामायावकनं कृतम् ।^२
रञ्जितोऽप्यपत्रकददुश्यते ।^३ कपाटे पत्रकस्या तिलकञ्च कृतम् । मुखे पाष्णुता विधातु
लाघवरागा विर्माणं । मुखवायुन इवासं सुगन्धितम् ।^४ मन्त्ररञ्जनमक्रियते । बाहु-
नागुदरैर्दक्षितम् ।^५ पादौ लास्यारसनं रजितम् । तयोश्चामा पल्लवाकृतिमि सबधिता ।
अगुष्ठे त्रिलका रक्षितम् । अलङ्ककाराणां बहुविधानि चित्राणि तत्र कृतानि ।^६ बलस्येष्टे
चन्दनलेपं कृत्वा तत्र केसरो विर्माणं । ललाटे भ्रुवाभ्यां पुष्पगुच्छाकृति रक्षिता ।^७
दन्तानां बहुधा रंगा कृता । तद्यथा नाट्यशास्त्रे—

१ अङ्गुलहारे २०० ४५, ६ ७, १४ कादम्बरी १० २०६ सिधुपल्लव ८ ५७, रघुवने ११, १७, ६
६०, ७० हरविजय १७ ८६ हरविजये २५, २१

२ सिधुपल्लव ८ ५५, ९ ४६

३ नाट्यशास्त्रे २०, २६

४ सिधुपल्लवे ६ ५०

५ समाधवाणि २१ ३०

६ नाट्यशास्त्रे २१ ४० ४१, अङ्गुलहारे १ ५ कादम्बरी ११ ५८

७ नाट्यशास्त्रे २१, २४

नेत्रयो रजन कार्यमधरस्य च रजनम् ।

रन्ताना विविधा रागाश्रुतां शुषतता यथा ॥ २१ २८

न केवल युवका अपि तु बालका अपि धातुरसौ शरीर रजयन्ति स्म । प्रसाधनपरो-
क्षणाय दर्पणस्योपयोग इति । बहुविधा धातुनिर्मिता दर्पणा बभूवुः ।^१

गुप्तयुगेऽप्युपविधा यथाङ्गरागादयो निर्मिता । तेषा वैविध्यं प्रयुक्तोपकरणानां
वैविध्येण तेषा मात्राया न्यूनाधिक्येन च कल्पितम् ।^२

केशरचना

केशा द्वयोरपि स्त्रीपुरुषयो समानरूपेण सम्भा बभूवुः । लोकास्तैषा सवर्णनाम प्रसा-
धनाय च प्रायतन्त । सिन्धुसम्प्रदाया युगादेव भारतस्य विविधभागेषु विविधप्रकारैः केश-
प्रसाधनं प्रचलितम् । वैदिकयुगे कङ्कृतप्रयोगेण केशरचना कृता । केश स्रग्ध्यं शिरसि
शिखरभागे ओषधिरचना कृता । पृष्ठपट्टका विधितट्टका च त्रिविधे वेष्टी रचिते । शिरसि
केशपाशानां कपर्दी कृता ।^३

स्वेतकेशानां विरलत्वे भूते तेषामुन्मूलनं कृतम् । स्वेतकेशानां बाहुल्ये भूते केशकल्पेन
तेषां रसायीकरणं सुप्रचलितमाक्षोत् ।^४ स्नानस्य पश्चात् केशपाद्यं शोधयित्वा तैले नुग-
धितधूपैश्च तस्य सुवासनमक्रियत ।^५

कषोडप शिरसि पञ्चभागे चूडप्राग्भागे कृतौ । शिरसोऽग्रभागे कुरत्नगोमना-
स्त्रियं प्रागुल्केति प्रथिता । नापि कतनं समश्रुणोरलङ्कारणं कृतवान् ।^६

प्राचीनयुगस्य केशरचनासमकालिकमूर्तिचित्रादिषु प्रत्यक्षोक्तं दृश्यते । अजन्ताया-
यादिषु स्थानेषु गुहानां चित्रेषु खजुराहोभुवनेश्वरादिषु स्थानेषु मन्दिराणां मूर्तिग्रहणेषु च
केशरत्नं प्रत्यक्षं वर्तते । ग्रन्थेषु केशरचनानेकत्र वर्णिता । तथाहि नाट्यशास्त्रे—

अवन्तिपुवतीनां तु शिरः सालककुन्तलम् ।

गौडोनामलकप्रायः सशिखापाशवर्णिकम् ॥

१ शतपथे १.४.५.१२, यजुर्वेदे ३.१५.

२ बृहत्संहितायां ७७ अध्याये

३ अथर्ववेदे ॥ १.१०.११४ ३ अथर्ववेदे ६.१३६.८ २.१७, गण्डव्ये ५.५३.१

४ अमरकोशे १.४४ बृहत्संहितायां ७७.१

५ रघुवंसे १६.५० । विविधानां गुणविशेषैस्तु यथासनद्रव्यैः केशकल्पानां विधानविधिं बृहत्संहितायां
७७.४.२० वर्णिते । तथा हि १७४७२० विधा यथा योऽप्युपस्थाप्य विप्रपतेन सम्मरन्ति । शत
पञ्चमदध्याकाशानां तैलानामुत्प्रेष्य 'बवाक्षम दत्तामो' ग्रन्थे यथाभाष्याये विपद्ये ।

६ महाभारते २.१.९, ४.१.६० तथा १.२.९

आभीरपुषतीनां तु द्विवेणीघरमेव च ।
 शिरः परिणतं कार्यं नीलशायमधाम्बरम् ॥
 तथा पूर्वोत्तरस्त्रीणां समुद्रतश्चिच्छिष्टवम् ।
 आदेशं द्यावन तासां वेशकर्मणि कीर्तितम् २१ ६५-६७

वेशस्यैकस्मिन्नेव दिने वारं वारं संस्करणं कृतम् ।^१
 अमरकोशे अनुस्यवर्गे वेशरचनामधिकृत्य निदर्शितम्—

अलका धूर्णकुन्तला वाक्पक्ष शिखण्डव ।
 कयरी वेशवेश, अथ धम्मिल्ल सयता कचा ॥
 शिला चूडा वेशपाशो प्रतिनस्तु जटा सटा ।
 वेणिप्रवेणो शीर्षण्यशिरस्थो विशदे कचे ॥
 पादा पक्षश्च हस्तश्च कलापार्था कचात्परे ।

केरोप पुण्यप्रथमं गुणचलितरीतिरमरम् । चित्रमास्यानुकीर्णवेशपादस्य वर्णनं बालिका
 सेन कृतम्—

अपि तुरगसमीपाबुत्पतन्त मयूर
 न स उचिरकलाप बाणलक्ष्मीचकार ।
 सपदि गतमनस्वदिव प्रमात्प्यानुकीर्ण
 रतिविगलितवन्धे वेशपाशे प्रियाया ॥ रघुवशे ९ ६७

अलंकाराः

सौन्दर्यसंवर्धनाय देवप्रदर्शनाय सौभाग्याधानाय च प्रायः सर्वकालद्वारधारणविधि
 प्रचलितोऽभवत् ।^२ अलङ्कार-निर्माणाय मृत्तिका-क्षुत्ति-पत्र-पुष्प-स्तवा फल पातु-रत्न-मणि
 हस्तिदन्त-वाचादीनां प्रायोऽनायासप्राप्तव्यानां महार्घाणां च वस्तूनामनुपयोगं कृतं ।
 विशाले भारते अलङ्कारार्थं बहुविधानामुपादानानां प्रायः सर्वत्र प्राचुर्यं वर्तते एव ।
 घरीरस्य प्रायः सर्वाण्यङ्गानि विभूषणस्थानानि भवितुमर्हन्ति ।

१ मृच्छावटिके २९ ।

२ सौभाग्याधानायालङ्कारस्वोपयोगिताऽन्यत्रैवे कथिता । तथा हि—

अग्रे मन्त्रात् परिकटिरण्यममूर्तं दर्शे अधिमर्त्येणु ।

य एनदेद स इदेनमर्हति नरामृत्युममति वो विमति ॥ १९ २६ १

मनमुक्ता शरणेन पुत्रविषयस्याभ्यानि प्रत्यते । बृहत्संहितायां ८१ २२

शिरसोऽलङ्काराः

सिंघुसम्पत्तायुगे शिर मृत्तिकाहस्तिदन्तस्वर्णरजतादिनिर्मिते त्रिषोणे सज्जितम् ।
स्त्रिय वेषेषु पुष्पप्रथन कुर्वन्ति स्म । ललाटे स्वर्णपत्र बद्धम् । परवर्तिकाले विशेषकण्ठे-
द्यविधिना निमित पत्राणां ललाटविलम्बो धारितः ।^१

वैदिकयुगे केसमुच्छका कुरीरराबद्धा । राजा शिरसि स्वर्णमुकुटमसीमत् । पर-
वर्तियुगे चूडामणिमुक्तगुणकिरोटादयः शिरसोऽलङ्कारा बभूवुः । स्त्रिय वेषीषु स्वर्ण-
सूत्राणि धनन्ति स्म । तासामलकेषु मुक्ताजालानि ग्रथितानि ।

भागवतानुसारं वृष्णस्य शिरसि मयूरपिच्छालङ्कारणं बभूव । गोशाला लताप्रतानै
जटाजूट बध्नन्ति स्म । कतिपयवनप्रिया शिरसि पुष्पालङ्कारमेव बहु मन्यन्ते स्म ।
राजा मुकुटादयः मालतीकुसुमै रञ्जितानि ।^२ राज्ञां मौलियु पुष्पमाला ग्रथिता ।
ह्रीशीगामलकेषु बालकुटपुष्पम्, चूडापाद्येषु मवकुरवकपुष्पम्, सीमन्तेषु भीमपुष्पं ग्रथ्यन्ते
स्म । शिरसि पुष्पावतसं प्राप्य धृतः । विविधानां पुष्पमालानां वर्णनममरकोशे विद्यते ।
तथा हि—

मात्य मातामहजो मूर्ध्नि केशमध्ये तु धर्मकः ।
प्रध्वष्टक शिलातम्यि पुरो ध्यस्त ललामकम् ॥
प्रातम्बभृजुलम्बि स्यात्कञ्चात् बंकलक तु तत् ।
यत्तिपंक लिप्तमुरसि शिलास्वापीडशेखरी ॥

स्त्रिय सीमन्तप्रदेशे मुक्तामयमलङ्कारं द्युतिकलेति क्वायत धारयन्ति स्म । तासां
ललाटे स्वर्णशृङ्खलावदभ्रट्टालातिलकोऽसीमत् । कतिपयस्त्रिय ललाटिकां धारन्ति ॥^३
पुरुषा अपि ललाटे सुवर्णपट्टिकां धारन्ति स्म । तेषां कपोलतले कुण्डलद्वयं विराजितम् ।^४

कर्णालङ्कारा

सिंघुसम्पत्तायुगादेव कर्णेषु बहुविधा अलङ्कारा ग्रथ्यन्ते स्म । तादृशानामलङ्काराणां
नामानि—कर्णोत्तस, कर्णन्दु, कर्णदण्ड, कर्णमुकुर, कर्णपासी, कर्णपूर, कर्णपाद्य,
कर्णसूयणम्, कर्णबद्ध, कुण्डलम्, कर्णिका, कर्णवल्लय, ताटङ्क, ताडी, दासपत्रं, पत्रकणिका,
कर्णमुद्रा, कर्णोत्पलमिति साहित्यग्रन्थेषु प्राप्यन्ते । कर्णालङ्कारा प्रायः पत्रपुष्परपि

१ कामम्भे १३ १३ टीका

२ कादम्बरी ९ पृष्ठे

३. रघुवंसे १० २३

४. हरिश्चये २३ ३३ ३० ४० २३

५. नैषधचरिते १५ ६३ ६५

रचिता । ग्रामवधूतीना कर्णालङ्कारणं यस्यकणिकेनापि कृतम् । पुष्पाणां कर्णालङ्कारा
स्त्रीवद् बभूवुः ।^१ कर्णालङ्कारधारणार्थं कर्णविधेयस्य प्रचलनमासीत् ।

ग्रीवालङ्कारा

ग्रीवालङ्काराणां सख्या सदैवात्यधिका बभूव । ग्रीवावलम्बनेन बहुभारवन्तोऽपि बहवोऽ
सङ्कारा घृता । ग्रीवामा घृतानामलङ्काराणां नामानि—सूत्र, हार, माला, ग्रैवम्, ग्रैवेय-
कम्, कण्ठाभरणम्, मणिमाला, रत्नावली, मुक्तालता, भौक्तिकसर, वनकसूत्रम्,
कण्ठकञ्च प्राप्यन्ते । हाराणां वैदिकनामानि स्वयं निष्कं सूङ्का प्राप्यन्ते । मणिग्रीवा
निष्कग्रीवाश्च पुष्पा. समाहृता बभूवुः ।

परिबर्तियुगे भौक्तिकहाराणां प्रचलनं सविशेषमभवत् । घोर्यहस्त्रमुत्ताना संग्रह्यनक्रम-
वैविध्येन घोर्यकोपघोर्यकप्रकाण्डकावघाटकतरलप्रतिबन्धकादय मष्टयो बभूवुः । हारेषु क्रमशः
१००८, ५०४, १००, ६४, ५४, ३२, २७, २४, २०, १० यष्टयः समूहीताः । एतेषां
नामानि—हृद्रच्छन्दो विजयच्छन्दो, देवच्छन्दोऽर्घहार, रश्मिकलाप, गुच्छ, नक्षत्रमाला,
अर्घगुच्छ, माणिक्यः, अर्घमाणिक्यरक्षासन् । मुक्तामणिस्वर्णगुलिकादीनां परस्परं सप्रत्ययेन
यष्टीनां रत्नावली, अपवर्तक, सोपानक, मणिसोपानकश्चेति भेदा कृताः ।^२ नाट्य-
घाटानुसारं हाराणां भेदा विभूषिताङ्गदृष्ट्यापि भवन्ति । तथा हि कण्ठविभूषणं—
'मुक्तावली, व्यालपक्ति, मञ्जरी, रत्नावली, रत्नमालिका, मृत्खलिकादयः' कण्ठस्य शोभा-
संवर्धनाय भवन्ति । त्रिसरो हारश्च वक्षःस्थलशोभनाय भवति । देहभूषणेन समप्रचरो
शोभते । कटिप्रदेशशोभनाय तरलसूत्रकादयः भवन्ति ।^३

उपयुक्तहाराणां रचना बहुमूल्यरत्नादिकैरभवत् । कण्ठस्य विभूषणाय पुष्पमालानां
प्रचलनं वैदिकसाहित्येऽपि दृश्यते । अश्विनी देवौ पुष्करस्तवो आस्ताम् । न केवलं मनुष्या
अपि तु पशवो गृहा अपि च हारं, मालामिदं समलकृताः ।

उपकरणदृष्ट्या मालाश्चतुर्विधा —आर्द्रशुष्कोन्मुक्तमिश्रा बभूवुः । पुष्पादीनामाद्रमाला,
शुष्कपत्रादिसम्भूता शुष्कमाला, सिक्वादिसम्भूतोन्मुक्तमाला, सर्वेषां मिश्रणेन मिश्रमालेति
स्थापितम् ।^४

भुजालङ्कारा

सिन्धुसभ्यतायुगादेव प्रायः सदैव भुजयोः प्रकोष्ठप्रदेशे घातुशुक्तिमृत्तिकाकाचादिमि-
निर्मिताः कङ्कणवलयदयोऽलङ्कारा धारिताः । बाह्वुप्रदेशे भुजबन्धेन करशालाश्चाङ्गुलीयै

१. नैषधचरिते १५ ६५

२. विनोदजनाय अयंशास्त्रे अष्टवक्षपचारोऽध्याय ११ दृष्टम् ।

३. नाट्यशास्त्रे २१ १०-३८

४. पद्मपुराणे २४.४४ ४५

विभूषिता । हिरण्यवादि कङ्कणवत् धारित । भुजेषु रामायणमहाभारतानुसारं बलय
 नेयूराङ्गदाना विभूषण रराज । पुरुषाणां बलया रत्नमणिस्वर्णादिभ्यो रविता । नाट्य-
 धात्रानुसारं मुञ्जालङ्कारा बहुविधा आसन् ।^१ तथा हि

अङ्गद बलयं धैव बाहुमूलविभूषणम् ।

सर्जुर स्वेच्छित्तिकञ्च बाहुनानीविभूषणम् ॥

कटक कलशास्त्रा च हस्तपत्र सुपूरकम् ।

मुद्राङ्गुलीयक च स्यादङ्गुलीनां विभूषणम् ॥ २१ ३४-३५

रत्निकानां बलयास्तु पद्मनालैरपि रक्षिता ।^२ हस्तेषु लोकाकमलानि धारितानि ।
 स्त्रीपुष्पमोदंघोरपि हस्ते छत्र विभूषणाय बभूव ।

छत्रं यद्विर्वा मानरिक्तैरवश्यमेव धारणीया इति सम्माना मान्यतासीत् । राजा छत्रानि
 पक्षिणा पिच्छं निर्मितानि परितः शुल्बदुकूलैराच्छादितानि च बभूव । यत्र यत्र तेषां
 छत्रेषु मणय उपविता भोक्त्रिकहाराश्च बहिर्भागादवलम्बिता । छत्रस्य मूलभागं स्फटि-
 कमणिना विरचितं, दण्डो वेतसेन निर्मितः । धर्मवशातिनां छत्रं स्वर्णपत्रैराच्छादितं पुष्प-
 मालानि समलङ्कृतञ्च बभूव । मघाकालमात्रपादपार्श्वे धीराश्च रथा छत्रेण कृता । यष्टि-
 हुस्ता जना याष्टिका इति समिता ।

मायिका कुमुदिनोद्भूता नायकदर्शनं कुर्वन्ति स्म ।^३

कटिभूषणानि

कटिप्रदेशे काचीविभूषणं सिन्धुसम्पत्तापुगात् प्रचलति । काचीकलापे रत्नानि श्रिय-
 तानि । तस्य वैविध्यं नाट्यशास्त्रे वर्णितम्—

काचीमौक्तिकजाम्बाला कुलक मेखल तया ।

रत्नानां च कलापश्च भवेच्छोणीविभूषणम् ॥

एकयष्टिर्भवेत्काची मेखला त्वष्टयष्टिका ।

रत्नानां योद्धा ज्ञेया कलाप- पञ्चविंशतिः ॥ २१ ३६, ३७

पुष्पाणामपि काची कृता । तद्यथा कुमारसम्भवे

स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना पुनः पुनः केसरशामकाञ्चीम् ।

स्यासीकृता स्थानविहा स्मरेण मौर्वी द्वितीया मिव कार्मुकस्य ॥ ३ ५५

पादभूषणानि

सिन्धुसम्पत्तापुगे ज्ञानुप्रदेशादारम्याप्रपदमलङ्करणमभवत् । पादयोर्नूपुरं मुखयितमेव ।
 नाट्यशास्त्रे पादभूषणानामावलम्बनं कृतम् । तथा हि—

१ कटकोद्भूतिमुद्रा च स्वादङ्गुलिविभूषणम् ।

केरुमहर्षेणैव कूर्चोदरे विभूषणम् ॥ नाट्यशास्त्रे २१. १०-११

२ सिन्धुसम्पत्ते ८ ४४; कलापे १

३ हरविषये १ २०

नूपुर किञ्चिन्नोक च रत्नजालवमेव च ।

सपोषकटकं चैव गुन्फोपरि विभूषणम् ॥

पदपो पादपत्रं स्यादद्गुलीप्वद्गुलीयकम् ।

अद्गुष्टे तिलकं चैव पादयोश्च विभूषणम् ॥ २१ ३९-४०

पादेषु हस्तक पादकटको वा हस्तकं ध्वनिमकरोत् ।^१ हर्षस्य सामन्ता रत्नजटितं पादवन्धनधारयन् । हरविजये पादाङ्गदस्य मञ्जोरकस्य वर्णनं वर्तते ।^२

पादयो सुरदार्यं पदनाणधारणस्य रीतिं वैदिककालतः प्रवर्तते । पदनाणस्य विविधमेवा त्वामुपादानरंगाकारपेक्षया बभूवु । पदनाणेष्वपि स्वर्णरजतमूर्ध्नि मणिरत्नमुक्तादिमिश्रं शिल्पानि रचितानि । चर्मदाहकमलपत्राणांदिनि पादुका निमिता ।^३ पादुका अपि स्वर्णमृषिता स्वर्णकृता बभूवु । कलकत्तासमूहस्य शौरियमट्टादिति स्थाने प्राप्तस्य गौतममुद्रस्य मूर्तौ आपुनिकचप्यलवत् पदनाण वर्तते ।^४

भारते सदैव प्रसाधनानामाधिक्यं समृद्धिस्तान्निगारिवेम्योऽभूत्, किन्तु साधारणजना सदैव सरलजीवनविधायिनाः परितुष्टा बभूवुरिति ह्येनसांगेन प्रमाणितम्—The kshatriyas and Brahmins are cleanhanded and unostentatious, pure and simple in life and very frugal. The dress and ornaments of the kings and grantees are very extraordinary. Garlands and tiaras with precious stones are their head-adornments, and their bodies are adorned with rings, bracelets and necklaces, wealthy mercantile people have only bracelets. Most of the people go barefoot and shoes are rare.^५

मार्गलेश्च नखस्य रंजनं कुरुन्ति स्म ।^६

वस्त्र-विन्यासः

भारतीया जलशय्यं सामा यश्च समशोताङ्गो वसते । स्वभावतोजना द्वन्द्वविनिर्मुक्ता सन्ति । यस्यां स्थितौ वस्त्राणामावश्यकता नात्यधिका भवति । अपरं च प्राचीनयुगेऽङ्गाराणां प्रदर्शनार्थं नाधिकवस्त्रधारणमोचितमभवत् । तथापि क्षत्रीरसाम्राज्य बहुमूल्य-

१ पिशुमालने ७ २३

२ हर० १८८, १५५

३ सौ० सं० ५४४ । अजय० ५४३ १९, महामाथे ५१० १४ महाव० ५२१ ४५ ८ १३

M S K Saraswati: A Survey of Indian Sculpture Plate XIV Fig 63

४ इनमणि वाटसकृते मागे १ पृ० १५१

५ महामाथे ६३ ७३

वस्त्रपरिधानेनावि करणोद्यमिति नागरिकाणां धातवतपारणाञ्जित् । तेषां प्राच्यानां
वस्त्रविन्यासपरितानं विनमूर्तिविषयाहिव्याधोनामनुशीलनेन भवति ।

स्वभावतो वस्त्राकलनयनुमपेक्ष्य भवति । तथा हि श्रुतसुहृद्वारानुसार—

हेमन्ते—न बाहुयुग्मेषु विलासिनीनां प्रयान्ति सङ्ग वलयाङ्गवानि ।

नितम्बविम्बेषु नव दुकूल तन्वयुक्त धीनपयोधरेषु ॥ ४३

शिशिरे—गुरणि वासांसि प्रयान्ति सेव्यताम् । ५२

मनोजकूर्पासकपोदितस्तनां सरायकोशेष्वभूयितोरव ॥ ५८

वसन्ते—कुमुदभरागादणितेर्दुकूलनितम्बविम्बानि विलासिनीनाम् ।

तन्वयुक्तं कुङ्कुमरागणौरैरलक्रियन्ते स्तनमण्डलानि ॥ ६५

गुरणि वासांसि विहाय सूणं तनूनि लाक्षारसरञ्जितानि ।

सुपयिकालागुदपूषितानि यत्ते जन काममदाससङ्ग ॥ ६१५

रात्रिदिश्वयोर्वस्त्राण्यपि विभिन्नान्येव ।^१ तथा हि—

सुरतसमयवेषे नेशमाद्यु प्रहाय

व्यति दिश्वसयोग्य वेषमन्यस्तद्वप्य ॥ श्रुतसुहारे ५.१४

बौद्धभिक्षूणां वर्षर्तुमोग्य वस्त्रं निर्धारितमासीत् । तेषां स्नानयस्त्राण्यपि निर्दिष्टानि ।^२

स्नानभेदानुसारं वस्त्रविषयसंबन्धितं भवति । तथाहि काव्यमोक्षानुसारम्—

ग्रीवदेहोपु—सोमन्तसुम्बिसिचय स्फुटबाहुमूल

महोदयदेहोपु—आधोणिगुल्फपरिमण्डलितान्तरीयम् ।

करलदेहोपु—वस्त्रानिरोक्षनिविहीकृतनीविरेय

वेषश्चिरं जयति केरलहामिनीनाम् ॥ काव्यमो० तृतीयाध्याये

वस्त्रविन्यासाभिरुचिः

शिष्यसम्प्रदायां विन्नेर्वस्त्रविषये जनानां विशेषाभिप्रायं प्रमाणोक्रियते । वैदिक-
युगे गुप्ते विन्यस्तानि वस्त्राणि 'मुवचनानि' इति स्मृतानि । मुवचनधारिणो जना मुवा-

१ अगुमहारे ५.१४ महाभारतानुसारं तु—

अन्यदेव भेदात्तं धारणीये नरोत्तम ।

अन्यदध्यासु देवानामवर्णयान्यदेव हि ॥ अगु० १०४.८८

२ महाभारते ८.१५.१५

सप्त इति प्रतिष्ठिता । वस्त्रविन्यासस्यापरं विशेषणं 'सुरभि' इति बभूव । १ अथर्व वेदानुसारं तदवस्त्रधारिणे कामना वर्तते—

हिरण्यवर्णो अजरः सुबोरो जरामृत्यु प्रजया सं विशस्व ।

तदग्निराह तदु सोम आह बृहस्पतिः सविता तदिन्द्र ॥ १९.२४ ८

अधोवासविन्यासेन हस्तिशृण्ड-मत्स्यजाल-चतुष्कोण-तालवृन्द-शतवल्लिकादीनामाकारा रचिता । २ शरीररंगानुरूप वस्त्र भवेदिति रीतिरासीत् । ३

परवतिसाहित्येऽपि निर्मलवस्त्रधारणेन विशेषयोग्यतायान् निदर्शितम् । चरकानुसारं निर्मलवस्त्रं सौन्दर्यं यथा आयुश्च वर्धन्ते, दारिद्र्यं दूरं भवति, मनः प्रसन्नं जायते, सुश्रोक्ता सम्भवति, परिपदि च सम्मानो जायते । वस्त्रविन्यासं सौजन्यं व्यजयते । ४ वस्त्रवस्त्रे नागरिकाणां विशेषाभिरुचिरमवत् ।

वैदेशिकवस्त्रविन्यासं प्रति भारतीयानां रुचिः प्राचीनकालेऽपि बभूव । शककुशनादि-आसीना 'टोपकचक्रपायमामासलवारादीनि' ख्रीष्टाब्दस्यारम्भिकयुगादेव समृद्धिशालिनिर्जनैः परिगृहीतानि ।

वस्त्रोपादानानि

प्रारम्भिकयुगे चर्मवल्कलत्रादीनां वस्त्रवदुपयोगो वनवासिभिरपि कृतः । एषामुपयोगं परिधानार्थं न कदापि निरुद्धः । सिन्धुसम्प्रदाययुगे 'ऊर्णकार्पासादीनां' वस्त्राणि निर्मितानि

वैदिकवस्त्रोपादानानि मृगचर्मोर्णवल्कलक्षोमादीनि बभूवुः । क्रिमितानस्य कौशेय वस्त्रस्य वा प्रचलनं आहत्य सप्तसप्तान्द प्रागेवासीत् । ५ वस्त्रनिर्माणाय पिच्छानां तुणां नामपि बोधयोग आसीत् । वस्त्रनिर्माणाय पत्रेभ्योऽपि ऊर्णं गृहीतम् । मागलिकुचकूल वटादीनां पत्रोर्णनिर्मितानि वस्त्राणि क्रमशः पीतगोभूमश्वेतनवनीतवर्णानि बभूवुः । ६ पतञ्जलि कार्पास, भाङ्गीन, कौशेयमोर्णं च वस्त्रकौटिकमुपादानानुसारं वर्णयति । ७

वस्त्रालंकरणम्

सिन्धुसम्प्रदाययुगे वस्त्राणां चित्रणं प्रचलितमासीत् । समृद्धिशालिमानुत्तरीये पत्र पुष्पाणां चित्राणि शोभन्ते स्म । कतिपयवस्त्राणि रञ्जितानि आसन् ।

१ ऋग्वेदे १.१२४.७, १.९७.५०, ६.२९.३

२ सुन्दरवर्णे ५.२५.४

३ महापरिनिम्बानमुत्ते २.१८

४ चरकसंहितायां सूत्रस्थाने ५.९२, ८.१८.१९

५. पाणिनी ४.३.४२, रामायणे २.४०.९, महाभारते ८.१.३६

६ अथर्वशारद्रे कौशाध्वजप्रकरणे १.१२.१२०

७. महाभाष्ये ५.१२.४.३.१५८

वैदिकयुगे राजसूययज्ञाय द्योतितास्य राज्ञः सार्वभौमपरिधाने सर्वानि यज्ञरूपाणि निष्कृतानि भवन्ति स्म ।^१ वधूम्य चापूये परिधाने चित्रालङ्कृरणं सविशेषमासीत् ।^२ हिरण्यमयचित्र-
चित्त्वे अलङ्कारपरिधानानि द्योतितानि ।^३ रजयित्री तु वस्त्ररञ्जिका स्त्री बभूव ।^४
ऊर्णं प्रथमं रञ्जितम् । पश्चात् तेन पटं निर्मितम् ।^५ पटञ्जलिं नीलो-मञ्जिष्ठा-शकल-कर्दम-
वापाय हरिद्रा-पीतादीभ्यो रणैर्वस्त्ररञ्जितं वर्णयति ।

बौद्धयुगे वस्त्ररजनाय वनस्पतीनां मूलस्व-घवत्कलषत्रपुष्पफलादिभ्यो वर्णां प्राप्ता ।^६
एभिर्वर्णैर्गृहस्थानां विविधरंगेषु परिधानेषु पुष्पनागफलादयश्चित्रिता ।^७ परिधानानां वर्णस्य
स्वचरोरवर्णानुरूपीकरणं प्रचलितमासीत् ।^८ वस्त्राणां गन्धं सुवासनं, आतपवामुमिरच
परिशोधनमक्रियत् ।^९ मृगवमेषपरिधानानामलङ्कृरणं नैसर्गिकमेव रमणीयमासीत् ।

नाट्यशास्त्रानुसारं राज्ञां वस्त्राणि प्रापञ्चं चित्रितानि बभूवुः । अन्ते पुरश्चम-
चारिणा वस्त्राणि कथायवर्णानि चामवन् ।^{१०} गुप्तयुगे पटवासेन वस्त्राणां सुवासनं
प्रचलितम् ।^{११} संस्कारार्थं तदा वस्त्राणि धोतानि घृष्टानि मृष्टानि सप्रधूमितानि च
बभूवुः ।^{१२} कठिणवस्त्राणि रत्नजटितानि कारितानि । स्त्रीणामुत्तरीयेषु रत्नचोभा
दर्शनीमासीत् ।^{१३} धनिकानां हुकूलेषु हंसमिथुनानि गोरोचनेन चित्रितानि, हंसदुकूलेषु
हंसानामसंख्यवित्राणि निर्मितानि च । तत्रैव पुष्पपक्षिणामपि चित्राणि कृतानि ।^{१४} लोकानां
वस्त्रेषु चित्रकरणं गुहाविशेषं समर्पितम् । अजन्ताविशेषेषु वस्त्राणां पक्षिपत्रपुष्पतारावुपमादि-
भिरलङ्कणं सुसम्पन्नमेव । विविधवर्णानां सूत्राणां संयोजनेन वस्त्राणां वर्णवैविध्यं
निष्पादितम् । दशपुरस्चपट्टवायकानां प्रचस्ति तदेव समर्पयति—

स्पर्शवता वर्णांतरविभागेविशेषेण नेत्रसुमयेन ।

यं सकलमिदं क्षितितलमलंकृतं पट्टवस्त्रेण ॥

१ शातपथे ५. ३.५२०

२ ऋग्वेदे १०. ८५. ३४, अथर्ववेदे १४. २. ४१

३ ऋग्वेदे १. १२२. २, ५. ५५. ६, १. १६६. १०, १. २५. ११

४ शुक्लब्रह्मसूत्रे ३० अध्याये

५ शातपथे ५. ३. ६. २१

११ महा० ४. २. १

१२ महाभारते ८. १०

१३ महाभारते ८. २९

१४ सिरिष्वाट्टवर्णिनामके ३. ८२

१५ आचारान्नसूत्रे २. ५. १. २०, शात० ५. १. २. ३

१६ नाट्यशास्त्रे २. १. १०—१. २. ४

१७ अथर्वहारे १. १५ आदम्बर्वा २. १६ कृष्टे, वृक्षसंहितायां च

१८ हरिश्चन्द्रपुराणभाष्ये ३. १००. १

१९ रघुर्वेदे १. ६. ४३

२० रघुर्वेदे १. ६. ४३, आदम्बर्वा २. १६

सूचीकर्म

भारते सुदूरप्राचीनकालतः सीवनस्य कला प्रवर्तते ।^१ प्रथमतर सिन्धुसभ्यताया सूचय प्राप्यन्ते । महाभाष्यानुसारं तीक्ष्णसूचिकया वस्त्राणि स्यूतानि । श्रुतिवस्त्राणां नवीकरणस्य रीतिरासीत् । परवर्तिपुगे वैदेशिकानां प्रभावं 'वृत्तां ब्लाउज-फाक-पायजामा' आदि स्यूतवस्त्राणां प्रचलनं धनिवर्गेऽभूत् ।

सीवनस्य विशेषोपयोगो वस्त्राणां शिल्पकर्मणि बभूव ।^२ सीवनेन वस्त्राणां मण्डलं, विवर्तमनुविवर्तं ग्रंथेयकं जाधेयकं बाह्यन्तर्ग्रहं कृतानि ।^३ बौद्धसाहित्यानुसारं सीवनस्य कला सुविकसितासीत् । बौद्धभित्तव सीवने निष्णाता बभूवुः ।^४

परिधानानि

पतञ्जलिमतानुसारं शरीरं तु वास्त्रपुगिकमेव । अर्पति साधारणजनानां कृते ऋ वस्त्रे आस्ताम् । तयोर्वपरिभागे उत्तरीयमधोभागे चान्तरीयं शरीरस्य परिधानार्थं बभूवतु । द्वयोर्वस्त्रयोरैका सप्ता उपसम्भानमासीत् । अन्तरीयं नाभिप्रदेशादारभ्य जानुपर्यन्तं पृथक्चरणपर्यन्तं आसीत् । शाटकमाप्रपदीनमवत् । वन्द्यकानां शाटकमाप्रपदीनमवत् । वन्द्यकानां शाटकमपरोक्षक इति ख्यातम् ।^५

शिरावस्त्राणि

सिन्धुसभ्यताया स्त्रीपुरुषा शिरसि पक्षाकारं वस्त्रं बध्नन्ति स्म । कतिपयपुरुषा शिरोवेष्टनं धारयन्ति स्म । अपरे केचिदुष्णीयेण शिरो भूययन्ति स्म । वैदिकयुगेऽपि तत्रासीदुष्णीयधारणस्य प्रचलनम् । तदा स्त्रीपुरुषयोरपि शिरसि उष्णोपबन्धोऽभवत् ।

परवर्तिकाले उष्णीये चित्रणमलङ्करणं च सविशेषमभवत् । उष्णीयवन्धेन दल-मृदङ्ग-गोलकं स्तूप-वृत्तं तोरण-पुष्प-मन्त्रादीनामाकृतयो विरचिता । स्त्रीणां शिरसि तद्व-धगुण्ठनवस्त्रं पुष्पलताचित्रादिभिरलङ्कृतमासीत् ।

१. सीवनं वशुकादीनां विद्या हि कलाभ्यवम् । शुक्र० ४ ३२९

२. तदुत्सन्तानयोगेन बहुवर्णवैभवं वस्त्राणां मनोहारित्वं सम्पादितम् । पद्मपुराणे २४ ५८ । कामसूत्रस्य १ ३ १६ टीकांनुसारं सूत्र्या वस्त्रसम्भानकरणं तत् सूचीवानं त्रिविधं सीवनं, ऊटनं, विरचनम् । तत्रापि वशुकादीनाम्, द्वितीयं श्रुतिवस्त्राणाम्, तृतीयं कुशास्तरणादीनाम् ।

३. विशेषविवरणाय महावग्ने ८ ४ २ द्रष्टव्यम् । ४. शुतलवग्ने ५.११ ३ महावग्ने ७ १.५ ।

५. महाभाष्ये ५ १६९ १-१ ३७, १ ० ४५ ।

आवासः

नगराणां ग्रामाणां गृहाणां च विन्यासस्तत्रत्याना न केवलं मुखाय विद्यमाय रक्षणायासीदपिनु आत्मनो वनवस्थ रक्षित्वस्य च प्रदर्शनार्थमपि बभूव । सुदूर-प्रागतिहासिकयुगे वन्या जनाः पर्वतानां गुह्येषु वृक्षशरणेषु वाञ्छन् । तेषु केचिदेव पर्ण-कुटीररचनामपि कुरुन्ति स्म । अयुनापि तादृशानां शरणानि पूर्ववत् प्राप्यन्ते । अनेन मानवसंस्कृते संनातनत्वं व्यज्यते ।

सर्वप्रथमं तावन् सम्यानां नगरविन्यासं सिन्धुसभ्यताया एव दृश्यते । तेषां नागरिकसभ्यता प्राचीनयुगे सिन्धु-पञ्जाब-काठियावाड-राजस्थान-महाराष्ट्र प्रदेशेष्वपि प्रसारितासीत् । 'हड़प्पा-मोहनजोदरो' इति ख्याते द्वे नगरे बभूवतु, बहव ग्रामाश्च विविच-प्रदेशेषु प्रसृताः ।

सिन्धुसभ्यताया नगरयोः स्थितिरनदीतटे बभूव । नगरस्य रक्षार्थं प्राकारो निर्मितः । सरलराजमार्गेनैतत् नगरेषु भागेषु विभक्तमासीत् । तेषां मार्गानुबन्धेन प्रकाशं स्वच्छवायुश्च नगरे प्रसृतो । गृहेषु बहव कलाः प्राञ्जल्यवयवभूयुः । गृहस्य मस्तिजलनिर्गमनाय प्रणालिका निर्मिता । सार्वजनिकोपयोगाय सुकरनिचयम्यानानि बभूवुः । सिन्धुसभ्यतागृहा सुविन्यस्ता विनागा स्वार्थप्रदा सर्वतः सुरक्षिताश्च । तेषां निर्माणं प्रायश्चूर्ण-मयोजितैष्टकानि कृतम् ।

सिन्धुसभ्यताया गृहविन्यासस्य कलाविज्ञानयोर्वा सातरथमद्यावपि नास्ति सुप्रतीतम् । तस्यां प्रायदा द्विमहस्रवर्षं पश्चात् भारते महाराजस्याशाकस्यानुगाता गृहा दृष्टिगोचरा बभूवुः । अस्मिन्-तराऽऽ भारतीयगृहविन्यासस्य प्रगतिः बीदुनी बभूवेति ज्ञातुं साहित्यमन्त्रालयनाय वर्तते ।

वैदिकयुगे भारतीयानामार्याणां जीवन-विन्यासो ग्राम्य आसीत् । तेषां दृष्टिप्रधाना सभ्यता ग्रामेषु प्रसृता । तत्रैव तेषां पशूनां चरणाय पानाय स्नानेति सामग्रीणां प्राचुर्य-मभवत् । गृहमेव तेषां प्रायः सर्वतःप्राह्वं सुखं विभूतं च तुलनादिभिर्निमित्तमासीत् । तद्यथाऽर्थवैदे—

इदं द्रुवां नि मिनोमि शाला क्षेमे तिष्ठति घृतपुसमाणा ।
इदं द्रुवां प्रतितिष्ठ शालेऽम्बावती गोमती शूनूतानती ।
ऊर्जस्वती घृतवती पयस्वत्युच्छ्रयस्व मरुते सोभगाय ॥
परिणयति शाले गृहस्थदा प्रतिधान्या ।
आ रवा वत्सो गमेवा कुमार आ येनव सायमास्पन्दमाना ॥

ऋतेन स्यूणामधि रोहवशोप्रो विराजन्नप बृहस्व शत्रून् ।
 इमा आप प्रभराम्ययहमा यस्मिनाशनी ॥
 गृहमुप प्रसीदाम्यमृतेन सहाग्निः ॥^२ ३.१२

समृद्धिशालिनामार्याणामार्यैतराणा च गृहा दुर्गवत् निर्मिता । तथा हि वरुणगृह
 सहस्रद्वारमेव ।^१ दासाना राज्ञ शम्बरस्य शतदुर्गा बभूवु । अन्येषामपि दासनेतृणा
 दुर्गा विख्याता सन्ति ।^३ गृहविन्यासस्तु प्रायः कलात्मक एवासीदार्याणाम् ।^४
 कैपाचिन्तागरिकाणा गृहा प्रासादवद बभूवु । कश्चित् कवि सदानायकामयत्—

इन्द्र त्रिषातुशरण त्रिवक्ष्य स्वस्तिमत् ।
 छदि यच्छ भयवद्भूषश्च महा च यावयादिद्युमेभ्य ॥

घनिकाना गृह हर्म्यमिति ख्यातमासीत् ।^५

परवर्तिगृहविन्यासस्य परिचयः तदानीन्तनसाहित्ये प्राप्यते । रामायणे अयोध्या
 किष्किम्बालङ्कादीना नगराणा अनेन वर्णनेनार्याणामार्यैतराणा च प्रायः समप्रभारतीमाना
 वास्तुविन्यास स्पष्टो भवति । तथा हि अयोध्यानगरे—

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
 श्रीमती श्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥
 मुक्तपुष्पावकीर्णं जलसिक्तेन नित्यशः ।
 उद्यन्नाभ्रवणोपेता महती सालमेखलाम् ॥ बाल० ५ ७, ८, १२ ।

तत्रैव रामवेश्म—

महाकवाटसमुक्त वितविशतशोभितम् ।
 काचनप्रतिमेकाग्र भणिविद्रुमतोरणम् ॥
 मणिभिर्वरमाल्यानाः सुमहत्त्रिरलकृतम् ।
 मुक्तामणिभिराकीर्णं चन्दनागुरुधूमितम् ॥
 सारसंश्च मयूरंश्च निनदिर्ज्विराजितम् ।

महेन्द्रायामप्रतिम नानापलितसमाकुलम् ॥ अयो० १५ ३२ ३५, ३७ ।

नेद वर्णन केवल काव्यकल्पनात्मकम् । तत्समर्थितमेव 'एलियन' महोदयस्य चन्द्र-
 गुप्तप्रासादस्य सौप्तिकवर्णनेनापि—

१ अपरमपि वर्णनमयवेदे ९ ३ ईदृश गृहविन्यास समर्थयति ।

२ बृहन्त मान वरुण स्वधान सहस्रद्वार जगन्ना गृह ते । ऋग्वेदे ७ ८८ ५ ।

३ ऋग्वेदे १ ५१ ५, ६ २० ६, १८ ८, २ १४ ६, २ ७४ २ ।

४ ऋग्वेदे १ १३ ६, १ ५१ १४, ५ ४१ ८

५ ऋग्वेदे ७ ५६ १६ अथर्ववेदे १८ ४ ५५ ।

In the Indian royal palace there are other wonders besides In the parks tame peacocks are kept and pheasants which have been domesticated There are shady groves planted with trees and branches of trees which the art of the woodsman has deftly interwoven, while some trees are native to the soil, others are brought from other parts, and with their beauty enhance the charms of the land-scape Within the palacegrounds are artificial ponds in which they keep fish of enormous size but quite tame *

एतदि कामगृहे समर्पितम्—तत्र भवनमासप्रोदक वृक्षवाटिकावत् विभक्तकर्मकक्ष द्विवासगृह कारयेत् ।^m

रामायणसदृश नगरवर्णनं वृक्षवरिते, सौन्दर्यमन्दे, मिलिन्दप्रश्ने च लभ्यते । महाभारते ह्यन्द्रप्रस्थस्य विजयवर्णनं तदानीन्तननागरिकसम्प्रदाया आदर्शं प्रस्तौति ।ⁿ

किष्किन्यायामार्गैस्तराणां वसति पर्वतगृहासु वभूव । गृहानगरेषु काननोपवनसोमा सविद्योपमभवत् । पर्वतेषु हर्म्यप्रासादादयः बहुभूमिका निमिता । लङ्कामपि मनोरमोपवनानां कलनिनादकारिणां पक्षिणां वापीजलाशयाः क्रीडानां प्रतोलीनां स्वर्णकतोरणानां दिव्यलतानां च शोभाऽऽसीत् ।^२ रावणस्य प्रासादे चित्रशाला क्रीडागृहा कामगृहाश्च वभूवुः । वर्णीकृता गृहा चित्रिताश्चातिशयं विराजन्ते स्म ।^३

महाभारतानुसारं सर्वेषु जट्टेषु सुसुदायिनो गृहा विरचिता ।^४ तेषां जालानि स्वर्णमयानि तानि मणिजटितानि च वभूवुः । अग्निमर्दामिदं च गृहा जलकृता ।^५ रात्रिकाले दीपवृक्षैर्नगरक्षेत्रं प्रकाशितमभवत् । गृहसमीपे निष्कण्टकमिति क्रीडोपवनं वभूव ।^६

राजकीयवास्तूनि वास्तुवानामाध्यक्षे निर्मायन्ते स्म । राजमन्त्रे वासगृहं मोहनगृहं भूमिगृहं च निर्मितानि । सुरङ्गमार्गे यथेष्टं राजमन्त्रे प्रवेशं सम्भावितः ।

१ Mc Crindle Ancient India as described in Classical literature P 141 142 ।

M कामगृहे १४४ ।

N आदि० १६९-२८-५० ।

२. सुन्दरकाण्डे २ सर्गे ३ सुन्दरकाण्डे ६ सर्गे । ४ समाधर्षणि ३१ २०, २३ महायण्णा द्वात्रिंशे २६४ तद्वत् समर्थितम् । ५ समाधर्षणि ३४ २० २३ ।

६ आदिपर्वणि २११ ३, २१०.१६

राजभवनस्य पश्चिमाग्रे अन्तःपुर-प्रसूतिगृहारोग्यगृहादीनि निर्मिनानि । बहिर्भागे कुमार-
णामावासो रचितः । नगरसमितिर्नागरिकाणामावासव्यवस्था कौशलेनाकरोत् ।^१

नगरस्य स्वच्छतायै समीचीना व्यवस्थासीत् । सार्वजनिकमार्गेषु केनापि विधिना
मलकदमकिट्टजम्बालादिकारिणो दण्डिताः । नगरात् शवस्य निर्गमनाय मार्गो नियतः
आसीत् । नगरात् जलनिष्कासनाय प्रणालिका निर्मिता । यदि कस्यापि गृहमवैज्ञानिक-
रीत्या निर्मितम्, तत्मात्कारणान् परेषां कष्टं च बभूव, तर्हि गृहस्वामी दण्डनीयोऽ-
भवत् । नगरस्याग्निभयाद्वक्षणार्थं सुचारुव्यवस्थासीत् ।^२

महाभाष्यानुसारं नगरस्य व्युत्पत्तिरस्ति नग + र (मत्वर्थीय), अर्थात् वृक्षं सुशो-
भितमिति । नगरकारो नगरस्य व्यवस्थापनं मुनिपुण आसीत् । नगरेषु बहुभौमाः प्रासादाः
राजन्ते स्म । तत्र नगराणां चतुर्द्वाराणि आसन् ।^३

गुप्तपुरे गोष्मर्तो सन्तापेभ्य आत्मन रक्षितुं धारागृहा निर्मिताः । तदर्थं जल-
यन्त्रमन्दिराणां निर्माणमभवत् । जलाशयतटे जलमण्डपानां रचना कृता । जलमण्डपेन
प्रीप्तं पराजित इवासीत् ।^४ जलाम्बन्तरे समुद्रगृहाणां निर्माणमभवत् ।^५ गृहेषु क्रीडा-
मूलाय यष्टिनिवासो निर्मितः । भिक्षुगृहभित्तयश्चित्रिताः । गृहस्तम्भेषु रमणीयानाम्
कृतय उत्कीर्णाः । शयनगृहं रचितकुसुमगन्धिं बभूव । वात्स्यायनो गृहविशेषमाकलय-
माह—वेश्म च शुचि सुसमृष्टस्यानं विरचितविविधकुसुमं सदलक्षणभूमितलं हृद्यदर्शनं
भवेत् ।

भारतीयगृहेषु ग्राम केन्द्रभागे प्राङ्गणमभवत् । प्राङ्गणं परितोऽलिवृक्षता शाला
बभूव । ईदृशा गृहा चतुःशालानि ख्याताः । अपरे गृहा त्रिशालानि,
द्विशालानि, एकशालानि वा बभूवुः । एतेषां प्रत्येकविधस्य गृहस्य बहवो प्रकाराः—
सर्वतोभद्र-नन्दावर्त-वर्धमान-स्वस्तिकादयोऽभवन् । सर्वेषां वर्णाश्रमपदाधिकारिणां गृह-
विशेषा निर्णीताः ।^६

राजानो जनपदनिवेशार्थं ग्रामसंग्रहण-स्वार्थदिकं द्रोणमुखस्थानीयानामु-
पनिवेशायायोजयन्ति स्म । दशग्रामाणामध्ये संग्रहणं द्विशतग्रामाणां मध्ये स्वार्षदिकं चतुःशत-
ग्रामाणां मध्ये द्रोणमुखमष्टशतग्रामाणां मध्ये स्थानीयं च स्थापितानि । स्थानीयोपनिवेशाय

१ अयंशास्त्रे दुर्गनिवेशप्रकरणे २ अयंशास्त्रे नागरिकप्रकरणे, गृहवास्तुप्रकरणे च ।

M महाभाष्ये ५ २ १०७, १ १ ५१ १ १ २९, ४ ३ १३४ ।

३ रघुवशे १६ ४९, अत्रुत्तहारे १ २, कादम्बरी २८३ वृष्टे ।

४ कामधुते, स्वप्नवासवदत्ते, निष्पुष्टवृत्तौ ५ ११७ । P नैष्ये १८ ५ १० ५ इहसंहितायाम्
मत्स्यपुराणे २५४ अध्याये च ।

वास्तुक नदीना तटेऽश्विष्यत वृत्ताकारमायताकार वा क्षेत्रमचिनोत् । स्थानीयानि जल-
स्थलमार्गे मुमुन्यापितानि बभूवुः ।^१

महाभाष्यानुसारं कृटीराणां काण्ड-छादनं तृणं कृतम् । भित्तय पक्वेष्टकचिता
आसन् । भवनस्य तल प्रस्तरशकलं कृतं कृट्टिममिति कथ्यते स्म । वायो प्रकाशस्य
चागमनाय गदाया निर्मिता आसन् । स्नानस्य स्थानं ग्रन्थ इति सज्जितम् । तत्र वस्त्राणि
घट्टमिलम्वितानि आसन् । दीपस्थानं दीपालय इति ख्यातम् । महामूहमारो वेश्म वा
प्रथितमासीत् । अगारम्योपहारं कनोऽश्वस्य इति मज्जित । गृहस्य शिखरमामलकोति
स्थितमासीत् । हर्म्यमिति घनिकानां गृहमासीत् ।

न केवलं गृहं वैनवधमन्नपासीत्, अपितु गृहकायविगिनवस्तूनां ममाहारस्तत्रासीत् ।
गृहम्योदारस्य कारणं महाहर्षभाण्डं परिचारकैश्च गृहपरिच्छेदम्योऽभ्यर्त्ता इति वात्स्यायन
काममूत्रे निर्दिशति ।

अपरच—तत्र रात्रिशोषमनुलेपनं मातस्य सिक्क-करण्डकं सौगन्धिर्यपुटिका, मातुलिङ्ग-
रजस्तम्बानि च स्युः । धूम्रो पनद्वयं । नागदन्तावसत्ता धोणा, चित्रफलकं, वर्ति-
कासमुद्गरो, धन् किञ्चिन् पुस्तकं कुरण्डकमालादयः । आकर्षकं च दूतफलकञ्च । तस्य
ग्रहि श्रीडादाकुनिपिञ्जराणि । एकास्ते तर्जुतक्षणस्थानमन्यासां च श्रीडानाम् । स्वा-
स्तीर्णमेष्ट्वा बोला, घृक्षवाटिकायां सप्रच्छाया स्यण्डिपपीठिका च सुकुमुमेति भवन-
विन्यासः ।^४

धयनामनानि

धयनामनानां सर्वेषु युगेषु प्राचुर्यमभवत् । सिन्धुसम्प्रदायुगे आस दानामुपयोग उपवे-
शनाय कृतः । अपरविधानां दान्यामनानां परचमोऽप्राप्य एवानुना । वैदिकयुगे तृणानामास-
नानि निर्मितानि । बहिर्दर्मनूर्चं वृषी-कणिपु-नद्वला कटा सर्वेषु तृणनिर्मिता उपवश-
नाय बभूवुः ।^५ तस्मिन् युगे उच्छासनानि काष्ठनिर्मितपाटनपत्रोष्ठादीनि बभूवुः । तत्पास-
न्दीभिः समृद्धिनालदम्पतीनां विधामागारा सुज्ञाभिता । प्रोष्ठासनं स्वल्पं चतुष्पदिकमा-
सीत् ।^३ आसादं प्रस्तायोपाश्रयमाधित्यासन्यामुपवशनं कृतम् ।

राजामुपवेशनाय सिद्धासनमासीत् । आम्बरणाच्छादितस्वर्णवस्त्रयुक्ता राजा नित्योप-
वेशनाय बभूवुः । आसनानामलकरणं रत्नमणिस्वर्णादिभिः कृतम् । अज्ञासनानि रत्नमणि-
जटितानि राजम्यो बभूवुः ।

१ अर्थशास्त्र दुर्गविधानप्रकरणे ।

४ कामशास्त्रे १८१ १५ ।

५ ऋग्वेदे १० १४ ८, अथर्ववेदे ७ ६, शतपथ १० ८० १९, ११ ५ ३ ८ ७ बृहदारण्यकानिषदि
४ २१ ।

३. वात्रसनेयमाहवागं ३० २१, तैत्तिरीयब्राह्मणे ३ ४ १७ १, अथर्ववेदे १४ १ ६० ।

शयनाय चतुष्पदिका शय्या सुदूरप्राचीनकालतः प्रवर्तते । शय्याया बहुभेदा यथाश्वि सदैवामयन् । उपबर्हस्योपयोगः शिरसः आधानाय कृतः । मशककुटिकया मशकेभ्यः शयनकाले त्राणं कृतम् ।^१

महाभाष्यानुसारं भञ्जा मचका वा शिशूना शयनार्थं बभूवुः । छट्वा शय्या वा प्रौढानां जनानां कृते बभूव । तूणशायिनस्तु सदैव भवन्त्येव । आसनाय द्विपदिका त्रिपदिका वासीत् । आसन्दो पूर्णविद्याभार्यमासनमभवत् । पादाशक्तानां कृते पर्यं इति नामकभासनं चक्रमभवत् ।^२

गुप्तयुगे देशासनानि सुप्रचलितानि बभूवुः । राजस्य पर्यङ्किका चन्द्रकान्तमणिभिर्निर्मितासीत् । पादपोठं स्फटिकेन रचितम् । रमणीयामुपवेशमायं चित्रास्तरणाच्छादितोपबर्ह-समन्वितमचकमभवत् । पृष्ठाभ्रयायीपद्मयगोलकमुपयोजितम् । कतिपयमवकाशा पादासिंहाकारा निर्मिता । अमरकोशानुसारं तु—

उपधाम तूपबर्हं शय्यायाः शयनीयवत् ।

शयनं मवपर्यङ्कपल्यङ्काः छटवया समा ॥

विष्णुपुराणानुसारं तु

नाविज्ञाता न वै भजता भासमा मलिना न च ।

न च जन्तुमयी शय्यामधितिष्ठेदनास्तुताम् ॥ ३ ११ १०९ ।

प्रतिपादिकविभ्यस्तर्न्मधोपशोभिनि ।

दधत्यालम्बिभिर्मुक्ताजालकैर्हंसिताभियम् ॥

कुन्देन्दोवरमन्दारसान्द्रामोदाभितालिनि ।

चित्रभित्तिगतानेकरूपकर्ममनोहरे ॥

वासगेहेऽप्यदा शिश्ये तल्पे मृदुनि हारिणि ।

मगासैकतनिर्भासिदुकूलप्रच्छदोऽप्यबले ॥ महापुराणम् १ २२ २४

यात्रासाधनानि

मानवानां यात्रा प्राचीनयुगं स्थलमार्गेर्जलमार्गेर्वाभूदिति सुनिश्चितम् । आकाशे यात्रा समभवदिति केचित् सदिहन्ति ।

१ महावग्ने ५ १३ ३ दोषनिष्काये १ १ बहुविधानि आसनानि वर्णितानि सन्ति । तद्यथा—आसन्दो-पल्लङ्ग-गौनक-चित्तक-परिक-पटलिक-तुलिक - विकृतिक-उल्लोमिक-एकान्तल्लोमिक-कट्टिस्त-कोसेय्य-कुत्तक-द्वयत्तरण-अस्तरण-रत्नतरण-अजित्यवेष्टि ।

२ महाभाष्ये ४ १ ४४, ३ ३ १९, ३ २ १०, १ १ ५७, ५ २ १०, ४ ४ ९ ।

स्थल-यात्रा

साधारणतः सर्वेया जीवधारिणा पदयात्रा भूमी दृश्यते, किन्तु शिप्रगाभिना पशूना पृष्ठे आसद्य यात्राकरणं बुद्धिमता मानवाना वैशिष्ट्यम् । तथा हि— प्रथमं तावत् हस्ति-घोटकवृषभादीनां पृष्ठे यात्राकरणं संसृते समारम्भादेव प्रारब्धम् । यानेषु घोटकरासम-वृषभादीनां संयोजनं यात्राकरणे द्वितीयोपक्रमः । सिन्धुसुभ्यतायुगे बलोवदोदघकटिका प्रचलिता । तस्या प्रचलनं भारते आदवतिक्रमेणामवत् । तस्मिन् युगे शकटेषु चत्वारि चक्राणि रयेषु च द्वे चक्रे बभूवन् । कतिपयरयानामाकृतिः पशुसमा पक्षिसमा च बभूव ।

वैदिकयुगे आर्याणां रयेषु प्रायशो द्वौ घोटकौ संयोजितौ । रयेषु रासमा उष्ट्राश्चापि योजिता । कतिपयरयेषु सप्त दश वा चक्राणि बभूवन् । रथा गोघर्माच्छादिता आसन् । रथानां द्यौःप्रसवचरणाम् 'परिरथ्या' इति ख्याता मार्गा निर्मिताः । वैदिकयुगेऽवहस्तिरास-मोष्ट्रादीनां पृष्ठेषु यात्रा कृता । बाह्ययोग्या हस्तिनस्तु स्वर्णभूषणैरलंकृताः ।

रामायणमहाभारतयो रथशकटादीनि यानानि वर्णितानि सन्ति । शिविकानां त्रिचिष्टप्रचलनमभवत् । शिविकामु प्रायः स्त्रीणां यात्राभवनम् । शिविका नरबाहियान-मासीत् ।

महाभारतानुसारं रथैर्दर्शनीयाः यात्रा कृता । तथाहि अयाप्यातो विदर्भपर्वन्ता यात्रा कतिपयहोराभिरिव कृतेति रथानामतिरंहसः प्रमाणम् । तदा रयेषु हस्तिनोऽपि संयोजिता बभूवुः । राजानोऽपि रथचरणे निपुणा आसन् ।^१

अर्धमास्त्रानुसारं श्रेष्ठास्त्रसमायुक्ता रथा प्रतिदिनं द्वादशयोगनान्यगच्छन् ।

महाभाष्यानुसारं शकटे शकटया च बलोवदां योजिता आसन् । बृहच्छकटेषु अष्टान-द्वाहो योजिता बभूवुः । रथन्तु सुखदायक आसीदिति तस्य ध्वन्यस्या 'रमन्तेऽस्मिन्' इत्यनेन ज्ञायते । वास्त्रां काम्बलाश्चर्मणाश्च रथा क्रमशो वस्त्रेण, कन्बतेन, चर्मणा चावृता बभूवुः । आदवा ओष्ट्रा गार्दमाश्च रथा क्रमशोऽस्त्रेनोष्ट्रेण गर्दमेण च बाहिता आसन् ।^२

स्त्रियोऽपि हस्तिघोटकरासभादीनां पृष्ठे यात्रा कुर्वन्ति स्म ।^३ रथाश्चहस्तिचर्यासु भागविका राजकुमारश्च भुञ्जिज्ञिता बभूवुः । स्वयं भगवान् कृष्णः सारथिरासीत् ।

बन्नीवर्दयुक्तेषु प्रवहनेषु नागरिका नगरेऽग्नयन् ।^३

१. समारंभि ४८.२९ ।

२. शिशुपालव १७, १८ ।

३. महाभाष्ये १०.२४.८.१ ३०, ६.३ ४६, १४ २४, ४० १० ।

३. गणिकामवहर्षा गणितानामुपयोगाय बभूव ।

गोडावान् वसुधार्त्तं च अथात्रनैस्त्रिभुविस्थाचलताम् । ग्रामीणा आमन्त्रकटे यानान्कुर्वन् ।
शृणुवन्ति पशून् ।

जलयात्रा

प्राचीनतमे हृडप्पमोहेंजोदडोनगरे नदीपथेन सम्बद्धं आस्ताम् । तदानीन्तनमुद्रासु नौकाकृतयः सन्ति । तस्या स्थितौ द्वयोर्नगरयोः नौकाभिर्यातायातसम्बन्धोऽवश्यमेवासीत् । वैदिकयुगे विशालनौका रचिता । कतिपयासु नौषु धतारित्राणि सम्प्रयोजितानि । सिन्धुसु नौका व्यतरन् ।

रामाण्ययुगे नौका सागरगामिन्यो बभूवुः । तीर्थेषु नौकानामवस्थानमभवत् । प्रयागे गगताटे पचशतनौका बभूवुः । नौकानिर्माणकला तदा सुविकसितासीत् । तथा हि—कतिपयनौका स्वस्तिकशैलीमनुकृत्य रचिता । अपराश्च नौका पाण्डुकम्बलसवृता नन्दिघोषसमन्विता बभूवुः । नौकाभिः घोटका रथाश्च नदीपारं नीताः । नौकावेगो महाभारते वायोर्मनसो वा वेगेनोपमितः । प्रभजनोद्वेजने सत्यपि नौकानां स्थैर्यं तासां दाढ्यं व्यनक्ति ।^१

अर्थशास्त्रानुसारं नौकाध्यक्षो नौभारणाः सुव्यवस्थार्यं नियुक्तः । महानौकासु नियामक-दान-रश्मिदाहकोत्सेजकादयः पचाधिकारिणोऽवर्तन्तः । नौशुल्कस्य निर्धारणं राजकीय-प्रशासनन कृतम् ।^२

उडुपेन भस्त्रया च प्रायशो जना नदीपारं गतवन्तः । राजकीया नौका उदवाहनमासीत् । उपादानाकारदृष्ट्या उत्सङ्ग-पिटकोत्पदादयो बहुविधा नौका आसन् । म घटेन नदीतरि-ण्यवो घटिका इति ख्याताः । गोपुच्छिका गोपुच्छं धृत्वा नदीमतरत् ।

प्राचीनयुगे नौभिः समुद्रयात्रा कृता । विशालासु नौकासु व्यापारसामग्री विहायाने-कशतयानिषा भारोऽभवत् । तैः कतिपयमास निरन्तरं जलयात्रा कृत्वा कदापि द्वीपदर्शनं कृतम् । प्रभजनोद्वेजिता यात्रिणस्तु सशशितप्राणा अर्धमृता एव बभूवुः । चन्द्रतारादीनां गत्या दिशाज्ञानमभवत् । दिशाकाका अपि दिशाज्ञानाय प्रयुक्ताः । गुप्तशिलोच्चर्मं चचि-न्मौकाप्रभृतां संजानन् ।^३

आकाशयात्रा

आकाशयात्रायां वर्णनानि प्रथमं वैदिकसाहित्ये वर्तन्ते । देवानामाकाशयात्रा विदि-तधरमेव । रामायणमहाभारतयोरनेकेषु देवासुरराक्षसमानवानामाकाशयात्रावर्णनमुल्लि-खितम् ।^४ पुष्पकविमानं कुबेरात् रावणः रावणद्रामश्च प्राप्तवानिति सुप्रसिद्धम् ।

१. आदिपत्रणि १४० ५ ।

२. मत्स्यपुराणे ८.४०४ ४०६ ।

३. महाभाष्ये ५ ४ ६९, ४ ४ ५६, ४ ४ ५६ ।

४. पाद्मानमहोदयस्य यात्रावर्णनं दर्शनीयम् ।

५. सुन्दरकाण्डे ४ २०, मूर्तिजातके १५६, रामायणे बुद्धकाण्डे १२२ ३६, १२३ २१ ।

भारद्वाजरचितवैमानिकशास्त्रानुसारं विमानरचना १८९० ख्रीष्टशतके कृता । ॥
विमानं प्रायः सहस्रहस्तपर्यन्तमुत्पतितं । विमानरचनाविज्ञानमिति प्रकरणं समराङ्ग-
णसूत्रेऽपि वर्तते ।^१

मार्गाः

सिन्धुसम्प्रदायानां विस्तृतराजपथा अभवन् । तस्मिन्मयुगे तत्रत्यनिवासिनां भारतस्य
विविधप्रदेशेषु विदेशेषु च यातायाते बभूवतुरिति सुनिश्चितम् । तेषां कृते सुमार्गाणां
व्यवस्था देशान्तरेष्वपि कल्पनीया ।

वैदिकयुगे प्रपञ्चमहापथाध्वानश्चेति विविधभेदा मार्गाणां बभूवुः । प्रपञ्चस्तु विस्तारे-
ऽत्यधिकोऽभवत् । महापथेन ग्रामाणां परस्परं सम्बन्धः कृतः । मार्गाणां सुरक्षार्थं तेषु
शान्तिव्यवस्थायां च सुप्रबन्धः आसीत् । वनमध्ये मार्गनिर्माणाय वनानि प्रदरधानि । शाक-
टिकमहापथेषु वृक्षा आरोह्यन्तः । तत्र स्थाने स्थाने जलाशया निर्मापिताः । विश्रामस्थलेषु
यात्रिभ्यो भोजनादीनां व्यवधिनि शुल्कापि प्राप्तिरभवत् । अतिथियज्ञविधानेन यात्रिणां
सौविध्यमासीत् ।

अशोकस्य राजकीययात्राव्यवस्थास्तु निरूपमा एव विद्यन्ते । मार्गेषु वृक्षारोपणम्,
विश्रामागारस्थापनम्, आधानं प्रतिष्ठा च महाराजस्य माहात्म्यं निदर्शयन्ति ।^२ यात्रिणो
निपद्यायामवस्थानं कुर्वन्ति स्म । परवर्तिकाले कश्मीराणां राजानो यात्रिकेभ्यो मठान्
कारयामासुः । कतिपयमठान् अवारितातिथयः आसन् । मठेषु यात्रिकेभ्यो भोजनादेः सुव्यव-
स्थासीत् ।^३ यात्रिभ्यः सुखविधानेन महापुण्यलाभ इति पुराणवचनम् ।

१ पुराणकामिदं बरौदानमरीन ओरियण्टलसीरीजप्रकाशनम् ।

२ परवर्तिपुरोऽपि राजानः समृद्धिशालिनश्च जना उपयुक्तादर्शानुसारं यात्रिभ्यः सुखानि सुखमयानि
साधनानि च कारितवः । द्रष्टव्यं नासिकपुरालेखे १७

३ महाभाष्ये ३ ३ १६, कथामरित्सागरे ३ ४३१, राजतरंगिण्याम् ८ २३२० ।

व्यवसायाः

प्राचीनभारतस्य निवासिनामुपभोग्यवस्तूनां परिचयेन स्पष्टं प्रतिभाति यत् तेषां संप्र-
हणाय प्रचुरपरिधमेण ते प्रायतन्त । राष्ट्रस्वाधिनौतिकामुत्पानाम् सर्वेषां देशवासिनामु-
द्योगपरायणता आदश्यक्री एव । अधिकाधिक्यमेण पुरा सर्वोत्तमवस्तूनां निर्माणार्थं लोकानां
सुवृत्तिरासीदिति—

न मृषा ध्वान्तं यदवन्ति देवा । ऋग्वेदे १.७९ ३

न ऋते ध्वान्तस्य सख्याय देवा ॥ ऋग्वेदे ४ ३३.११

अभ्युदयस्तु भारते धर्मेण साध्यः ।^१ गोतायां लोकसमृद्धप्रतिपत्तिं कर्मण्यताधानाय
वर्तते । भागवतेऽपि कर्माभिरुचिमुत्पादयतां प्रोक्तम्—

यथावर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति ५ १९ १९

भारते व्यवसायपरायणता समादृता, किन्तु बौद्धिका व्यापारां श्रेष्ठा न तु शारीरिका
इति स्मैकनीतिरासीत् ।^२ तथा हि महाभारते उद्योगपर्वणि—

बुद्धिधेष्ठाणि कर्माणि बाहुमभ्यासि भारत ।

तानि जया जयन्त्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥३५ ६५

अस्यां स्थितौ ज्ञानमयप्रवृत्तयो दारिद्र्याभिमुख्योऽपि सर्वश्रेष्ठा इति विचार्य मनीषिणो
लोकवैभवसंप्रहार्यं ववर्णिदेव यतन्ते स्म, यतो हि नाम बुद्धेः सर्वोत्तमोपयोगो भोक्षाधिग-
मार्थं भवति ।

कृषि

पुरा त्रयो व्यवसायाः प्रधानरूपेण प्रचलिता आसन्—कृषिं पशुपालनं शिल्पं च ।
एतैर्निष्पन्नानि वस्तूनि व्यापारद्वारा देशेषु विदेशेषु प्रेष्यन्ते स्म । क्षत्रधर्मपरायणास्तु शस्त्रा-
स्त्रबलैः राष्ट्ररक्षामकुर्वन् ।

कृषेर्लोकप्रियता

आर्याः कृषिप्रधाना इति तेषां नामैव व्यक्तं भवति । परवर्तियुगे एतत् सम्यक् सम-
यितममरेण ‘ऊरुण्या ऊरुज्ज आर्या विश्या भूमिस्पृशो विशः ।’ अर्थं एवार्थं वैदिकसंस्कृते ।^३

१. यताऽभ्युदयसि श्रेयससिद्धिः स धर्मः ।

२. ऋग्वेदानुसारं व्यशदिकर्मणि व्यापृता अनां श्रेष्ठा, न तु कृषिका । १०.७१.९ ।

३. आर्यं ऋ + ण्यत् । अर्थं ऋ + यत् । उभौ समानार्थौ वर्तते । ऋधातोः स्यक्प्रभो लैटिनभाषायां
area, ग्रीकभाषायां areon शब्दौ कृषिचोदकौ ।

मातृदिक कृपे समारम्भोऽनूत् ।^१ कृपिकर्मणो दिव्यं तस्य लोकप्रियतायाः
संदर्शनार्थं । तथा हि ब्रह्मवेदे

अर्वाधी सुभगे भव सीने वन्दामहे त्वा ।

यथा न सुभगाममि यथा न सुकृगममि ॥

शुनं नः फान्ता वि कृषन्तु भूमि शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहे ।

शुनं परंज्यो मधुना पयोभि शुनामारा शुनमन्मामु घत्तम् ॥ ४५७

अथस्य महिम्ना कृपेर्गौरवं जायते । तथा हि—अन्नं न निन्द्यान् । अथवानन्मादो
नवति । अन्नं न परिचक्षीत । अन्नं बहुबुधोऽत । तदुग्रतम् ।^२

अन्नं ब्रह्मोति मत्तम् । तदधिकृत्याग्रस्य संवर्धनाय कविनायववेदे प्रणीतम्—

उच्छ्रयस्व बहुर्मव स्वेन महमा मय ।

मृगाहि बिम्बा पात्राणि मा त्वा दिव्यास्तनिर्बधीन् ॥

कृपिसमृद्धिमा राष्ट्राम्युदयो भवतीति सम्मतम् ।^३

अन्तान् मृष्टेः समारम्भ इति धर्मशास्त्रमतम् । तथा हि तैत्तिरीयोपनिषदि—
अन्तान्मुदय । अन्नादं प्रजाः प्रजायन्ते इति ।^४

कवयोऽपि कृपेर्लोकप्रियताभाषानुमादिकालोक्तोक्त्यापन् ।^५ तथा हि वात्सोकी रामायणे—

त्वर्जुरपुष्पाहृनिमि शिरोमि पूर्णनण्डुलैः ।

शोभन्ते किञ्चिदालम्बा शालय कनकप्रभा ॥ अरण्य० १६ १७

कालिदासो निदर्शयति—

काशांशुका विक्वचपद्मनोभववरा सोम्मादहसरवन्पुुरमावरम्या ।

आपववशालिदधिरानतगानयष्टि प्राप्ता शरन्नरवधूरिष हपरम्या ॥

१ तदयव उद—दस्यजत्र त्राटिखवी कथा इमा पचतुष्टव ।

मूये पचन्त्यपन्त्ये नयाऽन्तु कर्मदेमे ॥१०११०

२ तैत्तिरीयोपनिषदि मृगवृक्षा ७९ ।

अपरंज्योऽपि निदर्शितम्—

उदुम सतथार सतथारमक्षितम् ।

पथागमाद पान्य महत्तथारमक्षितम् ॥३२४४

३ अर्थवानर्थं दश उच्यत वस्मिन्नात्रा शस्त्रानि च वर्तन्ते । मद्राम्नाय ।

४ तैत्तिरीयोपनिषदा मत्तमिदं मनुस्मृती ३ ७६ समर्थितम् ।

५ शिशुरालवन १२ ४२-४३, ६, ४९ मद्रापुराणे ४ ६०-६३, ३५ ३० ।

काव्यमोमासाया च

गेहाजिरेषु नवशालिकणावपात—

गन्धानुभावसुमनेषु कृषीवलानाम् ।

आनन्दयति मुसलोत्ससनावधूत—

पाणिस्खलद्वल्यपद्धतयो बधूदश्च ॥१८ अध्यायत

अस्या स्थितौ समग्र राष्ट्र कृषेरभ्युदयाय आगच्छकमभवत् । महर्षीणामाश्रमेषु राज्ञा प्रासादपरिधिषु दरिद्राणां कुटीरेष्वपि कृषे शस्यस्यामलता गौरवमाधत्ते स्म ।

कृषि-विज्ञानम्

नवीनप्रस्तरयुगे वन्यानामन्नाना भोज्यत्वमभोज्यत्वं वा परिज्ञातुं प्रयासोऽभवत् । खाद्यान्नानां कृषियोजनया कृत्रिमोपायवैविकासं समारम्भ्य । तस्मात् कालाधारस्य कस्मिन् नूतनौ कौदुशे क्षेत्रे कियन्मात्रं बीजं वपनीयम्, तस्य सुसंवर्धनाय च कियद्द्वारं सेचनं कर्तव्यम्, भूमेक्षपादनशक्तिं कथं वर्धनीयेति समस्या अधिकृत्य सम्यग्गवेषणं कृतम् । प्रयत्नमानाश्च तं कृषका अस्या दिशायां वैदेशिकानि बीजानि फलादीनि च स्वदेशे सर्वाधितवन्तः निरयमेव वन्यानामन्नानां कृषिकल्पं कृतवन्तश्च ।

सिन्धुसभ्यतायुगे जना नदीस्य सेचनार्थं कुल्या विधाय नालिकाभिः कूपजलं चोद्धृत्य क्षेत्रेषु जलादानं कुर्वन्ति स्म । सिन्धुनदस्य जलं सेचनायोपयोजितम् ।^१

वैदिकयुगे ह्य कदाचित् चतुर्विंशतिबलीवर्दा संयोजिता ।^२ द्वादधानामिष्टानां पण्णा च बलीवर्दानां हस्ते सशोभनमपि प्रचलितमासीत् ।^३ क्षेत्राणामुत्पादनशक्तिभूमिलेपेन करीपादिनां सर्वाधिता । घृतनं मधुना च समक्ता सीता सुशोभना भवतीति सम्मतम् ।^४ कृषिकर्मणं सर्वां प्रक्रियां वैदिके युगेऽपि ग्रामशस्तादृश्यो बभूवुः, यादृश्योऽधुना वर्तन्ते । कृषियोग्या भूमि 'अप्नस्वतो' इत्याकलिता । अयोग्या भूमि 'अर्तना' इति ख्याता ।^५ क्षेत्राणां मापं कृतं । शकधूमप्रयोगं कदा कियन्मात्रं वर्पणं भवेदिति ज्ञेयमासीत् ।^६

परवर्तिसुगोर्जनास्त्रानुसारं कृषिविज्ञानस्य त्रयो भेदाः — कृषितन्त्रं, गृह्यं वृक्षायुर्वेदश्च

१ In Sindh, even if the rainfall was heavier in prehistoric times, cultivation must have depended to a large extent on irrigation works connected with the Indus Piggott Prehistoric India P 10

२ काठकमहिताया १५२ ।

३ ऐतिह्यसहिताया १८७, १५२, ५२ अथर्ववेदे ६९१ शतपथब्राह्मणे ७२२६ ।

४ अथर्ववेदे ३१७२ ।

५ ऋग्वेदे ११२७६ ।

६ अथर्ववेदे ६१२८ १-४ Vedic Index शकधूम ।

वनम् । कृषिकर्मणे सौताभ्यश्चादयो राजकर्मचारिणः कृषिविद्याविशारदा वनम् । विविध-
प्रदेशानां वर्षाप्रमाणमनुमतम् । तदनुकूलं तत्रत्योत्पाद्यान्तानां निर्णयं कृतः । वर्षाया
उपयोगिवमनुपयोगिव च निर्णयम् । शाकफलादीनामुत्पादनाय विविधा भूमिः पर्वा-
लोचिता । बीजानामुपकल्पनं बीजानिकविधिना कृतम् । तथा हि—तुषारपायनमुष्ण-
शोषण चासतराश्रादिति धान्यबीजानां त्रिरात्रं पचरात्रं वा कोसीधान्यानां मनुष्यतमूकर-
वसानि काण्डबीजानां छेदनेपो मधुघृतेन कन्दानामस्थिबीजानां शकृदालेपं शाखिना
गर्गदाहो गोम्यगृद्धिम् काले दोहद च । प्रच्छादचानुपकृतमत्स्यादच मृद्विशीरेण
वापयेत् ।^१

रात्रा कृषिकर्मणि वैज्ञानिकानुसन्धानं पुरस्कृतं सचेष्टं आसीत् । तथा हि मेगस्थानी-
बलेनानुसार—

Any philosopher who may have committed any useful
suggestion to writing, or observed any means for improving the
crops and the cattle, or, for promoting the public interests
declares it publicly ^२

गाले क्षेत्राणि प्रदाहून् बहुगम्यप्रदानि कृतानि । धान्यानि द्वौ रोपितानि । धान्यले-
धानं कृत्वा गामुन्मीनमक्रियत् ।^३ अमिनवक्षेत्राणि कृषियोग्यानि सस्तृणानि । तेषां कृषानि
यत्नानि च प्रदग्धानि । कार्यागरीत्रस्य क्षास्तरसावयवचनेन रक्तवर्णं कार्पासं ज्ञेयमित् ।^४

संचनमायनानि

मिथुनम्वृतायुगे सेनुबन्धेन नदीनां जलं समाहृत्य प्रणात्रीमि प्रगाह्य क्षीराणि संचनं
कृतम् । वैदिश्युगं वृषजलं चक्रेणाद्विष्टा नालिकाभिः क्षेत्रसंचनाय प्रयुतम् ।

महामारुतयुगं प्रायःगो जलाशयानामुपयोगिता संचनाय बभूव ।^५ नदीदण्डवासिस्तु
नदीमानुका बभूव ।

अर्थशास्त्रानुसारं सर्वेषां ग्रामीणानां जनानां सहयोगेन संचनार्थं सेनुबन्धा निर्दिष्टा ।
महाजलाशयां संचनप्रकारतले निर्मापिता । तेषां जलं निम्नस्थलेषु स्थितानां जलाशयानां
पूरणायोपयोजितम् । शासका संचनायोजनायां विषये समुत्सुका आसन् । सौराष्ट्रप्रदेशे

१ अर्थशास्त्रस्य भाष्यसंग्रहकृतम् ।

२, M Crindle : Ancient India p 83.

३. मनुस्मृती ० ११० सुश्रुत सूत्रस्थान ४६ १ १०, २० ।

४ सप्तदशममण्डल अष्टमस्कन्धे ।

५ अश्वमेधे कृष्यानि पूजानि च ब्रूहि च ।

माण्ड्या निर्दिष्टानि न कृषिदेवमातृका ॥ समावर्त्तनि ५ ६० ।

गिरिनगरस्य सुदर्शनतडागस्येतिहास मौर्ययुगाद्गुप्तयुगपर्यन्त भारतीयानां राजा तत्सम्बन्धि-
प्रयत्न निदर्शयति । चन्द्रगुप्ताशोक-खारवेल रुद्रदाम-स्कन्दगुप्त-वाक्पतिभोज-करिकाल-राजे-
न्द्रादीनां नृपतीनां सेचनकार्याणि प्रख्यातानि सन्ति । क्वचित्तुलाकोटि सेचनाय प्रयुक्ता-
सीत् ।^१

कारमीरको महाराजो ललितादित्यस्तु 'अरघट्टाली' निर्माय वितस्ताया जलं बहुपु-
ग्रामेषु सचारयामास । तद्यथा कल्हण

चक्रे चक्रधरे तेन वितस्ताम्भ-प्रतारणम् ।

विनिर्मायारघट्टालीस्तास्तान् ग्रामान् प्रयच्छता ॥ राज० ४ १६२

कृषिसमृद्धि

भारतस्य मूलत एव प्राप्तव्यानि कृषिफलानि—शालि, इक्षु, कार्पासश्च सन्ति ।
एषा कृषिविदेशेषु भारतादेव प्रसृता । सिन्धुसभ्यतायुगे गोधूमयव-तिलादीनामपि कृषि-
क्रियत । ऋग्वेदे यवशालिधान्यानामुल्लेखो वर्तते । परवर्तिषुगे ब्रीहि-यव-मुद्ग-माष-तिल-
गोधूम-नोवार-प्रियङ्गु-श्यामाकादीनामनानामुर्वाकादीनां शाकानामुत्पत्ति कृता । बहु-
विधा शालय — ब्रीहि-महाब्रीहितण्डुल शारिशाकाशु-लाशुकादयः उत्पादिता । अथर्ववेदा-
नुसारमिचुकृषि कृता । तैलदानां—तिलसर्पपैरण्डादीनां कृषि सुप्रचलितासीत् । दणं
दण्यमेव श्रुत वैदिकयुगे । सम्भवतः तस्यापि कृषि कृता ।

महामारतयुगे धान्य-यव तिल माष कुलत्थ-सर्पप चण कलाप-मुद्गगोधूमातसीनां कृषि
कृता । अर्थशास्त्रानुसारं तु सीताध्यक्षो धान्यपुष्पफलशाककन्दमूलफलवारिलव्यलोमकार्पा-
सबीजानि यथाकालमगृह्णात ।

तत्र पूर्ववापास्तु—शालिब्रीहिकोद्वतिलप्रियङ्गुदारकवरका ।

मध्यवापा — मुद्गमाषशिम्बिकादयः ।

पश्चाद्वापा — कुसुम्भमसूरकुलुत्थयवगोधूमकलायातसीसर्पपा ।

अर्थशास्त्रानुसारमिषको हि बह्वावापा व्ययग्राहिणश्च । फेताघात प्रदेश वल्लीफ-
लानां कृषपर्यन्ता शाकमूलानाम्, उपनदप्रदेशा मृदोकेभूणा हरितप्रदेशा हरितकानां
शाकादीनां गन्धर्भपज्योशीरह्वीवरपिण्डालुकादीनामुत्पादनाय वरेण्या आसन् ।

चरकसुश्रुतसंहितानुसारं परवर्तिषुगे भारते शालोनामिसूणा च बहवो भेदा विविध-
प्रदेशेषुत्पादिता ।^२ एषु ग्रन्थेषु ग्रामयोग्यानि कृषिफलान्यपि परिगणितानि सन्ति । तेषां
सख्या तु शतपर्यन्तास्ति । आधुनिकयुगस्य प्रायः सर्वाणि शाकमूलफलव्यञ्जनादीनि

१ चायस्यसूत्रे २ ७४ ।

२ चरके सत्रपानि २७ २१५ २३८ सुश्रुते सूत्रपानि ४५ अध्याये १५३१० च ।

प्राचीनकालेऽपि उन्नादितानि । भारते केस्रर पिप्पली-खवर्गलाकुष्ठशृगिर्वेहरिद्रादीनां कृपि समुन्नतासीत् । दक्षिणभारतादेयामुपस्कराणां—विद्योपत. पिप्पलीना निर्यात रोमक-प्रदेशेषु विक्रयाय बभूव ।

राजकीयमरक्षणम्

कृपिकृष्णेषु राज्ञो भागो बभूव । अतः कृपिमधिकृत्य नृपनोति सर्वदाधिकोन्वादानाम् कृपकार्णां प्राप्ताहनाय चामवत् । महामारतानुसारं राजा तु साधुपुरुषान् कृपिकर्मणि नियोजयेत् ।

कृषिषत् स्वनुष्ठिता तात वार्ता ते साधुभिर्जनैः ।

वार्तायां सधिनस्तात लोकोऽयं सुखमेधते ॥

कृपिकृष्णानि बहुलीकर्तुंमर्षसास्त्रं राजकीययोजना समुत्पापिता । तथा हि—अकृपता-माच्छिन्नायेभ्यः प्रयच्छेत् । अकृपन्तोऽहोन दद्युः । सहोदकमाहायोऽनृ वा सेतुं बध्ययेत् । अन्येषां वा वध्मता भूमिमार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात् । मदनतर्कगायनवादकवारजीवन-कुशीलवा वा न कर्मविष्णुं कुर्यात् । निराश्रयत्वाद् ग्रामाणां क्षेत्राभिरतस्वाच्च पुरुषाणां कौशलविशिष्टद्रव्यभान्यरसवृद्धिर्भवति ।

दण्डविष्टिकराबाधै रक्षेत्पुहतां कृपिम् ।

स्तेनव्यालविषप्राहै व्याधिभिश्च पशुव्रजान् ॥

एव ब्रह्मद्विपवनं सेतुबन्धनमाकरान् ।

रक्षेत्पूर्वकृतान् राजा मवाऽचामिप्रवर्तयेत् ॥^१

दुर्लभबीजानि शुष्करहिताभ्येव राष्ट्रे आनेतव्यानीति राजनियमोऽभवत् ।^२ कृपिविवा-देषु निर्णयं स्वल्पवयसममसाध्यं विधानुं निकटवर्तिनः सज्जना निर्यायका निपुक्ता । अर्थनिवादिनः कठोरदण्डार्हा इति नीतिरभवत् । राष्ट्रियवृषेर्हानिं कृवंता दण्डो विहितः । कृपिसम्बन्धिनीं हानिं निवारयितुं नियमाः कृताः । सैधनकर्मणि साधकाणि दण्डया अभिमता । अपरेषां जलाशयानामुपयोगकारिणस्तेषां जलाशयानां नवीकरणं कुर्यादिति विधानमासीत् ।^३ कृपिरक्षणाय राजकीयनियमानां कठोरता स्मरणार्हा । तथाहि सदृक्-पारणं सेतुं मिन्दतस्तत्रैवाप्सु निमज्जनमिति ।^४ विवीतक्षेत्रस्रक्षेत्रदमदीपिकमग्निना दाह-येत् इति च ।^५

१ अयंशास्त्रे जनपदनिवेशप्रकरणम् २ अयंशास्त्रे शुल्काध्ययनप्रकरणम् ।

३ अयंशास्त्रे धर्मशास्त्रे सोमाश्वेनविवादप्रकरणम् ।

४ अयंशास्त्रे वण्टकशास्त्रे चतुर्थेऽधिकरणे । मनुस्मृतौ ६ २७९ ।

५ तत्रैव ।

वैश्यानां कृषिकर्मणि नियोजनमपि राजधर्म । तथा हि मनुस्मृतौ

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च ॥ ८४१०

नवक्षेत्राणां स्वामित्वं तु मृगबाणन्यायेन समोहितं मनुना । तथा हि—

पृथोरपोमा पृथिवी भार्या पूर्वविदो विदुः ।

स्याणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥ ९४४

याज्ञवल्क्यानुसारमलसा कृपका दण्डनीया । राजा तेषां भूमिं कार्यक्षमकृपकेभ्यो
दद्यात् ॥^१ महापुराणानुसारन्तु

तथा सूपोऽप्यतन्त्रालुर्भक्तप्राभेषु कारयेत् ।

कृषिं कर्मान्तिकैर्बाजप्रदानाद्यैरुपक्रमं ॥

देशेऽपि कारयेत् कृत्स्ने कृषिं सम्यक्कृषीवलं ॥ ४२, १७६-१७७

कश्मीरकोऽयं महाराजो ललितादित्यं कृषिसवधनेन महत्तमं महिमानं लभे इति
कल्हणस्य तत्सम्बन्धिबृत्तेन प्रमाणितमेव । तद्यथा राजतरङ्गिण्याम्—

ललितादित्यसूभर्तुर्द्योनेन बलीयसा ।

किञ्चिद्वाकृष्टसलिलं प्रापोत्पत्तिं मनात्कृत ॥५६९

अवन्तिवर्मणो महाराजस्य प्रजा सन्ध्य इति नामकस्य विज्ञानविदो योजनाभिः समुद्धी-
कृतं विवर्णयति कल्हणः —

असिञ्जलञ्च जलं प्रमाणां ग्रामान्मृदुमुपाहृतान् ।

या यावत्ता क्षणेनागाच्छोप ता तावत्ता हविः ॥५११०

कालेन मत्वा सेकाहं प्रतिग्रामं जलश्रुते

परिमणं विभागं च परिकल्प्य निरत्ययम् ॥५१११

घकारं चानूलाद्याभिः सिन्धुभिः सर्वतो दिशः

सत्कलोदारकेदारसम्पत्सम्पन्नविभ्रमा ॥५११२

न कश्यपेनोपकृतं न यत्सकर्मणेन वा हेतुया

मण्डलेऽमुष्मिस्तत्सुध्येन सुकर्मणा ॥५११३

धार्मिकनियोजनम्

कृपे समृद्धिरविकाशतो देवाधोना भवति । देवतानामनुग्रहेण कृषिवर्धते इति लोक-
धारणा । सिन्धुसम्पत्तायुगे स्वयंशालिनीदेव्या पूजा कृता । वैदिकयुगे मन्त्रप्रयोगैर्यज्ञादिभिः
कर्मकाण्डैश्च ययाकालं वृष्टिप्रवर्धनं कृषिरक्षणं फलवाढृत्य च सुकरं विहितम् । आप्रणयजे

गृहपतिर्नवाभ्रानि दवेभ्य समर्प्य स्वय भुक्तवान् ।^१ जलवर्षणाय 'वासीरी' इति स्यातो यज्ञ संप्लादित ।

धर्मशास्त्रेषु तटागनिर्माणस्य पुण्यात्मक प्रमाणो निर्दिशित । एभिस्तटानां सेवन-
कर्मं सरलमजायत । जलदान सर्वोच्चमिति व्यवस्थापितम् ।^२

बलीवर्दानां सुवर्षण धर्ममिति सम्मतम् ।^३ तत्र विधानमासीदापस्तम्बस्मृतौ—

हृत्पट्टगव धर्मं धञ्जव धर्मम स्मृतम् ।

चतुर्गव नृशस्त्रानां द्विगव वृषधातिनाम् ॥ २२-२३

स्वस्यबलीवर्दानां वर्षणं ब्राह्मणेभ्योऽपि पौराणिकयुगे समीचीनं विहितम् । बलीवर्दे
भ्योऽवकाशदिवसा—अमावस्यासंक्रांतिपूर्णिमादया निर्धारिता ।^४ परवर्तिषुगे बलीवर्दा-
नामलङ्कारेण पूजनं हलविधानं हलयोगनमूहर्तुं वर्षणं वपनं क्षेत्रवपनं चाधिकृत्य धार्मिक-
विधानमनुशिष्टम् ।^५

उपवनाम्

पुष्पकल्पप्रादीनामुपयोगिता प्रागेव निर्दिशिता उपयोग्यप्रकरणे । वनानामधिकोप-
गिबृक्षलपादीनां स्वाधिकारस्याकाङ्क्षा स्वामाविकी भवति । तेषां कृत्रिमोपायं स्वाधिकृत-
नृभ्यो स्ववर्धनमुपवनविधानस्य प्रयोजनम् ।

लोकप्रियता

ऋग्वेदानुसारं फलेषु लोकानां रुचिरासीत् । तथा हि—

एषा ह्यस्य धूमता विरप्यी गोमती महो पववा शास्ता न शशुषे ॥१८८

इयं वारिणां प्रशस्तिं सोमं व्यज्यते । वैदिकयुगे आरण्यकानां मृगीनां वनप्रवृत्तिं
प्रायश उपवनानां समग्रणार्थं बभूव । मुनयस्ते सुवृक्षाणामभ्युदयाय निकृष्टवृक्षानां हरी-
करणाय च स्वमायत्रं सचेष्टा बभूवुः । ततः प्रभृति सद्वोपवनव्यवधानं लोकसाधारणं
कर्मसीत् ।

मृगीनामाश्रमेषु मिथुकाणां विहारयु नगरीणामञ्चलेषु प्रासादानां परिधिषु च
उर्वशोपवनं मुस्तिम्य विराजितम् । तद्विषयमुरकोशे

१ श्रग्वेदे ४.५७.६८ शुक्लयजुर्वेदे १२.७०, ७२, अथर्ववेदे ३.१७, ५.१४२, ६.७९ आपस्तम्ब
मौत्सूत्रे २.९.१ ।

२ अनुशासनपत्रे ५८ अध्याये ३ रामायणेऽथोप्याकाण्डे ६४ सर्गम् ।

४ पञ्चपुराण संहितायां ४७.१११.१२० । ५ पराशरस्मृतौ ३ अध्याये ।

गृहारामास्तु निष्कृता ।
 आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।
 अमात्यगणिकागोहोपवने वृक्षवाटिका ।
 पुमानाक्रीड उद्यानं राज साधारणं वनम् ।
 स्यादेतदेव प्रमदवनमन्त पुरोचितम् ॥

उपवनानां क्रीडार्थमुपयोगः प्राचीनकालतो वर्तते स्म ।^१ अयोध्या-कपिलवस्तु-
 राजयिनोपवनानां शताग्यासन् । उपवनेषु लतागृहं शीलगृहं शलक्रीडापुष्करिणी आरामा-
 गाराश्च बभूवुः । बहवो माङ्गलिकवृक्षा आरोपिता । प्रायो वसन्तीरसर्वेषु प्रमदवने
 आभ्रमञ्जरी-कुम्बकपुष्पस्तम्बकादीनां मनोहारिन्व सार्वजनिकप्रमोदाम् बभूवुः । तत्र राज-
 दम्पतीनां विहारस्थली बभूव । सर्वेषु समृद्धिगालिमा गृहायतनेषु प्रतिष्ठतो मदनवृक्ष
 कामदेवपूजार्थमभवत् । भवनसहकारशास्त्रासु गुकपजरावस्याधमभूत् । वृक्षास्तु कुटुम्ब-
 सदस्या इव सम्मानिताः ।

तत्र पुष्पशकटिकाकला मार्गेषु प्रचलितासीत् । तदर्थं पुष्पोपादानेन शकटिका
 प्रणीता ।^३

भारतीयकाव्येषु सौन्दर्यशालिनामुपवनानां चारुता प्रायशो निर्दिशता । तत्र बाला-
 पयोघटेन शिशुवृक्षाणां सपोषणं कुर्वन्ति स्म । तथा हि कुमारसम्भवे—

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्धटस्तनप्रखण्डेर्ध्ववर्धयत् ।

गुहोऽपि येषां प्रथमान्तजम्भना न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ ५ १४

पयोघटेराधमघालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वयलानुरूपैः ।

असंशयं प्राप्तमयोपपत्ते स्तनंघयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ १५० १४.७८

उपवनेषु मानवानां वित्तवृत्तय उल्लसिता सुखे । दुःखे वा तेषूपवनेषु मानवानां सम-
 वेदनाप्रतीतिरभवत् । लतावृक्षादीनां पुष्पैः शरीरालङ्कारणं भवति । देवपूजार्थं पुष्पफलादीनां
 भूय उपयोगितासीत् । फलदानं तु साधारणधर्मो वृक्षाणाम् । उत्सवावसरे पुरा पुष्पगृहा
 विरचिता ।

वृक्षास्तु कुटुम्बिन इवेति प्रवदति कल्हणः । तद्यथा—

सप्रसूनफला वृक्षा गृहस्था इव पातिताः ।

कुटुम्बैरिव रोलम्बैश्शोच्यन्त पदे पदे ॥ राजत० ७.१२२४

१. अंगुत्तरनिकायानुसारं समृद्धनागरिकस्य चत्वारि लक्ष्यानि बभूवुः—उपवनमोग, रमणीयवस्त्र-
 धारणम्, शत्रुयोग्यावास, स्वादुभोजनं च १ १४५ ।

२. कादम्बरी ३१६ श्लोके । अभिज्ञानशाकुन्तले चतुर्थोऽङ्के च ।

३. कामसूत्रटीकायाम् १ २ १६

वृक्षविज्ञानम्

वृक्षविज्ञानेनोपवाना समृद्धिर्विस्मयकारिणी बभूव । तथा हि—‘आम्ररुन्ति घटाकाराणि सम्भावितानि । तृतीये वर्षे आम्रवृक्षा फल्दा बभूव । पुष्करादीनामकाले प्रसव सम्भावितः ।’^१ आरामिका वृक्षविज्ञाने तेषां सर्वर्धने च विचारदा बभूव । शुष्यमाणानां वृक्षाणामपि सर्वर्धने सर्वोपयोगेन कृतम् ।^२

अर्धशास्त्रानुसारं वृक्षामुर्वेदनित्वाता, जना सीताप्यक्षपदे नियोजिता । वृक्षारोपणान् प्राग् गर्तं प्रदाह्य गोमय्यश्चकृद्भिः काले दीहृद च । प्रन्टाश्चाशुक्कटुमत्स्याश्च स्नुहितीरेण वापयेत् ।^३

वराहमिहिरस्य वृक्षसंहितायां वृक्षामुर्वेदस्य सुतयुग यावन् प्रगतिर्निर्दिष्टा । तदनुसारं वृक्षाणां रोगाणां कलमपद्धत्याऽक्रियत । विभिन्नतो^४ वृक्षकाणां सेचनकालो नियत आसीत् । वृक्षाणां रोगाणां लक्षणानि तेषां निदानानि च कृतानि । तेषां क्षम्पचिकित्सा प्रचलितासीत् । वृक्षाणां शीघ्रसर्वर्धनाय पतविधानि बल्यानि रचितानि । कलात्मकविधिना मृषुदीर्घमहावृक्षलतादीनामपवने त्रिन्यासो निष्पाद्यते स्म ।^५

फलानां पद्धिपत्रवैज्ञानिकदृष्ट्या पर्यालोचितम्—

अन्तर्गर्भाजं बहिर्गर्भाजं बाह्यान्तर्गर्भाजमेव च ।

सर्वध्याजं बहुध्याजं निध्याजं च तथा फलम् ॥

काव्यमीमानाम् १८ अध्याये

उपवनसमृद्धिः

वृक्षारोपणस्य बहुविधानि प्रयोजनानि प्राचीनकालता बभूव । तथाहि छायायं शरणार्थं वा फलार्थं पुष्पार्थं लतापत्रादीनां सौन्दर्याय च । छायायं शरणार्थं वा वटवृक्षारोप्यन्ते स्म । तेषां शरणे पक्षशतजना अपि शरणं प्राप्नुवन्ति स्म ।^६ पुष्पाणामेव पङ्क्तिषु उपयोगो ज्ञात आसीत् ।^७

राजकीयानुष्ठानस्य सुरक्षणाय द्वाराद्वारालिकाभिः समन्विताः प्राकारा रचिताः । उद्यानस्य केन्द्रभागे पुष्करिण्या कमलसौभाग्यवर्तत । तत्रैवाराभागास्तौ निमित्तौ ।^८

१. दशवाहननाशके १८६ ।

२. छान्दोग्ये ६.३.७-१३ ।

३. रोगणपुष्टिचिकित्सावैजयकृतं गृहोपान्यायं । काममूत्रनीकायाम् १.३.१६ ।

४. अस्य विषयस्य विवरणं बृहत्संहितायामग्निपुराणे च द्रष्टव्यम् । आनुशङ्गिकस्यैव नैषधीयचरिते १६.८२, १.८०, रत्नवत्या ३ = च द्रष्टव्यमल्लानि ।

५. मन्वन्तरके २१३ ।

७. शोभाभोगेऽप्यस्ते फलार्थेनाम्ना च पुष्पमुपयोगि ।

८. धम्मपूजननाशके २२० ।

नगराणामुपवनेषु वर्णिकार खजूर-प्रियाल-मुचुलिन्द कुटज-केतकप्रियङ्गु-नीप सप्तच्छद कोविदारसन-करवीरादीनां शोभासीत् । एषा वृक्षाणां पुष्पप्रदत्वमेव विशिष्टम् । वृक्षाणामङ्गाधयप्रणयिन्यो लता सर्वाणिता ।

आम्रवृक्षाणां भारते सदैव प्रथमस्थानमुपवनेषु दृश्यते ।^१ बहुविधा फलपुष्पप्रदा वृक्षा चरकसुश्रुतसहितयोः परिगणिता ।^२ ह्येनसागेन भारतस्य विविधप्रदेशानां विशिष्टफल पुष्पादीनां वृक्षाणां वर्णनं कृतम् ।^३

राजकीय-संरक्षणम्

उपवनारोपणविषये राज्ञामभिष्टिः सातिशयं विद्यते । वैदेशिकवृक्षाणामायातस्य व्यवस्था राजभिः कृता । तेषामुपवने प्रथमं सर्वाणिता वैदेशिकवृक्षा साधारणनगरिकाणामुपवनेषु पश्चात् प्रत्यानीता । चन्द्रगुप्ताशोकखारवेलादीनां नृपाणामुपवनरक्षिः प्रसिद्धा । अर्थशास्त्रानुसारं राजकीयशासनमनुसृत्य निर्जलप्रदेशेषु कूप-कासारोत्सा निर्मिता । तत्र पुष्पफलादीनामुपवनानि च रोपितानि ।

उपवनपुसाणां हानिकरणे घोरदण्डस्य व्यवस्थासीत् । तथा हि—

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥मनु० ८ २८५

राजशासनानुसारं सीमाप्रदक्षिणो वृक्षा —वट किशुक शाल्मलि-साल-तालादयः प्रदिग्गम रोपिताः ।

धार्मिकनियोजनम्

धार्मिकनियोजनेन प्रधानतो वृक्षाणां पुण्यात्मकप्रभावोऽभिप्रेयतः । सेवा सुरक्षार्थं च योजना विहिता । तथा हि— वृक्षारोपणेन पुरुषस्य कीर्तिवर्धते, मरणानन्तरं शुभं कल्प्यते । वृक्षारोपणेन पूर्वापरवशजा उद्घृता । पुत्र एव वृक्षो जायते आरोपकारिणं पुरुषस्य । देवगन्धर्वमानवाः सर्वे वृक्षाश्रिताः । वृक्षा पुत्रवत् पाल्याः ।^४ वृक्षाणां हानि-कर्तुं प्रायश्चित्तविधानमासीत् । तथा हि—

तिर्यग्योनिवधं कृत्वा इमांश्छित्येतरान्बहून् ।

त्रिरात्रं वापुमक्षः स्यात्कर्म च प्रययधरः ॥शान्ति० ३५-३३४

१. बृहदारण्यके ८ ३ ३६ ।

२. पञ्चतन्त्रपुष्पवर्णने ।

३. ह्येनसागे वाटसंस्कृते प्रथमे भागे पृ० ६३ ।

४. महाभारतेऽनुशासनपर्वणि ५८ २३ ३१ ।

वृक्षारोहणमसिद्धमेव ।^१ राजम्योऽपि वृक्षाणां नमस्कारं साधु समर्पित ।^२

प्रायश्चित्तविधानेन यावत् वृक्षारोपणस्य व्यवस्था कृता । तथा हि—प्रतिमार्गजन-
कृतां शिवं यावत् निष्पन्नवृक्षसेचनं करोतु । स्त्रीहन्ता दत्तपिप्पलवृक्षारोपणं करोतु ।^३
वृक्षहत्या तु प्रायश्चित्तविधानानुसारं गोहत्यावदमिता ।

पिण्डदानसामर्थ्यमपि वृक्षाणामध्वारोपितम् । पिप्पलवृक्षस्तु सहस्रपुत्रेण समोक्त ।
विविधवृक्षाणामारोपणस्य विविधानि पुण्यफलानि सम्मितानि । यथा—चन्दनपत्रसवृक्षौ
क्रमशः पुण्यरत्नौ प्रदौ । चम्पकस्तु सौभाग्यद, बकुलेन कुलवृद्धिर्नामने ।^४ विविधदेवानां
परितुष्टिविधिपुण्यं सम्मता ।^५

पशुपालनम्

कृषिपशुपालनयोः साहाय्येव । पुरा जनसंहयायाः स्वल्पत्वे मत्ति वनप्रदेशेषु गोवरेषु
च वासस्याधिकपदमवत् सर्वत्र । जलं सर्वत्र प्राप्यमेवासीत् । यामिकविधारेणापि प्राचीन-
युगे पशूनां विशेषमहत्त्वमासीत् ।

पशूनां शोकप्रियता

विष्णुसन्मतायाः बलीवर्दानां प्रतिकृतोनां दर्शनेन स्पष्टं प्रतिपादितं यत् तत्प्रत्यजनानां
पशुपालने विद्येयामिहिवरासीत्, यतो बलीवर्दाश्वेषामतिशयपुष्टतरा आसन् । वैदिकयुगे
गोपालने दक्षिणेतः मन्त्रेण प्रमाणितम्—

आ गायो अगमन्तु भद्रमग्रन्त्सीवन्तु गोष्ठं रणयन्त्वस्मे ।

प्रजापती पुषरूपा इह स्युरिन्द्राय पूर्वोद्युपतो ब्रह्मना ॥

ग्रूप गायो मेवयया कृशं चिबध्रीरं चित्कृणुया धुप्रतीकम् ।

भद्रं गृहं कृणुय भद्रव्याजो बृहदो यय उच्यते सभाषु ॥ ऋग्वेदे, १२८१, १ ।

यच्चिद्धि सत्यं सोमया अनाशस्ता इव स्मसि ।

गोत्वद्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुषीमथ ॥ श्वे० १.२९१

गोमिरश्वैश्च वैदिका ऐश्वर्यवानामभवन् ।^६ तथा हि या अष्टिकृत्य प्रोक्तमपर्ववेदे—

शिवो वो गोष्ठो भवतु शारिशाक्षेव पुष्यत ।

इहेपोत प्रजायष्य भया य स मृजामसि ॥

१. चरके सूत्रस्थाने ८.२० ।

२. समापर्वणि ५.१०३ ।

३. वातावरमृतौ १.१८, २.१७ ।

४. ऋग्वेदपुराणे छष्टिऋषे २८ अध्यायः ।

५. अग्निपुराणे २०२, २०७ अध्याययोः

६. ऋग्वेदे १.२९, १.० ६८ १० अथर्ववेदे ३.१२ ।

मया गावो गोपतिना सचध्वमय वो गोष्ठ इह पोषयिष्णुः ।

रायस्योषेण बहुला भवन्तीर्जोवाजीवन्तीरप्य व सदेम ॥ ३१४५६

अश्वस्तु मुक्तास्वर्णादिभिरलङ्कृता ।^१ गोष्ठ तु गृहपतेरायतने निमित्तम् । दशपूर्ण-
मासयज्ञे यजमानोऽक्रामयत्—अश्वस्तु मया प्रसन्ना भवन्तु । अनेन यज्ञेनाह सन्तानं
पशुभिश्च सह पवित्रो भूयासम् ।

अश्वस्तु वैदिकयुगस्य प्रकृष्टतमो बलिष्ठ शक्तिसम्पन्नो महावेग पशुरासीत् । तस्य
मूत्र्य सहस्रगवा सम बभूव ।^२ पशून् प्रति वैदिकानामुपनिषद्भुगे धारणा प्रशस्या वर्तते ।
तथा हि—पशोऽधिष्ठान पशव इति ।^३ पशुमान् भवितुमेव पशुषु पचविध सामोपासन
निर्णीतम् ।^४

रामायणमहाभारतयुगे पशुषु जनश्रुति समवर्धते । गोषु स्वभासत सम्पन्नता
सम्भता ।^५ महाभारतानुसारं राजावो राजकुमारास्तु स्वहस्तेन गवामपरेषा च प्रियप-
शूना सेवापकुर्वन् ।^६ नकुलमहर्षेवो पशुषेवाविचारदो बभूवतु ।^७ गवा पयोऽमृतमेव
मतम् । गौस्तु प्रतिष्ठाकामाय श्रेष्ठसाधनमिति मान्यताभवत् ।^८ हस्तिनोऽश्वदृषा-
लङ्कृता । उपहारार्थं पशव काञ्चनमालाभिरलङ्कृता । राजभ्यस्तेषामुपहार प्रकल्पित ।^९
नगरस्य शोभा हस्तिरथाश्वसकुलत्वेनाभिमता । गोपास्तु राजा स्नेहास्पद बभूवु ।^{१०}

अर्थशास्त्रानुसारं पशुपालनविधिं पशूनामतिशयलोकप्रियत्वं समर्थयति ।^{११}

परवर्तियुगे कालिदासेन वर्णितं दिलीपस्य गोपालनव्रतं विवितचरमेव । भागवते कृष्णस्य
गोपालनचरितं स्पृहणीयं वर्तते । पशूना कृते महोत्सवानामायोजनं कृतम् । कृष्णस्य गोवर्ध-
नपूजा गिरियज्ञश्वाद्यावन्ति सम्प्रतिष्ठिता । अग्रेयूत्सवेषु पशवो गृहसदस्या इवालङ्कृता ।

भारतीयकाव्येनापि पशूना लोकप्रियत्वं प्रसाधितम् । वैदिकयुगे गौर्माता तस्या वत्स
पुन एव मतं तद्यथा—

१. ऋग्वेदे १.६८.११ ।

२. शतपथब्राह्मणे १३.१.२०.५-८, १३.३.३.१, १३.४.२.१ ।

३. तैत्तिरीयोपनिषदि शृगुवल्ली १०.३ ।

४. छान्दोग्ये २.१७.२, २.६.२ ।

५. रामायणे युद्धकाण्डे १६९ ।

६. वनपर्वणि २३८.२०, २३९.४६ ।

७. वनपर्वणि ६८.२६, ७१.१२.१८ विराटपर्वणि ३.३ ।

८. वनपर्वणि दश युधिष्ठिरसन्वादे ।

९. समापर्वणि ५२ अध्यायत । रामायणेऽयोध्याकाण्डे ७०.२०.२३ हस्तिना स्वर्णालङ्कारमतिष्ठा
वैदिकयुगेऽपि प्रसिद्धा । पेत्रेयब्राह्मणे ८.२३.३ ।

१०. रामायणे अवध्याकाण्डे १०.४०, ४४, ४७ ।

११. अर्थशास्त्रमकरधाम्नी ।

अनह्वान् दाधार पृथिवीमुत धाम्,
अनह्वान् दाधारोर्वन्तरिक्षम् ।
अनह्वान् दाधार प्रविशः पटुर्धो,
अनह्वान् विश्वं भुवनमाविवेश ॥

वोढसंस्कृतो गावः कौटुम्बिकसदस्या इव मता । गवामार्जवं स्निग्धत्वं च गौतमेन
मुष्ट्यु प्रतिपादितम् ।^१

गोपवपूना दधिमग्न्यनं कस्य हृदय न हरतीति पुराणवचनम् ।^२ भागवतवचनं गोपा-
लमघिट्टस्य सुप्रियमेव—

गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीत-
पीपूषमुत्तमितकर्णपुटं पिबन्त्यः ।
शाबीः स्तुतस्तिनपपः कवला स्म तस्य-
गोविन्दमात्मनि वृशाधुकलाः स्पृशन्त्यः ॥ १०.२१.१३

पशुसमृद्धिः

सिन्धुसम्पत्तायुगान् भारते सदैव हस्ति-गो-महिषाज्जाविगर्दभोपृशूकरादीनां परिपालनं
विविधप्रदेशेषु बभूव ।^३ प्रचान्त आर्या गोबलीवर्दाश्वान् परिपालयन्ति स्म । एषा पशूनां
सह्या समृद्धिश्चालिना स्वामित्वे लक्षावधिरपि बभूव ।^४ अश्वीनां पालनमूण्यै कृतम् ।
गर्दभा भारितभा भारहाराः सन्त सर्वेषां कृते उपयोगिनः बभूवुः ।

रामायणानुसारं राजा कृते हस्तिगोरासमाश्रयानां सहस्राण्यपि पालितानि । हस्तिगो-
नागवने पालिताः ।^५ वनवासिनामाचार्याणां सहस्राणि गवो बभूवुः । महामारतानुसारं
कौरवपाण्डवानामनेकलक्षगवो बभूवुः ।^६ मुघिष्ठिरस्य कृते पशूनां पालनं सिन्धुप्रदेशात्
पर्णाशा यावदक्रियत ।^७ ऐतिहासिकयुगेषु राजा लक्षाधिकगवानुल्लेखा वर्तन्ते । हर्षचरि-
तानुसारं महाराजो हर्षोऽर्जुनस्यो गवां दानमकरोत् ।^८ उपाध्वदातेन त्रिलक्षगवां दानम-
क्रियत ।^९

१. सुतनिवाते ब्राह्मणधर्मिकमुक्ते ।

२. महापुराणे २८.३२-३६ ।

३. ऋग्वेदे ५.३०.१२-१५, १.७९, ऐतरेयब्राह्मणे ८.४७२, २३ ।

४. अयोध्याकाण्डे १००.५० ।

५. विराटपर्वणि १०.१०, वनपर्वणि ३९.४ ।

६. समाप्तपर्वणि ४८.६ ।

७. हर्षचरिते सप्तमोच्छ्वाये ।

८. नासिके गुह्यालेखे सप्तदशे ।

अर्थशास्त्रानुसारं राजा कृते पशुपालनाय—अश्वाध्यक्ष, गोऽध्यक्ष, हस्त्यध्यक्षश्च नियुक्ता । गो-महिषो-खराजोष्ट्वराहादीनां पालनं गोऽध्यक्षेण कृतम् ।^१ अश्वा राजकोष-प्रयोजनाय बहुभ्यो देशेभ्यः कम्बोजमिन्धुवनायुमौर्वीरारट्टवाह्लीकपापेयतैलेभ्य आनीय पालिता ।

राजा सेनासु हस्त्यश्वबलोवर्दादीनां मर्या गणनावाह्यासीत् । तथा हि युधिष्ठिरसेना-परिमाणं द्रष्टव्यम्—

अमुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहा सप्तादिन ।

रयानामर्बुदं चापि पाक्षता बहवस्तथा ॥ महापर्वणि ५२.४४

विनयाधानम्

अश्वानां कार्यक्षमत्वं विधातुं सम्यग्विनयनं कृतम् । साधारणोपयोगाय वरगनलघन-घोरणवारोष्ट्रादीनां शिक्षा दत्ता । युद्धार्थमश्वानां शिक्षका सारथय एव नियुक्ता ।

अर्थशास्त्रानुसारमश्वानां चिकित्सकास्तेषामारोग्याय ऋक्नुकूलाहाराय च सचेष्टा अभवन् । सूत्रग्राहकोऽश्वबन्धको यावक्षिको विधापाचकः स्थानपालकः केशकारो जाङ्गली-विष्वपापरे सेवका अश्वानां मुखार्थं नियुक्ता । किमधिकम्—

द्विरह्णं स्नानमश्वानां गन्धमाख्यं च दापयेत् ।

कृष्णमग्निधु भूतेज्याः सुवलेषु स्वस्तिवाचनम् ॥ अश्वाध्यक्षप्रकरणे

‘हस्त्यध्यक्षो हस्तिवनरक्षा दम्पकर्मदान्तानां हस्तिहस्तिनीकलभानां शालास्थान-शय्याकर्मविनायकमत्रमाणं कर्मस्वायोगं बन्धनोपकरणं साधामिकमलंकारं चिकित्सकानी-कस्योपस्ययुक्तवर्गं धानुतिष्ठेत् । हस्तिनां शिक्षणं भोजनादिकं च विशिष्टमेवासीत् । युद्ध-शिक्षया हस्तिनां योग्यता सर्वाधिता । शिक्षिता हस्तिनः भित्ति-स्तस्म-द्वार-तोरेणादीनां भजने दक्षा बभूवुः । भारतीयानां हस्तिशिक्षा विदेशेष्वपि सम्मानिता ।^२ अग्निपुराणे गज-चिकित्सादवचिकित्साप्रकरणे स्त । तत्र पशूनां रोगाणामुपचारविधिं वैज्ञानिकपद्धतिमनु-सृत्य पर्वलोचितम् ।

सुशिक्षिता अश्वानां स्वामिनो रक्षार्थं प्राणपणेन समुद्यता बभूवुः । तद्यथा राजतरंगिण्यां विजयमल्लस्य मन्त्रिणोऽश्वस्य गाथां बहूणो वर्णयन्ति—

१ गोऽध्यक्षप्रकरणम् ।

२. The proficiency of the Indians in this art (management of elephants) early attracted the attention of Alexander's successors, and natives of India were so long exclusively employed in this service that the term Indian was applied to every elephant driver to whatever country he might belong Wilson Theatre of the Hindus p. 92

हस्तिवनमहोदयस्य लेखानुसारं शिक्षिता हस्तिनः अग्निपुराणप्रकारेण नियुक्ताः ।

सत्त्ववानकरोत् पत्न्या मज्जन रिपुसकटे ।

सिन्धु प्रवृद्धामुत्तीर्य तुरङ्गोऽपि तमन्वगात् ॥ ११०

महाराजप्रतापस्य चेतक इति ख्यातस्याश्वस्य जीवनवैशद्य सुविदितमेव ।

धार्मिकनियोजनम्

वैदिकधर्मानुसारं पूजा पशुनां सरक्षको देव । पशवस्तु धार्मिकविचारेण समृद्धिसूचका इति सम्मतम् । गवां नामकीर्तनं नामश्रवणं दानं दर्शनं च महाभारतानुसारं प्रशस्यम् । ततः पुरुषस्य कल्याणोत्पत्तिरभिमता । गावस्तु यज्ञस्य नेत्रं मुखं वा मता । स्वर्गसोपानमेव गावः ।^१

मनुना पशूनां कल्याणार्थं योजना कृता । तदनुसारं तु—

नाभिनीलैर्ब्रजेद् घूर्णनं च क्षुब्ध्याधिपीडितं ।

न भिक्षभृङ्गाक्षिल्लुरेनं आसधिविरूपितं ॥ ४ ६७

बलीवर्दना प्रतोदनं दोषावहमिति कल्पितम् । गवां पुण्ड्रे आशङ्क्य यात्रा न कर्तव्या ।^२

पूर्वजानां कल्याणार्थं पौराणिकयुगे वृषभोत्सर्जनं श्रेष्ठकर्म इति सम्प्रधारितम् । गोदानं तु पृथ्वीदानसमं प्रसिद्धम् । सवत्सगोदानेन ब्रह्मलोकं सुलभं इति धारणासीत् । गोदानं कुर्वतो जनस्य सेविका ब्रह्मलोके चन्द्रवदन्य, स्वर्णवर्णा नितम्बिन्य, तन्म्यो रमण्यश्च भवन्तीति धारणा । नीलवृषभोत्सर्गेण पितृणां परितृप्तिर्भवति । ग्रामेषु मंगलवृषभस्य पूजा कृता । तस्य निधने ग्रामवासिनः शोकनिमग्ना अभवन् ।

राजनीतिकसंरक्षणम्

महाराजाशोकेन पशूनां हिंसा निषेधिता । तेन तेषां कृते चिकित्सालया निर्मापिता । पशूनां छायायै राजमार्गमभितो वृक्षा आरोपिताश्च । यदि कोऽपि जनः सदोपमपि पशुमदृष्टयत् स तावन्मात्रं दण्डं स्वयमेव भोक्तुं निर्णीतं । पशुचोराणां कृते धोरराजसदृशदण्डवस्थासीत् ।

अर्थशास्त्रानुसारं पशूनां हानिकारिणः मृत्युदण्डमार्हन् । गवां द्योहनेऽपि नियमः आसीत् । तथा हि गोवत्सानां स्वल्पे ज्वलि गोदोहनं शक्यं अतिदिनं कर्तव्यम् । राजकीयपशुविभागानामध्यक्षा नियुक्ता आसन् । हस्तिनां सवर्धनाय कृत्रिमवनानि रक्षितानि बभूवुः ।^३

१. अनुशामनपर्वणि ५१ २६-३३ ।

२. मनुस्मृतौ ४ ६७, ७२ ।

३. जनपदनिवेशप्रकरणे १ ।

गोवध सवंषा निषिद्धो बभूवार्थशास्त्रानुसारम् ।^१

पशुपालन वंश्येभ्यो जीविकायं एकाधिकाररूपेण नियोजितम् ।^२

कतिपयनृपा पशुप्रिया बभूव । कश्मीरराज सुस्सलोद्भवप्रिय आसीत् । राजानो
राज्यं गोकुलानि निरमापयन् । महाराज्यो रत्नादेव्या गोकुलस्य वर्णनं कलहणेन कृतम्—

यवामव्याहृतस्त्वेरसंसारचरकान्छिते ।

तत्र वेतस्ततोयाह्वये यदपोढामय अपु ॥ राज० ८ २४३७

व्यापारः

व्यापारस्यापरं नाम वाणिज्यमस्ति । व्यापारोऽयं प्राचीनयुगे वणिग्वृत्तीनां वैश्यानां
प्रायः एकाधिकारः प्रणीतः । उपभोग्यानां वैविध्यं सर्वेषु देशेषु कालेषु च व्यापारद्वारा
प्रसिध्यति । क्षेत्रमस्य कुटुम्बादारम्य ग्रामनगरप्रान्तदेशविदेशं यावत् मि सीममेव । लाम-
दृष्ट्या व्यापारस्य सर्वोत्कृष्टा सुविदितेव । कौटिल्यानुसारं शतप्रतिशतं लाम व्यापा-
रिणं कर्तुं शक्नुवति ।

पण्यानि

प्रायेऽथ सर्वोपभोग्यानि वस्तूनि तेषामुपादानानि च वाणिज्ययोग्यानि भवन्ति ।
अपरं च साधनरूपाण्यस्त्रस्त्राणि वास्तूपकरणानि विभूषणार्हाणि मणिरत्नदन्तमुवर्णादीनि
औषधादीनि व्यजनानि च वाणिज्यवस्तूनि सन्ति । पशुपक्षिणो तेष्य प्राप्याणां घर्मोर्णानां
च व्यापारः प्राचीनकालतः प्रचरति ।

ख्रीष्टतः त्रिदशहस्तवर्षं प्राग् दक्षिणभारतेभ्यः प्रेषितमर्णकाष्ठं कास्मिडयाप्रदेशस्थचन्द्र-
मन्दिरे प्रयुक्तम् ।^३ प्रायः तस्मिन् युगे मिस्रप्रदेशस्य शवानामावरणाय भारतीयवस्त्रं
समीहितमासीत् । सिन्धुसभ्यतायां निमणिं बिलोबित्यानाफगानिस्थान पारसीकादिभ्यो
देशेभ्यः प्राप्तानि धातुमणिस्वर्णरजतानि प्रापुज्यन्त । सिन्धुवासिना कार्पासवस्त्राणां
निर्यातं सुमेरप्रदेशेऽभवत् ।^४

वैदिकसभ्यतायां कृषक-पशुपालक-कुम्भकारायस्कारस्वर्णकारमणिकारतत्पुष्पाय-
चर्मन्-उत्तक-रथकारादीनामुत्पादितानां वस्तूनां परस्परं व्यापारोऽभवत् । सोमविक्रेतारः
सम्भवतः पर्वतप्रदेशेभ्यः आगताः । दूर्ध्वपवस्तात्रिनाना व्यापारोऽयं वैदे निदर्शितः ।^५

१ सूनाध्यक्षकरणम् ।

२ मनुस्मृतौ ८ ४१०, १ ३२८ ।

३ Hibbert lectures 1877

४ Piggett Prehistoric India p 208

५ अथर्ववेदे ४.७६ ।

सिन्धुप्रदेशादश्वश्रवणादीना निर्यातमभवत् । वैदिकयुगे भारतीयाना व्यापारोऽरबदेशवासिनि, सहू बभूव । व्यापारेऽस्मिन् लोहवस्तूना व्यञ्जनाना मुग्धचित्रव्याणा रत्नादीना च बाह्व्यमाप्नोत् ।^१

कश्मीरदेशे कलिगजाः सेनाया प्रयुक्ता आसन्निवि तेषा व्यापारेण देश-विदेश-प्रचारं प्रकटयति । एतत्समुद्दिश्य बन्धुणो वर्णयति—

पश्यद्भुजंमवसुधा सेर्ष्याऽरुणमस्तिर्तः ।

तन्मातङ्गः कलिङ्गेभ्यः कथंचित् प्रस्रियत पयि ॥४.१४७॥

श्रीष्टव, सप्तशताब्दं प्राग् भारतदेशस्य कस्तीरं हस्तिदन्तश्च ग्रीसदेशे निर्याते । भारतीयाना वोजवृक्षकाणा निर्यातमववदप्रदेशायाभूत् ।^२ पशूनामपि निर्यातमभवत् । तथा हि—‘टालैमी फिगाहेल्फस’ इति ख्याताय महाराजाय भारतीयकुक्कुर-गो-दारादीना निर्यातं कृतम् । जप्ट्रादिभिर्भारह्वरैस्तथा भारतीयव्यञ्जनानि विदेशेषु प्रेषितानि । रमणी-नामपि निर्यातं श्रूयते ग्रीसप्रदेशान् ।^३

सीधतः चतु शताब्दं प्राक् भारतीयकौशेयाना पारसीकदेशे बहुमानोऽभवत् । कौशेयस्य उत्तुल्यस्वर्णं मूयमाप्नोत् ।^४ भोगविलासे चितवस्तूना रोमदेशेऽतिशयसमादरो बभूव । तदर्थं भारतैऽनुचितस्वर्णराशिं समागत । तदचिकृत्य लिखितं कौनीमहोदयेन—There was no year in which India did not drain the Roman Empire of a hundred million sesterces (£ 10,00000) — — so dearly do we pay for our luxury and our women,^५ अपर च तस्य समर्थनम्—The annual drainage of gold from Rome was estimated at 500 steria, equal to about Rs 4000,000 ^६

चीनप्रदेशस्य कौशेय प्रथमं भारतं आनीत पश्चात् विदेशेषु प्रेषितम् ।^६ भारतीयमं-

१ अरब और भारत के सम्बन्ध पृ० ६१ ६२ ।

२, Rawlinson—Intercourse Between India and the Western World p 93-94

MM It represents the fondness of the princes of India for the fascinating hetaerae of Greece and the readiness of Greek traders to make the high profits to be drained from shipping these youthful cargoes Keith - Sanskrit-Drama p 62

३, India shipping p 83 ।

४. Natural History

५ Encyclopaedia Britannica pt XI p 460

६ Warmington Commerce Between the Roman Empire and India p 176, 212, Periplus p 172

मुक 'मन्मथ' इति स्थात अफ्रीकादेशेऽरवे सकोत्राया च प्रेषितम् ।^१ सर्वेषु देशेषु भारतीयकलाकृतौता समादरो बभूव ।

उपर्युक्तदृष्ट्या वैदेशिकव्यापारः प्रायशः स्वीष्टस्य सप्तशताब्दपर्यन्तं भारतीयवणिग्मि कृतः । पश्चादरवदेशवासिनो भारतीयवस्तूना पश्चिमदेशेषु निर्यातं कुर्वन्ति स्म ।^२ कतिपयव्यापारवस्तूना भारतीयनाम्नामरवपर्याया दर्शनीया एव—

राष्ट्रतम्	अरबभाषायाम्	संस्कृतम्	अरबभाषायाम्
एला	हेल	कनकफल	करनफल
कर्पूर	कापू	मूपक	मश्क
चन्दन	सन्दल	आसिफल	जायफल
ताम्बूल	ताम्बोल	निफला	इत्रीफल
नीलोत्पल	नीलोत्तर	पिप्पली	फिलफिल
मिहलगतक	बलादर	विभीतक	बलीलहू
हरोतको	हलोलज	गोपदल	फोफल

अरवदेशवासिनस्तु भारतीयवस्तूनि चीनप्रदेशे प्रेषितवन्तः ।

विदेशीयो भारते बहूनि वस्तून्पि वैदेशिकव्यापारिमिरानीतानि । मिस्रप्रदेशात् हीरकाङ्गुलीयकानि सुरा च पारसीकदेशात् जपापुष्पजलं बसराप्रदेशात् खजूरमरवदेशादवदच भारते आनीय विक्रीतानि ।^३

व्यापारसाधनानि

व्यापारास्तु प्राचीनयुगे स्थलमार्गेर्जलमार्गेश्चाभवत् । स्थलमार्गेषु पण्यबहनं पशुभिः कृतम् । जलमार्गे नौकायानमुपयोचितमासीत् ।

सुदूरप्राचीनकालतो नगरेषु गमनागमनरीत्या प्रचस्तमार्गा निमिता इति निःसन्देहं प्रतिभाति । सिन्धुसभ्यताया व्यापारिकसम्बन्धा देशेषु विदेशेषु चाभवन् । व्यापारयोग्या मार्गास्तदा बभूवुः । तेषु मार्गेषु व्यापारिणामवस्थानायाश्च निमिता । पण्यानां कृताय गर्दभा बलीवर्दशकटिका उत्प्रेषणोपयोजिता ।^४ तथा नगरेषु विस्तृतराजमार्गा आसन् ।

वैदिकयुगे 'अनसु' इति स्थाता बलीवर्दशकटा बभूवुः । उत्प्रेषणं गर्दभाश्च भारहारा बभूवुः । प्रपथ-महापथ-पथ-वर्त्मदीनि शकटानां पशूनां च गमनागमनायामिप्रेतानि ।

महाभारतयुगे महासाधो हस्त्यश्वरथोष्टर्षकुलोऽभवत् । सार्ववाहस्तु नेताऽभवत् ।^५

१ The Periplus p. 42, 72, 73, 179-180

२ अरब और भारत के सम्बन्ध ।

३ अरब और भारत के सम्बन्ध पृ० ६७-६८ ।

४ Piggott, Prehistoric India p. 174-177 ।

५ प्रपथवर्णि ५१' १०६, ६२ ९ ।

पूर्वभारतप्रदेशेभ्यो हिन्दुवनं तत्तत्रोत्तरप्रदेशं गन्तुं मार्गं बभूवुः । परवर्तिमुने आन्तरप्रदेशस्य केन्द्रभागे वेङ्गीप्रान्तं उत्तरकोसलं कलिङ्ग-महाराष्ट्र-कर्णाटक-द्विविधप्रदेशंस्तत्कालीनं राजमार्गं सुसम्बद्धं । भुप्तयुद्धस्य मार्गव्यवस्थायां वर्णनं कालिदासेन कृतम् । तथा हि रघुवक्षो—

दापीप्यिव खवन्तोषु वनेषूपवनेष्विव ।

सार्था स्वरं स्वकीयेषु चैरवैश्वस्विववाद्रिषु ॥१७६४

भारितमानि वस्तूनि हस्तिभिर्दूरतरं नीयन्ते स्म । मगधेभ्यो मूर्तयः कस्मीरान् हस्ति-पृष्ठं चङ्गुदा इति कल्हणो निर्दिशति—

गजस्कन्धेऽधिरोप्यतन्मागधेभ्यो यदाहृतम् ।

दत्त्वा सुगतविश्वं तज्जनोऽपकनुगृह्यताम् ॥ ४२५९

ते साहसिका महाजना प्रातः स्मरणयोगां सन्ति ये प्रागैतिहासिकयुगेषु लघुनौकास्त्रपि समुद्रस्थोत्तालतरङ्गाणामुपरि द्वीपाद् द्वीपं ययुः । तेषां नदीषु गमनागमनयोर्जलयात्राणि सम्भावितव्यान्वेद ।

सिन्धुसम्प्रदायुगे हृष्टपाभोर्होमोदडोनगरवासिनः पारस्परिकसम्बन्धं जलयात्रासचारेण दृढीकृतवन्तः । ते नौकासंचारणे निष्णाता आसन् ।^१ वैदिकार्याणां नावः क्षतारिणा अपि बभूवुः ।^२ नौक्यापारस्य परिचयं ऋग्वेदेन प्राप्यते । तथा हि—

■ गर्तयो नेमन्निष वपीणसः सधुद्रं न सचरणे सनिष्यवः ॥ १५६२

उवातोषा उव्वाध्वं नु देवी जीरारयानाम् ।

ते अस्या आचरणेषु दक्षिरे समुद्रे न अवस्य ॥ १४८३

वेदा यो धीना यदमन्तरिक्षेण यनताम् वेदं तावः समुद्रिष ॥ १.२५७

ता देवो हवे जुष्ट्या ३ नसूनि वेदवाचर उदिता सूर्यस्य ।

आ समुद्रादवारावा परत्मादाग्निर्दत्ते दिव आ धृमिष्या ॥ ७६७

बीडपुगस्य जलयात्राणां वर्णनं त्रिपिटकसाहित्ये भूरि विद्यते । जलयात्रां सततं पाणिनासिद्धी अपि बभूव । दिशाकाकानुपयुज्य तत्र दिशां जायन्ते स्म । द्वीपद्वीपान्तरेषु नाविकानां प्रगमनं सुविदितम् । नदीप्रित्तनोपि नागरिकेभ्यः पथ्यानि नीतानि । नदीतटेषु पत्तने नौस्थानं नियतमासीत् । पत्तनानां पर्यवेक्षणाय जलपथकर्मिका नियुक्ता आसन् । बृहत्तरा नावस्तं समयोजिता । कासाचिप्रावा दीर्घत्वमष्टशतहस्तायाममभूत् ।^३ एकस्यां

१ सिन्धुसम्प्रदायवासिनां समुद्रयात्रयां सुमेरु प्लमादिदेवैः सम्बन्धः स्थापित इति मैकेमहोदयस्य मतम् ।

२ It is not easy to refuse to recognise here the existence of large vessels with many oars voyage Vedic Index नौ । ३ छत्राठके ।

नावि सहस्रतशका यात्रा कर्तुं धक्नुवन्ति स्म ।^१

श्रीष्टत प्राक् प्रथमशताब्दे मिसरभारतयोः साक्षात्सम्बन्धो व्यापारद्वारा समपद्यत । श्रीष्टत प्राक् २५ वर्ष १२० नावो मिसरदेशस्य रक्तसागरोयनौकाश्रयात् प्रतिष्ठन्ते स्म ।^२ कतिपयप्रोक्तव्यापारिणो नौमिर्देशिणभारतस्य समुद्रतट पर्यटन्तो गंगासागरसङ्गम यावदाजम् । हिप्पालस इति ख्यातेन नाविकेन 'मानसून'-वायुवेगस्य साह्यं प्राप्य समुद्रारव-सागर सरलमार्गेण पारित । अग्निनवोऽयं मार्ग आसीत् ।^३

नावा सुरक्षायै कृशलयनुधरा निमुक्ता । परवर्तियुगे शतज्नीगोलादिभिराक्रमणकारिणा प्रत्याघात कृतः । अस्मिन् युगे भारतस्य कावेरीपत्तने श्रीसत चीनं यावत् सर्वेषां देशानां नाव समागता । भारतीयनाविका अपि तेषु सर्वेषु देशेषु गतवन्तः ।^४

गुप्तयुगस्य नावा प्रतिवृत्तयोऽङ्गतागुहाचित्रणे बोरोबुदुरमूर्तिषु च प्राप्यते । विद्या-कास्ता बभूवुरिति प्रत्यसमेव । अस्मिन् युगे गंगासागरसवमात् आसिन्धुसगम प्रायशः विशतिर्नौकाश्रया बभूवुः । चीनदेशगामिनीनां नावा विशालता प्रमाणितैव वर्तते, यतस्तासु सहस्रजना जलयानचाराणाधिकारिणो बभूवुः । तासु चतुःशतधनुर्धरा बभूवुः । लघुनाव दुर्घटनाकाले रक्षणार्थं सम्बद्धा असन् । श्रीष्टत पश्चात् सप्तमशतकात् प्रभृति भारतीयसा-मुद्रिकव्यापारोऽरबदेशवासिनो हस्ते गतः । भारतीयपण्यानामापणा पारसीकसमुद्रबद्धे 'उबलामैराकैश' पत्तनानि, ईराकप्रदेशे बरसापत्तनं च बभूवुः । भारतीयवस्तूनि रक्तसा-गर यावन्तीभिर्नौकानि ।^५

नौभिर्नदीनामुपरि सेतुनिर्माणस्य प्रचलनं कल्हणेन वर्णितम्—

वितस्तायां स भूपालो बृहत्सेतुमकारयत् ।

ख्याता ततः प्रमृष्येव तावद् नौसेतुकल्पना ॥ ३३५४

एकादशशतके भोजराजेन रचिते मुक्तकल्पतरुग्रन्थे तदानीन्तननौनिर्माणविज्ञानस्य परिचयः प्राप्यते । तदनुसारं दीर्घा उन्नताश्च विविधा नावः । दीर्घाणां दशमेदा—

१ समुद्रवाणिजे नातके । रालिस्न ग्रहोदय इदमभिहित्य लिखति—Evidently from early days the Indian sea men built ships larger than those usually employed even at a much later date in the mediterranean Inter course Between India and the Western World p 4

२ Straico II C 118 ।

३ रवाक वेरिप्ले ।

४ Dr W Vincent The Commerce and Navigation of the Ancient Book IV p 475 Cambridge History of India vol I P 214-213, मिलिन्दपञ्चो ।

५ अरब और भारत के समुद्र पृ० ३८-३९ ४२-४६, ४७ ७२ ।

दीधिका, तरणी, लोला, गत्वरा, गामिनी, ठरी, जंधाला प्लाविनी, धारिणी वेगिनी च ।
उभयताना पचभेदा ऊर्ध्वो, अनूर्ध्वो, सुवर्णमुखो, गमिणी, मन्धरा च । सर्वाश्च ताः समु-
द्रतरणाय बभूवुः । नदापु तरणाय क्षुद्रा भीमा मध्यमा च नावो बभूवुः । नावामलङ्करण
स्वर्णरजतताम्रमयमासीत् । महानीका १८४ X २४ X १८ चतुर्हस्तायामासीत् ।^१

मुद्रा

पुरा प्रायः सर्वे व्यापारस्य सवर्धनाय रत्नादीनि मुद्रारूपेण स्वीकृतानि । वैदिकयुगे
स्वर्णमुद्रा निष्ककृष्णलक्षितमानादयो बभूवुः ।^२ गाथाऽपि मुद्रावत् प्रयुक्ता । अन्येऽपि धातु-
सङ्घा मुद्रा बभूवुः । निष्कादीनामलङ्कारबहुपयोगेऽपि बभूवुः । बौद्धसाहित्ये निष्क मुवर्ण-
हिरण्य धरण कापापण रूपि कम पादमापक-काकणिकादीदयः मुद्रा आसन् ।^३ आहतमुद्रा
रूपीनि ह्यता ।^४ काकणिका म्वन्पतमा मुद्रासीत् । मुद्राणां धातुपरिमाणं मनुना
निर्दिष्टम् ।^५ भारतस्य विविधप्रदेशेषु बहुविधा मुद्रा प्रचलिता ।^६

प्राचीनभारते वैदेशिकमुद्राणां प्रचलनमपि बभूव । अधुनापि ग्रीसपारसीकानां धातु-
काणां बहुधा मुद्रा प्राप्यन्ते । परवर्तियुगे कुशनराजानां मुसलमानमुद्रा प्रचलिता आसन् ।

गुप्तवंशीयानां राज्ञां बहुविधा मुद्रा बभूवुः । तामु मुद्रागु राज्ञामुपाधयः पराक्रमद्योतना
वर्तन्ते । राज्ञां पराक्रमाणां द्योतनमभिर्वचीना च प्रदत्तान् तेषां प्रतिकृतिमुद्राणि कृतम् ।
तथा हि—गण्डवज्र धनुष-बीणाबादकाश्वमेधपरायणरूपाणि दर्शितानि, उपाधयश्च तत्र
वर्तन्ते—पराक्रम अत्रतिरय, कृताग्नपरशु, सर्वराजोच्छेता, व्याघ्रपराक्रम, अश्वमेध-
पराक्रम, श्रीविक्रम, विक्रमादित्य, रूपकृती, सिंहविक्रम, नर-द्रव्य, नरेन्द्रसिंह,
सिंहचक्र, अजितविक्रम, परममानवत्, विक्रमाङ्क । चन्द्रगुप्तस्य मुद्रा स्वर्णरजतताम्रा-
णामेव प्राप्यन्ते । महाराजद्रुपस्य मुद्रा पूर्ववत् निर्मिता ।

कतिपयमुद्रा व्यापारिणि, तेषां सर्वेऽपि प्रचारिता आसन् ।

M In the 13th century Marco Polo saw Indian ships carrying ten small boats slung on the sides with falls and tackle. The boats could be lowered into the water or hauled over the sides. These vessels had 60 cabins below the main deck, many were four or five masts and had an equal number of sails.

१ इमा मुद्रा प्रायः परस्पर दत्तगुणा दत्तगुणा वा बभूवुः ।

२ अष्टाध्याये-ये पाणिनिना कम्-अमानकाचारणपणपादमाभिविष्टादीनां मुद्राणामुन्नेयः इति ।

३ रूप्यं रूप्यं रूप्यं वा पर्वय । आहतं रूप्यमस्तीति रूप्यम् ।

४ मनुः १० १३१ १३७ ।

५. Life in Ancient India p. 120 ।

परिगणनमानोन्मानम्

परिगणनमानोन्मानस्य समारम्भ सस्कृते समागमादेव सम्भाव्यते । सिन्धुसम्यता युमीनाना नागरिकाणामुन्मानेषु १, २, ८/३, ४, १६, ३२ ६४, १६०, २००, ३२०, ६४० इति गुणनविन्यास इव दृश्यते । सर्वेषा मानयोगो दृढ प्रतिभाति ।

हस्त प्रमाणितो मापदण्डा गृहीत । १३ = इचममो मापदण्डोऽवर्तत । हस्तायाम २० ६२ 'इच' इति सम्मिश्रित ।

वैदिकयुगे तुलाप्रयोगेण पात्रप्रयोगेण च मान नियतम् । कृष्णल (गुजावीज) पृथुतमो मानमारोऽभवत् । मापद्वचतु कृष्णलममोऽभवत् ।^१ परवर्तियुगे निविधप्रकाराणा मानमाराणा प्रचलनमभवत् । प्रतिमाना लौहस्य प्रस्तरस्य वा निर्मिता । अर्घशास्त्रानुसार प्रतिमानविन्यासोऽग्रा दीयते—

१० मापा (५ गुजावीजानि) = सुवर्णमाप

१६ सुवर्णमापा = १ सुवर्णं वा कर्पा

४ कर्पा = १ पलम्

अपराधपि प्रतिमानानि बभूवु ।

तुलाया दण्डस्याग्रमो बहुविध आसीत् । नस्या द्वया पर्यन्तमागयो पात्रमवलम्बितम् । तुलाया वैविध्य तालनीयद्रव्यानुकूल कृतमासीत् ।

अर्घशास्त्रानुसार मापदण्डा अधोलिखितविधा बभूवु —

८ यत्रा = १ अगुलम्

८ अगुलानि = १ घनर्ग्रह

२ घनर्ग्रहो = १ घनर्भृष्टि

३ घनर्ग्रहा = १ वितस्ति छाया पुरुष वा

२ वितस्नी = १ अरन्नि प्राजापत्यहस्त वा

४ अरत्तय = १ दण्ड

गुप्तयुगस्य मानोन्मानादीना परिचयाऽभ्युत्थान प्राप्यते । तथा हि

घोतव इवप पाप्यमिति मानार्थक त्रयम् ।

मान तुलाइगुलिप्रम्ये गुजा पचालमायव ॥

ते घोदशाश कर्पोऽग्नौ पल कर्पंचतुष्टयम् ।

सुवर्णविस्ती हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्परे ॥

तुला स्त्रिया पात्रत भार स्याद्विस्तस्तुला ।

आचितो दत्तभारा स्युः शाकटो भार आचित ॥

अस्त्रियामादकद्रोणो सारो वाहो निकुचक ।

कुम्भ प्रस्य इत्याद्या परिमाणार्थका पृथक् ॥

राजकीयसरक्षणम्

व्यापारस्य प्रवृत्ति सर्वप्रथम राज्ञो भर इति निम्नप्रचम् । तद्यथायववेदे आर्याणां सम्राज इन्द्रस्य स्तुति —

इन्द्रमह वणिज ओदयामि स न येतु पुर एता मो अस्तु ।

नुवधरार्ति परिपन्थिन मृग स ईशानो धनवा अस्तु मह्यम् ॥ ३१५१

महामारतानुसार राजा सर्वोच्चव्यापाराधिकृत प्रतिभाति । तदा हि शान्ति पर्वणि—

अजलमृषयोक्तव्य कल गोमिषु भारत । प्रभावयन्ति राष्ट्रं च व्यवहारं कृषि तथा ॥
सर्वत्र क्षेमधरण सुलभ नाम गोमिषु । न ह्यतः सद्गुण किञ्चिद वरमस्ति पुषिष्ठिर ॥

अर्थशास्त्रानुसार व्यापारस्याभ्युदयाय सर्वा व्यवस्था राजा कृता, तेन पण्यपत्तन प्रतिष्ठापित व्यापारमार्गाणां नवीकरण विधापित च । राजा मानोम्मानादीनां सत्यव्यवहारार्थं सचेष्टोऽभवत् । राजा नियुक्त पीतवाग्न्यक्ष सुलाप्रतिमानमापदण्डानां निर्माणं कारयत् ।

राजा नियुक्त पण्यव्यक्ष प्रजानां लाभाय विक्रेयानामुचितं मूल्यं निर्धारितवान् । वैदेशिकव्यापारिणां लाभार्थमपि पीतवाग्न्यक्ष सचिन्तो बभूव । शुल्काध्यक्षो राजा नियुक्तो वैदेशिकव्यापारिणामितिवृत्तं सगृहीतवान् । अन्तपाला स्वसीमि विनष्टानां पण्यानामवेक्षणमकारयन् । मौकाभ्यक्षो जलमार्गे प्रवर्तितस्य व्यापारस्य सुरक्षार्थं प्रयत्नमकरोत् । स मौकाभ्ये शान्तिस्थापनाय कृतप्रयत्नो बभूव । विबीताध्यक्षो निर्जनप्रदेशानां भयकारणानि-चौरहिंसकपशुशत्रुबापादीनि दूरीकृतवान्, जलरहितस्थानेषु सेतुबन्धकूपव्यवस्थामकरोच्च । स व्यापारिणां सार्थं रक्षितवान् । समाह्वयं नियुक्ता गुप्तचरा व्यापारिणां शौवाशोधनं सूचनां ददति स्म ।

आपणस्य विक्रयप्रक्रियायां नियमा प्रणीता आसन् । अनाजवस्त्व कपटस्य बावकाय स्वल्पतमोऽपि भासीत् । अशुद्धवस्तूनां कपटाचरणां विक्रेतारो दण्डनीया बभूवु । उस्था-ध्यक्ष पण्यपत्तने मानोम्मानमापादीनां परिशुद्धये प्रायतत । यदि वैदेशिकवस्तूनामायात स्वदेशीवस्तूनां प्रचारे बाधकं बभूव, सहि राजपण्यानां देशान्तराहरणं निषेधितवान् ।

अन्नानां राशिकरणाय कतिपयव्यापारिणो नियुक्ता आसन् । अन्नमूल्यं प्रजालाभं विधित्य निर्णीतम् । श्वेष्ट १०७७ वर्षं पश्चाद् भारतीयनरेशेन कुलोत्तुङ्गेन व्यापा-

रिकाभ्युदयाय चीनदेशे प्रतिनिधय प्रेषिता । काकातीयवशी राजा गणपतिदेव
सामुद्रिकचोराणां समूलविनाशं कृत्वा चीनजजोवारादिदेशं सह व्यापारं समवर्धयत् ।

व्यापारिणां प्रजापीडनं प्रायः सर्वे लोकविदितमभूत् । सोमदेवेन सुष्ठु पर्यालो-
चितं यत्—

मानेन किञ्चित् भूत्पेन किञ्चित् तुलयाऽपि किञ्चित् कलयापि किञ्चित् ।

किञ्चिच्च किञ्चिच्च ग्रहीतुकामा प्रत्यक्षचोरा वणिजो नराणाम् ॥

धार्मिकनियोजनम्

व्यापारे सिद्धिर्देवायत्ता हि भवतीति लोकधारणा । देवानां साहाय्येन व्यापारे लाभं
ग्रहीतुकामा व्यापारिणस्तेषामुपासनां कुर्वन्ति स्म । अवश्यमेव तेषां देवानां चरितैर्व्यापारिण
प्रमाविता बभूवुः । व्यापारिणां चरित्रप्रतिष्ठायै वसिष्ठेन नियमः कृतः—ग्रहहाऽपि न
तावान् पापमाक् द्यावानल्पमूल्यस्य वस्तुनोऽधिकमूल्यग्राही वणिग् भवति । व्यापारकार्यं
वैद्यानामेकाधिकारं साधारणतो बभूव । सर्वासु धार्मिकसंस्कृतिषु व्यापारिणामार्जवं
प्रशंसार्हमेव । तथापि तेषां कौटिल्यं विगर्हणीयं प्रायश्चित्तार्हं वा निन्दितमेव । पण्यसिद्धि-
रितियाधिकविधानेन पण्यस्य कस्मचिदशस्य हृषनेन व्यापारे लाभस्य सम्भावनामवत्
पण्याजीवानाम् । ॥

व्यापारिणां साहसम्

व्यापारिणां समक्षं बहुविधानि सकटानि बभूवुः । स्थलमार्गेषु हिंस्रजन्तुभ्यो भयम-
वर्तत । वनमार्गेषु कदाचित् राज्ञो वनगजानामाक्रमणेन समक्षसार्धं पण्यानि च तस्य
विनष्टानि ।^१ मरुप्रान्तरेषु भ्रान्तानां सार्धानां दुर्गतिरभवत् । कदाचित् जलविरहितानां
तेषां कूपखननेनापि जलप्राप्तिर्मदि नाभवत् तर्हि पिपासितास्ते मृताः ।^२

समुद्रगामिना वणिजा सकटान्यधिकतराणि बभूवुः । मार्गे यदि तेषां नावः क्वचिद्-
वहटास्तर्हि सरकारणं कोऽप्यशोभनीयो जनो भवेदिति शलाकाद्वारा निर्णयः च समुद्रे
प्राशिपन् । अपरं च जलवन्तूनां प्रत्याक्रमणं स्थलोत्सोदनमथ जलान्तर्हितपर्वतैः प्रत्याघातः
प्रमखनश्च विनाशाय बभूवुः । दुर्वृत्तानां राज्ञां तेषां कर्मचारिणां च भयं नात्यमासीत् ।^३

स्थलमार्गेषु सर्वप्रहारिणां प्रवचकानां च भयमासीत् । वनेषु कदाचित् दावाग्निप्रा-
परिवृतं सार्धं दग्धं । वशवन् यदि समक्षमापतितं तर्हि प्रत्यावर्तनमावश्यकमभवत् ।

M हिरण्यकेशी ४० सू० १ १५ १ ।

१ वनपर्वणि महामारते ६२ १२२ ।

२ वणुपयजावके ।

३. दिव्यावदाने धर्मस्त्ववदानाध्यावात् ।

तत्र कदाचित् वयाना म्लेच्छादीनामाक्रमणभवमासीत् । विषयसाक्षात् सम्पर्केन स्वसि पीडनमभवत् ।^१

वणिजा वर्चस्विता

व्यापारिणामदम्भोत्साह कर्मण्यता बुद्धिकौशल साहस्य प्राणभये जातेऽपि निर्भीक्य दिग्ने जातऽपि कार्याभिनिवेशश्च महातो गुणा आसन् ।

इन्द्रो वणिगिति वैदिकधारणा । वणिगिन्द्रगुणं समवितो भवत्विति तत्र मानसं प्रतीयत । इन्द्रवस्त्रराक्ष्मिणो व्यापारे योग्या सु-तोति प्रमाणमासीत् । व्यापारिणो धार्मिकाभिश्च प्रशस्ता ।

व्यापारिणस्तु सर्वासु स्थितिषु कलानुवर्तिनो यथाकालव्यवहारिणो वा बभूवुः । अपरिचितदेशेषु ते केवल बुद्धिकौशलेन स्वकार्येषु सफलता लभन्ते स्म । व्यापारिणा योग्या प्रतिपादयन् मनुलिखति—

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणगुणान् ।

सामाज्यं च पण्यानां पशूनां परिवर्धनम् ॥

भृत्यानां च भूतिं विद्यात् भाषाश्च विविधा नृणाम् ।

द्रव्याणां स्थानयोगाश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ ३ ३३१-३३२

साहसरसिकत्वेन जीवन पारावारे सशयितप्राणा अपि महोत्साहशालिन इमे वणिगो राष्ट्रियसमृद्धिसर्वर्षका सर्वथा प्रशस्याः ।

प्रकीर्णव्यवसायाः

सामोऽग्यानामापिकयेन प्रतिभाति यत् पुरा कृषिपशुपालनादीनि विहायासह्यविधा व्यवसायास्तत्रासन् यानाश्रित्य नागरिकाणां जीवनावश्यकता सम्पूरिता बभूवुः । तद्यथा भोजन-शेय-वस्त्र-प्रसाधन द्रव्य गृहास्त्र शस्त्रादीनामुपकल्पनं सन्तोतनृत्यादीनां मनोरञ्जनोपायानां सम्पादनं रत्न धानु-काष्ठ पुष्प फलीपक्षीनां प्रकृतस्वरूपे संग्रहणं च बहुसंख्यानां जनानामुद्योगा बभूवुः । अपरं च ब्राह्मणानां याजन दानियाणां प्रजापालनं युद्धं वा शूराणां शिल्प दासकर्म वा प्रमुखा प्रवृत्तयो बभूवुः ।

शिन्धुसम्यतायुगे वस्त्ररचनोद्योग उपाधीयत । तत्तत्प्रवालकानां मनोरञ्जनार्थं बहुविधा कोटनका निर्मिता । लकटरचना तस्मिन्पुगे विशिष्टव्यवसाय एवासीत् । नगरभवनानां निर्माणोऽस्य इष्टकानिर्मातार स्वपतय तस्यकादयो नियुक्ताः । गृहकार्याणि भाजनादीनि

कुसक स्यात् कुसथेष्ठी मालाकारस्तु मासिक ।
 कुम्भकार कुताल स्यात् पल्लगण्डस्तु लेपक ॥
 तन्तुवाय कुविन्द स्यात् तुम्रवायस्तु सौचिक ।
 रत्नाजीवश्चक्रकार शस्त्रमार्जोऽसिधावक ॥
 पावकृच्चर्मकार स्यात् व्याकारो लोहकारक ।
 नारिधम स्वर्णकार कलादौ श्वमकारक ॥
 स्याद्यष्टौ कान्धविक शौत्विकस्ताम्रकुट्टक ।
 तक्षा तु वर्षकिस्तवष्टा रथकारश्च काष्ठवद् ॥
 ग्रामाधीनो ग्रामतक कौटिल्योऽनघोनक ।
 क्षुरि-मुण्डि दिवाकीर्ति - नापितान्तावसायिन ॥
 निर्णयक स्याद्रजक शौण्डिको मण्डहारक ।
 स्यान्माया शम्भरी मायाकारस्तु भ्रातिहारक ॥
 शैलालिनस्तु शैलूषा कामाजीवा कृशाश्विन ।
 भरता इत्यपि गटा चारणास्तु कुशीलवा ॥
 मार्गन्तिका भौरजिका पाणिवादास्तु पाणिधा ।
 वेणुष्मा ह्युर्वणविका श्रीणावादास्तु वैजिका ॥
 श्रीषान्तक शाकुनिक द्वौ वागुरिकजासिकौ ।
 वैतसिक कौटिकश्च मासिकश्च सम त्रयम् ॥

एतं श्लोकेर्षेविध्यं प्रतीयते व्यवसायानाम् । भारतीयवस्तुषष्टिकलासु २४ कर्माश्रया
 सन्ति । ॥ व्यवसाय रूपेणाजीविकार्थं स्वीकृता आसन् ।

व्यावसायिकसंघा

प्रथम तावत् सिन्धुसभ्यताया संघात्मकव्यवसाया उपाचीयन्तेति सम्भाव्यते । तत्र-
 त्यपिस्विनां निर्मितवस्तुषु समरूपता गणसंस्थया व्यवस्थापितेति विदुषा मतम् ।^१

वैदिकसाहित्ये प्रारम्भतः गणानामुदयो दृश्यते । तथा हि—मरुदादीनां देवानां गण
 कुप्रसिद्धः ।^२ गणपतिस्तत्रासीत् । वैदिकजातिसंस्था परवर्तियुगस्य गणसंस्थासमाना एवासीत् ।

१ Within the area already described the uniform products of the Harappa civilisation can be traced with the monotonous regularity of a highly organised community under some strong system of centralised government, controlling production and distribution Piggott Prehistoric India p 138

२ स नैव भ्यमवत् स विगमसुवत् वान्येतां देवजातानि गणस आस्थावन्ते श्वशी रक्षा आदित्या विवेदेश मरु इति बृहदारण्यके १.४.१२ ।

प्रत्येकस्या जात्या विशिष्टव्यवसायोऽभवत् । त व्यवसायमपेक्ष्य ये जना सम्बन्धास्तेषां पृथक् जातिरभवत् । जातीनां परिषदो बभूवुः, यामिजतीनामभ्युदयाम विधानानि विरचितानि ।^१

बौद्धसाहित्यानुसारं द्विविधौ सधौ बभूवुः — सार्यानां शिल्पिणो च । सधाना स्थापना ज्येष्ठकानामध्यक्षत्वेऽभूत् । शिल्पिसधा शिल्पाचार्याणामध्यक्षत्वे व्यवस्थिता आसन् । तस्मिन्पुगे चोराणमपि सधा बभूवुः । एकस्मिन् दस्युसंघे ५०० लुष्टाका बभूवुः ।

संधस्य नामानि रामायणमहाभारतादिषु नियम, गण श्रेणी वा प्राप्यन्ते । कतिपय-सधा आत्सरशायं सेनासमन्विता बभूवुः ।^२ रामायणानुसारं कैवर्तपुत्रकानामपि सध आसीत् । तेषां मायको राजा इति ख्यातो गृहोऽभवत् । तस्य सेना महती बभूव ।

अर्थशास्त्रानुसारं शिल्पिना सधा महत्त्वपूर्णं बभूव । सधव्यवस्थायै राजकीयविद्या-नानि बभूव । तस्मिन्पुगे श्रेणोबलानामतिशय माहात्म्यमासीत् । श्रेणोबलानि राजकीय-युद्धेष्वपि वचिप्रयोजितानि बभूवुः । श्रेणोबल जनपदबलमासीत् । ईदृशानां सैनिकानां प्राथमिकप्रवृत्तिः स्वराष्ट्रस्य रक्षणं बभूव ।

महाभाष्यानुसारं नियोजकास्तु अर्वा इति ख्याता आसन् । भृत्यास्तु बहुविधा आसन् । सधा हि प्रायः कर्मकरो गृहकार्येषु सहायक आसीत् । प्रसाधक स्वामिनोऽलङ्कारणमकरोत् । भाक्तिकस्तु भोजनमात्रेण परितुष्टोऽभवत् । उदहारस्तु जलभरणे, छत्रधारणछत्रधारणे, भक्तकर पाचने, आगवीनश्चारणे नियुक्ता आसन् । वाशमारिक वसयष्टया भारवहनमकरोत् । प्रेष्यस्तु इतस्तत् सधरन् कार्यं समपादयत् ।^३

खीष्टाब्दस्य प्रारम्भिकयुगत् श्रेणोनां प्रतिष्ठा संवर्धिता । श्रेणीविवादमधिकृत्य श्रेणीविधानानुरूपं न्यायकरणमिति मनुना प्रतिपादितम् । सधहितार्थमायोजनं सम्पादयितुमिति प्रजासु राजकीयनियोगं प्रसिद्धः ।^४ सधेषु समृद्धिशालिनां प्रजानां धन सधधनाय निक्षिप्तम् । धार्मिकसत्त्वानां सवालनार्थं धन सधेषु निक्षिप्तं सुविन्यस्तमिति सम्मतम् ।^५

सधाना शासनविधिं सर्वेषां सदस्यानां सम्मत्या प्रवर्तत । संधस्य प्रधानं सर्वं सदस्यैर्निर्वाचितं तस्य साहाय्यार्थं द्वौ त्रयं च वा सहाया कार्यचिन्तका इति बभूवुः । तेषां समितिः संधस्य शासनव्यवस्थामकरोत् ।^६ सधे स्वेच्छाकारिताया अवसरो नासीत् ।

१ गौतमधर्मसूत्रे ११ २० २१ ।

२ आश्रमवासिकधर्मेण ७ अध्यायतः ।

३ महामाथे १ १०३, ४ ४ ६८, ६ ६ ६०, १ ३ ७२, ५ २ १४, ५ १ ५० ।

४ मनुस्मृतौ ८ ४१, २१९ ।

५ Epigraphia Indica
Vol VIII P 82 86

६ इहसूत्रो १७ ३, १०, १७ ।

नाटकपात्राण्येव प्रतिभान्ति ।^१ पाणिनिना नटसूत्राणां कतिपयरूपकाणां चोत्सेह इव ।
परवर्तिषुोऽपि सदैव नाट्यप्रवृत्तिं समवर्धत ।

अभिनयाय विद्याला नाट्यमण्डपा रचिता । तद्यथा ज्येष्ठमण्डपोऽष्टोत्तरशतहस्तायामो
बभूव । नाट्यमण्डपस्य भित्तिषु चित्रकर्मप्रस्तापनं कृतम्, मणयोऽपि सचिता, यन्त्राल-
गवाक्षादीनां व्यवस्था कृता च ।^२

पूर्वैरगदिधानेनाभिनयस्य आङ्गुलिकसमारम्भं कृतं । प्रथमं तावद्वाद्यायोगेन मायन
च, पश्चात् नाट्योपाठा नृत्यं च समारब्धानि । अन्ततः सूत्रधारपरिपादकदीनां सत्तां
नाट्यविषयस्य प्रकाशनं च कृते ।^३

नाट्याभिनयारचतुर्विधा — आङ्गिक, वाचिक, आहार्य, सात्त्विकश्च । आङ्गिकोऽपि
त्रिविधः — शारीर मुखज चेष्टाकृतः । सत्र शारीराभिनयेऽङ्गानामनेकानेकगतिस्थिति-
विधानानामभिभ्यक्तयो कृताः । तद्यथा नेत्रस्य पट्टनिशङ्खिषानि परिगणितानि । तदनुसृत्य
दशनस्याष्टौ भेदा उपकल्पिताः । नेत्रचारभिरष्टविधानि पुटकमणि, भ्रूणि सप्तविधानि
अङ्गुलीनि च व्याख्यातानि । मनसा दिशा नाट्यविनोदस्य सूक्ष्मकलातत्त्वमभिनवेन
प्रदर्श्यते ।^४ तथा हि—अभिनयदृष्ट्या शिरोहस्तोरपाद्वर्कदीपादा प्रधानाङ्गानि । नेत्र-
भ्रूनास्ताघरकरोलचिबुकान्युपाङ्गानि । तेषां सर्वेषामभिनयकमणि सूक्ष्मरूपेण व्याख्यातानि ।

सर्वे लौकिकव्यवहारा रणे दशगोया भवन्ति । तत्तेषां सम्पादनविधिं यास्त्रीयविधाने
नियतः । कस्मिन्नभिनये केषामङ्गानां कीदृशी गतिर्भवति चारोकरण-मञ्चलाङ्गहारा-
दिभिरभ्यसनीयम् । लौकिकव्यवहारप्रदर्शनसामर्थ्यमङ्गहारादिषु व्याप्यामेन जायते ।

वागभिनयो नाट्यपुरुषस्य शरीरं मतम् । रणे वचनविन्यासो व्याकरणछन्द-यास्त्रानु-
सारं शुद्धो भवेत् । काव्यबन्धस्य समीचीनस्वरूपं भरतेन निर्दिष्टम्—

शृङ्खलितपदादध गूढसम्भार्यहोमम्

अनपदमुत्तमोद्युक्ता मुक्तिमन्तुत्ययोग्यम् ।

अहृत्तरसंभारं सन्धिसन्धानयुक्तम्

भवति जगति योग्यं नाटकं प्रेक्षकाणाम् ॥ ना० शा० १७ १२४

पात्राणां भाषा तेषां मानुषार्थैव भवेत् । अतः प्राकृतभाषाणांमपि नाट्ये प्रयोगो
निर्धारितः । रत्नानुसारमपि पाठ्यं समीहितम् । यथा हास्यशृंगाराभ्यां मध्यमवचनस्वरतो ।
नाट्याभिनयवाक्यानां सर्वजनमनोहारित्वं नाट्यशास्त्रे निर्धारितम् ।

१ वाक्सनेषिसंहितायाम् १० ६, तैत्तिरीयब्राह्मणे २ ४.२.२ ।

२ नाट्यशास्त्रे द्वितीयाध्यायः ।

३ नाट्यशास्त्रे पञ्चमाध्यायः ३४ १९७-२०६ ।

४ नाट्यशास्त्रे षष्ठ्याध्यायः ।

आहार्येणामिनेतृणा वेश-भूषा, मानवेतरप्राणिना प्रतिभा, नदीपर्वतवनादीना चित्राणि च समाविष्टानि । एभिः राहार्यैरमिनेतृणा पदानि स्थितोना भाविषट्माना च स्वस्वनाणि व्यक्तानि । अमिनेतृणा वेशे रगे इमग्रचननादिभिदव तेषाममिनीतपात्राणां देशशक्तिव्य-
वसायादीना परिचय प्राप्यते स्म । सजीवाह्वार्ये रपदद्विषदचतुष्पदादीना पशूना रगे प्रदर्श-
नमभवत् ।

साटपे सत्त्वाभिनयस्य प्राधान्यमासीत् । सत्त्वाभिनये रसभावादीना निप्यतये मनस
समाधिना रोमाचाधु-स्वरमेद स्तम्भ-स्वेद-वेपथु वैवर्ण्यप्रत्य-भावादय प्रदर्शिता ।^१ अमि-
नेतृणां वरणाय नियम आसीत्—

मुशीला ज्ञानवन्तश्च तथा च प्रियदर्शना ।

कुमारराजभूमौषु प्रयोज्या भरतोत्तमा ॥ ना० शा० ३५ ११

कतिपयपुरुषा स्त्रीभूमिकास्वभिनयन्ति स्म । ते भ्रुकुसा इति विख्याता आसन् ।
पुरुषभूमिकामु स्त्रीणामभिनेय कचचिदासीत् । साटपशास्त्रे चित्राभिनयस्य वैशिष्ट्य प्रती-
यते । चित्राभिनयसु क्षरीरस्य विविधाङ्गाना विभिन्नगतिभौ रात्रि-प्रदाय दिवस-जन्तु-
जलाशय-दिशा ग्रह ऽक्षर-चन्द्र-ग्रहोत्पन्ना-वायु-रस-गन्ध-सूर्य-संहरतु-पर्वत-वनवृक्षगृहादीना-
मभिप्यन्ति क्रियते । तथा हि—

कुरवा स्वस्तिकसंस्थानी पञ्चकोशावधौमुखी ।

तिहर्ल-वानर-ध्याघ्न-ववापवानां निरूपणम् ॥ ना० शा० २५ १८

मिनिन. सारसा हस्ता स्फूला येऽग्रे च यमिनि ।

पक्षाङ्गोदारगतिभिरभिनेया प्रयोजकृभि ॥ ना० शा० २५ ६७

दिवसस्य विविधमागा विभिन्नविषयाणा रूपकाणा प्रयोगाय सम्प्रधारिता ।
तथा हि साटपशास्त्रे—

यच्छ्रोत्ररमणीय स्याद्धर्मोत्थानवृत्त च यत् ।

पूर्वाह्णे तत्प्रयोक्तव्य शुद्ध वा विवृत्त च यत् ॥

सत्त्वोत्थानगुणैर्युक्त वास्तव्युपिच्छमेव च ।

गुणैस्त सत्त्वसमुत्तमपराल्ले प्रयोजयेत् ॥

कश्चिकीवृत्तिसयुक्त भृगाररससमयम् ।

नृत्तवादित्रगीतादय प्रदोषे साटपमिध्यते ॥

यत्तु माहात्म्यसयुक्त कदणप्रायमेव च ।

प्रमातृकाले तत्कार्यं साटप निद्राविनाशनम् ॥ २८ ८०-८३

१ महाभूमिनयस्यैव यो विशेष कचचित्सचिन् ।

अनुक्त उच्यते चित्र स चित्राभिनय स्मृत ॥ २५ १

अहर्निशं प्रायः सदैव नाट्यं प्रवर्तनीयमासीत् पुरा । लोकसंग्रहायमभिनेयार्थं
निर्धारिता एव । तद्यथा नाट्यशास्त्रे—

न कार्यं शयनं रङ्गे नाट्यप्रथमं विजानता ।
केनचिद्वचनार्थेन छेदमत्र प्रयोजयेत् ॥ २८.२८४
यदा स्वपेदर्थवशादेकाको सहितोऽपि वा ।
सुम्यनालिङ्गनादीनि रगमप्ये न कारयेत् ॥ २८.२८५
भोजनं सलिलकीर्णं तथा लज्जाकरं तु यत् ।
एवंविधं भवेद्यद्यस्तत्रङ्गे न कारयेत् ॥ २८.२८७
पितृपुत्रस्तृपाश्वधूदृश्य यस्मात्तु नाटकम् ।
तस्मादेतानि सर्वाणि वर्जनीयानि यत्नतः ॥ २८.२८८

सीताशब्दस्य प्रथमशतकात् प्रभृति लिखितरूपकाणि लभ्यन्ते । अश्वघोष-भास-
कालिदास-हर्ष-भवभूति-भट्टनारायण-शूद्रक-राजशेखरादयः प्राचीनयुगे महानाटककारा
बभूवुः । एषा महाकवीनां रूपकाणि राजाश्रयेण प्रवर्तितानि राज्ञा नाट्यशालासु
प्रायशोऽभिनीतानि च । कालिदासेन नाटकस्य गौरवं प्रतिष्ठापयता भोक्त
मालविकाग्निमित्रे—

देवानामिदमामनन्ति मुनयः शान्तं यत्तु चाक्षुषम्
रङ्गेनेदमुमाकृतम्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विषा ।
ग्रंथुष्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते
नाट्यं भिन्नस्वेर्जनस्य यदुध्याप्येकं समाराधकम् ॥ १

नाट्यं माङ्गल्यं, सुपुण्यं, पवित्रं शुभं पापविनाशनञ्च भवतीति शास्त्रसम्मतमेव ।
तदनुसारं देवानां प्रीत्यर्थं मन्दिर-प्राङ्गणे नाट्याभिनयः समायोजिताः ।

उपर्युक्तनाट्यप्रणाली प्रायशो राजाश्रितनटानामभिनेयान्येव पर्यालोचयति । सुदूर-
प्राचीनकालात् आधुनिकरामलीलावत् सविशेषं स्वाभाविकतामादधानं नाट्यं प्रवर्तते । न
तत्र नाट्यशास्त्रानुसारं नेपथ्यं प्रेक्षागृहं च वर्तते । अभिनयस्यावश्यकतानुसारं नाट्य-
भूमिः परिवर्तनश्रमा भवति । रङ्गोऽपि कार्यानुसारं स्वल्पो विशालतरो वा क्रियते ।
दिशस्य स्वाभाविकनाट्यस्याभिनवेशः कालिदासस्य नाटकेऽपि प्रतिभाति । तथा हि—
अभिज्ञानशाकुन्तले द्वितीयाङ्के भूययादृश्यं वर्तते । तत्र

प्रोवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्पर्शने बद्धदृष्टि
परचार्येण प्रविष्टं शरपतनमयाद् भूयसा ध्रुवकायम् ।
दर्भरर्षाबलीढं धमबिबृतमुलभ्रजिभिः कीर्णवर्मा
पश्योदप्लुतात्पाद्विपतिं बहुतरं स्तोत्रमुत्थां प्रयाति ॥

अस्याभिनयस्य प्राकृतिकस्थली आवस्यिकी प्रतिभाति । अन्यथा कथं सूत कथयेत्—
 आप्युमन् उद्धानिनी भूमिरिति मया अस्मिन्मयमनाद्वयस्य मन्दोद्भूतो धेग । तेन
 मृग एव विप्रकृष्टान्तरः सञ्चलः । सम्प्रति समवेदावनिनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।
 उत्तररामचरितस्य गर्भनाटकमपि सादृश्या प्राकृतिकस्थलीमपेक्षते ।

नृत्यं नृत्यं च

नाट्यवदभिनयप्रधानं नृत्यं भवति, किन्तु नाट्यं वाक्याभिनयो रसाश्रयो भवति,
 नृत्ये च पदार्थाभिनयो भावाश्रयो भवति । नाट्ये सात्त्विकाभिनयस्य नृत्ने चाङ्गिका-
 भिनयस्य प्राधान्यं भवति । १ नृत्यस्य स्पर्शोद्देशाद्वर्णं मालविकाग्निमित्रे वर्तते । तत्र
 मालविका नर्तकी वर्तते । सा त्रयममुदगानं कृत्वा चतुष्पदवन्तु गायति ।

दुल्हो पित्रो मे तस्मिन् भव हि अत्र गिरास
 जम्हो जपद्गवो मे परिष्कुरइ किं वामजो ।
 एतो सो चिरदिट्ठो कहं उण उवणइवन्तो
 पाहं म पराहोणं सुद्धं परिगणअं सतिण्ह ॥ मा० २.४

अस्याभिनयः कृतः । तदधिकृत्य प्रोक्तम्—

अगंरन्तनिहितवचनैः सूचिनं सम्पगर्थं
 पादग्याप्तो लयमनुगन्तन्मयस्व रमेषु ।
 शाखायोनिमृन्दुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ
 भावो भाव नुदति विषयाद्रागबन्धः ॥ एव ॥ मा० २.८

रत्नावल्या मूलेन द्विपदीगीतस्याभिनयो वर्णितः । २

नृत्नमभिनयविरहितमङ्गविशेषमात्रमेव भवति । तदधिकृत्य भरतेन स्पष्टोद्भूतम्—

अथोध्यते न सत्त्वयं वञ्चितनृत्यमपेक्षते ।
 किन्तु शोभा जनयतीत्यतो नृत्तं प्रवर्तितम् ॥
 प्रायेण सर्वलोकास्य नृत्तमिष्टं स्वभावेन ।
 भगवन्मिति कृत्वा च नृत्तमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ४.२६९-२७०

१. कालिदासमानुसारं नृत्यमङ्गमूलकमात्रमेव भवति । रघुवंशे १९. ३६ काममूत्रानुसारं तु—
 कम्पा-वद्वहागं च विभावो माधवं च । अनुमात्रा रसाद्वेदि सङ्गीतान्तरमग्रहः । काममूत्रे १.३.
 १६ टाका ।

२. रत्नाव या १ १२ पदसङ्ख्या ।

पद्मपुराणानुसारं तु 'अङ्गहाराद्यं नृत्यम्' इति । नृत्यमभिनयसंग्रहं भवति । नृत्यं व्यापामिकं भवतीति प्रत्यक्षमेव ।

नृत्यस्य नृत्यस्य च द्वौ भेदौ—ताण्डव लास्य च सुकुमारोद्धतभेदेन भवतः । पार्वत्याः सुकुमारं लास्यं शिवस्योद्धतस्ताण्डवश्च सुप्रसिद्धे ।^१

नृत्यकलायां समारम्भं सुदूरप्राचीनकाले समभवत् । प्रस्तरयुगीनेषु कतिपयचित्रेषु प्राचीनतमनृत्यस्य स्वरूपमधुनाऽपि दृश्यते । नृत्यस्य प्राचीनतमस्पर्शस्वरूपं सिन्धुसभ्यतायां नर्तकीनां मूर्तिभिर्लभ्यते । नर्तनकाले तासां नर्तकीनां शरीरं विवस्त्रमभवत् । नर्तकानां मूर्तयोऽपि प्राप्यन्ते । नर्तनद्वारा हावभावादीनामभिव्यक्तिरक्रियत । ताललयाभितं नृत्यमपि प्रचलितमासीत् । नृत्येन सह वाद्यस्य संगति कृता । सामूहिकनृत्यस्य प्रचलनं तदासीत् ।

शोभनवस्त्रावृता उप स्वरूपधारिण्यो नर्तक्यो वैदिकयुगे मनोरमा बभूवुः । नृत्येन सहापाटिवाद्यस्य संगति, कृता । यज्ञावसरे मनोरजनाय वंशनतिना वंशावलम्बनेन नर्तनमायोजितम् । पुराणां नृत्यं प्रचलितमासीत् ।

महामारतयुगे राजकुलेषु नृत्यस्य प्रचलनमासीत् । स्वयमर्जुनो नृत्यमशियत । राजकुमारोणा नृत्याचार्या चित्तका बभूवुः । राजकुलस्य परिचारिका नृत्यविशारदा बभूवुः । युधिष्ठिरस्य राजसूययज्ञावसरे नर्तकसमुदायो दशकानां मनोरजनमकरोत् ।^२ नृत्यगीतादिविशारदा गन्धर्वा प्रतिदिनं यज्ञकर्मणि समाप्ते स्वकलानां प्रदर्शनमकुर्वन् ।

रामायणानुसारमधोभ्याकिष्किन्ध्यालङ्कादिषु नगरीषु नागरिकाणां राजा च मनोरजनाय प्रतिदिनं नृत्यायोजनं कृतम् । राजा प्रातःकाले जागरणाय नर्तका नियुक्ता । गणिका नृत्यसंगीतादिषु निपुणा बभूवुः । जैन-बौद्धसाहित्यानुसारं समाजे गणिकानां प्रतिष्ठा सम्पिकासीत् । राजधानीषु काचित् प्रमुखगणिका बभूव । राजधान्यां ललाममूर्तेव सा गणिका समादृता ।

न केवलं मनुष्याणामपितु हस्तिनामपि नृत्यशिक्षणं समभवत् । श्रीकलेसक एरिमनो लिखति—I have myself actually seen an elephant playing on cymbals, while other elephants were dancing to his strains. a cymbal had been attached to each foreleg of the performer and ■

१. रेवकेरहारेण नृत्यन्त बौध्वा लङ्काम् ।

सुकुमारपदोणेन नृत्यन्ती चैव पार्वतीम् ॥ ४.२५६ ।

नृत्यपदोणं सुष्टौ च स ताण्डव इति स्मृत ॥ ४.२५७ ।

२. समासवर्णि ३०.४८ ।

third to what is called his trunk, and while he beat in proper time those on his two legs The dancing elephants all the while kept dancing in a circle, and as they raised and curved their forelegs in turn they too moved in proper time, following the musician led ' मयूरनृत्य तु प्राकृतिक सविधानमेव ।

नृत्यस्यान्येऽपि बहवो भेदा सन्ति । तथा हि—अर्षात्तनृत्ये शरीरस्यैकार्धस्य सर्वाभ्यङ्गानि नर्तनशौचानि बभूवुः । अपरार्धस्याङ्गानि निश्चलानि बभूवुः ।^१ देवानां परितोषार्थं नृत्याभोजनस्य कथा दशकुमारचरिते लभ्यते । तथा हि कन्दुकोरस्यैव कन्दुक-कीदृतेन देवी विन्ध्यवासिनीमारुपयितुं कन्दुकावतीं भगवतींमभिवाद्य कन्दुकममन्दरागरूपितालमनङ्गमिवालम्बत, लीलासिधिलं च भूमौ मुक्तवती, मन्दोत्थितं च किञ्चित्कुञ्चितञ्चुष्टेन प्रसृत-कोमलाङ्गुलिना पाणिपल्लवेन समाहृत्य हस्तपृष्ठेन चोत्थीय, चटुर्दृष्टिनाञ्छित स्तनकमिव भ्रमरमालानुविद्धमवपतन्तमाकाश एवाग्रहीत्, अमृक्षञ्च मध्यविलम्बितलये द्रुतलये मृदु-मृदु च प्रहरन्ती उत्तरार्धं वर्णयदमदर्शयत्, प्रशान्तं च तं निर्दयग्रहारेरुदपातयत्, विपर्ययेण प्राशमयन्, पक्षमृग्वागतं च वामदक्षिणाभ्यां कराभ्यां पर्यायेणामिध्वन्ती शकुन्तमिवोदत्थापयत्, दूरोत्थितं च प्रपतन्तमाहृत्य गीतमार्गमारुचयत्, प्रतिदिनं च गमयित्वा प्रत्यागमयत् ।

परवर्तिपुगे राजा सामन्तानां च मनोरञ्जनाय प्रायशोऽप्यस्या नर्तक्यो नियुक्ता ।^२ नर्तकीनां नृपद्वारा भूषणपराणां पुलिन्दानामनुकरणं वेशभूषणयोः समस्करणमभवत् । अपरं च योगिनीनृपद्वारा लय-प्रदर्शनं कतिपयामिर्नर्तकाभिः कृतम् ।^३ नर्तकीनां नेतृत्वे सामन्तवधूनामुत्सव-यात्रा कृता ।^४ राजकन्यका राजभवनस्य मण्डपे नृत्यस्य सार्वजनिक प्रदर्शनं कुर्वन्ति स्म । राजकुमारीणां त्रिवाहयोग्यता तासां नृत्यपरीक्षयाऽपि निर्णीता ।^५

पौराणिकपुगे देवार्चनाय नृत्यस्य श्रेष्ठसाधनरूपेण ग्रहणमभूत् । तदथा हरचरित-चिन्तामणौ—

नृत्येन यस्तोषयति शिवलिंगमर्चतव ।

लभते स शरीरान्ते सुरविद्यापराङ्मना ॥

1 M' Crindle Ancient India P 221

२ सुरविज्ञातरे ४८९ ।

३ कदमोराणां राजा हर्ष स्वयमेव नर्तकीरसिज्ञयत् राजतः ७११.६० ।

देवचन राजानां नर्तकीनां समाहारेणैव परिचिता आसन् । राजतः ७६६ ।

४ कपूरमन्दार्यां अनुषङ्गे ३ ।

५ कयामरितागरे ४३ ८०/५ ।

६ कयामरितागरे १० ४ ७३-७४, ९५ ४

सगीतक ये कुर्वन्ति भक्त्या निगम्य सनिधौ ।

ते गन्धर्वपुरे राज्यं प्राप्नुवन्ति परं पदम् ॥ १८१-८२

भक्तानां नृत्यं प्रसिद्धम् । कृष्णस्य कालियदमननृत्यं महारामनृत्यं च लोकप्रियम् । महारामे कृष्णा नामका गारिकाश्च मायिका बभूवुः । कृष्णस्य गायनमनुसृत्य गोरिका अनृत्यन्त । भागवतं बहुविधं वालनृत्यं वर्णितम् ।^१

भारतीयशिल्पकलायां नृत्यस्य प्रदर्शनं रुचिरं विषय आसीत् । प्राचीनयुगस्य विन्नावलीमूर्तिपट्टेषु बहुविधानि नृत्यानि दर्शितानि ।

संगीतम्

सगीतस्य प्राकृतिकस्वरूपमनादिकालादेव प्रवर्तितम् ।^२ ब्रह्माण्डे प्रायः सर्वत्र पशुपक्षिणां संगीतं श्रूयते । प्रकृतेः संगीतं समाहृत्य तस्मात्प्रेरणा वा प्राप्त्य मानवोऽपि विशेष-संगीतरसिबोऽभूत् । तथा हि सप्त स्वराः पशुपक्षिपशुनिमनुकुवन्ति—

स्वानाङ्गानुसारं रागाणां विवृत्तिरक्षोर्लिखितं तालिकया स्मृत्योक्तिर्यते—

रागनाम	उच्चारणस्यानम्	पक्षिपशुनम्	वाद्यस्वर
पद्म	त्रिह्रस्वम्	मयूर	मृदङ्ग
मृदु	वृहस्पत्यम्	कुक्कुट	गोमुखी
गान्धार	कण्ठ	हंस	गङ्गा
मधुम	त्रिह्रस्वमध्यम्	अवि	सल्लरी
पद्म	नासिका	कोकिल	दर्दरिका
धैवत	मोह	सारस	पटह
निषाद	धिर	क्रौञ्च	महाभरी

रागा अपि प्राकृतिकसंविधाने सम्बद्धाः सन्ति । भैरवरागः प्रातःकालिकीं छटां मानसपटले स्फोटयति, पशूनां कलरवस्य, पुष्पाणां गन्धस्य माधुर्यस्य, मधुतायाश्च समारम्भं दासयति च । हिन्दोलरागस्तु वासन्तिकमधुरिमाणं कुमुदराशे सौरभं च आतृणां मनसि निदधति । दीपके शोष्मसन्तापो भवति । श्रीरामेणास्तप्रायदिवसस्याभिष्यक्तिरिति क्रियते । मेघरागेण वर्षासौम्यभागमनस्य च प्रवृत्तयः सन्दर्श्यन्ते ।

१ भागवते १०.१८ ।

२ तद् दृश्यते राजकुलेऽपि प्राकृतिकसंगीतं यत्र रुचिः । तथा हि—

राज्यवनमयोध्यायां—

शुकविहगसंयुटं शीघ्रहस्तस्तपुनम् ।

सप्तसैव मयूरेण निनदङ्गिरिजम्बुम् ॥ अथर्वशास्त्रे पृष्ठ १०.१०, ११, १५

वैदिकयुगे गायत्रीप्रगाथादीना छन्दसा गायनप्रवृत्तिरासीत् ।^१ ऋग्गाथा यज्ञावसरे सामवेदस्य गायनमकरोत् । सामवेदस्याचिक्रमागम्य इलोका विद्यायिता गायनशिक्षणाय बभूवुः । आचिक्रम्य पंचांगीत्युत्तरपंचशतत्वं समत्युत्तरैकादशशतसाममाध्यमेन गेश । गायनकाले स्वरान्मिथ्यन्तिहस्ताङ्गुलीना गत्या कृता । कतिपयमात्रा गानं देवत्वरूप्ये कृतम् । ततो ग्रामगेष्वगानमरूप्यमेव गानं च प्रावर्तताम् । वैदिकसंहितासु प्रायः देवामिषा-
माणा मनुतीना संश्लर्जनं वर्तते । तेषु बबचिन् कृपकाशा गोतानि संगृहीतानि । मया-
प्रहृष्ये—

धुनं न. फाला विहृषन्तु धूमि धुनं वीनाशा अभियन्तु वाहैः ।

धुनं पत्रंन्यो मयूना पयोमि धुनासीरा धुनमस्मानु धत्तम् ॥ ४५७८

यज्ञविधानेन सगोतविद्याया विद्योपोप्रतिरभूत् । अश्वमेधसत्रे वर्षपर्यन्तं प्रतिदिनं यज्ञ-
मानस्य चरितगाथा गीता । ब्राह्मणगायका राज्ञ औदार्यमधिकृत्य क्षत्रियगायकास्तु तस्य
पराक्रममधिकृत्य गायन्ति स्म । तस्मिन्पुगे गायानाराजसंसीसाहित्यस्य वैपुल्यमभवत् ।
राज्ञा चरितगाथागायनस्य प्रचलनं महाभारतयुगेऽपि प्रावर्तत ।

महाभारतानुसारं युद्धकाले सैनिकाना मनोरंजनार्थं मंगलगीताना गायनमायोजितम् ।
पाणिस्वनिक्कमागध-मधुपनिक्कवैतालिक-मूठादयः राज्ञा मनोरंजनार्थं स्तुतिगानमकुर्वन् ।
सैषा गीतेषु राजवदनिर्ददावली व्याख्याता ।^२ क्षयनाम्नः प्राक् राजकुमाराणा मनोरंजनार्थं
गायिका संगीतं प्रास्तुवन्^३ ।

महाभारतयुगे गन्धर्वकिन्नरादीनामार्थतराणा सगीते परमप्रावीण्यमासीत् । अर्जुन-
स्य गुरुश्रिषसेनो गन्धर्व आसीत् । स एवार्जुनो विराटस्य राज्ञ संगीतशालाया
प्रधानाचार्यं सन् राजकुमारीमुत्तरा संगीतमशिक्षयन् ।

रामायणीयमगीतस्य वैशिष्ट्यं लवकुशौ प्रति रामवचने प्रतीयते—

इमास्तन्त्रो सुमधुराः स्थानं वापूषंदर्शनम् ।

मूर्धंयित्वा सुमधुरं गायेया विपतञ्जरी ॥

गायेयां मधुरं मेघ तन्त्रोत्तयत्तमन्वितम् ।

लल्लायामपि राजमवनेषु हनुमान्—

धुध्राव मधुरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् । सुन्दर १ १०

१. गायत्रीप्रगाथादीना 'त्री' भातो वर्तते । अतः तयोः गायनं त्रिद्वयम् । पाणिनिपुगे गायकः, गायनं
पुण्यगायकस्य, गायिका गायनो स्त्रीगायिकाना सगा द्रष्टव्या । ३ / १४६, १४७ ।

२. द्रोणपर्वणि ५८ ७-४ ।

३. समापर्वणि ५३ ३६ ।

न केवल मानवाना प्रलोभनाय संगीतमभवत्, अपितु मृगादीनामपि मृगयाय प्रलोभन कृत संगीतेन। तत्र हस्तिकान्तावोणा सुप्रसिद्धासीत् ।

संगीतशास्त्रस्य वैज्ञानिक विवेचन सर्वप्रथम भरतस्य नाट्यशास्त्रे लभ्यते।^१ तस्य क्रिबिट्टिकसित स्वरूप बायुपुराणे दृश्यते। नागरिकाणा सुखार्थं गीतप्रवृत्ति कालिदासेनोपलक्षिता—

ब्रजतु तव निदाघ कामिनोभि समेतौ

निशि मुललितगीते हृम्पृष्ठे सुखेन ॥ ऋतुसहारे १ २८

कामसुखानुसारं तु संगीतं चतुर्विधं सम्मिश्रम् । तद्यथा—

स्वरस्य पदस्य चैव तथा लयसमेष च ।

चेतोऽवधानस्य चैव गेयं श्रेयं चतुर्विधम् ॥ १.३.१६ टीका

भारतीयसंगीतकला विदेशेषु प्राचरत । तथाहि—

In music the Hindus have exerted an immense influence on the west, perhaps through Greece, and also on Asia, where the Indian quarter tones and subtle harmonies can be found every where, as they may be found in Spain and other countries, whither the Arabs carried them.^२

वैदेशिकसंगीतज्ञा अपि भारतेऽभ्यविता बभूवु । महकच्छप्रदेशस्य राज्ञे संगीतप्रवीणा यवनरमस्य उपहारार्थं प्रेषिता ।^३

संमेलनानुसारं तु गायनासक्तिं परं क्षोधावहास्ति । गायकास्तु सर्वस्वं हरन्ति नागरिकाणाम् ।^४

वाद्यम्

नाट्यस्य नृत्यस्य संगीतस्य च समति वाद्येन भवति । वाद्यं तु संगीतस्य मौलिकं ध्वनिं संवदति । नृत्यापेक्षितनाला वाद्येनापि व्यवहृतीक्रियते । वाद्यस्य समारम्भं संसृजेरादिकालतो बभूवेति मुनिश्रितम् ।

१. नाट्यशास्त्रे २८ अध्याये ।

२. A Pageant of India p 126

३. Intercourse Between India and the Western World p 117

४. कलाविज्ञाने ७, १२, २४ ।

सिंघुसम्पत्तायुगे ढोल वीणा-कास्यतालकोटिकाना वाद्याना प्रचलनं बभूव । वैदिक-युगे नृत्यसंगतावाधादि वाद्यते स्म । दुन्दुभि युद्धवाद्यमासीत् । वीणा वैदिकयुगस्य श्रेष्ठवाद्यमासीत् । वाणाया जततन्तूना प्रवर्तनमक्रियत् ।^१ वीणा स्वरूपदृष्ट्या बहुविधासीत् । तस्या विविधानि नामानि प्रचलितान्यभवन् । गवामयनस्य पण्डे दिवसे महाप्रतीकवे यजमानस्य भार्या अनुवीण गायन्ति स्म । द्वासापूरणेन शशवेणुनाहीतूण-वाद्ययो वादिता ।

महामारतयुगे भेरी-मृदङ्ग-पणवानकझररक्तकच-दुन्दुभि-गुल्फर-पटहादयो युद्धोप-मागिनो दौष्टस्य भेदा बभूवुः ।^२ भेरीतूर्याशनां निनाद श्रुत्वा सेना सस्त्रास्त्रं सुसज्जिता बभूव । युद्धकाले गोविपाणिर्गमोमुख्यो विविधसन्देशप्रसारयोपयोगीभूत् । विजयेप्राप्ते बहुमासान् भेरीनिनादात्मकोत्सवोऽक्रियत् । प्रातः काले राजा आपरणाय मृदङ्गझरभेरी-पणवानकगोमुखादम्बरशस्त्रदुन्दुभीना वाद्यं प्रास्तूयत् ।^३

रामायणानुसारं राजकुलस्य स्त्रियो वीणाम्यास कुर्वन्ति स्म । तासामन्यानि वाद्यानि गटहमद्दुकवशविषञ्जोमृदङ्गपणवडिण्डिमादम्बरादयो बभूवुः । बौद्धसाहित्या-नुसारमन्यानि वाद्यानि—पणिस्वर-सम्मत्तल-कुम्भत्पूण-मूर्तिङ्गा मुरजादयो बभूवुः । द्वासापूरणवाद्यानि शलपणव-वेणु देण्डिमा-सरमुल-गोवा-परिवाशितिका-कुटुम्ब तिण्डि-मादीनि बभूवुः ।

मरतानुसारं बहुपञ्चसरेषु वाद्याभोजनं सम्पादितम् । तथा हि

नास्ति किञ्चिदनायोऽभ्यमानोद्य दशरूपके ।

रसभावप्रयोगं तु ज्ञात्वा योग्यं विधानतः ॥

उत्सवे चैव ध्याने च नृपाणां भगलेषु च ।

शुभकृत्याणयोमे च विवाहकरणे तथा ॥

उत्पन्ने सन्नामे शुद्धसकुले ।

ईदृशेषु च कार्येषु सर्वातोद्यानि बाधयेत् ॥

कतिपयवाद्यानां लोकप्रियत्वं देवानां तदनुकूलप्रवृत्तिमिदं समापन्नमिति प्रतिभाति । तेषां हि-शिवस्य हम्बकं कृष्णस्य वशो नारदस्य सरस्वत्याश्च वीणा सर्वत्र समादृता बभूवुः । राज्ञामपि वाद्यप्रियत्वं प्रसिद्धम् । समुद्रगुप्तस्तु स्वयं वीणावादकोऽभवत् । वाद्यानां समा-रम्भा देवानां परितोषाय सम्पत् । बालकानां वाद्यप्रियता तु शास्वतरूपिणी दृश्यते । भागवतानुसारं वृक्षाणां पत्रैरपि तेषां वाद्यानि निर्मितानि ।

१ ऋग्वेदे १०. ३२. ४ ।

२ गीतावाम् १. १३, भोष्पवर्णि ९५. ४१ ।

३ द्रोणवर्णि ५८. ४-५ ।

वीणाया माहात्म्य भागेन वर्णितम् । तद्यथा—

वीणा नाम समुद्रोत्थिनं रत्नम्—

उत्कृष्टतस्य हृदयानुगता ससीव

सङ्क्षोर्णदोषरहिता विषयेषु गोष्ठी ।

श्रीधारसेषु मदनम्यसनेषु कान्ता

स्त्रीणां तु कान्तरतिविघ्नकरी सपत्नी ॥ चा० ३.१

वाद्यानि मूलतः चतुर्विधानि सदैव बभूवुः । तथा हि—तत वाद्य तन्त्रीसमायुक्तं भवति । आनन्द चर्मणाच्छादितं वर्तते । सुषिरवाद्ये छिद्राणि भवन्ति । घनवाद्यं तु घनत्व-विशिष्टं घण्टादिभ्येव ।^१ अन्त्यचोदकापात इति वाद्यमासीत् ।

एतानि गीतवाद्यनृत्यालेख्यानि परानुरागजननानि आत्मविनोदार्थानि च । संगीतं तु गीतवाद्यनृत्यानां समष्टिरेव ।

कथा

मनोरजनायं कथापि यस्तुन कौतुकपूर्णविधिना वर्णनं कथाया शाश्वतस्वरूपं शायते । कथास्त्रिविधा—सपर्वात्मिका, उपनारात्मिका तथा यज्ञात्मिका । देवामुर-ग्रामकथा सपर्वात्मिका सन्ति । देवानामुपकारशोलेत्वमुपकारात्मिकासु कथासु संगृहीतम् । यज्ञविधानानां व्याख्यापरा कथा यज्ञात्मिका सन्ति । तासां त्रिविधानां कथानां संप्रहो यत्र तत्र ब्राह्मणसाहित्ये वर्तते ।

परवर्तिपुगे कथामाहित्यस्य पुराणेतिहासमाप्ता लोकप्रिय संप्रहोऽभवत् ।^२ महाभा-रत पुराणानि च सादृशानां कथानां सागरा एव । पौराणिककथासु देवानां तैषामवतारा-णामुपीषां महापुरुषाणां च चरितगाथा, तेषां पूजायां लामाश्च प्रासंगिकव्रतोरवासादि-वृत्तान्तेन सह निबद्धा । अपरं च भारते प्रायः सदैव पशु-पक्षिसम्बद्धाः कथा बभूवुः ।

पशुपक्षिभिः सम्बद्धानां कथानां प्रथमो महामग्रहो बोद्धानां जातकान्येवोपलभ्यन्ते । परवर्त पञ्चतन्त्रहितापदेशयोः कथा विवक्षिता । ख्रीष्टाब्दस्यारम्भकपुगे गुणाद्भेदेन पैशाचीभाषायाः बह्दवहाओ (बृहत्कथा) लिखिता । तस्या परवर्तिरूपं कथासरित्सागरे निबद्धम् ।

१. तत्र तन्त्रात्ममुच्यमानमन गृह्यम् ।

सुषिरं वनाममूलं घनं ॥ तन्मणुं वनम् ॥ पद्यपु० २४ २०

२. वनविमलं सद्गुहं रहस्योद्भवं पतन्त्यं यथा सर्वेषां सम्पूतानां, सम्प्राप्तानां काव्यनिकानां वा विष-याणां कथारूपमात्रादनीं वर्तते । सुर्मगलविताति-या १८९ तथा दीपनिकाये १.१ श्लोकां गधना २५ ।

स्वर्गकामाय दावका नामिककथा जथावदन् । मन्त्रादयस्त्वन्विक्रयाना दावका-
श्रेष्ठान्त्व स्वर्गे स्थान लभन्ते इति नाश्रोदा धारणा ।^१

कथन कथाना रमोन्कर्य ज्ञानन् एव का रसोरोपयोगे तासा माताभ्य समदर्शयन् ।
तथा हि वाचानुवाच—

मृगस्वर्गपापविशमकामला करोति गग दृदि कीनुटाधिकम् ।
रमेन शय्या म्वरमन्नुपायना कथा जनम्यामिनदा वपुरिव ॥
हृग्निश्च नो ज्वलतीतिरमोर्नरे पदारक्षपादिना कथा ।
निग्नरक्षेयना मुत्रानयो महाभद्रद्वयमृगहृमर्गि ॥

तत्र काव्यार्णवमृगता वामवदना-कादम्बर-दशकुमारवर्णितादय कथा विरचिताः ।
तस्मिन् युगे गर्जाभ्याग्नि कथानुताम्रज्ञान पुष्पकथायावगतिनिष्ठमपठन च धर्म्यं सम्म-
तम् । मृगाजानि दिग्विन्दकाटे राजभिरमायादिनिष्ठ वर्णिता कथा मनोरजनाय
बभूवुः ।^१ राजसनासु कथा-यावग विज्ञानमिति प्रतिष्ठितम् । पञ्चतन्त्रादिभिः राजकुमारा-
णामपि नौतिशिला सम्पादिता । कथा शृङ्खला बियोगिन मुन रत्नते इति विज्ञादि-
वर्गे कथाप्रचारकाणाम् । अतिथीना मनोरजनाय पुन्योर्गि कथा कृदन्ति स्म । राजा सह
कथाविदा परिवारोऽनूत् । राजाना मनाविनोदाय पञ्चिाजिका निनुका । धार्मिककथा-
कारिण प्रायशो मनीषिण उदारवर्णिता बभूवुः । कथा प्रार्थनानारते दानहीनाना सम-
दाना च वाचना ददाना च, ययातुः पथिकाना च सर्वेषा सर्वानु म्यतिषु विनोदायो-
पदानप्रदर्शनाय च बभूव । आदयकथाम्बुज महाभारते व्याख्यातम्—

मुत्रमावर्षीर्षोऽ मत्सोन्माहवनामहम् ।

न नृप्यामि कथा शृङ्खलमृतास्वाहमस्मिनाम् ॥ आदि० १०-५

जनवीर-उम्बदा एता आदर्शकथा कथावृत्तिषु मूर्तिचित्रवास्तुषु मुचिन्विताः एव
रमणीयतरा कृता ।

राजसभा ब्रह्मसभा च

राजसभे नु माता-पुत्रोऽस्तुतदन्तुः सत्सङ्गात् सत्सङ्गकथनवत् । तत्र प्रवालकुट्टिम-
मणिमूमिकाक्षयवार्तिका-मृद्रीकामण्डप - समुद्रगूढ-प्रासादगूढमिति-वञ्जार-श्रेष्ठाभूग-यन्त्र -
शकुन-य्यात्र सिंहाद ना प्रदर्शनमभवत् । राजसभाया विदितविनोदना प्रचलनमभवत् ।
वैदिककाल दिग्विष्टमनोविनोदप्रवणा जना जमानमण्डलस्य सदस्या बभूवुः । कथोना

^१ विष्णुसहस्रनामस्तोत्रादिवलनदर्शिनः ।

^२ कथम्बुज न १५ इति ११८ ।

गाथागायनेन राजा मनोरजनमभूत् । रामायणानुसारं रामस्य राजसभायां लक्ष्मणयो
रामायणगायनं सर्वजनिकमनोविनोदाय बभूव । परवर्तियुगे राजभिनिद्युक्ता राजकवयो
राजा प्रशस्तिमद्विशयोक्तिपूर्णकाव्यमुखेन कुर्वन्ति स्म, राजसभासु तां धारयित्वा विनोदा-
नुत्तुल्य पारितोषिकं लब्धवन्तश्च । दिग्विजयपिण्डा कवीनामागमने सति कविसम्मेलन-
मायोजितम् ।

पाराया महाराजमोक्षस्य राजसभा लोकविश्रुतेव । कस्मोरानां राज्ञो हर्षस्य राज-
सभायां वर्जनं कल्हेन राजतरंगिण्या कृतम् । उद्यमा—

वितानं सपयोवेव सान्निवप्रेव शीपकं ।
रुषमदण्डं सशम्पेव सधूमेवातिमण्डलं ॥
साप्तरा इव कान्ताभि सनसज्जेव मन्त्रिभि ।
सपिसपेव विबुधं सगन्धर्वेव गायनं ॥
नित्यसञ्चेतवसतिर्धनवस्य यमस्य च ।
एकं विहरणारण्यं वानस्य च भयस्य च ॥
क्षरास्यानस्थितस्तस्य राज्ञः शक्रायिकधियः ॥
कस्य वाचस्पतेर्वाचा वक्तुं कात्स्न्येन शक्यते । ७ १४६-१४९
विद्वद्गोष्ठीगीतनृत्तप्रस्तावेन क्षणा ययुः
नयान्ते शुश्रुषे सत्रं पर्णध्वजं च परम् ।
कार्तायमिन्लशोकोलीनुटिजन्मा च भर्भरः ॥ ७ १४४-१४५

राजसभासु छूटाष्टापदपरिवादिनीवाद्य चित्रकरण वाग्गालाप - परिहास-विन्दुमती-
रचना-श्रुहेलिकाविचार-शरीराङ्गविनय संगीतादीनि सामान्तानां विनोदसाधनानि बभूवुः ।
राजकुलविनोदाय वानरनुकूलनपुसकबधिरवामनमूकादयो नियुक्ताः । मेघकुङ्कुटकुररक-
पिञ्जललावकवतिकादीनां मुद्रा तन्नामवत् । पक्षिणां पारस्परिकं सलापोऽत्रायत् । सिंह-
हरिणमयूरसारसादयस्तत्र प्रदर्शनाय विनोदाय च धालिताः । राज्ञे दिवित्रयशुपक्षिणा-
मुपहारं सर्वत्र समागतः । अपरं च राजसभाविनोदार्थं भल्लमुद्धमस्त्रशस्त्रकलाप्रदर्शनं
च बभूवत् । ईदृशो विनोदो रंगभूमौ व्यवस्थापितः । राजसभासु विदूषकाणां स्थानं
सुविदितमेव ।

महानगरेषु काव्यशास्त्ररक्षार्थं ब्रह्मसभामवत् । तत्र परोक्षोत्तोरर्गनां ग्रहण-
योगः पट्टवपयचामयताम् । कालिदासामरभारविहरिश्चन्द्रादीनामुज्जयिन्यां ब्रह्मसभामां
परोक्षामवत् ।

समाजो गोष्ठी च

नागरिकाणां मनोरंजनार्थं राजसमावधानोपवनानि नगरेषु कृतानि । वैदिकभूमे समन-
स्यसा स्त्रीपुरुषानामानन्दोत्पादाय बभूव । तत्रैव कर्षणा नवकरणैः श्राविता , धनपूर्व-
युक्ता कलाप्रदर्शिता न्यषादतमायोजित च ।

महानगरे वारणास्यनगरस्य समाजोत्सवे परिगते सह राजकुमारग समागता ।
गायकान्तर पुरस्कृता । कतिपयदिनानि समाजोत्सवः प्रावर्तत । समागतानुसारमयो-
ध्याया मुद्राकृता समाजोत्सवं जनवर्धनम् । तेषु समाजेषु नाट्यनृपाक्षेपा वैशिष्ट्यम-
भूत् ।

सम्प्रदाया गन्तव्ये दिवस्य वा मन्दिरे प्रतिपन्नमेकवार नृत्तगोष्ठादीनामायोजन
प्रावर्तत । ईदृशेषु समाजेषु देशदेशान्तरेभ्यः समागताः कलाविदः समाजो बभूवुः । कंसम्प्र
समाजोत्सवः कृष्णाक्षेपा विनोदयः समायोजितः । तस्मिन्नुत्सवे धनुर्महो मन्त्रयुक्तं च
प्रवर्तितम् ।

समाजस्यैव प्रायः नृत्तगोष्ठा बभूवुः । मयान्द्रिपुस्त्यक्षानामेव कृते गोष्ठीनामायो-
जन नागरिकाणां वैभवाणां गणिकानां वा गृहेषु कृतम् । तत्र नृत्त-नाट्य-वाद्य-संगीत-काव्य-
कथादयः काव्यसमस्यानां प्रतिमानान्दशपरिष्कारहेतुकारणं समारब्धम् ।

वनविहारः

नित्यनगरवासविषयं वनोन्मुख करोति । कृत्रिमं मायनं ग्रामान्यानि बहूनि सुखानि
सन्ति, किन्तु तेषाम् प्रतिष्ठितं मनः प्राकृतिकसमर्थमविनाशमश्नुति । तस्याः स्थिती वनो-
पवनेषु पुष्पलतावनरुक्षिणां वन्यानां साधारणं खीरमं खौन्द्यं च मनाहारि भवति ।
वैदिककालेऽप्यप्यानी विहारमयली बभूव ।^१

बाणकानुसारं यदा नागरिकाय गृहं निश्चरमेव प्रतीतं तदा स प्रेमस्य सह भाजनयाना-
दिभिः सामग्रीभिः सज्जितां यानेनोद्यानं गतवान् । तत्र विलासनयोषु लीलामु दिनमया-
पयन् ।^२ यत्रानोदने स्वानुवादिभिः सशृङ्गानविवहारं कुर्वन्ति स्म । महाभारतानुसारं
राजकुमारयुगां घोषयात्रा वनविहारश्चासीत् । जनान्तरं मृगयन्ते स्म । ईदृशेषु वनविहारेषु
रमणीयां महत्प्राप्तिः, सन्तोका नागरिकाः, वैभवाः वन्दितः, हृष्यस्वरस्ययानानि वनाय
प्रस्थितानि । तदा वने नवनगरमेवोद्भूतम् । तत्र गोशाना नृत्तगोष्ठादिकं मनोरंजनमभूत् ।^३
केवलं कन्दकाकानामपि वनविहारं व्यायोजितम् ।

१ श्रुतेः १० १४-१३, २ ।

२ कन्दोवन्दके ३७८ ।

३ वनवर्धने २०७-२०८ । अथर्ववेद ।

रामायणानुसार लङ्काया रमणीयवनेषु बहवो रम्याक्रीडा निमिताः ।^१ जनपदेषु कुमारिणा मन्ध्याशान्निवमनोरजनयोद्यानानि नियतानि । अयोध्या-वासिनस्तु दिनकाले वने विहरन् मन्ध्याया सोमनस्येन गृहमागताः । समुद्र-तीरेषु पुष्पितवृक्षाणां मध्ये प्रेयस्या सह विहरणस्य प्रचलनमासीत् ।^२ पाणिन्यनुसार भारतस्य पूर्वप्रदेशेषु उद्दालकपुष्पभञ्जिकाशोरपुष्पप्रवायिका-शाकभञ्जिकादयो वनविहारक्रीडा प्रचलिताः ।

वनविहारवत् पर्वतविहारा अपि महाभारतानुसारमायोजिताः । कृष्णस्यार्जुनेन सह पवनविहारो रौरवके सक्रीड सेवितः । विहार-स्थलो तदा शैलशृङ्ग-वननिर्गन्ध-तापनन-वनदुग्ध-पुष्पितद्रुम-सानु-सरोजशो-शोष-वैदूर्य-सिक्ता - सागरतट-तापसायतनादीनि बभूवुः ।

रथीष्टन पश्चात् सप्तमशतके वन-विहारस्य शृङ्गारव्यापारोत्थितशयोहामोभवत् । तत्र युवकयुवतीनां पुष्पावचय, पल्लवचयन नायिकानां हावभावाश्च सविशेषं बभूवुः । तत्र पल्लवेषु मल्लार्घ्यं प्रेमपत्रं लिखितम् । पुष्पप्रहार सर्वेषां मनोरजनमासीत् ।^४

साधारणजनानां कृते तु वनविहारकाले वनप्रदत्तं भोजन वनप्रदत्तपानेषु बभूव । तद्यथा भागवते—

केचित् पुष्पैर्वलं केचित् पल्लवैरञ्जुरं फलं ।

शिशिस्तवग्निर्द्विषद्भिर्बुभुक्षु कृतभाजना ॥ १०.११.९ ।

जलविहारः

मानवेभ्यो जलक्रीडा स्वाभाविकी प्रतिभाति । वैदिकसाहित्ये अप्सरसां क्रीडायां उल्लेखः पुष्करवत् कपाप्रसङ्गे प्राप्यते । वैदिकयुगे जलोद्भिषु नौकामध्ये आम्बोलने प्रेक्षानुभूता ।

परमर्तिमुगे राजकीयपुष्करिणीषु जलविहारस्य वर्णनं प्राप्यते । प्रथमं वन विहारं कृत्वा मध्याह्नकाले जलविहारेणानन्दातिरेको विद्यान्तिश्च प्राप्नोति । विहारकालेऽथ पुररमणीनां राजा च सहक्रीडा बभूव । साधारणजनानां जलविहारो मदीषु नावारोहणेन प्लवनेन वाभवत् ।

१. सुन्दरकाण्डे ७.१७ ।

२. सुन्दरकाण्डे ७०.३६ ।

३. आदिपर्वणि २।०.८-१२, १४३ २०-२६ १७३ ८ ।

४. शिशुपालवधे सम्मसर्गः ।

महानाग्नानुसारं समृद्धिगालिना जलविहागयोदकक्रीडनकनामकं भवनं जते म्ये
च निर्मितम् । गृहेऽस्मिन् भोग्यवानानि निहितानि । अमिनवगजदम्पतीनां वनविहारज-
लविहारयोः प्रचलनमाप्नोत् । हरिवंशानुसारं तु समुद्रमह इति स्थापनायां जलक्रीडायां द्वार-
कायाः समोपे पिण्डारकतीर्थे प्रतिवर्षं नागरका गजादिभिः सह विदितनीरामु क्रीडा-
मण्डलीं कृत्वा मोक्षणं पानं नृत्य-गीतादिषु प्रमोदेषु गमन्ते स्म । गणिका वेश्याश्च तत्र
प्रमोदार्थं समाहृताः ।^१

राज्ञा जलविहारान् प्रागेव नदीजलेभ्यो ह्यध्वजन्तश्चो विनाशिताः । नीकामाश्रु प्रथमे
राजान्तं पुररमणोना विहारमपश्यत् । पश्चात् स स्वयमेव तामि सह जलक्रीडामकरोत् ।^२

काममूत्रानुसारं तु जलक्रीडायामुदकायातोऽक्रियत । अस्मिन् प्रयोगे हृत्पुष्पमूलैश्च-
कैन्त्याहन् बभूव । अपरञ्च जलक्रीडायां नायको दूरतोऽपु निमग्नो नायिकायां समीपमा-
गम्येतां स्पृष्ट्वा तत्र बोधमग्नेत् ।^३

राजभवनद्वारिकायु जलक्रीडायां मोहनगृहा रचिता ।

राज्ञा जलविहारो नागरिकं महापि बभूव । सार्वजनिकोऽयं जलविहारं कुमारपाल-
चरिते हेमचन्द्रेण वर्णितः ।

जलविहारे विविष्टद्वारेव प्राचीनकाले जलाशयानामतिशयरमणीयोपकल्पनास्त्रिभ्यः
कारणमभूत् । सन्तोषवनवृक्षलतापशुपक्षिणा शोभा समाहृता । तीर्थानां रचना जल-
विहारार्थमभूत् ।

मृगया

पुरा मृगयायां विशेषावश्यकता जनपदनिवेशनानां ह्यिष्यकभूनां विनाशार्थमासीत् ।
वनानां वनपशूनां च बाहुल्यमासीत् । वन्यपशून् हत्वा वनमार्गा भयरहिता कृता । तेषां
पशूनां मांस-चर्म-शृणास्त्रि-गुच्छशुशुक्रादीनां च विक्रयेण धनमपि लभ्यम् । तत्र बहुशो
भ्यावसायिका एव मृगयया बभूवुः, किन्तु मनोरञ्जनार्थं मृगयाकारिणा मस्या मालमासीत् ।
गजाधिष्ठिता मृगया सदैव समाहृता बभूव ।

प्रमत्तमृगस्य वनवासिना गुह्याय वन्यचित्रेष्वपि मृगयादृश्यानि विद्यन्ते । तेषु चित्रा-
चार्याणां कथा मृगयूनामुत्पादयत्ययं मृगयायन्त्रेणार्थमिच्छति करोति । भ्यावसायिकी मृगया
स्वभावतो मनोरञ्जनपूर्णा भवति ।

सिन्धुसम्यक्तायां आवेष्टका धनुर्भिः, गोयिकाभिः भान्तासिगदादिभिश्च मृगया कुर्वन्ति

१ हरिवंशे विष्णुपर्वणि ८८, ८९ अंशवाची ।

२ रघुवंशे १६, १४-७० ।

३ काममूत्रे १, ३ १६, ४४६ ।

स्म । मत्स्यग्रहणमपि जात्रादिभिरक्रियत । वैदिकयुगे विशेषत आर्येतराणां मृगया दृश्यते । ते मत्स्यपक्षिपशूना विविधं कुशलोपायं ग्रहणं कुर्वन्ति स्म ।

परवर्तियुगे सामूहिकमृगयायां प्रचलनं बभूव । तथा हि—उपद्रवकारिणां व्याघ्र-
महिषाणां मृगयायै द्विसहस्रधनुर्धरा समागता । उपाया अपि मृगयूनां मनोरजनपूर्णा
आसन् । तथा हि—शृगालाणां मृगयायै शववत् श्मशाने शयनं कृत्वा तेषु समीपमागतेषु
क्षण्डप्रहारेण तेषां मारणं सम्भावितम् । मयूराणां ग्रहणाय पालितमयूराङ्गनां सेवा प्रलम्-
भाय नियुक्ता । पालिततित्तिरस्य ध्वनिं श्रावयित्वा समागतानां तित्तिराणां ग्रहणं कुर्वन्ति
स्म कतिपयाक्षेडका । मृगयायै शार्ङ्गसिंहानामुपयोगोऽभूत् ।

रामायणयुगेनां मृगयामिदं रामविषयकेण रामायणस्याधोलिखितलोकेन
भवति—

निघ्नन्मृगान्कुञ्जराश्च पिबन्भारग्यकं मधु ।

नदीश्च विविधा पश्यन् राज्यं सस्मरिष्यति ॥^१

दशरथो मृगयाभिपक्त आसीदिति श्रवणवृत्तान्तेन ज्ञायते । मृगयाकर्मणि स शब्द-
वेधिकाण्ययोगमकरोत् । यज्ञदोषिता अययोऽपि मृगयितुं योग्या । चन्द्रगुप्तमौर्यादीनां
मृगयायां वर्णनं शोकलेखकैः कृतम् । तदनुसारं राजानां सैनिकैः सुरक्षिता एव हस्ति-
पृष्ठेभ्यो मत्स्येभ्यो वा मृगयां कुर्वन्ति स्म । राजप्रासादसमीपवर्तिनो जलाशयात् पालित-
महामत्स्यानां ग्रहणे कुमारान् आनन्दमनुभवन्ति स्म ।

मृगयायां गुणदोषविवेचनं सम्भवप्रकारेण कृतम् । दोषं विविध्य मृगया व्यसनमिति
मन्यन्ते मनोविण । तथा हि—दशरथस्य पाण्डोश्च मृगयायां मुनिकुमारवधं सुविदितं
एव । प्राणसशयोऽपि नातिस्वल्प आसीन्मृगयायाम् । हितपशूनामाक्रमणं मरणं
शब्दाग्निभिः प्रवचनं मार्गभ्रशने इतस्ततो भ्रमणं कठोरजीवनं दस्यूनां भयं च मृगया
भीषणानेव प्रमाणयन्ति ।^२ चाणक्यसूत्रानुसारं मृगयाशीलस्य राज्ञो घर्मोऽयंश्चापयात ।

मृगयागुणानामाकलनं कालिदासमुसेन श्रवणीयम्—

मेदश्छेदकृशोदरं लघुं भवत्युत्पानयोग्यं वपुः

सत्त्वानामपि लक्ष्यते त्रिकृतिमच्चित्तं त्रयकोधयो ।

उत्कर्षं स च घन्विता यदिव स्रिष्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्यं च व्यसनं वर्धन्ति मृगयामीदृश्विनोदं कुतः ॥ अभि० २५

१. अयोध्याकाण्ड ३६ ६ ।

२. अर्थशास्त्रे पुरुषव्यमनप्रकूरणं पिशुनमतम् ।

वा मोक्षिना तदेव प्राक् प्रतिपादितम् । वनबागाय प्रस्थानकाले राम कथयति—

बदाह पुनरागम्य सरय्या पुष्पिते वने
मृगयां पयटिष्यामि मात्रा पित्रा च सगत ॥
नात्ययंभमिकाक्षामि मृगयां सरयूवने ।
रतिह्येषातुन्वा लोके राजपिणसम्भता ॥
राजर्षीणां हि लोकेऽस्मिन् रत्ययं मृगया वने ।
काले वृता ता मनुजेष्विनामभिकाक्षितम् । अयो०४९ १५-१७

मृगयाया मयच्छूरूप सोमदेवेन चित्रितम् । तथा हि—

तदेव मृगया नाम प्रमादो नृपसूनुनाम् ।
घोरनादामिदंवापा दृष्ट्वा धूम्रोर्ध्वमूर्ध्वजः ।
कुन्तवता कथं कुर्याद्वाक्षसीव हि सा शिवम् ॥
तस्माद्विकलमायास जहोहि मृगयारसम् ।
व्ययाहन् हन्तृणां समान प्राणसशय ॥ कथा०४ १ १२८-३०

श्रीहर्षो राजदण्डरूपा राज्ञा वृत्तेऽप्याय न भयते । तथा हि

अयस्वकुलादिनो क्षपात्रिजनीद्वमपोक्षित एषान् ।
अनवद्युतृणादिनो मृगान् मृगयापाय न भूभुजा ध्वता ॥ नैपथ० २ १०

धूतक्रीडा

प्राचीनैव धूतक्रीडा महाभ्यसनमूति । सि धुसम्यताया नागरिका १,२,३,४
आदिभि लणितैरक्षैर्दीर्घ्यैत स्म । वैदिकयुग सभामवनपु धूतन मनोरजन वृत्तवायणा
जनानामभून् । घामिकविधानेऽपि धूत ममादुतभासोन । अ यथायनराते यजमान पत्या
सहादीभ्यत ।

वैदिकसाहिमे धूतस्य महती निदा वर्तते । धूतस्य सगति मासमदिगम्या वामून्^१ ।
धूते धौर्यस्य शादवतप्रतिष्ठा वर्तते । महाभारतानुसार राजकुमाराणा धूतक्रीडाये सभा-
भवन समृद्ध निमित्तम् । नलयुधिष्ठिरस्याहृदयविदारिणी धूतक्रीडा प्रसिद्धा । महाभारतयुगे
धूतविद्याया शिक्षणमपि प्रचलितम् ।

अर्थशास्त्रानुसार धूतक्रीडाया आयोजन राजा नियुक्तेन धूताध्यक्षेण कृतम् । नागर-
काणा वासगृहे धूतकलकमाकर्षणक च वमूवतुस्तेषा मुहचिप्रदर्शनाय ।

कामभूतानुसारं द्यूतस्य बहवो भेदा उपजीविता । तथाहि आकर्षक्रीडा, पट्टिका-
काडा मुष्टियुत क्षुब्धकद्यत च । द्यूताश्रया विंशतिकला विकसिता । तामु प्रमुखा अश्वि-
घानम् यो ग्रहणम् नयजानम् गूढराशि, क्षिप्तग्रहणम्, अनुप्राप्तिलेखनस्मृति, अग्निक्रम,
ग्रहदानम् युद्धम् रत्नम् नूतनं च सन्ति ।^१

स्त्रोपुरुषाणां सामूहिकद्यूतमप्यायोजितम् । सिद्धहस्ता द्यूतकारास्तु धीर्त्येन नागरि-
काणां धनमगहरन्ति स्म । खोष्टतः पश्चात् दशमे शतके द्यूतस्य भीषणस्वरूपमवर्धत ।
तदा द्यूतगूढस्य गुणानुसारं नाम महाठिष्ठा बभूव । द्यूतेऽपहृतवना जना वस्त्रहीना एव
पलायमाना कृता, यदा कदा ते दण्डे प्रहारिताश्च ।^२ तदनुसृत्य सोमदेवेन कथितम्—

द्यूतताम्रस्य किं नाम कितवस्य हि कुण्डरम् । कथासरित्सागरे ५ १ ६५

द्यूतकाराणामनुपमसहानुभूतिरपि द्यूतकारेभ्यो भवति नाम । तथा हि—

मालवराज श्रीसेना दरिद्रता गतेभ्यो द्यूतकारेभ्यो महामठेषु जीवनव्यवस्थामकरोत् ।^३
कविबाणो कदाचिद् द्यूतप्रशस्तीं प्रवर्तते । तथा हि शूद्रक—द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिहा-
सनं राज्यम् । दण्डी तु द्यूतेनौदार्यवर्धनं सुखदुःखयोः समव्यवहाराम्यसनं साहसबुद्धिपरा-
क्रमारमविश्वासदीनामौत्कुष्टं च सम्भावयति ।

द्यूतस्य परिवृत्तिः कविना विषदीकृता—

द्रव्यं लभ्य द्यूतेनैव क्षारामित्रं द्यूतेनैव ।

वत्तं भुक्तं द्यूतेनैव सर्वं नष्टं द्यूतेनैव ॥

इन्द्रजालम्

अलौकिकसाधनैर्लौकिकसिद्धौना प्रदर्शनमिन्द्रजालं । वैदिकमन्त्रस्तुतिभिर्वैदिकानुग्रहेण
चालौकिकसिद्धयो लभ्या इति लोकविश्वासः । तद्यथा मन्त्रतन्त्रं पशुरोषधीमादस्य
विलोपनं, नायकस्य कोटुम्बिकजत्रायां स्थापनं, नायके शृंगारभावस्योत्पादनं च कृतानि ।
देवसुराणामिन्द्रजालपरायणता मायापूर्णचरणं च विदितचरमेव ।

बौद्धसाहित्ये श्रेण्टकपरिवारस्येन्द्रजालत्रयोपलभ्यते । तदनुसारम् नववर्षया कोष्ठागार-
पूरणं भाजनशालायां सर्वथेष्टपाकानामुपकल्पनम्, एकफालेन सप्तसीताकर्षणं च साधि-

१ कामशास्त्रे ३ ३ ६ ।

२ वयं सरित्सागरे १० ५ १५ ३० ।

३ वयावर्तिना रे १० ६ १/९ १६० ।

तानि ।^१ कश्चिन्नट स्वाङ्गानि परिच्छिद्य पुन तानि मयोत्रयन्ति ।^२ दोषनिकाये तदानीन्तनेऽत्राञ्जमोन्मिन्नं वर्तते—जिह्वानिवन्धनम्, हनुर्भङ्गेनमजादन्—प्रश्न कुमारी-प्रश्न, देव-प्रश्न अम्बुज्ज्वलनम् ।^३ गान्धारो विजया एवम्मादनेका, अनेभ्य एवश्च बभूवु । चिन्तामणिविजया परेया भावाना ज्ञान त्रियते स्म ।^४ प्रज्वलिताग्नौ नटाना प्रवेग कारयिन्वा पुनर्जलेनाग्निं निर्वाप्य नटाना सज्जीवनमपि तेन प्रदर्शितम् ।^५

रामायणमहाभारतानुसार तपामन्त्रतन्त्रदिग्मास्त्रसंज्ञाणां निर्माणं कृतम् । रात्रौ मायया सिंह व्याघ्र-गृध्रकुक्कुर कुक्कुटमुत्थान् बाणानमुज्जत् ।^६

अर्थशास्त्रानुसारमौपयिप्रयोगेण मासपर्यन्तं निराहारजीवनयापनं शरीरस्य रोगस्य परिवर्तनम् जग्निना शरीरस्याग्न्यनघ्नमाग्नीनां भक्षणमेकस्मिन्नेव दिने ५० योजनानि गमनं सम्भावितानि । ईदृशं प्रमाणं रात्रावपि दिनवद्दर्शनं शरीरस्यादर्शनत्वं विधानं प्राणिना प्रस्थापनं पिहितद्वारस्थानावरणं यथेच्छकृतप्राप्तिकरणं च सम्पादितानि ।^७

परवशिष्येण कानालिकानामिन्द्रजालप्रदर्शनं श्रूयते । तेषां प्रदर्शनपरिधिः राजमवना-दारम्भं क्षीनकुटीरपर्यन्तं विस्मृत । तद्यथा दशकुमारचरिते—‘स च विद्योत्तरनामधेयोऽहर्भ-न्द्रजानिकविद्याकौबिहो विविधदेशेषु राजमनोरजनाय भ्रमन्नुज्जदिनीमघागतोऽग्निः’ इति शशतः । परेषु प्रमाणे विद्योत्तरो रसभावरोतिगतिचतुरः परिव्रजतादृशमानेषु घातेषु नवस्तु, गायत्रीम् मदकलकौकिणमञ्जुलम्बनिषु मुकुतितनयन क्षणमतिष्ठत् । तदनु विजया विषमुन्मथ्य वमन्त फणालकरणा भोगिनो निश्चेष्टः । गृध्राश्च तुष्टंरहिपनीना-श्वाय विवि समचरन् । ततोऽप्यजग्मा नरसिंहस्य हिरण्यकशिपोर्देव्येश्वरस्य विदारणम-भिनीय महाश्चर्यान्विन राजानमभाषत ।^८

श्रौण्टो दशमसत्ताब्दे डाकिनोभि स्त्रीभि कृतानि बहुविधानि विस्मयजननानि कर्तितानि । बायो सचरणम्, अदृश्यकरणं पुद्गलस्य पशुरूपविद्यानं भित्तिदारणं च मुहुराणि दासाम् ।

दृष्टिविधमस्तु इन्द्रजाजस्यापमेदा वर्तते । अनेन योगेन एहस्य वस्तुनो युगपदव द्वे रूपे प्रकटिते । तद्यथा चिन्तापालवधे—

कृतिमि कृतदृष्टिविधमा क्षजमेके मुजय यथापरे ॥१६६८

१. महाभारत ६.३६ ।

२. दौर्जनिकान् मयममाणं प्रद्वजालमुत्ते

३. दाता नकाय केवामुत्त ।

४. सुखचिन्तावदे ४८९ ।

५. लङ्काकाण्डे ७७.१-७० ।

६. अर्थशास्त्र प्रत्यक्षनैवज्यप्रकरणे दृश्यम् ।

७. दशकुमारचरितम् पञ्चाङ्गद्वयमात्र

मल्लयुद्धम्

स्वाभाविकमेव मल्लयुद्धं मनोरजनायं भवति । प्राचीनयुगे मानवा न केवलं पर-
स्परमयुध्यन्त, अपि तु पशुभिरपि युद्धं कृत्वा शरीरबलस्य युद्धकलायाश्च परिचयं ददति
स्म । सिन्धुसम्यताया मल्ला चित्रकैरयुध्यन्त । महाभारतीयमल्लयुद्धं भीमजरासन्ध-
प्रकरणे विवृतम् । तथा हि--

करग्रहणपूर्वं तु कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
कक्षे कक्षा विधुन्वानावात्फोटं तत्र चक्रतु ॥
विश्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाध्वं च चक्रतुः ।
गलगण्डाभिघातेन स स्फुलिङ्गेन चाग्नानिम् ॥
उभौ कटघ्ना सुपाशैर् तु तलवन्तौ च शिशितौ ।
अघोहस्तं स्वकण्ठे तुदरस्योरसि चाक्षिपत् ॥^१

युद्धमिदं चतुर्दशदिवसानवलत् । स्त्रीपुरुषा बालवृद्धाश्च दर्शका समागता ।
ब्रह्महोरेषवे जनपदेभ्योऽगणितमल्ला राजधानी समागता । विजयिभ्यो
उपहारधनं दीयते स्म । अरतिइन्द्रि महामन्त्रानां युद्धं व्याघ्रसिंहहस्तिवृषभादिभिरायो-
जितम् । केषिन्मल्ला द्विजविजिनो बभूवुः । इन्द्रयुद्धं तु लोकप्रियमासीत् ॥^२
परवर्तिपुगेऽपि मल्लानामौदृशं युद्धं मल्लमहोत्सवे मयाजितम् । गापानां नित्यमल्ल-
युद्धे क्रोडनं साधारणमेव ।

पशूनां पारस्परिकयुद्धमायोजितम् । हस्ति महिष वृषाजकुक्कुट-लावादीनां युद्धस्य
दर्शनाय बहुशो जना समापतिता । चन्द्रगुप्तमौर्यस्य पशुयुद्धदर्शने महती रुचिर्बभूव ।
मल्लयुद्धे च वचिन्मल्ला पारितोषिकधनं प्राप्तवन्तः । एतादृशं मल्लयुद्धं प्रघनमिति
स्यात्तमासीत्^३ । विजयिनो भवजिह्वानि प्राप्तवन्तः ।^४

वसन्तोत्सवः .

हर्षोत्साहप्रकरणे मानवानां प्रकृत्या सह संगतिः स्वभावतः भवति । वसन्तस्तु मान-
वानां शृंगारवासनानामुद्दीपक इति शास्वर्तं सत्यं वाल्मीकिना प्रतिपादितम् ।^५ तत्परि-
लक्ष्यादिकविना राममधिकृत्य गीतम्--

१. समापर्वणि प्लविशाभायत ।

२. विराटर्षणि १३ अम्बायत अर्यशास्त्रेऽपि ये जनपदे शूरारूपकत्मानो हस्तिनं व्यालं वा मतिषोष-
येयुः ते दीक्ष्याः । आदि प० १२६ ३० ।

३. राजत० ८ १७० ।

४. अविमारके ।

५. मधुर्माधवो वसन्त इति चैत्रवैशाखयो वसन्तसङ्गः ।

मां हि पत्न्यताम्राधिर्वसतामि प्रपश्यति ।

न हि तां सुहृन्मप्यमाशौ सुवेजो मृदुभाषिणोम् ॥

अपश्यतो मे सोमित्रे जीयितेऽस्ति प्रयोजनम् ।

अथ हि वयितस्तस्या बालो रुचिरवानन ॥ किवि० १ ३०-३१

यस्य तस्यु सर्वाणि श्रेष्ठमनोरञ्जनानि पोषयति । तथाहि—

मनोऽधिकं चात्र विलासलास्ये प्रेम्णानु बोलानु च सुन्दरीणाम् ।

गीते च मोरीचरितायतसे पूजाप्रपञ्चे च मनोभयस्य ॥

बाल्यमीमांसायाम् १७ अध्याये

यस्य तोत्तयविधाने पुरा बामार्धस्य स्थानं महत्त्वपूर्णमासीत् । स्थिय आश्रमजरी धनुर्धराय वामदेवाय समर्पयत् । नागरिकाणां वाममहोत्सवे तेषां 'सर्वजनिक' सामूहिक च चर्चरीसंगीतमभवत् । राजमार्गेषु स्त्रीपुरुषा वासन्तिश्चौरभेणोन्मत्ता वासन्तिश्चेश-
धारिणो नृत्यसंगीतपरामर्शाश्च बभूवुः । धाराङ्गनाभिरपि नागरिकाणां मनोरजनं कृतं शृङ्गकजलप्रहारादिभिः । मदनोद्याने पुष्पावलय मालागुच्छेन तस्य संगीतादीनि समापो-
जितानि ।

यस्य तोत्तये कदाचित् परिहासपूर्णयोजनानि कृतानि दुर्लभतर्जनी । तद्यथा दानेन समर्पितम्—बृद्धधार्मिकस्य वस्यचिद्विवाहं कयाचिद् बृद्धया सह भयनशय्यायामेव सम्पन्नम् ।

पौराणिकधारणानुसारं धैत्रकुलदास्यां रतिकामयोरवाहनं कृत्वा नृत्यगीतादिभिः सम्यो पूजा कृता, विष्णुकामदेवविषयककथा श्रुताश्च । तथा वाम एव जनार्दन सर्वेषां वन्द्याणाम् प्रार्थितः । अपरं च फास्तुनकुलपूर्णिमायां कामस्य प्रवाहं क्रियत इति कति-
पयपुराणानां सम्मतम् ।

कौमुदीमहोत्सवः

कौमुदीमहोत्सवः वार्तिकमहोत्सवो वा श्रुतुसीछत्रवैशिष्ट्यात् राष्ट्रियमहोत्सवः समा-
योजितः । सन्ध्यागमे नागरिकदम्पती गृहाद् बहिर्गतो रात्रिपर्यन्तं कौमुदीमहोत्सवानन्दमन्व-
भवताम् ।

तद्यथा मुद्राराक्षसे—

पूर्तरन्ध्रीयमाना स्फुटधसुरकषाकोविर्वेषशनायौ

नालकुर्वन्ति रथ्या पृथुजघनभरान्नातिमन्त्रे प्रपतते ।

अयोधेयस्य यमाना न च गृहविभवे स्वामिनो मुक्तशका

साकं स्त्रीभिर्भज्यते विविमभिसयित पार्थण्यं पौरमुख्या ॥ ३ १०

राजानस्तु समागता दिव्यवेषवरा चित्रराजयज्ञसमीपं पुष्पसज्जित चित्रितवाणं क्षिपन्ति स्म ।

पौराणिकयुगे आश्विनपूर्णिमाया लक्ष्मी पूजिता । दिनकाले व्रतपरायणा जना-
सन्ध्याया स्वर्ण-रजत-मृत्तिकादीना शतदीपकान् प्रज्वालयन्ति स्म । पश्चात् घृतशर्करा-
समायुक्तक्षीरोदन रजतपात्रे चन्द्रिकाया प्रहरपर्यन्त निधाय तेन द्रव्येण लक्ष्म्या आराधन
कृतवन्त । पश्चात् मागलिकसंगीतमायोजितम् । तदानीन्तनधारणानुसारनिशेधे विनरन्ती
लक्ष्मी पूजापरायणैर्मनो जनेभ्यो महदैश्वर्यं प्रवदाति ।

रामायणानुसारमाश्विनपूर्णिमायामिन्द्रमहोत्सव सम्पादित ।

देवोत्सवो यज्ञोत्सवश्च

मानवानामिव देवानामपि नाट्य-नृत्यसंगीतवाद्यादिभिर्धिनोद सकल्पित । वैदिक-
युगे यज्ञावसरे गाथागायनसमारम्भे वीणावादन कृतम् । बाजपेययज्ञे रथवायनमायोजि-
यम् । रामायणमहाभारतानुसार कथानृत्यसंगीतवाद्यादीनामायोजन समागताना जमाना
मनोरजनमाभूत् । एभिरायोजनैर्न केवल मानवानाम्, अपितु देवानामपि मनोरजन विधेय-
मिति तेषा यज्ञस्याभिवाच्याङ्गता प्रकटयति ।

वैदिकयुगस्य पश्चात् पूजाया लोकप्रियत्वमवर्धत । पूजाना समारम्भ बवक्षिदुत्सव-
रूपेण कृत । ईदृशोत्सवेषु महाभारतकाले राज्ञा परिचरेणेन्द्रमहोत्सव प्रवर्तित । अस्मि-
न्नुत्सवे यष्टिरेका भूमौ सस्थापिता । सा इन्द्रयष्टिरिति समाख्याता । यष्टिर्ब्रह्मगन्धमाख्या-
सङ्कारिर्बभूविता । तस्या समीप हस्तरूपेण भगवत इन्द्रस्य पूजा कृता । अनेन समारम्भेण
राष्ट्रं श्री विजयश्च सङ्कल्पितौ । जैनसाहित्यानुसार सप्तविंशसपर्यन्त विविधमनोरजन-
समायुक्त इन्द्रमहोत्सवोऽभूत् । इन्द्रध्वज सस्थापित । पूर्णिमाया स्वयं राजा ध्वजस्य पूजा
कृतवान् । कुमार्यो बलिपुण्यादिभिरिन्द्रपूजा कृत्वा सौभाग्याय प्रार्थयन्त ।

पौराणिकयुगे पुराणेषु वररुद्र देवेन्द्रमहोत्सवोऽनुष्ठित । वज्रप्रदेशे कृष्ण इन्द्रमहोत्स-
वस्थाने गोवर्धनपूजा सन्धारितवान् । अपरेऽपि देवोत्सवा स्कन्दनागमुकुन्दादीना कृते
समारब्धाः । उत्सवेषु रथयात्रा सज्जिता ।

अशोकस्य धर्मयात्रा विस्थाता बुद्धानुयायिनाम् । परवर्तियुगे गौतमबुद्धस्याराधनाय
सुशोभना रथयात्रा कल्पिता । तस्मिन्नवसरे दीनहीनछन्दादीना सहायता सविशेष कृता ।
देवोत्सवमधिकृत्य प्रायो नाट्यप्रतिष्ठाय आयोजित इति रूपकाणा भूमिकाय प्रमाणितम् ।

भागवतानुसार यज्ञावसरे मनोविनोदाना समाहार एवायोस्लोकाना प्रमोदाय ।^१

एव तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने ।
 नद्याद्रिद्रोणकुञ्जेषु काननेषु सरस्सु च ॥^१
 यदि दूर गतः कृष्णो वनशोभेक्षणाय तम् ।
 अहं पूर्वमहं पूर्वमिति सस्पृश्य रेमिरे ॥
 केचिद्भृङ्गैः प्रगायन्त कूजन्तः क्रीकिलं परे ।
 विच्छायाभिः प्रयावन्तो गच्छन्तः साधु हस्तकैः ॥
 बर्करूपविशन्तश्च नृत्यन्तश्च कलापिभिः ।
 विकर्षन्तः कीशबालानारोहन्तश्च तन्दुमान् ।
 विकुर्वन्तश्च तं साकं प्लवन्तश्च पलाशिशुः ॥
 साकं भेके विलङ्घन्तः सरित्प्रस्रवसम्प्लुताः ।
 विहसन्तः प्रतिच्छायां शपन्तश्च प्रतिस्वभात् ॥^२
 क्वचिच्छ्व कलहसानामनुकूजति कूजितम् ।
 अभिमृत्यति नृत्यन्तः घट्टिणः हासयन्वचिन्तः ॥
 चकोरकौशवक्राङ्गभारद्वाजाश्च बहिणः ।
 अनुरीतिश्च सत्त्वानां भीतवद्भ्यामप्रसिंहयोः ॥^३
 क्वचिद्वायवतो घेषु क्षेपणैः क्षिपतः क्वचित् ।
 क्वचित्पारैः किंकिणीभिः क्वचित् कुत्रिमगोवृधैः ॥
 दूषापमाणैः नर्दन्तौ युयुपातौ परस्परम् ।
 अनुकृत्य एतैर्जम्भूश्चेरतुः प्राकृतौ यथा ॥^४
 एवं विहारं कौमारैः कौमारं जहतुर्वने ।
 निलायनं सेतुदन्धर्मकंदोपलवनादिभिः ॥^५

कन्यकानां क्रीडा क्रीडनकानि च प्रायो बालकेभ्यो भिन्नानि बभूवुः । तासां कन्दुक-
 क्रीडा वक्त्रविरसनृत्याभवत् । पचालिकाभिः कन्यकानां क्रीडनं विशिष्टमेव । मालाविरच-
 नम्, मूर्तिकाकाष्ठादीनां गृहनिर्माणम्, मूर्तिकादीनामेवात्ररूपपावनं तासां शिल्पात्मकं मनो-
 रजनमभूत् ।

पार्वणोत्सवाः

पार्वणोत्सवा मासानां नियततिथिषु समायोजिताः । तथा हि-आश्विनस्य कार्तिकस्य

१ भागवते १०.१८ ।

२ भागवते १०.१२ ।

३ भागवते १०.१५ ११.१३ ।

४ भागवते १०.११ ३६.४० ।

५ भागवते १०.११.५९ ।

॥ प्रथमदिवसे यशगतिरित्युम्भवी मन्त्राणां तत्र मन्त्रिणानां प्रसिद्धः । अस्मिन्नुम्भवे
शोकानां प्रायो दूतश्रीहा वनूव । कौमुदीनागर आन्वनुग्धा पौर्णमास्या दौला दूतप्राया.
श्रीहा वनूव । सुवसन्तक मदनोन्मथ एव दयन्तागमे समापोजितो नृपगतिवाटप्रायोऽ-
भवन् ।

पार्वणोन्मथेषु कथितया देव्या वनूव । तथा हि—सृष्टकार-मन्त्रिका- श्रीहाया प्रायो
मगधेषु सृष्टकारप्राणा भजनमक्रियत् । अम्युपरवादिकाया चकादिदलानां विट-
पस्यानां प्योपिदानां वादनमभवत् । अयम्युमव कृषिप्रदेशेषु प्रचलितः । एवमेव विट-
नादिकाया मरुसमोपशानिभो मृगानां निवादिनि स्म । नदनविहाया प्रथमवर्गनेन
प्रकटनवन्त्रामु वनम्यलोयु श्रीहा वनूव । प्रायेण मध्यदेशानामाटविधानामुदकदेहिहा
वनूव । एतस्यामुदकप्रांश्वेहा कृता । सा एव शृङ्गश्रीहा आयुनिकपुगे होतिहेति प्रसिद्धा ।
प्रायणो विविधाया वाञ्छानानुपानमिति पुनरिहाविवाह-श्रीहा प्रचलिता । विदमो
द्यान्मन्त्रिदिनोद प्रचलितः । तत्र कस्यचित् महानान्मन्त्रेणयं शोकानां कृमुमामरनश्रीहा
वनूव । पाश्चात्येषु मयवनप्रांदिनोद वैशाखशुक्लवपुष्प्यां नायकानां मुगन्मयवपुष्पशेपेण
विनोदोन्मवत् । धावन्तुवन्त्रोयाया हिन्दोलश्रीहा ममापोजिता धैर्यमिनवनुदस्यां मद-
नोन्मवे क्वचिन्मदनम्य मूर्तिः पुरिता । दमनमन्त्रिकाया परम्परं दमनवपुष्पावतंसन धैर-
सिद्धिदादया कृतम् । पादुनपुष्पमाया शृङ्गकादिमुक्तेन विमुकादिदृमुमाना गतामया
परम्परेशानां 'होलाका' इति प्रसिद्धाशोन् । तत्र पटवामप्रशोवआमवत् । शमोकोरामिकाया-
मशोकपुष्पं धैर्यमिताष्टम्या गिरोमूयनरचना कृता । पुष्पावचायिकाया पुष्पाणि सवित्रानि ।
चूतलटिकाया चूतपल्लवावनसुन मस्यादितम् । इनुमन्त्रिकायामिश्रमण्टमगहनं कृतम् ।
कदम्बपुष्पे कदम्बपुष्पैः प्रहृष्टा शोका द्विषा विमग्न कुर्वन्ति स्म । शोपावते पम्पान् रात्र-
मवनप्राङ्गणे सष्टिका-कर्णणोन्मवे वाता द्विवर्ग्या कृमद्यान्मय गगनं कर्णं कुर्वन्ति स्म ।
शरदि महानवम्या रात्रौ मनोरञ्जनपुष्पशोऽभवत्—

महानवम्यां नितित्वास्त्रपुष्पानीरात्रनावाविमटद्विपानाम् ।

शोरातिकायां त्रिविधा विधायायात्रोन्मुसैरत्र नृपविधेया ॥ काव्यमी० १७ प्रप्यायन

विधिधमनोरंजनानि

मरुत्पयि बहूनि मनोरंजनानि प्रचलितानि वनूव । वैदिकयुगेऽवगोहानां प्रतियो-
गिता 'धात्रि' इति विधयात्राः । रथवाहनमपि प्रतियोगिताभ्येगायोजितम् । तदा प्रेक्षा-
न्दोतनं मनोरंजनभ्येण प्रचलितम् ।

परवर्तियुगे मुरानक्षत्रोन्मवे मण्डपे समागता नागरिका मयेच्छं पानं कुर्यन्ति स्म ।
रेखाचूरेनं कुत्रिमहृलकर्णप्रतियोगिता विदुर्न वायुचक्रिकानिर्घां धरमन्थानम्, कन्द-

लिप्रहारेण मर्मरोत्पन्नक्षेपण मुष्टिप्रहरण च विनोद अस्मयताना भित्तूनामपि बभूवु ।^१ राज्ञा प्रवर्तिते मगलोत्सवे प्रजाम्यो बहुविधानि मनोरजनानि कल्पितानि । सर्पक्रीडाकारिण, वानरिकाश्च क्रमशः सर्पमर्तन वानराभिनय च दर्शयन्ति स्म । लघनटा शक्ति-लघन कुर्वन्ति स्म । अतिशयवेगेन कूर्दन घावनमात्कन्दन च सार्वजनिकमनोरजनाय प्रदर्शितानि ।

मनोरजनप्रसङ्गे गणिकानां गणना कर्तव्यैव । गणिकायास्तु पुरा नागरकसंस्कृते-रनुत्तम केन्द्र बभूव । नासीत् सा वेश्या यतो हि नाम वेश्या तु सदैव परित्याज्येति सम्मतम् । गणिका तु कुलीनैरपि नागरकैः सप्ताह्यासीत् । राज्ञी राजधानीषु राजगणिका नियुक्ता । सा राजकोशाभिवृद्धये बभूव ।

अर्थशास्त्रे वारजोवनप्लवक सौमिक-धारणादयोऽनरे मनोरजनकारिणो बभूवु । तथा सार्वजनिकमनोरजनाय क्रीडागृहा निर्मिता शिल्पानां प्रदर्शनन प्रजानां मनोरजन राजा-योजितम् ।

गुप्तयुगे दोलोत्सवस्य विशेषप्रचारोऽभवत् । दोलायमाना शय्या लम्बिता । सारि-कामि सह वार्तालिपेन मयूरमर्तनेन च स्त्रीणां मनोरजनमभूत् । खीष्टस्य पश्चात् सप्तमे वातके धुकसारिकावोना विवाहायोजनं कृतं विनोदाय । मकुलिका तु राजकुमारीणामङ्के शमि-तवती । अन्तःपुरे मृगशावका पालिता । क्रीडापवते चकोरदम्पती सन्निवेशिता । वनमा-नुषी राजकुले मनोरजनाय बभूव । अपरेऽपि कलहस्य मयूर-चक्रवाक-कोकिल हारीत-चकोरा कुब्जकिरातनपुष्पकबधिरवामनमूका मेघतिहास च मनोरजनाय राजकुले रक्षिता ।^२ समाजैः विषमप्रकुतमं कर्तव्यमजनां सदैव सार्वजनिकमनोरजनाय भवन्त्येव । तदधिकृत्य काद-म्बरी जरद्विविधधार्मिकस्य कथाऽपरोक्षतां प्राप्तेन ।^३

परवर्तियुगेऽवक्रीडायाः प्रचलनं समवर्धत । अश्वारोही विविधप्लुतिभङ्गा दर्शकानां मनोरजनमकरोत् । तदधिकृत्य सामदेवेन लिखितम्—अत्यप्यं ह्यविमोदोऽङ्गभगमनापाद्यं न तिष्ठति ।^४ अपरं च बाजिबाह्यालीविनीद आधुनिक 'पोलो' वदासीत् । रज्जो शरीर-संस्थानं कृत्वा गोलिकाभिः क्रीडा कृता । अष्टापद चतुरस्र (शतरज) चतुस्सारि (चौसर) भारतादेव अरबदेशं ततः योरपदेशं च गते ।^५ काष्ठपुत्तलिकानां नृत्य नाट्य कथाकरणं च प्रायशः मनोरजनमभूत् । एतदर्थं दारुमयी नारी यन्त्रमयो मृगश्च प्रयुक्ता ।^६

१ सुल्लवगो १ १३ १ २ ।

२ कादम्बर्या ८९, १८८, ३१६ पृष्ठेषु ।

३ कादम्बर्या २२६ २२८ पृष्ठेषु ।

४ बास्वायुते प्रकीर्णकसमुद्देशात् ।

५ सौन्दर्यनन्दे १ ३२ अरब और भारत का सम्बन्ध १५९ १५७ ।

६ यथा दारुमयी घोषा नरजीरसमाहिता । ईरवत्पङ्कमङ्गानि तथा राजप्रिया प्रजा ॥ वन० ३० २३ ।

महाभारतीया वीटा व्रीडा आपुनिक 'हाकी'-ममाभवत् ।^१

मनोरञ्जन-वैषम्यम्

पुरा भारतीया मनोरञ्जनानां वैषम्यमपि सम्भ्यः ज्ञानान्त स्म । द्यूतवान्नानां नलमुषि-
ष्टिराक्षेना वृत्तं तु विदितचरमेव । अपराण्यपि मनोरञ्जनानि व्यगमभूतानि लोवान्
संहरन्ति' इति क्षेमेन्द्रेण मुष्टुः प्रतिपादितमघोविधिना—

नटनतंश्चक्षरा कुक्षीलवादचारणा विट्वाद्येष ।

ऐदव्यंशालिशलभादचरन्ति तेभ्यः श्रिय रक्षेन् ॥ कलाविलासे । ७.२५

अतएव प्रज्ञासंस्मृतिपराणां कृते गायनं नर्तनं वा निषिद्धमासीत् । २

१. आदिपर्वणि १००, १० ।

२. आक्षेपो नैव गायन्म नृन्येत् । गोपब्रह्मणे २.२१ ।

राजतन्त्रम्

सर्वेषु समाजेषु प्रजानां शासनस्यावश्यकता प्रत्यक्षं विद्यते । शासनस्य मूलस्रोतं पुरा राजा बभूव । राजकीयव्यवस्थायां विपुलपरिधौ—प्रजापरिपालनं धर्मसंस्थापनं पापानां निग्रहणं दान्तिव्यवस्थां सत्प्रवृत्तीनां समाधानं च सास्वतरूपेणांतर्भूतानि सन्ति ।

राजकर्मपरिधिः

वैदिककालस्य एव राजकर्मपरिधिं सुविपुलोऽभवत् । वैदिकसंस्कृते प्रथमसम्राजो वरुण इन्द्रश्च बभूवतु ।^१ वरुणस्य कार्यवृत्तिर्भौ राज्ञो नित्यकार्याणि प्रतीयन्ते । तद्यथा—प्रजाकल्याणम्, तासां विपत्ते रक्षणम्, तासामभ्युदयः, पापानां दण्डाधानम्, ऋतस्य प्रतिष्ठापनं चेति राज्ञः कर्तव्यानि वरुणादर्शानुसारं सन्ति ।^२ इन्द्रस्य कार्योद्योगेन राज्ञः पराक्रमा आदर्शभूताः । तद्यथा शत्रुभिर्युद्धम्, पापानां विनाशनम्, दस्मु विजयः, भार्याणां मुत्पादनं चेति राज्ञः कर्तव्यानि निश्चीयन्ते ।^३

महाभारते सप्तमेऽध्याये राजकीयव्यवस्थायां परिधिं वर्णितं —

यजः देहि प्रजा रक्ष धर्मं समनुपालय ।

अभिधानं जहि कोन्तेय मित्राणि परिपालय ॥ शा० १५.५३

प्रजानामभ्युदयाय महाभारतयुगे राजा प्रजावृत्तिं निवेदयितुं चारान् नियुक्तवान्, राजमार्गाणां निर्माणं कृतवान्, रोगिणामुपचारे वैद्यान् अधिकृतवान्, नागरिकाणां मनोरजनार्थं नटमल्लादीन् व्यापारितवाश्च । युधिष्ठिरमधिकृत्य तत्रैव श्लोकम्—

दीनाभ्यर्चयन्ना च गृहाभ्यादवमोजनः ।

आनृशस्यपरो राज्ञा धकारानुग्रहं प्रभु ॥ शा० ४२.११

अन्यत्रापि

असुखानामन्यासां तिर्यङ्गोन्निद्रुः स्ततंतम् ।

स एव राजा भूतानां सर्वेषामभवत् पिता ॥ आदि० १४.१६

१ ऋग्वेदे ११.१७ १, ४४० ३, १ २४ १२ १३, १ ६५ ७, ६६ ८ ९, ८ १६ १ ।

२ ऋग्वेदे ५.८५ ३, १ ७५ १०, २ २८ १०, ८ ६ ।

३ ऋग्वेदे १.३२ ।

प्रमविष्णुरासीत् पुरातनो राजा । महामारतानुसारं तु

राजा वृत्तपुण्यघटा प्रेतायां द्वापरस्य च ।

युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ शान्ति० ६९ ९८

तस्मिन् युगे राष्ट्रस्थौद्योगिकाम्युदयाय राज प्रयत्न इत्याध्यात्मवत् ।

अर्थशास्त्रानुसारं राज कर्मसु दण्डस्य विधान प्रधान बभूव ।^१

चतुर्वर्णाधमो लोको राजदण्डेन पालित ।

स्थपयन् कर्माभिरतो वतंते स्वेषु वर्त्मसु ॥ १४ १९

राष्ट्रस्य प्रयत्न सर्वासामाधिभौतिकप्रवृत्तीनां नियन्त्रणाय विविधानां विभागानां मध्यस्था नियुक्ता । राजा प्रजा पोषकेभ्य सर्वधारणम् । अर्थशास्त्रे राजा धर्मप्रवर्तकोऽभिमत । नववसतयो राजमि कारिता ।

उपर्युक्तराजकर्मणां व्यवस्था प्राचीनानामैतिहासिकराजानामितिवृत्तपु लभ्यते । तत्राया—अयोधस्य धर्मविजयो धर्मदात्रा च सुविदितो । धर्ममङ्गलादर्शनं च सर्वेषां प्राणिनां समादरं प्रातश्चापिनवान् । स सर्वेषां सम्प्रदायानां पारस्परिकसहिष्णुतामाय व्यक्तीचकार । अगोच सामाजिकजीवनस्यादर्शप्रतिष्ठा विन्यस्तवान् । तथा हि—उत्त एव देवानां प्रिय आह—मातापितरौ द्युत्पूषितभ्यो गुरुस्व प्राणपु द्रढवित्तभ्यम् । सत्यं वक्तव्यम् । ते इमे धर्मगुणा प्रवक्ष्यन्तिभ्यम् । एवमव अन्तर्वासिना आचार्योऽचनभ्य । शान्तिवेषु च कृते यथार्हं प्रवर्तयितव्यम् । एषा पुराणी प्रवृत्ति दीर्घायुषे च । एतत् एवम्—एतद्वर्तव्यं च ।^२ न केवलं भारतऽपि तु विदेशेष्वपि स मनुष्यचिकित्सायां पशु चिकित्सायाश्च व्यवस्था कारितवान् । स्वराष्ट्रे तु मार्गेषु छायाप्रदानं वृक्षान्, जलाशयान् विश्रामगृहान् च व्यवस्थापितवान् । सीराष्ट्रप्रदेशे सुदर्शनतटागस्य रघुनतस्करणादिकर्मणो यशस्त्रद्रुममीर्षाशोक-रुद्रदामस्कन्दगुप्तादीनां राजा विदितचरमेव ।^३ सार्वजनिकोपयोगिताया अपरा अपिबहव सस्या पुरा राजमि प्रवर्तितं सञ्चालितावच ।

प्रजामि समानमो राज सदैव कर्तव्यमासीत् । कश्मीराणां राजा हर्षस्तु—

सिंहद्वारे महापण्डाश्रतुदिक्कमवधयत् ।

जातु विजयितव्यामांस प्राप्तास्तदाद्यसज्जया ॥

आर्ताश्च वाचमाकण्यं तेषां तृष्णानिवारणम् ।

प्रावृष्येभ्य पयोवाहभ्रातृकानामिवाकरोत् ॥ राजत० ७ ८७९-८८०

१ दण्ड शास्त्रि प्रजा सर्वा दण्ड एवाभिरणति ।

दण्ड सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्मुधा ॥ मनु ७ १८

२ अयोधस्य मद्रागिरौ द्वितीये शिलालेखे

३ परवर्तिन्युगे कश्मीरस्य राजा हर्षो विशालं यम्यासत्तद्वरं कारितवान् । राजत० ७ ९४०

कवीना दार्शनिकाना कलाकाराणा चैकाग्र्यं पुरा राजा बभूव । अश्वघोष , कालिदास , बाण , भवभूति , बाणपति , राजशेखर , हेमचन्द्र , विल्हणश्चेदृशा राज-
प्रमाथिता कवयो बभूवु ।

प्रजाना विपत्तीना निवारणाय राजान सदैवोद्योगपरायणा बभूवु । ते प्राय मुद्-
भूमिषु राष्ट्ररक्षायै अग्रस्थानमलकुरु । बहवो राजान स्वयं प्रजाना दशा ज्ञातुं ग्रामाद्
ग्रामं पर्यटन्ति स्म । तथा तात्कालिकचेष्टाभिः प्रजाना सुखमुदभवत् ।

कश्मीराणा राजभिः राष्ट्रस्य सांस्कृतिकविकासाय बहु कृतम् । तथा हि राजा
हर्षं प्रजा सुवेशधारिणो कृतवान् । अपरेभ्यो देशेभ्यो विदुषोऽभिमतभ्यः राजा जलौक
कश्मीरे तान् व्यवशयदग्रहाराश्च विदधे । मेघवाहनस्तत्र जीर्वाहसा निषिद्धवान् । कतिपय-
नृपैरीषधालया स्थापिताः ।

सुदूरप्राचीनकाले शिक्षाया व्यवस्थाचार्याणामाश्रमेषु बभूव । ते आचार्या कदाचिदेव
राजसहायता वाञ्छन्ति स्म । किन्तु कालान्तरे शिक्षाया प्रकामविस्तारे भूते राजकीय-
सहायताया अपेक्षा बभूव । राजानोऽपि शिक्षाप्रसारणाय समुत्सुका बभूवु । राजभिः
संचालिता बहव शिक्षणसंस्था बभूवु । शिक्षाभवनानि राजभिर्निर्माणिस्तानि । नालन्दा-
विश्वविद्यालयस्य प्राङ्गणेऽप्युनापि तेषां राज्ञा कीर्तिर्दर्शनीया ।

कश्मीर-प्रदेशे महाराजजयापीठस्य सर्वविद्याप्रसारार्थं गृहान् प्रयत्नोऽभवत् ।
तथा हि—

उत्पत्तिभूमौ देशेऽस्मिन् दूरदूरतिरोहिता
कश्यपेन वितस्तेव तेन विद्यावतारिता ॥ ४४८६
देशान्तरादागमय्य व्याचक्षाणान् क्षमापति
प्रावर्तयत विशिद्ध्यन् महाभाग्य स्वमण्डले ॥ ४४८८

राज्ञः कर्मपरिधिं सत्तेयेण वर्णाश्रमधर्मरक्षापरं बभूव । तदनुसारं सर्वे वर्णाश्रमिणो
निजाम्बुदयं कर्तुं राजकीयसरक्षणमपेक्षन्ते इति स्पष्टम् । राज्ञः प्रयत्नेन ग्रहचारिण
शिक्षा प्राप्तवत् , गृहस्था उद्योगपरायणा सुखेन समृद्धिं प्राप्तवन्तः , वानप्रस्था वनामा
शान्तपरिसरे तपसा सत्त्वज्ञानस्य च सबर्धनं कुर्वन्ति स्म , सन्यासिनोऽपि सर्वत्र प्रचारक्षेत्र-
मनुभवन्ति स्म । सर्वेषां वर्णानां स्वकीयोद्योगेषु नियोजनं तत्रत्यबाधानां निवारणं च
राज्ञः कर्तव्यमासीत् ।^२ तत् परिलक्ष्य कालिदासेनामरवाक्यमुद्धाटितम्—

१. मनु० ७४-५

२. परीक्षित्विषये महामारये प्ररचितम्—

चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्य स दुराधर्मेण तत् । आदि० ४५ ७

आदिपर्वणि ४५ ९ नलोकेनाप्येतत्समर्थितम् ।

दीपनिकाये कुट्टदन्तसुप्ते १ ५ राज्ञः पलायनं कर्तव्यं समीहितम् ।

प्रजानां विनयाधानावृक्षणाद् भरणादपि ।
न पिता पितरस्तासा केवल जन्महेतव ॥

राज्ञो गुणसम्पत्

‘यथा राजा तथा प्रजा’ इति सिद्धान्तानुसारं राज्ञो चरितस्य राजतन्त्रेऽतिशयमहत्त्वं विद्यते । भारतीयराज स्वरूपं दिव्य मयतीति मनुना पर्यालोचितम्^१ । वैदिककालतः भारते राजा इन्द्रविष्णुवृक्षणादीनां देवानां प्रतिनिधिरभ्यव्यत । इन्द्रादर्शनानुसृत्य राजा विजेता बभूव । वृक्षणादर्शनानुसृत्य स न्यायपरायणोऽभवत् । विष्णोरादर्शनानुसृत्य राजा प्रजापालकश्चाभवत् । वैदिककालस्य राज्ञो व्यक्तिबभूवदात्तमासीदिति प्रमाणितमाप्तवचनैः —

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं वि रक्षति । अथर्व० ११.५.१७

सिंहप्रतीको विंशो अद्वि सर्वा ध्यान्नप्रतीकोऽयवाधस्य क्षत्रम् ॥ अथर्व० ४.२२.७

उपनिषदकालस्य कतिपयानुषा जमवाजातक्षत्रप्रमुखा. परमदर्शनिका बभूवु ।

राजकुमारा साधारणच्छात्रसमाना एव वेदविद्यानां शिल्पविज्ञानकलादीनां शिक्षां गृह्णन्ति स्म^२ । अर्थशास्त्रानुसारम्—विद्यानां तु यथास्वमाचार्यश्रामाण्याद्विनयो नियमश्च । वृत्तोपनयनं त्रयीमान्दीक्षिकीं च शिष्टेभ्यो वार्तामध्यक्षेभ्यो षष्ठ्यनोति वस्तुप्रयोजकभ्यः । ब्रह्मचर्यं चापोऽष्टाद्वर्षम् । नियमश्च विद्यावृद्धसंयोगो विनयवृद्धचर्यं तन्मूलरवाङ्मनस्य । पूर्वमहर्भागं हस्त्यद्वरप्रहरणविद्यामु विनयं गच्छेत् ।^३ पश्चिममितिहासयवणे । पुराण-मिति वृक्षमाख्यायिकोदाहरणं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं चेतोतिहास । क्षेपमहोरात्रभागमपूर्वग्रहणं गृहीतपरिचर्यं च कुर्यात् ।

यिद्याविनीतो राजा हि प्रजानां विनये रतः ।

अनन्यां वृथिषीं भुङ्क्ते सर्वभूतहिते रतः ॥ विनय० पञ्चमाध्यायात्

महाभारतानुसारं तु—

१. महासीलवज्रादे ५१, पञ्चवृषवातके ५५, तिलमुद्रिकावृक्षके २५० ।

२. विनयस्य परमोदाहरणं बन्धुणेन प्रयुक्तं राजानुसारस्य क्षत्रवर्णनं वृक्षणा—

सोऽहं यने महद्वर्णं क्षीने दत्ताच्छमनुकम् ।

पदातिरपवादस्य विप्रा सचार्तिशोऽभवत् ॥ ५.१९६

मृगव्यादो हयैः सार्धमटन्तं कण्टकक्षतम् ।

अन्तर्वाप्यं मा विच्छीज्य तममृगिपुरयणा ॥ ५.१९७

सतानुवाच सामान्यो भूत्वाहं राज्यमाप्तवान् ।

काले काले सेवकानां जाने सेवापरिश्रमम् ॥ ५.१९८

ईदृग्नु क्षमय भुक्त्वा शास्त्राध्ययनव्यर्थां भुङ्क्ते ।

प्राप्तेऽवयो भवेन् मूढो गर्भेऽवतरतयान्यथा ॥ ५.१९९

सङ्ग्रहश्चैव भूतानां दानं च मधुरा च वाक् ।

अप्रमादश्च शौचं च राज्ञो भूतिकरं महत् ॥ शान्तिपर्वणि ९२.५०

दत्तार सविमत्कार मार्दवोपगतं शुचिम् ।

असत्यक्तमनुप्यं च त जना कुर्वते नृपम् ॥

यस्तु नि श्रेयसा श्रुत्वा ज्ञानं तत् प्रतिपद्यते ।

आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ॥ शान्ति० ९४ २७-२८

अहो महतो विभूतिर्यत्तते कतिपयनृपाणां प्रजापरित्राणार्थम् । दुर्भिक्षे समापतिते
कश्मीरराजस्तुअजीनोऽपरो विष्णुरिवाभवत् । तथा हि राजतरंगिण्याम्—

सपत्नीको निर्जे कोशं सचयैर्मन्त्रिणामपि ।

क्रीताग्रं स दिवारात्र प्राणिन समजीवयत् ॥ २ २८

अटवीषु इमशानेषु रय्याश्चावसयेषु च ।

क्षुत्क्षाम क्षमाभुजा तेन महि कश्चिदुपैष्यत् ॥ २.२९

मन्वनुसार चान्द्रव्रतिको नृप आदर्श एव प्रतिभाति । तथा—

परिपूर्णं यथा चन्द्र इष्टूषा हृष्यन्ति मानवा ।

तथा प्रवृत्तयो यस्मिन्स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥

पार्थिवव्रतिको राजा पृथिवीवत् सर्वेषां प्राणिनां भरण-पोषणं करोति । जितेन्द्रियस्य
नृपस्य प्रकल्पनं मनुस्मृतौ विद्यते । तथाहि—

इन्द्रियाणां जये योग समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।

जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ७.४४

पुराणानुसारं शिवि-हरिश्चन्द्र-राम-युधिष्ठिरादयो नृपतय उपर्युक्तगुणैर्मण्डिता आसन् ।
इतिहासप्रसिद्धानां राजाभ्योक्त विक्रमादित्य-हर्ष-भोजादयस्तादृशा चक्षुरगुणा बभूवुः ।
अथोक्तस्तु गौतमबुद्धेन तुल्यो मानवताया विपत्तीनामभावानामार्तानां श्वानुमूल्या द्रवितो
बभूव । स सत्प्रवृत्तौ प्रवर्तयितुं तासां स्वर्गप्राप्तिसामर्थ्यं जनान् प्रति शोषयामास । स
‘प्रणिमात्रेभ्यो दयालुरासीत् । तस्य कर्मण्यतायुर्मतिरित्यल्लेखेन ‘अवर्णिताः’ । तथाहि—
देवानां प्रिय प्रियदर्शी राजा एवमाह—तत् भया एवं कृतं—सर्वं कालमदत्त मे अह-
रोधने, गर्भगारे, वर्चसि, विनीते, सदाने सर्वत्र प्रतिवेदका स्थिताः अर्थं जनस्य प्रति-
वेदयन्तु मे इति । सर्वत्र जनस्यार्थं करिष्यामि अहम् । नास्ति हि मे तोष उत्पाने अर्थ-
सन्तरणाय च । कर्तव्यमती हि मे सर्वलोकहितम् । तस्य च पुनः एतत् मूलमुत्पानमर्थ-
सन्तरणं च । नास्ति हि कर्मन्तर लोकहितात् । यत् च किञ्चित् पराक्रमे अहं किमिति

मृतानामानुष्यमियाम् ।^१

परवर्तिपुगे वरमोरे महाराज उच्चकोऽभवत्तस्य विषये बन्धुणो विशदयति—

एकया लोकावार्थं प्राह्मत् प्रभृति निर्गत ।

बहिरद्दिश्य बाह्यालोचनारोदादिनशयम् ॥ राजत० ८ ४६

सोऽदवेनेश्चरन्नाजित्य ज्ञात्वा कथित जनं ।

य य स्वदोषमधीयोत्त त त्वरितमयजन् ॥ राजत० ८ ५५

तेजस्वितैव राज्ञा श्रेष्ठगुण इति प्रतिपादयन् बन्धुणो जयसिंहमुदाहरति—

अनुचलन्मपि स्थानाद् भ्रूमङ्गेन चकार स ।

विलोलास्लोमबन्धेन बिड्नाग इव धूपरान् ॥ राजत० ८ १५५८

बहूना विलासिना दुर्वृत्तानामर्थलोन्वुषाना च राज्ञां कुटुम्बाना परिचयेन भारतीय इतिहास कृत्योक्त इति नाविदित विदुषाम् ।^२

राजपदस्य योऽन्यता

राजपदस्य प्राचीनकाले प्रायः सदा युद्धवीरत्वमपेक्षितमभवत् । आक्रमणकारिभ्यः यानुष्य प्रजाना रक्षणं राज्ञः प्रथमं कर्तव्यमासीत् । अस्या स्थितौ यदि वञ्चविक्रोऽपि

१ षष्ठिलालेश्वाय

२ तथा हि राजा हर्षो मन्दिराणि स्मृतिशान् मूर्तिविवेकन च कृतवान् । एतदर्थं दशोत्तराब्दावपि निवृत्तवान् । राजत० ७-१०९० १०६१

सलिलादिव्यं मन्त्रपुरमभिमान् कृतवान् । राजत० ४ ३१० ३१३

उन्मत्तवर्मा ॥ विहारेषु भिक्षां कृत्वा जीवनवाता कुर्वाणं स्वपितरं राजपुरुषैरमारयत् ।

राजत० ४ ४३३

अहो दुर्वृत्तमुन्मत्तस्य—

सम्प्रेरित कुसन्धिरे शरत्राम्भस्त चकार स ।

पाटयन् दुरिक पात्रे वाटवीस्तनकोटरम् ॥

गर्भिणीना च जठरं द्रष्टुमवात्सल्यम् ।

वा टि यस्य परोक्षायमङ्गवर्मकृतामपि ॥ राजत० ५ ४४० ४४१

कलशस्तु दुष्टराजतम आसीत् । स तु स्वपितुः सन्ध्यामभवनमान्नपादवर्गेत् । पितुः सवनाशकाले कलशस्तु तद्राजधानीमधीष्यात् परयन् कलशमूषनि । तोषादनृत्यगन्नालोपैर्गणनालिगिभिः

समम् ॥ ७ ४१२

एतेभ्यो राजभिर्नासोदून दोषगुण —

प्लोवनं दमश्चमालायु गालय ओजपालिषु ।

तेन क्षिप्ता प्रतीदशाणा करोटाषु च टस्करा ॥ ६ १५७

योग्यताविहीन पुरुष उत्तराधिकारित्वेनापि राजपद प्राप्तवान् तर्हि स चिरकाल स्वसत्त्व-
लङ्घनं समर्थो नाभवत् । अयोग्याना राजा स्थाने तेषां विजेतृन् स्वीकर्तुं प्रजा समुन्मुक्त-
आसीत् ।

प्रायशो राजा ज्येष्ठपुत्रस्तेषां पदं गृह्णन्ति स्म । क्वचित् राज्ञो निर्वाचने मन्त्रिणां
धिकारो बभूव । ते राजपुत्रस्य परीक्षणं कृत्वा तस्य तोदणबुद्धेः परिचयमनु स राजपदेऽपि
येव्यन्ति स्म । राजपुत्रेऽप्योग्ये सति ते क्वचित् परं गुणीनं प्रतिभाशालिनं पुरुषं राज्यपदे-
विष्टापयन्ति स्म । राजा स्वयं योग्योत्तराधिकारिणं नियुनक्तु—इति कौटिल्यमतम् ।

युद्धवीरनेतारं शास्त्रबलेन विशालभारतीयप्राङ्गणे यथेच्छं राज्यं परिकल्पयन्ति स्म ।
राजा भवितुं पुरा क्षत्रियस्वमपि नासीदपेक्षितम् । आर्यैतराणां राजानं प्रायश्च आर्यैत-
व बभूव । बहवो राजानो ब्राह्मणा, वैश्या, शूद्रा वा बभूवुः । स्त्रियोऽपि स्ववशिष्टाग्रजं
मलघक्रुः ।

राज्ञा क्वचिन्निर्वाचनमपि गण्यमानपुरुषं कृतमासीदिति एतादृशं निर्वाचनमा-
निकनिर्वाचनाद् भिन्नं सुनिश्चितम् ।

दुष्टानां राजा विनाशोऽवश्यम्भावोति शास्त्रकाराणामुद्बोधो बभूव^१ तद्यथा मनु—

कामात्मा विषम क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते । ७ २७

एतदेव समर्थितं कल्हणेन राजतरंगिण्या प्रमाणपुरस्सरम्—

वशं धीर्जीवितं दारा माभापि पृथ्वीभुजात् ।

क्षणादेव क्षयं यान्ति प्रजाविप्रियकारिणाः ॥

तथापि प्रजानां क्षमाशुभं राजा साधुरसाधुर्वा भवतीति विज्ञापितं महाप्रविना—

न यन्त्रपुत्रकस्येव शक्तिः कापिभू भुजः ।

भवेत्साधुरसाधुर्वा स प्रजानां शुभाशुभं ॥ ७ ३४०

राज्य-विस्तार

पुरा प्रजानामितिवृत्तस्य ज्ञानायाधुनिकयुगवत्साधनानि नासन् । सुदूरस्यप्रजानां वेद-
स्थानात् सम्पत् परिपालनं कठिनमासीत् । अस्यां स्थितौ यद्यपि विशालराज्यानां समो-
चीनत्वं नासीत्, तथापि दिग्विजयिना समग्रभारते स्वाधिपत्यस्यापनस्याभिलाषं प्राय-
सदैवावर्तत । तेन साम्राज्यानि, राज्यानि, आश्रितराज्यानि च बभूवुः । साम्राज्यानां

१. कल्हणानुसारं कुराजानां विनाशं प्राक्शशाप्टाले कृतः । शङ्करवर्मा उक्तं च प्राप्तालहंती । राज-
५ २१७ तथा ४७७ ।

विभाजन प्रा-तेष्वभवत् । दिविजयिता सप्त राजा बाधिपत्ये बहूनि राज्या-यात्रितानि बभूवुः । वनप्रदेशेषु पर्यन्तमागेषु चायैतराणां अन्यजानीनां वा राज्यानि आसन् ।

साम्राज्यमितिपद प्रथममृग्वेदे प्राप्यते^१ । वैदिकयुगे राजत्वमूचकानि पदानि बहुविधानि बभूवुः । तत्राद्या—साम्राज्यं भोग्य स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहा-राज्यमाधिरत्य च^२ । इमानि पदानि राज्यत्रिस्तारं नामनत्रगाली बाधिपत्यं प्रमुक्तानि बभूवरिति कल्प्यते । सार्वभौमपदाय वैदिकयुगे आसमुद्रं राज्यविस्तारोर्गोक्षितः । ऐन्द्र-महामिषेकेण सार्वभौमपदं समारम्भ्यत^३ ।

तान् भारतवर्षस्य हिमवतो समुद्रपर्यन्तभागस्य नवद्वीपान् यो जयति स साम्रा-टिपुष्यते । कुमारोपुरान् प्रभृति विन्कुसरोज्यधि योजनानां दशशती चक्रवर्तिभूमेः । तद्विजयमानश्चक्रवर्ती भवति । बाध्यमीसासायां १६ अध्यायत ।

उपनिषद्गुणे भारतस्य विविधभागेषु प्रायः स्वतन्त्रराज्यानि बभूवुः । तद्यथा वास्या-मजातशत्रोः, विदेहे जनकस्य, पचाले प्रवाहणस्य जैबले, वैश्येऽश्वपते राज्यानि बभूवुः । महाभारतस्य दिव्यजयप्रकरणे वनभागेषु, पर्यन्तप्रदेशेषु मध्यदेशेषु चावस्थितानि बहूनि राज्यानि समुद्दिष्टानि ।

परवर्तियुगे षोडशजनपदा प्रादुरभवन् । तद्यथा—काशी-कोसलाङ्ग मगध वृजि-मल्ल-चेदि-वत्स-कुक्ष्य-बाल मत्स्य मूरुगेनासमजावन्निगान्धार-कश्यपश्च ।

ऐतिहासिकयुगं सर्वप्रथममशोक महाराज्यमस्यापयत् । तस्मिन् महाराज्ये पदिव-मोत्तरप्रदेशे दक्षिण-गान्धार यवनराज्यानि समाविष्टानि बभूवुः । उत्तरस्या कदमीरपर्यन्ता महाराज्यमीमामीत् । पूर्वभागे वज्रप्रदेशो महाराज्येऽन्तर्भूतः । प्रायः समग्रदक्षिणभारत-मपि तस्याधिपत्ये आसीत् । इदं महाराज्यमनेकप्रान्तषु विभज्यते स्म ।

परवर्तियुगे यद्यपि कस्यापि सम्राट् राज्यमीमांसा तावन्मात्रं विस्तृता नासीत्, तथापि पारवेल कनिष्क-समुद्रगुप्त-चन्द्रगुप्त-हर्षादीनां महाराज्येषु भारतस्याधिकांशभागः सन्नि-पापितो बभूव । छत्रराज्यानां संख्या तु गणनाबाह्या बभूव ।

मन्त्रिपरिषद्ः प्रजासभाश्च

वैदिकयुगे ममा समीतश्च द्वे राजनोत्तिकमस्ये महत्त्वं भजेताम् । तस्मिन् युगे ग्रामेषु सभाभवन् तस्मिन् विता जना सामाजिकमस्या राजनोत्तिकसमस्याश्चापिदृश्य विचार-

१. ऋग्वेद १/८२/१ ।

२. ऐतरेयब्राह्मणे ८/१८ ।

३. ऐतरेयब्राह्मणे ८/१० ।

विमर्शं कृतवन्त । समाधुनिक 'पञ्चायत' समाभूत् । समासदा निर्णया राजे निवेदिता । राजापि क्वचित्समाया सदस्योऽभवत् ।

अपनिपद्युमे स्वयं मिराजाते स प्रधानो बभूव । तत्र गण्यमानसदस्या राजनीतिकस्पर्डी-
रधिकृत्य व्याख्यानं प्रददु । समितेर्भूतं राजेऽवश्यं ग्रहणीयमासीदिति प्रतिभाति । समिति-
विरोधे भूते राजा स्वपदान् व्युत्तो बभूव ।

वैदिककालानन्तरं गणराज्येषु राजधान्या समितयो विशेषाधिकारयुता बभूवु । ता
शासनकर्मणि व्यापृता आसन् । ग्रामेषु नगरेषु च साधारणसमितयो बभूवु ।

रत्निसंस्था

वैदिकयुगे राज्ञः समीपवर्तिना श्रेष्ठजनानां शासनकर्मणि विशेषाधिकारो बभूव । ते
'रत्नि' इति ख्याता आसन् । पुरोहित, सेनानी, भागवत, सग्रहीता, राक्षो, सूत,
ग्रामणी, क्षत्रा च साधारणतो रत्निसदस्या आसन् ।^१ इयं संस्था परामर्शदात्री बभूव ।
संस्थेयं परवर्तिन्युगे मन्त्रिमण्डलरूपेण विकसिता अभवत् ।

मन्त्रिमण्डलम्

राज्ञे परामर्शदातारो महाभारतयुगेऽमात्या मन्त्रिणो वा ख्याता बभूवु । अमात्यानां
संख्या सप्तत्रिंशदासीत् । तथा हि महाभारते—

चतुरो ब्राह्मणान् वीरान् प्रगल्भान् स्नातकाञ्जुवीन् ।
क्षत्रियाश्च नया चाष्टौ बलिनः शस्त्रपाणिनः ॥
वैश्यान् वित्तैः सम्पन्नानेकविंशतिसंख्याया ।
त्र्योश्च शूद्रान् विनीताश्च द्युवीन् कर्मणि पूरकैः ॥
अष्टाभिश्च गुणैर्मुक्तं सुतं पौराणिकं तथा ।
पञ्चानां द्वयं वयसा प्रगल्भमनसूयकम् ॥
श्रुतिस्मृतिसमापुक्तं विनीतं समदर्शनम् ।
कार्ये विवदमानानां शक्तमर्थोऽवलोक्य ॥
वर्जितं चोव व्यसनं सुघोरे सप्तभिर्भूशम् ।
अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मन्त्रं राजोपधारयेत् ॥

शान्तिः ८६.७-११

मन्त्रेणाप्येव मन्त्रिणा संख्या तिस्रः, पञ्च, अष्ट वा निर्धारितासीत् । मन्त्रोपयोगो महा-
भारते निर्दिष्टः । तथा हि

१. दीपनिकायानुसारं राज्ञः सप्त रत्नानि भवन्ति—चक्रम्, हस्ता, अश्वः, गणि, महिषो, गृहपति,
पण्डितश्च । महाभारतसंस्कृते २.४ ।

तेषां प्रपाणां विविध विमर्शं विबुद्धयश्चित्तं विनिवेद्य तत्र ।
स्वनिर्दयं स परनिर्दयश्च निवेद्येदुत्तरमन्त्रकाले ॥
धर्मायंशमन्त्रपुरेण्यं पृच्छेद् मुक्तो गुह्यं ब्राह्मणमुत्तरार्यम् ।
निष्ठ्या कृता ते न यदा सह स्यात् त मन्त्रमार्गे प्रणयेदसक्त ॥

शान्ति० ८४ ४४, ४९

साधारणतो राजपुरोहित सर्वोच्च परामर्शदाता बभूव । तमधिकृत्य महाभारते
प्राक्तम्—

य एष तु सतो रक्षेत् असतश्च निवारयेत् ।
स एष राजा कृतं प्यो राजन् राजपुरोहित ॥ शान्ति ७३ १

महाभारते मन्त्रिणा गुणा पुण्यं वर्णिता —

कच्चिवात्मसमा बुद्ध्या शुचयो जीवितधर्मा ।
कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते धीरमन्त्रिण ॥ समा० ५.१६

अयंशास्त्रानुसारं तु मन्त्रपूर्वां सर्वारम्भा । कौटिल्य त्रिभिश्चतुर्भिर्वा मन्त्रिभि
सह मन्त्रिणा समीचीना भवति । अत्र च कर्मणामारम्भोपायं पुरुषद्वयसम्पद्देशकाल-
विभागो विनिपातप्रतीकारं कार्यसिद्धिरिति पञ्चाङ्गो भवति । तानेकेषां पृच्छेत् सम-
स्तारम् ।

वद्वदाम्बु गिलाण्णेत द्विविधौ मन्त्रिणौ—कर्मसचिव मतिस्सचिवश्च वर्णितौ । मति-
सचिवा मन्त्रणार्थं, कर्मसचिवा राजकर्मसम्पादनाय च नियुक्ताः ।

गुप्तयुगे सर्वोच्चमन्त्रिण—प्रधानमन्त्री साम्प्रविप्रहिक, ब्रह्मवटकाधिकृतश्च बभूवु ।
शुक्लोत्तौ मन्त्रिपरिषद सदस्यानां सख्या दश निर्धारिता—पुरोहित, उपराज (प्रति-
निधि), प्रधानमन्त्री, सचिव, मन्त्री, प्राह्विकश्च, पण्डित, सुमन्त्र, अमात्य,
दूतश्च ।^२

कल्हणेन कर्मोपदेशस्य बहूनां राजमन्त्रिणां कार्यादिकं वर्णितम् । अनेन वृत्तेन कति-
पयमन्त्रिणामुच्चादृष्टां प्रतिफलन्ति । तथाहि अयापीडस्य मन्त्री देवधर्मा नेपालदेसे स्वा-
मिनि बन्दोभूते आरमहरया कृत्वा तस्य विमोचनं सम्भावितवान् । अवन्तिवर्मा तस्य मन्त्री
धूरवच परस्परं मृत्युवदाम्नाकारिणौ बभूवु । यदा जयसिंहस्य मन्त्री धर्मो दण्डोऽभवत्,
राजा क्षणमपि तस्य रोगसम्प्राप्तौ दूरो भागवत् । कतिपयमन्त्रिणो राजा प्रजापदहनवरां
दुष्टप्रवृत्तिं नियन्त्रियन्त । प्रजासुखार्थं सर्वहृत्त कारितश्च ।^३ कल्हणमतानुसारं ॥ मन्त्रि-
पदं वष्टकपूर्णमेव । यतोहि नाम

१ अयंशास्त्रे मन्त्राधिकारमकरणात् ।

२ सचिवो युद्धमन्त्री बभूव । मन्त्री परराष्ट्रसमस्याधिकृतोऽभवत् । पण्डितस्तु राष्ट्रे सदाचारमतिष्ठान्
करोत् । सुमन्त्र कात्यायन आनीत् । अमात्यो राजकोशस्यावस्य चिन्तामकरोत् ।

३ राजन० ४ ५६९-५७७ १ ३ ७ ७१२ २१६ ।

दैतालोत्थापनाच्छ्वभ्रलघनाद्विषचर्वणात् ।

ध्यालादलेयान्च विषम सत्य राजोपसेवनम् ॥ राजत० ८, २१८७

तथापि दुष्टानां राज्ञामाज्ञामन्यथा कुर्वाणा मन्त्रिणस्तेषां प्रजानां च घन्यदार-
महन्ति स्म ।^१

साधारणतो मन्त्रिण सुयोध्या बभूवुः । राष्ट्रस्याभ्युत्थाने मन्त्रिणा भरोऽतिशय एवा-
सीत् । भारतीयैतिहासे सर्वगुणसम्पन्नानामुदारचरितानां राज्ञां कुने सर्वस्वत्यागिना मन्त्रि-
णामावर्शां प्रेरणाघायका आसन् ।

शासिततन्त्रम्

सिन्धुसम्यक्तायुगे राष्ट्रैर्यानिकप्रवृत्तीनां सञ्चारणाय कुशलशासनप्रबन्धं प्रकल्पितुं
शक्यते । तत्रत्यनगरपालिकायां सुव्यवस्थानुकरणोपासीत् ।

वैदिकयुगे ऋतस्य प्रतिष्ठापनं राजनीते प्रधानमुद्देश्यमासीत् । वरुणस्यादर्शो राज-
मिरस्मं प्रयोजनाय स्वीकृतः । दुर्वृत्तानां जनानामन्वेषणं राजा दूतैरकारयत् । पापिनस्तु
सदैव दण्ड्या अभिमताः ।

वैदिकशासनस्य प्रारम्भिकसंयोजनं 'जन' संस्थया कृतम् । आर्या आर्येतराश्च मूलतो
विविधजनेषु सविभक्ता बभूवुः । तथाहि पुरु-यदु-द्रुह्यु-भारत-गन्धारादय आर्याणां जना
यक्षु-शिष्टु-क्षिप्पु-कोकटादय आर्येतराणां जना आसन् । जना विद्वसु, विशो ग्रामेषु च विभक्ता
बभूवुः । ग्रामेषु बहव कुटुम्बानि वसन्ति स्म । ग्रामाध्यक्षो 'ग्रामणी' इति ख्यातो बभूवुः ।
स ग्रामनेतृत्वायक आसीत् । सततं ग्रामस्य सुरक्षायै च प्रायतत । ग्रामेषु 'अग्निदा' सर्व-
श्रेष्ठ शासको सर्वविधलोककल्याणाय चेष्टेति ऋग्वेदस्य 'असि ग्रामेष्टवित्ता' वाक्येन
प्रमाणितम् ।

वैदिकयुगे सेनायां द्विविधं महत्त्वमासीत् । प्रथमं तावत् सेना विजयार्थं नियोजिता ।
सेनया स्वराष्ट्रस्य शत्रुभ्यो रक्षा कृता । अपरं च प्रजासु सेनया शान्तिरर्थवत्स्थापिता ।
राष्ट्रियविपत्तिनिवारणार्थं राजा सेनया सह समुद्यतोऽभवत् ।

जातकानुसारं ग्रामाणां शासनं राजा ग्रामभोजकेरकारयत् । ग्रामभोजको ग्रामे
दण्डाहर्निदण्डयत्, भादकवस्तूनां क्रय-विक्रययोनियन्त्रणमकरोत्, पशु-वधं निषेधितवान्,
ग्रामाभ्युदयोपायान् समपादयत् । ग्रामभोजका साधारणतः सदाचारिण आसन् ।

ग्रामस्याभ्युदयार्थं ग्रामवासिना सहयोग आदर्श आसीत् । कतिपयग्रामवासिनः प्रातः-
स्थाय मार्गाणां जलाशयानां समामवनानां च स्वच्छता स्वयं कुर्वन्ति स्म । तस्मिन् युगे

स्वयंसेवका इव नागरिका कर्तव्यमपेक्षया प्रामाण्येनानि—सर्वजनिकमवधानां निर्माणमार्गस्य समतलविधानं मनुस्मृत्यं जलाशयमनन च कृच्छन्ति स्म ।^१

महाभारतानुसारं राष्ट्रगुप्तौ राष्ट्रमध्यस्थं नासनस्य द्वे अङ्गौ बभूवुः । राष्ट्रगुप्तौ राष्ट्रस्य रक्षणाय राष्ट्रमध्यस्थं राष्ट्रस्याभ्युदयाय चास्ताम् । राष्ट्रस्य विविधा परम्परानुबद्धा विभागाः शासनसंस्थायां कृता । तद्यथा ग्राम , दण्डप्रामा , विनातिप्रामा , ग्रहयशामादयः परम्परं शासनमूले प्रत्येकस्याधिपतिरिति स्थानं गधिकारिणि धारिता । यस्मिन्प्रत्येकदिशदिशि अधिपतिरुपचयराधिकारिणा सहायतामपेक्षितवान् तदर्थं स संस्थो निवेदितवान् । इमेऽधिकारिणो ग्रामहृत्पेषु सङ्ग्रामहृत्पेषु च स्थापिता बभूवुः । ग्रामहृत्पेषु प्रागेव वर्णितम् । सङ्ग्रामहृत्पेषु युद्धमासीत् । नगराणां शासनं सर्वार्थचिन्तनेन कृतम् ।

अर्थशास्त्रानुसारं पुरा गुप्तचराणां नियोजनं राजा प्रधानकर्मासीत् । गुप्तचरेभ्यः समाचारं विनाय राजानं आत्मरक्षार्थं प्रजारणार्थं चोपायान् साधयन्ति । अपरं च—राजं शासनतन्त्रेऽङ्गस्य नियोग एव कौटिल्येन समीहितः । तथा हि—राजानमुत्तिष्ठमानमनुत्तिष्ठने भूया । प्रमाद्यन्तमनुग्रमाद्यन्ति । तस्मादुत्तमानमात्मनः कुर्यात् । नाडिका-निरुच्छया रात्रि च विमन्त्रेण । तत्र पूर्व विषयस्याष्टभागे रक्षाविधिनमायप्यथो च शृणुयान् । द्वितीये शौरसानपशानां कार्याणि पश्येत् । तृतीये स्नानभोजनं सेवेत । स्वाध्यायं च कुर्यात् । चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहमध्यमार्गं च कुर्यात् । पञ्चमे मन्त्रपरिषदा पत्रसन्धेयेन मन्त्रयेत् । षष्ठे स्वैरविहारं मन्त्रं वा सेवेत । सप्तमे हस्तपदवरपापुषीषान्पश्येत् । अष्टमे सेनापतिसखो विक्रमं चिन्तयेत् । प्रथमे रात्रिभागे गृहपुण्यान्पश्येत् । द्वितीये स्नानभोजनं कुर्यात् स्वाध्यायं च । तृतीये तूर्वधोयेन सविष्टं चतुर्थं पञ्चमीं दापेत् । षष्ठे तूर्वधोयेन प्रतिबुद्धं शारङ्गमिति कर्तव्यं च चिन्तयेत् । सप्तमे मन्त्रमध्यासीत् गृहपुण्यादयः प्रेषयेत् । अष्टमे ऋषिवाचाचार्यपुरोहितसप्त स्वम्ययनानि प्रतिगृह्णीयान् ।

समीचीनं शासनविधिं कौटिल्येन प्रस्तुतः । तद्यथा—उपस्थानगतं कार्याधनाम-द्वारासङ्गं कारयेत् । कुर्वन्तं हि राजा । कार्याकार्यविपर्ययसमात्मनं कारयेत् । तस्मादुत्तमा-द्यमपापण्ड्योन्निमपनुतुष्यस्मानानां मानबुद्ध्याधितानाधानां स्त्रीणां च क्रमेण कार्याणि पश्येत् ।

प्रजामुत्ते मुखं राजा प्रजानां च हिते हितम् ।

नामप्रियं हितं राजा प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥ राजप्रतिधिप्रकरणात्

शासनेतन्त्रस्य व्यवस्थार्थं विविधविभागानामध्यक्षा , सहायका , गोपा , स्थानिका , अनोक्त्या (पनुचिकित्सका) , चिकित्सका , यद्वदा (अद्विष्टाका) च बभूवुः । साधारणपदाधिकारिणो लेखका , रूपदर्शका , मोक्षीशार्थका , उत्तराध्यक्षादवाप्तम् । एते

राजकर्मचारिणो राष्ट्रस्याभ्युदयाय, प्रजानां संरक्षणाय, साधूनां परित्राणाय, पापिनां विनाशाय च सर्वा योजना साधयन्ति स्म । दिङ्मात्रनिर्देशार्थम्—पीतवाघ्यक्ष मापतो-
ल्यो, पण्ढ्याध्यक्ष क्रयविक्रययो, सुराध्यक्ष मदिरापानस्य, नावध्यक्ष नौध्यापारस्य
व्यवस्थाया व्याप्ता बभूव । समाहर्त्ता जनपदस्य सर्वेषां ग्रामाणां ग्रामवासिनां चेतिहास
योग क्षेम च सप्ताहितवान् । नागरिको नगराणां व्यवस्थामकरोत्, अग्निप्रकोपाप्तगराणां
सुरदायं समुचितविधानानि कृतवान् । प्रजापीडकेभ्यः प्रजां रक्षितुं त्रयोऽमात्यां प्रदेशारो
वा नियुक्ता ।

चन्द्रगुप्तस्याशोकस्य च शासनपद्धतिं प्रायशः उपर्युक्तविधानानुसारं प्रावर्तत । सांस्कृ-
तिकदृष्ट्याशोकस्य शासनतन्त्रे यद्वैशिष्ट्यमासीत् तद् धर्मशासनमिति विख्यातम् । य-
राजकर्मचारिणां कृते चरकारितवान्—देवानां प्रियस्य वचनेन तोसत्या महामात्या नगर-
व्यवहारका वक्तव्या—सर्वे मनुष्याः प्रजा मम । यथा प्रजायै इच्छामि अहं किमिति
सर्वेण हितमुत्तेन ऐहलौकिकपारमार्थिकेन युज्येरन् इति तथा मनुष्येषु अवि इच्छामि
नहम् ।

गुप्तयुगे केन्द्रीयशासनस्य वैशिष्ट्यमासीत् । केन्द्रीयकार्यालयप्रधानं सर्वाध्यक्ष आसीत् ।
सर्वाध्यक्ष राजकीयशासनसूत्रेण प्रान्तेषु जनपदेषु च राजकर्मचारिणामनुबन्धनं कृत्वा
सर्वत्र शासनस्यैकसूत्रतां व्यधात् । प्रान्ताधिपतीनां विषयपतीनां च साहाय्यार्थं दाप्त्रिका,
चौरोद्धरणिका, दण्डपाशिका, नगरश्रेष्ठिनः, सार्यवाहा, प्रथमकुलिका, प्रथमकायस्था,
पुस्तपालाश्च नियुक्ताः ।^१ ग्रामशासनाय ग्रामिका, महत्तरा, भोजकाश्च नियुक्ताः ।
ग्रामशासनस्य परिषद् ग्रामोणानां गृहक्षेत्र-मार्ग-मन्दिर-कूप-वनादीनां सुव्यवस्था कृता ।
सीमाकर क्षेत्राणां माप कृतवान् । ग्राममुख्य ग्रामेयको ग्रामाध्यक्षो वा बभूव । कतिप-
यप्रदेशेषु 'पचायत'—समा सत्या पचमण्डली, ग्रामजनपदो वा बभूव । नगराणां शासनं
पुरपालोऽकरोत् । तत्र नगरमहत्तराणां परिषदाधुनिकनगरपालिकासमासीत् । नगरपरि-
षदा प्रचलन परवर्तिमुगे दक्षिणभारते विशेषरूपेण प्रावर्तत । नगरस्य सर्वोच्चाधिकारी पुर-
पालो नागरिकाणां प्रतिनिधीनां परिषद साहाय्येन नगरशासनमकरोत् । राजस्यान-भण्ड-
प्रदेश-गुर्जर-कर्णाट-कोट्टणादिप्रदेशेषु नागरिकाणां प्रतिनिधीनां सम्यक् कार्यकारिणोति
रूपाता ।

परवर्तिमुगे ग्रामान् सत्रस्यप्रधानपुरुषोऽभिषिषत् ।^२ तत्र शासनसहायाः कर्मचारिणः

१ दाप्त्रिको दण्डन्यवरग्रामवर्णेत् । सार्यवाहो व्यापारिणां सपानां संचालक आसीत् । प्रथमकुलिक
शिल्पकाराणां नेतासीत् । प्रधानकायस्थ प्रधानलेखको बभूव । पुस्तपालः शासनलेखानां समूह-
मकरात् ।

२. ग्रामप्रधानम्बोताभिर्द्वाराष्ट्रे 'ग्रामकूट', 'पट्टकोलो' वा, फर्णाटप्रदेशे गावुद', उत्तरप्रदेशे मह-
त्तरो महत्तमो नामकम् ।

साहस्राधिपति, ग्रामनेता, भागदार, लेखक, शुल्कग्राह, प्रतिहारद्वय बभूवुः ।^१ दक्षिणभारते ग्रामसभायां सर्वे ग्रामवासिनोऽपि क्वचित् समागताः । तेषामेका कार्यकारिणी समितिर्भवत् । क्वचिदुपग्रामितीनां निर्वाचनमपि कृतम् ।

प्रजा कुलामनस्य यदा कदा विनोदमाचरत् । प्रजाश्रितं क्वचित् समुन्नतासीत् । दुष्टानां राजा वधोऽपि प्रजया तेषां पीडनादात्मानं विमोचयितुं कृत इति राजतरङ्गिण्या बहुधा निर्दिशतम् ।^२

ग्रामाणां शासनव्यवस्था सर्वतोमुखी बभूव । तथा हि—जानिग्रामसभाभिराचार्यो-
द्वितानां प्राणरक्षा, दुर्बलेभ्यो भोजनदानम्, शिष्यसंस्थानां धार्मिकमस्यानां च मंशालनं
सार्वजनिकोपयोगिपुर्वोदोना निर्माणं च सम्पादितानि

कर्मोरेषु ग्रामशासने राजा शक्तिमूढः । डाइगमतान्द जयसिंहेन ग्रामोद्यानाय बहु-
कृतम् । तथा हि राजतरङ्गिण्याम्—

स एष ग्रामान् सामग्रीमहापणममपंथै

निर्वोषपरिषदादिदृष्टान् निश्रोषपीड्यमान् । ८३३१९

सेना युद्धं च

सेना राज-रस्य प्रधान कारण भवति । सिन्धुसभ्यतायां राजा महती सेनासोदिति सम्भावना स्थाने स्थान् । तस्मिन्पुगे राजा युद्धानि बभूवुरिति कथ्यता नासमीचीना ।

वैदिकयुगे

आर्याणामर्षतराणां च महतां सेना, घोरयुद्धानि च सविशेषमुन्मत्तवनीयानि वर्तन्ते । इन्द्रो देवराजो देवसेनायां नेता बभूव । आर्याणां सेना प्रायशो राजभिरधिष्ठिता बभूवुः । युद्धेषु बाणा प्रयानास्त्राणि बभूवुः । जयानि वस्त्रास्त्राणि—शूराश्चक्रुः-शतघ्नोपरशु-
पाणश्चक्रादीनि बभूवुः । सैनिका कवच-चिरस्त्राणादिभिः सुरक्षिता आसन् ।

युद्धानि महोत्सव एवाभिमन्यन्ते स्म । तत्र वीराणां हर्षनादो दुःसुमिप्रमूढवाद्यानां
सिंहनादश्च मनोहरी बभूवतु । युद्धेषु प्रायो रथानामस्त्राणां बोधयोग कृत । वैदिकयुद्ध-
कला सुविकसिता प्रतिभाति । शत्रूणां मायाविरोधनं तेषां माये पाशजालादीनामाधानं
च सन्धारिते । मायाविभि सह मायात्मक युद्धं कृतम् ।^३ युद्धक्षेत्रलमाकुलमिति स्था-
तम् । उत्तरवैदिकयुगे द्विविजयानां विशेषप्रचलनं बभूव । द्विविजयिनः सम्राडिति उपा-
धिना विभूयिताः ।

^१ साहस्राधिति वाचकमिति व्यवहृतं बभूव । ग्रामनेता ग्रामं दुष्टपक्षिणानामाक्रमणस्योद्देश्यम् । भाग-
दारी ग्रामवृत्तानां रक्षामन्त्रेण । लेखका गणक आसीत् । प्रतिहारः शासकरो यादामवत् ।

^२ राजत० ५ २२१, ४४३ ।

^३ त्रिपुत्रादिना मूलादमुखायां छलने सफलं बभूव ।

वैदिकयुगेऽपि कतिपयव्रता यद्दाना विमोषिका सम्यगजानन् । तथाहि

यस्मिन्नाज्ञा भवति किं च न प्रियम् । ऋग्वेदे ७.८३.२

तदा यद्वाचार सम्प्रतिष्ठितोऽभवत् । धर्मयुद्ध तु साफल्यस्य बीजमिति सम्भावितम् ।

मित्रावरुणौ युद्ध सत्यव्रताना रक्षा कुरुत इत्यनेन यद्वाचारस्य व्यवस्था कल्प्यते ।

जातकयुगे

वैदिककालान्तर प्रायः सर्वे युद्धेषु हस्तिना विशेषोपयोगोऽभवत् । जातकानुसार स्तम्भमञ्जनाय, तोरणपातनाय, नगरद्वारभ्रशनाय च हस्तिना कृत्स्नत्वमपेक्षितम् ।

जातकानुसार सनाया प्रमाणस्य विशेषसौविध्यमपकल्पितम् तथा हि—सेनापत्ये ग्रामा निवेशिता, तेषु ग्रामेषु भोजनवस्त्रालङ्कारादयः सविता । बहुविधयामानि तेषु ग्रामेषु सम्भूतानि । सोऽस्योपकरणानि तत्र राक्षोहृतानि ।

सकारण युद्ध तु परिचितमेव । निनिमित्तानि युद्धान्यपि प्राचीनग्रन्थेषु द्रूयन्ते । यथा हि—कलिङ्गराज कदाचित् मन्त्रिणं प्राह योद्धुकामः प्रतिपक्षी न दृश्यते । तर्हि किं कर्तव्य मयेति । मन्त्रिणं प्रोचु—निजदुहितरो ग्रामाद् ग्राम, नगरात् नगरं भ्रामय । यः कविषत्ता स्वमवने नेतुमिच्छति तेनैव सह योद्धव्यम् । एव कुर्वन्नेवास्त्वनराज्येन सह सोऽभ्युध्यत ।

केवलमपवादरूपमेव पराजितै राजभि सह सङ्घबह्वारो बभूव । काशिराज पराजितान् नृपान् 'धम म पुन विद्रोहं करिष्याम.' इति गृहीतशपथान् मुक्तवान् ।^१ अपरे तु कतिपयविजैतार पराजित राजान मारयन्ति स्म ।^२

युद्धविज्ञान विकसितमिव प्रतिभाति । तद्यथा—नगराणामवरोधं कृतं । नगराणामि-मार्गेष्ववरुद्धेषु शीघ्रं नागरिका भोजनपानादीनामभावात् व्याकुलोभूता शत्रुराजस्य विजयं काङ्क्षन्ति स्म । तस्या स्थितौ राजविद्रोहस्य सम्भावनाभवत् ।^३ कदाचित् राजापरस्य कस्यापि साधारणसैनिकस्य वेधं गृहीत्वा सैन्यसंचालनमकरोत्, राजवेधे ॥ साधारणसैनिकोऽभ्युध्यत ।^४

सेना चतुर्विधा बभूव—हस्तिसेना, रथसेना, अश्वसेना, पदातिसेना च । युद्धवीरा राजमतिनिगमाय अत्रचित्परोक्षिता इति श्रूयते । तथाहि कविचन्मन्त्री सहस्रसैनिकेभ्यः प्राह—यदि मयि राज्ञे प्राणान् परित्यक्तुमुद्यतास्तर्हि पर्वतादस्मादथ पतनेन प्रमाणमप्यम् । यदा ते पतनासन्ना बभूवुः तदा स तान्पवारयत् ।^५

१. सगामावचरजानके ।

२. मोक्षाननीयजानके २३ ।

३. असातरूपजानके १००, पञ्चरात्रजातके ३०३, पतनातके ३५५ ।

४. असातरूपजानके १०० ।

५. सिरिजालके १५९ ।

६. चुन्लाकालिङ्गजातके ३०१ ।

राजधान्या विजयोत्सव समायोज्यत । राजा तदा स्वर्लंकृतस्य नगरस्य प्रदक्षिणाम-
करो ।^१

रामायणमहाभारतयो. युगे

रामायणमहाभारतानुसारमेवाकिनो वीरस्य पराक्रमगाथा श्रोत्रार्थं वर्तते । रामायणे
रामो महाभारतेऽर्जुनसर्पकण्ठे प्रायः स्वयुद्धकोशलं प्रदर्शयन्तो विजयं प्रापतु । युद्धपरा-
यणा वीरा परम्परं क्वचित् सलङ्गन्ति स्म । अनेन प्रकारेण तेषां मुद्रवृत्तीनां दुष्प्रवृत्तीनां
या परिचयं दीयते । दुष्प्रवृत्तयस्तु पराजयाय देवविधानमिति सस्यातम् ।

कतिपययुद्धानि धर्मसंस्थापनार्थाय बभूवुः । यज्ञविरोधिनो राक्षसाः पराजितव्या इति
वर्तक्यं समाप्नातम् । तद्यथा रामायणे ताडकावधाय रामं प्रोत्साहयन् विद्वानित्र चवाच—

विद्वामित्र — स्वबाहुबलपाश्र्वस्य जहीमा बुष्टचारिणीम् ।

मन्त्रियोगादिभिं देशं बुद्धं निष्कण्ठकं पुनः ॥ बाल० २४.३०

राम — गोत्राह्वयनार्थाय देशस्य मुखाय च ।

तव चंचाप्रमेयस्य वचनं कर्तुं मुद्यतः ॥ बाल० २५.५

अपरं च रामो राज्ञसान् प्रत्यवदत्—

युष्मान् पापारमकान् हन्तुं विप्रकारान् महाहरो ।

ऋषीणां तु नियोगेन प्राप्तोऽहं सशरायुधः ॥ अरण्ये २०९

निष्कारणं योद्धुमा बहवस्तथासन् । दुन्दुभिरिति स्यातोऽप्युरो युद्धार्थं क्षत्रमन्विष्यन्
काश्चिन् समागच्छन् । स तेन युद्धे हतः ।

युद्धदृश्यमद्भुतरसमयं बभूव । एकाकी राम क्षरेण तस्य सहस्रवीराणां सेनया च
सहामुष्यत । रामो बाणप्रहारैरसंख्यान् राज्ञसानवधीत् । तत्र^२ छिन्नशरीराङ्गानां नर्तनं
हस्तविक्षादीनां मर्शनं शीपणशत्रुसहर्षणं च सर्वं भयङ्करमेवाभूत् । दृढयुद्धमपि पराक्रम-
पूर्णमासीत् । तत्र गदाबाणाश्वकर्ष-सप्तपर्ण-सङ्गतोमर-शक्ति-पट्टिशादीनामस्त्रशस्त्रणि-
प्रयुक्तानि । राजावपि क्वचिद्युद्धानि बभूवुः । शब्दवेधिकाणां प्रयुक्ताः । तत्र क्षिप्यमाणानां
वीराणां व्यषापूणो ध्वनिर्दुन्दुमिनिनादेन प्रत्याहृतः । भिन्नदेहानां सैनिकानां चिकित्सायै
क्वचित् साधनानि समुपस्थापितानि बभूवुः ।

युद्धे प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि गणनाबाह्यानि सन्ति । दिव्यास्त्राणां प्रयोगो मृशं प्राव-
र्तते ।^३

सङ्घमाया प्रायो राज्ञसा अपि युद्धविरामं प्रययुः । आत्मप्रश्लापरा वीरा निन्दन्ते
स्म । मत्त-प्रमत्तं सुप्त-परित्यक्तादीनां जनानां हन्ता भूणहेति सम्मतः । शरणागतो जनो

१. बभूवनाय १०० ।

२. रामायणे अरण्यकाण्डे २९ सर्गे ।

३. कतिपयदिश्वारशस्त्राणि—दण्डशक धर्मचक्र-वज्र त्रिशूलशरकण्ठपाशाग्नेवाशास्त्रं मुमल प्रस्थापन-
प्रशमन शीर-वपेण शोषण पैशाचादीनि सन्ति ।

रक्षित । सत्यवादिनो दूता शत्रुसेनायामपि दुर्वार्ता कथयन्तोऽपि वध्या नासन् । युद्धा-
रम्भात्प्रागन्तिमक्षणेऽपि सन्धिप्रस्तावो नासीदनभीष्ट ।

सैन्यप्रयाण द्युमभूहर्ते समारब्धम् । कश्चित् कुञ्चल सेनापति प्रयाणमार्गस्य पर्य-
वेक्षणायाप्रेमच्छत् । सेनापति सैन्याय भोजनपानादीना सुलभता विमृश्य प्रयाणपथ
निर्णीतवान् । क्वचित् शत्रुभिविषात्तेभ्यो भोजनपानादिभ्य सेना रक्षणयोग्यमवत् । वन-
दुर्गेषु गूढान् शत्रून् निष्प्रभावयितुमुपाया कृता । प्रयाणमार्गे सेनामुखेन सन्निवेशिता ।
सैन्य परितः कतिपयबीरा निरन्तर परिभ्रमण चक्रुः । मार्गस्य नद्य सेतुभिः पारगमिता ।
सैन्यस्याष्टाङ्गानि सम्मतानि—

एषा नागा ह्याशौचैव पादाताश्चैव पाण्डव ।

विष्टिर्नावध्रराशंचैव वेशिका इति चाष्टमम् ॥ शान्ति० ५९-४१ ।

सेनाविभागा पत्ति सेनामुखं (गुन्म) गणो बाहिनी पृतना चमू अनौकिनी च
उत्तरोत्तर त्रिगुणा बभूवुः ।^१ रथेषु चत्वारोऽथवा प्रायः नियोजिता । सारथिना सह
चत्वारो योद्धारो रथे उपाविशन् । हस्तिन उपरिद्धौ अङ्कुशधरो द्वौ वनुर्धरौ, द्वौ अक्षिपरी,
एक शक्तिधर, एक पिनाकधरश्चापाविशन् । रथस्य रक्षायै दश हस्तिन, हस्तिनो
रक्षायै दशाश्वा अश्वस्य रक्षायै च दश यदावयो नियोजिता । सेनायाः प्रमुखबीरा
महाराथिन, अर्धरथिनश्चेति प्रविभक्ता । तर्धक सर्वसेनापति निधुक्त । तस्मिन् मृते
कश्चिदपर सर्वसेनापतिरभवत् । प्रमुखबीरा स्वध्वजैः शङ्खैर्वा विघोषिता ।

महाभारतयुगे शतघ्नो महास्रमासीत् । युद्धक्षामश्रीणामस्त्रशस्त्रादीना च परिगणन-
मोदशमासीत्—

सानुकर्पा सतूणीरा सवक्या सतोमराः ।

सोपासङ्गा सशक्तीका सनियङ्गा सहर्ष्य ॥

सध्वजा सपताकाश्च सशरास्रतोमराः ।

रज्जुभिश्च विवित्राभि सपाशा सपरिच्छदा ॥

सकचग्रहविशेषा सतलगुडवालुका ।

सापीविषघटा सर्वे ससर्जरसपांसव ॥

सघण्टफलका सर्वे साधोगुडजलोपता ।

सशालभिन्विपालाश्च समधूच्छिष्टमुद्गरा ॥

सकाण्डवण्डवा सर्वे ससौरविषतोमरा ।

सशूर्पपिटका सर्वे सदान्नाङ्कु शतोमराः ॥

१. एको रथो गजसचैका नरा पञ्च यदावय ।

प्रथमं च तुरयास्तस्यै पश्चिरित्यभिधीयते ॥ आदि० २. २५ ।

सेना पञ्चशत नागा रथास्तावन्त एव च ।

दशसेना च पृतना पृतना दशबाहिनी ॥ अजोत्तरादि १५३ २५ ।

सकीलवचसा सर्वे यासीवृक्षादनाम्यिता ।

ध्याप्रचमंपरीवारा द्वीपिचर्मावृताश्च ते ॥

सहृष्टंय सगृह्णाश्च सप्रासविधिषायुषाः ।

सकुठारा सकुटाला सनेलक्षौमसपिप ॥ उद्योग १५२ ३-९

बहूनि तत्रालोकिनान्यस्त्राणि बभूवुः । तथा हि—शार सन्ध्याय पर्जन्यास्त्रेण ममोज्य
ष पृथ्वी वेद्ययित्वा तत वारिषारोत्पादिता ।^१ ग्रहोपोवाया अग्नि प्रज्वालित । तेन
दाप्रूणा दहन कृतम् ।^२

युद्धाय प्रस्थान प्रतिदिनमुत्सव एवामृत । तथा हि—

आप्ताय्य शुचयः सर्वे अग्नियं शुक्लासस ।

गृहीतजस्रा ध्वजिन स्वस्तिवाच्यतुताम्य ॥

सर्वे महाविद दूराः । सर्वे सुचरितव्रता ।

प्रययुः सर्वे एवंते भारद्वाजपुरोगमाः ॥ उद्योगे १९६.३-५

युद्धवाद्येभ्यः प्रयाणकाले तुमुलध्वनिरजायत । बीरा युद्धभूमौ वृषभवननदु दल्लाश्च-
दप्सु ।^३

सेनाभिः सह सैन्यसन्निवेगे मृता , भागया , वन्दिन , व्यापारिण गणिका , धारा ,
दर्शकाश्च निवसन्ति स्म । दशाना वणिशाना च मैनिकानामुपचाराय वंशा निवृत्ता ।
सन्ध्याकाले तूर्पादिभिर्मार्गान्त्रिको ध्वनि कृत । मनोरञ्जनाय रात्रिकाले नर्तन समायो-
जितम् । शिबिरेषु स्त्रिया वपदराश्च सेवार्थं नियुक्ता ।^४

प्रायश भूम्यय युद्धानि कृतानि । तद्यथा महामारते प्रोक्तम्—

भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति ।

भूमिं प्रतिष्ठा मृतानां भूमिरेव वरायणम् ॥

यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत् स्याद्वरजगमम् ।

तत्रातिगृह्णा राजानो विनिष्कल्पोत्तरेतरम् ॥ भीष्म ५२०-२१

वदचित् प्रजाना सामूहिकरूपेण दस्युभिः सह युद्धमभूत् । दस्युभिः सह युद्धं कर्तुं
राजाऽपि सेनया सह प्रयाणमकरोत् ।^५ राजकन्यानां कृते स्वयवरावसरे प्रायो युद्धानि
समारब्धानि । गवार्थं महामारतानुसारं बहुशो वीरा अपुध्यन्त ।

महामारतकालोऽपि युद्धादार प्रसस्तोऽभवत् । तथा हि—युद्धे जिता यशोहीना ,

१. भीष्मपर्वणि ११६ २० ०३ ।

२. सौप्तिकपर्वणि १३ २०, १४ ७-१०, ९६

३. उद्योग ९५१ अध्याये ।

४. उद्योगपर्वणि ९६ १८-१९, द्रोणपर्वणि ६१ ७ १७०, १० १० १ ॥ उपनिषद् ६० ।

५. शान्तिपर्वणि ७६ ३४, ३६ ।

स्त्रीभि रक्षिता , पराक्रमरहिता शत्रवो न मारणीया । युद्धस्थले दर्शका रक्षितया ।
दिव्यास्त्रं दश्रुमारणमसमीहितम् । मायाविमि सहैव केवल कुटिल युद्ध समीचीनमिति
सम्मतम् । अतिकटु वदन्मपि दूतोऽक्रोधनीयोऽभवत् । युद्धाय धर्मा समयाश्च प्राक् प्रक-
ल्पिता । महामारतयुद्धे तु—

निवृत्ते विहिते युद्धे स्यात् प्रीतिर्न परस्परम् ।
यथापर यथायोग न च स्यात् कस्यचित् पुन ॥
यश्चा युद्धप्रवृत्ताना चाश्चैव प्रतियोधनम् ।
निष्क्रान्ता पृतनामप्याद्य हन्तव्या कदाचन ॥
रथो च रथिना योध्यो गजेन गजयुगलम् ।
अश्वेनाश्वी पदातिश्च पदातेनैव भारत ॥
यथायोग यथाकाम ययोत्साह यथाबलम् ।
समाभाष्य प्रहृतंभ्य न विश्वस्ते न विह्वले ॥
एकेन सह संयुक्तं प्रपन्नो विमुक्तस्तथा ।
शौणशस्त्रो दिवर्मा च न हन्तव्य कदाचन ॥ भीष्म० १.२७-३१

महामारते स्पष्ट प्रोक्तम्—यतो धर्मस्ततो जय ।^१ अपरं च—

न तपा बलवीर्याभ्यां जयन्ति विद्विगीयव ।

यथा सत्यानुशसिभ्यां धर्मैर्बोधमेव च ॥ भीष्म० २।१

विपक्षेऽपि स्थितेभ्यो गुरुभ्योऽनुमतिमाशीर्वाद च गृहीत्वा बीरा युद्ध समारभन्त ।

युद्धाचारानुसारमवधाना सस्यानल्पैव समभवत् । तथा हि—स्त्रिय , शरणागता ,
प्रमत्ता , सुप्ता , बालकाश्च न हन्तव्या । ये केचित् मुखे तूष्ण चारमिन्वा गच्छन्ति
ते न प्रहृतंभ्या । व्यसनप्रस्त सन्तानहीनो वा न वध्या । सप्ताहरहित सह युद्ध-
मकरणीयमासीत् ।

युद्धस्थले मरणासन्नस्य महावीरस्य समीपमन्ये पार्थिवो अपतिष्ठन्ति स्म । सहस्रज
कन्यास्तत्र गत्वा च दनपूर्णेर्काजर्माल्यैश्च सर्वशोऽवाकिरन् । सर्वे तस्याभिवादनं कृत्वा
तस्योपमोगाय सामग्रीमुपाजहन् ।

विजिता राजानो वर्षपर्यन्तं यदिन एव विनीता । पश्चात् ते विजेतु पुनवत् सम्मानिता ।
विजिता कन्या वर्षान्ते पितुर्गृहं गन्तुमनुमता । युद्धकाले द्रुपः सेनयोर्मध्ये यदि
कोऽपि सन्धिवामो द्राह्मण आगच्छन् तर्हि युद्ध स्थगितम् । अन्यथाव्यवहारिणो जातिबहि-
ष्कृता एव निर्ममादिता इति घोषितम् ।^२

१ भीष्मपर्वणि २।४।

२ शांतिपर्वणि ६७ अध्यायतः ।

विपक्षे स्थितानामादरणीयपुरुषाणां प्रणामं कर्तुं कुशलं प्रष्टुं च तेषां चरणस्य कर्ण-
स्य च समीपं बाधो निशिक्षो ।^१

महामारतपुगे युद्धविज्ञानं विवक्षितमासीत् । प्रयोजनानुसारं सेनानां बहुविधा व्यूहा
रचिता । युद्धादिना गैनिकानां जिज्ञा परोक्षा च सम्यक् प्रकारेण कृते । तेषां व्यापाम
परिग्रहापेक्षोऽभवत् । कुलोना यशस्विनो मनस्विनश्च मेनार्यं स्वोद्भूताः ।

महाभारतराले युद्धस्य लोदप्रियता संवर्धिता । धर्मयुद्धे क्षत्रियाणां प्राणत्याग प्रश-
स्ततमोऽभिज्ञानः ।^२ क्षत्रियविचारका युद्धे परमंहार समीक्ष्य विधानं चक्रुः—

उपायविज्ञयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम् ।

जपन्त्य एष विजयो यो युद्धेन विशाम्यते ॥ भीष्म० ३.८१

युद्धदृश्यं तु प्रायो द्वन्द्वमयमासीत् । तत्र रथिनां युद्धे रथाः परस्परतंघट्टेन चूर्णिताः,
हस्तिनः परस्परं दन्तेन विदारिता, वीराणां प्रहारेण हस्तिनो मारिता । गदाभुसलादि-
भिराहृता अस्त्रिणां छिन्नाः, हस्तिदन्ताम्बा विदारिता, हस्तिगर्भैर्मदित वा घरासायिनो
वीराः परस्परमाक्रोशन्ति स्म । हस्तिभिः रथाः अस्त्रादिव मर्दिताः । अस्त्राणां पादपातैर्व-
ह्वो घृणिता । वीरैर्यं सर्वं युद्धदृश्यमासीत् । ततश्च भीष्मपर्वणि शोकम्—

गजवाजिमनुष्याणां क्षोणिनान्त्रतरङ्गिणी ।

प्रापतंत नवी तत्र वेद्यशैबलशादृसा ॥ ८९.२५

युद्धस्थले ववविद्याम्युद्धमपि समारभत ।^३ स्वपक्षस्य विपक्षस्य त्वा वीरमधिष्ठित्य यत्स-
र्वमवद्यं शोकेन तदशोभनीयमासीत् । तत्र कदाचित् कचाकचि दन्तादन्ति नखानसि युद्ध-
स्थितिं समनवत् । मुष्टियुद्धं मल्लयुद्धं च वववित् सोरसाहं संघापिते ।

विजेतृणां स्वागतं सोरस्य सम्पादितम् । सर्वे स्वलंकृताः पुरवासिनः कुमारैर्मिर्ग-
णिकामिदं सह वार्चनंभसि तुमुलीकृते विजेतृणामभिनन्दनं कुर्वन्ति स्म । तदा राज-
मार्गेषु पताका सज्जिता, सर्वे देवा पूजिताश्च । नागरिका हस्ते मल्लद्वयाणि गृहीत्वा,
स्त्रियो बहुमूल्यवस्त्राणि परिधाय च मृतमागधादिभिः सह नगराद् बहिरेत्य मुगन्धिमिर-
लङ्कारमालादिभिद्वयं विजेतृन् प्रसाधितवन्तः ।^४

अयंशास्त्रानुसारं राज्यं परितः सर्वेषामन्येषां राजवानां शासका क्षत्रयं सन्ति ।
तेषां न्यवकरणं समीचीनं कल्पितम् । क्षत्रूणां क्षत्रवा मित्रवत् सम्भावितः । ईदृशमाकलनं
युद्धोत्पादकमासीत् । पार्श्ववर्तितो राजानः परस्परमयुष्मन्तेन चिन्तनीयमासीत् । इयं
युद्धपरम्परा सर्वेषां हानयेऽभवत् ।

१. विशाखदर्शणि ४८.६८ ।

२. उद्योग० १५६.७ क्षत्रियाणां व्याविवरणं अद्यामरणं वा निन्दितमेव । मो-गर्वणि १००.२६ ३१

३. कर्णपर्वणि ३०.३३, १५.५६

४. विशाखदर्शणि ३०.४७-५०, ६३.७-४

अर्थशास्त्रयुगे विविधानि यद्वोपकरणानि बभूवु । प्रथमं तावदस्त्रसंस्त्राणां वर्गीकरणं दर्शनीयम् ।

स्त्रियन्त्राणि—सर्वतोभद्र-आमदन्त्य बहुमुख-विश्वासघाती-सघाटी • शानक-पञ्चम्य-कार्पवाहूष्मं वाहवश्च ।

चल्यन्त्राणि—पाञ्चालिक-देवदण्ड-भूकरिका-भुसल यष्टि-हस्तिवारक-सालवृन्त-मुद्गर-गदा स्पृक्तला-कुद्दाल जतघ्नो-त्रिशूल-चक्रादीनि ।

हलमुखानि—तन्ति प्रास-कुन्त-हाटक-भिन्दिपात्र शूल तोमर-वराहकर्ण-कर्ण-शालिकादीनि ।

घनूपि—कार्मुक-कोदण्ड दृणादीनि ।

तद्ग्रा—निस्त्रिश-मण्डलाघासि-यष्टयः ।

धुरवस्त्राणि—परशु-मुठार-भट्टिश-खनित्र-कुद्दाल-चक्रकाण्डच्छेदनानि ।

आयुधानि—यन्त्रपापाण-गोधनपापाण-भुष्टिबाण-रोचनोदुपदादीनि ।

वर्माविरणैश्च शरीरस्य विविधाङ्गानि रक्षणीयानि आसन् ।

अर्थशास्त्रयुगात् युद्धप्रकरणे दुर्गविधानस्य महत्त्वमवर्धत । राज्यसीमान्ते राजधान्या-मदव्या मरुभूमौ, पर्वते, जलप्रदेशे च शत्रूणामाक्रमणस्य निवारणाय दुर्गरचना कृता । दुर्गे स्थित एव राजा शत्रोर्विनाशं कर्तुमचेष्टत ।

कौटिल्यानुसारं त्रिविधं युद्धमासीत्—प्रकाशं कूटं तूष्णीकं च । प्रकाशं युद्धं प्रकाशे एव निर्दिष्टे देशे काले च बभूव । कूटं युद्धं कपटमयमवत् । शत्रोः साधुव्यवहारेण शत्रोर्विनाशिता । तूष्णीकयुद्धे विपक्षी सेनापतिर्मन्त्रकृतेन स्वपक्षे शीतः । वचस्त्रिदशपुरुषाः शत्रोर्विनाशाय नियुज्यन्ते स्म । ते विषप्रयोगेण शत्रून् मारयन्ति स्म । दुर्गविजयाय कौटिल्य पञ्चोपायान् निर्दिशति । तेषां—उपजाप, अपसर्प, वामन, पर्युपासनमवमर्दश्च । उपजापेन विपक्षे परस्परवैरस्यमुत्पादितम् । अपसर्पेण गूढरुपा नियुक्ता । वामनेन विपक्षिण स्वपक्षे धृता । पर्युपासनं तु शत्रोः शरीरे परित आक्रमणम् । अवमर्दस्तु साक्षा-दाक्रमणमेव । अग्नियोगेन दुर्गं प्रदाहिता ।

कौटिल्या विजयिना राजा कर्तं यं निर्दिशति । तथा हि—

चरित्रमकृतं यम्यं कृतं चान्यं प्रवर्तयेत् ।

प्रवर्तयेत्त चापम्यं कृतं चान्द्रनिवर्तयेत् ॥

कौटिल्यानुसारं त्रिविधं ज्योतिर्विदा नामत्रिकशुभाशुभं नापेक्षन्तीयम् । स्वप्रदत्तं सफलतां नक्षत्रं, न तु ग्रहणसन्नादिकं ।

भारतीय-यज्ञस्योत्कर्षं ऐतिहासिकयुगे 'अलक्षेत्रस्य' आक्रमणावसरे प्रमाणितं । बहुशो यज्ञशालीना येना यज्ञ-त्रया रक्षितुं प्राणपणेनाचेष्टत । ईदृशीषु जातिषु प्रथम-

मरववा आमन् । ते सह युध्यमानोऽन्धेन्द्र दत्तविशतो धमूव । ते सर्वेऽयवा समरे मारिता । पञ्चनदप्रदेशस्य बन्दीभूता गैनिका अन्धेन्द्रस्य सेनायां सम्मिलिता न बभूवु । ते सर्वे गनन्ते पलायितुमचेष्टन्त । अपरयुविका एव ते मारिता । महाराजेन पोरवेणालक्षेन्द्रस्य महायुद्धमभवत् । स प्रायितोऽपि कदापि अलक्षेन्द्रस्यापिपत्य नैवष्टा, अपितु युद्धमेव दातुमियेष ।

मौर्यद्वारे राजकीययुद्धसमारम्भे नीमेनाया महत्सु सविशेषमभवत् । युद्धस्य^१ हस्तिनामुपयोग आनुनिर्दिष्टवत् कृत । चन्द्रगुप्तस्य मौर्यस्य सेनाया ९,००० हस्तिन समा-मुक्ता धमूव । मेनाया दासनाथं पट्ट समिनय आयोजिता आसन् । ता मेनाया विविधानानां सुख्यस्य चक्र । तदानीन्तनयनूपि पुष्पवत् प्रलम्भानि बभूवु । द्वन्द्वयुद्धं प्रायोऽमिता कृतम् ।

युद्धकालेऽपि प्रजा स्वकर्मणि दान्तमनसा व्यापृता बभूवु । कुरवा युद्धभूमे समीपमपि शातमनस कृपि पुर्यन्ति स्म । दान्त्रभूमे प्रदाहन वृक्षाणां छेदा वा निषिद्धमार्गत् ।^२

युद्धं प्रति विरागस्य भावना महाराजस्याशोकस्य मनसि समवर्धत । तेनोत्थितम्—तदस्ति अनुशोषनं देवानां प्रियस्य विजित्य कलिङ्गान् । अविजितं हि विजितं यत् तत्र वयो वा मरणं वा अपवाहो वा जनस्य । इच्छति हि देवानां प्रियं सर्वभूतानामदातिं सधमं समवर्धाय मार्दवम् । एष च मुख्यमतो विजयो देवानां प्रियस्य यो धर्मविजयः । गाढा सा भवति प्रीतिर्धर्मविजये । ये पुत्रा प्रपौत्रा मे सन्तु ते भवविजय मा विजैनस्य मय्येरन् । तमेव विजयं मय्यन्ता या धमविजयः । स ऐहलोकिपारलौकिकः । सर्वा च निरतिर्भवतु मा थमरतिः ।^३

परवर्तिद्वारे भारतीयमैत्र्यवस्थायामा धैर्यममत्रायत । सैनिकानां जीवनविन्यासो विलासपूर्णोऽभवत् । सेनाया सह राजदाराणां नाविकानां वैद्यानां मन्दिराष्टवाहकानां च निर्माणमभवत् । मार्गे स्थाने स्थाने सन्निवेशकाले पुण्यावचय-वनविहार जलक्रीडा-गोष्ठी मधुपान-प्रणयालापादयो निविष्टा ।^४ सेनाया परिमाणं बृहदासीत् । हर्षस्य सेनाया प्रारम्भकाले ५००० हस्तिन २०,००० अश्ववाराः, ५०,००० पदातयश्च बभूवु । पश्चादश्ववाराणां संख्या १००,००० हस्तिनां संख्या ६०,००० बभूवतु । रथमेतानां प्रचलनं गुप्तयुगादेव सुप्तप्रायमेव ।

युद्धानि त्रिविधानि बभूवु—भारतीयानां राज्ञा पारस्परिक युद्धम्, भारतीयानां राज्ञा वैदेशिक आक्रमणकारिभि सह युद्धम्, बृहत्तरभारते उपनिवेशस्थापनार्थं युद्धं च । प्रथमद्विविधं युद्धं भारतस्य प्रायशो जर्जरत्वमेव घटितम् । पारस्परिक युद्धं भारतस्य

विनाशायाभूत् । न कश्चित् शास्त्रेष्वपि पारस्परिकमुद्धाना निषेधो विद्यते । वैदेशिका-
क्रमणकारिणि सह योद्धुं मारुतीयाना संघा कश्चिदेव घटिता । कतिपयमारुतीयनृपा
वैदेशिके सह सन्धिं कृत्वा भारतस्य स्वातन्त्र्यविनाशाय उच्यता इति निर्पूर्णपक्ष-
इतिहासप्रमाणित एव ।

बह्वहानुसार कुटिलनीतिं प्रवर्तनेन शत्रुभूतं राजानं सचिवा विपत्तिग्रस्तं कुर्वन्ति
स्म । स्वनासिराजर्णदिक छित्वा सिकतासिन्धो सचिवो ललितादित्य समागत्य प्रोवाच-
मस्माकं राजा तु भवना सह मे सन्धि-प्रस्ताव श्रुत्वा मम दुर्मतिं कृतवानिति । ललिता
दित्यन्तमनुसरन् सेनया सह मरुभूमौ यदा निपतितस्तदा तेन सचिवेन स्वीयं दुष्पेष्टि-
तमुदाटितम् ।^१ आश्चर्यजनानुसार ग्रामोणा ब्राह्मणा, कृपकाश्च युमुत्सवो बभूवु ।^२ युद्ध-
काले ग्रामाणा दुर्दशा बभूव—

भारोद्विषोदितग्राम्याक्रन्दः सान्तिचरुपमाम् । राजन० ८ २५१३

दशमशताब्दे क्रन्दर्वेणीपथतललिता बाणा प्रयुक्ता ।^३ सेना तु महती बभूव ।
ललितादि य ए मनाया केवल कर्णोरया सरादं लक्षमासीत् ।^४

न्यायव्यवस्था

वैदिकयारणानुसारं दण्डव्यवस्थाया, प्रथमाधिष्ठाता वरुणो वर्तते । वरुणस्य चरा
विश्वमविक्र पयलोचयन्त पायकारिणः दण्डाधानाय चिन्वन्ति । इत्य वरुणो मानवाना
सदस्यो परीक्षक पाविन दण्डयति । वरुणोऽनवधानेन पापं कुर्वतो जनान् क्षमते ।

उपर्युक्तविरण्येन वैदिकाना राजा न्यायव्यवस्था परिचोपने । राजानो घटनसमा
दण्डविधानं कुर्वन्ति स्म । वैदिकयुगे समाधि न्यायकर्मणि ग्यापृता बभूव । ग्रामेष्ट
ग्राम्यवादिनो ग्याय कृतवन्त । प्रश्नविवाका न्याय कर्तुमधिकृता ।

न्याय-व्यवस्थाया वैदिकप्रक्रिया सरला बभूव । साक्षिणा महत्त्वमल्पमेवासीत् ।
क्षपयमात्रेण निर्दोषत्व प्रमापितमासीत् । कश्चिदाशुदण्डविधानमपि प्रचलितमासीत् ।
तथा हि—चौरा अधमर्णाश्च निमडिता एव आविता । चोरोभिमुक्तास्तत्तलोहखण्डं
गृहीत्वा यदि न दग्धास्तर्हि ते निर्दोषा इति सम्मतम् ।

वैदिकयुगे दण्डविधानं कठोरमभवत् । तथा हि प्रजाना मेपाणा हन्ता न्यायाश्च

१ राज० ४.२७७-२९३ ।

२ राज० ८ २५१८ ।

३ राज० ७ ९८३-९८४ । से बाणा स्वीयेनाग्निना प्रज्वलित-त ।

४. राज० ४ ४०७ ।

विनासीकृत । गता विद्रोहिण पुगहिता मृपुदग्दमागितो बभूवु । शीगम्पु प्राग-
विपुना कृता । तेषां च वचिन् 'अपगता मया हृत' इति वदन्नात्रेण पादस्य
मुष्माज्जैन भरतीति मुष्मत्तम् ।^१

मन्त्रमाग्नानुसारं श्राद्धाणां प्रजानामाचार्यद्वयं व्यवस्थापयन् । आचार्यद्वये-
ष्वनुना जना राजा दग्दनीया आसन् । मृपुदग्द विग्ल आसन् । अनुविषा दग्दा
व्याशा — ऋजेन (शग्राय कष्टकरम्) कर्त्तुं विग्लकरणं यत्नः । पुगहिताग्न्या
गता यदि पारा वचयेन्—तां पाप पुन कश्चिद्यामीति तदा न मुक्ताः सन् । वानप्रस्था
श्राद्धाणां वाज पितो राजदग्दमागिता बभूवु । स्ववत्प्रवृत्तं च राजा दग्दनीया
इति विधानमासीत् । न्यायद्वयौ सर्वे समानमाना बभूवु । न्यायद्वयस्यापि तदा-
नीन् स्वस्वमदातिविशेषोक्तं परिधीयते—

कार्येष्वपि कृता सम्यक्कृत्तवन्तो वा भूपानुया ।
आपान पुन कृत्वा धातपय मृत्पापिवा ॥
तन माश्रीवत् साधु द्वेषयादृष्टेन जयेन् ।
अमाश्रितमनाय वा परीक्ष्य तद्विशेषतः ॥
अन्यापानुस्य च दग्द पार्येण भार्येण ।
विषोक्तयेदनेन ऋद्धानपतानय अन्धर्न ॥
वामकायेन दग्दे तु य कृषाद्विचक्षण ।
न दृष्टाकौन्तिमयुक्ता मृनी तरवमृच्छति ॥
न परम्य प्रवादन पर्यया दग्दमर्षयन ।
आगमानुगम कृत्वा कर्त्तव्यामाश्रयोऽ वा ॥

शान्ति० ८१ अध्यायन

न्यायविद्वान् श्राद्धाणां नियुक्ता आसन् । न्यायाग्न्यर्वागिता न यत्रवगतायै धामि-
कानुगायन प्रत्यावित्तम् । तथा हि—

पृथ्वा त्रिमाश्री य साध्य जानानोऽन्यन्यथा वरेन् ।
स पुर्वानामन सप्त कृते हृत्वात्तयावगन् ॥
यद्व च कार्यायन्तत्त्वता जानानोऽपि न भाषते ।
सोऽपि तेनेव पार्येण त्रिप्यने नात्र भक्षय ॥ आदि० ७ ३-८

न्यायकर्मणि नियन्त्रिता स्पृष्टनीयामीन् न्यायानिहार नियुक्ता जना प्रतिदिन यथा-
कारं यमाग्नमभिष्टाय निर्णयं कृत्वातिरिति विधानमासीत् । अत्रापि राजाना नृपवद्दग्द-
नीया इति मुष्मत्तम् ।^२

^१ अनपुत्राणां ३ ५३ ३० ।

^२ रामायण उत्तरकाण्डे ५३ सर्गे ।

बौद्धसाहित्यानुसार तदानोन्तन-धायकम् सरल सहज च प्रतिमानि । वादो प्रतिवादो च राज्ञ समर्थ वादे प्रतिवाद च क्रमशः प्रस्तावयन्ति स्म । राजा स्वयमपि स्वसन्देहनिवारणाय तौ प्रश्नानपृच्छन् । मिथ्यावादी तु त्रविदन्धोऽकृत । तस्य जिह्वा वा छिन्ना । जनपदेषु ग्राममुख्य साधारण-याय कृतवान् । न्यायाधिकारेणाधर्मं कुर्वतो जनान् राजा दण्डयति स्म ।^१ राज्ञ पुरोहिता सेनापतयश्च त्रविदित् न्यायाधिकारे नियुक्ता बभूवु । त्रिदिना जोदन बढोरमभूत् । तेषा शारीरिक्दण्डाय कण्टकजटित प्रतोद प्रयुक्त ।

मौर्ययुगस्य न्यायम्यवस्थाया कठोरत्वे विदितचरमेव । मिथ्यावादिना साक्षिणाम-ज्ञानि छेदितानि । सन्दिग्धस्थले जलपरोक्षया सरयासस्य विविक्तम् । प्रायोऽपराधिन स्वापराध स्वीकुर्वन्ति स्म । राजापि न्यायकम् समाहितवान् ।

महाराजाऽणोको न्यायाधोद्यान् समादिशत्—सर्वे मनुष्या प्रजा मम । पश्यत हि यूपमिदं सुनिहिता अपि नोतिरियम् । एक पुरुषोऽप्यस्ति यो बन्धनं वा परिस्नेहं वा प्राप्नोति, तद्भवति अकस्मात् तेन बन्धनान्तिकम् । अन्यच्च, बहुजनो दधीयो दुःखीयति । तत एष्टव्यं युष्मानि किमिति मध्य प्रतिपादयेम इति । एभिस्तु जार्तनं सम्प्रतिपद्यते ईर्ष्याश्रमेण नैष्ठुर्येण स्वरयानावुत्थालस्येन सगृह्या । एव कुर्वन्त स्त, उदगच्छत । सध-रित्तम्य, ब्राजतम्यं, एतम्य वा । एवमेव यत् पश्यस्य यूय तेन वक्ष्यम्य—“आशा न पश्यस्य एव च एव च देवानां प्रियस्मानुतिष्ठि ।” एतस्मै अर्पयि इय लिपिलिखिता इह येन नगरव्यवहारका शाश्वत समर्थं मुञ्चैरन् ।^२

ईसवोशतकस्य प्रारम्भिकयुगे प्रतिभूप्रदानेन कस्यचिद्वन्दिनो विमोक्षण स्वल्पकालिकमभवत् ।^३ पुन वन्दिनि प्रत्यावर्तिते स प्रतिभू स्वतन्त्रोऽभवत् ।

राजकीयोत्सवकाले वन्दिना बन्धनविमुक्तिरायोजिता ।

गुप्तसम्राज्ञां शासने दण्डम्यवस्था प्रायः मृदुर्बभूव । मृत्युदण्डो विरलीऽभवत् । अङ्ग-च्छेदनमेव महत्तमो दण्डो बभूव । दाण्डिका, बीरोद्धरणिका, दण्डपाशिकाश्च राजदण्ड प्रावर्तयन् । स्वयं राजापि धर्मासनाधिकरणेऽपिष्ठितं सन् न्यायमकरोत् ।

झैतसांगामुसारमभिपुक्तानामपराधनिर्णयार्थं त्रविदं बहुविधा दिग्गपरीता कृता । तथा हि—जलपरीक्षा, अग्निपरीक्षा, तुलापरीक्षा, विपरीक्षा च ।

सूत्रस्मृतिग्रन्थेषु प्रतिपादितो न्यायविधि भारत्ये शाश्वत प्रावर्तत । तेषु मनुस्मृति सर्व-व्यापिनी बभूव । मनुस्मृतौ वैज्ञानिकविधिना विवादविषयां पर्यालोचिता । तथा हि—

१. गाम्भीर्यचन्द्रिकाके २५७ ।

२. बौद्धसाहित्ये १५७ ।

३. सौन्दरानन्दे ११ ६० । स्वन्दपुराणानुसारं वसन्तिश्रीया दिवसे वन्दिनो मयिनोनिष्ठिपुमुमुक्ताः । पञ्चवत्सरे ११ ६० ।

विवादाभ्याददृष्टादत्र विना — ऋणादानम्, निक्षेप, अस्वामिनिश्चय, सम्भूयसमुत्पानम्, दत्तस्वानपवर्गम्, येशनादानम्, सविद्व्यतिष्ठम्, द्रव्यविश्रयानुशय, स्वाभिरालविवाद, मोमाविवाद, वागभारण्यम्, दण्डपारण्यम्, स्तेयम्, साहसम्, स्त्रीसंग्रहणम्, स्त्रीपुधर्म, विनाय, द्यूतममाह्वय च । एतेभ्यो व्यनिरिक्ता विषया प्रकाशकोटौ गणिता ।

मूचना स्तोत्रादवापराधिना विवरण सम्प्रचारयितुं प्रयुक्ता । मनुप्रणीतो न्याय-
मार्गे निपुण एव । तथा हि

व्यवहारान्विदुस्तु ब्राह्मणं सह पाण्डित्य ।
सन्त्रक्षेर्मेन्निभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् ॥
तत्रासीन स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेष्टाभरण पश्येत्कार्याणि कार्षिणाम् ॥
यस्मिन्देहे निशीदन्ति विप्रा चैवविदम्य ।
राजदद्याधिकृतो विद्वान् यद्वाप्यस्ता सभा विदुः ॥
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्य यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥
पादोऽधर्मस्य वर्तार पाद साक्षिणमृच्छति ।
पाद सभासद सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥
धर्मासनमपिष्टाय सवीताङ्ग समाहित ।
प्रणम्य लोचपातेभ्यः शिर्यदशनमारभेत ॥
बाह्यविभावयेद्विहङ्गं भविमन्तगतं नृणाम् ।
स्वरवर्णेङ्गिताकारं दक्षक्षया चेष्टितेन च ॥
जातिजानपदान्धर्माऽध्वेणीधर्माश्च धर्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥
सत्यमर्थं च सत्ययेदात्मानमय साक्षिण ।
देश रूप च काल च व्यवहारविधौ स्थित ॥
गृहिण पुत्रिणो मौला क्षत्रविदशूद्रधोनय ।
अभ्युक्ता साक्ष्यमहन्ति न ये केचित्तदनापदि ॥
नार्यसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न धरिण ।
न दृष्टदोषा कर्तव्या न व्याप्यार्ता न दूषिना ॥
स्त्रीणां साक्ष्य स्त्रिय कुपुर्द्विजाना सदृशा द्विजा ।
शूद्राश्च सन्त शूद्राणामन्यानामन्ययोनय ॥
बहुत्व परिगृहणीयात् साक्षिद्वये नराधिप ।
समेषु तु पुणोदृष्टान्पुण्ड्रं ध्वं द्विजोत्तमान् ॥
सत्य साक्ष्ये ब्रह्मसाक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलम् ।

इह धानुत्तमा कीर्ति धामेया महपूजिता ॥
 जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्य भद्र त्वया कृतम् ।
 तत्ते सर्वं शुनो यच्छेद्यदि यूयास्त्वमन्यया ॥
 यमिद्वो न बह्वग्निरापो नोन्मज्जयन्ति य ।
 न चातिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेय शपये शुचि ॥
 कोटसाक्ष्यं तु कृषोणास्त्रीन् वर्णान्धामिको नृप ।
 प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥
 दण्डदण्डं प्रथमं कुर्यात् द्विदण्डं तदनन्तरम् ।
 तृतीयं यमदण्डं तु चतुर्दण्डमतः परम् ॥ अष्टमाध्यायत

दण्डस्याभिनव विधयः प्रायः सर्वे प्रकल्पिताः । तथा हि—कश्मीराणां राजा
 उच्चलस्तु भ्रष्टाचारान् कायस्थानघोविधिभिः सोपहासं दण्डितवान्—

स कार्यवेदं हास्याय सभायं चारणोचितम् ।
 अकारयद् भूतमिदं पावनं डोम्बपोषवत् ॥ राजत० ८९४
 स प्रागुद्योदितमधुरस्योपेणोत्फलं पुनः ।
 दूतहस्तं सजाम्बुकेषामासीन्न हास्यकृत् ॥ ८९५
 स शीर्षदर्शनं साम्प्रदाय्येऽपि दातुं नितम् ।
 प्रियदेशं क्व चिदाने नृत्तवाद्यमकारयत् ॥ ८९६
 बध्वाय शकटे नमः क्षुरन्तूनायैवस्तकम् ।
 अकारयत् सदान्धस्तर्क्षीनपिच्छद्विद्धितम् ॥ ८९७

राजकीय आयः

राजकीय आयः प्रथमं कृषिपशुशतनादिभिः समभवत् । अर्थसास्त्रानुसारं बहवोऽ-
 ध्मशाः कृषिकर्मणे, पशुसंवर्धनाय च नियुक्ता आसन् ।

श्रुत्वेदानीं राजा प्रजाम्यो वलियमग्रहीत् । अल्पप्रहणप्रथा परवर्तियुगेऽपि प्रायः
 सदैव प्रचलिताऽभवत् । समृद्धिशालिभ्यो राजा विशेषतः प्राप्तवान् । भागधूमिति-
 राजगुरुषु प्रजानामुत्पादितवस्तुभ्यो राजभागमगृह्णात् । प्रजानामस्वेषु गोषु च राजभागः
 समवत्तत । सप्रहाना राजकीयायस्य मग्नहाय नियुक्तः । शत्रुविजया महाधनप्राप्तिद्वारम-
 भवत् ।

महाभारतयुगे गणना राजकीयायस्य गणनामभूत् । पुत्रोपजीविनस्तथा प्रजाम्य
 पुत्रमगृह्णात् । आकरलक्षणं कृतसिद्धिं आयमाग्रेभ्यः समागतस्यायस्य शोधनमप्यस्यै-

कृतम् । निम्निभ्यो व्यापारिभ्यश्च पर्याप्त धनं कररूपेण प्राप्तम् । महाभारते करनिर्धारण-
मिदानीं प्रकल्पिता —

शवेदघ तु तथा राजा प्रणेया सततं करा ।
नोच्छिन्तावात्मनो मूल परेषां चापि तृणवा ॥
ईराद्वाराणि सत्पथ राजा सप्रोतदर्शनं ।
प्रद्विषन्ति परित्यागं राजानमतिशयिनम् ॥ शान्ति० ८६.१८-१९

आयद्वाराणि तु—

यलिपट्टेन शुक्लेन दण्डेनापापराधिनाम् ।
दासप्रानोतेन लिप्तेषा धेतनेन धनागमम् ॥ शान्ति० ७७ १०

राजकीयकोशे रत्नादिन स्तर्जनमुद्राश्च संगृहीतानि । कोष्ठागारेऽग्नवस्त्रकाष्ठादीनि
संगृहीतानि ।

दिग्विजयेन राजसूययज्ञोपहारैश्च राजकीयस्य वृद्धिं सज्जाता । युद्धार्थं यज्ञार्थं वा
राजा स्वप्रजाम्यो यथेच्छ धनं वसतादपि अगृह्णात् ।

मीर्ययुगे राजकीयायो ग्रामेभ्यो भागग्रहणेन, बलिघट्टग्रहेणाभवत् । भूमेरुत्पादनस्य
पञ्चादशे भागोऽभवत् । नागरिकेभ्यो जन्ममरणकालिक करेण राजकीय आयो बभूव ।
आपणेभ्यो विक्रयशुल्क संगृहीत । प्रजाम्य उपहाररूपा पशुशणिन शीतुकागाराय प्राप्ता ।

युतयुगे प्रमातार क्षेत्राणां माप कुर्वन्ति स्म, न्यायकरणिकाश्च भूमिकरविवादानां
निर्णय कृतवन्तः । ध्रुवाधिकरणो भूमिकरविभागस्याध्यक्षाऽभवत् । अक्षपटलिका महाक्ष-
पटलिका, करणिकाश्च भूमिसम्बन्धिलेगानां निर्माण सङ्ग्रह च कुर्वन्ति स्म । शौल्कि-
शुल्कस्य, गौत्मिका वनीतपत्तेरायत्याध्यक्षा बभूवुः । भाण्डागाराधिकृतो राजकीयायस्य
सर्वोच्चपदाधिकारी बभूव । दण्डरूपेण सामन्तानामुपहारेण च बहुलो राजकीयाय सम-
भवत् । बाकाटकनृपाणामाय क्षात्रलात, चर्मण, दग्धकाष्ठानि, आकरात्, मघात्, गूढनिधे,
निक्षेपान्, दुग्धात्, पुष्पात्, पशोश्च बभूव ।

भूमेर्योग्यतामनुमाय भूमिकरस्य मात्रा क्वचिन्निर्णीता । तथा हि बोलवशी नृप कुलो-
त्तुङ्ग उत्तमभूमिमधिकृतस्योत्पत्ते तृतीयांशं मध्यमभूमिमधिकृत्य च पञ्चमांशं कर गृहीत-
वान् । कतिपये राजानस्तीर्थयात्रिभ्यः कर गृहीतवन्तः । द्वादशशताब्दे सिद्धराजोऽल्लि-
वाहस्य राजा सामनायस्य तीर्थयात्रिभ्यः कर गृहीतवान् । कतिपये राजानो विवाहोपनय-
नादीनि करसाधनानि कृत्वा समृद्धिशालिनो भवितुमकामयन्तः । निगूढ स्वामिरहित च
धनं प्रायः सर्वत्र राज्ञ एवामभवत् ।

सूतस्मृत्यनुसारं भूमिकरं भूम्युत्पत्ते १ १, १ १/२ वा, पशुरर पशुधनस्य १/१० बभूव ।
वृक्षमायमधृष्टशुभान्विरसोपधिपुष्पमूल्फलपत्रधाकगोचरचर्मवशादिभ्यः पञ्चादशे राजकर-
रूपेण गृहीतः । विजयेवस्तूना मृत्यस्य १/१० भागो राजकीयशुल्करूपेण गृहीतः ।

अथशास्त्रानुसारं सन्निधाता कोशगृहस्य, पण्यगृहस्य, कोष्ठागारस्य, कुम्भगृहस्य च निर्माणं कारितवान् । ॥ रत्नादीनां परोक्षेण कारयित्वा तेषां सङ्ग्रहमकरोत् । समाहर्ता दुर्ग-राष्ट्रावर-सन्तु चैव व्यापार-मार्गादिभ्यः प्राप्तमायं संगृहीतवान् । राज्ये सर्वथ राज-कोषायस्य सम्राट्कां निरुत्ता । यदि नृपा दोषेण क्वचिद्राजकीयस्यायस्य हानिर्जाता तर्हि ते शीघ्रं दण्डार्हा स्फु । आयवधका कर्मचारिणः पुरस्चरणोपा स्फु । अर्थशास्त्रानु-सारं प्रजानामभ्युदयेनैव राजकोषायस्य सर्वर्थनं साधु ।^१

कतिपयनूपाणामायं कुतिसतोपायैरभवन् । कश्मोराणां राजा हर्षो मन्दिर-रुप्यनैस्तेषां मूर्तीनां धाता विव्रयेण चायं कृतः । सर्वाणि मन्दिराणि सर्वाभूर्तयश्चैतदर्थं तेषां विव्र-स्थानि । अन्येऽपि बहवो राजानः स्वयंस्य बुद्धस्य च ताम्रादिनिर्मितमूर्तीनां भञ्जनं कृत्वा विव्रयेणायं कृतवन्तः ।^२

राजकीयो व्ययः

राजकीयो व्ययः प्रायः सर्वत्र प्रधानरूपेण राजपदप्रतिष्ठार्थं बभूव । सैन्यरक्षणार्थं युद्धार्थं शासनकार्यार्थं च शास्त्ररूपेण राजकोषायस्याधिवारो विनियोजितः । राजमन्त्र-सरदार्यं महदयमितं राजभिः ।

राजकोशस्य पर्याप्तं धनं राजकुटुम्बस्य कृते वैदिकयुगे विसृष्टमासीत् । तदा व्यापार-घोषाभ्यो गुप्तचरैश्च व्ययः कृतः । राजानश्चैविव्यो धनं हस्तवन्तः । राजायां सरक्षणार्थं पोषणार्थं च राजधामपयोजितम् । राज्यस्य समृद्धयर्थं राजकीयपञ्चविधानेषु गृहधनं व्ययितम् ।

वैदिकयुगात् पश्चात् राजाश्रितानां जनानां स्पष्टोत्पत्तेः प्राचीनसाहित्ये वर्तते । तथा हि—विद्वान्, 'सूत्रय', मुनयः, साधवः, दीनाः, अनाथाः, भिक्षुकाश्च राजभिः परिपालनीयेति समाप्तातम् । महाभारतानुसारं व्ययः आयस्यापि अधिको न भवेत् । राजा कृपदम्यं त्यज्यमानः । मेनार्थं वेश्मभ्यस्तत्राभीदधिक एव ।^३ महाभारतानुसारमादर्श-धानमपालयितुमाभीत्—

हरेत् तद् द्विविणं राजन् धार्मिकं पृथिवीपति ।

तत्तं प्रीणयते श्लोकं न श्लोकं तद्विषयं नृप ॥

१ प्रथममृद्धिधरिषानुग्रहोऽनियतो युक्तधनितेभ्यः मत्स्यमन्त्र-पण्यशास्त्र-मुद्रासंग्रहमोक्षः परिहारशो-
दिरप्यपादनं मतिः कर्तव्या । अर्थशास्त्रे २८ ।

२ राजतः ७ १०९०— ०६५, ७ ६६६ ।

३ ग २ मे १० ४३, महं भाषने स्मार्तार्थे ५ ४८ २०७, विराटपर्वणि ३५ १७ क्षातिपर्वणि ४०, १२-२, नो ०

असाधुभ्योऽर्जुनावाय साधुभ्यो य प्रयच्छति ।

आत्मानं सत्रम कृत्वा कृत्स्नपरमविदेव सः ॥ शान्ति० १३४ ६-७

मगनाऽप्युने राज्ञो राज्याणां प्रशान्ता त्रिपशान्ता च व्यवस्था कृता । प्रशान्ता
स्याम्यगवर्धनाय राजानं योषणां संग्रहं कारयन्ति स्म, कुशत्रैवान् निपाजयन्ति स्म
च । प्रशान्ता मनोरञ्जनार्थं नटनर्तनमन्त्रादयो नियुक्ता । व्यापारस्य मन्त्रनाय योजनानि
प्रशस्तिं राज्ञोऽज्ञातार्थास्तं धनं व्ययितुम् । महाभारतानुसारं राज्ञो मृतानां जनानां
स्त्रियो राजवृत्तिभिः पालिता आसन् । पशुमुक्ताश्च-वन्पुद्गीनाऽऽहीनप्रश्रितानां राजा
तेषां पिबन्सायन्मकरोन् ।^१

अर्जुनाभ्यानुसारं राज्ञार्यस्य वैविध्यं प्रागेव प्रदर्शितम् । सर्वेषां महत्त्वपूर्णविभागाना-
मव्यवस्थानेना यद्वह, कर्मचारिणश्च राज्ञोऽज्ञानं सेवने प्राप्नुवन्ति स्म । रिकनस्थानेषु
जनोपनिर्देशनाय राजा पर्वतं व्ययमकरोन् । महाराजाणां च राजकीयस्यैव शिष्टाश्रम-
णानां पोषणं श्रेष्ठानां सेवने महाप्रधाना निर्माणं नगररक्षणमोपचारमाणा गच्छात्तं
ममृत्तिगवर्धनञ्च व्ययसीयन्ते स्म । परवर्तिषुग्रेष्वि बहवो राजानस्तदुपेयुषत्रमेपु धनव्यय
चरु । राष्ट्रियविभागाय राजभिः वर्मान्तिका नियुक्ता । ते रचनात्मकनिर्माणमकरोन्-
योजने राष्ट्रं धन-साधन-सम्पत्तिं कृतवन्त । ग्रीष्मादन्तः पूर्वं प्रथमशतके महाराजस्य
पारिवर्त्यस्य राजकीयव्ययस्य वृत्तं निरादरे उल्लेखम् । तद्यथा—राजधान्यां मनोहरणं
पुष्टं प्रजातीनिर्माणं प्रसारजनार्थं समाजनृपयुक्तीनादीनामोजनं साधुसत्तामाश्रयणं
गुणं नमणि दानं देशात्मनिर्माणं च

गुप्तजीयमाना मन्त्राः च न ब्राह्मणानां त्रिणाथिनां धार्मिकनरयानां पोषणार्थं सत्रदानादीनां
प्रवर्तनार्थं तद्भागमिन्द्रमूर्तिना निर्माणार्थं च विनियोजितम् । बहवः कृत्वा राजा क्वचिन्न
राजकीयायस्य प्राप्य स्वप्रतिमायां चरमविकाशं कृतवन्त । हर्षवर्धनस्य राजकीयव्ययस्य
चत्वारो विभागा आसन् । प्रथमभागेन राजकीयपूजोपासनादयो राष्ट्रस्य गवधनार्थं यमुन् ,
द्वितीयेन राजकर्मचारिणां सेवने प्रदत्तम्, तृतीयेन विद्वद्भ्यो पुरस्काराः प्रदत्ता, चतुर्थेन च
धार्मिकमन्त्रदायेन दानं दत्तम् । अपरं च वैविध्यपूर्णमासीन् राष्ट्रानुदयायोजनम् । तदा
हि—राजकोशं महाप्रवेपु लोपघातयानां व्ययस्या, यात्रिभ्यः दीनहीनभ्यश्च भोजनवहना
दिदानम्, विद्वत्परिषद्भ्यः विज्ञप्तिभ्यः पण्डितेभ्यः पुरस्कारप्रदानम् पण्डितेभ्यः प्रमाणमन्त्रोप-
गम्यप्रदानं च व्ययस्यापिज्ञानि । निशाग्रमागव हर्षेण भूयिष्ठो व्ययं कृतः ।

अन्त्येष्टिष्वि बहूनां राजा दानमर्पेष्टादूर्ध्वं महाव्ययपरं यमुन् । कश्चिदराजानां पुत्रेभ्यः
दृष्ट्वा योगानां प्रतिदिनं भोजनस्य सततव्ययस्यामन्त् । कश्चिदराजा राजमहिष्या
याकुण्ठिभ्यां मन्त्रेषु याचक-हृणयुगमस्ययानामनायना भोजनं प्राप्यते स्म ।^२ तत्रत्यराजा

अपसिंह प्रजाना परिपालनार्थं तासां विनूम्योऽपि अधिक आसीत् ।^१

वैदेशिका नीतिः

अस्मिन्प्रकरणे भारतस्य विविधभागानां राज्ञां परस्पर सम्बन्धस्तेषां च भारताद्बहिः राज्ञि सह सम्बन्धश्च निरूपणो यो । प्रथमं तवद् व्यापारमधिकृत्य प्राचीनकालतो राज्ञां वैदेशिकनीतिर्व्यवस्थापिता । सर्वे राजान स्वदेशाद्भूतानां निष्पाताय परदेशेभ्यो वस्तूनामा-
याताय च सुव्यवस्थां चक्रुः । तत्तत् सर्वं सिन्धुसम्यतायुगात् समारम्भमिति प्रतीयते ।

वैदिकयुगाद् दिग्विजयद्वारा भारतस्य सर्वेषां राज्यानामेकमूत्रे प्रयत्नं यथाकालं बभूव ।

वैदेशिकनीतौ चरदूतप्रणिधानां च महत्त्वमासीत् । दूतद्वारा परराष्ट्रेषु सन्देशाः प्रेषिताः, तेभ्य उत्तरं प्रत्युत्तरं च प्राप्तम् । चराः प्रणिधयश्च भूमिकूपेण परराष्टस्य वृत्तान्तान् प्राप्य स्वामिनेभ्यः सूचयन् । युद्धकाले तेषां कार्याणि महत्त्वपूर्णानि बभूवुः । परराष्ट्राणां दुर्बलीकरणमपि तेषां भूमिचरणां कार्यमासीत् ।

वैदेशिकनीतिपथेन भारतीयैः राजान स्वदेशस्य स्वतन्त्रतामलुङ्ग्या कर्तुं यथाकालं समुद्यता बभूवुः । तथा हि पश्चिमोत्तरप्रदेशस्य राजा शशिगुप्तो वैदिष्यप्रदेशस्य पारसी-
यस्य राज्ञोऽललेन्द्रविरोधे सहायीभूतः ।^२

ऐतिहासिकयुगे मौर्यस्य चन्द्रगुप्तस्य घोषराजेन सिन्धुकुप्तेन सह सन्धिः सुविदित एव । सिन्धुकुप्ते स्वकया राज्यभागं च चन्द्रगुप्ताय प्रदाय सन्धिं दृढीकृतवान् ।^३
चन्द्रगुप्तोऽपि ५०० हस्तिनं सिन्धुकुप्ताय प्रदत्तवान् । विदेशिनां सौख्यं विधातुं सुव्यवस्थां कृत्वा मौर्यराजैः । सिन्धुकुप्तस्य प्रतिनिधिदूतो मेगस्थनीजश्चन्द्रगुप्तस्य भाग्यं प्रतिष्ठितः । सीरियाप्रदेशस्य राजा डीमाकस इति क्वातः प्रतिनिधिदूतं बिन्दुसारसभां समलमकरोत् । बिन्दुसारस्य घोषदार्शनिकेषु महती रुचिरासीत् । इदमेवोद्दिश्य एम्बोलस इति क्वातो दासनिशस्तस्य सभासद् बभूव ।

अन्येऽपि परराष्ट्रे सह मैत्रीभावस्य प्रवर्तनार्थं सविरोधं प्रायतत । भारतस्य चोल-
पाण्ड्याप्रवर्गोऽपि प्रदेशानां राज्ञि सह भारताद् बहिः सीरियाप्रदेशस्यान्तिओकसेन, मिस-

१ राज्ञो ८ २४०५-२४०७ । महाराज उच्चरन्तु रोगिभ्यो निदानं कृतिद्वयेभ्यो जीविकां च शक्यते । राज्ञो ३ ७९ । अन्तिवर्गो तु महाराजालोऽभ्यर्त्त । ५ १९ १८ ।

२ Cambridge History of India Vol I p 350

३ पारसियुगे अन्तिओको महाराजः क्वातः नोलपुरस्य राज्ञन्तर्गतं परिषीयं राज्ञि दृढीकृत्यैव कार्निराराज्यं कृतवान् । च नोलपुरस्यो ।

टिप्पणाः भुवनन्यायस्य रिपो दृष्टव्यं मवाभ्यर्त्त ॥ राज्यो ५ ५८२ ।

रम्य टाटेमोडिनायेन, अरुं कदमहादीपस्य काईरोनस्य मगदेन, मेसीहोनिदाप्रदेशस्य अन्ति-
गोनसेन, इतिरप्रदेशस्याउम्रेनेन सह मेसीनूतुसुद्धाना. सम्प्रतिष्ठापिता. । अशोकः
सर्वेभ्यो राज्ञस्य शान्तिमयरागतिपथस्य सुन्दरं प्रेषितवान् । तेषां राज्येषु अशोकमहा-
स्येनान्मुदपायोन्नतानि परिणतकलानि संजातानि । तय धर्मविरयो दिग्विजयस्य स्थाने-
शोकेन स्वीकृतः ।

परवर्तिपुगेनेन बहवो राजानोऽशोकस्यमानुसरान् कृतवन्तः । शोकराजाना इता
मारुते समागता । रोमकरात्रेन्यदचीनकरात्रेन्यदथ भारतोण राजानो बहुमून्यमूनहारं
प्रेषितवन्तः ।

बैबाहिकसम्बन्धेन राजा परस्परसम्प्रतिष्ठापानस्य नीति प्रचलितासीत् । गुप्तराजाना
शान्तिनिष्ठविराजवंसेन सह बैबाहिकसम्बन्धेन संवर्धिता । समुद्रगुप्तः शककुसनादिभ्यो
राजस्य. कन्योनायनं प्राप्तवान् । गुप्ताणा महामान्विविग्रहिकः सचिवः परराष्ट्राणा गति-
विधिं सुन्तोन्नाय बभूव । राजद्रुताणा परम्परं पूर्वं सन्तता बभूव ।

श्रीष्टम्भस्य पञ्चाङ्ग सप्तमे शतके हर्षवर्जनस्य चीनदेशराजं सह दौग्यसम्बन्ध
यानीत् । तस्मिन्नुक्त चातुर्वर्षिकस्य पुरुषेजिनो राजसमाया पारसीकराजद्रुता. समागता ।

श्रीष्टम्भ पञ्चाङ्ग द्वितीयशतकादारभ्य भारतीयविजेतृणा प्रवृत्ति बृहत्तरभारतानि-
मुषी बभूव । ततः प्रभृति जायन्मशक्तं मन्थकम्बोडिण-अश्वम-मुमाना-जावा-बालि-
बोनियोप्रदेशेषु भारतीयानां राज्यानि प्रतिष्ठापितानि । इण्डोचाइनाप्रदेशे चम्पा-कम्बुजोप-
निवेशी स्थापितौ । श्रीष्टम्भः पञ्चदशशतकपर्यन्तं बृहत्तरभारते भारतीयानां प्रभावोऽवि-
द्यत । एतेषु देशेषु श्रीष्टम्भाना श्रीविजयाना च राज्यं समग्रम् ।

भारतस्य कतिपयराजाना भारताद् बहिः एशियामहादीपस्य पश्चिमे मार्गे विजयं
चक्रुः । तदया गजसिंहो विजयमावृत्यं सम्प्रधारयन्नेव गजनी इति स्थाता पुरीं संस्था-
पयामास ।

गणतन्त्राणि राज्यानि

गणतन्त्रराज्यानां शासनं प्रजातन्त्रान्मकमभवत् । श्रीष्टम्भ प्राक् सप्तशताब्दादारभ्य
श्रीष्टम्भ पञ्चाङ्ग चतुर्थशताब्दादयन्तं गणतन्त्राणां विरोधान्मुदयोऽभूत् । भारतस्पोतरपूर्वे
उत्तरपश्चिमे च भागे गणराज्यानां प्रायशः सत्ता बभूव । पचनदप्रदेशे सिन्धुदेशे च वृक-
दामिनि-पारस-काम्बोजाना गणा स्थापिता । श्रीष्टम्भ प्राक् पचमे शतान्ते त्रिगर्तपष्ठाना
गणराज्यं पाणिनिनोऽन्विष्टम् । ततः पञ्चाङ्ग जयपुरस्य समीपस्थमर्जुनायनं गणराज्यं

श्रीष्टम्य पञ्चात् चतुर्थशतान्दपर्यन्तमासीत् । योधेयानां गणराज्यं पचनदप्रदेशे उत्तर-
प्रदेशे च विस्तृतमासीत् । पचनदप्रदेशस्मिन् केन्द्रभागे मद्राणां गणराज्यमभवत् । मद्रा-
मालवा क्षुद्रकाश्चेति गणराज्याधिष्ठिता अलक्षेन्द्रस्य विरोधं युद्धस्थले कृतवन्तः ।

अलक्षेन्द्रस्याक्रमणकाले अगेतिनादना सिबीना च गणराज्ये बभूवुः । प्रायः सप्त-
कालिकमेवाम्बष्ठानां गणराज्यं तत्रासीत् ।

द्वारिकायां महाभारतानुसारमश्वकव्यूणीनां गणराज्यसंघोऽभवत् । कृष्णः प्राचीनयुगे
तस्य गणराज्यस्य प्रधान आसीत् ।

उत्तरप्रदेशस्य पूर्वभागेषु बिहारस्वोत्तरभागेषु च मगध-कुली-कोलिय-मोरियाणि क्षु-
द्रगणराज्यानि बभूवुः । तत्रैव शाक्यानां मत्स्यानां लिच्छवीनां विदेहानां च गणराज्यानि
बभूवुः । एतानि गणराज्यानि गौतमबुद्धस्य समकालिकान्येवासन् ।

गणराज्याणां शासनं सभासदसमिप्या कृतम् । समिने प्रधानकेन्द्रराज्यान्ध्यामे-
सीत् । सभासदः प्रजानां सुखशान्तिसमृद्धयर्थं कर्मचारिणां नियुक्तिं कुर्वन्ति स्म । गणराजा-
ग्रामाणां च शासनं स्थानीयपञ्चायते कृतम् । बृहद्गणराज्येषु राजवान्यां केन्द्रीयसमिति
प्रतिष्ठिता बभूव । तेषां विविधप्रदेशेषु शासनकर्म स्थानीयसमितिभिरायोजितम् । गणराज्य-
समितिषु सदस्यानां संख्या ५००० पर्यन्ता बभूव । एताः समितयो युद्धार्थं
सेनापतेर्निर्वाचनं चक्रुः, सन्धिनिग्रहनिर्णयमकुर्वन्श्च । राष्ट्रस्याभ्युदयायोजनस्य समस्यास्ता-
मिरेव समाहिताः ।

प्रत्येकस्य गणस्यैकोऽध्यक्षोऽभवत् । स स्वगणस्य मन्त्रिमण्डलस्य प्रधानोऽभवत् ।
मन्त्रिणां सङ्ख्याऽऽवश्यकतानुसारं विंशतिपर्यन्ता बभूव । मन्त्रिणां निर्वाचनं समिप्या
कृतम् । परराष्ट्र-कोष-न्याय-दण्ड-कर-व्यापारोद्योगादिषु प्रत्येकस्य विभागस्य मन्त्रो बभूव ।
मन्त्रिणामध्यक्षत्वे तेषां विभागानां कर्मचारिणः कर्म कुर्वन्ति स्म ।

भारतीयेतिहासे गणराज्यानां स्थानं महत्त्वपूर्णं प्रतिभाति ।^१ गणराज्येषु विनशिता
शासनपद्धतिः प्राचीनयुगे राष्ट्रस्य सर्वतोमुखीभूतये बभूव । अयं शास्त्रानुसारं 'सद्वा हि
सहृदत्वादधुप्या परेषाम्' । तद्गणराज्यसंप्रविषयकं सत्यम् । गणराज्यसङ्घे^२ अलक्षेन्द्र-
स्याक्रमणावरोधं साफल्येन कृत इति गणानां देशप्रेम, जातिप्रेम, स्वातन्त्र्यं च निदर्शयति ।

१ गणराज्यानां च माहात्म्यं विज्ञापयन् टामस पेन महोदयः वक्ष्यति—

Individuals themselves each in his own personal and sovereign
right, entered into a compact, with each other to produce a
government, and this is the only mode in which government
have a right to arise, and the only principle on which they have
a right to exist

Gallery of Famous American Writers p. 4

सुराज्यादर्शः

पुरा भारते व्यादर्शरामराज्यस्य या कल्पना कृता सा यशस्करस्य सुशासनेन प्रत्यक्षम-
मुभूतेति कल्हणेनादर्शकृता राजव्यवस्था—

अक्षीरामृतया भूमिर्यथा रात्रौ वणिक्पया ।
अतिष्ठन् त्रिवृतद्वारा मार्गाश्चाविध्निताध्वजा ॥
प्रयत्नेवापरे तस्मिन्नासीन् सर्वापहारिणाम् ।
क्षुध्यत्यक्षत्रमुन्मृग्य कृत्य नान्यन्निघोगिनाम् ॥
प्राग्या कृत्विपराधीना नापदयत्राजमन्दिरम् ।
विप्रा स्वाध्यायसत्तता नातुर्वेदमन्त्रधारणम् ॥
न विप्रगुरव साम गायतो मरिचा षण्णु ।
न तापसा पुत्रदारमनुष्यान्ग्राम्यद्वीकयन् ॥
न मूर्खगुरवो मत्स्यापूपदागविषागिन ।
वक्रिरे स्वकुरोर्ग्रन्थस्तर्कमपरोक्षणम् ॥
मादृश्यन्त च गेहिन्यो गुह्यद्वीक्षोत्पदेवता ।
कुर्वाणा भर्तृशौलधीनिषेध मूर्धघ्ननम् ॥
कार्तागतिको भिषक्साम्यो गुरुर्मन्त्री पुरोहित ।
दुत स्थेयो लेखको वा न तदाभूदपण्डित ॥ राजत० ६७-१३

दार्शनिकप्रवृत्तयः

इह जगति जीवनकाले सुखलाभाय कथं व्यवहर्तव्यमिति मानवा स्वज्ञानानुरूपमेव निर्धारयन्ति । पञ्चभूतमये भौतिकजगति पशूनामप्यैन्द्रियकसुखलाभं सम्भवति । विज्ञान-जनितेन नैर्गणिकेनैस्वरूपेण सूक्ष्माभ्येन्द्रियकमुखानि मानवेभ्यः सुखानि भवन्ति । रसवृत्त्या काव्यकलाशिरादीनामात्मन्दः प्राप्यते । एतेभ्यः परं परमानन्दो योगैरध्यात्मज्ञानैरव-लभ्यते । योगस्याध्यात्मज्ञानस्य च भूमिका दर्शनेन निर्मायते । किं तद्दर्शनम् ?

जगती यदाध्यात्मिकमाधिभौतिक वा स्वरूपं तस्य ज्ञानमेव दर्शनम् । तस्य ज्ञानस्य प्राप्ते प्रक्रियापि दर्शनमेव । दर्शनस्य प्रकाशे मानवः स्वजीयनोद्देश्यं कर्तव्यमप्येव विचि-नुते । यत् किञ्चिद्विज्ञानं विवेचयति तदेव सकलस्य दर्शनमुपसहरति ।^१

दर्शनस्य प्रथमालोकः सिन्धुसम्प्रदाया योगिमूर्त्या प्रमोदते । योगी समाधिस्थो वर्तते ।

वैदिकदर्शनम्

आत्मविषयकं प्रथमो मन्त्र ऋग्वेदे पठ्यते—

॥ सुपर्णो समुद्रां संताप्या समानं वृक्षं परिवस्वजाते ।

तयोरन्यं पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनन्नमन्यो अभिधाकसीति ॥ १.६४.२०

मन्त्रेणानेन व्यज्यते यदात्मा भागपरायणो वर्तते परमात्मा च द्रष्टा भवति । अपर-
च—

सतं बन्धुमसति निरविन्दन् हविं प्रतोष्या कवयो मनोषा ॥ १०.१२९.४

प्रवृत्तिर्ब्रह्मणः परिषन्नामत्यनेन मनोषिणा ब्रह्मसम्बन्धि-विचारणा प्रतीयते ।

वैदिकविचारणायां 'पुरुष' 'एकदेव' वा स्यूलप्रवृत्तेः परो मतः । एतदेवाधिष्ठित-
वृत्तिणा प्रोक्तम्—

इन्द्र मित्रं वरुणमग्निमाहुरयो दिव्यं स सुपर्णो गच्छमान् ।

एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिरिदमनामह ॥ १.१.६४.४६

1. Science sorts out while philosophy sums up Radhakrishnan, Indian Philosophy, Vol I, p 176.

एवस्मात् सतो बहुनामात्मिका वृत्तिविकासपथे प्रवर्तिता । एकपुरुषस्तामघोदत इति प्रतीयत अथोलिखितमन्त्रेण—

इय विसृष्टिर्यत आवभूय यदि वा वषे यदि वा न ।

यो अस्याप्यदा परमे व्योमत्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ १०.१२९७

॥ एव हिरण्यगर्भ —आरमदा, वल्गदा, सत्यपमेति प्रकृति ।^१ ऋग्वेदेऽमृतत्वस्य समोहासीत् । तद्यथा—

जातयेवो यशो अस्मासु घेहि प्रजानिरग्ने अमृतत्वमस्याम् । ५४१०

मरणानन्तरं पिबामि सह मिलनमभवदपवा पुनर्जन्मवनूवेति त्रयिभिः परिणमितम् । परवर्तिर्बैदिकयुगे मुक्ते बल्पना सम्यक् स्पष्टीकृता । तथा हि—विद्यया सदारोहति यन कामा परागता ।^२ अमृतामृतमु निवर्तते ।^३

उपनिषद्दर्शनम्

वैदिककाले दार्शनिकानामपरं नाम विद्वद्वित् प्रतिभासते । तेषां रहस्यगोष्ठीं वर्णयन् कवि प्राह—

मन्त्रप्रणते दिवोऽमुष्य वृष्टे विद्वद्विबो वाक्षमविद्वद्विज्ञाम् । ऋ = ९९.१०

अथर्ववेदे आत्मनो ब्रह्मणश्च सम्यग्विवेचनं प्रारब्धम् । तस्मादेव ब्रह्मण स्वप्नाद् वा तप मृतं व्रतं ब्रह्मा सत्यं वायुं चन्द्रमा भूमिरन्तरिक्षं सोऽव प्रवर्तितम् । स्वप्नेऽस्मिन् सदसत्तोरन्तः स्यात् । सप्रैवामरता मरणशीलता वा विद्यते ।^४ स एव स्वप्न आत्मा वा यशो वा शरीरे निवसतीति व्याख्यातम् । तद्यथा—

पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणैर्भिरावृतम् ।

तस्मिन्मध्यस्थमारमन्वत्तद्वं ब्रह्मविबो विदुः ॥ १०८४३

ब्रह्मापिष्टृत्याथर्ववेदे निरूपितम्—

ज्ञानं सहस्रमगुणं स्यर्बुदमसत्येयं स्थमस्मिन्निविष्टम् । १०८२४

एव स्त्री एव पुमानसि एव कुमार उत वा कुमारी ।

एव जीर्णो वपश्चैनं वस्त्रसि न्व जातो भवसि विद्यततोमूल । १०८२७

१ ऋग्वेदे १२२१

२ दातव्यब्राह्मण १०.५.४१६ ।

३ शो. ब्रा० १०.०.६.१९ ।

४ अथर्ववेदे १०.७ ।

पूर्णत्पूषंमुदचति पूषं पूषेन सिध्यते ।

उतो तदद्य विद्याम यतस्तन् परिगिन्यते ॥ १० ८.२९

अयवैदानुसारं तु मरणानन्तरं स्त्रीपुत्रादिभिः सहात्मनो मिलनं भवति ।^१

निष्कामकर्मयोगस्य प्रथमप्रतिष्ठापवैवेदे वर्तते । तदनुसारमात्मा (ब्रह्म) अकामो भवति ।^२

उपनिषद्दर्शनम्

उपनिषद्युगे पञ्चविद्या ब्रह्मविद्या वा सम्प्रतिष्ठिता बभूव । तद्यथा—ऐन्द्रियकसुखानु-
रक्तो जन इन्द्रियग्राह्याणि वस्तूनि प्राप्नोति भुनक्ति च, तयैवन्द्रियेभ्यः परेणात्मना पर-
मात्मनो ब्रह्मणो वा ग्रहणं भोगवच्च क्रियेते । तत् ब्रह्म ज्ञेयम् ।

“सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म । मनोमयं, प्राणसरीरं, भारूपं, सत्यसकल्पं, आकाशात्मा,
सर्वकर्मा, सर्वकामं, सबोधं, सबलं, सबलमिदमभ्यासोऽवाक्यनादर एव म आत्मानं-
हृदये ज्याया पुमिभ्या ज्यायानं तरिक्षाज्यायादिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः । एतद्ब्रह्म ।”^३
ब्रह्मैव सम्भावयितव्यम् । उत्कर्षम्—इह प्रेत्याभिसम्भवितास्मोति । अस्मै प्रयोजनाय
साधनं विहितम्—

श्रुतमयं पुण्यं । यथा ऋतुरास्मिल्लोके पुण्यो भवति तथेत प्रेत्य भवति ।^४

ब्रह्मणो ज्ञानं ध्यानेन च ब्रह्ममयत्वं सिध्यति । तस्मिन् सिद्धे केवलं ब्रह्मानन्द एवा-
नुभूयते । तदा सर्वे सासारिकमयवहारा निष्प्रयोजना भवन्ति ।^५

मरणोत्तरविधानम्

मरणानन्तरं काष्ठे यदि ब्रह्ममयत्वं न सिध्यति तर्हि नवसरीरं प्राप्यते । तद्यथा—
तुण्डलायुक्ता तुण्डस्यान्तं गत्वा यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसहरति^६ एवमेवायमात्मेदं शरीरं
निहत्याविद्यां गमयित्वा ज्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसहरति । तद्यथा पेशुस्कारी पेशुलो
मात्रामुपादाया यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गम-
यित्वा यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते विश्वं वा गा-धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्म-
वान्पेषा वा भूतानाम् ।^७

१ अथर्व० ६ १२० ३ ।

२ अथर्व० १० ८ ४४ ।

३ छां उ ३ १४ १४ ।

४ छान्दाग्योपनिषद् ३ १४ १-४

५ इहदारण्यके ४ ३ २२ ३२ ।

६ इहदारण्यके ४ ४ ३-४ ।

अपर च—निष्कामस्य पुरुषस्य पुनर्जन्म न विद्यते । स प्रज्ञानं गन् प्रहाप्येति ।
तथा हि—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येन्य हृदि धिता ।

अथ मरणोऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

पुनर्जन्मविद्वान्तं प्रतिष्ठित —

काममय एवाय पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्रतुर्भवति । यत्रतुर्भवति तत्त्वमं
कुरुते । यत्रमं कुरुते तदभिद्यम्पयते ।^१

सृष्टिममारम्भ

छान्दोग्योपनिषदि सृष्टिकथा विद्यते । तदनुसारं प्रथम 'सत्' आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।
सत् सृष्टिपरम्परारम्भा । सत् तेज, तेजस जाय, अद्भ्य अन्नमिति । अन्नमय मन
जापोमय प्राण तेजोमयो यागिति ।^२ अन्वयः—आत्मा एवेदमग्रे आसीत् एकाकी । स
द्वितीयमेच्छन् । स इममेवात्मानं देवापातयत्तत पतिञ्च पत्नीं चाभवताम् । ततो मनुष्या
अजायत । पश्चादात्मन एव यदिदं किंच मिथुनमापिपोलिङ्गाम्यस्तत्सर्वमगजत ।^३ आत्मन
एव सर्वे देवा सर्वे वर्णा गृहा ।^४

उपनिषद्गुणस्य पश्चात् भारतीयदर्शनस्य द्वे प्रमुखशाखे प्रवृत्ते, वैदिकी अवैदिकी च ।
अनयो प्रथमा वेदान् प्रमाणरूपेण गृह्णाति, द्वितीया तु वेदानामुपेक्षां कश्चित् कुरुते ।
वैदिकशाखाया पट्टपशाखा —न्याय, वैशेषिकम्, सांख्यः, योग, गीतांसा, वेदान्तश्च
सन्ति । अवैदिकशाखाश्चावैक्यबौद्धजैनान्तरा वर्तन्ते ।

चार्वाकान्तरिचण्ड सर्वेऽपि भारतीयदर्शनिका मरणानन्तर मोक्षस्वर्गपुनर्जन्मगतीः
विदवसन्ति । मोक्षस्य स्वर्गस्य च प्राप्तये उपायास्ते विभाज्यन्ति । जैनबौद्धदर्शनेषूपनि-
षदां प्रभाया धरीयति । उपनिषद्वत् ज्ञानमेव सर्वोपानं कृत्वा तपसा समाधिना चाम्बुदय-
करण सर्वोत्पन्नसंभवमिति जैनबौद्धा विवादीकृतम् ।

पञ्चदर्शनम्

प्रमाणं ज्ञानं च

अपरिदुष्टदर्शनपद्धती यस्यासत्ययो स्वरूपं निर्णेतव्यम् । यस्तूना सत्यस्वरूपस्य ज्ञान
प्रमा ।^५ तत्करणं प्रमाणम् । प्रमाणानां न्यायदर्शनानुसारं चतुर्विभागा भवन्ति—प्रत्य-

१ बृहदारण्यके ४४६-७ ।

२ छांदोग्योपनिषदि ६२-५ ।

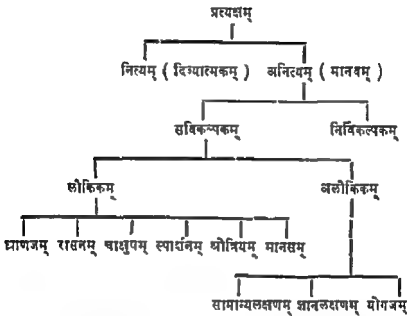
३ बृहदारण्यके १४१, १४४ ।

४ बृहदारण्यके १४६, ११ ।

५, तदति तत्प्रकारकोऽनुभवः प्रमा । यथा राज्ञे इह राज्ञमिति ज्ञानम् ।

तम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दश्च । प्रायः सर्वेषु भारतीयदर्शनेषु प्रमाणानां प्राधान्यं सकलप्रदार्थव्यवस्थापकत्वेन विद्यते, तथापि न्यायदर्शने प्रमाणानां विशेषाग्रहः ।^१

प्रत्यक्षं तावत्—इन्द्रियागमयैः सन्निकर्षमपेक्षते । अनेन सन्निकर्षेण ज्ञानं भवति । तद् ज्ञानं नामविरहितं (निर्विकल्पकं) भ्रमभिन्नम्, व्यवसायात्मकं (सविकल्पकं) च भवति ।^२ तत्र प्रत्यक्षज्ञानानां तालिका स्पष्टीकरणाय—

तेषु योगजं प्रत्यक्षं योगिनामेव गम्यम् । तदतीन्द्रियविषयज्ञानमेव भवति ।

अनुमानं प्रत्यक्षपूर्वकं भवति । तत् त्रिविधम्—पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतो दृष्टं च । अनुमाप्य परामर्शं—व्याप्तिं लिङ्गं (हेतुं) चापेक्षितं । तर्हि साधनमेवानुमानं त्रीनोपपन्नं ज्ञानमनुमितिः । अनुमितियमनप्रक्रिया तु परामर्शः । अस्मिन् प्रसङ्गे न्यायस्य पञ्चावयवाः—प्रतिज्ञा, हेतुः, उदाहरणम्, उपनयः, निगमनं च विद्यन्ते ।^३

१ वात्स्यायनस्य प्रमाणोपपत्तिर्णयः ।

२ तर्हि द्वयार्थसन्निकर्षोपपत्तिं ज्ञानमप्यन्यदेवमप्यभिप्रायः ।

३ पञ्चावयवेभ्यः पञ्चसप्तविधज्ञानागमेषु भवति । पञ्चे साध्यस्वास्त्यविवेचनं सन्देहः । सप्तं साध्यास्त्यसिद्धमेव निरूपणं तत्रापि विषये तर्हि हेतुः नास्ति । पञ्च पर्वतः, सप्त महाजनम्, विषयः ज्ञानाय । पञ्चे धूमो भवति किन्तु तत्राग्निरस्ति नारि वा सन्देहः । महान्ने धूमो भवति ततोऽग्निरस्ति निर्वयः दृश्यते धूमेन सह । अग्निरन्वयव्याप्तिः आवरो । ज्ञानागमेऽग्निरस्ति तत्र धूमो नास्ति । तत्र व्यतिरेकव्याप्तिरनुमेया ।

प्रतिज्ञा—पर्वतो वह्निमान् ।

हेतु —धूमान् ।

उदाहरणम्—यत्र यत्र धूम तत्र तत्र वह्नि, अथवा यो यो धूमवान् स स वह्नि-
मान् ।^१ यथा महानस ।

उपनय —वह्निध्याप्यधूमवानय पर्वत ।

तिगमनम्—तस्माद्वह्निमान्पर्वत ।

इद सामान्यतो दृष्टमनुमानम् ।

पूर्ववदनुमानप्रविद्याया पूर्वं (कारण) दृष्ट्वा तस्य कार्यमनुमीयते । यथा मेघोन्नति-
विशेषेण घृष्टघनमानम् । सेष कार्यम् तल्लिङ्गमनुमानं शेषवन् । यथा नदीवृद्ध्या
घृष्टघनमानम् ।

प्रत्यक्षेण केवलं वर्तमानं वस्तु जायते । अनुमानेन मदस्तु सर्वं जायते । तथा हि
वात्स्यायनः —त्रिकालयुक्तं अर्था अनुमानेन गृह्यते । भविष्यतीत्यनुमीयते, भवतीति
धाम्नीति च, असत्त्व तस्यतोतमनागतं चेति ।

प्रसिद्धसाधर्म्यान् साध्यसाधनमुपमानम् ।^२ गोमदृशत्वेन गवयज्ञानमुपमानेन भवति ।

आलोपदेश इत्येव । यथा वेदवचनम् । आसस्तु यथार्थवत्ता ।

साध्या उपमानप्रमाणं न स्वोक्तुर्धति । यथा गोस्तथा गवय इत्यपि अनुमानमेव ।
ध्यायदर्शने मनसा प्रस्तुतं ज्ञानमात्मन एव भवति, किन्तु साध्यदर्शने ज्ञानं बुद्धिग्यापार
एव । पुरुषे तु बुद्धिदृष्टज्ञानं केवलं प्रतिबिम्बितमेव भवति । साध्यस्याप्तवचनपरिषी
वेदेतिहासस्मृदादिभिः सह कथञ्चनमपि गृहीतम् । योगदर्शने साध्यप्रमाणानि सम्म-
तामेव । किन्तु तत्र बुद्धिगृहीतज्ञानं सम्यक् न सम्मतम्, बुद्धेः प्रकृतित्वात् । सत्यस्य
ज्ञानं यागदर्शनं योगनैव सम्भाव्यम् ।

पूर्वमोमासकैरादौ त्रीणि प्रमाणानि—प्रत्यक्षानुमानशब्दा इति स्वोक्तम् । परवर्ति-
युगे धृमारिणस्तु उपमानार्थावस्थानुपलब्धीनां प्रामाण्यं साधितम् ।^३ प्रमाकरेणानुलब्धे
प्रमाणत्वं गण्डितम् । यागज्ञानस्य मोमासाया ग्रहणं नास्ति । यन्नेपायिका योगप्रवणा
वा योगेन जानन्ति तत् सर्वमाप्तवचनेन तत्र प्रमाणितमेव ।

वेदानुसारं श्रुतिः प्रत्यक्षमेव । पुराणेतिहासस्मृत्यद्वयानुमानम् । त्रीणि यद् वा प्रमा-
णानि यदन्तिष्ठि स्थीकृतानि ।^४ वेदान्तानुसारं प्रकृतितत्त्वज्ञेया भवतु नाम, किन्तु ब्रह्म-

१ अर्थानिदर्शनमिदम् ।

२ प्रसिद्धयः पूर्वसाध्यस्य गवयः साध्यान् साध्यत्वात् साध्यत्व गवयद्वयानुमान-व्यवस्थेः साधनं सिद्धिः ।

३ अथादायतः—पीता दण्डद्यो दिवान् मुक्ते अनप्य राशौ नुक्ते इति अर्थापत्तिः । यदि क्षात्रं पक्षे
न विद्यतं तर्हि पशुमारोऽनुपलब्धिप्रमाणेन यदातो भवतीति मीमांसता ।

४ ये गवयदर्शनेन प्राणि प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानशब्दानि न यन्ने । शाङ्कराण्यु-व्यवहारे माह
नयेनापराणि प्राणवपि स्वोक्तुर्धति ।

ज्ञान तु शास्त्रेणैव सिध्यति । शङ्कारानुसार तर्कोऽविद्या । तर्केण ब्रह्म न ज्ञातव्यम् । अनुमतेन ब्रह्म ज्ञातं भवति । अविद्याग्रस्त पुरुषो ब्रह्म जगदिव पश्यति ।

प्रमेयाणि

न्यायदर्शने—आत्मा, शरीरम्, इन्द्रियम्, अर्थ, बुद्धि, मन, प्रवृत्ति, दोष, प्रेत्य-
भाव, फल, दुःखम्, अपवर्गश्च प्रमेयम् ।^१ वैशेषिकदर्शने—द्रव्यम्,^२ गुणः, कर्म, सामा-
न्यम्, विशेष, समवाय, अभावश्च प्रमेयम् । सांख्ये पुरुष प्रकृतिश्च जेयो वर्तते ।^३ पूर्व-
मीमांसाया द्रव्यम्, गुण, कर्म, सामान्यम्, परतन्त्रता, दाक्षि, सादृश्यम्, सख्या च प्रमेयम् ।
रामानुजस्य विशिष्टाद्वैते द्रव्यमद्रव्य च प्रमेयमिति सम्मतम् । सर्वेषां दर्शनानां प्रमेयेषु—
आत्मा, मन, मोक्षश्च सुविशेषं प्रतिभान्ति ।

आत्मपुरुषजीवादय

न्यायदर्शनेऽनुमानेनात्मनोऽस्तित्वं प्रमाणीकृतम् । वेदवचनैस्तदनुमोदितं च । वेदा-
न्विष्यन्ते आत्मा मानसप्रवृत्तयस्तस्यो भवति । जिज्ञासा ज्ञानं चात्मन एव भवति^४, स
एवात्मात्माक जीवनविद्यास्य संयोजकः ।

ये तु स्वभाववादिनः शरीरमेव ज्ञानाधिष्ठानं मन्यन्ते तेषां समसामान्यविरहितं मृते
शरीरे ज्ञानस्याभावेन आत्मनो ज्ञानाधिष्ठानत्वमिति प्रमाणितम् । अपरं च—इन्द्रियाणि
साधनानि । कार्यं कर्तुं न केवलं साधनानि समर्पानि, अपितु कर्ता साधनं कार्याणि
करोति । अत एव कथितम्—

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ भाष्यपरिच्छेदे ४७

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु स्थविचारतः ।

तथापि चेदिन्द्रियाणामुपधाते कथं स्मृतिः ॥ तत्रैव ४८

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यस्तं तदा भवेत् ।

आत्मा धर्मस्वाधर्मस्य चाश्रयः । अतः देहादंतरासी पूर्वजन्मना धर्माधर्माणां कलानि

१ पंचभूतानां गुणा—गुणादयः अर्थ इति । मनस्तु इन्द्रिये पुरस्कृतं ज्ञानमात्मने प्रयच्छति । वाच-
बुद्धेः, शरीरस्य च व्यापाराः प्रवृत्तयः । दोषास्तु मृच्छीनामुत्पादकाः । अरणानन्तरं अममहणमेव
मेवमाह । फलं तु सुखदुःखद्वन्द्वम् वाचनालङ्घ्यं दुःखम् ।

२ द्रव्यं तु पंचभूतानि मातृ, पित्र, आत्मा, मनश्च । गुणानां सख्यादौ १७—रूपम्, रसः, गन्धः
स्पर्शः सख्या परिमाण, पृथक्त्वम्, संयोगः, विभागः, परस्परत्वे, बुद्धिः, सुरादुःखे, इच्छा,
द्वेषः, प्रयत्नश्च । कर्माणि—अपेक्षणम्, अकपेक्षणम्, आकुचनम्, प्रसारणम्, गमनं च । अनेक-
व्यक्तिषु सामांयं प्राप्त्यं सार्धं सामान्यमेव । विशेषेण एक परमाणुरपरमाणुमित्रः । अनेन
विशेषेण विशिष्टमिदं वैदिकं दर्शनम् । अथवाश्रयविना गुणगुणिना सम्बन्धः समश्रयः ।

३. मृते कर्मणि विहारा—महत्, अहंकारः, मनः, पंचस्थानेन्द्रियचक्षुर्भोन्द्रियचक्षुः मात्राः, महा-
भूतानि च सन्ति । पुण्येव सह तत्त्वानि पंचविंशति सन्ति ।

४ इच्छा द्वेषः प्रहः न सुखदुःखसाधनान्वात्मनो लिङ्गम् । भाष्ये ३ १० ।

मोक्षानि भवन्ति । 'अ' ज्ञाने', 'अ' कर्मा' नि सम्बन्धेनाप्यत्र प्रत्यय भवति । अदमा-
त्मात्कारस्याप्यत्र प्रत्ययः नास्ति । आत्माय मानसप्रत्ययविषयः । अर्थेन्द्रियेन्द्रियानां न
ज्ञेयः ।

आत्माय विन् — परम-मन्त्रगिमात्मान् । बुद्धि-तु स्व-मुनेच्छादय आत्मनश्चतुर्दश
गुणाः ।

आत्मनः समकल्पस्य सात्त्विकदायका दुःखः । सात्त्विकदुःखस्यास्ति च प्रमाणदत्ता प्राक्तम्-
मपानपरार्थं ज्ञानं त्रिगुणादिविषयं वादप्रियात्मान् ।

पुरयोर्गमि भावतृमावात् सर्वज्ञार्थं प्रवृत्तेः ॥ ६७

अयं शरीरस्थानं दुःखाय भवति । अयं त्रिगुणाद्विज्ञा विवेकी च । स पुरयो यन्त्रिच
आत्मा वर्तते तस्य भावाः । तस्य प्रवृत्तिर्भावाय भवति । त्रिगुणात्मनश्चैव पार्श्वे च दुःख
एव जीवः । आत्मस्य अकारिन्द्रियादयः साधनानि । मरणानन्तरं जीवा त्रिगुणाद्विज्ञे
महं प्रभवति पुनर्जन्मने । त्रिगुणाद्विज्ञे मरणानन्तरं जीवा त्रिगुणाद्विज्ञे मरणानन्तरं
महं प्रभवति पुनर्जन्मने । त्रिगुणाद्विज्ञे मरणानन्तरं जीवा त्रिगुणाद्विज्ञे मरणानन्तरं

मोक्षमाप्नुयात्मात्मनश्चिद्विज्ञे मरणानन्तरं भवति । वेदानुसारं मरणानन्तरं
दुःखकर्मद्वयं प्राप्यते । तद्वद्विज्ञे मरणानन्तरं प्राप्यते । अथवा मरणान्तरं शरीरस्य
करोति । आत्मनः शरीरस्य शरीरस्थानि भवति । प्रत्येकस्य शरीरस्थानात्मा भिन्न एव ।
आत्मा ज्ञाता ज्ञेयश्चास्ति ।

अद्वैतवेदान्तस्यात्मा चिद्रूपः । ग्यायद्वैत आत्मा बुद्धिगिरिष्ठान् किन्तु वेदान्ते ज्ञान-
मैवात्मा । ईश्वर आत्मा चैतन्यम, अथ आत्मानन्दस्य । अद्वैतस्याकर्ता भवति ।
आत्मा स्वयंसिद्धो न प्रमाणमवश्यम् ।

अज्ञानाद्विज्ञे आत्मा जीवा भवति । जीवः कर्ता भावा च भवति । म्युक्तगिरिष्ठ-
मानुक्तो जीवा ज्ञानगिरिष्ठे कर्मगिरिष्ठे पञ्चरात्रे मनसा बुद्ध्या च समन्विष्टो भवति ।
शरीरे कृते कर्मनिरात्मा बद्धो भवति । अन्तःकरणगिरिष्ठो जीवः साक्षीति कथ्यते ।

गमानुमानुमागमीश्वरो जीवः तस्य कृतकर्मगिरिष्ठः भवकर्मणि प्रवर्तयति । ईश्वरः
कर्मद्वयं ददाति । भागवित्गमैर्विषयं दत्तं तथा तदसा तन्वज्ञानेन च मोक्षो भवति ।

मनः

ग्यायानुमाग 'साक्षात्कारं प्रक्रियाया मुखादीनां कर्मा मन उच्यते' । मनसोऽप्यत्र
निविवादमेव, यत्र एकस्मिन्काये मन एकमेव ज्ञानं साधयति । सर्वं विषया मनसो ज्ञान-
परिधौ समापान्ति । प्रत्येकस्याप्यत्र एकं मनः भवति ।

१. त्रिगुणात् बुद्धि-तु स्व-मुनेच्छादय आत्मनश्चतुर्दश गुणाः ।

२. अद्वैतवेदान्तस्यात्मा चिद्रूपः । ग्यायद्वैत आत्मा बुद्धिगिरिष्ठान् किन्तु वेदान्ते ज्ञान-
मैवात्मा । ईश्वर आत्मा चैतन्यम, अथ आत्मानन्दस्य । अद्वैतस्याकर्ता भवति ।

सम्यग्ज्ञानाधिगमात्

धर्मादीनामकरणप्राप्तौ ।

निष्ठति सत्कारवशाच्चक्रभ्रमवत् धृतगरीर ॥ ६२-६७

अनेन प्रकारेण जीवनकालेऽपि मुक्तिं प्राप्नोते । मरणान्तरं तु जीवन्मुक्त कैव-
(पूर्णमोक्ष) वदन्ते ।^१

योगानुसारं सम्यग्दर्शनेन प्रकृतिपाशेभ्यः पुरुषस्य मुक्तिः सम्भवति । प्रकृते चित्त-
तत्त्व पुरुषं दध्नाति । चित्तवृत्तेः निरोधायाऽष्टाङ्गिको योगमार्गः मसाधनीयः । याश्चैतान्
चित्तं कार्यपरं भवति तावदेव पुरुषः संसारो भवति, अथवा पुरुषाय संसारस्यास्तित्व-
मपि न विद्यते ।

समाधिसम्पन्नो योगी कर्मजयमारभते । त्रिविधानि कर्माणि—प्रारब्धानि, संचिंतानि,
आगामीनि च भवन्ति । ईश्वरभक्त्या समाजसेवया चागामिकर्मण्यो निवृत्तिर्भवति । मुक्ति-
मार्गे कर्माण्येव बाधनानि ।

मीमांसायां प्रारम्भिकयुगे मुक्तिं कल्पना स्वीकृतासीत् । तदा यज्ञादिभिः स्वांगति-
रेवामीष्टमिति सम्मतमासीत् । परिवर्तियुगे प्रभाकरो धर्माधर्मविरहितस्यात्मनो भोगपतिं
निर्दिशति स्म । तत्रापि मोक्षाय शमदमब्रह्मचर्यादिनात्मज्ञानप्राप्तिरेव साधनं स्वीकृतम् ।
मीमांसानुसारं मोक्षावस्थायामात्मा शुद्धरूपे वर्तते, निर्द्वन्द्वश्च भवति ।

वेदान्तानुसारं ब्रह्मनिष्ठो मोक्षं लभते । तद्यथा जीवन्मुक्तः विदेहमुक्तश्च ब्रह्मनिष्ठः
भवति । यदा जीवनकाले व्यावहारिकदृष्टिर्न वर्तते तर्हि जीवन्मुक्तस्य दृष्टिः पारमादिकी
भवति । मोक्षावस्थायामात्मा पारमाधिकः, कूटस्थो निरालसः, आकाशवत् सर्वभ्यापी सर्व-
विक्रियारहितः नित्यतृप्तो निरवयवः स्वयंभोतिस्वभावो भवति । जीवन्मुक्तः एवं ब्रह्म-
वत्परयति । मुक्तः सनात्मा ब्रह्मणा तादात्म्यं लभते ।

रामानुजाचार्यस्य विनिष्ठाद्वैते भक्तिमुक्तये प्रधानसाधनं समाज्ञातम् । ते एव भक्ता
भवितुमर्हन्ति ये निष्कामकर्मयोगेन हृदयस्य परिशोधनं कृत्वा भगवतोऽन्तर्यामिस्वरूपं
विभावयन्ति । भक्ते सम्पूर्णतैव मुक्तिः । तद्यथा भक्ते चरयसोपानं प्रयति । प्रपत्तिस्तु
भगवति विलीनत्वमेव । आत्मनः स्वतन्त्रसत्ता भूत्वावस्थायामपि वर्तने । मुक्तात्मा सर्वज्ञः
सन् सर्वदेवराजानुभूतिं करोति । मुक्तात्माऽगुण्यो भवति । ब्रह्म तु सर्वभ्यापी विभुरेव ।
एतदेव तयोरेकत्वम् । मृष्टि-व्यापारे मुक्तारमनं वर्तुः नास्ति ।

ब्रह्मलोकेऽप्यस्मा मुक्तामानो विद्यते । ते विद्ब्रह्मसत्त्वमया सन्ति । सत्त्वेरेव ते निव-
र्त्तमानास्त्येच्छायादिव स्वरूपं विदधति । भक्तिमार्गेण मुक्ता आत्मानो भक्ती रता भवन्ति ।
आनोपासनादिभिर्मुक्ता आत्मानं ऐकान्तिका वेवञ्जिता भवन्ति ।

सृष्टे रहस्यम्

न्यायानुसारमोदवर मृष्टिरचना करोति । मसारे सर्वं दुःखमेव वर्तते । तर्हि किन्निमित्तं मृष्टे रचना कृतेद्वारेण ? नैयायिका मृष्टिविधाने दयामेव पश्यन्ति भगवत ईश्वरस्य । मानव ससारेऽप्यस्य दय कर्तुमेवावसर प्राप्नोति । अनेन प्रकारेण स कर्मबन्धनान् मुक्तो मोक्षं प्राप्नुयादिति मृष्टेरायोजनमप्युदयायैव भवति ।

वैद्येयिकदर्शनानुसार प्रलयकाले जगत् सर्वेषां वस्तूनां परमाणुस्य भवति । परचात् प्राणिनामामानोऽदृष्टेन (धर्मात्मन्या) समञ्जिता निम्न-शक्तिरिति । प्रलयायोजनमादिदेवस्य कृपा निदर्शयति । यत् प्रलयानन्तर जन्म-मरण-व्ययन-विमुक्तः काले-काले प्राणिनो विधाय लभन्ते ।

विश्वामित्रयुगम्यान्तोऽपि समायाति यदा पुनरादिदेव, प्राणिनामप्युदयायैव तेषां शरीरधारणमभिप्रैति । तदा परमाणुषु गतिर्जायते । तेषां सद्यन्त समारम्भे । परमाणूनां समाहारक्रमेण पञ्चभूतानां साधारणरूपं प्रादुर्भवति । अनेन पृथिव्यादिव परमाणुमिहिरण्यगर्भं उत्पद्यते । आदिदेव पदवान् ब्रह्म विश्वं चोत्पादयति । ब्रह्म एव प्रजापतयो देवा पितर ऋषयश्चत्वारो वर्णा अदृष्टानुसारं जन्मानि गृह्णन्ति ।

साक्ष्यानुसारं प्रकृतौ बौद्धिकानामपिभौतिकानां च तत्त्वानां समन्वयो वर्तते । अत एव प्रकृतेर्बुद्धेरहकारस्य मनसो ज्ञानेन्द्रियाणां पञ्चभूतानां बोध्यत्तिर्भवति ।

प्रकृते मृष्टिस्त्रिगुणात्मिका भवति । सत्र सत्त्वगुणेन चैतन्यस्यानन्दस्य प्रकाशस्य सत्यस्य चानिर्व्यक्तिर्भवति । रज्ज्मा दुःखस्य कार्यपरत्ताया भोगरहितमस्य चानिर्व्यक्तिर्भवति । तमसा कार्यपरत्ताया निरोधः माहृत्यावरणस्य च मृष्टिर्भवति । तमोगुणेनाज्ञानमाहृत्य च जायेते । त्रयाणां गुणानां कार्याणि क्रमशः प्रकाशं प्रवृत्तिर्नियमनं च भवन्ति । प्रकृतेरन्तर्ग्रमानेषु वस्तुषु वर्त्मपरमन्तर तेषां गुणानां मात्रानुसारं वर्तने ।

प्रकृते प्रथमविक्रमो महान् बुद्धिश्च भवति । बुद्धिः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिभावनाणां कारिका भवति । बुद्धेरहकाररत्नत्वं जायते । अहकारेणास्मिन्प्राया बोधा भवति । अहकारेण पुण्यं प्रकृते त्रिप्रमाणानि कार्याणि स्वीकराति । तद्यथा—

प्रकृते त्रियमाणानि गुणे कर्माणि सर्वशः ।

अहकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ गीतयां ३ २७

अहकारान् पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां पञ्चकर्मान्द्रियाणां पञ्चनन्मात्राणां मनसश्च प्रादुर्भावो भवति । तन्मात्रास्य पञ्चभूतानि प्रवर्तन्ते ।

प्रकृतेर्विकासो विश्वस्य च क्रमानुसारमनादिकात्पादवानन्तकालपर्यन्तं भवति । विकासक्रमेणैव विश्वोऽपि तत्त्वानां भवति । योगदर्शनानुसारं सृष्टेर्विकासविश्वक्रमः प्रायः साध्यवद् वर्तते ।

मीमांसानुसारं सृष्टिरनादिरनन्ता च वर्तते । अस्या कोऽपि रचयिता नास्ति ।

वैष्णववेदान्तानुसारं ब्रह्मण एव जगत् सृष्टिर्भवति । ब्रह्म एव सृष्टेः सादनकारा निमित्तकारण च भवति । जगदिदं ब्रह्मणो लीलायै वर्तते । प्रलयकालेऽपि जगत् स्थिति-
व्यक्तरूपेण भवति ।

शाङ्करवेदान्तानुसारं जगत् प्रादुर्भाव ईश्वरादेव भवति । तद्यथा—ईश्वराशक्त्या, आकाशाद्वायु, वायोरग्नि, अग्नेराप, अप्स्व पृथ्वी सम्भवति । प्रलयकाले सर्वाणि भूतानि स्वकारणे विलीयन्ते । अततो ईश्वरे आकाशो विलीयते ।

पराशरपादपा देवा सर्वे सात्मका इति शाङ्कर निर्दिशति । सर्वेषामात्माना ब्रह्मण उत्पत्तिस्तथैव भवति मयाजने स्फुटिज्ञा जायन्ते । मुक्तावस्थायामात्मान पुनर्ब्रह्मणि विलीयन्ते ।

रामानुजानुसारं प्रलयकाले ब्रह्मण कारणवस्था, सृष्टे समारम्भे च कार्यवस्था भवति । रामानुजस्य मतेन सृष्टे समारम्भोऽभ्यास, माया, विवर्त एव वा नास्ति । सृष्टिर्ब्रह्मण परिणमनमेव । सृष्टिर्विन्यासे ब्रह्मणा सहेश्वरो जीवश्च जगदपि सदिति प्रमा-
णितं रामानुजेन । अनेन प्रकारेण शाङ्करस्य मायावादो रामानुजेन निराकृतः ।

परमाणुवाद

परमाणुवादस्य विशेषचर्चा वैशेषिकदर्शने वर्तते । तद्यथा—ईश्वरस्य चिह्नीर्पाविशात् परमाणुषु क्रिया जायते । तत्र परमाणुद्वयसंयोगे सति द्वयगुणमूत्पद्यते । त्रिभि द्वयगुणं त्र्यगुणम् । एव चतुरणुकादिक्रमेण महती पृथ्वी, महत्य आपो महत्तेजो महान्वायुरत्यद्यते । एवमुत्पन्नस्य कार्यद्वयस्य सजिहोर्पाविशात् परमाणुषु क्रिया जायते । त्रियया परमाणुद्वय-
विभागे सति द्वयगुणनाशो भवति । ततस्तत्र्यगुणनाश, तत चतुरगुणस्यैव महापुष्पि-
म्यादिनाशः ।

जैनबौद्धदर्शनयोरपि कश्चित् परमाणुवादः सम्मत एव ।

प्रवृत्तिविवेचनम्

तत्त्वज्ञानेन यदा कश्चित् पुरुषः समष्टिमयी भावना करोति, तदा तस्य तत्प्रवृत्ति-
र्जायते, मिथ्याज्ञानेनास्तत्प्रवृत्तयश्च सम्भवति । तत्त्वज्ञानाय मनस निदिध्यासनं स्वाध्या-
यश्चापेक्षितानि । मिथ्याज्ञानेन रागद्वेषादिभिर्बद्धं पुरुषं मुग्धप्राप्तये दुःखनिवारणाय च
यत्कर्म कुरुते तत् तस्य पुनर्जन्मबन्धनायैव भवति ।

वैशेषिकदर्शनानुसारमहिमाश्रद्धा भूतहितत्व-सत्यवचनास्तेय-ब्रह्मचर्यानुपधानाशुद्धि-
श्रोत्रवर्जनामिषेवन-शुद्धिद्वयमेव देवमवयुषवानाश्रमादा परिपालनीया इति कर्तव्यम् ।
योगद्वारात्मसंयमो जायते । तत्त्वज्ञानेन मानसं स्वार्थबुद्धे स्वार्थपरतायाश्च मुक्तो भवति ।

साध्यानुसारमर्हं पुरुषोऽस्मीत्यनुसंधेयम् । सत्त्वेन मानव ऋषित्वं समुपैति ।
ज्ञानपथे सर्वेषामधिभार सम्मतः । शूद्रोऽपि ज्ञानेन मुक्तिं लब्धुं समर्थः ।

जीवनस्य सर्वा प्रवृत्तयो यज्ञा एवेति भीमामातम् । अम्युदयो नित्यनैमित्तिककर्म-
सम्पादनेन भवतीति प्रमाणितं तत्र । मोक्षोऽपि सुखोऽनन पथेति धारणासीत् ।

वेदान्तमूत्रे सध्यासधर्मयोगयोरावश्यकता प्रतिपादिता । शङ्करस्तु सरलविधिनाष्टा-
द्विकयोगमार्गेण ब्रह्मज्ञान सर्वेभ्यो वर्णैभ्यः मुलभूमिति सिद्धित्वान् । ईश्वरोपासनया
पाशानां क्षयः, ऐश्वर्याणां प्राप्तिः, पश्चात् मुक्तिः सम्भवति ।

जीवस्य पतनमविद्याकर्मणा न भवति । विद्याया चाविद्याया नाशो भवतीति रामा-
नुज प्रतिपादितवान् । विद्या तु सर्वेषां मोक्षोत्तरत्वरूपेणेश्वरग्रहणमिति । ईश्वरोपासनया
पापनिवृत्तिरस्यादिति रामानुज उपादिशत् । निष्कामकर्म व्युत्थानं न भवति, अपितु
तेन सत्त्ववृद्धिर्जायते इति तस्य मतम् । तदनुसारं भवत्यापि ईश्वरस्य ज्ञानं सम्भवति ।
यदा भक्तिनिष्पन्ना जायते, आत्मनः परमात्मना सह सादात्म्यमनुभूयते । आत्मनः
एवैश्वराय समर्पणं प्रपत्तिरिति कथ्यते प्रपत्त्या मुक्तिः सम्भाव्यते ।

सत्कार्यवाद

सत्कार्यवाद साध्यदर्शनस्य वैशिष्ट्यम् । तदनुसारं कारणे कार्य प्रागेव वर्तते । तद्यथा
मृत्तिराया घट प्रागेवासीत् । तदधिकृत्य श्रोत्रम्—

असदकरणादुपादानग्रहणस्तु सर्वसम्भवाभावात् ।

सत्तस्य शब्दकरणेण कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ माध्यका० १

तदत्र व्याख्याद्वारेण—“इह लोकेऽस्त्यकरणं नास्ति यथा—गङ्गनाम्पस्तैलोत्पत्तिः ।
इह लोके या येनार्थो स तदुपादानग्रहणं करोति, दध्नर्थो क्षीरस्य न तु जलस्य ग्रहणं
करोति । सवस्य सवनं सम्भवो नास्ति । यथा—सुवर्णस्य रजताद्यो । इह कुलालः शक्ती
गृह्णन्क्षीररज्जुनीरादिकरणोपकरणं वा शक्यमेव घटं मृत्पिण्डादुत्पादयति । कारणं यत्न-
क्षणं सत्त्वक्षणमेव कार्यमपि, यथा—यवेभ्यो यज्ञः ग्राहिभ्यो ग्रीहयः । यदाऽगत् कार्यं
स्यात् तत्र कीदृशेभ्यः शालयः स्युः । न च सन्तीति । तस्मात् सत् कार्यम् ।”

न्यायदर्शनोऽसत्कार्यवादः सन्धारितः । सत्कार्यवादस्य विरोधित्वं न्यायसङ्गममेव ।
तथा हि—यदि कारणे कार्यस्य प्रागेवास्तित्वं वर्तते तर्हि किन्निमित्तं कार्यं क्रियते । कार-
णस्यास्तित्वं प्राग्भवति पश्चात् कार्यमुत्पद्यते तद्यथा प्रथमं बीजं पश्चात् वृक्षो जायते ।

वेदान्ते साध्यसम्मतः सत्कार्यवादस्त्योक्तः । तदनुसारम्, उत्पत्तिं प्रागेव घटादयो
विद्यमानाः सन्ति, किन्तु ते आवृतत्वात्नोपलब्धाः । कार्यं तावन्मात्रमावरणैरेज्यं भवति
यावन्मात्रं तस्य कर्ता न विद्यते । यद्यपि कारणे कार्यं विद्यते, तथापि सहकारिताशक्तिमपे-

क्षते कार्यस्याविर्भावः । तिले तैल वर्तते । तत्तैल तिलस्य पेपणेनाविर्भवति । पेपणमेवात्र
सहकारिताशक्तिः ।

जैनदर्शनम्

जैनदर्शनानुसार—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः । एतेषु सम्यग्दर्शनं ॥ तत्त्वा-
र्थब्रह्मानमेव । तत् तत्त्वार्थो ज्ञेयः । तत्त्वज्ञानाय जैनदर्शने ३ प्रमाणे स्तः—प्रत्यक्ष
परोक्ष च ।

प्रमाणानि

प्रत्यक्ष ज्ञान त्रिविध—अवधि मन पर्ययं कैवल्यं च । अवधिप्रत्यक्ष दिश्यदृष्टया सम्भ-
वति । मन पर्ययेणापरेण मानसिकभावा गम्यन्ते । केवलप्रत्यक्ष तु सर्वज्ञत्वमेव । परोक्ष-
प्रमाण द्विविध भवति—मति श्रुतं च । मतिप्रमाणमिन्द्रियाणा मनसश्च योगेन जायते ।
स्मृत्या पूर्वज्ञानस्थ स्मरण भवति । स्मृतिरेव संज्ञा भवति यदि तस्या उत्पत्तिः सम्भव-
स्तुतो दर्शनेन भवति । विन्ताऽभिनिबोधश्च नैयायिकानामनुमानमेव । श्रुतज्ञान द्विविधम्—
अक्षरात्मकमनक्षरात्मकं च । पुस्तकेभ्यः प्राप्तं ज्ञानमक्षरात्मकं भवति । अनक्षरात्मकं
ज्ञानमनुमानेन लभ्यते ।

स्याद्वाद

उपयुक्तप्रमाणैः कस्यापि वस्तुनो यः स्वभावः परिबीयते, तस्य निरूपणाय स्याद्वादी
विकल्पितः । ततो वस्तुस्वभावज्ञानाय सप्तविधानि वाक्यानि निर्दिष्टानि—(१) स्यादस्ति,
(२) स्यान्नास्ति, (३) स्यादस्ति नास्ति, (४) स्यादवक्तव्यं, (५) स्यादस्ति अवक्तव्यं,
(६) स्यान्नास्ति अवक्तव्यं (७) स्यादस्ति नास्ति अवक्तव्यं ।

प्रमाणैस्तत्त्वानामधिगमो भवति । तत्त्वानि सप्त सन्ति—जीवः, अजीवः, आश्रयः,
वर्णः, सत्त्वः, निर्जरा, मोक्षश्च । जीवस्तु वैदिकदर्शनस्मात्तत्र समरूपो वर्तते । जीवा
द्विविधा—सत्सारिणो मुक्ताश्च । तत्र व्यवहारदृष्ट्या सत्सारिणो निरवयवमेव मुक्ताश्च ज्ञेयाः ।
जीवः

जीवः उपयोगमयोऽभूतिः कर्ता स्वदहूपरिमाणः ।

भोक्ता सत्सारस्य सिद्धः स विप्रसोर्ध्वगतिः ॥

जीवस्त्रेयः परिभाषाऽभिनवैव प्रवर्तते । सर्वाणि वैदिकान्यवैदिकानि वा दर्शनानि
जीवविषयकमतमेतद् भिन्नमेव धारयन्ति ।

‘जीवस्येन्द्रियाणि बलमायु इवासीच्छ्वासी च व्यावहारिकदृष्ट्या भवन्ति । निश्चय-
नयत जीवस्य चेतना भवति । कर्मजन्येन जीवो मूर्तरूपं प्राप्नोति । कर्मानुसारं जीव
मुत्पद्यते भुनक्ति । पञ्चभूतरूपेण जीव एवेन्द्रियो भवति । चरजीवा द्वीन्द्रिया , त्रीन्द्रिया ,
चतुरिन्द्रियाश्च भवन्ति । पचेन्द्रिया एव जीवा समनस्का भवन्ति’ इत्येतानि जीवस्य
वैशिष्ट्यानि ।

निरवयवपरमवदृष्ट्या चेतनायुक्तो जीव शुद्धज्ञानदर्शनविशिष्टो भवति । तस्मिन् वर्ण-
रसगन्धादयो न वर्तन्ते । सुप्तदुःखान्यपि जीवस्य न भवन्ति ।

मुक्तजीवो निष्कर्म भवति । तस्याष्टगुणा विद्यन्ते—सम्यक्त्वं ज्ञानं दर्शनं क्षीयं
मूढमता अवगाहनम्, अगुरुलघुत्वम् अव्याबाधित्वं च । मुक्तजीवानां विशिष्टो लोका एव
भवति । तत्र ते नित्या निर्जरास्तिष्ठन्ति ।

अजीव

अजीव पद्विधो भवति । तद्यथा—

अजीव पुन ज्ञेयं पुद्गलो घर्मोऽघर्मं आकाश ।

कालं पुद्गलो मूर्तो रथाविपुणोऽभूतं यं शेषास्तु ॥

पुद्गलस्तु भौतिकतत्त्वसमो भवति । पुद्गलस्य पर्यायाः—शब्दा बन्धु मूढम स्थूल
संस्थान^१ भेद तम छाया उद्योत आतपश्च भवन्ति । पुद्गलो रपरसादिविशिष्टो भवति ।
पुद्गलानां जीवानां च गमनमहकारी घर्मो भवति, यथा जलं मत्स्यानां तरणाय भवति ।
अघर्मो जीवानां पुद्गलानां च स्थानसहकारी भवति, यथा पथिरेभ्यः विभ्रमाय छाया
भवति । आकाशे जीवादयोऽत्रकाशं न भवन्ति ।

कालस्तु द्रव्यपरिवर्तरूपं परिणामादिलक्ष्य ।

जीवानामजीवानां च सप्त विधेयाः—आसन्नो बन्धनं सवरं निर्जरा मोक्षं पुण्यं
पापं च भवन्ति । जीवा अजीवा सप्तविधेयाश्च जैनदर्शनस्य नव तत्त्वानि प्रतिष्ठितानि ।
आसन्नं कर्मणा भावानां ॥ जीवेन सह समागमो भवति । आसन्न इत्य जीवस्य तत्का-
शाय भवति । बन्धेन जीवः कर्मणा बध्यते । आसन्नस्याभावः सवरः । सवरस्य सप्तद्वये—
तत्तत्समितिगुप्तधर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचारित्राणां पालनं निर्दिष्टम् । निर्जरया जीवः कर्म-
बन्धनान्मुच्यते । ततो मोक्षः । स्वकीये शुभैरशुभैर्वा भावे जीवः पापस्वभावः पुण्य-
स्वभावो वा भवति ।

भोक्ष

यदा जीवः उपयुक्तनवतत्त्वानि प्रति यदा लभते तदा तस्य सम्यग्ज्ञानप्रक्रियाऽऽरभते ।

सम्यग्ज्ञानं ज्ञेयं सद्यविमोहविभ्रमाणां लभ्यो भवति ।^१ तदा चारित्र्येणाशुनाशिनित्वं शूने प्रवृत्तिर्जायते । तत्रसमितिगुण एव चारित्र्याणि । सम्यक्चारित्र्येण कर्मबन्धनं प्रहीयते, कर्मजोऽवरोधश्च भवति । अयमेव मोक्षः । तथा हि—

सम्यग्दर्शनं ज्ञानं चरणं मोक्षस्य कारणं जानीहि ।
 व्यवहारात् निश्चयतः क्षत्रितयमयो निज आत्मा ॥
 मा मुह्यत मा रम्यत मा द्विष्यतेष्टानिष्टार्थेषु ।
 त्विरमिच्छथ यदि चित्तं विवित्रध्यानप्रसिद्धम् ॥
 आत्मात्मनि रत इवमेव परं भवति ध्यानम् ।

जैनदर्शनानुसारं मुक्तात्मा 'ईश्वर' इति कथ्यते ।

बौद्धदर्शनम्

निर्वाणपण्याभिनी बौद्धास्तु प्रगतिमात्रं एवास्मेति मन्यन्ते । अतस्तेनात्मशास्त्रिनो-
 मोदवरवादिनश्च वैदिकनयेन प्रतीयन्ते । तद्यथा—रपस्तु न कोऽपि स्वयत्नं पदार्थं ।
 स तु केवलं घट्टमान एव चक्रादवादीनां सम्भारः । तर्पय रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराणां
 पञ्चस्कन्धानां समाहार एवात्मा प्रतीयते ।^२ तस्य पञ्चस्कन्धसमूहस्य पुनर्जन्म भवति । एतेषां
 प्रत्येकस्य स्वीयमौलित्वत्वे विलयनमेव महानिर्वाणम् ।

उपयुक्तसिद्धान्ता बौद्धानां प्रतीत्यसमुत्पादमुपजीवति ।

अत्र प्रतीय (धारणानामेकत्रत्वेन) समुत्पादः (कस्यापि वस्तुन उत्पत्तिः) इति
 हेतु-कल-परम्परा ग्रहणीया । अनेन सिद्धान्तेन ज्ञायते यत्र किमपि शास्वतम्, सर्वं परमां
 क्षणिका हेतुप्रययनिवारकं । तदनुसारं भवचक्रं प्रवर्तति । भवचक्रस्य द्वादशाङ्गानि—
 अविद्या, संस्कार, विज्ञानम्, नामरूपम्, पञ्चायतनम्, स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादानम्,
 भवः, जातिः, जरामरणं च ।^३ एतया प्रपञ्चो द्वौ पूर्वजन्म, अन्तिमे द्वे भाविजन्मनः,

१ सद्यविमोहविभ्रमाणां समाहारेण सदाशोकाः । तेषु प्राप्तिरेव किमोहः । सदेह एव सदाशः ।
 हानस्तदास्तदर्थं विममः ।

२ इति द्रव्यस्य ऐतत्वं विवक्ष्यतव रूपम् । वेदना सुखदुःखदीनां भावना । विद्वाननुभवाः, चिन्तये ज्ञात
 इति च भवति । सदा नाशः । संस्कारा मलसिक्कप्रवृत्तयः ।

३ अविद्या पूर्वजन्मनं क्लेशाणां । संस्कार पूर्वजन्मनं कर्माश्रयाणां प्रवृत्तयः । विज्ञानं अविज्ञानं
 त्वत्त्वं, जन्मप्रवृत्तये हेतुत्वम् । नामरूपं पञ्चस्कन्धानां विज्ञानमेव । नामरूपं विज्ञानाभावात्
 पञ्चायतनं तदवस्थाविज्ञानम् । पञ्चायतनं स्पर्शं पूर्वं पञ्चस्कन्धाः । स्पर्शं सुखदुःखविशेषनदण्डा
 वशात् । वेदना मैत्रुणराममुदावाचपर्यन्ताश्रयाः । तृष्णा भोगैर्पुनर्जायमानां पुनरुत्पन्नमवस्था ।
 उपादानं अमुकवस्तुसमुदावाचपर्यन्ताश्रयाः पुनरुत्पन्नम् । उपादानं भवः । जातिः पुनः अविज्ञानं ।
 जरा मरणं जातिः अमुकं वेदनं च-आश्रयाः ।

शेषाभ्यष्टो वर्तमानजन्मन शरीरस्यैव विद्यन्ते । एतानि द्वादशाङ्गानि त्रिविधा — क्लेश-
कर्म, वस्तु च । अविद्यातृष्णोपादानानि क्लेशस्वभावानि । संस्कारमयो कर्मस्वभावो ।
शेषाणि तु वस्तुस्वभावानि, क्लेशकर्मणोरधिष्ठानत्वात् ।

निर्वाणम्

बौद्धदर्शने निर्वाणं वैदिकदर्शनस्य मोक्षस्यानीयं वर्तते । निर्वाणं तु परमं क्षेमं,
तृष्णाशयं दुःखस्यान्तर्करं, मृत्योर्जय एव वर्तते । यथाग्निनिर्वापितं सन्नदृश्यो भवति
तथैव निर्वाणं प्राप्य पुण्यस्यास्तित्वं किंचिदपि कुत्रापि न वसति ।

रागस्य प्रहाणेन निर्वाणं प्राप्यते । तदा कामसुखानि न विद्यन्ते । निर्वाणपथगामिनां
कृते चत्वारि 'आर्यसत्यानि' सन्धारितानि । सद्यथा—दुःखम्, दुःखस्य समुदयः, दुःखस्य
निरोधः, निरोधायाष्टाङ्गिकमार्गश्च । अष्टाङ्गिकमार्गो दुष्टिसंस्कल्पावकर्मविज्ञाना-
भ्यायामस्मृतिसमाधीना सम्यक्त्वमेव । समाधिर्योगपरो भवति ।

॥॥ निर्वाणं द्विविधं मतम्—सौपद्यिषेयं निरूपद्यिषेयं च भवति । तयोः प्रथमं
जीवनमुक्तस्यावस्था भवति, अपरं च मरणान्तरमेव जायते । परवर्तियुगेऽप्रतिष्ठितं निर्वाणं
सम्मतम् । तदनुसारं बोधिसत्त्वाः महाकृष्णमाश्रिताः सन्तः शून्यतां न प्रतिपद्यन्ते यद्यपि
ते सर्वथा योग्या भवन्ति ।

चत्वारि प्रस्थानानि

परवर्तियुगे बौद्धदर्शनस्य चत्वारि प्रस्थानानि वैभाषिकसौत्रांतिकयोगाचारमाध्य-
मिकानि जातानि । एतेषु प्रथमे द्वे हीनयानस्य, शेषे द्वे महायानस्य शाखाः सन्ति ।^१
एतेषां परस्परभेदं जगत् सत्तामधिकृत्य मतवैविध्यानुसारं समुदयवत् । तथाहि वैभाषिका
बाह्यजगतः सत्तां प्रत्यक्षेणैव मन्यन्ते । सौत्रान्तिका जगत् सत्तामनुमानेन मन्यन्ते । जगत्
सत्ता मय्यन्ते अतएव वैभाषिका सौत्रांतिकाश्च सर्वास्तिवादिन इति मञ्जिता । योगा-
चारास्तु बाह्यजगतः सत्तां न मन्यन्ते । ते चित्तं (विज्ञानम्) एव सत् मय्यन्ते । अतएव
ते विज्ञानवादिनः । शून्यवादिना नयेन जगत् विज्ञानं च असत्ये । शून्यमेव केवलं सत् ।
ते शून्यवादिनो माध्यमिकाः सर्ववैनाशिका इति मञ्जिता । गौतमबुद्धात् क्रमशः ३००,
४००, ५०० वर्षाणि पश्चात् वैभाषिकस्य, सौत्रान्तिकस्य माध्यमिकस्य च प्रस्थानं
प्रावर्तत । समारम्भं ख्रीष्टाब्दतः पश्चात् तुल्येयसतकेऽभूत् ।

प्रमाण-व्यवस्था

बौद्धदर्शने प्रमाणं द्विविधम्—प्रत्यक्षमनुमानं च । तदनुसारमर्थाकारस्य विशदोभत्व-

१. हीनयानं बौद्धधर्मदर्शनयोः प्रथमं रश्मिं प्रायशो व्यक्तिगतान्मुदयाय गौतमबुद्धस्य मूलशिक्षानुरूपं
विकसितम् । परवर्तियुगे महाबालं तदानीन्तनविविधदर्शनैः प्रमाणं बहुजनसुखाय बहुजनहिताय
मित्यपि व्यञ्जितं विकासयितुं प्रयत्नमभवत् ।

मेव प्रत्यक्षम्, लिङ्गेनार्थस्यास्फुटज्ञानमनुमान च । अग्नौ सन्निहिते सति तस्य ज्ञान प्रत्यक्षं दूरे सति धूमलिङ्गेन तस्य ज्ञानमनुमानम् । तद्विकल्पबलेन सिध्यति । प्रथममिन्द्रियान्वितं ज्ञान प्रत्यक्षं भवति परञ्चान् द्वितीये क्षणे मानसप्रत्यक्षं जायते । तद्यथा चक्षुर्वापार उप-
रते मनोविज्ञानमेव प्रत्यक्षम् ।

योगिप्रत्यक्षं योगिनामेव भवति । योगिनो भूतमनागतं च वर्तमानवत् पश्यन्ति । योगिप्रत्यक्षमलौकिकयोगजसन्निकर्षेण जायते । तन्निविकल्पकं शुद्धमेव भवति ।

स्वभाववादः

वस्तुतः स्वभाववादस्य दार्शनिकत्व नास्ति । स्वभाववादे गहनचिन्तनस्य सम्प्रा-
भाव एव । स्वभाववाद केवलं वर्तमानमपेक्षते । तत्र भूतमविष्ययोर्विचारणा नास्ति ।
अस्या स्थितौ वादेऽस्मिन् आत्मा, परलोक-^१, कर्मफलम्, मुक्तिः, पापपुण्ये,
ईश्वरः, देवा — सर्वस्यैव सिध्यन्ति सम्मतम् । प्रत्यक्षमेव केवलं प्रमाणं तेषां बोधगम्यम् ।
अस्य लोकस्यैव सत्तायां ग्रहणात् स्वभाववादो लोकायत इति संज्ञितः । स्वभाव-
वादस्य प्रमुखाचार्यश्चावार्कौऽभवत् । तस्य गान्धा स्वभाववादश्चावार्कदर्शनमिति ख्यातम् ।

स्वभाववादिनः प्रत्यक्षेण चत्वारि भूतानि—पृथ्वीं जलमग्निं वायुं च मन्यन्ते । तेभ्यः
सर्वं जातं प्रसृष्टितम् ।^२ नुद्धिरेमि भूतं, निमिता । सरीरे बुद्धेः प्राधान्यम् । आत्मा
नृ नास्त्येव ।

दार्शनिकानां व्यविततत्वम्

वृत्तिमि प्रवर्तितमेव भारतीयदर्शनं वेदमूलम् । देवानुपनिषत्तमेव तेषामूयोनां
अन्तिवममवत् । परवर्तिवेदिकयुगे द्विविधा दार्शनिका बभूवुः—गृहस्थाः, सग्यासिनश्च ।
वृत्तिपदार्थान्विता गृहस्थाः—“पजातनाञ्जनवादयः” राजानः, आरण्यासवत्त्वमोपस्तिचात्रा-
यनादयो ब्राह्मणा बभूवुः ।

१ इहैव स्वर्गनाम्नानुभावात् शिवाभावात् सो वा सुखमुक्त्वा एव स्वर्गस्य, सो वा कनेषुमुक्त्वा
एव नारकाय इति प्रत्यक्षदृष्टपरवर्णनरूपकल्पकत्वात् एतेषां विवेचनं हि अत्यन्तमुचिता ।

आनन्दसिंहः सूरसिम्भे पृ० ११२

२. एताद निदर्शनमन्तराविरच्यते बुद्धचरिते ३.५५-६० अध्यायकृतम् । तदा हि—

क. कर्मवत् १ मन्त्रेणैव तैर्लोकं विधियमावै मृग्यसिद्धिं च ।

एतन्नाहं सर्वमिदं प्रकृतं न कामकारोऽस्ति बुद्धः मयि ॥ १.६२

उपनिषत्कान्त प्रभृति दर्शनस्योद्भावका प्रायशः वानप्रस्था सत्याग्निनश्च बभूवुः । गृहस्थाश्रमस्य वन्यनानि दशनोद्दिष्टस्य मोक्षस्य मार्गो वाचा इति सम्मतम् । अतएव दर्शनिकानां वसतय ऋषीणामाश्रमेषु भिक्षूणां विहारेषु च बभूवुः । नृपिजीवनं तु ब्रह्मचर्यमेव ।

परवर्तिपुत्रे शङ्कराचार्येण दर्शनाय प्रवृत्तिकामाना चम्बारि लक्षणानि निर्दिष्टानि । तद्यथा—जिज्ञासा, निष्कामता, यमनियमपरायणता, मोक्षप्राप्तयेऽभिलाषश्च । शङ्करस्य व्यक्तित्वमेवोच्चादस्य प्रतिष्ठापयति । तस्य प्रतिभाया अतीविक्रमं मुविदितमेव । अष्टवर्ष-देशीय एव स वेदेषु निष्णानो बभूव । वान्ये स प्रव्रजितः कर्मयोगी बभूव । समग्रभारत-मेव स्वकार्यक्षेत्रं विधाय सर्वत्र वेदान्तस्याद्वैतचिन्तनस्य धारा प्रवाहितवान् । तस्य दिशिदृश्येताद्वैतस्य सर्वत्र प्रभविष्णुता बरोवति ।

शङ्करोऽद्वैतसिद्धान्तानां प्रतिपादनाय बहून् भ्रमणरचयन् । समग्रं भारतमद्वैतं कर्तु-मेवास्य चतुर्दिग्भागेषु विश्वविद्यालयानां स्थापना कृतवाश्च । पूजाविधिषु ॥ पद्मबलिं नर-बलिं च निषेधितवान् । शङ्करस्य प्रायशो द्विगुणाद् पश्चात् रामानुजो विशिष्टाद्वैत-स्योपायकोऽभवत् । स तु यतिराज एवाभवत् । स दक्षिणभारते वैष्णवदर्शनस्य प्रचार-मकरोत् ।

एतेषां दर्शनिकानां व्यक्तित्वनिर्दर्शनेन स्पष्टमेव प्रतिभाति यत् भारतीयदर्शनं विदुषा-मेव बुद्धेर्जिह्वाया वा केवलं विषयो नाभूत् । तेषां जीवनमेव दर्शनावगाहनेन विशुद्धं परिपूतं चाभवत् । तेषां कर्मव्यवस्था समग्रराष्ट्रे प्रोज्ज्वलता विधातुमेवासीत् ।

जैनदर्शनस्य सर्वोच्चोपासका महावीर आशी राजकुमारोऽभवत् । ॥ प्रव्रजित एव द्वादशवर्षाणि तपोऽनघतं केवली च बभूव । केवली तु सर्वज्ञ एव । त्रिदशवर्षपर्यन्तं स तदानीन्तनसमाजस्य समग्रमुच्चदर्शनतत्त्वं प्रतिष्ठापयितुमनित्यं प्रायतत । स्वानुयायिना संघं त्रिषाणं महावीरस्तस्य सचलनाय सुव्यवस्थां व्यधात् ।

महावीरस्य व्यक्तित्वेऽपूर्वोपाहोऽद्भुतशक्तिश्च प्रतीयते । आजीवनं स पर्यटन्नेवाहिंसा-सत्यापरिग्रहादीनां सादृक् सन्देशं नगरेषु ग्रामेषु वनवसतिषु च प्रचारितवान् । परवर्ति-दर्शनप्रचारकाणां समस्तं सदैव महावीरस्यादर्श आसीत् ।

बौद्धदर्शनस्य प्रथमप्रवर्तको गौतमबुद्धो महान् विचारकोऽभवत् । सत्यस्यानुसन्धानाय लौकिकविभूतीनां परित्यागं कर्तव्यं एवेति तस्य मतं जीवनविन्यासे सुप्रतिष्ठितम् । स स्वयमेव तपसा योगेन मननेन निदिध्यासनेन च निर्वाणपथं प्राप्तवान् ।

गौतमस्य व्यक्तित्वे ऋजूतायां सौष्टवं व्यराजत । नासीत् किंचिदपि रहस्यं तस्य व्यक्तित्वे । तस्योदारता सञ्चारित्वा सहानुभूतिश्च सर्वेषां मनसि तं प्रति श्रद्धां जनय-

मासु । तस्य व्यक्तित्वेन या साति शान्तिरभिजातीयता च प्रकटिता सासामेवाकर्षण-
गुणैस्तदानीन्तनसमाजं प्रभावितम् ।

लोकसेवा एव गौतमस्य परमो धर्मः । तस्य दयानिर्गन्धिणी दुःखार्तानां परितर्पणाय
प्रसूयिता बभूव । दार्शनिकतया सहानुभूतित्वस्य सगति साधारणजनसमाजस्य नेतृत्वं च
गौतमस्य वैशिष्ट्यं प्रदर्शयति ।

दर्शनस्यादिग्रन्था वेदा एवोपलभ्यन्ते । वेदस्तु पारम्पर्येण समागतानां श्रुत्यनु-
सामायबन्धसंहितानाम्, ऐतरेयब्राह्मणानाम्, ब्राह्मणानाम्, आरण्यकानाम्, उपनिषदां
च सङ्गाः ।

परवर्तिपुगस्य महाभारते बहुविधानां वैदिकावैदिकानां दर्शनसम्प्रदायानां विवरणं
प्राप्यते । महाभारतस्य भीमपर्वणे भगवद्गीता संगृहीता । भारतीयसंस्कृतौ लौक-
जीवन दर्शनस्य यो विशेषप्रभावः परिलक्ष्यते तस्य 'चमत्कारः' प्रायशो भीतादित एव ।

पद्वर्तनेषु न्याय एव प्रथमः । तत्र न्यायसूत्रं गौतमप्रणीतमादिश्रयम् । वात्स्यायनो
न्यायभाष्यमिति ख्याता न्यायसूत्रस्य टीका रचितवान् । परवर्तिपुगे वाचस्पत्येय्यतात्पर्य-
टीकाया न्यायस्य सनातनपरम्परा विद्यमाना । बह्वस्तत्र न्यायग्रन्थकाराः पूर्वग्रन्थानां
टीकाकारिणो बभूवुः । अन्ये तु न्यायस्याभिनवप्रवृत्तीनां व्याख्यातारोऽभवन् । ख्रीष्ट-
पञ्चात् द्वादशे शतके मिथिलाया नव्यन्यायस्य समारम्भोऽभवत् । नव्यन्यायस्य प्रथमो
ग्रन्थतत्त्वचिन्तामणिः प्राप्यते । परवर्तिपुगे बहव आचार्याश्चिन्तामणिमधिकृत्य टीका-
ग्रन्थान् रचयन् । ख्रीष्ट पञ्चात् सप्तदशशतकेऽर्जुनभट्टः प्राप्यन्यायस्य नव्यन्यायस्य चैक-
मुनीं प्रवृत्तिं विधातुं सर्वसङ्ग्रहं दोषिकां च विरचितवान् ।

वैशेषिकसूत्राणां रचयिता जनाद नयस्यो वास्ति । पञ्चात् प्रसस्तपादेन पदार्थधर्म-
संग्रहे वैशेषिकदर्शनं सम्मूहं सिद्धान्तितम् । परवर्तिपुगे चन्द्रेण दशपदार्थशास्त्रं भास्करेण
तर्ककोमुदी विश्वनाथेन मायापरिच्छेद रचितानि ।

सायणस्य प्रथमो ग्रन्थ ईश्वरकृष्णस्य सांख्यकारिकास्ति । तीष्ठादेन वाचस्पतिना च
नारिकाना टीका रचिता । परवर्तिपुगे ख्रीष्ट पञ्चात् चतुर्दशशतके सायणप्रबन्धनमूर्तं
लिखितम् । प्रबन्धनमूत्रस्य बह्वष्टीकाकारा बभूवुः ।

योगदर्शनस्यादिग्रन्थः पतञ्जलेयोगसूत्रमेव । व्यासेन योगसूत्राणां माध्यं कृतम् ।
ख्रीष्ट पञ्चात् नवमशतके व्यासभाष्यमधिकृत्य तत्त्ववेत्तारद्वौ टीकां वाचस्पतिमिश्रोऽ
रचयन् भोजस्तु राजभारतम्भेदादशशतकेऽरचयत् ।

पूर्वमीमांसाया आदिग्रन्थो जैमिनेर्मौमांसामूर्तं वर्तते । शबरौ मोमांसामूत्रस्य टीकां
प्रणीतवान् । ख्रीष्ट पञ्चात् सप्तमे शतके भृमारिलः पूर्वग्रन्थानपि कृत्य श्लोकवार्तिक
तत्रवार्तिकं च रचितवान् । परवर्तिपुगे वेपां ग्रन्थानां टीका रचिता ।

उपनिषद् एव वेदान्तस्य प्रथमग्रन्थाः । श्रौष्टान्तश्च प्रागेव वादरायणेन व्यासेन वा वेदान्तसूत्रमुपनिषदां ब्रह्मविद्यामधिकृत्य लिखितम् । परवर्तियुगेऽद्वैतवेदान्तस्य प्रतिष्ठा कुर्वन् शङ्कराचार्य उपनिषदां गोतायां वेदान्तसूत्रस्य च भाष्यं प्रणीतवान् ।^१ शङ्करस्यान्यौ ग्रन्थौ विवेकचूडामणिः, उपदेशसाहस्री च वेदान्तपरी। सदानोन्तनोऽयं आचार्यं सुदेश्वरो वातिकं नैषम्यसिद्धिं चारचयत् । आनन्दगिरेरन्यायनिर्णयं समकालिक एव ।

शङ्करस्य वेदान्तसूत्रभाष्यमधिकृत्य पद्यपादेन पद्यपादिकायां वाचस्पतिमिश्रेण च नामत्याः प्रणयनं कृतम् । पारम्पर्येणोपर्युक्तग्रन्थानां टीका विविधाचार्यैः प्रणीताः । श्रौष्टत पञ्चात् चतुर्दशशतके भाषवाचार्येण पञ्चदशी जीवन्मुक्तिविवेकश्च रचितौ ।

श्रौष्टत पञ्चात् द्वादशशतकस्यान्तिमे माने श्रीहर्षेण खण्डनखण्डस्ताद्यमद्वैतसिद्धान्तानां तात्त्विकप्रतिष्ठा विधातुं प्रणीतम् । ग्रन्थोऽयं योगाचारबौद्धदर्शनेन प्रभावितो वर्तते । खण्डनखण्डस्ताद्यस्य चित्तुलीया टीका चित्तुलेन प्रणीता । तन्मतमेव प्रतिपादयता तेन सत्त्व-दीपिका रचिता । परवर्तियुगेऽद्वैतवेदान्तस्य बह्वो ग्रन्थाः प्रणीताः ।^२ योगवासिष्ठस्य अध्यात्मरामायणस्य चाद्वैतसिद्धान्तानां लोकप्रचारार्थं प्रणयनं कृतम् ।

विशिष्टाद्वैतस्य प्राथमिकमुपनिषदां रामानुजेन ब्रह्मसूत्रस्य श्रीभाष्ये कृता । रामानुजस्यापरे वेदान्तपरा ग्रन्था गोताभाष्य वेदार्थसंग्रहो वेदान्तसारो वेदान्तदीपश्च सन्ति ।

बौद्धदर्शनस्य प्राचीनतमो ग्रन्थोऽभिधर्म इति ख्यातः ।^३ अभिधर्मं मूलरूपेण मौतम बुद्धस्य दार्शनिकविचारा सङ्गृहीता । परवर्तियुगस्य दार्शनिकविचाराणां प्रथम सङ्ग्रहो मिलिन्दप्रश्न इति ख्यातो नागसेनेन कृतः । श्रौष्टत पश्चात् चतुर्थे शतके बुद्धपोषेण विमुद्धिमागो रचितः ।

परवर्तियुगबौद्धदर्शनस्य साहित्यं प्रायः सम्प्रदायानुसारं विकसितं दृश्यते । तत्र सर्वास्तिवादिनां सप्त ग्रन्थाः प्रधानाः — कात्यायनीपुत्रस्य ज्ञानप्रस्थानम्, शारिपुत्रस्य सगीति-पर्याय, वसुमित्रस्य प्रकरणवाद, देवशर्मणः विज्ञानकाय, वसुमित्रस्य घातुकाय, यशो-मित्रस्य धर्मस्कन्ध, मोद्गल्यायनस्य प्रज्ञप्तिशास्त्र च । ज्ञानप्रस्थानस्य टीका महाविभाषेति ख्याता । वसुबन्धोरभिधर्मवैशो सर्वास्तिवादिनां प्रमुख ग्रन्थः ।

सौत्रान्तिकसम्प्रदायस्य प्रवर्तकं कुमारलात कल्पनामण्डितिकायां सौत्रान्तिकसिद्धा-

१ इमे त्रयो ग्रन्थाः समासतः प्रस्थानत्रयीति ख्याताः । शङ्कराचार्येण प्रागेव गोतापादः भाष्यद्वयकारिकायां भर्तृहरिश्च वाक्यपदीयस्य रचना कृतवन्तौ । इमौ त्रयो बौद्धदर्शने प्रभावितौ स्तः ।

२. तद्यथा रामाचार्यस्य तरङ्गिणी, ब्रह्मदानन्दस्य बौद्धब्रह्मानन्दोऽयं गुणचन्द्रिका वा, धर्मरानस्य वेदान्तपरि-भाषा, अद्वैतानन्दस्य ब्रह्मानिष्ठाभरणम्, गोविन्दानन्दस्य रत्नप्रभा, सदानन्दस्य वेदान्तसारः, प्रकाशानन्दस्य सिद्धांतमुक्तावली, सदानन्दस्याद्वैतब्रह्मसिद्धिः, लक्ष्मीधरस्याद्वैतमकरदण्डः ।

३ अभिधर्म इति धर्मसंगणि विमञ्ज — कलावस्तु-पुण्यलपञ्चसिद्धिं घातुकपादमकं पञ्चान इति सप्तग्रन्थानां समासतः नाम ।

न्तान् निरूपितवान् । तस्य शिष्यः श्रीलाम सौत्रान्तिकविभाषा रचितवान् । यमोमिश्रोऽर्थः धर्मस्य स्फुटार्थेऽपि टीका लिखितवान् ।

योगाचारसम्प्रदायस्य बहवो ग्रन्थाः सन्ति । तत्र मन्त्रेयनायस्य महायानसूत्रालङ्कारः, धर्मधर्मलारिभङ्गः, महायानोत्तरतन्त्रम्, मध्यान्तविभङ्गः, अभिसमयालङ्कारारिसादनः प्रथमः सन्ति । परवर्तिषुगे दिट्नामरचिता प्रमाणसमुच्चयवृत्ति-न्यायप्रवेश-हेतुवर्त्तमान-प्रमाणशास्त्र-न्यायप्रवेशादयः प्रमुखा ग्रन्थाः ।

शून्यवादस्य प्रतिष्ठा मागाजुनो माध्यमिककारिका-युक्तिपट्टिका प्रमाण-विषयसोपायकी-न्याय-विप्रहत्यावर्तिनी-सुहृत्स्लेख-चतुःस्वर्णग्रन्थः कृतवान् । परवर्तिषुगे आर्यदेवचन्द्रः कीर्तितान्निदेवशान्तरक्षितादयः शून्यवादविषयकान् बहून् ग्रन्थान् रचितवन्तः ।

जैनदर्शनस्यादिग्रन्थाः द्वादशाङ्गानि चतुर्दशपूर्वादिषु सन्ति । आचार्यपरम्परायां तेषां ज्ञानमन्त्रिमण्डले भद्रबाहुना प्राप्तम् । भद्रबाहो पश्चात् भागदाः एव तेषां ज्ञानमवशिष्टम् । तृतीयशतके प्रारम्भिकयुगे आचार्यपरसेनोद्भिन्नवसाहित्यिकपरम्परायां प्रतिष्ठा प्राप्तः दर्शनानुसारादेवाकारणम् । तस्य शिष्यो भूतबलि पुष्पदन्तश्च पट्त्तण्डागम इति स्थावः सूत्रग्रन्थं रचिनवन्तो । तयोः समकालिणो गुणघारः कलायपाहुड नायावद्ध चकार । कपायपाहुडस्य टीका ६००० श्लोकबद्धा यतिवृषभेण रचिता । उपपुत्रग्रन्थानां बहु-वष्टीकाः परवर्तिषुगे रचिताः ।

जैनदर्शनस्य स्वतन्त्रग्रन्थकारः कु-इकुन्दाचार्यः खोष्टस्य पश्चात् प्रथमशतके समयः सार-प्रवचनसार-व्यवस्थितकामादा रचना कृतवान् । तृतीयशतके उमास्वामिना तत्सार्यः सूत्रे जैनदर्शनस्य सूत्रमविवेकः कृतम् । तत्सार्यसूत्रस्य बह्वेषु टीका वर्तन्ते ।

स्वामी सम-तभद्र आप्तमोमासायाः स्याद्वादस्य विवेचनं कृतवान् । अकलङ्कदेवेन जैनध्यायस्य चरदारो ग्रन्थाः—सिद्धिविनिश्चयः, न्यायविनिश्चयः, लघोदहन्यम्, प्रमाण-समृद्धिच प्रगीताः । परवर्तिषुगे माणिक्यनन्दो न्यायस्य परीक्षासुखमिति सूत्रग्रन्थं रचितवान् । तस्य टीका प्रमाचन्द्रेण प्रमेयकमलमार्तण्ड इति नाम्नी रचिता । एतेषु ग्रन्थेषु दिगम्बरसम्प्रदायदर्शनं निरूपितम् ।^१

श्वेताम्बरसम्प्रदायस्य मूलग्रन्थानां सख्या चतुरश्रोति । तेषु प्रथमः द्वादशाङ्गानि वभूवुः । द्वादशाङ्गेष्वपुना केवलमेवादश एव सम्पन्ते । अङ्गग्रन्थे सम्प्रदान्युपाङ्गानि वभूवुः । एषु ग्रन्थेषु जैनदर्शनसिद्धान्ताः विचीर्णा एव वर्तन्ते । परवर्तिषुगे सिद्धयेनस्य न्यायावतारः, हरिभद्रस्य पट्टदर्शनसमुच्चयः तथा मेस्तुङ्गस्य पट्टदर्शनविचारः सन्ति ।

१. अत्र ये जैनदर्शनग्रन्थाः—गुणमन्त्रेयनायानुज्ञामन्त्रम्, अभिसमयालङ्कार-पुराणसिद्धिपुण्ड्र-नेमि-दिश-द्वयसमृद्धः, त्रिलोकसारः, देवगुहः प्रमाणनवराशोकालङ्कारः, मल्लिकार्जुनस्य स्याद्वाद-मन्त्रः, सचन्द्रकेतुः ४ तत्सार्यदीपिका दिगम्बरसम्प्रदायवराः सन्ति ।

धार्मिकप्रवृत्तयः

अस्मिन् प्रस्तावे यत्किञ्चिदपि विद्यते तस्य सर्वोपयोगः केन प्रकारेण वर्तन्ते इति धर्मशास्त्रस्य प्रमुखविचारविषयः । धर्मशास्त्रानुसारं मानवजीवनमेतन्न माप्ति । पूर्वमपि ज्ञानमामोन्, प्राप्य पदवादि ज्ञानं भविष्यति । अस्यां स्थितौ वर्तमानजीवने तथा कश्चिदर्थस्य येन भाविजीवनेऽपि सुखं नवेत् । ततो मुक्तिर्नाम मरणानन्तरं सर्वोच्चा-
 न्मुदयः । यदि स्वदयनेन सा कदाचिन्न लब्धा भवेत्तर्हि येन केन प्रकारेण स्वर्गमुत्पाद-
 यन् करणीयः । अथवा संसारे पुनर्जन्मनि पुनरपि स्वान्मुदयान्कस्मिन्तीनां सादवती-
 कर्णस्य वर्तमानजीवने उपायः करणीयः इति विदित्वान् मनुः । तदधिकृत्य धर्मस्य परि-
 नाया कृता—यशोऽनुदयनि श्रेयसविद्धिः स धर्मः ।

धर्मस्य परिधिः स्वरूपं च

वैदिकधर्मानुसारं मृष्टे रक्षयिता विप्रते । न च मृष्टिजिज्ञाने देवानुरमानवपरान्ति-
 वृत्तज्ञानक्षेममुदयनक्षत्रादीनि वर्तन्ते । सर्वेषां यथा प्रतिष्ठा वा येन नैसर्गिकविधानेन
 भवति तद् ऋतम् । ऋतमेवाविद्विक्तो धर्मः । निवर्गस्याऽनुमृतो मानवाऽपि ऋतन रक्षितः ।
 तद्यथा ऋतेन पारम्परिकयोगः सम्भवति, तथैव मानवसमेग सर्वेषां कल्याणमायोजितम् ।
 तथाहि महाभारते—

धारणाद्वर्त्मनि यातु धर्मो प्रारभ्यते प्रजा ॥ अर्ण० ४९.५०

एष धर्मो महायोगो बान भूतवया तथा ॥

ब्रह्मधर्म्यं तथा सयमनुक्रोशो घृति क्षमा ।

सनातनस्य धर्मस्य धूलमेतन्मनातनम् ॥ आश्व० ९४ ३१

महाभारत आश्वमेधिकपर्वणि ९१ ३३-३४

अगोकेन धर्मस्य सर्वजनहिताय स्वस्य परिभाषितम् । तदनुसारम्—‘धर्मं साधु ।
 क्रियान् तु धर्मं इति । अपान्नसो बहुकल्याणं दया दानं सयं शौचम्’ ।^१ मनु धर्मस्वरूपं
 निर्णोतिवान्—

वेदं स्मृतिं सदाचारं स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्वर्त्मस्य लक्षणम् ॥ २१२

यति क्षमा दमोऽस्तेय शौचमिन्द्रियनिग्रह ।

धीविद्या सत्यमश्वमेधो दशक धर्मस्तक्षणम् ॥ ६-९२

भारतीयधर्मस्य परिधौ मानवजीवनस्य सर्वासु अवस्थासु कर्तव्याकर्तव्यस्य विवेचनं वर्तते । मरणान्तरमपि सुगतिं केन प्रकारेण भविष्यतीति तत्र विचारणीयम् । जीवन-विधास्य विविधशेषेषु—सत्काराश्रमवर्णव्यवस्थाभोजनपानकुलाशिल्पोद्योगादिषु कीदृशी प्रवृत्तिं समीचीनेति धर्मप्रकरणम् । राजनीतिव्यवस्थामधिकृत्य सुष्ठु भणितं यत् धर्मो राजराजः । लौकिकजीवने त्रिवर्गे धर्मं परमं स्थानं भजते । धर्मानुसारिणी अर्थकामो भवे-तामिति मनुमतम्—

‘परित्यजेदर्थकामौ यो स्याता धर्मयन्त्रितो ।’ ४-१७६

अथ किम् महाभारतानुसारं तु

क्षीरोरस्मापि नाशेन धर्म एव विशिष्यते । आदि० २०५ १७

धर्मस्यापरिहार्यत्वम्

मरणान्तरं केवलं धर्माधर्मो पुरेण सह गच्छति इति भारतीय धारणा धर्मस्या परिहार्यत्वं स्थापयति ।^१ पुरा भारता दहलोकान् परलोकमधिकतरं महत्त्वपूर्णं गन्तव्यं । तथा हि व्यास —

संस्तब्धरीरमुत्पृष्ट धर्मं एवोऽनुगच्छति ।

तस्माद्धर्मं सहायश्च सेवितव्यं तदा नृभिः ॥

प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छेत्स्वर्गं गतिं पराम् ॥ अनु० १११ १४

धर्मपद्धतौ परन्ती नरा इहलोकं ऐश्वर्यं प्राप्नुवन् वा, किन्तु परलोके तेभ्य स्वर्गादि-मैश्वर्यं मुनिदत्तमेवेति लोकधारणा बभूव ।

धर्मस्य परिवृत्तिरिति वैचित्र्यं च

धर्मानुसारं मानवजाया अभ्युदयाय यत्र गिद्यान्ताः शास्त्रतीक्ष्णताः । ते एव धर्मस्य मनात्मन्य द्योतयति, किन्तु धार्मिकविशिष्टा कर्मसाधनादीनां च युगे युगेऽभिव्यक्त्यैव प्रवर्तितम्—

अन्ये ऋतुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे । अन्ये कृत्तिपुगे नृणां युगहृदासानुरूपतः ॥

तत्र परं ऋतुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे धर्ममेवाहं दानमेव कृत्ती युगे ॥

मनुस्मृतौ १ ८५-८६

■ सर्वेषां धर्मध्वानामेव धर्मस्य वर्तते—

१ उपमा मनु —

एव एव मुद्रासौ निषेधेऽनुधा १ २ १०

वैशा विमिता स्मृतयो विभिन्ना नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतं ॥ पञ्चा ॥

धर्मसंग्रहः

भारतीयो धर्मो महान्त इव बहुधा धर्मधाराणा मंगमनेन वैपुल्यमवाप । प्राचीनतम-
स्यायं धर्मस्य मूलधारा ऋग्वेदे भ्यापिता । तत्र परमायेंतर्यमार्गा मगमान् पौराणिको
धर्म समजायत ।

धर्मपरिषी कश्चिद् विरोधितत्त्वानामपि समाहारो भवेदिति महाभारते व्याख्यातम्—

॥ एष धर्मं सोऽयमो वेदराले प्रतिष्ठितः ।

आदानमनून रिडा धर्मो ह्यावस्मिन् स्मृतः ॥ शान्तिपर्वणि ३६ ११

आयेंतरधर्मो

आयेंतराणा धर्मस्य प्रथमम्ब्रणं सिन्धुसम्भवाया अवरोधैः परिधीयते । तत्र शिवो-
पासका मूर्तिमनुजयन् । नागवृक्षपुत्रनादोना पूजा प्रावर्तते । पूजानिमित्तं सम्भवत
बलिस्समपित । शरीरस्य स्वच्छतायै स्नानविशेषोऽप्रियत्वं सातिसप्तमासीन् । पूजा-
कर्मकाण्डादयः सन्ताननृत्तवागादिभिः समन्वयिता ।

सिन्धुसम्भवाया मानुष्याः काचन देवी पूजिता । सा तु प्रवृत्तिरेवादिशक्तैः प्रतीक
प्रतिभाति । तत्र मानुष्या अमरत्वमूर्तया लभ्यन्ते । वैदिकधर्मं मानुष्या समकक्षा
अदिति पृथिवी चाभ्याम् । पौराणिकधर्मं चण्डी, दुर्गा, भवानी वा मानुष्येय पूजनीया
लभिमता ।

सिन्धुसम्भवाया सस्याद्रवकारिणी देवी जना पूजयन्ति स्म । एकस्या मुद्राया नारी-
धर्मान् सृष्टकम्पात्पत्तिरिच्छता वर्तते । तन् पृथिवीदस्या अद्भुतं प्रतिभाति । अधुनापि
ग्रामदेव्या पूजा ग्रामेषु सर्वत्र प्रचलति ।

शिवोपासनाय शिव त्रिमूर्तोऽपि कल्पितः । शिवो योगीति मय्याश्रितः । ॥ मुद्रामु
हिस्यशुभिः चित्रकण्डकमहिमगुहादिभिः परिवृतो वर्तते । मूद्रामुद्योगोऽयम्, दृष्टं निरुद्धं
(स्मृतेन) विष्वाशश्च शिवाऽर्जितः । शिवत्रिद्वान्यापि तत्र सन्ति । मूर्तिपूजा तदा
प्रचलति स्म ।

सिन्धुसम्भवाया विद्ययाणा कल्पनामीदृति विविधपञ्चमानवाना दण्डमुण्डयोर्वैचि-
म्यपूर्णसंयोगेन स्पष्टमव ।

सिन्धुसम्भवायामन्येष्टिप्रिया प्रावर्तते । भूगर्भे जना निधापिता । तत्र शर्व सह

पात्रानि, वस्त्रामूषणानि, प्रसाधनसामग्र्यश्च स्थापितानि । कतिनयशवा काष्ठोदिरानु
निवेद्य भूगर्भे निगूहिता । एतेविधानेस्तत्रत्याना पूर्वजान् प्रति थट्टा प्रकटति ।

अन्येऽपि वहव आर्येतरधर्मा बभूवुः । अश्वेदानुसारं वृत्र आर्येतराणां जातोना देशो-
ऽभवत् । तस्मिन्पुणे कृष्णो धर्मसरसक एवायेंतरधर्मस्योन्नायकोऽभवत् । अमुरेषु दान-
थट्टाशोना विधानं नासीत् । वैदिकयज्ञानां प्रचलनमपि तत्र नाभवत् । ते प्रेतानां परलोक-
विजयार्थं तेषां शव मुगन्धितद्रव्यं अलङ्कारं वस्त्रैश्च प्रसाधयन्ति स्म ।^१ महामारता-
नुमार देशामुरराशसब्राह्मणादीनां धर्मा विभिन्ना एवाभवन् ।^२ राशसा अपश्यमाशता
बभूवुः ।^३

आर्येतरधर्मं पूजाप्रधानं आसीत् । पूजार्थं पशुबलि पुष्पोपहारश्च प्रचलितौ । दास्तेरा-
वाहनं कृत्वा तस्यां प्रतिष्ठा मूर्तिगृहवृक्षवित्रादिषु प्रतीकद्वारा कृता । पश्चादतिविश्वेऽपि
तस्यां स्वागतं सम्पादितम् । प्रतीकस्य स्नानं तस्योपरि पत्रपुष्पाद्यतानां विकिरणं तस्मै
सुस्वादुभोजनसमर्पणं वस्त्रामूषणादिभिन्नलक्षणं च-इनलेपनं सिन्दूरलेपनं च कृतानि ।
परवान् प्रार्थनाध्यानादिभिन्नकस्य तत्संकीर्तनाभूत् । द्राविडेषु हनुमन्तमनुजयन् । पूजाविधानं
प्रचलितमासीत् । कश्चित् नरबलिरपि देव्यां परितुष्टये कृता ।^४

पौराणिकयुगे यशराशसमूतपिशाचसर्पवेतालादीनां पूजा प्रावर्तत ।^५ विष्णुपुराणे
गोपाला गिरियज्ञ गोयज्ञश्च वैदिकेभ्यश्चैवनायो प्रचलताम् । तत्र दधिनायसमासादिभि
पर्वताय बलिरदीयत ।^६

वैदिकधर्मः

वैदिकधर्मस्य वैशिष्ट्यं यज्ञविधानमेष । तस्मादेव धर्मकामाधिगमो बभूव । तत्र
यज्ञैर्देवानां परितोषं कृतं । साधारणतो देवाः प्रकृतेरैश्वर्यंतालिन्यं सत्त्वोऽथवा पुराण-
पुराणा पितृतो नेतारो वा बभूवुः । सर्वेषामेव तेषां न केवलं व्यावहारिकस्वरूपं समान्यम्,
अपि तु तेषामाध्यात्मिकस्वरूपस्य शास्त्रतत्त्वाणं प्रतिष्ठा कृता । आध्यात्मिकस्वरूपदर्शनं
थट्टामपेक्षते । ध्यञ्जनयाऽपि कश्चिदाध्यात्मिकस्वरूपस्य ज्ञानं भवति । तद्यथा सूर्यो लोवि-
स्वरूपेण जगत् प्रकाशयति, आध्यात्मिकस्वरूपेण च मानवानां बुद्धिं स्फोरयति । आध्या-

१. इन्द्रोपासनादि ८८.५ ।

२. आदिपर्वणे १०७७, समाप्त ८८७७ ।

३. अथोद १०८७ १९ ।

४. चीनमागवातरे ४५३ ।

५. पशुपुराणे उत्तरागदे २८० आशायन ।

६. विष्णुपुराणे ४१०.३८-४६ ।

न्मिव स्वल्पं दिव्यत्वं प्रतिष्ठापयति । भारता काले काले असह्यवस्तुषु दिव्यत्वस्य दर्शनं चक्रुः । परिणामतः सर्वेषामेव तेषां देवत्वं प्रतिपादितम् ।

देवानामाचारव्यवहारादयः मानवैः ग्रहणीया इति मनोपिणा मतम् । इत्थं धर्मसंस्थाने देवानामादर्शचरितस्य कल्पना महत्त्वपूर्णा वर्तते ।

देवप्रतिष्ठा

देवाः शक्तिशालिनः । ऋषिपयदेवाः प्रकृतिशक्तीनां नियन्त्रणं कुर्वन्ति । ते सर्वेषां प्राणिनामधिपतयः । साधारणतः सर्वे देवाः लोकोपकारिणः, सत्यपरायणाः, ऋजवद्व्यसन्ति । ते सच्चरित्राणां जनानां मित्राणि सन्ति, पापान् दण्डयन्ति च । वैदिककल्पना-नुसारं देवानां मानवैः सहातिशयसामीप्यमासीत् । तद्यथानिं प्रति कविनिवेदयति—

स न पितेव मूलवेजने सुपापनो भव ।

सचस्वा न स्वस्तये ॥ ऋग्वेदे १.१.९

इन्द्रो युद्धस्य देवोऽम्बवन् । तस्य साह्येन युद्धे मानवा विजयमिच्छन्ति स्म । तथा हि ऋग्वेदे—

यस्मान्मृते बिजयन्ते जनासो यं युष्यमाना मयसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव योऽच्युतश्च्युतः जनास इन्द्र ॥ २.१२.९

इन्द्रोऽमुखाणां हन्ता प्रसिद्ध एव ।

वरुणः सर्वेषां देवानां पोषकोऽम्बवन् । स ऋतं प्रवर्तयति । मानवशायी कल्याणं विदधाति च । तथा हि ऋग्वेदे—

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाभ्या । १.२५.१५

सूप पात स्वस्तिमि सदा न ॥ ७.८६.८

अदिवनोर्लोकोपकारिणां विश्रुता वर्तते । मानवलोके, देवलोके वा यत्र कुत्रचिन् छाहाभ्यस्यावश्यकता भवति तत्रादिवनो समागच्छत । तद्यथा ऋग्वेदे

धुवं च्यवान् जरसोऽमुमुक्त नि पेदव ऋषयराधुमद्वम् ।

नि रहसस्तमसः स्पर्तमात्रि नि जाहृयं शिखिरे घातमन्त । ७. ७१. ६

विष्णोर्लोकां सुप्रसिद्ध एव मरणानन्तरमाश्रयः । तत्र देवोपासकानां मानवानां जीवनं रमणीयं भवति । लोकोपकाराय विष्णोः उद्गमत्वं कविभिः प्रशंसितम् । तथाहि—ऋग्वेदे

तवस्य प्रियममि पापो अद्रया नरो यत्र देवयवो भवन्ति ।

उद्गमस्य ॥ हि वन्धुरित्या विष्णोः पदे परमे मध्य उत्तम ॥ १.१५४.५

अपरं च—एको विममे त्रिमिरित्येवेति ॥ १.१५४.३

परब्रह्मिणे सप्रतिष्ठिता सरस्वती ऋग्वेदे वाजिनोवती, पावका सूनृताता दासीति विभाविता बभूव । तद्यथा—

महो अर्णो सरस्वती प्रचेतप्रति केतुना धियो विदवा वि राजनि । १.३ १२

सरस्वती न सुमगा मयस्वरत । १.८९ ३

ऐतरेयब्राह्मणानुसारम्—विष्णु देवाना परम ।^१

वैदिकयुगेऽप्योल्लिखिता प्रमुखा देवा प्रतिष्ठिता सन्ति—

स्वर्लोऽस्य देवा—द्यौ, वरुण, मित्र, सूर्य, सविता, विष्णु, पूषा, अश्विनौ, उषा, चन्द्र, रात्रि । एते द्युस्थाना ।

भुवो लोकास्य देवा—इन्द्र, अपा नपातृ, वायु, पञ्चम्य, आप, रुद्र, मरुत । एते मध्यमस्थाना, अन्तरिक्षस्थाना वा ।

भूलोकस्य देवा—अग्नि, सोम, नद्य, पृथ्वी, समुद्र । एते पृथ्वीस्थाना ।

लघुदेवा—ऋषयः, गन्धर्वा, अश्वरथ, वृक्ष, वास्तोष्मति, क्षेत्रपति, सोता, मुदोपहरणानि, पक्षय, वनपर्वतादीनामधिष्ठातार ।

वतुदेवा—घाता, विघाता, नाता, नेता, स्वष्टा ।

परब्रह्मिणे प्रभावति स्मृष्टा बभूव । हिरण्यगर्भं सर्वेषा प्राणिनामधिपति । अदि विरादित्याना द्वादशानां माता बभूव किमुक्तकारिणो देवो वर्तने । अदितेर्मापयस्वरूपं प्रकल्पितम् । तथा हि ऋग्वेदे—

अदितिर्छौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्र ।

अदिते देवा अदिति पञ्चजन्या अदितिर्जातिमदितिर्जनित्वम् ॥ १.८९ १०

देवा प्रायसा मानवस्या कल्पिता । तेषा हस्तपादादीना कपना व्यञ्जनया प्रतिष्ठा । तयाहि सूर्यस्य रश्मय तस्य वरा । अग्ने उषाया तस्य जिह्वा । कठिपद-देवानां विशेषगुणा वर्तते । तद्यथा—इन्द्रस्य मुदकोशकमग्ने मूहस्वतेश्च पौरोहित्यं सविनुताचार्यश्च ।

यज्ञ

देवानां प्रीत्यर्थं यज्ञद्वारा तेभ्य उग्रहार प्राप्तीयत । यत्किञ्चिदपि मानवो भुञ्जति तदेव देवेभ्योऽपि भोग्यमिति कल्पनामीनू । देवेभ्यो दधिपूताग्रादीनि समर्पितानि । सोमो देवानां प्रियमेयमभवन् । देवानां इत्ये पशुबलि प्राचर्तत ।

यज्ञा साधारणतो द्विविधा यज्ञा—निध्या, नैमित्तिकाश्च । निधयज्ञा गृहस्थानां पंच महायज्ञा एव । नैमित्तिकयज्ञा पुरोहितानां साहाय्येन सोद्वेद्यं सम्पादितम् । तेषा-

मुद्देश्यानां परिधौ लोचिका भारलोचिकाश्च प्रायः सर्वे लाभा मिदयरत्न समादिष्टा भवन्ति । इदमेव यज्ञस्य लोकप्रियत्वस्य प्रधानकारणम् ।

भारते यज्ञानां लोपा नामवा कदापि । दशमशताब्द्यां जयनिहृम्य कश्मीरे अथवा मध्ययुगे राजस्थानस्य नृपाणां बहूनां यज्ञा विद्रुता एव ।

यज्ञानामनो बोद्धव्यमपि ग्रहणं बभूव । तद्यथा त्रिजरणयज्ञ, निगापदयज्ञ, समाधि-यज्ञ, प्रजायज्ञ ।^१

मरणोत्तरविधानम् ।

वैदिकयुगे मानवानां मरणानन्तरं विनृण्यथ यमलोकावाप्तोऽभिभवत् । यमलोक एव स्वर्गः । तत्र सर्वं सुखकरम् । तथाहि—ऋग्वेद

यत्रानन्दादथ मादादथ मुद प्रमुद आसते ।

कामस्य यत्रात्मा कामास्तत्र माममृतं दृषी-द्रायेन्द्रो परिश्रव ॥ ९ १०९ ११

स्वर्गे मानवा मर्य-र्गोऽथ सम्भादिनाम् यज्ञानामिष्टाभूतानां दानादानां च^२ प्राप्नुवन्ति । तत्र विनृष्टे पुत्रपौत्रादिभिः प्रदत्ताः सम्पत्तिः भोग्यानि भवन्ति ।^३

पापानां हृतं नश्यदु ममेव मजनीयम् । तथाहि ऋग्वेद—

इन्द्रातोमा कुष्टतो यत्रे अन्तरनाम्भणे तमगि प्रदिष्यन्तम् ।

यथा मान पुनरेकदधनोदयस्तद्वाप्तस्तु तदगं म-पुमच्छ्व ॥ ७ १०४-२

मरणानन्तरं मानव स्वार्माभूतस्य लाभं प्राप्नोति, अथवा मृत-व लभते । पुनर्जन्मनः सम्भावनामीतत्र निश्चयम् ।

वैदिकयुगे नव प्रायशा दश । ज्ञानिन् ज्ञानस्य निगन्तव्यं प्रवञ्चितमाप्तात् ।

उपनिषद्दर्शः

उपनिषद्युगे धर्मस्य त्रयं स्थाना समुपस्थापिता — (१) यज्ञ अप्ययनम्, दान च (२) नैष्ठिकश्रमण्यम् (३) तपश्च । यज्ञस्य बहूनां नाधिकमयन् । यद्यपि यज्ञेन स्वर्गप्राप्तिं तदपि सम्पत्तामीन् किन्तु स्वर्गच्युतिमयं दशायत्तामृतपदं मोक्षपदमेव तपसा श्रद्धया च समाहितम् । तद्यथा मुण्डकोपनिषदि ।

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्तं प्रमूढा ।

नाकस्य वृष्टे ते मुहूर्तेऽमृ-न्मू-वेम लोक हीनतरं वा विशन्ति ॥ १ २ १०

१. दीपनिकायस्य कुन्दनसूत्रे ।

२ ऋग्वेद १० १ ४८ ।

तप यद्धे ये ह्युपवसन्त्यरभ्ये शान्ता विज्ञासो भिक्षवर्षा धरन्त ।

सूर्योदारेण ते विरजा प्रयान्ति यथा मृतं स पुरुषो ह्यध्ययात्मा ॥ १.२.११

ब्रह्मचर्येण ब्रह्मनिष्ठता प्राप्येति धर्म उपनिषदाम् । ब्रह्मचर्यस्य सम्यक् परिपालनाय वानप्रस्थसंन्यासयोर्वीक्षणं कृतम् । ब्रह्मचर्यं सोपानमेव ब्रह्मलोके गमनाय । एतदयं जीवनमेव यज्ञः । तथा हि—पुरुषो वाय यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातः सवनम् । अथ यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम् । अथ यान्यष्टावर्षाणि सवनम् ।^१

अथैव ब्रह्म एव ज्ञेयम् । विज्ञानं ब्रह्मज्ञानेनामरूपं लभते । ब्रह्मज्ञानेन सर्वेभ्यो दुःखेभ्यो मुच्यते च ।^२

ज्ञानमात्रेण ज्ञानिषु कतिपयवैशिष्ट्यानि जायन्ते । तद्यथा—प्राणव्यानसमाना दीना वायूना दानानि कस्वरूपज्ञानेन पुरुष सेजस्वी, अग्राद, स्त्रीमान्, यशस्वी, ब्रह्मवर्चस्वी, कीर्तिमान्, ओजस्वी, सुन्दर, प्रसयातरश्च भवति ।^३ अनेन विधानेन मानवानामुदात्तप्रवृत्तयः सम्भूताः ।

छान्दोग्यानुसारं हृदयमेव स्वर्गः । तथा हि—स वा एष आत्मा हृदि । तस्यैतदेव निवसत् हृदयमिति तस्माद् हृदयमहरहर्हर्षा एव विस्वर्गं लोकमेति । तद्यथा हिरण्यनिधिं निहिममश्रेयसा उक्थुं परि सचरन्तो न विन्देपुरेषमेवेमाः सर्वा प्रजा अहरहर्गन्धन्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रसूयते ।^४

सर्वमाशरण्येभ्यो धर्मस्तदासीत्—‘‘तप, सत्यं, तप, दम, दामः, अग्निहोत्रं, स्वाध्यायः प्रवचनादीनि । तथा हि मनोविण कामनासीत्—यज्ञोजनेऽपानि । धेयावस्यसोऽपानि । त एवा मग प्रविशति । स मा मग प्रविश । धान प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पयस्व ।^५

उपनिषदसु जीवनविन्यासस्य शुद्धिं निदर्शिता । तद्यथा भोजनपानादीनां शुद्धये प्रकल्पितं यन् मनः प्रागवाधा स्वरूपं क्रमशः अन्नजलजैर्जोभिनिष्पन्नम् ।^६ अपरं च—आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ गुणशुद्धिः ।^७ मानवस्य भावनायाः संस्कारो वस्तूनां दिग्भूतप्रतिपादनेन सम्पन्नमिति । तथाहि दशैवावयवैरे

१ छान्दोग्ये ३.१६ ।

२ बृहदारण्यके ४.३.१४ ।

३ शतसप्तम्यो ११.४.४१, ३.१०.९.१९ ।

४ छान्दोग्ये ३.१३ ।

५ छान्दोग्ये ८.१ ।

६ तैत्तिरीयसिंहोपाख्यानम् ९.१ ।

७ तैत्तिरीयसिंहोपाख्यानम् ५.१ ।

८ छान्दोग्ये ३.५.१-४ ।

यो देवोऽग्नी योऽप्सु यो विद्य भुवनमाविद्यत ।

य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमः ॥ २ १७

मनामावाय विद्य प्रति सोऽहं जनयति ।

महाभारतीयो धर्मः

धर्मस्य दश प य सम्भूता महाभारतानुगाम्—

कीर्तितं दमोर्ध्वं तिमोधा पुष्टिं धृष्टा प्रिया तथा ।

बुद्धिर्लज्जा मतिर्भयं पत्न्या धर्मस्य ता ददा ॥ आदि० ६० ४

तस्मिन्पुण्य धर्मस्य किञ्चिदभिनवम्भूतं विरगितम् । तत्र यैश्चिदयस्य ममर्षनं प्राप्यते, किन्तु यथादधिकतरं महत्त्वं तथा विद्यानां गम्भिरं यै समाजस्याभ्युदयं सम्भावितं । नातिपरिणि स्पर्धं प्रचारितम्—धर्मं विधृता प्रजा ।^१ एतदनुगुणं वदित्तोक्तनामकानां पूजा समारम्भतः । तथा हि—

यथाधर्मात् चाश्रयमुत्तमं भगवाँस्तेन ।

तथा सत्वरणं धर्मं ब्राह्मणावरजा प्रजा ॥ आदि० १६० १८

अभिनवप्रवृत्तयः

महाभारते पापस्यापाकरणं गुणानां भवतीति प्रतिपादितम् । पुण्यं तु तपसा यजेन च भवति । यस्मिन् मनसा वाच कर्मणश्चेति त्रिविधं ।^२ तार्क्याभावात् महत्त्वमपि यथादधिकतरमस्ति मत्तम् । महाभारतस्य यज्ञस्योपादनाय त्रिपुण्यमेषा प्रयुक्तं भवति । दक्षिणां यथा गुण्यादियुग्ममयं बभूव । सर्वेषां वर्णस्य आश्रमस्य च तार्क्याभावात् समानीकृता । भारतस्य सर्वेषु भागेषु तीर्थानि सम्भावितानि ।

भावस्य नैर्मल्यं धार्मिकदृष्ट्या सत्तिलोप मनम् । तपस्तु मनसा वाचा बुद्ध्या वा पापस्याकरणम्, न तु दारीरक्षापणमव तप ।^३

देवप्रतिष्ठा

देवा महाभारतं पि मानवताया साविध्यं प्रतिपादितं । तपसा सदेहं स्वर्गगतं साधारणमभवत् । अर्जुना देवैर्म्याज्जगत्सन्नादिभि सह नृपकलामपि शितितवान् ।

१ शान्तिपर्वणि ११० ११, आदि० ७८ ४

२ उद्योगपर्वणि ४३ अथावत् हिमालयस्य विरोधं कृतं भीमवत् चि तावत्, स्वतपसा ध्यानस्य—मत्र पशुहिमास्यवशादुत्तरा मता । आश्रमस्य पर्वणि ०६, ९, अध्याय १ ।

३ वनपर्वणि १९९ ९४-९७ ।

दमयन्त्या स्वयंवरे देवा समागता । वृहस्पतिर्देवाः मानवाना च सर्वेषा पुरोहितोऽ
भवत् ।^१ नारद इन्द्रो मत्स्यलोके च निर्वाचक्येण पर्यटन चकार । महादेवोऽपि स्वयमेवाजुनं
सहायुध्यत् । स्वर्गो हिमालयेऽवस्थित इति धारणासीत् ।^२

देवतायतनानां पर्वतानां च पूजा समारम्भ्यते ।^३

देवानां व्यक्तित्वेन भारतस्य विविधवर्गीया निवासिनः सामाजिकस्थाने सूत्रिता
बभूवुः । तद्यथा शिवापासका एकत्र देवासुरनागपिशाचयातुधानादयः सन्ति ।^४ तथैव
विष्णोःपासका मनुष्यकिन्नरयक्षगन्धर्वराक्षसदेवदानवादयः सन्ति । विष्णु सर्वेषाम्
घोषधरः ।^५

देवानां मानवरूपेणावतारं विशेषतो महाभारतीया कल्पना प्रतिभाति । रामकृष्णौ
मानवताया रक्षायै सर्वेषामभ्युदयाय च कार्यपरायणो बभूवुः । तान्घोषधरस्य प्रतिनिधौ
मती सर्वत्र पूजितौ च ।

महाभारतयुगे काली, दुर्गा, त्रिभुवनेश्वरी वा मारायणस्यातिशयप्रिया देवौ प्रतिष्ठा-
पिता । सा विषमपरिस्थितौ दुर्गे वा ग्रस्तान् जनान् सर्वत्र रक्षतीति धारणासीत् ।
स्तोत्रैस्तस्या स्मरणं कृतम् ।

देवेतराणां प्रतिष्ठा

महाभारतयुगे देवेतराणां न पर्वनागयक्षराक्षसभूतादीनां सार्वजनिकपूजाविवानं
प्रचलितम् ।^६ अनेन प्रकारेणार्थेतराणां जातानामार्थजातिभिः सह सङ्गमो बभूव । भूत-
यज्ञेऽपि यक्षराक्षसादीनां परितोषोऽभवत् ।

सामाजिकमंडिलश्रुता

महाभारतेऽनदानस्य जलदानस्य च महिमा समवर्धते । इष्टापूर्तस्य वैशिष्ट्यं शाश्वत-
रूपेण स्वीकृतम् ।^७ अथ च सर्वेषां वर्णश्रमधर्मानुकूलं कृतव्यपालनमावश्यकं विहितम् ।
स्वकर्म पूणितमपि न त्याज्यमिति विधानं सामाजिकसुव्यवस्थायै बभूव ।

मानवतायां अभ्युदयार्थं समीचीनानि विधानानि कृतानि । तद्यथा—भोतस्य शरणां
घिनवच्च रक्षामकुर्वत पुरुषस्य देशे वर्षा यथाकालं न भवति । रक्षस्य पुरुषस्य रक्षाम

१ आश्वमेधकपर्वणि ५ अध्याये ।

२ आदिपर्वणि ११६ ८, वनपर्वणि १५९ २२, ११५ १९ शान्तिपर्वणि ३२८ ६ ।

३ आदिप० ६४ ४०, २१२ ६ ।

४ आश्वमेधकपर्वणि ८ ३ ६ ।

५ तत्रैव ४३ १४ ।

६ अनुशासनपर्वणि ९७ अध्यायत ।

७ अनुशासनपर्वणि ६४ ३ ४, ६ ।

कुर्वत स्यत्तिर्जम्भकादेः श्रियते, तस्य पितर मम्मामित्रा न भवन्ति पितृश्रेणे । स स्वयं स्वर्गाद् भ्रष्टयति ।^१ मित्रश्रेणि कृतध्नादथ धोरनरकदुःशमुपयान्ति ।^२

आचार-प्रतिष्ठा

महामारतानुसारमाचारस्तु यज्ञादधिकतर पुण्यदायको वर्तते । तथाहि—

ॐ यजेदपरिधानो भाति भाति ज्ञान समा ।

न ऋष्येष्टदथ सर्वस्य तपोरशोपमोऽपि च ॥ आदि० ७४ ६

अरं च शान्तनु त्रिषंघोने प्राणिनामपि पिता बभूवेति तत्र प्रतिपादितम् ।^३

पुद्गमपि यज्ञवत् सप्रतिष्ठितमासीद् पार्थिवदृष्ट्या । युद्धे मृता जना स्वर्गं प्राप्नुवन्तीति धारणा बभूव ।^४

स्वधर्मणा विवरणं शोचन्प्रतिष्ठाप्य सा भवति विनि विज्ञापयितुं महामारते स्पष्टमेव निर्णीतं यत् दानं, यज्ञोऽध्ययनं धर्मं वा यदि मानवपूर्वकं कृतं तर्हि तदेव न केवलं विरक्तं भवत्यपि विनाशमपि करोति । तथा हि—

तपश्च दानं च धर्मो यमश्च हृदीरमं सर्वमूनानुबन्धा ।

नश्यन्ति मानेन तमोऽभिमुना पुनः सर्वेनेन धर्मसि गन्त ॥ आदि० ८५ २२

यस्य तदनुकूलमभिनवऽप्य परिवर्जितमामोत् । तथा हि—

आरम्भयज्ञा क्षत्राश्च हविर्पिता विप्रः स्मृता ।

परिवारयज्ञा क्षत्राश्च जपयज्ञा द्विजाय ॥ शान्ति० २३७ १२

कौटुम्बिकमुष्णिग्लता

कौटुम्बिकमुष्णिग्लताया सर्वोन्नादयो महामारते स्थाने स्थाने विरत । तथा हि—

मातापित्रोर्गुण्णां च पूजा बहुमता मम ।

इह पुत्तो नरो लोकान्मदादथ मर्त्यदनुने ॥ शान्तिपर्वणि १०९ ३

येन प्रीणानि पितर तेन प्रीत प्रजायति ।

प्रीणाति मातर येन पृथिवी तेन पूजिता ॥ अनुशासनार्थणि ७ २५

पापनिवृत्ति

पापान्निवृत्ति तपसा, धर्मणा, दानेन च भाविता । पापादीदृशं निवृत्ति तया सम्भाविता ये भविष्ये पापं न कुर्वन्ति स्म । आरम्भाधनाय यज्ञादुते श्रुतापन्नागदानादीनां विधानं प्रचलितम् । परावृत्तिणां हत्याया वृणच्छेदनस्य च पापान्निवृत्तये त्रिदिवसान् वायुमक्षण

१ अनपर्वणि १६८.२०-२२ ।

२ शान्तिपर्वणि १६० २० ।

३ आदि० ७८.१६ ।

४, समा० ११ ६२-६४ ।

स्वकुर्ममकाशन च विहिते ।^१ राजा चेदृण्डनायान् पुरुषान् न दण्डयानि तर्हि तस्य शुद्धये
अहनिशमुपवास प्रकल्पित ।

मरणोत्तरविधानम्

महाभारतानुसारं पुण्येन स्वर्गो लभ्यः । मरणानन्तरं स्वकर्मनुसारं त्रिविधा गति
सम्भाविता—मनुष्यजन्म, स्वर्गवासः, तिर्यग्योनिश्च । पद्मयोनि कामक्रोधादिभिः सम्भा-
विता । ज्ञानेन ब्रह्मलोकप्राप्तिर्निदिष्टा । तत्र ब्रह्माणि लय एव गतिः । तपसा स्वर्गगमनं
ज्ञानेन भोगप्राप्तिर्ज्ञानेन मोक्षं तीर्थस्नानेन पापक्षयश्च सम्भवन्ति । क्षुद्रकर्मणां दैवत्वम-
शुभैश्च नारकोयजीवनं शुभाशुभं पद्मसिंघोनिगमनं सर्वसम्मतमासीत् ।

स्वर्गोष्णपुति कथं भवतीति महाभारते सम्प्रव्याख्यातम्—

ज्ञातिः सुहृत्स्वजनो यो यथेह क्षीणे वित्ते त्यज्यते मानवैर्ह ।

तथा तत्र क्षीणपुण्यं मनुष्यं त्यजन्ति सद्यः सेव्यरा देवतया ॥ आदि० ८५ २

कर्मफलम्

पूर्वजीवनस्य कर्मणा विराजः परजन्मनि यथाकालं भवति । कर्म तु बीजमिव वृत्त-
मानजीवनेऽद्भुतं वृद्धं भूत्वा फलं ददाति, अग्नयथा विराजः परजन्मनि फलं ददाति ।
महाभारते स्वर्गनरकदायिनां कर्मणो संग्रहणं स्वयं कृतम् ।^२ अतिशयपुण्यकारिणः सदेहा
एव देवैः स्वर्गं नीयन्ते । युधिष्ठिर इन्द्रेण सह स्वर्गमगच्छन् ।

पुनर्जन्म कथं भवतीति महाभारते निरूपितम्—

अथ रेतः पुण्यफलानुपृच्छमन्वेति तर्ह्यं पुरुषेण सृष्टम् ।

स च तस्या रजः आपद्यते यैः स गर्भं भूयः संपुपेति तत्र ॥ आदि० ८५.१०

गोब्राह्मणानां पूजा तु महाभारतयुगेऽतिसम्यक्प्रदा मता ।^३ शरीरस्य सौभाग्य
ज्ञानप्राप्तये च आन्द्रव्रतविधानमक्रियत ।^४

इन्द्रस्य महाभारतयुगे साहाय्यं क्षीणमभवत् । स तु परदारणामोति निरूपितः ।
महर्षिणा विपुलेन तस्य भर्त्सना कृता—देवा मनुष्याश्च तव पूजा न विरं करिष्यन्ति ।^५
विपुलस्य वाक्पमिदं सत्यमभवत् ।

वरशापी

महाभारतयुगे वरशापयो पचलनं सातिशयमासीत् । देवगन्धर्वस्यरोमहर्षिब्राह्मण-

१ शान्तिपर्वणि ३५ अध्यायतः ।

२ स्वर्गरोहणपर्वणि ३, १३ १४ ।

३ वनपर्वणि २०० ६७ ।

४ अनुशासनपर्वणि ४१ २० ।

५ आश्वमेधिकपर्वणि ८ ३—६ ।

तपस्विजना पतिव्रता स्त्रियश्च वरसागयो प्रदाने समर्पा इति धारणा बभूव । तपसा भवर्था च वराङ्गादरेण च महता क्षापो लब्धः । इहलाभेऽपि देशानां वरा सद्यः फलदा-
यिनो बभूवुः ।

मानवधर्मः .

चतुर्वर्गस्थापना

मन्वनुसारं वर्णाश्रमव्यवस्थानुबद्धं भारतीयजीवनं चतुर्वर्गं समुद्दिश्य विलसति ।
चतुर्वर्गसोपानेन भारतीयसंस्कृतिः सम्पत्तया सर्वोच्चशिखरे समासीदति । एतेषु नैक
उपेक्षणाय । तथा हि—

धर्मार्थावबुध्यते ध्येयं कामार्थौ धर्मं एव च ।

अयं एवेह ध्या ध्येयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ मनु० २.२२४

अपरं च—मनुना देशधर्मं, कुलधर्मं, पापण्डधर्मं, गणधर्मश्च निर्दिष्टाः ।^१ धर्मस्य
सनातनस्वरूपं मनुस्मृतौ समुद्दीतम् ।

सामाजिकसुश्लिष्टता

धर्मविधानैर्मनु सामाजिकसुश्लिष्टता प्रत्यपादयत् । तथा हि—बुद्ध्यानां सेवया विद्या,
आयुः, यशः, बलं च वर्धन्ते । सत्राभिवादनप्रत्यभिवादन-भुक्षणधामप्रश्ना परस्परसम्बोधन-
मार्गदानं धर्मदण्डादिष्वम्बन्धिनो नियमा निर्दिशताः ।^२ परापरकारस्तु सद्यः फलदा नैक-
विनः । तथा हि—

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुगमशम्यमग्नयः ।

तिलप्रबं प्रकामिष्टा दीपदशक्षुद्धतमम् ॥ ४.२२९

धौटुम्बिकसुश्लिष्टता

धौटुम्बे ॥ कश्चिन्निरादरणीय इति मनुना प्रतिपादितम् । तत्र केनापि सह विवा-
होऽपि वर्जितः । एव धृवंन् जनः पापात्प्रमुच्यते ।^३ मातापित्रोराचार्यस्य च प्रियं च सेवा
च कर्तुं विधानमुक्त्वा मनु प्रोक्तवान्—

आचार्यो ब्रह्मणो भूतिः पिता भूतिः प्रजापतेः ।

माता पृथिव्या भूतिस्तु आता स्वो भूतिरात्मनः ॥ २.२२६

तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २.२२८

१ मनुस्मृतौ १.११८ ।

२. तत्रैव २.१२२—१३८ ।

३ तत्रैव ४.१८०, १८१ ।

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आधमा ।

त एव हि त्रयो वेदास्त एधोक्तास्त्रयोऽग्नेय ॥ २ २३०

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्मैते त्रय आदृता ।

अनादृतास्तु यस्मैते सर्वास्तस्याफला क्रिया ॥ २२ २४

मनुना स्पष्टं निर्दिष्टम्—यत्र नार्थस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता । स कुटुम्बे बधूना
कन्यकाना च मुशोभन स्थान प्रत्यपादयत् ।^१

यज्ञविधानम्

देवयज्ञप्रकरणे मनुना अग्नि-सोम-विश्वेदेव-ऋन्वत्तरि-कुहू-द्यावापृथिव्यनुमतिदेवताभ्यो
गृह्यानी हवन विहितम् । तेन इन्द्रवद्व्याधिभ्यो लक्ष्मीभद्रकालीवनश्रुतिभ्यश्च बलिसमर्पण
समादिष्टम् । सर्वेषा चराचराणां दृश्यादृश्याना च कृते भरण-पोषणयोजनं मनुना
बलिवैश्वदेवविधानेन कृतम् ।^२

स्वर्गनरकौ

एकविंशतिनरका राज्ञो दानस्य ग्रहोत्तरेव निर्दिष्टाः । तेषु तामिस्रान्धतामिस्र-महा-
रोरव महाबीबि-सम्प्रतापन-ओहशक्षसिपत्रवनादयः प्रमुखा ।^३ विविधैर्दानै रमणीयानां
स्वर्गलोकाणां प्राप्तिं निर्दिष्टा ।^४ विष्णुपुराणानुसारं तु पापपुण्ये हि नरकस्वर्गसङ्गे
स्त्व ।^५

व्यावहारिकसौष्ठवम्

मनुर्मानवसमाजमभ्युत्थानशीलं कर्तुंमिषेव । इदमुद्दिश्य मनुकृतानि विधानानि
दृष्टव्यानि । तथा हि—ग्राह्ये मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् । आभरणं धनाय यतितव्यम् । धनं दुर्लभं
मास्ति । अपरिचितं सह यात्रा न कुर्यात् । पवित्रस्थानसमीपं कच्चरं न कुर्यात् । शुष्क-
वरविवादो न कुर्यात् । दोषान् प्रति कदम्बाक्षेपं न कुर्यात् । द्वेषदम्भमानक्रोधक्रीडाणि परि-
त्याज्यानि । शरीराङ्गैश्चैर्मा भवितव्यम् । कुलपद्धतिं न त्यजेत् । लघुजनानां तिरस्कार-
मुपेक्षेत् । सज्जनानां मध्ये क्षुद्रं परिचयो दातव्यः ।^६

स्वातन्त्र्यप्रेम

मनुर्धार्मिकदृष्ट्या स्वातन्त्र्यप्रेमादिसति । तद्यथा—

सर्वे परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात् समारसेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

१ मनुस्मृतौ ३ ५१—६२ ।

२ तत्रैव ३ ८४—९० ।

३ तत्रैव ४ ८७—९० ।

४ तत्रैव ४ २२९—२३३ ।

५ विष्णु २ ६ ४४ ।

६ मनुस्मृतौ ४ ९२—११२, १७४, १८६—१९१, २१८, २५५ ।

यत्कर्म कुर्वन्तोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मन ।
तरत्यन्तेन कुर्वीत विपरीत तु चर्जयेत् ॥ ४ १६०-१६१

पौराणिको धर्मः

पौराणिकधर्मस्य प्रवृत्तिद्विविधा वर्तते—सर्वजनीना साम्प्रदायिकी च । प्रथम सर्व-
जनीना प्रवृत्तयो विविच्यन्ते । पौराणिको धर्म प्रायशस्तान्त्रिक एव ।^१

अनुष्ठानानि मान्यताश्च

भक्ति

पौराणिकधर्मे भक्ति प्राधान्यमासीत् । भक्तिर्यु त्रिविधा—मानसी वाचिकी कामिकी
च । वैश्वार्थविमर्शो ध्यानधारणापूर्वक मानसभक्ति । मन्त्रजपवेदपाठादयो वाचिकभक्ति ।
प्रतापवासादय कामिकभक्ति । भक्तैरन्याभ्यां त्रीणि स्वरूपाणि—लौकिकी, वैदिकी,
आध्यात्मिकी च सन्ति ।

धूपदुग्धरत्नदीपचन्दनमालाघूपमुवर्णहारनृत्यमगीतवाद्यमोज्यादिभि पूजा लौकिक-
भक्ति । वैदिकधर्मै जपो यज्ञो वेदादीना स्वाध्यायश्च वैदिकभक्ति । आध्यात्मिकभक्ति-
द्विविधा—साङ्ख्यज्ञा, योगज्ञा च । प्रवृत्तिपुण्ययोर्विवेचनं साङ्ख्यज्ञाभक्ति । योगाभ्या-
सपर इन्द्रान् योगजभक्ति ।^२ उद्देश्यमवितृप्त्य भक्तिरस्त्रिविधा—सात्त्विकी, राजसी तामसी
च । सात्त्विकी भक्तिर्भोक्षेच्छया भवति । राजसी भक्तिर्विषयविद्वेषे प्रभवति । महद्गु-
णायमाङ्गस्वराय वेदयथा समुन्धना भवति तामसी भक्ति ।^३

भगवत् परितोषाय वैरमपि सामन मतम् । तथा हि भागवतानुसारम्—

यथा वैरातुद्वन्द्वेन भर्तृस्तमयतामिषात् ।

॥ तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मति ॥ ७ १ २६

भागवतधर्मस्य प्रभावेणाहिंसाया सम्पन्न प्रचारोऽभवत् । तदनुसृत्य वैदिकयज्ञे पशु-
हिंसा स्थाने घृतपशु पिष्टपशुर्वाक्धारित इति प्रकटित बल्हणेन । तेन कश्मीरराजो
मेघवाहनो वणिग —

तस्य राज्ये जिनस्येव मारविद्वेषिण प्रभो ।

यतो घृतपशु पिष्टपशुर्भूतबलावभूत् ॥ राजत० ३.७

१. त ग्रन्थ म्बुक्क भागवत ११ ३ ४७ ५४ स्पष्टोक्तम्

२ पञ्चपुराण संहितापृष्ठ ३५ अ वाक्य

३ पञ्चपुराण उत्तरपुष्टे १०६ अध्याय

व्रतानि

पौराणिकयुगे व्रतविशेषविस्तार सात्विशयो वर्तते । तद्यथा भीमशादशोव्रते—उपवास, विष्णुपूजन, कृष्णमहादेवमणेशादीनां गङ्गपुष्पघृषादिभिः पूजन, मस्तके कलशोत्पत्तमन्त्र-धाराधारणं हवनं रुद्राध्यायपाठः, विष्णुसामगायनं च समन्वितानि । कतिपयव्रतेषु विशिष्ट-जीवनविन्यासविधिः सम्भावितः । तद्यथा—अहिंसाव्रते मांसभोजनपरित्यागः । प्रीतिव्रते आपादमासादारभ्य चतुर्मासं तैलाम्यजननिषेधः ।^१

व्रतानां बहुविधपयोगिता सम्भाविता । तथा हि—आदित्यशयनव्रतेन पापानि प्रनष्टानि । तस्य शीतनमात्रेण माहात्म्यध्वनेन चन्द्रस्य प्रियो भवति । चन्द्रव्रतेन सौन्दर्यमारोग्यं च लभ्येत् । चन्द्रमसा नामकोर्तनेनोत्तमा बुद्धिर्भवति, विष्णुलोके स्थानं च प्राप्यते ।^२

व्रतानामुपर्यक्तवर्गननं स्वष्टं अभिप्राति यत् पौराणिकयुगे यज्ञानां स्थानं व्रतैरक्षताऽ-वश्यमेव गृहीतम्, यज्ञस्तेषामनुष्ठानेन बहुविधा ऐर्लौकिका पारलौकिकाश्चाम्युदयाः सम्भाविताः । तथा विधानं प्रायशः सर्वेभ्यो वर्णेभ्यो वर्गेभ्यश्चक्रियत ।

सर्वव्रतेषु सत्यस्य, व्रतार्चयस्पाहिमाया अन्नदानस्य शुद्धभावस्य नित्यतात्मतायाश्चावश्यकता भागवते प्रतिपादिता ।^३

जप

पौराणिकयुगे जपस्य महिमा सर्वाङ्गीकृता । तद्यथा—गायत्रीजपे आपादमस्तकं शरीरस्य बहुविधनिस्थानं गायत्रीमन्त्रस्य प्रत्येकाक्षरस्य न्यासेन ब्रह्मलोकं प्राप्यते । बह्वो मन्त्रा जपाय निदिष्टाः । तत्रथा—धनुर्मन्त्रः, विष्णुमन्त्रः, माहेस्वरमन्त्रमन्त्रः, देवोमन्त्रः, सूर्यमन्त्रः गणेशमन्त्रः ।^४ जपेन पापविनाशनं प्रकलितम् । सूर्यमन्त्रजपेन सन्तानविद्याधनादौ प्राप्यन्ते ।^५ अन्ये जपमन्त्रा गङ्गागीतारामादिविषयकाः सन्ति । तथा हि राममन्त्रः—

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय नमः ।

रघुनाथाय नाथाय सीताया पतये नमः ॥^६

दिव्यसत्तानां पूजा

प्रथमं तावद् वृक्षपूजा । स्नानस्य पश्चात् पिप्पलवृक्षस्पर्शेन सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तिर्भवति । अश्वत्थवृक्षदर्शनेन पापनाशः, स्पर्शेन लक्ष्मीप्राप्तिः, परिक्रमणायुर्वर्धनम्, हृदिष्य-

१ पद्मपुराणे सृष्टिलेख्ये २० अध्यायतः । तत्रैवान्यव्रतानि—रुद्रनोल्लोरीशिवसौम्यमौमाग्यसारस्वतसामवीरसूर्यविष्णुशीलदोक्षिद्रुमलकल्पवृक्षपद्मसुगन्धमातुर्बैनावकमौरयम्बकादीनि वर्णितानि ।

२ तत्रैव २४ अध्यायतः ।

३ भागवते ८, १६, ४०—५९ ।

४-५ पद्मपुराणे सृष्टिलेख्ये ४३ अध्यायतः ।

६ ब्रह्मविवरणाव पद्मपुराणस्योत्तरखण्डे २८१ अध्यायो द्रष्टव्यः ।

दुग्धनैवेद्यपुष्पधूपरोषादीनामर्पणेनावदयमेव स्वर्गे स्थानं लभ्यते । आमलकं परितः पंचा-
पदधिकत्रिंशत्तद्वृक्षाद्याममूमिं कुम्भेनयन् समीक्षता । तुष्णीं स्वयं विष्णुनारोपितेति
पारणा वनूव । नम्यां सवयां गुरुब्राह्मणद्वयतःर्षादीनां सेवनमनायागे भवति ।^१

देवाण्येषु दीपदानेन दधमूर्तिभ्यो वस्त्रदानेन धार्मिकमन्त्रानां निर्माणालङ्कारणवी-
करणस्वच्छोकरणैश्च वनूविधानां लौकिकपारलौकिकानामभ्युदयानां समुत्पत्तिं सम्भाविता ।
देवमूर्तिना प्रतिष्ठाया अतिशयमहत्त्वं सम्प्रकीर्तितम् ।^२

गोत्राह्वणपूर्णा

पुराणानुसारं वेदान्मिमांसाशास्त्रेभ्यो जयतः प्रादुर्भावोऽभवत् । गो सर्वेषां देवानां
प्रतीकश्चपि सम्मानिता । तस्या विविधागेषु विविधदेवानां वासः प्रकथितः । तद्यथा मत्से-
वेद, शृङ्गया शङ्करविष्णू च । गवां प्रणामपूर्वकं प्रदक्षिणा, प्राशं वाते स्पर्शं, गोमय-
जपं, गोधूमस्नानं गोदानं च स्वर्गमुक्तिप्रापनिवृत्त्यर्थं च समाश्रितानि ।^३

ब्राह्मणस्तु देवानामपि देवोऽभिमतः । स धर्ममूर्तिः, योगप्रदाता च । ब्राह्मणस्य परि-
तोषेण विष्णोः परितुष्टिर्भवति । शरीरे तस्य विष्णुर्बसति । ब्राह्मणपूजनेन आयुर्मतोविद्या-
यनादीनां वृद्धिर्जायते । इयं प्रतिष्ठा केवलमाचारपरायणेभ्यो लोकेभ्यो भवति नाग्येभ्यः ।^४
नदीसेवनम्

नदीनां पुण्यप्रभावः समाम्नातः । तामु गङ्गा सर्वोत्तमा । गङ्गायाः स्नानं तस्यामृत-
पितृभ्यः पिण्डदानं तर्पणं च गङ्गाजलदर्शनं गङ्गातटे वासो गङ्गायाः नामकीर्तनं जले प्राण-
विसर्जनं वायुमेव तस्यामग्निविमर्जनं सर्वाग्रेव स्वर्गाय, मुक्तये, पापनिवृत्त्यर्थं वा बभूवुः ।
गङ्गानैवनेन मानवपूजास्तत्प्रवृत्तीनामुदयो भवति ।^५ अपरा नद्यः —गण्डकी, बेतवती, साध्र-
मती च समादरणीयाः ।

नगाया जलं पानुं त्रिदशेभ्यो राजानं प्रयागात्तस्य प्राप्तिमकुरुष्व । तदा जलपात्रे
कश्मोरराजस्य जयावीर्यस्य मुद्राङ्किता । अयमधिकारस्तत्र राजा सङ्गमभूमौ लज्जितवानां
ब्राह्मणेभ्यो दानेन सम्प्रातः ।

तीर्थानि

तीर्थानां सङ्ख्या पौराणिकयुगे वर्जिता । सर्वा नद्यः सर्वे पर्वता जलाशयाश्च तीर्थ-
मेव । सर्वेषां तीर्थानां देवा विष्णुः । यज्ञभूमिः, श्राद्धभूमिः, यज्ञः, अग्निहोत्रम्, स्वाध्याय-

१-२ पद्मपुराणे मृत्तिगण्डे ५३-५४ अध्यायः ।

३. पद्मपुराणे मृत्तिगण्डे ४५ अध्यायः ।

४ तत्रैव ४३ अध्यायः ।

५. पद्मपुराणे मृत्तिगण्डे ६० अध्यायः ।

मन्दिरम्, गोशाला, सोमयाजिनो ब्राह्मणस्थावास , पवित्रोपवन, पिपलपर्कटीवटवृक्षा , मातापित्रो स्थानम्, पुराणपाठस्थानम्, आचार्यकुलम्, सतीना गृहाणि, सुयोग्यपुत्रस्य स्थानम्—सर्वाण्येव तीर्थानि सम्मतानि । तीर्थेषु बास , स्नान दान च पुण्यप्रदानि सन्ति ।^१ भागवते विद्वांसोऽपि तीर्थानीति प्रतिपादितम्—

न ह्यभ्ययानि तीर्थानि न देवा मृच्छित्तामया ।

ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधव ॥

नागिनं सूर्यं न च चन्द्रतारका न भूर्जलं च श्वसनोऽथ वाङ्मन ।

उपासिता भवेदृतो हस्तपथ विपरिचितो घ्नन्ति मुहूर्तसेवया ॥ १० ८४ ११-१२

भारतदेशस्यैवविधाने तीर्थाना महत्त्वमनुत्तममेव वरोर्वति ।

दानम्

सत्पात्रभ्यो दानेन विष्णुरपि प्रसन्नो भवति । प्रसन्नो भूत्वा स दातुं कामना पूरयतीति धारणासीत् । दानप्रभावेण बुद्धिचक्तिघनगुणादयोऽम्बुदित्ता । अदाता रोगो भवति । तुल्यस्य स्वर्गमोक्षयोश्च प्राप्तिर्दानेन सम्भाव्यन्ते । तीर्थेषु यज्ञेषु च दानस्य महाफलं जायते ।^२ दानदान श्रेष्ठमेव । अन्नमेवामृतमिति धारणातोऽन्नदानं प्राणदानम् ।^३ पद्मपुराणानुसारं दानमात्रं विष्णुं सत्यं करोति—

यावृक्षेनापि भावेन मामुद्दिश्य ददाति य ।

तादृशं तस्य धैर्भावं सत्यमेव करोम्यहम् ॥

मालाधारणम्

धार्मिकविधिषु रुद्राक्षमालाधारणमावश्यकमेव । रुद्राक्षमालास्पर्शेन स्वर्गस्तुल्यं तस्य पारणेन मोक्षश्च सम्भावितः ।^४ तुलसीमालायां वैष्णवधर्मे विशेषमहत्त्वं प्रकल्पितम् ।^५

पुराणकथा

पुराणकथानां श्रवणं वैदिककालतः प्रचलितमासीत् । पौराणिकयुगे तेषां श्रवणेन पापेभ्यो निवृत्तिः , वैभवानां प्राप्तिः , यतिः , आरोग्यम् , प्रतिदिनं स्वातन्त्र्यं च सम्भावितानि ।^६ गीताकथा तु विष्णुमयी मता । तस्यां श्लोकपादाम्यासेनापि मुक्तिः प्राप्यते ।^७

१. पद्मपुराणे सृष्टिलक्षणे ३३ अध्यायः ।

२. पद्म० सृष्टिलक्ष० ३९ ४० अध्यायतः ।

३. तत्रैव ६४ अध्यायतः ।

४. पद्मपुराणे सृष्टिलक्षणे ५८ अध्यायतः ।

५. तत्रैव पानश्लेषण ७९ अध्यायतः ।

६. पद्मपुराणे पातालश्लक्षणे रामकथोपसंहारप्रसङ्गात् ।

७. तत्रैवोत्तराष्ट्रे १०१ अध्यायतः ।

श्रीमद्भागवत विष्णो साक्षाद्वाङ्मयी भूतिरेव । तस्य सप्ताहश्रवणेन सर्वानि पापानि
प्रणश्यति । भागवतस्य इत्येकार्षेयस्यापि नित्यपाठेन राजमूयादवमेघयो फलं प्रशस्यतम् ।
अयेषामपि पुराणानां प्रायस्तादृशं महत्त्वं निदर्शितम् ।^१ तथा हि भागवते द्रुवचरित-
मधिकृत्य प्रोक्तम्—

यद्य यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्थयनं भवति ।

स्वयं द्रोह्यं सौमनस्यं प्रशस्त्यमघमर्षणम् ॥ ४ १२ ४५

आधयेद्भद्रदधानानां तीर्थपादपदापय ।

नेच्छस्तत्रात्मनाऽऽत्मानं सन्तुष्ट इति सिध्यति ॥ ४ १२ ५०

ईदृशी मायता कथासाहित्यस्याद्यावद्विलोक्यताया प्रधानवारणम् ।

धर्मप्रचारस्य आजना महती बभूव । तथा हि भागवते—

धर्मं ग्राहयितुं प्रायः प्रवृत्तारश्च वेहिनाम् ।

आचरन्धनुनोद्वेगते क्रियमाणं स्तुवति च ॥ १२ १००२९

देवप्रतिष्ठा

त्रिदेवा

पौराणिकयुगे ब्रह्मा, विष्णु, महादेवश्च सर्वश्रेष्ठा त्रिदेवा सम्मानिताः । ते सृष्टे-
रद्भूतस्य पालनस्य प्रलयस्य चादिकारणं भवन्ते । त्रिष्वपि भोगप्रदानस्य क्षमिर्विद्यते ।
इदमेव तेषां प्रमुखवैशिष्ट्यमस्ति ।

त्रिदेवानामेकत्वं पुरस्कृतम् । तथा हि विष्णुपुराणानुसारं भगवान् ब्रह्मरूपेण विश्वं
रक्षयति, विष्णुरूपेण पालयति शिवरूपेण सहारयति च । वायुपुराणानुसारं शिवः विष्णुं
प्रति प्रोक्तवान्—मृष्टमिदं जपं कृत्वा मयि लीलां भवति । एव प्रकृतिः, अहं पुरुषः ।
एव मेऽन्तरीरं तर्पेत्वाहं तर्पार्थं शरीरम् । अहं तव हृदये एव च मम हृदये स्थितः ।^२ मागं
धर्तृर्जपं तेषामेकत्वं प्रतिपादितम् । तथा हि—

तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये देवते परमात्मनि ।

ब्रह्मरूपी च भूतानि भेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ॥ ४ ७ ५३

त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम् ।

सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स ज्ञान्तिमधिगच्छति ॥ ४ ७ ५४

पुराणेषु त्रयाणां देवानां परस्परं सौहार्दमेकत्वं च निष्कृष्टम् । सुष्ठु मतं पद्मपुराण-
स्येदं—

१ पद्म० उत्तरत० १६० अध्यायः ।

२ वायुपुराणे २५ ११ ३० ।

एकमूर्तिस्त्रयो देवा सहविष्णुमहेश्वरा ।

त्रयाणामन्तर नास्ति गुणभेदा प्रकीर्तितः ॥ भूमिस्रष्ट ७१ २०

अन्ये देवा

पौराणिकयुगे शिवपरिवार समाज्ञात । गणेशस्कन्दो शिवस्य पुत्रो सम्मानितौ ।
गणेशस्याग्रपूजा विहिता । सर्वे देवा अपि गणेशस्याग्रपूजा कुर्वन्तीति निर्दिष्टम् । पुष्पक-
मूलमोदकदधिघृतधूपदीपादिभि वाद्यसङ्गरया च गणेशो निषेवित ।^१

सूर्यो ब्रह्मण स्वरूपमेवाभिमत । तस्याराधनया मोक्षोऽपि सम्भाव्यते स्म । सूर्यपूजया
शरीरसौख्यं प्रकल्पितम् । सूर्यपूजायै मन्त्रपाठो नैवेद्य फलमर्घ्यं कदलीपत्र रत्नचन्दन च
समर्पितानि ।^२

लक्ष्मी

विष्णो पत्नीति लक्ष्मी पौराणिकयुगे सर्वोपेयं महत्त्वमभजत । विष्णुलोके लक्ष्मी-
सहितो नारायणो बसतीति मान्यतासीत् । लक्ष्मीरादिभूता त्रिगुणमयी परमेश्वरी सर्वेषां
कृते बभूव । तद्यथा नारीषु सौन्दर्यशौलसदाचारसौभाग्यरूपेण लक्ष्मी प्रतिष्ठिता । वेदा-
स्तेषां सर्वाणि श्रेयस्त्वानि च लक्ष्मीरूपाणि सन्ति । सर्वे देवा लक्ष्म्या अनुग्रहेण शक्तिमन्त
सन्ति ।

दुर्गा

दुर्गा तु विष्णोर्योगिनिश्चा महामाया वा विभावितर । दुर्गाया अपराणि नामानि—त्राय्या,
वैदग्ध्या, अम्बिका, भद्रा, भद्रकाली, क्षेमदा, भाग्यदा च तस्या वैशिष्ट्यानि प्रकटयन्ति ।
तस्या पूजायै सुराभासादोनामपि विधानमासीत् ।^३

भूतिकान्तिसञ्ज्ञितिकान्तिरूपेणापि दुर्गा प्र्यायते स्म । तस्या श्रत्यक्षरूपाणि—
आकाशपृथिवीधृतिलज्जापुष्टधुपस एव । जगत सर्वा शक्तयो दुर्गाया प्रतिनिधोभूता ।^४
अधिष्ठातारो देवा

अधिष्ठातृणां देवानां सह्या पुराणेषु सात्तिशय समवर्धत । तथाहि वेद-वेदान्तमन्त्र-
तन्त्रपुराणशास्त्रादयः, गङ्गादयो नद्यः, पुष्करादयो जलाशयाः, सर्वाणि क्षेत्राणि, सर्वाणि
वनानि, भक्ति ज्ञानवैराग्यादयो देवरूपेण सन्धार्यन्त स्म ।^५

१ पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे ६१ अध्यायत ।

२ तत्रैव ७५ ७६ अध्यायत ।

३ तत्रैवोत्तरखण्डे २५५ २५६ अध्यायत ।

४ विष्णुपुराणे ५ १ ७०-८६ ।

५ विष्णुपुराणे ५ १ ७०-८६ ।

६ पद्मपुराणे उत्तरखण्डे १८९, १९० अध्यायत ।

मानवाना मानिध्यम्

मानवलोकोऽमीदृश देवाना कार्यक्षेत्रमेव वर्तते । पुष्करतीर्थस्य प्रतिष्ठा स्वय ब्रह्मणा कृता । स देवसिद्धश्चापिभिः सह यदा कदा भूतले विराजमानो भवति । देवाना पुत्रा अपि कृतिपयमानवा बभूवुः । यत्रिग्रहाणा पुत्रोऽस्मि ।^१ अपर च—भगवान् स्वय मानवानां पयप्रदत्तं करोति, धर्ममुपदिशति, उपासकस्य चाण्डालस्य गृहे वसति, जनाना धर्म-परोक्षा करोति च ।^२ मानवै गृह देवाना यातांलापो भवति । भवतामुपकारार्थं स्वयम् उप-स्थिता वयमिति देवा वययन्ति । चाण्डालस्ये समागत्य स्वय विष्णु भक्तस्य कृपारं चीर्यवृत्त्या आदति । अन्ततः तस्य समस्त साक्षादाविर्भूय तं भक्त स्वविमानेन विष्णुलोकं गयति ।^३

देवाना लौकिकव्यवहारे मानवोचित प्रतिमाति । तेषां कुटुम्बानि प्रमिद्धानि सन्ति । तद्यथा शिवस्य श्वापुत्रादयः सन्ति । ब्रह्मण पुत्रो नारदो विदित एव । विष्णोश्चत्ताराः ।

विष्णु स्वयमवताररूपेण मानवलोके आन्मान भूवति । तत्र दश प्रमुखावतारा — वराह-मत्स्य कूर्म-नृसिंह-वामन-भगुराम-रामहृत्-बुद्ध-कल्क्य पञ्चदशान्येऽवतारा —सनक-सनन्दन-तनात्म-सुत-कुमार-नारद-नरनारायण-कपिल-दत्तात्रेय-यज्ञ-ऋषभ-पृथु-पवन्तरि-मोहिनी—व्यास-बलरामा । भागवतानुसारं भगवतोऽष्टहृष्या अवतारा बभूवुः । सर्वेऽवतारा मानवजाया कल्याणाय धर्मसंस्थापनार्थाय च प्रादुर्भूता ।

लोककल्याणम्

कौटुम्बिकसामाजिकमुल्लिखना

आत्मन सद्-यवहारण सर्वेषां परितोयोऽपि लोकवित्तयस्य साधनमेव । यदि कौटुम्बिकमान कृपातिहि सुखीभावेन तस्यहेतेति धमनिष्ठा ।^४ प्राणिनः प्रति दया, दात्रमित्रया समस्त च प्रेतयोर्नैराशमन परिश्रागाय विदिष्टे ।^५ मानवान् परितः सोहार्दपूर्णसन्निभोगस्य सृष्टये विधानमिदं समर्पममन्नम् ।

हरिद्रता कन्हप्रिया इति सत्यमेव । दारिद्र्यकारणानि परमभाषणमसत्य सन्ध्याशयन-मन्त्र करणस्य मन्त्रित्वं च निरूपितानि ।^६ एतेषां दुर्गुत्तीनां परित्यागो लोककल्याणाय समभवत् । तद्यथा समर्पितमपि विष्णुपुराणे—

१ पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे २७, ३१ अध्यायतः ।

२ तत्रैव ४७, ५० अध्यायतः ।

३ तत्रैव ८० अध्यायतः ।

४ पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे १५ अध्यायतः ।

५ तत्रैव २६ अध्यायतः ।

६ पद्मपुराणे उत्तरखण्डे २६० अध्यायतः ।

यथात्मनि च पुत्रे च सर्वभूतेषु यस्तथा ।

हितकामो हरिस्तेन सर्वथा तोष्यते सुखम् ॥ ३ ८ १७

परदारपरद्रव्यपरहिंसासु यो रतिम् ।

न करोति पुमान् भूषतोष्यते तेन केशव ॥ ३ ८ १४

लोककल्याणाय पूर्तानामतिशय माहात्म्य विद्यते । पूर्तविधानेन जलाशयकूपोपदन मन्दिरादीना निर्मातारो लोके परलोके च परमाम्युदयस्याधिकारिणोऽभिमतः ।^१ लोकोपकाराय चापि कार्याणि स्वर्गप्रदानि भवन्ति । तद्यथा—वृक्षारोपण सेतुरावन प्रान्थव स्थापन गोचरप्रदान च ।

लोकहितकारिकमणामपरिस्थानेन दैवीना शक्तोना समुद्भव सम्मतः ।^२ एतत्स मकपदे विष्णुपुराणन प्रमाणितम् । तथा हि—

प्राणिनामुपकाराय ययैयेह परत्र च ।

कर्मेणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भजेत ॥ ३ १३ ४५

एतदेव समर्थित कल्हणेन—

कायस्यास्य परित्यागादनन्त्या जन्तवो यदि ।

सुखिन स्फुरत्सो ध्यातव्यं निग्या व्यापसी न किम ॥ राजत० ८ २२३६

धर्मस्य सुग्राह्यत्वम्

पौराणिको धर्म सर्वजनग्राह्यो विकसितः । तदनुसार धनिका निर्धना, उच्चवर्णा नीचवर्णा वा सर्वेऽपि धर्मपथन स्वकल्याण कर्तुं समर्था बभूवुः । महामारतस्य मकुतो पाश्यानानुसार युधिष्ठिरस्याश्वमेधादपि कुर्वन्निवासिन उञ्छवृत्तिधारिणो ब्राह्मणस्य सक्तुदान विशेषतरमासीत् । पद्मपुराणानुसार कामनापरित्यागनापि सर्वेऽपि व्रताना पालन भवन्ति । क्रोधरयानेन तीर्थसेवन जायत । दया तु उपसमा । उपवास एवोत्तम तप । परदाराना त्यागो महायज्ञः ।^३ चाण्डाला शूद्राश्च पवित्रेण धार्मिकेण च जीवनवियोगेन मुनि पदमारोढु समर्थाः ।^४ तदेव ब्रह्मपुराणमपि समर्थितम् ।^५

पूर्तविधान दरिद्राणा कूपनिर्माण धनिकाना जलाशयनिर्माणमिव पुण्यप्रद मतम् ।

१ पद्मपुराणे सृष्टिलिख्ते २४ अध्यायत । मागवतानुसार पूर्वदेवो भगवत् आराधनस्य साधनमस्ति ।

१० ५२ ४०

२ मागवते १० ७ १३

३ ४ पद्मपुराण सृष्टिलिख्ते ५० अध्यायतः ।

५ स्वपाकोऽपि च मद्भक्त सम्यक् श्रद्धाममवित ।

प्राप्नोत्यभिमतं सिद्धिमन्येषा तत्र का कथा ॥ १७८ १८६

धर्मेण स्वास्थ्यसंवर्धनम्

पद्मपुराणे प्रतिदिनं दुग्धदधिघृतादीनां भोजनस्य महत्त्वं वर्णितम् । अग्न्यभोजनं त्वदत्तं पुण्यस्य शरीरमनावनं सजातम् ।^१ स्वास्थ्य-संवर्धनायैवापरस्यपि विधानानि वर्तन्ते । तथा हि—आर्द्रपादो न शय्यते, आर्द्रपादो भुञ्जीत, तमसि भोजनं शयनं वा न कुर्वीत ।^२ आम-लकसेवेनेन पापान्मुक्तिरायुर्वर्धनं धर्मसुखयो दारिद्र्यहरणं च सम्भाव्यन्ते ।^३ आम-रूप्यं सेवनमाधुनिकयुगे विज्ञानानुसारं लाभप्रदमभिमतम् । तुलसीप्रभस्य धार्मिकमहत्वं तदेवानुसरति ।

अलौकिकविधानानि

धर्मस्यालौकिकविधानानि प्रत्यक्षाणि न भवति, किन्तु तेषां मान्यता अमाने वर्तते । तेषु प्रथमं तावत् कर्मफलमेव ।

कर्मफलम्

कर्मण इह जन्मनि फलं साध्यान् वर्तते, किन्तु मरणान्तरमपि कतिपयकर्मणि कर्तारमनुब्रज्यतीति धर्मकल्पना । अपरजन्मनि तेषां कर्मणा फलं भुज्यते । कर्मानुष्पमेव पुनर्जन्म भवति । तथा—

पुमान्न देवो न नरो ऽ ष्युर्न च पादप ।
शरीरादृनिर्भेदास्तु भूयते कर्मयोगव ॥

विष्णुपुराणे २.१३.९८

कर्मणा जायते अन्तु कर्मणैव विलीयते ।
सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभियस्यते ॥
किमिद्रेणेह भूतानां स्वस्वकर्मनुवर्तिनाम् ।
अनीशेनान्यथा कर्तुं स्वभावविहितं नृणाम् ॥

भागवते १०.२४.१३, १५

भागवतानुसारं सर्वे कर्मवरा भवन्तु । तथा हि—

केचित् कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतसः ।
त्यजन्तः प्रकृतीर्देवीर्यथाहं लोकसङ्ग्रहम् ॥

भागवते १०.८०.३०

मरणोत्तरविधानम्

पुराणानुसारं मुक्तिं सुलभतरां वनूय । तथा हि—गङ्गाया यदि प्राणविसर्जनं जायते

१ पद्मपुराणे मृष्टिखण्डे ५६ अध्यायः ।

२ तत्रैव ४३.५३ ।

३ तत्रैव ५८ अध्यायः ।

तर्हि न पुन स्तन्यपानमपेक्षितं भवति ।^१ भरणीोत्तरगतिमरणकालिकबुद्धयनुस्येति निर्धारितम् । सा सुबुद्धिः पुण्योदयेन सम्भवति ।^२

पापिनस्तु नरकभोगानन्तरं क्रमशः स्थावराब्जमिजलचरपक्षिपशुमनुष्यदेवादीनां योनिषु जन्म गृहीत्वा अन्ततो मुमुक्षवो भवन्ति ।^३ समाजं पापाद्विरतं कर्तुं धार्मिकं विधातुं च नरकस्य भयकल्पना स्वर्गस्य मनोहारिता च सौकर्यपरा ।

वैष्णवधर्मः

विष्णुस्तु वैदिककालोऽनो लोकहितपरायणो वैदिकदेव परमार्तयुगेऽवतारद्वारेण मानव-
तायां विशेषं सानिध्यं प्राप्तवान् । तद्यथा गीतानुसारम्—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

गीतायां वेदवाक्यस्य, सन्धासस्य, यज्ञविधानस्य च हेयतृष्यं प्रतिपादितम् ।^४ निष्काम-
बुद्ध्या भगवदर्थेण कर्तव्यपालनं तु कर्मयोगः । गीतानुसारं कर्मयोगः सर्वश्रेष्ठो धर्मः ।

विष्णोर्व्यक्तित्वम्

पुराणानुसारं विष्णुः सर्वोच्चोदात्तानां गुणानामधिष्ठानमस्ति । स तु सर्वशक्तिमान्,
सर्वव्यापी, सर्वज्ञ उपकारपरायण, परमपानन, पुण्यस्वरूप, महाकान्त, यज्ञबलभ,
शिव, सर्वाश्रय, ज्ञान, पुरुषार्थस्वरूपो वर्तते ।^५ भागवते विष्णुना स्वयं प्रोक्तम्—

अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ।

साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रिय ॥ ९.४.६३

इन्द्रस्य स्तवनेन विष्णोर्माहात्म्यं भागवते निवेदितम्^६—

नमस्तुभ्य भगवते पुरुषाय सहस्रधने ।

स्वच्छन्दोपासनेहाय विशुद्धज्ञानमूर्तये ।

सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ १०.२७.९-१०

वैष्णवस्य व्यक्तित्वम्

विष्णोर्व्यक्तित्वस्यानुरूपं वैष्णवानां व्यक्तित्वं विकसितं भवति । तथा हि—सर्वेषां
प्राणिनामात्मरूपेण भगवान् तिष्ठति । अत एव सर्वे प्राणिनः समादरणीयाः । कस्यचिद-
प्यनादरेण विष्णोरनङ्गदरो जायते । तद्यथा भागवते प्रोक्तम्—

१-२. पद्मपुराणे सृष्टिलेखे ४७ अध्याये ।

३. विष्णुपुराणे द्वितीयांशे ६.३२ ।

४. पद्मपुराणे भूमिलेखे ९८ अध्याये ।

५. अस्मिन् प्रसङ्गे कृष्ण एव विष्णुः ।

अथ मां सर्वभूतेषु प्रतापमानं कृतालम्बम् ।

अहंपेक्षानमानाम्नां मंज्याभिन्नेन चक्षुषा ॥ ३.२९.२७

मानवो भागवतानुसारं श्रद्धासम्पन्नः, भक्तः, विनीतः, अनमूषः, भूतेषु कृतमेतः, सुश्रूपाभिरतश्च भवेत्^१ । वैष्णवस्तु काममयं च वशं परित्यजेत् । कामानामुदय पतनाय भवति । तद्यथा—

इन्द्रियाणि मनः प्राप आत्मा पर्षो धृतिर्मतिः ।

ह्रीः श्रोस्तेष्व स्मृति सत्यं धस्य नश्यन्ति जगन्ना ॥

विमुञ्चन्नि यदा कामान् मानवो मनसि स्थितान् ।

तद्धोष पुण्डरीकाक्ष भगवत्पाप कल्पते ॥ ७ १०.८-९

गृहस्थोऽपि वैष्णवो गृहदारादिषु कदापि ससक्तो मा भवतु । तस्य लोकोपकारत्वं हि सर्वोच्चारणम् । तद्यथा—

तप्यन्ते लोभतापेन सायव प्राप्यसो जना ।

परमाराधनं तद्धि पुण्यस्यासितान्मन ॥ ८ ७ ४४

वैष्णवस्य समग्रो जीवनविन्यासो भगवते समर्पितो भवति । तस्य समदृष्टिः सर्वत्र वर्तते । सर्वं प्रति तस्य भगवद्भावना वर्तते ।

वैष्णवी भावना

विष्णुरेव देवामुरगशराशसमनुष्याग्निजलरूपरसकालादीना पारमार्थिकरूपेण तिष्ठतीति वैष्णवी भावना । विष्णु सर्वेषां कर्मणा मोक्षो तेषां सामग्री कल च भवति । विष्णोर्मतो मनसि करोति—भगवान् मम स्वरूपेणैव जगद्रूपेण तिष्ठति । अहमेव सर्वस्मिन् वर्ते । सर्वं मयि वर्तते । अहमेव परमगुरुः ।^२

आराधनम्

आराधने ध्यानस्य स्थान प्रथमं विद्यते । तद् द्विविधं—निगकार एव च । साकार-ध्यानस्य प्रथमा रीतिरुपनिषत्सु वर्णिता । तद्यथा—

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमस परस्तात् ।

तमेव विदित्वा तिमृशुमेति नान्य पन्था विद्यतेऽन्यथा ॥

निराकार ध्यानं ज्ञानेन सम्भवति । योगिन एव सत्कर्तुं क्षमा । निराकारस्यापि विष्णोः कार्याणि कर्माणि च विभावितानि । तद्यथा—वेदास्तस्य वाणी । निराकारस्व-

१. भागवते ३ ३२ ४१-४२ ।

२. विष्णुपुराणे १.१६ ६७-७३, ८१, ८५, ८९ ।

रूपस्य ध्यानेन परमपदप्राप्तिर्भवति । साकारध्यानाय सर्व विश्व विष्णोर्वासिनया वासित
मन्यते । विश्वमिदं विष्णो वतते । विष्णो रूप मानवाकारमभिमतम् । साकारध्यानेन
विष्णुलोको लभ्यते ।

पूजाया कृते विष्णोर्मूर्तिं सिंहासने स्थाप्यते । तदा षोडशोपचारविधिना क्रमशः
पूजा क्रियते ।^१ षोडशोपचार पुरुषसूक्तस्य अर्चाम् प्रारभ्यते । षोडशोपचारस्य पश्चात्
गरुडाङ्गे मूर्तिं शाययित्वा विष्णुनामकीर्तनं हवनं च क्रियेते । विष्णोः परितोपाय स्तोत्राणि
गीतवाद्यादीनि च प्रस्तूयन्ते । भगवतो मूर्तेरभ्यङ्गस्य, उन्मर्दनस्य, दर्पणदर्शनस्य, दत्त
घावनस्यापि प्रक्रिया भवति । पूजाकाले मत्तं क्वचिन्नर्तनशौलो भवति ।

भगवत् पूजाया पञ्चाङ्गानि—अभिगमनमुपादानं योग स्वाध्याय इत्या च
निर्णीतानि । देवस्थानस्य स्पर्शछोकरण निर्माल्यस्य द्वीकरण चाभिगमनम्, पूजार्थं
चन्दनपुष्पादीनां सग्रहणमुपादानम्, आत्मन्येव भगवतो दर्शनं योग, वैष्णवमन्त्राणां जप
स्वाध्याय, यथार्थविधिनार्चनमिज्या च भवन्ति । आभि पञ्चपूजाभि क्रमशः साष्टि
सामीप्यसालोक्यसायुज्यसारूप्या मुक्तयः प्राप्यन्ते ।^२ पूजान्तोऽष्टोलिखितमन्त्रपुरस्सर
दण्डवद्विधिना भगवन्तं प्रति प्रणामाभिर्भक्तिं क्रियते—

अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽह्निश मया ।
वासोऽह्निति मा मत्वा क्षमस्व मधुसूदन ।

विष्णोश्चरणोदकं पीयते ।

विष्णुविषमकमन्त्राणां जपेनापि पूजा सम्पादिता । तद्यथा द्वादशाक्षरमन्त्रः—गोपी-
जनवल्लभचरणान् शरणं प्रपद्ये । दशाक्षरमन्त्र —नमो गोपीजनवल्लभान्म्याम् । अष्टाक्ष-
रमन्त्र —ओ३म्, नमो नारायणाय । द्वादशाक्षरमन्त्र —ओ३म्, नमो भगवते वासुदेवाय ।
विष्णुगायत्री—ओ३म् नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णु प्रचोदयात् ।
एषा मन्त्राणां जपेन लौकिकपारलौकिकामां लाभः सञ्चिता ।^३ विष्णोर्विविधावताराणां
नामकीर्तनं सर्वपापेभ्यो मुक्तिर्भवति । सकीर्तनाय विष्णोः सहस्रनामानि स्तोत्रे संकलि-
तानि । तत् परं महासूत्रम्—‘रामरामेति रामेति रमे रामे मनोरमे’ प्रकल्पितम् ।

वैष्णवधर्मे सम्मतानां विविधदेवानां पूजार्थं बहूनि स्तोत्राणि विरचितानि । स्तोत्राणां
महिमा भागवतवचने निगदितः । तद्यथा—

- १ षोडशोपचारा —आवाहनम्, आसनम्, अर्चनम्, पाद्यम् आचमनीयम्, स्नानीयम्, वस्त्रम्, यशोवती-
तम्, गन्धः, पुष्पम्, अक्षतं, धूपः, दीपः, नैवेद्यम्, ताम्बूलम्, नमस्कारपत्रम् ।
- २ पद्मपुराणे पातालखण्डे ७९ अध्यायतः ।
- ३ पद्मपुराणे पातालखण्डे ८१ अध्यायतः, नारदपुराणे पूर्वभागे ७० अध्यायतः ।

विन्वते पुण्योऽमुष्माद्यद्यदिच्छत्यसत्वरम् ।

मद्गोतपीतात्सुप्रीताच्छ्रेयसामेव चल्तभात् ॥

इदं य कस्य उत्थाय प्राञ्जलिं धृद्व्याधित ।

भृणुपाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबन्धनं ॥ ४ २४ ७७-७८

भागवतस्याजामिलप्रकरणेन ज्ञायते यत्—

अथ हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यहसामपि ।

यद् व्याजहार विवशो नाम स्वस्वयन हरेः ॥ ६ २ ७

वैष्णवधर्मोदेवानां पूजा परित्यक्ता । किन्तु विशेषप्रयोजना-युद्दिश्य तेषां पूजापि समी-
हिता । तद्यथा—सौन्दर्याय मन्थर्वाणाम्, बाषाणिवारणाय यक्षाणाम् अभिचाराय निम्न-
सीना च पूजा कार्या ।^१

दक्षिणभारते 'आलवारा' इति ख्याता ऋषयः, नाथमुनिः, यामुनाचार्यः, रामानुजा-
चार्यः वैष्णवधर्मस्य प्रचारका बभूवुः । उत्तरभारते रामानन्दः, तस्य रीतासपत्नीवतीप्रभृतयः
शिष्याः, तुलसीमल्लकदासादयोऽनुयायिनश्च वैष्णवधर्मस्य सर्वत्र प्रचारं कृतवन्तः । अन्येऽपि
बहवः कवयः पुराणकाराश्च वैष्णवधर्मप्रचारका बभूवुः ।

शैवधर्म

प्राचीनतमोऽयं शैवधर्मः प्रथमं सिन्धुसभ्यतावशेषं परिधीयते । सिन्धुसभ्यताया
शिवः ऋग्वेदे वर्णितस्य रुद्रस्य विज्जितसमकक्ष एव । रुद्रस्तु पशुप इति वैदिकधारणा ।^२
सहाराकोशस्य रुद्रः स्वभावतः सर्वेषां कल्याणार्थिनामार्थाणां स्तुत्योऽभवत् । यजुर्वेदस्य घात-
रुद्रिये वर्णितो रुद्र आर्येतराणां शिवस्य प्रायशः साक्ष्यं भजते । अथर्ववेदे महादेवो श्राव्या-
नामधिष्ठाता बभूव ।^३ श्वेताश्वतरोपनिषदि रुद्रः शिवः गोताया विष्णुवत्, उपनिषदा
ब्रह्मब्रह्मात्मन्यतर्मा देवो वर्णितः । स देवानामादिप्रभवः । तस्मादेव हिरण्यगर्भस्त्वोत्पत्तिं
सामान्तात् । तथाहि—

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथा निवाप सर्वंभूतेषु गूढम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमोक्षं तं ज्ञात्वामृता भवन्ति ॥ ३ ७

महामारतानुसारं शिवः—सर्वभूतमहेश्वरः, सर्वेश्वरः, कल्याणकारो, परमकारणः,
सर्वव्यापकश्चास्ति । हिमालये कृष्णोऽर्जुनश्च तस्य स्तुतिं कुरुत । एभिः प्रकरणे स्पष्टं
प्रतिभाति यत् सस्मिन् युगे शिवः परमपूज्योऽभवत् ।^४

१ भागवते ७ १० २४ २८ ।

२ ऋग्वेदे १ ११४ ९ ।

३ अथर्ववेदे १५५ १-७ ।

४ अनुशासनपर्वणि १४ अध्यायन ।

पौराणिकयुगे शिवस्य महिमा सातिशय समवर्धत । स परमो योगी ऐश्वर्येण देवान्,
बलेनामुपान् ज्ञानेन ऋषीनतिशेते ।^१ तस्याष्टरूपाणि—पञ्चतत्त्वानि, मूर्त्यं, चन्द्र, दाक्षिणी
ब्राह्मणश्च दिग्वात्मकान्येव वर्तन्ते ।

शिवस्य लोकरसकरूपं विष्णुनेन प्रसिद्धम् । आत्मारामोऽपि शिवो लोकरसार्थं शिवया
सह विचरति ।^२

माहेश्वरगोमः

शिवस्य योगपथो माहेश्वर इति विदित । माहेश्वरगोमै—प्राणायाम-ध्यानप्रत्या-
हारधारणास्मरणानां वैशिष्ट्यं वर्तते । अनेन योगेन तैर्मन्य भवति । प्राणायामेन दोषाणां
प्रत्याहारेण विषमाणां ध्यानेनानीश्वरगुणानां प्रवृत्तयोऽनाहृता ।^३ लिङ्गपुराणे शिवलिंग-
पूजा प्रतिपादिता ।^४

शैवतन्त्रम्

शैवतन्त्रे पशु पशुपति पाशदवेति त्रयं पदार्थां समान्तात् । तेषु पशु जीव
एव, पशुपति शिव, पाशस्तु जीवस्य मोहात्मक बन्धनम् । बन्धनादिमुक्तये चत्वारः
पादाः—विद्या, योग, क्रिया, चर्या च सन्ति । विद्यायां ज्ञानावकाशो जायते । योगेन मोक्षो
भवति । चर्यायां शूदाचारस्य ग्रहणं निषिद्धाचारस्य त्यागश्च भवत । दीक्षाविधिः क्रियेति
कथ्यते । क्रियापादेन दीक्षितस्याभ्युदयाय मन्त्रसंख्यापूजाजपहोमादयो विहिताः ।

पाशुपतसम्प्रदायः

पाशुपतसम्प्रदायस्यादिप्रवर्तकं शिवस्यावतारं 'लकुली' इति मन्यते । तस्य प्रमुख-
ग्रन्थं पञ्चाध्यायी पञ्चापविद्या वा वर्तते । पञ्चार्पा—कार्यं कारणं योगः विधि इति
निरूप्य सन्ति । कार्यं त्रिविधम्—विद्या कला पशुश्च भवति । कारणेन सृष्टेः पोषणं प्रल-
यश्च भवत । आदिकारणं शिव एव । योगेन पशु पशुपतिना सम्बद्धो भवति । धर्मार्थ-
साधको व्यापारो विधि द्विविध—शत द्वारं च । अस्मत्स्थानं अस्मत्स्थानं उपहारः^५ जपः

१ वासुपुराणे ७७ अध्यायत ।

२ भागवते ३ २४ १८ ।

३ वासुपुराणे १०.७१-८४ ।

४ लिङ्गपुराणे ३० अध्यायत ।

५ उपहार—हस्तिव गोत्रं नृत्यं कुडुस्कारं नमस्कारं वरस्व ।

प्रदक्षिणा च त्रयम् । क्रायने स्नन्दनं मण्डनं गृह्णारणमवितत्करणमवितद्भाषणं ॥ मान्तरिक
द्वारम् । योगेनालोकिविद्योनां प्राप्तिरपि दुःसान्त एव ।

कापालः कालामुखश्च सम्प्रदायो

कापाले कालामुखे च शिवस्य भैरवस्य सभादुतम् । भैरवस्य परमो धण्डिकाऽपि निवे-
वर्णाया । सा मुण्डमाला धारयति । तदर्थं मद्येन सह नरबलिर्दोषते ।

कापालिका हस्ते कपालं शीहृदयं च धारयन्ति । कपाले नररक्तं मद्यं वा द्रव्यते ।
कापालिकानां वेष्टः श्रोत्रेणमासोत् ।

कापालमुखास्तु प्रायशः कापालिका इव सिद्धान्तदृष्ट्या भवन्ति । ऐहलीकिकानां
पारलौकिकानां च सिद्धये तेषां षट् साधनानि—कपालं भोजनं विद्याभस्मस्नानं भस्मनक्षत्रं
महाधारणं मद्यपानरक्षणं मद्यपात्रे स्थितस्य देवस्य पूजनं च सन्ति । कालामुखेभ्यो
महाव्रतिकास्तु घोरा एव ।

काश्मीरः शैवसम्प्रदायः

काश्मीरशैवसम्प्रदायानुसारं मृष्टिरोम्बरस्य विश्वास्यैव रूपं भवति । शिवः सृष्टे-
रङ्गावयिताऽस्ति । शिव उपादानं विनाऽपि सृष्टेः रचनां करोति ।

अस्मिन्सम्प्रदाये मानवस्याज्ञानं मलमायाकर्मणि समुत्पादितं मन्यन्ते । मादमाध्यमेन
मलमायाकर्मणां प्रमादो जायते । मादस्तु शिवस्य शक्तिरेव । तस्यां सद्धारिण्योऽम्बा,
ज्येष्ठा, रीक्षी, वामा च भवन्ति ।

मोक्षाय मलमायाकर्मणां प्रमादेष्वपि निवृत्तिरपेक्षिता भवति । निवेन साक्षात्कार-
साक्षात्कर्म च मुक्तिर्भवति ।

वीरशैवसम्प्रदायः

वीरशैवसम्प्रदाये शिवः चराचराणां धारणाय केवलं स्थलं भवति । शिवस्य शक्त्या
क्षामं गजायते । अनेन दोषेण स्मृतस्य द्वौ भागौ—लिङ्गस्थलमङ्गस्थलं च भवतः ।
लिङ्गस्थलं शिवो भवति । अङ्गस्थलं तु जीवात्मा । शिवः स्वशक्त्या धाराध्यो भवति ।
जीवस्तु स्वभक्त्याराधको जायते । भक्त्या पुनरपि लिङ्गस्थलाङ्गस्थलद्वोरवीकरणं सम्भ-
वति । तदेव मुक्तिः । वीरसम्प्रदायस्यानुयायिनो ब्राह्मणा लिङ्गायता । तेषामनुयायि-
नोऽपि लिङ्गायता सन्ति । ते मांसमदिरादीनां सेवनं न कुर्वन्ति । लिङ्गायतानां दीक्षा-
मन्त्रः 'ओम् नमः शिवाय' इति भवति । दीक्षायां पश्चात् लिङ्गायता यज्ञोपवीतस्थाने
लिङ्गस्य मूर्तिं धारयन्ति । अन्यकानामपि दीक्षा भवति ।

शाक्तसम्प्रदायः

शक्तेर्वर्णनमथर्ववेदे विद्यते । तद्यथा—

एषा सनत्नी सनमेव जातंपा पुराणी परि सर्वं बभूव ।

मही देव्युपसो विभातो संकेनेकेन मियता विद्यते ॥ १०८३०

शाक्तसम्प्रदायस्य मूलं सिन्धुमन्मताया मातृदेव्या पूजाया वर्तते । वैदिकसाहित्येऽदिति पूषिवी च देव्यौ प्रायश आदिगक्तिरूपिण्यौ प्रतिष्ठिते । शैवसम्प्रदाये शक्ति शिवस्य परतो एव । शिवस्य सर्वे पराक्रमा शक्तिदेव्या साहाय्येन सम्भाव्यन्ते ।

शाक्तसम्प्रदायस्य सन्तसाहिष्ये शक्ति — ज्ञान-दभैरवी, त्रिपुरसुन्दरी, ललिता इति कृपावास्ति । शिवस्तु महाभैरव, ज्ञानन्दभैरवो वा । शिवस्यैवस्यो सामरस्य सृष्टे समारम्भ । तत्रानन्दभैरवी सृष्टेस्तदने, ज्ञानन्दभैरवस्तु तस्या सहारे प्रमुखरूपेण सलग्ना । आत्मन मोक्षलाभाय त्रिपुरसुन्दर्या सह तादात्म्य शाक्ताना सर्वोच्चसिद्धि ।

शाक्तास्तु द्विविधा — कौलिका समयिनश्च । तेषु कौलिका पञ्चमकारभोगिनो वस्तुतो घोरा ।^१ तेषामैन्द्रियकमुखानि घृणास्पदम् । समयिनस्तु पवित्रात्मान प्रतीकमात्रेणाराधका सन्ति ।

सर्वेषु भारतीयसम्प्रदायेषु तन्त्रस्य प्रतिष्ठा बभूव ।^२

गणपत्यसम्प्रदायः

गणपत्यसम्प्रदायस्यानुयायिनो गणपति सर्वोच्चदेव मयन्त । तस्मादेव सृष्टेस्तद्भवं ते प्रतिपादयन्ति । गणपतिरय वैदिककालत प्राय सर्वेवाराधित । तथा हि वेदे मरुता गणस्याधिपतिरूपं च वर्तते । महाभारते च विनायकरूपेण सम्प्रतिष्ठित । ऋग्वेदेऽपि विनायकाना विघ्नकारिणी प्रवृत्तिरपि निदर्शिता । गणपतेष्वासका बाहो गणपतेर्मुखदन्तादीना मुद्रण तसलोहखण्डेन कारयन्ति । कतिपयगणपत्या आचारदृष्ट्या कौलिका इव व्यवहरन्ति । मदिराणा मदिरास्त्रीणा च सेवनं तेषा परा प्रोतिशब्दोत् ।

आधुनिकयुगेऽपि सर्वेषु धार्मिकविधिषु गणपते प्रथमपूजा गणपत्यसम्प्रदायस्य कस्मिन्चिद्युगेऽतिशयलोकप्रियत्वं प्रतिपादयति ।

सौरसम्प्रदायः

वैदिकयुगात् सूर्यस्य विविधनामनी रूपैश्च सम्बद्धा स्तुति प्रचरति । सूर्यं सविता

१ शाक्ताना पूजादिषु गुरुणा मदिरापान कल्हणेन निदर्शितम् । राजम० पृ ५२३

२ बौद्धधर्मे जैनधर्मे च परवर्तियुगे तर्हि त्रिका समुद्भूता ।

वाचार्यरूपेण मानवताया सर्वोच्चोपशायकोऽभिमत । द्वादशरूपैरादित्य सूर्यो वा प्रमुख-
देवानामुद्भव प्रकल्पित ।^१ सूर्यश्चराचरस्यात्मा एव ।^२ अपर च आदित्यो ब्रह्मेति
तैत्तिरीये निर्दिष्टम् ।^३ सूर्यो जगत् माता, पिता, गुरुत्वाभिमत ।^४

प्रायसो विष्णुश्च सूर्यस्य पूजा विहिता । सूर्यनमस्काराऽऽर्यदान च सूर्यपूजानिमित्त
सम्पाद्येते । आदित्यश्च सूर्योदयादारभ्य सूर्यास्तपर्यन्त सूर्योन्मुखा भूत्वा राघको मन्त्राणां
स्तोत्राणां च जप करोति ।

सौरसम्प्रदायानुयायिनो कलाटे रक्तचन्दनेन सूर्याकृतिं रचयन्ति । रक्तकुसुमाना
मालां धारयन्ति, उदयोन्मुख सूर्य ब्रह्मरूपेण, मध्याह्निसूर्यमीश्वररूपेण, अस्तोन्मुख सूर्य
च विष्णुरूपेण पूजयन्ति ।

सौरसम्प्रदायस्य पुरा-तिशयलोकप्रियता बभूव । हर्षादया बहवो राजान् सूर्योपा-
सका बभूवुः । सूर्योपासनाय मन्दिराणि निर्मितानि । तपु कलिङ्गप्रदेशस्य कोणार्कमन्दिर
स्तोष्ट पञ्चान् श्रयादज्ञानाब्दे निर्मितम् । त-मन्दिरमधुनापि कलाहृतेरनुपममादर्श
समधीक्रियते ।

मूर्तिपूजा

भारत मूर्तिपूजा वैदिकेतरधर्मानुयायिना रति पीराणिक्पुण सुप्रचलिता बभूव ।
तथापि मूर्तिपूजा वैदिकधर्मेण सम्यक् परिपायिता बभूव । समृद्धिशास्त्रिणा जना राजानाम्ना-
सक्यानि मन्दिराणि मूर्तीश्च निर्मापितवन्त । तदाधिरय मूर्तिकलाया वास्तुकलायाश्च
मूयान् विकास सजात ।

धार्मिकसहिष्णुता

धार्मिकसहिष्णुताया प्रथममुदाहरण महाभारते राजते—

धर्मो यो बाधते धर्मो न स धर्मं कृषमं तत् ।

अविरोधान् तु यो धर्मं स धर्मं सत्यविक्रम ॥ वनपर्वणि १३१ १०

वैदिकधर्मस्य प्रवर्तकस्य गौतमस्य विविधसम्प्रदायान् प्रति सम्मानभावनासीत् ।^५

१ ब्रह्मपुराणे ३० अध्यायत ।

२ ऋग्वेदे ११५ १

३ तैत्तिरीयोपनिषदि ३ १ १ ।

४ ब्रह्मपुराणे २६ अध्यायत ।

५ महावग्ये १ ७ ५ ।

जैनधर्मे रामकृत्यादौना महापुरुषाणा दलाध्यमहापुरुषधेण्या समादरो बभूव । जैनसम्प्रदाये कालान्तरे वैष्णवधर्मं समुद्भूत ।

पौराणिकधर्माणा पारस्परिकसहिष्णुता शङ्कराचार्येण सविशेषं समायोजिता । स स्वयं पण्यमस्यापताचार्यं सन् सर्ववैष्णवसौरशास्त्रगाणपत्यकालिकसम्प्रदायानां सहास्तित्वं सम्भावितवान् ।

सहिष्णुताया मूलाधार

सहिष्णुताया मूलाधाररूपेण विदुषा सा धारणा वर्तते यदेव शाश्वतसत्यं सन्धारितम्—
एकं सद्भिप्रां बहुधा वदन्ति । एकं नियान् बहुषो रथास्त ।

एतदधिकृत्य भागवते प्रोक्तम्—

सर्वं एव यजन्ति त्वा सर्वदेवमयेश्वरम्
येऽप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधिप्य प्रभो ॥
यथाद्रिप्रभवा नद्यः पत्रंन्यापूरिताः प्रभो
विशन्ति सर्वतः सिन्धुः सङ्गत्वा गतयोजन्तः ॥ १०.४० ९, १०

पृथिव्या सहिष्णुताधर्मवेदे निर्दिशिता—

जन विभ्रती बहुधा विभावतः नामा धर्माणः पृथिवी यथौकसाम् । १२ १ ४५

सर्वेषां भारतीयधर्माणां मित्तिमूल प्राणिमात्रेषु दया विश्ववन्धुत्वं सत्यमहिंसामाधारशुद्धिः च प्रथममवलम्ब्यते, तेषु सर्वेषु समानरूपेण महापुरुषाणां प्रतिष्ठा कृता, व्रतोपवासैश्च शारीरिकशुद्धिं मानसिकपवित्रतां च प्रकल्पिते । न कोऽपि धर्मो घृणाद्वैषम्यं वा पुरस्करोति । अस्यां स्थितौ स्थाने एव पद्यपुराणे निर्दिष्टम्—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य परधर्मं न ब्रूययेत् । सुष्टिलच्छे १९ ३३२

एक एवेश्वर सर्वेषां पितृति विद्वान्तेन, अथवा स्वस्मादन्यन्न किञ्चनेति मतेन सर्वेषां धर्माणां साहचर्यं समाज्ञातमेव । कालिदासेन स्पष्टीकृतमेव

विष्णोर्हृरस्तस्य हरिः कदाचित् वेधास्तपोस्तावपि बाधुराद्यौ । कुमारः ७ ४४

प्रायशः सर्वेषु धर्मेषु विविधधर्माणामुच्चतममहिंसा आत्मसात्कृता । पौराणिकधर्मं गौतमोऽत्रताररूपेण गृहीत । जैनबौद्धादर्शनरूपं पौराणिकधर्मैरपि मासमोजनस्य हिंसा-यज्ञस्य च परित्यागो व्यधीयत ।

भारतीयराजान् प्रायः स्वयं धार्मिकसहिष्णुतायां पुरस्कृतारि आसन् । चन्द्रगुप्तमौर्यहर्षकुमारपालादयः सर्वान् धर्मान् प्रति श्रद्धापरायणा बभूवुः । तेषां प्रजापि यथा राजा तथा प्रजेति विद्वान्तं धार्मिकसहिष्णुतां व्यवहृतवती । अशोकस्य मानवधर्मं सुविदित । स सर्वेषां धर्माणां सुप्रतिष्ठामियेव ।

भारतीय गृहस्था सर्वान् धार्मिकसम्प्रदायान् प्रायशः समाश्रियन्त । ब्राह्मणा प्रायशः
संबन्धं गौतमबुद्धं निमन्त्रितवन्त, आतिथ्यं कृत्वा च बुद्धोपदेशं श्रुतवन्त । जैनसंघानां
समाजे समान्दरोऽभवत् । अत्र एव ब्राह्मणजैनबौद्धाचार्याणामेकत्र वसति, पुरा प्रायः समूह ।
अधुनापि मयुरा-नारायण-सौम्या-मिलमा-एलूरादिषु स्थानेषु धार्मिकसंस्थानामेकत्रभावना
कलावृत्तिमि पुरस्त्रियते ।

पौराणिकयुगे ब्राह्मणो विष्णोर्महेशस्य च एकत्र पूजा समोहिता । नृकस्मिन्नेव मन्दिर-
रेऽपि तदेवनामना मूर्तयो राजन्ते । अद्यावधि तासां देवतानामनुयायिनस्त्रय सहस्रोपेनारा-
धनपूजादिव कुर्वन्ति ।

कदमीरदेशे धार्मिकसंहिष्णुतायाः सर्वोच्चविक्रामः संजातः । एतन्ममयित कन्हूनेन—

तीर्थे मन्मथजित्पगध्वजदृष्टाजयोर्जिताचार्यके

साधारणभरण विद्यापरिणतिस्वर्णानपत्र प्रभो ।

भारपेक्षस्य शिष्यादिकृतृतिषलद्वगङ्गाजरेणुपमम्

● केनाग्नित्थिनमेधपादलंगतद्विन्विष्टाभमन्थस्य च ॥ ८.३३६९

कन्हूणानुसारं कदमीरस्य राजाशोरो जैनोऽभवत् । किन्तु तेन तपसा शङ्करः परि-
तापित । तत्रैव महाराजो ललितादिभ्यः विहार-चैत्य स्तूप-मन्दिराणि निर्माय शास्त्रत
यनो लेभे ।^१

बौद्धधर्म

गौतमस्य धर्मो द्विविधः—गृहस्थानां कृत्, भिक्षूणां कृते च समवर्धन । गृहस्थधर्मं
आचारप्रधानं भिक्षुधर्मोऽतः शुद्धिप्रधानश्च ऋभूवत् । भिक्षुधर्मं योगमार्गेण निर्वाणप्राप्ति-
निदिष्टा । गृहस्थधर्मेण समाजे सदाचारस्य प्रतिष्ठा सर्वत्र क्षान्तिश्च समोहिता ।

बौद्धधर्मेऽपि वैदिकधर्मवत् कर्मफल, पुनर्जन्म, मोक्षश्च सम्भवति । मोक्षाय (निर्वा-
णाय) गौतमोऽष्टाङ्गिकमार्गं प्रस्तुतवान् । निर्वाणाय स कामानां परित्याग विशेषमहत्त्व-
पूर्णं व्यप्यात् । तत्र यजाना महर्षे नाम्नाति गौतमस्य मुख्यप्रतिज्ञा ।

तृष्णाट्यागः

इत्यपिन्त्रम्य विवामाय मानवो वासवस्तूनि नापेशने । तस्मै प्रयोजनाय ज्ञानप्रका-
शेन चित्तपृतीनां योगनमाश्रयकम् । आधिभौतिकीनां मिट्टीनां भोगविलासानां च पाशाः
पुनर्जन्मस्य गमाजयन्ति । ते पाशा दुःखकारणानि भवन्ति ।

कर्मण्यता

गृहस्थान् गौतम कर्मण्यान् भवितुमुपादिशन् । गौतमानुसारमालस्यस्य भयङ्कर-
फलानि भवन्ति । अलसा शीघ्र निर्धना भवन्ति । आलस्य तु सम्पत्तिनाशस्य द्वारम् ।
कर्मण्यताया अपूर्वा प्रशस्ति धम्मपदे विद्यते । तद्यथा—

यो च यस्ससत्त जीवे कुसोतो हीनवीरियो ।

एकाह जीवित सेध्यो धिरियमारभतो दट्ठ ॥ ८१३

तदनुसृत्य सुत्तनिपाते धम्मिकसुत्ते प्रोक्तम्—

धम्मेन मातापितरो भरेय्य पयोजये धम्मिक सोवणिज्ज ।

एत गिही वत्तय अप्पमत्तो सयपभे नाम उपेति बेवेऽति ॥ २९

सामाजिकसुश्लिष्टता

बौद्धधर्मानुसार प्रतिनिधिरूपेण मातापितरौ पूर्वदिशा, गुरु दक्षिणदिशा, पत्नी
पश्चिमदिशा, बन्धु-बान्धवा उत्तरदिशा, भृत्या पातालदिशा, साधवः आकाशदिशा
सन्ति । सर्वान् प्रतिनिग्रीन् प्रति सुशीलव्यवहारं तेषां पूजा भवति । सर्वेषामभ्युदयाय
सुखाय च प्रयत्नं करणीयम् । अनेन प्रकारेण कुटुम्बे समाजे च सौमनस्य प्रसारितम् ।
तदनुसृत्य धम्मपदे निदिष्टम्—

यो पाणमतिपातेति भुसावाद च भासति

लोके अविन्न आश्रियति परदार च गच्छति ॥

सुरामेरयपान च यो नरो अनुयुजति ।

इधेव भेतो लोकास्मि मूल खनति अत्तनो ॥ १८.१२-१३

मानवीयगौरवस्य मानदण्डो गौतमेन सुष्ठु निर्धारितः —

यम्हि सक्क च धम्मो च अहिंसा सञ्जानो वसो ।

स वे वन्तमलो धीरो धेरो इति पवुञ्चति ॥ धम्मपदे १९.६

त्रिविधयानः

यानस्तु पन्था । स त्रिविधः भवति—हीनयानं, प्रत्येकबुद्धयानं, महायानञ्च ।
हीनयानानुसारं श्रावका व्यक्तिगताभ्युदयाय यतन्ते । साधकास्तु श्रावका एव निर्वाण-

पयगामिन चतुर्विधा—स्रोतआपन्ना, सकृदागामिन, अतागामिन, अहन्तश्च क्रमशः प्रगता भवन्ति । ग्रावकोऽहन्मृत्या निर्वाण समते ।

प्रत्येकबुद्धयान् तेषां महात्मना भवति ये गुरु विना निर्वाणपयज्ञानं कृत्वा बोधिं प्राप्नुवन्ति । येवलं स्वकीयं वत्याणं स कुरुते नायेषाम् ।

महायानस्तु बोधिसत्त्वयानं सर्वेषां प्राणिनां कल्याणाय भवति । बोधिसत्त्वः सन् पुरुषो लोकावस्थापनस्यावसरं प्राप्नोति । चरितं तस्य विशेषरूपेणोद्धारं वरुणामयं च भवति ।

महायानेन साधको महाकल्याणं सर्वेषां प्राणिनां निर्वाणाय प्रयत्नं करोति । साधकस्य बोधिप्रस्थानचित्तस्यावस्थानन्तरं दानं शीलं प्रज्ञां वीर्यं शान्तिं ध्यानं च पटुपारिमिता वस्त्ररूपेण धारयन्ते ।

महायानशालायां पूजाविधानम्—बन्धनमर्चनं पापदेशनं पुण्यानुमोदनं बुद्धार्घ्यपुष्पं बुद्धपावनं बोधिपरिणमनं चास्ति । मूर्तिपूजायाः प्रबलनं च वर्तते । तत्र स्तूपचैत्यादीनां पूजा पत्रपुष्पदोषदानादिभिः क्रियते । तोषाणि प्रकल्पितानि । तद्यथा—गौतमस्य जन्मभूमिं तस्य बोधिसत्त्वान् धर्मवक्रप्रवर्तनस्थानं महापरिनिर्वाणस्थानं च ।

बौद्धधर्मानुयायिना गृहस्थानामातिथ्यवृत्तिः, तेषां संप्रपोषणोत्साहश्च कर्तव्यमिति निर्धारितम् ।

महायानस्य वैशिष्ट्याणि

महायानानुसारं निर्वाणं प्राप्तये मिश्रजीवनस्य स्वीकरणमपेक्षितं नास्तीत् । गृहस्थोऽपि बोधिसत्त्वो भूत्वा स्वपरोपकारवृत्त्या निर्वाणलामाय समर्थः । महायाने प्रतिष्ठिते सति कतिपयभिक्षवः कठोरजीवनवृत्तिमसहमाना विवाहं कृत्वा गृहस्था बभूवुः ।

महायाने परोपकारार्थं पापमपि निर्दोषमिति स्वीकृतम् । अनया मात्स्यतया श्दभिः चाराणां विहारे सपे च प्रवेशाय द्वारमनावृतम् । पापमार्जेनायं सरलविधानागमपि प्रस्तुतानि । निःसन्देहमेवानेनायोञ्जनेन मिश्रूनामपि पापवृत्तयः समिद्धाः ।

महायानानुसारं तत्रागणितबुद्धा बभूवुः । तद्यथा विष्णोरवतारा पौराणिकधर्मे समाज्ञातास्तर्पेण बुद्धानामवतारा यथाकालं पटुः, चतुर्विंशतिः, अनन्ताश्च प्रमाणीकृताः । ब्रह्माण्डस्मात्सूर्येषु लोकेषु गणनाबाह्या बुद्धा बभूवुः ।

ब्राह्मणधर्मवत् महायाने बौद्धधर्मे स्वर्गस्य कल्पना वर्तते । तत्र सुखावतीति स्यादेतत् स्वर्गं महर्षयो वसन्ति । अस्य लोकस्याधिपतिरमिताभः सूर्यरूपेण राजते । तस्य नामकीर्तनमात्रेण पापिनामपि मुक्तिर्भवति ।

कतिपयबोधिसत्त्वाना मञ्जुश्रीमंत्रेयावलोकितेश्वरादीना लोकोपकारिता विख्यातैव । ते मानवान् सत्त्वये प्रवर्तयन्ति, मृतात्मन स्वर्गं गमयन्ति, निर्वाणाय सर्वानेव प्राणिन प्रोत्साहयन्ति च ।

ब्रह्मविष्णुशिवकालीप्रमुखाः देवता परवर्तियुगे उपास्याः सन्ति । अवलोकितेश्वरं विष्णुरेवाभिमत । सप्तर्षयोऽपि समाज्ञाता । बौद्धधर्मे सृष्टेर्विकासो वेदान्तानुसारं प्रतिपादित । तद्यथा—धर्मकायो ब्रह्मा, सम्भोगकाय ईश्वर इति । आदिबुद्धोऽवलोकितेश्वर सम्भोगकाय । तस्मादेव ब्रह्मादयो देवा प्रादुर्भूता ।

वज्रयानः

वज्रयाने तन्त्रस्य विकासोऽभवत् । अस्मिन् सम्प्रदाये हठयोगस्य वैशिष्ट्यं विद्यते । हठशब्दे ह सूर्य एव दक्षिणनाड्याः, ठ चन्द्र एव वामनाड्याः प्रतीकम् । इमे नाड्यो क्रमशः पिङ्गलेडे च सुषुम्णा नाडीमभितः वर्तते । योगिन सुषुम्णामूर्ध्वमुखो कर्तुमेव साधना कुर्वन्ति । अनया साधनया कुण्डलिनी जायते । तया सहस्रारचक्रस्थितशिवस्य रसास्वाद्यो गृह्यते । वज्रयाने योगस्य पतनं दृश्यते । तथाहि—तदनुसारं योगसाधने मन्दिरमदिरामदिरासीणामुपयोगः समोहितः । वज्रयाने यमनियमादीनामुपेक्षा स्पष्टमेव ।

वैद्वधर्मस्य हासः

हानयाने बौद्धधर्मस्य मूलतत्त्वानि सर्वोपरि सम्मतानि । कालान्तरे महामानयुगे बौद्धधर्मं लोकप्रियं कर्त्तमेवाचारद्विपयकाणि शैवित्यानि प्रायशः उपेक्षितानि । ईदृशे मिश्र-समाजे मनोपिणा प्रादुर्भावो नाभवत् । परिणामतः शनैः शनैर्बौद्धाचार्याणां हतप्रभत्वं विदितचरमासीत् । अन्यधर्माणामाचार्यैः सह विवादे स्त्रभावंतस्तेषां पराजयोऽभवत् । तत्र-सम्प्रदायः कामुकतापूर्णं जीवनं सार्वजनिकधिवक्त्रकारणार्हं सञ्जातम् ।

बौद्धानां प्रचलनप्रतिपक्षिणो वैदिकधर्मविलम्बिनस्तु स्वधर्माणां युगानुरूपत्वं विधातुं मकलं प्रयतन्ते स्म । वैष्णवधर्मे जीवनस्य पवित्रता प्रतिपादिता । सा बौद्धधर्मस्याष्टाङ्गिक-मागप्रणिहितान् जीवनवैश्यादधिकतरं प्रभावपूर्णा बभूव । माज्ञिकहिंसाया विरोधोऽपि कृता । अस्या स्थितौ प्रारम्भिकयुगे महायाने वैष्णवधर्मस्य कतिपयसिद्धान्ता स्वीकृता । कालान्तरे महायानो वैष्णवधर्मे विलीनोऽभवत् । वैष्णवधर्मेऽपि गौतमोऽप्रतार एव प्रमाणो-कृता । अनेन विप्रिना शोघं बौद्धधर्माविलम्बिना सख्या स्वल्पा बभूव ।

भारतीयधर्माणां महानदात् बौद्धधर्मस्य प्रवाहः सजातः । कालान्तरे बौद्धधर्मस्य शाखा विदेशेषु प्रचारिता बभूव । अधुनापि तत्र ताया प्रभावी वर्तते । भारतेऽपि बौद्धधर्मे पौराणिकधर्मे विलीनोऽमरो बभूव ।

जैनधर्म.

सम्प्रदायानुसारं जैनधर्मोपनिषादिरनन्तरास्ति । सृष्टेरग्रिमवक्तव्ये धर्मोपदेशाय तीर्थङ्कर उच्यते । अनेन प्रकारेण चतुर्विंशतितीर्थङ्करा समुत्पन्ना । तेषु प्रथम ऋषभ एव, अन्तिमास्त्ययश्च नेमिनाथ, पार्श्वनाथ महावीरश्च बभूवुः ।

पूजा

अस्मिन् धर्मे वैदिकयज्ञा निषिद्धा । देवानां प्रतिष्ठाऽपि तत्र स्वल्पेन । तर्हि नास्तीति देवयज्ञानां देवपूजानां वाच्यत्वं जैनधर्मे ।

जैनधर्मे पञ्चपरमेष्ठिना पूजा विहिता । पञ्चपरमेष्ठिनस्तु अर्हन्, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय, साधुश्च भवन्ति । जौगन्मुक्तमहात्मानोऽर्हन्त । तीर्थङ्करा अर्हन्तो भवन्ति । मुक्तपुरुषा सिद्धा कथ्यन्ते । आचार्या साधूनां व्यक्तित्वस्य विज्ञासाय यत् । उपाध्याया शास्त्रपारङ्गता सन्त साधूनां शिक्षका भवन्ति । मोक्षायसम्पत्तौ साधवः सन्ति । गृहस्थेभ्यः पूजया सह तीर्थयात्राऽपि विहिता ।

पञ्चपरमेष्ठिनो पूजा निर्धारिता । मूर्तीनां प्रतिष्ठा मन्दिरेषु बभूव । तत्र तीर्थङ्कराणां स्मृतयः, नमस्कारपूर्वकं मूर्तिप्रदक्षिणा च प्रथमं सम्पादिता । तदनन्तरमभिषेकं जलचन्दनाद्यतपुष्पनैवेद्यशेषधूपकलादिभिः पूजनं च कृतं । पूजया शारीरिकशुद्धिर्मांस-प्राप्तिश्च सम्भाविते । तत्र मानसिकपूजायां विधानमपि बभूव । तीर्थेषु पूजावैशिष्ट्यं प्रदर्शनीयमासीत् ।

अहंस्

अहिंसा तु सर्वोच्चव्रतमेव । अहिंसाव्रतानुसारं जगत्तद्वरावरणा दुःखानां वेपथ्वि-वपि प्राणिना ज्ञाताज्ञातं हृता हानिं परित्याज्या । नश्यता—रात्रिमोजन-याग, जलपान-शुद्धिः, घ्राणशुद्धिश्च नियता । परिस्रहव्रतेनोचितोपायं नारदधिकथनसङ्ग्रहस्य मर्यादा स्वीकृता ।^१ जैनानामन्यव्रतानि—अस्तेयसत्यव्रह्मचर्याणि सुविदितानि ।

धर्मलक्षणम्

इन्द्रलक्षणीयं जैनधर्मः । तत्र समा-भार्दवाजैव-सत्य-शौच-सयम-उपस्वयागाविज्ञान्य-ब्रह्मचर्याणि प्रतिष्ठितानि । इमानि लक्षणानि भागवतधर्मे बौद्धधर्मे वा समानरूपेण स्वीकृतानि । धर्मपथे गमनाय त्रयाणां शल्यानामभावोऽपेक्षितः । तत्प्रथमं निदानशून्यं कामानां बाधः प्रसीतिः । मायाशून्यं व्यवहारे मुक्तिरुत्तमादधाति । मिथ्यात्वज्ञेन प्रभावितो जनोऽनृत्यमपि सत्यमिति विजानाति ।

^१, अथमेव परिस्रहो मोक्षपथे यद्वान् सम्पाद्यवन्तः ।

जगत उपेक्षा

जैनधर्मानुसारं देहोऽयं स्वभावतोऽपवित्र एव । देहस्य सुखाय किमपि करणीयं न विद्यते । अतएव लौकिकविभूतीनामर्जनं सग्रहणं वा न कर्तव्यम् । अस्या स्थितौ जैनगृहस्थेभ्योऽपि कर्म कर्तुं प्रोत्साहनं न विद्यते । निष्कामकर्मयोगस्यादर्शो जैनधर्मे न समाज्ञातः ।

मरणोत्तरविधानम्

मरणानन्तरं ये जीवा निर्वाणं प्राप्नुवन्ति ते सिद्धा भूत्वा विश्वमण्डलस्य शिक्षारंज-स्थिता भवन्ति । तेषां लोक ईषत्प्राग्भार इति प्रोक्तः । सिद्धानामात्मानं तस्मिन् लोके ज्ञानदर्शनानन्दमया भवन्ति ।

जैनधर्मेऽपि पौराणिकधर्मसममेव नरकस्य प्रकल्पनं विद्यते । नारकीययातना बहुविधा वर्तन्ते । तद्यथा प्रदाहनं क्रकचेन पाटनं कुम्भिभिर्भक्षणं च । नरकात् पुनरपि मातुर्गर्भं पतनं भवति ।

सपस्विनो मुनयो यदि निर्वाणं न प्राप्नुवन्ति तर्हि ते देवलोके देवयोनीं समुत्पन्ना भवन्ति । तत्र तेषां शोभा सर्वोत्कृष्टा भवति । सोपवासं पाणोत्सर्जनं कृत्वा गृहस्था स्वर्गे देवेन्द्रपदं प्राप्नुवन्ति । ततोऽन्तीर्य भूलोके ते चक्रवर्तिनः सम्राजः भवन्ति । अन्ततः ते सग्यासिनो भूत्वा दीक्षां गृह्णन्ति ।

धर्मग्रन्था

वैदिकधर्मस्य प्रवर्तनमुख्येवासिद्धिप्राप्त्यर्थं भवति । वैदिकयुगे याज्ञिकधर्मस्य विवेचनं ब्राह्मणग्रन्थेषु कृतम् । ततः परमारण्यकेषु, उपनिषत्सु च धर्मस्य पारमार्थिकस्वरूपं व्याख्यातम् । वैदिककालस्य पदवात् सूत्रस्मृतिग्रन्थेषु वर्णश्रमयोः सूक्ष्मविवेचनं दृश्यते । महाभारते, पुराणेषु, उपपुराणेषु च वर्णश्रमधर्मस्य व्यावहारिक स्वरूपं सविस्तरं वर्णितम् । बहुषु तन्त्रग्रन्थाः तदेव वर्णयन्ति ।

बौद्धानामादिधर्मग्रन्थे त्रिपिटकमिति ख्यातम् । त्रिपिटकमाश्रित्य परवर्तिषु बहुषु ग्रन्थाः संस्कृतभाषायां लिखिताः । जैनधर्मस्य प्रारम्भिकस्वरूपमङ्गोपाङ्गशास्त्रेषु विद्यते । ततः परं जैनधर्मस्य विवेचनं पुराणेषु, चरितकाव्येषु, कथासु च कृतं दृश्यते ।

भारतीयधर्मवैशिष्ट्यम्

भारतीयधर्मार्णामाधारः प्राकृतिको मनोवैज्ञानिको बौद्धिकश्चास्ति । बहूनां लोकानामनवरतचिन्तनानुभवभारतीयधर्मस्य शाश्वतसंस्कारो सम्बन्धितः । देशेऽस्मिन् सर्वेषु धर्मेषु अध्यात्मतत्त्व सर्वोच्चं समुपस्थापितम् । तत्र गाम्भीर्यं दृश्यते । यान्ति शृङ्गार-कदनादीनां तत्त्वं प्रवहति सर्वेषु धर्मेषु । तत्रावगाहमाना लोका इहलोके विशुद्धिं परत्र च मुक्तिं लभन्तामिति योजना महात्मनोपिणामाचार्याणां प्रतिभासते ।

शिल्पसाधना

शिल्पकलाप्रमाणमादौ प्रकटित दृश्यते ।^१ तथा हि—चित्र तु पत्रपुष्पाणा रङ्गेषु, चलितकुसुमाना पत्रपुटेषु, मूर्तिरशुक्लेना रेखान्यासे च प्राकृतिकमेव । मूर्तरूपं तु जग-
देव पाञ्चमोदिक दृश्यते । नदीप्रवाहेषु शिलाशबला प्रायश मूर्तरूप धारयन्ति, क्षुद्र-
जन्तूना पक्षिणा कीटादीना च गृहा बहुधा कलाप्रवणता विभावयन्ति । तत् सर्वं सुमनोहरम् ।

शिल्पमधिकृत्यैतरेयब्राह्मणे प्रोक्तम्—

देवशिल्पान्येतेषा चं शिल्पानामनुवृत्तीह शिल्पमधिगम्यते ।^२

चित्रम्

मानवकृतचित्राणा द्विविध स्वरूप वर्तते—वनवासिभि कृतम्, नागरिकै कृतम् ।
वनवासिना चित्रं प्रागैतिहासिकमिति निगद्यते । वनवासिनः प्रकृते मनोरमे उत्सङ्गे
उपविश्य समक्षमेव सौन्दर्यशालिनी प्रकृतिच्छवि दृष्ट्वा मनसि प्रोत्प्लसिता स्वभावत एव
चित्राभ्यासे लीना भवन्ति । पुरा बहुषु स्थानेषु तं वनवासिभिश्चित्राणि कृतानि, किन्तु
कालक्रमेण प्रापञ्चिकचित्राणि विनष्टानि । केवल स्वल्पान्येव चित्राणि पर्वतगुहासु प्रकृत्यैव
सुरक्षितानि प्राप्यन्तेऽप्युक्ता ।

वन्यचित्राणि

पर्वतश्रेणीषु कतिपयगुहा वनवासिभि परिवचित्रिता सन्ति । ईदृशाना चित्राणा
चत्वारि केन्द्राणि सन्ति—(१) मिर्जापुरजनपदस्य सोनश्रेणी, (२) मानिकपुरवांदा-
जनपदे, (३) रायगढजनपदे सिधनपुरस्य पर्वते काबरापर्वते च, (४) महादेवपर्वते
होशङ्गावादे पवमडीजनपदे च ।

मिर्जापुरजनपदे वन्याना हस्तिना पक्षिणा च ग्रहणस्म, नृत्यस्य च चित्रण वर्तमान
मेव । वक्चित् मुगादिवन्यपशूना चित्रणमतोव सुन्दर प्रतिभाति । तत्र मलदरियागुहायां

१ महामारतानुसार तु शिल्पानि गणनासाध्यानि सन्ति । विश्वकर्मा तु 'कर्ता शिल्पसदृशानाम्, वर्तते ।
आदि० ६० १७

अभ्यासप्रत्येन निश्चादित्वा स्थापययोगिनी निर्मितिं तामधिकृत्य तत्रविशेष च शिल्पमित्यवभाष
पुरा शिल्पाना सख्या सदस्यपर्यन्ता विनिश्चिता ।

२ अत्रेयब्राह्मणे ६.५ १

मृगयाक्रमे व्रणितस्य श्रान्तस्य च शूकरस्य पक्षिणा जलसन्तारणस्य च दृश्यचित्र लभ्यते । विजयगडगुहाया कस्यचित् व्याघ्रस्य सिंहस्य च चित्रण वर्तते । इमानि चित्राणि ख्रीष्टस्य चतुर्थशतकादारभ्य दशमशतकपर्यन्तं निर्मितानि । बाँदाननपदे सरहतगुहाया त्रिभिरश्व वारैस्त्रयाणामश्वाना बहनं दक्षितम् । भालवागुहाया शकटे उपविष्ट कश्चित् पुरुषो दक्षितः । शकटात् पश्चभागे द्वौ पुरुषौ चित्रितौ प्रथमस्य पुरुषस्य हस्ते घनुर्बाणौ, अपरस्य हस्ते यष्टिश्च वर्तन्ते । कुरियाकुण्डगुहाया हरिणानां मृगयादृश्यं चित्रितम् ।

सिधनपुरगुहासु काबरापर्वतगुहासु च मृगयादृश्यस्य मकर-हरिण-सरटादीनां चित्रणं कृतम् । मानवानामाकृतयो यष्टिसमाभिः पीनरेखाभिर्निर्दिशिताः । इमानि चित्राणि ख्रीष्टस्य पूर्वमेव निर्मितानि ।

पश्चिमदोसमीपे प्रायः पञ्चाशत् गुहाश्चित्रमया कृताः । आसु गुहासु मृगयादृश्यं मधु-सूचयदृश्यं समूहयुद्धं पशुचारणं तृणाच्छादितगुहां पर्णकुटीनिवासिनश्च विचित्रद्वारा निर्दिशितानि । हस्तिनः, चित्रकाः, ऋक्षाः, शूकराः, हरिणाः, मकराश्च तासु चित्रिताः । स्ववितं पालितपशवो बलीवर्दाः, अजराः, कुक्कुराश्च चित्रिताः । तत्रैव 'अपर डोरोपी' गुहाया बानरस्य वशीवादनं मनोहारि दृश्यमेव चित्रितम् । आसु गुहासु प्राचीनतमानि चित्राणि ख्रीष्ट ५०० वर्षाणि प्राग्मेव कृतानि ।

मध्यप्रदेशे मन्दसौरनगरस्य परिसरे त्रिशद्वगुफानां भित्तिषु, पटलेषु च गैरिकचित्राणि वर्तन्ते । एतेषु चित्रेषु पशवः, नतकाः, गोपालाश्चामरीकृताः । स्वस्तिक-चक्र-सूर्य-सर्वतोमद्राष्टदलकमलादीनि च तत्र चित्रितानि ।

उत्तरप्रदेशे सभलपुरस्य हैदराबादप्रदेशे रायचूरस्य तमिलनाडो विलारीनगरस्य परिसरे तस्मिन् युगे क्षुरणन चित्राणि कारितानि दृश्यन्ते ।

चित्रोपकरणेषु गैरिकं प्रायः प्रयुक्तमेव दृश्यते । चित्रेषु स्वचित् कृष्णवर्णरचना बन्धकाष्ठैः कृता प्रतिभाति ।

नागरचित्राणि

नागरचित्रस्य प्रथमं प्रत्यक्षपरिचयं सिन्धुसभ्यतायाश्चित्रैः प्राप्यते । सिन्धुसभ्यतायाश्चित्रशैली पूर्ववर्तिना कलाकाराणां चिरसाधनाभिः सुविकसिता एव । तस्मिन् युगे चित्रकलायां लोकप्रियत्वं नित्यप्रयुक्तवस्त्रपात्रादीनां चित्रणं प्रसिध्यति ।

सिन्धुसभ्यतायुगे ज्यामितिचित्राणि रेखाचित्राणि वा पत्रपुष्पादीनां ताराणां पशु-पक्षिणां चित्राणि च पात्रेषु कृतानि । तत्र पत्रपुष्पादीनां मध्ये मयूरादयः पक्षिणः, मत्स्य-कच्छपादयः जलचराश्च निवेदिताः । प्रायः सर्वे प्राणधारिणः सचरणशोला एव समा-कलिताः ।

सिन्धुसम्प्रदायानां चित्रणाय कूचिकाया उपयोगोऽभूत् । श्वेत-रक्त-कृष्ण-पीत-हरिता-दिभिरङ्गैश्चित्राणि निर्मायन्ते स्म ।

सिन्धुसम्प्रदायाः पश्चात् वैदिकयुगे भारतीयचित्रस्य विकास कथमभवदिति ज्ञानु तदानोन्तनसाहित्यमेवावलम्ब्यम् । वैदिकयुगस्य महाभारतादियुगस्य वा चित्रावशेषा अलब्धा एव ।^१ चित्रस्य प्रचलनं वैदिकसम्प्रदायामासीदिति निम्नलिखितैस्तैलैरव-गन्तव्यम्—राजमूषयज्ञे यजमानस्य राज्ञः सार्व्यवस्त्रे यज्ञरूपाणि कृतानि । गवा कर्णेषु कर्करिदाशस्यूणादोनामाकृतीनां रचना स्वधिरया कृता ।^२ यज्ञकर्मणि श्वचिदश्वस्य पदं परिलिखितमासीत् ।^३

परवर्तिचित्रकरणस्योत्पत्त्या बौद्धसाहित्ये वर्तन्ते । तथा हि उष्मगजातकानुसारं कस्मिंश्चित् सुरङ्गे इन्द्रस्य वैभवम्, सुमेरु, समुद्र, महाश्रीपा, हिमालय, सूर्य-चन्द्र-दिग्बाला, भुवनानि च चित्रितानि । पात्रेषु बहुविधानि चित्राणि निर्मितानि, मालासु चित्राणि निवेदितानि च ।^४ उत्तरोर्येषु पुष्पाणि पद्मशो वा वर्णिता ।^५ गृहभित्तियु नरनारीणां मनोरमचित्राणि रचितानि ।^६ ई० पू० द्वितीयशताब्दे पतञ्जलिना कसबधस्य, अलिबन्धनस्य च चित्रणमुल्लिखितम् ।^७ अश्वचित्रविलिखनस्योत्पत्त्या महाभारते वर्तते ।^८

राजाधये नाट्यगृहेषु चित्राणि रचितानि ।^९ राजशाखादेषु राज्ञा राज्ञीनां च चित्राणि निर्मितानि । राजकीयवस्त्राणामलङ्करणं चित्राचार्ये कृतम् ।

सिन्धुसम्प्रदाया पश्चात् भारतीयचित्रकलाया ऐतिहासिकपरम्पराया प्रथमं विस्पष्ट

1. From the references in the early literature of India dealt with in the preceding chapter, it has been already inferred that painting was a developed form of artistic expression previous even to the rise of Buddhism, and the character of the most ancient frescoes at Ajanta serves to strengthen this supposition. Percy Brown . Indian Painting p 32.

२ शतपथे ५.३.५.१० अथर्ववेदे ६.१४१.२, १२.४.६ मैत्रायणीसंहिताया ४.२९ ।

३. शतपथे १३.४.३.४ ।

४. कुसगातके ५.३१ ।

५ महावग्ने ५.१०.३, ८.२९ ।

६. चुल्लवग्ने ६.३.२ ।

७ Keith History of Sanskrit Drama p.28

८ आरण्यक पर्वणि २७८.१३ ।

९ नाट्यशास्त्रे २.९०—९१ ।

स्वरूपमजन्तागुहाचित्रेषु प्राप्यते ।^१ अजन्ताया नवमी दशमी च गुहे स्वीयत पूर्वे द्वितीय-
शतके प्रथमशतके च निर्मिते । अत्र 'छदन्त' जातकस्य कथा चित्रिता । चित्रकलाया
द्वितीय स्वरूपमजन्ताया शेषासु गुहासु प्राप्यते । तद् गुप्तकालीनमेव । गुप्तकालीनचित्र-
कलाया अवशेषा मध्यप्रदेशस्य बाघगुहासु, दक्षिणभारतस्य बादामिगुहासु, तजोरजन-
पदस्य सित्तनवासलगुहासु, काञ्चीनगरस्य शिवमन्दिरे च प्राप्यन्ते ।

अजन्ता-चित्राणि

अजन्तायाश्चित्रावलोक्य पूर्ण जगदेव सन्निविष्टम् । तामु सर्वेषा प्राकृतिकाना मान-
वीयाना च दत्ताना सर्वासा स्थितीना च परिकल्पन बभूव । मानवीयजीवनस्य चतुर्णां
वर्गाणामितिवृत्तानि चित्रेषु समन्वितानि । मोक्षपराणि चित्राणि तत्र प्रामुख्य भजन्ते ।

अजन्तायाश्चित्रशैली रसभावपूर्ण प्रतिभाति । तद्यथा षोडशगुहाया मरणासन्नाया
राजकुमार्याश्चित्र कर्णरसभावसृष्टाद्वितीयमेव । गौतमबुद्धस्य समग्र जीवन तत्र निद-
शितम् । सप्तदशगुहाया यक्षोघरया बुद्धाय राहुलस्य समर्पण चित्रितम् । तदेव तस्य मुग्-
ध्वाप्रतिभा कथा बभूव, यत काचित् माता स्वपुत्रस्य बुद्धशरणमनमेव सर्वोच्चो भाग्यो-
द्यम इत्यमन्यत ।

गौतमबुद्धस्य पद्मपाणिबोधिसत्त्वक्रमादारम्य महापरिनिर्वाणपर्यन्ता कथा सविस्तर
द्वितीयगुहाया षोडशगुहाया सप्तदशगुहाया च चित्रिता वर्तते । सप्तदशगुहाया सौन्दर-
नन्दस्य कथा चित्रिता ।

कतिपयचित्राणि मानवताया समक्षमौदार्यस्यादर्श प्रतिष्ठापयितुमेव कृतानि । तद्यथा
प्रथमगुहाया स्वर्णतुलामा कस्मचिद्वाजपेर्मास कपोततुल्य तोल्यते । बोधिसत्त्वाना कथाना
चित्रण राष्ट्रीयचरित्रस्य विकासाय कृतम् ।^२

१ ई० पू० ११००-१००० युगे नेवासा इति प्रसिद्धे स्थाने मृत्पात्रे हरिणादीना चित्रण कृतमित्यु
ख्यतनेन सम्पातम् ।

2 The aim of the Buddhist artist was to visualise the ideals of
his creed, to illustrate by pictorial parables all the beautiful
sentiments of the Buddhist religion These were designed to
appeal to the higher feelings of the spectator, so that sustained
by their supreme charm, the littleness of his own personality
vanishes, and he becomes exalted and absorbed The Buddhist
frescoes no doubt attained this object, and by their sheer arti-
stry elevated the individual into the actual realms of the higher
beings, thus bringing him to the feet of the Master himself
Percy Brown Indian Painting P 8

अजन्तायाश्चित्रशैली सफला प्रतिभाति । तत्रत्यकलाकारा भानव-जीवनस्य भारतीय-प्रकृतेष्व कुशला अध्येतारो बभूवु । रससर्जनाय विविधभावान् प्रदर्शयितुमाङ्गिकान् विग्यासान् दिलासांश्च नैपुण्येन ते व्यनक्तवन्त । तत्र नाट्यशास्त्रे वर्णिता मुदा श्रमशी-कृता एव । गुहासु चित्ररचना धरातलमार्गं परित्यज्य प्रायश सर्वत्रैव कृता । तद्यथा भित्तिपु, स्तम्भेषु, अन्तःपटलेषु च चित्राणि विद्यन्ते । अन्तःपटलचित्राणां शीघ्रवर्ण-विनिवेशनं तु महदाश्चर्यमेव ।

अजन्तायाश्चित्राणां रचनायां पादपानां धातूनां च रसाः प्रयुक्ताः । चित्राचार्याश्चित्र-करणान् प्राक् भित्ति समतलां विषाय वस्त्रलेपस्यावरणेन योग्यां पृष्ठभूमिं कृतवन्त । चित्रस्य पूर्वस्वरूपं कृष्णरेतामिरिद्विजितम् । वर्णस्य चयनं भावानुरूपं कृतम् । चित्राचार्याणां सुलिका सर्वत्र सन्तुलिता वर्तते ।

घाघचित्राणि

घाघचित्राणि गुप्तयुगे रचितानि । बाघस्य गुहामवनानि अजन्ताया गुहायां समस्तं मारयुक्तृष्टानि प्रतिमानि, किन्तु घाघचित्रशैली पूर्णरूपेण विकसिता वर्तते । चित्रेषु परिधिगतलतापत्रचित्रणस्य बाहुल्यमस्ति । लतापत्रादिषु मध्ये क्वचित् पशुपक्षिणां पुरुषाणां वा विचरणं चित्रितम् । स्थानीयपुरुषानि, तत्रस्थादिवासिनां क्लाणि च चित्रेषु प्रायशो वि-निवेशितानि । घाघचित्रेषु सर्वोत्तमं हस्तीसकनृष्यदृश्यमेवावशिष्टं विद्यते ।^१ अस्मिन् चित्रे रासलीलायन् रमणीनां समूहः कस्मचित् पुरुषस्य नेतृत्वे सङ्गीतमधनाट्यस्य प्रदर्शनं करोति । क्वचिदेव गीतमनुदास्य बोधिसत्त्वानां च चरितगाथा चित्रिता । अन्यत्र हस्ति-मामद्वानां च राजकीययात्राप्रसङ्गे सजीव चित्रणं कृतम् ।

वादामिगुहाचित्राणि

तत्रत्यवैष्णवगुहायां शिवपार्वतीपरिणयदृश्यं चित्रितम् । आकृतिषु सौकुमार्यं रमणीयं वर्तते ।

सित्तनवासलगुहाचित्राणि

अस्मिन् प्रदेशे जैनसंस्कृतिसम्बद्धा गुहा वर्तन्ते । तत्र मृत्चित्राणां वैशिष्ट्यमस्ति । नर्तकीनां हावभावनादिकं नृत्यमुद्राश्च प्रदर्शितानि । एवस्यां गुहायामन्तःपटले सरोवरदृश्यं चित्रितम् । तत्र समनपरायणमध्ये हंससारसादयः पक्षिणो मकरमत्स्यादयो जलजन्तवश्च चित्रिताः । एवस्यां गुहायामुच्चपरिवारस्य चित्रणं विद्यते ।

गुप्तयुगे बहुषु राजमवनेषु, चित्रगृहेषु, मन्दिरेषु च चित्रकारैरसङ्ख्यपविषयकाणि चित्राणि निर्मितानि । तेषामुल्लेखमात्रमेव फाह्यानह्वेनसागादोगा यात्रावर्णनेषु प्राप्यते ।

१ मण्डलेन च गारुडीणां मूर्तं हस्तीसकनृष्यं तु तत् ।

नेता तत्र भवेदसौ गोपत्रीणां वया हरि ॥ कामगूत्रे २.१० २५ टीका

एलूराया कैलाशमन्दिरे भित्तिचित्राणि कृतानि सन्ति । अत्र गहवासीनस्य विष्णोलक्ष्म्याश्च चित्रणं सर्वोत्कृष्टम् । चित्रशैली तु प्रायशः परवर्तियुगस्याजन्ताचित्रणानुरूपा वर्तते । एषा चित्राणां रचना ख्रीष्टस्य पञ्चादष्टमे नवमे च शतकेऽभूत् ।

तञ्जौरस्य बृहदीश्वरमन्दिरे चोलराजनिर्मापितानि एकादशशतकस्य चित्राणि प्राप्यन्ते । द्वादशशतकस्य चित्रं ज्ञांसोजनपदस्य मदनपुरमन्दिरस्यान्तः पटले निर्मितं दशनोद्यमेव ।

दशमशतकादारभ्य द्वादशशतकपर्यन्तं वङ्गप्रदेशे पालराजामाश्रये लघुचित्रकला विकसिता । एकादशशतकादारभ्य षोडशशतकपर्यन्तं पश्चिमचित्रकला गुर्जरप्रदेशे विकसिता । तेषां लघुचित्राणां निदर्शनं हस्तलिखितपुस्तकानां पृष्ठेषु भवति । बौद्धग्रन्थस्य प्रज्ञापारमितायां प्रतिपुं देवाता सर्वोत्कृष्टानि चित्राणि विद्यन्ते ।

गुर्जरशैलीचित्राणि ताडपत्रेषु साधारणपत्रेषु वा रचितानि । चित्राणां पृष्ठभूमिका प्रथमं रक्तवर्णा रचिता, परवर्तियुगे नीला स्वर्णाभा वा पृष्ठभूमिका प्रचलिता बभूव । एषु चित्रेषु कोणविशिष्टं मुखं, शुकनासा, उद्भिन्ननेत्रं च विशेषाः सन्ति । अलङ्कारविषयाणां चित्रेषु बाहुल्यं वर्तते । चित्राणि त्रिविधानि सन्ति—जैनसाहित्यविषयकाणि, वैष्णवसाहित्यविषयकाणि, लौकिकचित्राणि च । लौकिकचित्रेषु वसन्तविलासचित्रणं सर्वोत्कृष्टं वर्तते । तद्विहृत्य नववसन्तविलासचित्राणि कुण्डलितचित्रपटे रचितानि । अस्मिन् प्रकरणे वसन्तस्य चारुतायां प्राकृतिकविलासस्य च सोमनस्य चित्रद्वारा विभावितम् ।

चित्रस्य लोकोपयोगिता

वर्णचित्रैर्नागरचित्रैश्च प्रायः सर्वदा मानवानामावासां अलंकृताः । वर्णचित्रैर्दर्शकानां पराक्रमेभ्यः प्रोत्साहनमपि समभवत् । रसिकानां हृदये चित्रदर्शनं सततं रसनिष्पत्तिरजाम्यतेति निःसन्देहमेव ।

सिन्धुसभ्यतायुगे वस्त्रपानादिषु चित्रं रचितम् । श्मशानेऽपि सर्वे सह निधापितामापात्रेषु समालशिरीषादीनां वृक्षाणां चित्रं कृतम् । सिन्धुसभ्यतायां लिपिचित्रमयी बभूव । लिपिचित्रेषु वृक्षाः, पत्रपुष्पाणि, उत्पतनश्रीलाः पक्षिणः, सन्तरणपरायणा मत्स्याः पशवश्च वर्तन्ते ।

बौद्धसाहित्यानुसारं चित्रस्योपयोगिता नागरिकाणां व्यावहारिकजीवने संबधितेति प्रतिभाति । राज्ञो मनोरञ्जनाय चित्रागाराणि बभूवुः । राजकोशरथा मुचित्रिता बभूवुः । चित्ररचना मनोरजनाय कृता । साधारणजना अपि गृहमित्तोद्दिष्टचित्रैरलंकृतवन्तः ।

महाभारतानुसारं पताका रञ्जिता बभूवुः । चित्रपटेषु हस्त्यश्वरथादयः निर्मिताः । सभायामासनविधानं व्यवहितं पक्षिणां रक्षाकृतिं रचयित्वा तदनुसारं कृतम् । तद्यथा

चित्रकलायाः विदेशेषु प्रसारः

बौद्धधर्मेण सह भारतीयचित्रकलाविदेशेषु प्रसृता । लङ्का-स्याम-ब्रह्मा-नेपाल-खोतान-तिब्बत-जापान-चीनादिषु देशेषु चित्रकला भारतीयशैल्या प्रभाविता । चित्रद्वारा धर्मस्य साक्षात् शिक्षणस्य पद्धतिः प्रचलितासीत् । एतदर्थं कुण्डलचित्राणि प्रयुक्तानि दमून् । ख्रीष्टस्य पश्चान् सप्तपष्टितमे वर्षे काश्यपमातङ्गश्चोन्नमङ्गाराजस्य भिक्षुतीमहोदयस्यानु-रोधानुसारं धार्मिकचित्रे सह चीनमगच्छन् । तस्मात् कालादारम्य सप्तमशताब्दपर्यन्त-मसंख्यानि भारतीयचित्राणि चीने प्रेषितानि । चीनदेशस्य भित्तिचित्रशैली भारतानुरूपैव दृश्यते । भारतीया चित्राचार्या धर्मप्रचाराय चीनं गतवन्तः । जापानस्य होरिखजीमन्दि-रस्य चित्राणि अजन्तानुरूपाणि प्रतिभासन्ते ।

पूर्वतुर्किस्तानस्य खोतानप्रदेशे ख्रीष्टस्य प्रारम्भिकयुगे भारतीयचित्रकलाया प्रसरणं समभवत् । तत्र कौशेयश्चनेषु भित्तिषु च चित्राणि अजन्तानुरूपाणि अष्टमशतके निष्पादि-तानि । दन्दन-डंकिलस्थानस्य चित्रं सम्भवतः केषापि अग्रन्तार्चित्रकारेण कृतमिति प्रतिभाति ।

मूर्ति

भारतीयमूर्तीनां प्रथमपरिचयः सिन्धुसभ्यताया अवशेषं प्राप्यते । सिन्धु-सभ्यतायुगे विविधशैलीनां मूर्तीनां रचना कृता । तस्मात् कालादारम्य प्रायशो द्विसहस्रवर्षेषु या मूर्तयो रचितास्तासां केवलमुल्लेख एव साहित्यग्रन्थेषु विद्यते । तासामवशेषा अप्राप्ता एव । शौर्ययुगादेव मूर्तिकलाया पुनर्दर्शनं भवति ।

सिन्धुसभ्यताया मूर्तयः

सिन्धुसभ्यतायुगे प्रायश्चतुर्विधा मूर्तयो रचिता — (१) सिलासकलानां तल्लेणेन कृताः (२) घातून् द्रवीकृत्य निर्मितरूपा (३) अभिघातेन मुद्रिताः (४) मृण्मया-कृतयो हस्तेन रचिताः ।

मुप्रसिद्धैव सिन्धुसभ्यताया ध्यानावस्थितयोगिने मूर्तिः । सा प्रस्तरस्य मूर्तिः कला-प्रमाणेन लोकोत्तरैव मन्यते । अस्या मूर्तौ योगिन आङ्गिकविभासः, वस्त्रादीनां परिधानः च आध्यात्म्येन प्रतिभासते । मूर्तौ घातूनां प्रतिबन्धनं कृतम् । मूर्तेर्वस्त्रभागेषु त्रिषन्निधाया-स्तक्ष्ण रक्तवर्णेन पूरितम् ।

कलादृष्ट्या सर्वोत्तमैव वर्तते शोणप्रस्तरेण निर्मिता पुरुषस्य मूर्ति, यस्या कवचभाग

एवावशिष्टः । अस्या मूर्तौ स्वामात्रिकी रूपमुद्रा विभाविता । तन्नाङ्गिकप्रौढवानि कृशालवि-
पिना प्रदर्शयानि । नर्तक्या वास्वनिमित्तमूर्तौ नृपमुद्रा विन्यस्ताः । तथा हि तत्र नृपस्य
हावभावा वनन्ते । नर्तकीना मृण्मयमूर्तयः प्रस्तरमूर्तयश्च प्राप्यन्ते ।

सिन्धुसम्यताया मूर्तिकलाजलो 'शयाद्या' इति विख्याता । मूर्तिभिर्मार्गामिष्यञ्जन
तस्मिन्पुगे नोद्दिष्टमिति प्रतिभाति । कलानां भावप्रवणता वैदिककवीनां प्रमुखमुद्देश्यं
प्रतिभाति । वैदिककाव्येषु प्रापतो वाचाय्यं परिवक्ष्य कवयो व्यञ्जना समाश्रयन्ते ।

वैदिकमूर्तयः

भारतीयकलाना व्यञ्जनाया आदिश्रोत्रो वैदिकनैस्कुतो प्रवाहितम् । अत्र कल्पनाया
यत् प्राधान्यं विभाव्यते तस्याविर्भावः ऋषीणामलौकिकप्रतिभया सञ्जातः । तथा हि—
अग्निं स्रष्ट्रागं, पुरुषं मत्स्यसोषः, उपशं रमशोरूपा वा । उपनिषत्सु वाचाय्यस्य परि-
धिमुपेक्षैश्च व्यञ्जनामनन्तरं दानं निहा विद्वन्मणितं ग्रहैश्च निरूपितवन्तः । अनेन प्रका-
रेण विद्वान्ब्रह्मभुजाय, विग्रह्य व्यम्बकस्य सिध्यति ।

वैदिकमूर्तयोऽपुना न प्राप्यन्ते । तथा साहित्यिकवर्णनमात्रमेव सशान्तिनकलाप्रगतिं
प्रकटयति । तस्मिन् युगे स्वर्णस्य मूर्तिकामात्रं मानवमूर्तयो निषिता ।^१ तैत्तिरीयब्राह्मणा-
नुगारं भारती, इडा, सरस्वती च पूजा देश्यो मताः । पूजायं तासां स्वर्णमयी, मनोहा-
रिणी च प्रतिवृत्तिं वाग्मिता ।^२

स्वर्णनैवतरस्य कल्याणतरस्य रूपस्य विधानं वेगम्कारोमि कृतम् ।^३

परवर्तिपुगे महाभारते बहुविधमूर्तीनामुल्लेखो विद्यते । विद्यायिना परीक्षार्थं द्रोणाचा-
र्येण शूकरमूर्ति निर्मापिता । द्रोपदीश्वरमवरे कृत्रिममस्त्यसम्बन्धानं कृतम् । एकस्य
द्रोणाचार्यस्य मृण्मूर्ति कृतवान् । युद्धस्य पश्चात् भीमस्य क्रोहमूर्तिं पृथराष्ट्र पिष्टवान् ।
अद्वयस्य मृण्मूर्तिः कारिता ।^४ अग्यत्त्व—

त दधमपशो निविहसिन्नगुणो यदहावृत्ति । आश्व० ९० ३१

ऐतिहासिकमूर्तयः

ऐतिहासिकमूर्तीना विन्यष्ट समारम्भो मौर्यकालादेव भवति ।^५ मौर्ययुगस्य सर्वोच्चा-

१. शतपथब्राह्मणे ७.६.११

२. History of Dharmasastra Part II p. 707

३. मृत्प्राग्भक्तोपनिषदि ४.४४

४. आरण्यकपर्वणि ७०.१३

५. मौर्यकालात् प्राङ् निर्मिता देवा मूर्ति तैरिवाक-रुनगरे प्राप्ता । कनिङ्गमाजुमारेतरा निर्माणं
५००-६०० ई० पू० युगे वभूव । रातगिरिस्थाने तावत्रात्रेषु तादृशी मातृमूर्ति प्राप्ता ।

मोक्षानन्दयुगस्य (६००-४०० ई० पू०) मूर्तिकला श्रीवक्त्रेषु निर्मितमिदं मूर्तिभिः
प्रमाणते । पञ्चम-युग-यज्ञानामलङ्करणं विपत्ते । तामां विनामः सिन्धु कला-परम्परायां वभूव ।

दर्शा अशोकस्तम्भानां शिरोभागे स्थापितासु पशुमूर्तिषु विभाव्यन्ते । तासु सारनाथस्य पशुमूर्तयः सर्वोत्तमा । अस्य स्तम्भस्य शिखरे धर्मचक्रं निर्मितमासीत् । इदं धर्मचक्रं चतुर्दिग्भागावलोकनपरामर्शानां चतुर्णां सिंहानामुपरि धृतमासीत् । 'धर्मस्तु लोकिकशक्ति-मैश्वर्यं च नियमयति' इति धर्मचक्रस्य सर्वोच्चप्रतिष्ठा ध्वनयति । सिंहानामपि पार्श्वभागेषु चतुर्णं दिक्षु क्रमशः सिंहस्य हस्तिनो वृषभस्याश्वस्य च पराक्रम-वृद्धका मूर्तयो वर्तन्ते । प्रत्येकमूर्त्या सहैवैकं धर्मचक्रं निर्मितम् ।

अशोकमुगस्योपर्युक्तमूर्तिकलायाः सर्वोत्कृष्टत्वं प्रत्यक्षमेव वर्तते । मूर्तिषु स्वाभाविक-तया ओजस्विन्यया सहापूर्वं एव योगो दर्शनीयः । ईदृशा स्तम्भा दिल्ली-प्रयाग-राम-पुरवा लौरियानन्दनगढ साँचीषु विराजन्ते । स्तम्भेषु अशोकस्य मानवोद्बोधकाः सन्देशा उत्कीर्णाः ।

भौतिककालिकमानवमूर्तीनां परिचयो यस्यानां प्रतिमाभिरेवावगम्यते । अस्य युगस्य यक्षाणां प्रानमूर्तयो मयुराजनपदस्य परशमन्त्राणे, पाटलिपुत्रे च प्राप्यन्ते । कस्याश्चिद् यक्षिण्या मूर्तिं दीदारगजे प्राप्यते । सर्वा यज्ञमूर्तयोऽतिशयविशालाः सन्ति । भावामि-भ्यञ्जनस्य प्रायोऽभाक् एव तामु मूर्तिषु प्रकटति । बुद्धस्य बोधिसत्त्वानां च परवर्तिमूर्तयो यक्षधौलोमेवानुमृत्य कृताः ।

परवर्तिपुगे स्त्रीष्टादशतो दिशतः प्रागेव भरहुत-साँची-स्तूपानां प्राकार-वेदिकादिषु तोरणेषु चासुरूपलघुमूर्तयो निर्मिताः । एतासु तदानीन्तनसामाजिकजीवनस्य दृश्यमूर्तकी-र्णम् । तथा हि—मनोरञ्जन-समाजोत्सव-गुह्यहास्यादीनां निदर्शनं कृतम्, जातककथा उत्कीर्णाश्च । अलङ्कारणार्थं पशुपक्षिवृक्षलतादीनां मूर्तीनां देवप्रतिमानां च दृश्यं वर्तते । भर-हुतस्य तक्षणे वटवृक्षस्य शरणे कस्यचिद्वेदध्यापनस्य दृश्यमूर्तकीर्णम् । ऋषिरय वेदपाठं सस्वरं कारयतीति स्वराणामङ्गुलिनिर्देशेन ज्ञायते । ब्रह्मचारिणा जटां मुखमुद्रां वेशविन्या-सश्च याप्यन्तोत्कीर्णाः । अस्य दृश्यस्थाधोभागे—दोषतपसि सिद्धे अनुशासति—इति लिखितम् । मानवमूर्तिषु विशेषमेवाङ्गिकसौष्ठवं साँचीमूर्तिषु दृश्यते । कश्चित् श्रोलक्ष्मी-गजलक्ष्मीमातृदेवीनां च मूर्तयः कारिताः ।

साँची-भरहुत-बोधमयादीनां प्राचीनमूर्तिपटलेषु बुद्धचरितप्रकरणेषु बुद्धस्य मूर्तिर्न कारिता । तथापि बुद्धजन्मदृश्ये बुद्धस्य माता वर्तते, किन्तु बुद्धस्तत्र नास्ति । गृहत्याग-दृश्ये अश्वस्तु वृक्षस्यापस्तिष्ठति । देवा अश्वस्य चरणानवलम्बन्ते, तथापि बुद्धो न वर्तते । धर्मचक्रप्रवर्तनदृश्ये गोतमस्याभिषेकौ रिक्षासनेन धर्मचक्रेण च भवति । एषु दृश्येषु गोत-मामावेऽपि तत्रत्यसन्निवेशस्तस्य व्यक्तित्वेन परिग्राह्यं निष्पादितम् ।

सातवाहन मूर्तिकला

शृङ्गानद्या उपवर्तिप्रदेशे खमरावनीजगम्यपेननागार्जुनिकोण्डादिषु स्थानेषु स्तूपानां रचना स्त्रीष्टादश पाद प्रायः प्रथमशतके कृता । तेषु स्थानेषु प्रस्तरपट्टेषु या मूर्तयो

वांने ता मया अमरावनीरलाकेन्द्रे परिगणिता । अमरावत्या साँचीभरहुतादिस्थानेभ्यः
मुनोभनवरा भावामिष्यक्तिनयो सोष्टवर्णा च मूर्तिवत्या विरचिता । लतावृक्षाणा विरो-
पत कमलपञ्चना तक्षणमतिनयमनोरम प्रतिभासते । क्वचिद् बुद्ध्यापि साक्षात् मूर्ति
वर्तते, किन्तु य प्राय प्रतोकैरेवाभिष्यक्तः । नागार्जुनिकोण्डे गौतमस्य गृहपरिगणनस्य
तक्षण तस्य युगस्यानुपमा रचना प्रतिभाति । सातवाहनकालाया प्रभावं गुप्तकालाया उपरि
प्रसूति ।

ग्रीष्माब्देऽथ प्राक् प्रथमगतकस्य मुद्रा अहिच्छन्नाया प्राप्ता । तामु मुद्रामु विष्णो,
सूर्यस्य, इन्द्रस्य, पुमिश्रा, चन्द्रगुण्याः, प्रजापतेरचातृणय मन्त्रि । अस्मिन् पुन विष्णोमूर्-
तीना विरोपमाहात्म्यमासीत् । विदिनाया मन्दध्वजस्य स्तम्भोऽस्य युगस्य कला-मकप्रवृ-
त्ताना हमार्य एवाधुनाऽपि मृग राजते ।

आन्तरवशिनी राजानो मूर्तिवत्याया अम्युदयाय प्रथमगीता बभूवु । काले-गृहेरी-
नानादिषु स्थानेषु तेषा चासनबाले गृहा निमिता । तामु गृहामु बहुविधाना मूर्तीनाम-
लङ्कारणार्थं प्रतिष्ठा कृता । तद्यथा—चैत्यगृहाणा द्वारेषु स्त्रीपुरुषाणा विद्याया मूर्तयो
वर्तन्ते । कालेचै यस्यान्तरमितिषु हस्तिना पूर्णाकारा मूर्तयो रचिता । हस्तिनामुपरि
नृपपरामणानां दम्पतीनां बलात्मकं तक्षणं विद्यते । चैत्याना स्तम्भेषु जानुभ्या प्रणताना
हस्मदस्य पात्रचित्रकाशेना मूर्तयो रचिता । क्वचित्तगस्विना मूर्तय कारिता ।

पाण्डेनगृहामु अष्टमुज्ज्वलमानामुपरि हस्तिवृषमाश्वादीना मूर्तय, कन्हेरीगृहामु
गिहस्तम्भो, भाजागृहामु देववाप्रादुदयतक्षणं बहसागृहामु स्तम्भानामुपरि हस्तमश्वादीना
मूर्तय सुवसिद्धा ।

कुशनमूर्तिराला

ग्रीष्माब्दस्यारम्भिकयुगादेव ब्राह्मणजनबौद्धादिसंस्कृतीनामुप्रायराता देवाना मनुष्याणां
च मूर्तयो बहुन प्राप्यन्ते । तामु मूर्तिषु बहुविधनीभनदुदयाना तक्षणमलङ्कारणार्थं दृश्यते ।
अस्या कालाया प्रथमो विवास पश्चिमोत्तरभारते गान्धारकेन्द्रान् तक्षसिलाकेन्द्रान् तथा
उत्तरभाग्ते मधुराकेन्द्रादभवत् ।

गान्धारकेन्द्रम्

तस्मिन्पुन गान्धारप्रदेशे राजकीयमस्तुतिर्वैदेतिकी प्रोक्ता वाऽभवत् । तस्मात्कालादारभ्य
पटनउपगत अकमानिस्ताने भारतस्य पश्चिमोत्तरप्रान्ते च गान्धारकालाया प्रसारो बभूव ।

गान्धारकालाया वैशिष्ट्यं मूर्तिषु शारीरिकशोष्ठवमासीत् । तथाप्यादिमरुभावाना
व्यञ्जना प्रापतता नूनैव । गान्धारे वस्तूना यथार्थं नयनामिरामं च स्वल्प मूर्तिकाराणा
लक्षयमानात् । भारतीयमूर्तवस्तु कलाकाराणा प्रतिमाया अभिनवोन्मेषस्य प्रदर्शनाय

भवन्ति । मूर्तौ याथाव्यादि अधिकतर महिमशास्त्रिणी भावाना रसाना चाभिव्यक्तिर्भवति । भारतीय मूर्तिशैली व्यङ्ग्यमुखी वर्तते ।

गान्धारकलाकेन्द्रे प्रथम श्रोकमूर्तिकारैर्गीतमबुद्धस्य मूर्तयो रचिता । प्रस्तरफलकेषु गीतमबुद्धस्य बोधिसत्त्वानां च चरितानि उत्कीर्णानि । तत्र बुद्धस्य दमश्रु वैदेशिकवेश-विन्यासश्च प्रदर्शिते ।

मथुराकलाकेन्द्रम्

भारतीयमूर्तिशैल्या विकास उत्तरभारते मथुराकेन्द्रादभवत् । मथुरायामपि गीतमस्य बोधिसत्त्वानां मूर्तयो निर्मिता । ता मूर्तयो गीतमबुद्धस्य व्यक्तित्वानुरूपा भव्या ध्याना-वस्थितमुद्राभिष्यञ्जकाश्च वर्तन्ते । प्रायशो मूर्तय पूजार्थं रचिता अतस्ताभिमूर्तिभि-स्तदानीन्तनसमाजस्य भक्तिभावनाया अभिव्यक्तिर्भवति, अनेन प्रकारेण मूर्तिकलाया भक्तिश्रोतसि परिशोधननिष्पन्नम् ।

बुद्धस्य मूर्तिषु महापुरुषलक्षणानि—उष्णीषोर्णालम्बकण्ठपाशजालाङ्गुलिहस्तचक्रादीनि विभावितानि ।

मथुराकेन्द्रस्य प्रभाव समग्रोत्तरभारते परिग्राह्योत् । मथुराया विनिर्मिता मूर्तयो बहुधा आदर्शरूपेण गृहीता सुदूरस्थानेषु गोत्वा ता मूर्तयस्तत्र स्थापिता । अद्यनापि मथुरा-निर्मितमूर्तय सारनाथ कौशाम्बी-श्रावस्ती-साँचीषु वर्तन्ते । तासा मूर्तीनामादशमनुकृत्य तेषु स्थानेषु बह्वो मूर्तयो रचिता । सारनाथस्य मथुरा-मूर्तिस्तु रक्तप्रस्तरैर्निर्मिता । अस्या मूर्तौ बुद्धस्य वेशविन्यासस्य रेखाङ्कनं कृतम् । बुद्धस्य शिरसः पश्चभागे प्रभामण्डल-द्योतक प्रस्तरफलकं वर्तते ।

सारनाथकलाकेन्द्रम्

मथुराकलाकेन्द्रस्य मूर्तिषु आङ्गिकविन्यासे सपाटतावर्तत । सारनाथकेन्द्रस्य तदानी-न्तनमूर्तिषु अङ्गानां गोलत्व कोमलता कमनीयता च प्रदर्शितानि । मूर्तिषु हस्तपादयोर्मणि मयार्थं कृतम् । मूर्तिषु वस्त्रवर्ण पित्तद्विविधता कृतम् । अनेन प्रकारेणाङ्गिकसौष्ठवं प्रत्यक्षमेव भवति । गीतमस्य मूर्तिस्त्रिचीवटैः परिवृता वर्तते ।

बोधिसत्त्वानां वेशविन्यासो गृहस्थानामिव विभाव्यते । वेशचित् आतक-कथानामपि वर्णनं कृतम् । क्षान्तिवादप्रातकस्य वर्णनं सुमनोहरमेव । गीतमबुद्धस्य जीवनचर्याया अष्ट प्रमुखवृत्तान्तः सारनाथकलाया वंशिष्टमेव ।^१

१ अष्टवृत्तान्तः — १. म मरिचलोभनं २. धर्मचक्रप्रवर्तनं, ३. महापरिनिर्वाणं ४. स्वर्गावतरणं ५. पारिलेप्यके वानरेण गीतमस्य पारणादिधानं ६. नाडागिरिहस्तिनी विनयनमेकस्मिन्दाणे विभिन्नस्थानेषु ७. धर्मोपदेशाश्च ।

सारनायकलाकेन्द्रस्य त्रिकाशोन्मुखप्रवृत्तिः सप्तमशतान्तर्यन्तां प्राचरत् । परवान्
तत्रापि कलाशैलो स्थिराभवत् ।

गुप्तयुगस्य मूर्तिकला

कुशनयुगस्य मूर्तिषु विद्यालता स्फुरता च प्रभावोत्पत्तये बभूवत् । गुप्तयुगे सौन्दर्य-
सर्जनाय तनुता, मूर्धमता, मधुरता च मूर्तिषु सर्वोपरं विभाष्यन्ते । मूर्तयस्तु रमणीया
सरसाश्च प्रतिमान्ति । अस्य युगस्याप्यदेवा — त्रीर्षद्वरा, बुद्ध, बोधिसत्त्वा, शिव,
विष्णुश्च बभूवुः । तेषामुच्चम्बानुस्था मूर्तिकला प्राचरन्त ।

अनुषंगशतके उत्तरभारते मधुराकलाकेन्द्रानुसृत्य मूर्तयः कश्मिरा-बोधगया-सारनाया-
दिषु स्थानेषु निर्मिता । अस्य युगस्य सर्वप्रथममूर्तिर्बोधगयायां बोधिमन्त्रस्य प्रतिमा वर्तते ।
अनरं च त्रिनेत्रशिवस्य कश्मिरयमूर्तयस्तदानीन्तन्यम्बन्ति । एतासु मूर्तिषु आङ्गिकविन्यास-
मुद्रयश्च सौष्ठवपूर्णश्च निज्यादित ।

सारनायकलाकेन्द्रम्

सारनायकलाकेन्द्रस्य भूतयो बुद्धस्य बोधिसत्त्वानां काञ्चिकेयादिभौराजिकदेवानां च
वर्तन्ते । एतासु सर्वान् मूर्तिषु मनोभावानामाध्यात्मिकवृत्तीनां चाभिन्यक्तये नेत्रहस्तपाद-
धिरसा मुद्रा विभाकिता । एकमन्तरबाह्ययोरेकस्थिताया प्रदर्शनं प्रभावमुत्पादयति ।

सारनायकस्य धर्मचक्रप्रवर्तकस्य गौतमस्य मूर्तिरस्य वैशिष्ट्यस्य प्रतिनिधिमूर्तव वर्तते ।
अस्या मूर्तौ गौतमोऽप्यानावस्यित आसने उपविष्ट । तस्य हस्तौ धर्मपद्मं शान्तेरश्च ध्यजना
कुर्वन्तौ एव नामिन्द्रसाधुपरि स्थितौ । तस्य पादौ पद्मासनमुद्राया वर्तते । पार्श्वभागे
गौतमस्य प्रथमपञ्चशिखा सन्ति । तेषां समस्त धर्मचक्रप्रवर्तनं क्रियते । सारनायकलाकेन्द्रस्य
प्रभावं सारनायकप्रहसालस्य लोकेन्द्रवर्तिवस्य मूर्तौ, नागोदजनपदस्य लोह्म्यान्मर्त्यकमुक्त-
लिङ्गमूर्तौ, वसुनगरस्य मकरवाहिन्या गङ्गाया मूर्तौ, भूमराया महिषमर्दिन्या दुर्गाया-
शिवस्य च मूर्तौ, देवगङ्ग्यानिन्तद्यादिने विष्णोर्मूर्तौ च समाज्ञात ।

वैश्रवतीनद्यान्तरे ज्ञांश्रीजनपदे गुप्तयुगस्य दशाननान्देवालयस्य द्वारदोरणे लतापत्रा-
दीनामलङ्कारणस्य, पार्श्वस्तम्भयोः प्रतिहारिणा प्रमथद्रव्यतीना मङ्गलकलाशरीना च तक्षक-
मनोरममेव । स्तम्भेषु गङ्गा-यमुनयोस्तुतथा लम्भास्वालादेवविशेषध्वजं प्रचलितम् । मन्दिर-
मिस्रीना बाह्यलतानामुपरि नरनारायणयोस्तुतथा, शेषनागस्योपरि विष्णोः शयनस्य, गजे-
श्वरोद्वारस्य च मनोरमदृश्यानि तथानि । देवगङ्गस्य देवकया वमुदेवाय शिमुषमर्पणम-
द्वितीयमेव कृत्वा जन्मन तक्षणं प्रवर्तते । तत्रत्यासु सर्वान् मूर्तिषु आध्यात्मिकता, आङ्गि-
कचायता, भावाभिन्यक्तिश्च लोकोत्तरा एव ।

श्रीशान्दस्य पञ्चमे शतके विदिगापार्श्वे उदयगिरे पञ्चममुद्राया धराहेण पृथिव्या
उद्धरणमुत्तीर्णम् । अनुसमेया तस्य युगस्येव कलाकृतिरिति निःसंशयमेवोद्घोषितम् ।

अस्मिन् दृश्ये वराहस्य शरीर मानवममानं शिवस्तु शूकरवद्विद्यते । वराहस्य वामपाद
शेषनागस्य मण्डलेषु स्थित । वराहस्याङ्गिकविन्यासैस्तस्य स्फूर्ति कर्मण्यता बलशालि-
ताश्च प्रकटिता । वराह स्वदक्षिणदष्टया नारीरूपिणी पृथिवीम् उन्नयति । समुद्रस्याभि-
व्यक्तिर्गुहाया भित्तितले उर्मिमयतरंगितरेखाभि कृता । वराहस्य वामपार्श्वेऽप्सरसो
दक्षिणे चतस्रो देवश्रेण्य — ब्रह्माशिवादयो वर्तन्ते । अमुरा ऋषयश्च दर्शका एव तेषा ।
अन्यतो गमाया ममुनायाश्चावतरणदृश्यमृत्कीर्णम् । नद्यौ वराहस्याभिपेकार्थं कन्दराहस्ते
वर्तते । वरुणदेवोऽपि कलशहस्तो जानुदक्षे जले तिष्ठति । अनेन मूर्तिदर्शनेन लोक-
कल्याणस्य भावना मज्जायते । सर्वत्र समरसताया सहानुभूतेऽवाभिव्यक्तिर्भवति ।

प्राच्यमूर्तिकला

प्राच्यप्रदेशानां बङ्गादीना मूर्तिमिराध्यात्मिकभावानामभिव्यक्तिः सम्पक् कृता । तत्र
मूर्तीनां स्वरूप मरस प्रदर्शितम् । मूर्तीनां बिद्यालत्व सुविशिष्टमेव प्रतिभाति ।^१
नालन्दाया सुल्तानगजस्य च मूर्तयो मथुरा-कलाकेन्द्रस्य परिधाने न्युपिता प्रदर्शिता ।
बहुपर्वतिकाया प्राप्ताना गङ्गा-यमुनयोर्मूर्तीनां परिधान सारनाथस्य कलाकेन्द्रमनुकरोति ।

दाक्षिणात्यमूर्तिकला

गुप्तयुगस्य पष्ठशतके एहोलस्थानस्य शिलाफलकेषु अनन्तविष्णुप्रमुखाणां देवानां
मूर्तिषु आङ्गिकसौष्ठवं सन्तुलनं पश्यान्तश्च च व्यक्तान्येव, किन्तु तत्राध्यात्मिकताया अभि-
व्यक्तिः प्रायो नैव विद्यते । अङ्गेषु सुकुमारता विनिविष्टा वर्तते । तदानीन्तनीषु कहेरी-
भजन्तादीना मूर्तिषु रसभावादीनामभिव्यक्तिर्न भवति । मूर्तिषु बलशालिता प्रघातत्वेन
प्रतिभाति, किन्तु तस्या कोऽपि प्रासङ्गिकगुणो न लभ्यते ।

दक्षिणभारते पष्ठशतके वादामी-पारेलादिषु स्थानेषु पूर्ववर्तिना कालोभजादीनां
मूर्तीनां कलाया विकासः परिन्द्यते । पारेने शिलापट्टेषु बिद्यालमूर्तीनां उदयः कृतम् ।
मूर्तयो ध्यानमुद्रासु सन्निविष्टा । ताम्बो मूर्तिभ्य ओजस्विताया समावेशे च व्यञ्जनं स्पष्टमेव
भवति । वादामीगुप्तानु पारेलवत् मूर्तिभिः शारीरिकसंस्थानं शक्तिर्गतिमा च व्यज्यन्ते ।
तस्य युगस्य कार्यपरायणता मूर्तिषु विभाव्यते ।

गुप्तयुगस्य मूर्तिकलाया विकासः खोष्टादस्य सप्तमशतकपर्यन्तमेव अभवत् । तस्मात्
कालादारभ्य गुप्तकालोचितप्रतिमाया ह्रासः समारब्धः । उत्तरे भारते सारनाथे नालदाया
च मूर्तीनां निर्माणं सूत्रवत् प्रवर्तते । एतन्मिथकोऽमूर्तिभिर्जीवनस्य श्रियात्मकसंज्ञानां
मिव्यक्तिर्न भवति । तामु मूर्तिषु कलात्मनस्पन्दनस्याभावो वर्तते । गुप्तकलाया ह्रासोऽगुप्त-
प्रवृत्तीनामाभासः साधारणतः सर्वेषु मूर्तिषु प्रत्यक्ष एव । किन्तु तत्रापि क्वचित् कतिपय-

१. ईदृशो मूर्तयो नालन्दाया सुल्तानगजे च प्राप्यन्ते । हेनमात्रानुसारं नालन्दाया पुराण २५३
हस्तोच्छ्रावणेनान्तः । मन्त्रान्तरे प्राप्ता मूर्ति ५५६ हस्तोच्छ्रावणेनान्तः ।

विशिष्टमूर्तयो निर्मिताः सन्ति, यामिगुप्तमूर्तिकलाया उत्कृष्टव प्रतिभासते । तद्यथा पहाड-
पुरस्य कृष्णलोलाया मूर्तयः सन्ति । अस्या मूर्तो राधाकृष्णयो प्रेमालाप, धेनुकवधश्च रम-
णोमी । मालवप्रदेशस्य सोचीस्थानस्यावनीकितेश्वरमूर्ति सौन्दर्यविशिष्टा वर्तते । दक्षिण-
भारते ह्यायुगम्य मूर्तिकलाकेन्द्राणि—एलोरा (केरल)—पट्टहकल-ओरङ्गाबाद घारा-
पुरा (एलिकेट्टा) स्थानेषु बभूवुः ।

एलोरास्थानस्य पूर्वाकारमूर्तयोऽतिशयमनोहारिण्य एव । तद्यथा—पार्श्वतोपरमेद्वारा-
भ्यामन्यासित कलास राखण दोन्नायमान करोतीति दृश्यस्य तक्षणमनुत्तममेकोद्धोषित
कलासमीक्षकैः ।

पल्लवकलाकेन्द्रम्योपमृक्तयुगस्य मूर्तयः पट्टहकल-महाबलिपुर-काञ्चीपुरादिषु स्थानेषु
वर्तन्ते । अस्य केन्द्रस्य वैशिष्ट्यमाङ्गिकतनुता मुकुमारता चास्ति । भावामिष्यक्तिश्च
मूर्तिषु दृश्यते । पट्टहकलस्य विरूपाक्षमन्दिरस्य दार्शनिकामिष्यक्तिरनुपमैव वर्तते ।
विरूपाक्षमूर्त्या मानवतायै विश्वारमकदिभ्यताया सन्देश प्रभवति । शिवमन्दिरस्य समस्त
ब्रह्मणो मूर्तिः वर्तते । तस्याः समीपं शिववाहनस्य नन्दिनो मूर्तिरस्ति ।

भारतीयमूर्तिषु ओजस्विताया विशालताया अश्वत्थामितायाश्चाभिन्विते सर्वोच्च-
विद्यास एलिकेट्टा-मूर्तिषु विभाव्यते । तत्रत्यकतिपयमूर्तिषु तप समुद्भूतानां शक्तिना
ग्रन्थशोकरण भवति । शिवस्य त्रिमूर्ति, तान्त्रिकनृत्यमूर्ति, पार्श्वतोपरिणयमूर्तिश्च परम-
मनोहारिण्य प्रभावशालिन्यश्च प्रतिभासन्ते । तत्र मूर्तिकलाया सौत्कर्षविन्यासः प्रकटति ।

श्रीष्टाब्दस्य सप्तमशतके पल्लवकलाकेन्द्रान्तर्गतमहाबलिपुरस्य मूर्तिकला समग्रभारतस्य
मूर्तिकलाया प्रतिनिधिमुता विलसति । कलायाः पूर्ववर्तिनीनां सर्वांशमनुमूतोना प्रेरणाना
च समाहारस्तत्रैव विभाव्यते । गङ्गावतरणस्य दृश्य प्राङ्गित्कर्मणीयताया मध्ये तत्राति-
शय प्रभावोत्पादकमेव । स्वर्गस्य मर्त्यलोकस्य चासंस्थानां लोकानां च मनोरम
वस्तूनां सुदृग्ग्रहणं मूर्तिरूपेण तत्र कृतम् । गङ्गायास्तटोद्दृश्यानि विशेषरमणीयानि तथा
नैसर्गिकच्छटासम्पन्नानि प्रतिभासन्ति । पशूनां मूर्तयः सजीवा एव । गङ्गावतरणस्य
दृश्यमिदं ६५ X २८ वर्गहस्तविस्तृतशिलापट्टके तथम् । तपस्विनो भगीरथस्य शरीर
तपसा कादम्बप्रपन्नमेव । भगीरथेन सह सहानुभूतो देवा यथावोऽपि तपसि मलग्ना
दक्षिणा । इदं दृश्य मानवहृदय तपोमयसाधनार्थं सहसा प्रोत्साहित करोति । समन्तत
ओदार्यमेव प्रवर्तते ।

महाबलिपुरे उपसमुद्र पर्वतं तप्ट्वा सप्तमन्दिराणि निर्मितानि । तत्र महिषमण्डपे
शेषशायिनो विष्णोर्मूर्तिर्वर्तते । पार्श्वे एव महिषासुरेण सह युध्यमानाया दुर्गाया मूर्तिर्वर्तते ।
कुण्डगुहाया कुण्डस्य गोवर्धनधारणं गोदोहनं च प्रदर्शितम् । अष्टमशतकस्य काञ्चीपुरस्य
कैलाशनाममन्दिरस्य मूर्तयो महाबलिनुरानुष्णा एव ।

पर्वतियुगे श्रीष्टाब्दस्य नवमशतकादारभ्य भारतीयमूर्तिकलाया कोऽपि विशिष्ट-

विकासो न गोचरो भवति, यद्यपि प्रायः सदैव सर्वत्र च मूर्तीनां निर्माणमभवत् । मूर्ति-
निर्माणस्य यद् प्रधानकेन्द्राणि बभूवुः — उत्कलप्रदेशे (पुरी, भुवनेश्वर, कोणार्कश्च),
बङ्ग विहारे, बुन्देलखण्डे (सजुराहो), मालवप्रदेशे, गुर्जर-राजस्थानयो, तामिलप्रदेशे च ।

उत्कलकेन्द्रम्

भुवनेश्वरस्य लिंगराजमन्दिरस्य निर्माणं ख्रीष्टाब्दतो दशमे शतकेऽभवत् । मन्दिर-
मित्तोना बाह्यतलेषु पशुपक्षिणा मानवाना च भव्या मूर्तयो निर्मिता । तत्र हस्त्यश्वहरिण-
सिंहादयः पूर्णकारा क्वचित् सशोवा एव निर्मिता । मूर्तीनां पार्श्वभूमिर्लतापत्रादीना-
मलङ्कारैः शोभते । गौरीविमाने पार्श्वस्था मूर्ति विविधाभरणैरलङ्कृता वर्तते । अग्यत्र
रामायण-महाभारतादीनां कथादृश्यानि तट्टानि । पाण्डवानां स्वर्गारोहणदृश्य मनोरम
भाति । जगन्नाथमन्दिरे जगन्नाथस्य कृष्णस्य सुभद्राया बलरामस्य च मूर्तयः
प्रतिष्ठिता । तत्रैव रामकृष्णयोश्चरितावली — कालियदमन गोवर्धनधारण गोपालन राम-
रावणयुद्ध च मूर्तिभिः प्रदर्शिता । मित्तोनामालयेषु वामन-वराह-नृसिंहादीनामवताराणां
मूर्तयः प्रतिष्ठिता । कोणार्कमन्दिरस्य गर्भगृहस्य निम्नभागे हस्तिना लघुमूर्तयो निर्मिता ।
अस्मिन् मन्दिरे प्रधानतोऽर्कस्य (सूर्यस्य) मूर्ति स्थापिता । मन्दिरस्य निर्माणे चतुर्वि-
धतिचक्रवत् दृश्योपरि कृता । चक्रेषु सर्वत्र मूर्तीनां लतापत्रादीनां चालङ्कारणं विद्यते ।

उपयुक्तेषु सर्वेषु मन्दिरेषु शृङ्गाराभिनिविष्टानां मूर्तीनामाधिक्यं वर्तते । तत् सर्व-
मवलोक्येव ।

बुन्देलखण्डकेन्द्रम्

‘सजुराहो’-नामके ग्रामे हिन्दूनां जैनानां च बहूनि मन्दिराणि वर्तन्ते । तत्र कण्डरि-
यामहादेवस्य मन्दिरे निर्मितानां मूर्तीनां कलाशौन्दर्यं श्रेष्ठमेव । मन्दिरस्य गर्भगृहे, अग्न-
शाले, महामण्डपे, मण्डपे, अर्घ्यमण्डपे च प्रायः सर्वत्र बाह्यभागे अन्तरभागे वा मूर्तितक्षण-
कर्म सुधोमन प्रतिभासते । नात्र किमपि स्थानं तत्रैदृशममूर्तं विद्यते यत्र मूर्तिरचना
सम्भवत् । प्रवेशस्थाने कामशास्त्रसम्बद्धानां मूर्तीनां करणं सर्वत्र कामस्य प्रभावः व्यञ्ज-
यति । अस्मात् कामस्यानादुपरि गत्वैव देवदर्शनं दिव्यजीवनं वा प्रत्यक्षं भवति । प्रवेश-
द्वारस्य तोरणे देवतानां शिखरकिन्नराणां तक्षणं विद्यते । गर्भगृहस्य प्रवेशद्वारे घ्यानाव-
स्थितानां मुनीनां योगिनां च मूर्तयः निवेशिताः । पार्श्वस्तम्भेषु गङ्गायामुनयोर्दर्शनं
भवति । स्तम्भानामालयेषु त्रिदेवानां तेषामवताराणां च मूर्तयो वर्तन्ते । क्वचिदप्सरसां
किन्नरादीनां नृत्यं प्रदर्शितम् । लक्ष्मणमन्दिरस्यैकस्मिन् तक्षणे आचार्यकुलस्य स्वरूपं
तट्टम् । तत्राचार्यं परितः ब्रह्मचारिणो जिज्ञासुमुद्रायामुपविष्टाः, विष्णोस्त्रिमुखचतुर्भुज-
मूर्तिः निहिता च । अस्य मन्दिरस्य द्वारस्थले समुद्रमन्यवमुत्कोषम् । मत्तङ्गेस्वरमन्दिरस्य
समस्तं धराहस्य दृष्ट्वा पृथ्वी समुत्तोलिता ।

पञ्चराहोक्ताया मूर्तिकलाविचित्र्यमेकया मूर्त्या द्विभाषाणां प्रदर्शनेन प्रकटति । यत्रचित् मल्लयुद्धस्या यत्र मिथुनानामालिङ्गनस्य दृश्यमपूर्वमेव कालांतरस्य द्विभाषाणां प्रदर्शनेन सम्भवत ।

राजस्थानवेन्द्रम्

आयुषवंते ख्रीष्टाब्दत क्रमश एवादशे त्रयोदशे च शतके विमलशाहेन तेजपात्रेन च निर्मापिते मदिरे तदानीन्तनमूर्तिकलाया अभ्य आदर्शं सम्पुटित । मन्दिरयो प्रपातत आदिनापस्य मूर्ति स्थापिता । प्रवेशद्वारस्य समीप दशगङ्गेद्वाणा मर्मरोत्पलमूर्तयो निर्मिता । अत पटलेऽपि मनोरमा मानवमूर्तयो निर्मिता । स्तम्भानामलङ्करण नरनारीणा मूर्तिभि कृतम् । मण्डप परित द्विपञ्चाशत्कोष्ठेषु जैनदेवाना मूर्तय निवेदिता । तीर्थङ्कराणा मूर्तिभि शान्तिरसो विरागश्च व्यज्येते ।

गुर्जरप्रदेशे शोभनाथमन्दिरे शिवादीनां देवानां मूर्तय सन्ति । एतेषा मूर्तीनां प्राय ध्वस्त एव विपमिभि कृत । माथोनयुगस्य कतिपयावशेषा अपुनापि अवशिष्टा । तेषु रामायणकथाया दृश्यानि मनोरमाणि वर्तन्ते ।

तामिलवेन्द्रम्

दक्षिणभारते राजकीयाश्रयऽश्रय्याणा मन्दिराणा निर्माणमभवत् । तत्र मैसूरराज्ये हलवीदस्य (दोरममुद्रस्य) मन्दिर द्वादशे शतके रचितम् । अस्य मन्दिरस्य क्रमश उपयु परि शिलापट्टकेषु २००० हस्तिना सिंहानामश्ववाराणा पत्रपुष्पलतादीनां च तन्मण दर्शनीयमेव । उपरिभागे ४६० हस्तायामपट्टके रामस्य लङ्काविजयस्य दृश्य तट्टम् । सर्वोच्ये भागे स्वर्गस्य पद्मपक्षिणा मानवजीवनसम्बन्धिना दृश्यानि रचितानि । इमानि सर्वाणि दृश्यानि प्रस्तरफलकेषु महाकाव्यवत् प्रतिभासन्ते ।

दक्षिणभारते चिदम्बरस्य नटराजमन्दिर मूर्तिकलाया प्रथमादर्श एव । तत्र नृत्य-मयीनां मूर्तीना प्राचुर्यं वर्तते । तासा दर्शने निमग्ना रसिक स्वयमेव शिवनर्तनलीलाया विलीनो भवति । नटराजमन्दिरस्य चतु पु गोपुरेषु तत गर्भगृहपर्यन्तमितिषु च नाट्य-शास्त्रानुरूपानां नृत्यभावाना तक्षण विद्यन्ते । तद्यथा नाट्यशास्त्रस्य साण्डवलक्षणप्रकरणस्य १०८ करणाना प्रदर्शन गोपुरे कृतम् । नाट्यशास्त्रस्यानुपङ्गिकश्लोका अपि तत्र चतुर्कोर्णा । गोपुराणा निर्माण चोलवंशीय पञ्चवयशीय राजभि कृतम् ।

मृण्मयमूर्तयः

सिन्धुसम्प्रदाया मृण्मयमूर्तयोऽयोपादानकृतमूर्तिमयोऽधिकतरा एव । तत्र मूर्तिकाया सुवभत्वं रूपनिर्माणमत्व च वारण प्रतिभाति । मूर्तिकलाया अभ्यासाद्य प्रारम्भे मृण्मय-मूर्तीना रचना कृतति निश्चितमेव ।

सिन्धुसम्प्रदाया मृन्मयमूर्तिषु क्रोडनकाना बाहुभ्यं वर्तते । तत्र मनुष्याणां देवतानां पशुपक्षिणां कलानां च मूर्तयो वर्तन्ते । नर्तकीनामपि कतिपयमूर्तयः सन्ति । मूर्तिषु वस्त्र-विन्यासोऽङ्कुरणं च कृते । साधारणतः क्रोडनकानां रञ्जनमन्त्री पाकात् प्रागेव कृतम् । पाकात् परचादपि रञ्जनं कृतम् ।

सिन्धुसम्प्रदाया परचात् २००० वर्षपर्यन्तं मूर्तिकलायां विकासः कथमभवदिति भाष्यतापि मुविनिश्चितम् । अतः परं प्रथमं मौर्ययुगस्य मूर्तयः प्राप्यन्ते । तत्र कतिपय-नारीमूर्तयः सिन्धुपरम्परायां अङ्कुरणमेव द्योतयन्ति । स्त्रीष्टाब्दतः प्राक् द्वितीयसत्त-कादारभ्य मृन्मयमूर्तीनां निर्माणस्य परम्परा सदैव प्रचलिता । ततो मयुराहिच्छत्रा-कोमलपटनादिषु स्थानेषु सौवीरपरम्परायां बहवो मूर्तयो विद्यन्ते । एषु स्थानेषु प्रधानतो लोकमयवहारेषु मनोरञ्जन-प्रसाधनादिकर्मसु श्यापुतानां नरनारीणां मूर्तयः प्रायो रचिताः । प्रयागस्य समीपे कौसमस्यानस्य शृङ्गारमयदम्परवोमूर्तिर्भावाभिष्यञ्जिका मनोरमा चास्ति । श्रीदेव्या मूर्तेः सौष्ठवमलङ्करणं च प्रभाशोत्पादकमेव । अस्य युगस्य पटना-स्थानस्य हास्यप्रवणता बालकानां मूर्तयो बहुसंख्यका एव ।

कुशानयुगस्य मूर्तयोऽहिच्छत्रायां विद्यन्ते । न ता मूर्तयः कलाप्रमाणेन श्रेष्ठाः ।

गुप्तकालस्य मृन्मयमूर्तीनां कला समुद्यता प्रतिभासते । मृन्मयेष्टकामु तत्र मूर्तीनाम-भिनिवेशो वर्तते । भवनानां निर्माणं तामिरिष्टकामिः कृतम् । ईदृशानि मन्दिराणि कानपुरप्रदेशे भीतरग्रामे रायपुरप्रदेशे विरपुरग्रामे च वर्तन्ते । इष्टकानां परिधिषु संल-ग्नानां पञ्चपुष्पादीनामलङ्करणं मनोरमं विभाव्यते ।

मूर्तीनां लोकोपयोगिता

मूर्तीनां प्रथमोपयोगः सिन्धुसम्प्रदाया धार्मिकविधानेषु परिचोयते । सर्वोच्चमूर्तिकला तत्र धर्मप्रवणामु मूर्तिषु विकसितेति निश्चितमेव । अथर्वं च मूर्तीनामुपयोगः प्रदर्शनार्थं मनोरञ्जनार्थं बालकानां क्रोडनार्थं च अभवत् । कलाभिष्यक्तिर्नर्तकीनां सुन्दरीणां वा मूर्तिषु सविशेषमभवत् ।

वैदिन्युपेक्षमिचारायं ऋत्यादीनां श्रावकनायिकादीनां च मूर्तयः प्रायुग्मन्तः । प्रवासे भूतानामग्निहोत्रिणां अग्निहोत्रविधाने याजवाक्यकृतिः रचिता ।^१ अग्निवेदिनां निर्माणे प्रज्ञापते पुरुरूप्या स्वर्णमूर्तिर्गम्येति ।^२

महामारतानुसारं स्वर्णहस्तिनो दाने प्रदत्ताः ।^३ अश्वमेधयज्ञेऽग्निवचनाय गदहाकृतौ

१. ऐतरेयब्राह्मणे ७.२.२ ।

२. शतसप्तब्राह्मणे ७.४.१.१५ ।

३. शान्तिपर्वणि २९.७३ ।

रचिता ।^१ कात्यायनश्रौतसूत्रानुसारं स्वर्णस्य मूर्तिवाया वा मानवास्वयंप्रमेयाजादीनां मूर्तयोऽग्निचयनस्य वेदिवायां न्यस्ता ।^२ आपस्तम्बश्रौतसूत्रानुसारं याज्ञिकप्रक्रियामु यवेन मेघाणां मूर्तयः कृता ।^३

उपर्युक्तमूर्तीनां धामिनामिनिवेशे स्पष्टं भवति यत् प्राचीनयुगे मूर्तिबला मानवा-
नामुच्चतमजीवनादसौ सम्बद्धा बभूव ।

वीराणिकयुगेऽपि पुण्यार्थं देवानां पशुपक्षिणां च मूर्तया दाने विश्रानिता । तद्यथा मार्गशीर्षमासस्य तृतीयाया शिवस्य धर्मराजस्य च मूर्तयः, कलानां स्वर्णवा राजता वा मूर्तयो ब्राह्मणेभ्यः पुण्यार्थमर्पिता ।^४ शातातपानुसारं शर्करा तिलपूतादिभिः निर्मिता गान्धो ब्राह्मणेभ्यो निमृष्टा ।^५ मरणकाले राजानो मानवानां स्वर्णमूर्तीं प्रददुः ।^६

महाभारतानुसारं मूर्तीनामुपयोगोऽप्राप्त्यासाध्यमपि कृतः । धनुर्विद्यायाः सार्वजनिक-
प्रदर्शार्थं वृक्षास्योपरि गृध्रस्य मूर्तिर्ध्वस्ता तस्य चित्तो लक्ष्यीकृतं तत्र । लीहनुकरा
अपि धानर्वेद्यनार्थं समारोपिता । वीराणां धनुर्विद्यापरीक्षणार्थं मत्स्यादीनां मूर्तेर्नैत्र
लक्ष्यीकृतम् ।

महाभारतकाले युद्धकाले वीराणां ध्वजेषु विविधपशुपक्षिणां वृक्षाणां वा मूर्तयो
न्यस्ता ।^७ धनुष्पीठे तिहहस्तिगूर्वशूलभादीनां प्रतिमा उत्खीर्णा ।^८ श्लोकविदुषां छेत्तं
प्रमाणितं भवति यत् दिव्यवीराणां मूर्तयो युद्धस्थले सेनायाः पुरतः प्रोत्साहनार्थं समा-
रोपिता । युद्धेषु वीराणां पराक्रमगाथास्तद्व्यपनेपूखीर्णा ।^९

विवाहयोग्यं वरं वधू वा प्राप्तुं मूर्तिबलायाः उपयोगः समुचित्वालिनः कुर्वन्ति स्मेति
जातकव्यामिः प्रतिपादितम् । आवर्षवध्वा मूर्तिं रक्षयित्वा जनास्तस्याः प्रदर्शनं देशे
विदेशे च कारयन्ति स्म ।^{१०}

मूर्तिबला राष्ट्रस्य चारित्रिक-विवासाय महाराजेनाशोभेनोपयुक्ता । स स्तम्भानां

१, आश्वमेधविवर्णणि ८८.३२ ।

२, वा १३ / ३२ ।

३, आ ८.५ ३७ ।

४, मत्स्यपुराणे ९६ अध्यायः ।

५, शातातपरश्रुती २ ३८ ३९ ।

६, तर्क ३ ३३ ।

७, द्रोणपराणि १०५ अध्यायितः, भीष्मपर्वणि ४० ५०, ५७ ८, ५४ ९८ ।

८, विराटपर्वणि ४२.२ ८

९, Mc Crindle Ancient India P 112

१०, उदयजातके ४५८, कुण्डजातके ५३१

शिरोमाने सिंहाना प्रतिष्ठा कारयित्वा तेषामुपरि धर्मचक्रस्य विन्यासेन धर्मस्य सर्वोच्चता प्रमाणितवान् । परवर्तियुगस्य बहुमी राजभिरशोकस्यादर्श स्वीकृत ।

राजप्रासादानां स्तम्भेषु स्त्रीणां मूर्तयोऽलङ्कृत्य निघापिता । तासां स्त्रीणां कृते स्तनोत्तरीयस्य परिधानं कृतम् ।^१ राजानः पूर्वजानां मूर्ती तेषां मन्दिरेषु प्रतिष्ठापित-
वन्तः ।^२ राजप्रासादेषु मूर्तिगृहं तस्मै प्रयोजनाय बभूव ।

बाणानुसारं राजकीयजलाशयेषु स्वर्णेन निर्मिता कमलिनीमयूरहस्तिमूर्तयः समा-
रोपिता । कृत्रिमवृक्षा निर्मिता । राजकुमारीणां विवाहकाले मङ्गलिकालङ्कारार्थं
कञ्चप-मकर-नारिकेल-कदली-तमालादीनां मूर्तयो रचिता ।^३ कृत्रिमकमलिनीमध्ये यन्त्र-
चक्राकामिषुनामि सचरन्ति स्म ।^४

प्रायः सर्वे मूर्तिद्वारा देवानां वीराणां महर्षीणां च चरितगाथा समाजस्य सुमहा-
प्रस्तुताः । तद्यथा मन्दिराणां विशालशिलासु रामायणमहाभारतपुराणैतिहासादीनां कथा
उत्कीर्णा । इमा उत्कीर्णा कथा प्रत्यक्षदर्शनेन सविशेष प्रभावोत्पादिका बभूवुः । नृत्य-
कलादीनां शिक्षणस्यायोजनं चिदम्बरमन्दिरमूर्तिमूर्तिभिः कृतमिति प्रागेव निगदितम् ।

मुद्रानिर्माणार्थं मूर्तिकलायां प्रचलनं सिन्धुसभ्यतायुगात् प्रभूतिं बभूव ।

कतिपयमूर्तयो लोकरक्षनार्थमाकाशे निराधार लम्बिता । तथा हि राजतरङ्गिण्याम्-
एकमुर्ध्वं नयद्गहनमधः कर्णत् तथापरम् ।

बुद्ध्या व्यघान्निरालम्ब स्त्रीराभ्ये मूर्तिरि च स ॥ ४ १८५

मूर्तिकलायां विदेशेषु प्रसार

भारतीयधर्मे सह मूर्तिकलायां प्रसारो विदेशेषु बभूव । तिब्बत-चीन-जापान-इण्डो-
नेशिया-पूर्वाश्रिपस्मूह-बर्मा-म्यान्मार्-लङ्कादिषु देशेषु प्रायशः वैदिकधर्मस्य बौद्धधर्मस्य
जानुषायिन प्राचीनयुगे भारते निर्मिता मूर्ती प्रतिष्ठापयामासु, येषां गारतीयमूर्ति-
शैलीमनुसृत्य स्वदेशे मूर्तिकेन्द्राणि संचालितवन्तः । ख्रीष्टस्य प्रथमशतके निर्मितायां लक्ष्म्या
हस्तिदन्तमूर्ति^५ पाप्पिभाईनगरे प्राप्तेति सूक्ष्मप्राचीनयुगे भारतीयमूर्तीनां विदेशेषु प्रेषणं
प्रमाणयति । गौतमबुद्धस्यैका ख्रीष्टस्य पष्ठशतके निर्मिता कास्मिमूर्ति योरोपमहाद्वीपस्य
स्याकहोल्मनगरस्य समीपे कस्मिंश्चिद्द्वीपे सम्प्राप्ता ।^६ विदेशयात्रिणो भारतीयमूर्तीनां
सग्रहमपि कर्तव्यममन्यन्तः । ते स्वदेशगमनकाले भारतीयमूर्तीर्नयन्ति स्म ।

१. रघुवज १६.१७

२. H.C Ray Chaudhary · Political History of India p 517

३. कादम्बरी पृ० २१६, २६४

४. तत्रैव पृ० १८४

५. ५९१९९९ मूर्ति रीटवन्देत्तस्य पुरातन-संस्थाता विदुषा विन्दे-महोन्मत्तिवत्प्रहोदयेन कृता ॥

वास्तुकला

आत्मरक्षणार्थं गृहनिर्माणं मानवसृष्टौ प्रारम्भान् समभवत् इति मुनिश्चितम् । तद्यथा—यन्मनुष्योऽपि स्वामाविवशवृत्त्येव मनोरमं गृहं रचयन्ति । मानव मुदूरप्राचीनकालेऽपि मनोरमं गृहं प्राकृतिकैरुपादानैः सहजविधिना रचितवान् । स्वमावतो मानवानां गृहा देशकालोपादानादीनां वैविध्याद् विविधप्रकारा बभूवुः । कतिपयपर्वतप्रदेश-वासिनः सिहानुसरणं कृत्वा गृहामेव गृहगोलौ सोभनामभ्यन्यन्त । वनवासिनस्तु सरलतया काष्ठपण्डिनां संयोजनेन वर्गवृत्तौ कृतवन्तः । समतलप्रदेशे मृत्तिकागृहाणां निर्माणं सरलमेवाभवत् । ईदृशानां बहुविधगृहाणां निर्माणगोलौ शनं शनं कलापूर्णोऽभवत् । तदधुनापि वनवासिनां पर्वतगृहामु प्रन्तरयुगस्य चित्राणि प्राप्यन्ते । काष्ठगृहाः, मृत्तिकागृहाश्च कालक्रममक्षममाणानि प्राचीनयुगे एव ध्वस्तानि ।

सिन्धुसभ्यताया वास्तूनि

पञ्चसहस्रवर्षाणि प्राग्मानवानां गृहाणां मुख्यस्थितिविन्यासः सिन्धुप्रदेशेऽभवदिति तत्रत्यनगरावशेषं स्पष्टमेव । अस्मिन्ननगरस्य निर्माणं पूर्वाकलितमविदनुसारं कृतम् । विस्तृतप्राज्ञागणानां सख्या, तेषां दिशः, प्रत्येकपथभागे भवनानां सख्या, तेषां परिधौनां क्षेत्रफलानि—इत्यादीनि नगरस्य स्वास्म्यरक्षणार्थं कृतानि । नदीजलोपादेया नगराणां रक्षणार्थं मृत्तिकाभिरिष्टकामिदञ्च संतुल्यन् कृतम् । नगरयोः पश्चिमपूर्वभागयोः दुर्गरचना कृता । नगरस्यादर्शविधानं परवर्तिमयस्य मौर्यकाले विरचितस्यार्थशास्त्रस्य दुर्गरविधाने प्रतिफलितमेव । तत्र परिवार-प्राकार-वप्रद्वाराटूलक महापथ-प्रासादकोष्ठागार-सभा-चरवर-वीर्या-जलाशयादयोऽर्थशास्त्रादर्शं निष्ठापयन्ति ।

सिन्धुसभ्यतायुगे नगराणां सुरक्षार्थं सुदृढप्राकारा विरचिता । हडप्पा-नगरे प्राकारस्य विस्तारः पादभागे २६ हस्तमुपरिभागे २३ हस्तं वर्तते । प्राकारस्यायाम् ८०० हस्तं वर्तते ।

सिन्धुसभ्यताया गृहेषु प्राङ्गणानि बभूवुः । प्राङ्गणं परितः प्रकोष्ठा स्थिता । गृहाणां नगरस्य चान्तर्गतजन्म्य बहिः प्रवाहणार्थं प्रणाला प्रणालिकाश्च कृताः । उत्तरक-सकरनिचया स्थापिता । प्रत्येकगृहे कूपः, शौचालयः, स्नानागारः, हस्तपादप्रक्षालनकक्षः, माण्डारम्, पूजाम्थानं च बभूवुः ।

सिन्धुसभ्यताया गृहा प्रायाः द्विभूमा बभूवुः । सोपानैरुपरिभूमौ गमनं शक्यमासीत् । गृहाणां भित्तयः ११" × ५३" × २३" परिमाणानामिष्टकामि पक्वामि निर्मिताः । न खलु एशियामहाद्वीपे कुत्रापि परिपक्वेष्टकानां प्रयोगोऽभवत्तदा ।

कतिपयदिशिष्टगृहरचना अपि वर्तते । तद्यथा—वर्गकारस्य कस्यचिदकदास्य ५२ हस्तायामस्यावलम्बनमायताकारविंशतिस्तम्भे कृतम् ।

वैदिकगृहा

त्रिगु-सम्यताया वास्तुकलाया परम्परा प्रत्यक्षतोऽज्ञातैव वर्तते । साहित्यिकप्रमाणै-
र्बैदिकयुगे शतद्वारगृहस्य, त्रिभूमगृहस्य, सहस्रस्तम्भसभामण्डपस्य, लौहप्रस्तरादीना प्रासा-
दस्य च प्रकल्पना प्रसिद्धा । इमानि वास्तूनि प्रायशः समृद्धिशालिना राजा वा बभूवुः ।
साधारणजनानां गृहा काष्ठस्तम्भे पर्णाच्छादनेनैव निर्मिता । गृहभित्तय इवचित्
मूर्तिकया रचिता ।^१

वैदिकगृहा साधारणतः सुविस्तृता सुखदाश्च बभूवुः । तद्यथा गृहेषु बह्व-
कक्षा—अग्निशाला हविर्धानि पत्नीनां सुदनं सुदं आवसथ च बभूवुः । पशूनां कृते भव-
नानि निर्मितानि ।

रामायणमहाभारतपुराणेतिहासादिभिर्बौद्धजैनसाहित्यैश्च प्राचीनयुगे गृहनिर्माणक-
लाया प्रगतिः प्रमाण्यते । तद्यथा रामायणानुसारमयोध्या लङ्का वा सर्वोच्चवास्तुभि-
रुत्तमलङ्कृता बभूवुः । महाभारतानुसारं मयपुरराज्ये च सभामण्डप वास्तुकलाया परा
काष्ठा द्योतयति । तस्मिन् युगे देव-मानुषासुर-ऽेत्यो वर्तन्ते स्म ।

मौर्ययुगेन वास्तुकलाया परिचयः मेगस्थनीजादीनां ग्रीकलेखकानां प्रत्यक्षवर्णने-
र्भवति । तदनुसारं मौर्याणां राजधानी पाटलिपुत्रमायामेव योजनपर्यन्ता बभूव । मौर्ययुग-
स्याशोकस्य भवनं वास्तुकलाया सर्वोच्चदर्शरूपेण गणितम् । भवनमिदं गुप्तयुगपर्यन्तं
मवश्यमेव विराजमानमासीत् । काह्लानस्तस्य दर्शनं कृत्वालिखत्—नैदं भवनं
भवनवरचितम्, अपितु देवं नृपं प्रतिभाति । अस्य भवनस्यावरोपा आधुनिकयुगे खनिता ।
तानधिकृत्य डा० स्पूनरो लिखति—सर्वथा सुरक्षितमिदं दृश्यते । अस्मिन् भवने प्रयुक्ता
काष्ठस्तम्भा अधुनापि सप्ता इत्येताः पूर्णश्च सन्ति यथा तेषां शोकयुगे बभूवुः । अस्मिन् युगेऽ-
पि वयमस्माद्भवनानां सुष्ठुतरस्य वास्तुनिर्माणं कर्तुमसमर्थाः । तदिदं स्वयुगस्या-
दृशं एव ।

प्राचीनयुगस्य नागरिकाणां भवनानां वर्णनं बहुषु काव्येषु प्राप्यते । मानसारादिषु
वास्तुशास्त्रप्रणेषु गृहरचना विज्ञानस्य प्रमाणं विद्यते । अनेन प्रमाणेन वास्तुकलाप्रगतिः

1. The chief importance of the Vedic period lies in the development of architecture as a science and the invention of types that survive in later Hindu and Buddhist architecture Rowland Art and Architecture p. 24

परिचीयते । तथा हि—प्रथम ग्रामयोग्या भूमि चयनीया । यस्या भूमौ कूपजलं धरात-
लान् नातिदूर वर्तते, यत्र छायाप्रदा पुष्पफलादिसम्पन्ना वृक्षा भवधिता भविनुमर्हन्ति,
या भूमि प्रत्यगतो मनोहारिणी वर्तते सा ग्रामावस्थानयोग्या मता । तस्या भूमे कर्षण
कृत्वा दिगादि-दूना निर्धारणं कृतम् । तत्र प्रधानराजमार्गा अङ्किता । राजमार्गा ग्रामे
वायो सञ्चरणाय समीकृता । ग्रामस्य प्रदर्शितार्थं मङ्गलश्रीर्षा कृता । ग्रामारे प्रधान-
राजमार्गा पश्चिमदिशि दृश्यमाना निर्मिता । ग्रामाणां च रचना चत्वारिंशद्विधा.
प्रकल्पिता । तस्या-दण्डकर्मस्य ग्राम स-याविदण्डानुसूपोन्मवत् । तत्र पञ्चास्यंता
समानान्तरराजमार्गा पूर्वतः पश्चिमं रचिता, उत्तरतो दक्षिणे लघुविस्तारवन्त्यत्रय
मरुता निर्मिता । उत्तरार्धभागे, दक्षिणपश्चिमभागे च द्वौ जगदयो गतिनौ । पश्चात्तर-
वर्गस्य ग्राम कमन्दनवत् सन्निवेशित । स्वस्तिवर्गस्य ग्राम स्वस्तिवत् प्रसारितो
बभूव । पाटशाला धर्मगन्धाश्च ग्रामाणां कोणभागेषु स्थापिता ।

वृक्षा ग्रामाणां समुदाहारेण नगररचना प्रकल्पिता । नगरे पण्यकीपिका मन्दिराणि,
पणिकगृहा, पाटशालाश्च यथास्थान विहितानि । मानसारे नवविधा नादयगृहा
मञ्चाश्च वर्णिताः ।

वास्तुकलायां सर्वोच्चविशालं पुरा मानववसतिषु नाधिकमभवत्, अपि तु पितृणां
दशानां च कृते रचितेषु मन्दिरेषु गुहासु वा स्तूपचैत्य-विहारदिषु बभूवैति नि-
सन्देहमेव ।

स्तूप.

पूर्वजानां स्मारकरूपेण स्तूपस्य रचना वैदिकयुगे बभूव ।^१ बौद्धधर्मानुसारं स्तूपा.
कस्यचिन्महात्मना निर्वाणस्य सम्प्रदानस्य वा स्मारका सन्ति । स्तूपदर्शनं वृद्धपयानु-
गमनाय प्रवृत्तिर्जायते । साधारणतः स्तूपा गीतमबुद्धस्य वास्तविकं कृत्रिमं वा अस्थ्यादि-
शेषं भूमौ समिधायायतस्योपरि निर्मिता बुद्धस्य महत्त्वपूर्णजोवनवृत्तस्थाने रचिताश्च
बुद्ध्यन्ते । परवर्तिमुनीनां बौद्धमतानुयायिना स्मारकरूपेणापि स्तूपा रचिता । प्राचीन-
तमं स्तूपा बलीजनपदं कपिलवस्तु समीपं पिपरावाग्रामे ख्रिष्ट ५४० वर्षे प्रागेव
निर्मितान्मुनापि वर्तते । एतस्य स्तूपस्य गर्भे शस्तरपटिकायां रक्षिताणि मूर्ति-रत्नपुष्प-
रत्नपत्र-स्वर्णपत्र-स्वर्णनक्षत्र-त्रिरत्नादीनि स्वर्णपत्रेषु स्वस्तिवत् हस्तिमिह-भानूदेवीभूतयश्च
शिल्पादर्शं निष्ठापयन्ति ।

अशोकं ८४०० स्तूपा निर्मिता इति कथा श्रूयते । अशोकं निर्मितस्य सर्वोत्तु-
पस्य तारणवैदिकादीनां रचना ख्रिष्ट ३५० वर्षे प्रथमतः कृतम् । स्तूपस्य व्यासः ८१

हस्तपर्यन्त आरोह ५१ हस्तपर्यन्तश्च वर्तते । चतसृषु दिक्षु महाद्वारस्यालङ्कारणं मनो-
हारि प्रतिभाति । द्वाराणां परस्परसम्बन्धनं प्रस्तरवेदिकाभिः कृतम् । वेदिकातः स्तूपस्य
मूलपर्यन्तं प्रदक्षिणपथो वर्तते । स्तूपस्य किञ्चिदुपरि अपरं प्रदक्षिणपथो वर्तते । सोपान-
मार्गेणाधस्तात् अपरप्रदक्षिणपथो गन्तव्यो भवति । स्तूपस्याण्डस्य शिखरभागे वायता-
कारा हस्तिका भवति । तोरणेषु वेदिकासु च प्रायः सर्वत्र पशु-पक्षि-देव-यक्ष-गन्धर्व-मान-
वादीनां मूर्तयस्नया वृद्धपूजां शोभयन्ति ।

सौचीस्थितस्य तृतीये स्तूपे महामोगलानस्य सारिपुत्रस्य च भस्मावशेषचयपात्राणां
पिषामानामवरतले मस्या म तथा सा ब्राह्मोलिपी लिखिते । इयं लिपि ई० पू० पञ्चम
शतके विरचिता सती जगति प्राचीनतमेति सम्भाष्यते ।

ख्रीष्टः प्राक् द्वितीयशतके भरहुतनगरे शुगाना शासनकाले स्तूपरचना कृता ।
अधुना तस्य स्तूपस्य कतिपयवेदिका एकं महाद्वारं च कलकत्तानगरस्य पुरातत्त्वसंग्रहालये
वर्तन्ते । तत्रापि जातककथानां तक्षणं प्रभावोत्पादकविधिना कृतम् ।

गन्तूरजनपदेऽमरावत्या ख्रीष्टः प्राक् द्वितीयशताब्दे प्राक् स्तूपस्य रचना कृता ।
तस्य स्तूपस्य वेदिकादीनां रचना ख्रीष्टः पश्चात् तृतीयशताब्दे आन्ध्रराजैः कृता ।
अस्मिन्पुरेऽप्ये स्तूपा जगम्यपटे नागार्जुनिकोण्डे च रचिता ।

ख्रीष्टस्य पश्चात् सप्तमशताब्दे सारनाथस्य स्तूपो रचितः ।

चैत्याः

चैत्या बौद्धमतानुयायिना पूजास्थानं बभूवुः ।^१ चैत्या प्रायः पर्वतानां कृत्रिमगुहासु
स्तूपमनु निमिता । पर्वतानामभ्यन्तरभागं आयताकारो भवति । तत्र मध्यभागोऽधिक-
मामलम्बनो भवति । मध्यभागस्य पार्श्वभागे स्तम्भयुक्तो भवति । स्तम्भानामन्तर्भागात्
स्तूपस्य प्रदक्षिणपथं प्रारभ्यते ।

बह्वर्षचैत्या नासिक-भाजा-बैडसा-बीतला-खोरा-कोण्डाणा-कालेप्रदेशे प्राप्य ते । काले-
चैत्योऽनुत्तमः एव । अस्य रचना ख्रीष्टस्य पश्चात् प्रथमे शतके कृता । तत्र गुहाया विस्तारः
८२ × ३० × ३० हस्तपर्यन्तो वर्तते । मध्यभागमभितः पञ्चदश स्तम्भाः वर्तन्ते ।
स्तम्भानां शिरोभागे जानुना निषाद्य हस्तिनो निमिताः । हस्तिनामुपरि द्वौ स्त्रीपुरुषौ
वर्तन्ते । अजन्तागुहासु चत्वारश्चैत्या निमिताः सन्ति ।

१ वेदिकमहाशतपथे ॥

एवम् ॥ दि या ग्रामे मनेन पण्डितान्वितः ।

येथा मरति निशितिर नाथ शुद्धिनि ॥ महामास्ते आदि० ११८ २५ ।

विहारः

विहारान्वयस्य समीपे बौद्धविष्णुमातामहादय निमित्ता । प्राचाननयो विहार
श्रीष्टाब्दे प्रागेव मात्राहामु विराजते । तत्र विहारस्य समस्तमण्डितं वर्तते । अल्पस्य
पश्चिमदिशामेव त्रय नद्या मन्ति । कस्यान्ता विभाग म्भवेत्तु कृत् । म्भमाना सिंगे-
नाय कमलानुपमद्वय तष्ट । अल्पस्य पश्चिमाग्रे समानादय इति ख्याती महाकृती वर्तते ।

अल्पप्रदेशे जैनाना बोधाना च बहुवो विहारा अस्ति । तत्र मन्दिरि यन्त्रगुम्फा
उदयगिरे रातेगुम्फा, गोमगुम्फा, उदयगिरेविहारः मुख्यविदा । उदयगिरे हापोगुम्फाया
महाराजसाग्वेस्य श्रीष्टान् प्राक् द्वितीयगुम्फास्य सिंगेपेया वर्तते । तत्र कतिपयगुम्फा
दिभूता अस्ति ।

यन्त्राया गुम्फा पोरन-मन्दिर-गुम्फे विहारस्य सर्वोत्कृष्टे स्त । तत्र स्तम्भाना
रचना मनोगमविशिना कृता । तत्र विहारेषु चित्रकल्पना चारतेनृपदेव वर्तते ।

गुम्फा-विहाराना रचना अतीव मोष्टकृतां प्रतिभाति । गुम्फानु विविधाना प्राकृतिक-
कृत्रिमवस्तूना तस्या प्राकृष्टमित्रवस्तुविधानं च यथाप्ययान मप्रतिष्ठितम् । तत्र न विवि-
दिन बाध्यता मोक्षितम् । तयापि सर्वत्र सर्वोत्कृष्टता आनुपम्य अनुपमता च प्रतिभासन्ते ।

गुम्फाविहारस्य मृते पुग इष्टकविहाराना प्रचलन गौतमबुद्धस्य जीवनकालादयान-
वन् । जैनसागानुनाय सप्तमगुम्फाये भारते ५००० विहारा वनून् । तत्र नास्त्यविहार
सर्वोत्कृष्टोभवन् । नास्त्यविहारस्य विस्तार १०५० X ५३५ इत्ययम्-तत्क्षेत्रोभवन् ।
अस्मिन् विहारे पुम्फादयो नवभूमाभवन् । कस्यचिद्विहारस्य मिति १३५ X ४ वर्ग-
इत्या वर्तते । मिताना निर्माणमिष्टकानि कृतम् । इष्टकाना मयोवन मूदमविशिना
कृतमासीत् । वरचिन् द्वयोरेष्टकयो समानमनुपममेव वर्तते ।

मन्दिरम्

विष्णु-सन्ध्या-सुगे हम्प्यादिनगरेषु बहुनि मन्दिराणि वनून् । तत्र प्रभृति भारतस्य
विविधभागेषु प्राय सर्वत्र मन्दिराणा रचना कृता, किन्तु तेषा मन्दिराणा च्चरावरेषा
अनि नाधुना प्राप्यन्ते । साहित्यिकप्रमाणं स्पष्ट प्रतिभाति यन् रामायण-महामारतयो
मन्दिराणा निर्माणस्य प्रचलनमासीत् । मन्दिरस्य प्रथमावशेष चित्तोदगद्वय समीप
प्राप्यते । तस्य मन्दिरस्य निर्माण शीष्टत प्राक् चतुर्थे शताब्देभवन् । अस्मिन् मन्दिरे
सङ्कटानामुदयो प्रतिष्ठा कृता आसीत् । बरेलीनगरस्य समीपे रामनगरे शिवमन्दिर-
स्यावशेष प्राप्त । तस्य रचना शीष्टावशेष प्राप्तिप्रमाणोभवन् । श्रीष्टस्य पदचान्
द्वितीयशताब्दे भारतीयवसोमाना राजा नागरशैलीमधिकृत्य रचिताना मन्दिराणाम-
वशेषा प्राप्यन्ते । अस्मात् कालादारस्य मन्दिरद्वारेषु मणायमनुपमाम्भुजा प्रारम्भत ।

विज्ञानम्

विज्ञानस्य शिल्पकलादीना च साहाय्येन मनुष्य संसारस्य महत्तममुपयोगमुपभोगश्च कर्तुं समर्थो भवति । मानवसंस्कृतेरादिकालादेव नित्यमेतेषां प्रगत्या सह मानवस्य भोगविलासादीनां परिधि सुविस्तृतोऽभूत् ।

उपभोगपरिधौ वस्तूनां भोग्यत्वमभोग्यत्व वा ज्ञातुमेव प्रथममापूर्वदविज्ञानस्य समारम्भः सम्भावनीयः । उपयोगिवस्तूनां वैपुल्यं विधातुमेव कृषिविज्ञानस्य विकासः कृतः । गृहरचनाप्रमाणनकर्मादिकमधिकृत्य साधारणतो गणितस्य सविशेषं ज्यामिते प्रयोगं मनुज्जायित । प्राकृतिकसृष्टिषु प्रायः यथाप्रमाणतावयवसङ्गतिर्वा वर्तते । मानव-कृतिषु सरलतया तस्यां नियोजनकर्तुंमपि गणितस्यापेक्षासीत् । आपूर्वदस्य कृषिविज्ञानस्य च सम्यक् प्रगतये वनस्पतिशास्त्रस्य, भौतिकविज्ञानस्य, रसायनशास्त्रस्य नूतनविद्यायाश्च विकासोपेक्षित एव । पुरा दिनस्य, मासस्य, ऋतो, ग्रहनक्षत्रादीनां च प्रवृत्तिं ज्ञातुमेव ज्योतिषस्याध्ययनं प्रारम्भ्यत ।

गणितम्

गणितविज्ञानस्य प्राचीनतमा प्रगति सिन्धुसभ्यताया अवशेषे प्रथमं परिधीयते । तस्या सभ्यतायां वास्तुनिर्माणे, राजमार्गाणां विन्यासे, शान्तिप्रवर्तनाय मानोन्मा-दीनामुपकल्पने च गणितविज्ञानस्य प्रयोगोऽभवत् । अपरं च सत्र चित्रकलानिवेशने ज्यामितिकर्म प्रापुज्यत ।

वैदिकयुगे यज्ञार्थं वेदिकामा रचनाया ज्यामितेः प्रयोगोऽक्रियत । स्त्रीष्टः प्रागष्टमे पाताब्दे बीषायन शुक्लमूर्धस्त्रिभुजायतवर्गदीनां रेखागणितस्य सिद्धान्तान् व्याख्यायत् । शुक्लमूर्धानुसारं पक्षि-कच्छप-रथचक्र-वृत्त-समन्विता-विभुजादीनां सप्तशकारां वेदिका निर्मिता । तस्मिन् युगेऽनेकवर्गसमानस्यैकवर्गस्य, द्वयोर्वर्गयोरेतन्तरसमानस्यैकवर्गस्य, चतुर्भुजसमानस्य वर्गस्य त्रिभुजसमानस्य वर्गस्य च निर्मितो रेखागणितेन कृताः ।

गुप्तयुगे दशमिकमंकैर्नविधिना सख्यानां व्यञ्जनमाविष्कृतम् । सेयं पद्धतिर्जगति सर्वत्र प्रचरति । अस्या पद्धतौ शून्यस्य प्रयोगेन दशगुणत्वम्, एतौ नवपर्यन्तमङ्कानां स्थान-मूल्यं च निर्दिशते । गणिनप्रक्रियासु दशमिकसङ्केतविधेर्लाघवं सुविदितचरमेव । इदा-चिदिमं विना गणितविज्ञानस्येवती प्रगतिः न समन्विष्यत् । प्रथममरवदेवादिन स्त्रीष्टत पञ्चान् नवमे पातवे दशमिकसङ्केतविधिं भारतेभ्यो ज्ञातवन्तः । द्वादशपातकेभ्यः प्रचारो योरोपमहाद्वीपे बभूव । आर्यभटः प्रथममस्योल्लेखं करोति—

एक दश च शत च सहस्रमप्युते तथा प्रपुनम् ।

शतैर्युक्ते च बृन्द स्यानात्म्यान बहगुण स्यान् ॥

आर्यभट्टस्य प्रादुर्भाव ४९९-श्रीष्टाब्दे पश्चिन्नितः । अतएव दशमिकसङ्केतविशेष-
विमर्श ओष्ठस्य पदवान् तृतीये चतुर्थे वा गतक बभूव । आर्यभटेन सध्याना वागमूल-
धनमूलादिज्ञानाय दशमिकसङ्केतविधि प्रदत्तः ।

गुप्तयुगस्य गणितदिगाया प्रगतिर्वर्णलिप्यामे केनचित् कृत्वा भूमि-मननक्रियायां
प्राप्तेन हस्तलिखितप्रयत्नागैर्न परिचायते । अस्मिन् ग्रन्थे माधार-स्युरे मिश्रस्य, वा-
गमूलस्य, समान्तरश्रेण्या, गुणोत्तरश्रेण्याश्च विवक्षन् विदुर्न तथा उच्चस्युरे मिश्रश्रेणीना
योगस्य, युगपदेकप्रातृमुकोरस्य च व्याख्या वर्तते ।

आर्यभट्ट ४९९-श्रीष्टाब्दे पाटलिपुत्रे 'आर्यभटीयम्' रचितवान् । अस्मिन् ग्रन्थे
ज्यामितिप्रकरणे बट्टविषयवृत्तविशेषा, 'ग' मिति (२ १४१६) प्रतिष्ठीयीयज्यामिति
च व्याख्याता । त्रिकोणमितिरेव तदानीम्माविद्यासीत् । बीजगणिते चतुरशरसमीकरणस्य
विधि आर्यभटीयस्य गणितशास्त्रे प्रवर्तते ।

अङ्कगणिते बीजगणिते च भारते बट्टविद्या अमिनवप्रवृत्तयः समुद्भाविताः । तामु
बह्वा योरयोयदेशेषु प्राचीनकाले एव स्वीकृता, किन्तु कतिपया प्रवृत्तयः तेषु देशेषु
स्वतन्त्ररूपेण प्रायः सहस्रवर्षं पश्चादशविष्टा इति योरयोयविदुषा वचनेनावगन्तव्यम्—

There is no question of the superiority of the Hindus over
their rivals in the perfection to which they brought science
Not only is Aryabhata superior to Diaphantus (as is shown by
his knowledge of the resolution of equations involving several
unknown quantities and in a general method of resolving all
indeterminate problems of at least the first degree) but he and
his successors press hard upon the discoveries of algebraist who
lived almost in our own time

Elphinstone History of India p 131

In the Suryasiddhanta is contained a system of Trigonome-
try which not only goes far beyond any thing known to the
Greeks, but involves theorems, which were not discovered in
Europe till two centuries ago.

Elphinstone History of India p. 132

Suryasiddhanta contains a rational system of Trigonometry,
which differs entirely from the first known in Greece or Arabia,

'A particular solution given by Bhaskaracarya is exactly the same as that hit on by Lord Brounker in 1957, and that the general solution of the same problem was unsuccessfully attempted by Euler and was only accomplished by De La Grange in 1767 A. D., although it had been as completely given by Brahmagupta

Colebrook's Hindu Algebra quoted in the Edinburgh Review Vol XIX p. 153.

भास्कराचार्यस्य पुर सरस्व प्रतिपादयन् लेखत्रिरमहोदयो ऽस्मिन्—Bhaskaracarya is said to have discovered a mathematical process very nearly resembling the differential calculus of Modern European mathematicians

J. R. A S Vol XVII

भास्कराचार्यस्येदृशो प्रतिभा समर्पयन् डा० प्रफुल्लचन्द्ररायमहोदय लिखति—
समयसम्बन्धिप्रयोगोतिपत्रादि उपर्युक्त क्षणमिति भास्कराचार्यस्य निष्कर्षं तस्य 'डिफरें-
शियल कैलकुलस' रोते प्रयोगमेव व्यञ्जयति ।^१

उद्योतिपम्

वैदिकयुगे प्रारम्भत एव वपस्य, वर्षे द्वादशबाण्ड्रमासस्य प्रतित्रिवर्षमधिकमासस्य प्रवर्त्तनमासीत् ।^२ तत्र द्विमासात्मकानामृतूनां परिगणनं बभूव । तथा हि मघुश्च माघ-
वद्वच वासतिकौ श्रतू, शुक्लश्च शुक्लश्च श्रिष्मो श्रतू, नमश्च नमस्यश्च वापिकौ श्रतू,
हयश्चोर्नश्च धारदौ श्रतू, सहश्च सहस्यश्च ह्यमन्तिकौ श्रतू, तपश्च तपस्यश्च घांघिरौ
श्रतू ।^३

सूर्यस्योत्तरायणा दक्षिणायना च गति समाज्ञातासीत् ।^४ सप्तविंशतिनक्षत्राणां विवे-
चनं वैदिक-मुनिषु दृश्यते ।^५ क्षतपयत्राह्वयानुसारम्—अहारात्रयो त्रिंशत् मुहूर्ता
भवन्ति । तत्र

1 Ray History of Hindu Chemistry Vol II pp 152 160

२ ऋग्वेद १०.१६४ तथा तीक्ष्णिकर्महितायां १४.१४

३ तैत्तिरीयमहितायां ६.४.११ । द्वादशमासा वृत्तेश्च ह्यमन्तिकश्च समामेन । वेदरेवत्राह्वयेन
११ तदि वाच्यमीमांस वामनादशा नाये व्याख्यातम् ।

४ शतपथब्राह्मण २.१.३

५ ऋग्वेदे ७.७५.१, अथर्ववेदे १९.७

१ मुहूर्त	= १५ क्षिप्राणि
१ क्षिप्रम्	= १५ एतर्हीणि
१ एतर्हि	= १५ इदानीनि
१ इदानीम्	= १५ प्राणा

तस्मिन् युगे कालस्यातिमूक्षमगणना विभाव्यते स्म ।

‘सूर्यो नोदयति नास्तमेति च’ इति विज्ञान वैदिकयुगे सुप्रमाणितमभवत् ।^१

वैदिकयुगस्य पञ्चात् वेदाङ्गज्योतिषस्य सङ्कलनं कृतम् । तत्र ऋग्वेदज्योतिषम्, यजुर्वेदज्योतिषम्, अथर्ववेदज्योतिषं च वर्तन्ते । लगधमहर्षिणा सगृहीते ऋग्वेदज्योतिषे ३६ कारिका, यजुर्वेदज्योतिषे ४९ कारिका, अथर्ववेदज्योतिषे १६२ कारिकाश्च सन्ति । अथर्ववेदज्योतिषात् फलितज्योतिषस्य परम्परा प्रारम्भ्यते । ऋग्वेदज्योतिषे यथार्थ-मुपयुक्तकालज्ञानाय नक्षत्र पर्वयनादीनां विधानं प्रवर्तितम् । तत्र गणितज्योतिषस्याभाव एव वर्तते । यजुर्वेदज्योतिषं प्रायः ऋग्वेदसममेव प्रवर्तते । अथर्ववेदज्योतिषे त्रिपि नक्षत्र-करण-योग-तारा-चन्द्रादीनां बलावलस्य विवेचनं सम्यक् कृतम् ।

वैदिकज्योतिषमनुसृत्य परवर्तियुगे पञ्चसिद्धान्तानाम्—पितामहवसिष्ठरोमकपोलिदा-सूर्याणां रचना बभूव । एतेषु सिद्धान्तेषु पितामहसिद्धान्ते वेदाङ्गज्योतिषस्य परम्परामनुसृत्य विरचितं । सूर्यचन्द्रमसोर्गणितं वर्तते । अन्येषां ग्रहाणां गणना तत्र नास्ति ।

वसिष्ठसिद्धान्तं (३०० ख्रीष्टाब्दम्) राशीनां सम्मानां च विवेचनं निदर्शयति । तदनुसारं वर्षे ३६५ २५९१ दिवसा भवन्ति । अस्मिन् ग्रहे सूर्यग्रहणं चन्द्रग्रहणं वा न प्यास्यातम् ।

पोलिदासिद्धान्ते (३८० ख्रीष्टाब्दम्) ग्रहाणां विवेचनं विद्यते ।

रोमकसिद्धान्तं (४०० ख्रीष्टाब्दम्) वैदेशिकप्रभावात् ज्योतिषस्य प्रगतिं निदर्शयति । तत्र श्रेष्ठत-हिप्पार्कसादीनां शोकविदुषा परिगणनरोत्या युगमानस्य दिनमानस्य च स्पष्टीकरणं विद्यते ।

सूर्यसिद्धान्तं सविशेषं लोकप्रियोऽभवत् । तत्र ग्रहणविवेचनस्य गोलोमज्योतिषस्य च विशेषनियमा विमात्रिता दृश्यन्ते । परवर्तियुगे सूर्यसिद्धान्तस्य समादरोऽभवत् ।

ज्योतिषविज्ञानस्य प्रथम ऐतिहासिकाचार्यं आर्यभट्टं आसीत् । स त्रयोविंशतिवार्षिक एव ४९९ ख्रीष्टाब्दे ‘आर्यभट्टीयम्’ रचितवान् । स सर्वेषां पौरस्त्यपाश्चात्यविदुषा ज्योति-

१. ऐतरेयब्राह्मणानुसारम्—एष (सूर्य) न कदाचनास्तमेति नादेति । तं यदस्तमेताति मन्यन्तेऽन्त्ये ९१ तदन्तमिवाप्यगमानं विपर्यस्त्येव । अहरेवास्तास्तुन्ते रात्रि परस्तात् । अथ यदेनं प्रातरदेनोति मन्यन्ते रात्रेरैव तदन्तमिवा अवागमानं विपर्यस्त्येव । अहरेवावस्तास्तुन्ते रात्रि परस्तात् । ३ ४४ पत्रदेनं व्याख्याते विष्णुपुराणे २ ८ १५-१६

पविमानपदति पर्यालोच्य ह्योक्तप्रतिपादकेन समग्रतन्त्रात् प्रणीतवान् । तस्यानुसन्धान-
शीलो सम्पद्य निष्पन्ना वर्तते । श्लोकत्रिदशमणि सिद्धान्तान् स परिणाधितवान् ।

प्रथममार्थभट एव प्रतिपादितवान् यत् पृथ्वी स्वकीयामग्रेगामवस्थस्य परिभ्रमति ।
आर्यभट्टीयस्य गीतिकापादे—राजिकर्णिकादीनां मन्वन्त्य, आकाशकणाया विस्तार,
पृथ्वीसूर्यचन्द्रादीनां गति, व्यामर्गमागच्छ, ग्रहाणां ज्वानि विशेषश्च, तथा पातमन्दो-
क्तादीनामवस्थिति, मन्दपरिधे, दीप्तपरिधेश्च परिमाण च व्याख्यातानि । काश्चित्त्रिया-
पादे मागवर्गयुगादीनां पारस्परिकमन्वन्त्य, ग्रहाणां मध्यमस्पष्टगनयनं व्याख्याता । गो-
पादे ग्रहेभ्यः सूर्यस्यान्तर मूर्धप्रकाशेन तेजमर्धप्रकाशस्य भूगोत्रगोलादिविषयाणां विवेचनं-
च स्पष्टं वर्तते । अथमार्थभट समकालीनेभ्यः पूर्वविद्भिर्मन्त्र सुर्वेभ्यो ज्योतिर्विदुभ्यः धृष्ट-
तर परिमाण परिणामं च निर्दिशितवानिति तस्य सर्वोद्घृष्टता व्यनक्ति ।

अर्थभट्टस्य प्रायः समकालिक एव वराहमिहिर पञ्चमिद्धान्तिकां बृहस्पतिहोता बृह-
उग्रतक लघुग्रतक च रचितवान् । पञ्चमिद्धान्तिकायां पूर्वपरिचितपञ्चमिद्धान्तानां मन्-
ग्रहाणां कृत विवर्ते । बृहस्पतिहोता ग्रहगतिभूमकेतुस्कापागादीनां विषयाणां विवेचनं कृतम् ।
लघुग्रतकस्य, बृहस्पतिहोतायाश्चानुवाद 'अथर्वेस्त्री' महोदयेन कृतः ।

ज्योतिषशास्त्रस्य संकलितग्रन्थः सूर्यसिद्धांत इति ख्यातः बहुविधवर्णविषयान् निदर्श-
यति । सप्त मध्यमाधिकार, स्पष्टाधिकार, त्रिप्रभाधिकार, चन्द्रग्रहणाधिकार, सूर्य-
ग्रहणाधिकार, परिलेखाधिकार, ग्रहयुग्मधिकार, नक्षत्रग्रहपूरयधिकार, उदयास्त-
ाधिकार, शृङ्गाण्यधिकार, पक्षाधिकार, भूगाधिकारः ज्योतिषोपनिषत्स्याय,
मानाध्यायश्च वर्तन्ते । ग्रन्थेऽस्मिन् स्याष्टस्य पञ्चमगततादारस्य दशमगतकपर्यन्त ज्योतिष-
शास्त्रं व्याख्यातम् ।

सप्तमगतके गणकषट्पञ्चादणिरिति ख्यातनामा ब्रह्मगुप्तो ब्रह्मस्पृष्टसिद्धान्तमरचयत् ।
स पूर्ववर्तिना कतिपयप्रमुखज्योतिर्विदो बृहस्पतिना ज्ञातवान् । ब्रह्मस्पृष्टसिद्धान्ते
अनुविगम्यम्यायेषु सप्तधाध्यायाः शिञ्जित एव ।^१ पुस्तकेऽस्मिन् गणिताध्यायस्य कृदृकाध्या-
यस्य च विशेषमहत्त्वं भजते । ब्रह्मगुप्तस्य गणकषट्पञ्चादण्यर्थमर्थावमनुकरोति । ब्रह्मगुप्तस्य
ख्यातिः अरबदेशेषु, तुर्कदेशेषु च प्राचरत् ।

स्याष्टस्य द्वादशगतके भास्करस्य ग्रन्थेषु ज्योतिषशास्त्रस्य पुनरुद्धानमभवत् । भास्कर-
स्य ज्योतिषप्रकरणं—मणालापति, चन्द्रकलाकर्णसाधन भूमानयन सूर्यग्रहणगणितं
स्पष्टशान्तिमायन च प्रकाशान्तरेण शुद्धतराणि विहितानि । स पृथिव्या गोलरूपमाकर्षण-
शक्तिं च प्रमाणयन् लिखति—

समो यत स्यात्परिधेः शतांशः पृथ्वी च पृथिवी नितरां तनीयान् ।
 नरस्य ततः पृष्ठगतस्य कृत्स्ना समेव तस्य प्रतिभात्यतः सा ॥
 आकृष्टशक्तिश्च महती तया यत् स्वस्थं शुद्धं स्वाभिमुखं स्वशक्त्या ।
 आकृष्यते तत् पततीव भाति समे समन्तात् यव पतन्निव खे ॥

तदेव पृथिव्या आकर्षणं न्यूटनमहोदयेन पट्टलाब्दः पश्चात् विज्ञातम् ।

साप्ताहिकवाराणां कल्पना सर्वप्रथमं भारतेऽभवदिति आज्ञालदेरास्य वैज्ञानिकेन ओलिवरलाजमहोदयेन प्रमाणितम् । तेषां नामानि तु ग्रहानुसारीणि सन्ति । पृथ्वीतोऽनर-
 क्रमेण ग्रहास्तु चन्द्र, बुध, शुक, रवि, मङ्गल, शुक्र, शनिश्च सन्ति । ग्रहाणामुपरिक्रमेण
 चतुर्ग्रहानुसारी चारः अपरेद्युर्भवति । तद्यथा शने पश्चात् रविरागच्छतीति भन्तव
 परिगणय सख्येयम् । एतदपि गणितसाध्यमिति निर्दिशितमग्रे ।

दिनश्च रात्रिश्चाहोरात्रौ भवति ।^१ अहोरात्रपदे द्वितीयतृतीययोः समाहारेण
 होराभवति ज्ञानलमायाया आवरस्थ पर्यायः । अहोरात्रे २४ होरा भवन्ति । एतासु
 प्रत्येकस्या होराया ग्रहस्वामी भवति । सप्तग्रहाः सप्तहोरासु पर्यन्ति । एकविंशतिहोरासु
 तेषां त्रि पर्यायो भवति । द्वाविंशतितमहोराया प्रथमो ग्रहः, त्रयोविंशतिहोराया द्वितीयो ग्रहः
 चतुर्विंशतिहोराया तृतीयो ग्रहश्चायान्ति । अपरस्मिन् दिक्ते चतुर्थो ग्रहः समुपयातीति
 चतुर्थग्रहानुसारी चारो जायते । स एव ग्रहस्वामी । इयं गणना सूयसिद्धान्तानुसारिणी वर्तते ।

भारतोपगमोतिपविज्ञानस्य प्राक्तनोत्कर्षो बहुभिर्योरयोर्विद्वद्भिरपि प्रमाणितः ।
 तथा हि—

During the eighth and ninth centuries, the Arabs were in astronomy the disciples of Hindus, from whom they borrowed the lunar mansions in their new order, and whose Siddhantas, they frequently worked up and translated in part under the supervision of Indian astronomers themselves whom Khalifas of Baghdad invited to their courts

Weber History of Indian Literature p 625

The originality of Hindu astronomy is at once established, but it is also produced by intrinsic evidence and although there are some remarkable coincidence between the Hindu and other systems, their methods are their own.

Wilson quoted in Mill's History of India Vol I P 107

He (Aryabhata) was the man according to Europeans, who first brought to light diurnal revolution of the earth on its axis, and to have known the true theory of the Causes of the lunar and solar eclipses and notice the motion of solistial and equinoctial points.

Chamber's Encyclopaedia

आयुर्वेदः

प्रागैतिहासिककाले सिन्धुसम्यतायुगे शृङ्गचूर्णादिनात्रुरक्षाकरणादीना प्रयोगेण विक्रिस्ता कृता । वैदिकसाहित्यस्योन्नेत्यन्तदानोन्तनायुर्वेदविज्ञानस्य प्रगति परि-
चोयते । अयम् द्वावन् सर्वेषां महर्षीणां चिरजीवनस्यावशात्पुष्कटा प्रतिमाति ।^१ आयु-
र्वेदस्य महिमा प्राचीयते । अश्विद्वयवरुणरुद्रादयो बह्वो देशं वृथा आसन् ।^२ अश्विद्वयस्य
नेत्रविक्रिस्ता अश्विमयोन्नवर्मं च प्रसिद्धे । ब्रह्मस्योपशालयो विद्यास आसीत् । तत्र
सहस्रमिपजोऽविद्यन्त ।^३ ऋग्वेदयुगे जलविक्रिस्ताया सूर्यरश्मिविक्रिस्तायाश्च प्रचार
आसीत् । तथा हि ऋग्वेदे

अप्स्वन्तरमृन्मप्यु भेषजमपामुन घशस्तपे ।

अप्यु मे सोमो अन्नघोदन्तविश्वानि भेषजा ।

अग्नि च विश्वान्भुवनापदश्च विश्वभेषजो ॥

आपः पृणीत भेषजं ब्रह्म तन्वे मम ॥ १२३ १९-२१

उद्यप्रद्यमिप्रमहज्ज्वारोहृष्टतरा दिवम् ।

हृष्टोर्गं मम सूर्यं हरिमाण च नाशय ॥ १५०.११

बहुविधा औषधयस्तदा समानाता वनूवु । यथा—

या कलिनीर्या अपन्ता अपुष्पा याश्च पुष्पिणी ।

कृहस्पनिप्रमृतास्ता नो मुञ्चन्त्वहस ॥ ऋ० १०.९७ ९५

अथर्ववेदानुसारं विविधरोगाणां लक्षणनिदान-विक्रिस्तादीनां विवेचनं सूक्ष्मरूपेण
कृतम् ।^४ विभिन्नरोगाणां निवारणाय विविद्रव्यागामुपयोगोऽभियत । तथा हि—कुष्ठेन
तक्मज्वरमाग्नं कृतम् ।^५ नित्रलीप्रयोगेण केशवर्धनं कृतम् ।^६ रजनीप्रयोगेण कुष्ठस्य

१. यजुर्वेदे ३६ २४, इतिहासिकदि २ ।

२. ऋग्वेदे १.११६ १६ १ २४ ९, ३ ३३ ६, ७ ।

३. ऋग्वेदे १ २४ ९ ।

४. अथर्ववेदे ९ ८ ६—१ १०, २१

५. अथर्ववेदे ५.४.१

६. तत्रैव ६ १३७

निदानं कृतम् ।^१ सूर्यस्य रश्मिणि क्रिमीणां विनाशो भवतीति विज्ञातमासीत् ।^२ कुमो-
णामाश्रयस्थानानि शरीरस्य विविधाङ्गेषु, वनोपधिषु, च भवन्ति, इमं बहुविधा
भवन्ति, ते विषमया भवन्ति-इत्येते विषया अथर्ववेदे वर्णिता ।^३ रोहिण्या प्रयो-
गेण छिन्नस्यास्थि पुनः संयोजनमक्रियत् ।^४ मशकानां विनाशाय कस्यचित् वनस्पते
प्रयोगः कृतः । अपामार्गं पिप्पल्यरुषतोनामोपधोनामुपयोगो विविधरोगाणां निदानाय
कटनिवारणार्थं च कृतम् ।^५ तस्मिन् युगे सत्यचिकित्सा समाज्ञातासीत् ।^६

परवर्तिसाहिरयानुसारं भरद्वाज इति ख्यातः विद्वानाम्युर्वेदविज्ञानस्य प्रथमाचार्यो
बभूव । भरद्वाजस्य शिष्यपरम्परायामायुर्वेदस्य विकासः सञ्जातः । परवर्तिपुगे आयुर्वेद-
ज्ञानमपरा परम्परा पुनर्वसुत्रं प्रारभ्यते । पुनर्वसुते षट् शिष्या-अग्निवेश, भेल, जल-
कर्ण, पराशर, हारीत, क्षारपाणिश्चासन् । सर्वे शिष्या स्वतन्त्ररूपेणायुर्वेदशास्त्रस्यानु-
सन्धानार्थमविवेचनं कृतवन्तः । चरकः तेषां ज्ञाननिबन्धनं प्रतिपद्यते संहितारूपेण प्रणी-
तवान् । चरकसंहितायामग्निवेशस्य कर्तृत्वं विशिष्टमेव प्रथितम् ।

चरकसंहिता

चरकसंहितायां विभाजनमष्टस्थानेषु (अध्यायेषु) कृतम् । तत्र सूत्रस्थाने—ओषध-
पच्य-वैद्यकर्तव्यादीनां वर्णनम्, निदानस्थाने—ज्वररक्तस्राव-कुष्ठ-क्षयादीनां विवेचनम्,
विमानस्थाने—रोगाणां परीक्षणं तेषां कृते ओषधिविविधानम्, शरीरस्थाने—शरीररचना-
विज्ञानम् इन्द्रियस्थाने—इन्द्रियाणां विकृते विवेचनं, बाणोविकारसंज्ञिकमादीनामुल्ले-
खश्च, चिकित्सास्थाने—रोगाणां निदानम्, स्वास्थ्यं स्ववर्धनम्, दीर्घजीवनोपायाः, वातरो-
गज्वरादीनां विरलेषणं च, कल्पस्थाने—शरीरशोधनेन रोगनिवारणम्, सिद्धिस्थानं—विष-
मरोगस्य चिकित्सार्थं भयंज्यस्याम्भः क्षेपणं च व्याख्यातानि ।

चरकस्य प्रादुर्भावः सम्भवत् ख्रीष्टाब्देतः प्रागेवासीत् । श्रीप्रफुल्लचन्द्रायमतानु-
सारं स बौद्धयुगादपि पूर्वं प्रादुर्भवत् ।

उपयुक्तयुगे आयुर्वेदविज्ञानस्य प्रकामप्रगतिरासीदिति तदानोन्तनसाहिरयोस्तेषां
प्रमाणितम् । तथा हि—पञ्चनामपि शरीराङ्गानां कृतने सति चर्मं चर्मणा सह, मांसं
मासेन सह, स्नायुः स्नायुना सहयोग्यतः ।^७ पक्षिचिकित्सापि प्रचलितासीत् ।^८ उपवेद-

१ अथर्ववेदे १२१ ।

२ तत्रैव २३२ ।

३ तत्रैव २३१ ४-६ ।

४ तत्रैव ४१२ १ ।

५ तत्रैव ७५६ ।

६ तत्रैव १११ ५ ।

७ रोहन्तमिश्रायके ५०१ ।

८ हंसरायके ५०१ ।

सस्य चिकित्सा सफलविधिना सम्पादिता । मानसिकचिकित्सायाः प्रचलनमासीत् । मान-
सिकचिकित्सा ज्ञानोपधिना कृता ।^१ अग्नेय्यो नेत्रप्रदानस्य विधानेऽप्यया नत्रोद्घाटनस्य
प्रयोग ओषधिसाहाय्येन कृत ।^२ कृत्रिमनासिकायाः उपयोगो नासिकाविहीना जना
कुर्वन्ति स्म ।^३ विषस्य प्रभाव कमनै, घृतमुडमपुनर्यदेवापाकियत ।^४ शर्करामिश्रिताग्र
रसैरुदरवायुप्रकोप क्षमित ।^५

औषधानां मधुरोदरणाथ पुष्पैः तेषां भावना कृता । ईदृशानां माधितृप्स्याणां प्रयोगेन
रोगा क्षमिता ।^६

औषधानां निर्माणाय कृनेय्यो मूल-वृक्ष-पुष्प-रस-लाक्षा-कृन्तानि, पशुम्यो गोमय-वृक्षा-
तानि घृत-दुग्ध-मास गृह्णाति रक्तानि, पृथिव्या मृत्तिका-मुषा-नीरिकाञ्जन पातय, समु-
द्रेभ्यः दासमोक्तिकादीनि, तैलानि च संगृह्येतानि ।^७

हृदयमरोगा औषधानां नस्यकर्मयोगेन दुरीकृता ।^८ वातरोगः प्रस्वेदप्रवाहेण
क्षमित । चिकित्सापद्धतिः स्वल्पम्ययसाध्यासीत् ।

बौद्धपुगस्य सर्वोच्चवैद्यः जीवक इति ख्यातो बभूव । तदाशिलाविद्वद्विद्यालये स
सप्तवर्षाणि चिकित्साशास्त्रमप्युत्तवान् । तस्य चिकित्साकर्मणोऽद्भुतसाधनानि बौद्धसाहित्ये
उल्लिखितानि । तथा हि—स शिरोवायानिवारणाय रोगिण शिरसि शल्यकर्मश्रयोगण
क्रिमी बहिष्कृतवान् । कस्यचित् श्रेष्ठिन उदरविकारं दूरीकृतुं तेन शल्यकर्मणात्राणां
यथास्थानमवस्थितिः कारिता । स वैशाली-वासो-साकेतोऽग्रयिनीप्रदेशेषु गत्वा महा-
जनानां निदानं कृतवान् ।

जीवकमपिकृत्य कम्प्टनमहोदयेन प्रचारितम्—Jivaka went to the royal
palace when, before the door, he met a small boy who was
carrying two faggots of wood to his house. Now, as soon as
Jivaka saw him he at once detected the stomach and the intes-
tines through the body of the child, and he then said, "In the
book of the plants the tree king (शैवग्वराज) is referred to, which

१ कामनीतत्रातके २२८ ।

२ सिधिरातके ४६६ ।

३ असिलकप्रयत्नानके १२६ ।

४ छिद्यमातके ९१ ।

५ अम्बतरजातके २८१ ।

६ महावग्गे ८ ११ ।

७ महावग्गे ६ अध्यायत ।

८ महावग्गे ६ ११ ।

९ महावग्गे ८ १ ।

from outside will illuminate the interior (of the body) so that the Viscera within the abdomen may be seen Are there not bits of this tree in the dead wood carried by this child ?” Jivaka then attempted to find among the bits of wood those which possessed the marvellous powers taking one after the other, and placing each over the abdomen of the child, he obtained no illumination, but at last the two last bits of wood lighted up the interior of the child's body

Cumston An Introduction to the History of medicine

महामारतानुसारं पुरा चतुर्विधा वैद्या — विष-शल्य-रोग-कृत्याहरारश्च बभूवुः ।^१
उन्मादप्रस्ताना चिकित्सा—धूपं, अजनयोगं, नस्यकर्मभिः, भेषजैश्च कृता ।^२

महामारतयुगे पशुचिकित्साया विकासोऽभवत् । महाराजाशोको मानवचिकित्साया सह पशुचिकित्साया मुख्यवस्या कारितवान् । स प्रदेशेषु विदेशेषु च ओषधीनामारोपणाय साहाय्यमकरोत् । भोक्तृसकैर्भारतीयप्राचीनचिकित्सापद्धतिर्बहुमता ।

अर्थशास्त्रे आधुमृतकपरीक्षाया, वैज्ञानिकविधिश्च चित । तद्यथा निर्देशमानम्—
विपहतस्य भोजनशेष पयोभिः परोक्षेन । हृदयादुद्धृत्याग्नीं प्रक्षिप्य चित्चिदायदिन्द्रधनुर्वर्णं वा विषयुक्तं विद्यात् ।^३ अथशास्त्रे बहुविधद्रव्याणां समुपयोगेनाद्भुतकार्यप्रसाधकानि वस्तूनि निर्मातुमुपाया विद्यन्ते । तथा हि—विद्युत्प्रदस्योऽङ्गारोऽङ्गारलो वा विद्युत्प्रदस्यै काष्ठे गृहीतम्वानुवाहितं कृत्तिकासु भरणीपु वा रोद्रेण कर्मणामिहृतोऽग्निं प्रणीतम्व निष्प्रतीकारो बहति ।^४ पशुचिकित्सायै बहुविधप्रयोगा अर्थशास्त्रे चर्चिता सन्ति । तद्यथा—अश्वानां चिकित्सकां शरीरह्लासकृदिप्रतीकारमृत्युविमक्तं चाहारम् ।^५ सर्वेषां पशूनां भोजनव्यवस्था आयुर्वेदानुसारं नियता वर्तते ।

भारते यथा कामचिकित्साया प्रवर्तक परवर्तियुगे चरको बभूव, तथैव शल्यचिकित्साया प्रवर्तकं मुद्गुत आसीत् । वैद्यानामाचारपद्धतिश्चरकमुद्गुताभ्यां निदिष्टा । उप-
नयनकाले विद्यार्थी गुरुणादिष्ट — सर्वेषां प्राणिनां कुशलं तवाभीष्टं भवतु, प्रतिदिनं रोगिणां निरामयस्वाय सर्वविषप्रपन्नं कुरु । परेषां धनस्य कामनां मा कुरु । वेशादीनामा-
हम्बरं मा कुरु । मद्यं मा पिव । सर्वथा पापं यजनीयम् । आरोग्यसिद्धयान्तां चिन्तन

१. महामारते शान्तिर्वर्णि ६१ पृष्ठ ।

२. तत्रैव २४ पृष्ठ ।

३. आयुर्वेदप्रयोगप्रकरणम् ।

४. परमानन्दयोगम् ।

५. अश्वारोपणप्रकरणम् ।

दोषागन्तुजमृत्युम्यो रसमन्त्रविशारदो ।

रसेतो नृपति नित्य मत्तो बधपुरोहिता ॥ ३४.५, ७

ईदृशं राजाश्रयेणामुर्वेद शास्त्रसमुन्नत बभूव ।

व्रणितस्य चिकित्सायै विशिष्टागारा बभूवुः । तेषु शल्यागारेषु यन्त्रशास्त्रधाराम्नि-
धलाका-शृङ्ग-जलोवालावू-ब्राम्बवोष्ठ-पिचु-प्रोत-सूत्र-पत्र-षट्-भधु-घृत-वसा-पय-तैल-तपन-
कपायालेपन-कल्क-अयजन-शीतोष्णोदक-कटाहादीनि परिकर्मणश्च स्निग्धा स्मिरा
बलवन्तरच ।^१

शल्यकर्मणोऽसंख्यातानि यन्त्राणि बभूवुः । तथा हि—अस्थिनिरुक्कणार्थं सिंहमुख-
ध्याघ्रमुख-वृकमुखादीनि चतुर्विंशति-यन्त्राणि, ष्ण्मास-सिरास्नायुनिर्हरणार्थं सनिग्रहा-
निग्रहौ सप्तशयन्त्रे, अष्टाविंशतिविधानि शलाकायन्त्राणि च । अपराणि शस्त्राणि—
मण्डलाग्र-करपत्र-वृद्धिपत्र-मल्लशस्त्र-मुद्रिका-उत्पलपत्र-अर्धधार-सूची-कुशपत्र-त्रिकूर्चक-
कुठारिका-वडिश-दन्तशङ्कु-आरापत्रादयः शल्यचिकित्सायां प्रयुक्ताः । बहूनि तत्रोप-
यन्त्राणि बभूवुः ।^२ तद्यथा—रज्जु-वल्कल-स्तता-क्षाराम्निभेजयन्त्रादीनि । व्रणानां
सीवनं वेल्लित-गोफणिका-तुण्णसेवनी-शृङ्गप्रतिषिद्धिभिः कृतम् ।^३ व्रणव्याघनं वैतानिक-
विधिना कृतम् । तन्निदर्शयन् मुश्रुत आह—अवप्यमानो दशमशकतृणकाष्ठोपलपांशु-
शीतवाततापप्रभृतिभिर्विशोर्ध्वरभिहृत्यते व्रणः, विविधवदनोपद्रुतश्च दुष्टतामुपैति, अलेप-
नादीनि चास्य विशोयमुपयान्ति ।^४ व्रणवन्धानानि चतुर्दशविधानि बभूवुः ।

उपकल्पनीय-सम्भार-प्रकरणे मुश्रुतं शल्यागारस्य विम्यास निरूपितवान् । एत-
न्मनोरजनकारिणा गाय-आख्यायिकेतिहासपुराण-कुशलानां गीतवादित्रोल्लापकानां चोप-
स्थितिः प्रकल्पिता । लावकपिजलशयहरिणगोमूगमातृकादीनामवस्थानमासीत् । ईदृशीषु
स्थितिषु रोगिणा परिवर्षां क्षानन्दमभवत् । रोगिणा दृष्टिविलोभनं जनयितुं घोभा
समारोपिता ।^५

गुप्तमुगस्यामुर्वेदस्य प्रगतिर्वाग्भटस्याष्टाङ्गसङ्ग्रहेण परिचीयते ।^६ अस्मिन् ग्रन्थे
कायचिकित्सा शल्यकर्म चाधिकृत्य बहुबोधिजनवप्रयोगा वर्तन्ते । तत्र अरुद्रस्य मुश्रुतस्य
च सहितयोर्ज्ञानं विचक्षमापाया सङ्कलितम् ।

१. मुश्रुतमहितायाम् ३४ २४ ।

२. तत्रैव ८.३-६ ।

३. मुश्रुतमहितायाम् २५.२० ।

४. मुश्रुतमहितायाम् १८ २९ ।

५. अस्मिन्नादिवर्ते ५ ३ ।

६. अत्रोक्तं च वाग्भटस्य अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य महिताया रचयिता बभूव । सोऽस्य पश्चात् एतन्नामकेनैव नाम्नाय-
सम्भारनीयः ।

गुप्तयुगस्यायुर्वेदमणिकृत्य रचित. कश्चित् गुप्तलिपी विरचितो महत्त्वपूर्णग्रन्थः कस्मिंश्चित् स्तूपे तुर्किस्तानप्रदेशे प्राप्तः । ग्रन्थोऽयं ख्रीष्टाब्दे १८९० संवत्सरे कर्नलबावर-महोदयेन द्रष्टः । अस्मिन् ग्रन्थे सप्ताध्यायाः सन्ति । ग्रन्थस्य नवनीतकप्रकरणे सर्वेषां प्राचीनायुर्वेदसंहितानां सारं संगृहीतम् । तत्र चूर्ण-रस-क्वाथ-तैल-अन्त प्रयोग-भ्रमृतपेय-सधुनादीनां प्रयोगा व्याख्याताः ।

ख्रीष्टस्य पञ्चादष्टमे दशके मायवकरः 'हस्तिनिश्चयः' इति ख्यातं ग्रन्थं लिखितवान् । ग्रन्थोऽयं रोगनिदानशास्त्रस्य तदानोन्तर्निविष्टप्रगतिं निदर्शयति । ख्रीष्टस्य पञ्चात् १०६० संवत्सरे चक्रपाणिदत्तः चिकित्सासारसङ्ग्रहं रचितवान् । सत परं मिहृणः १२२४ संवत्सरे २५०० दलीजप्रमाणं चिकित्सामृतं लिखितवान् । धार्ङ्गपरसंहिताया पारद-अफेनादीनां चिकित्साप्रयोगा निदर्शिताः । माडोजानस्य महत्त्व तत्र व्याख्यातम् ।

गुप्तयुगे वृक्षायुर्वेदस्य पञ्चचिकित्सायादय उन्नतिर्वर्धुव । बराहमिहिरस्य बृहत्संहितायां वृक्षचिकित्साप्रकरणं विद्यते ।^१ पालकाप्यो हस्त्यायुर्वेदं रचितवान् । अस्मिन् ग्रन्थे १९० अध्याया हस्तिरोगाणां परोक्षणं निदानं चाधिकृत्य वर्तन्ते । तत्र दारुचिकित्सायाः प्रकरणं विद्यते । पौराणिकसाहित्ये यत्र तत्र पञ्चचिकित्साया विवरणं समुदाहृतम् ।^२

भारतीयचिकित्सापद्धतेः सर्वोत्कृष्टता वैदेशिकविद्वद्भिर्निरूपि प्रमाणिता । तथा हि—

In modern days European surgery has borrowed the operation of rhinoplasty or the formation of artificial noses from India, where English men became acquainted with the art in the last century

Macdonell . History of Sanskrit Literature p 427,

Indian medicine dealt with the whole area of the science. It described the structure of the body, its organs, ligaments, muscles, vessels and tissues The materia medica of the Hindus embraces a vast collection of drugs belonging to the mineral, vegetable and animal kingdoms, many of which have been adopted by European physicians Their pharmacy contained ingenious processes of preparation, with elaborate directions for the

१. वृक्षायुर्वेदस्य प्रवरणमणिपुराणे २८१ अध्याये वर्तते ।

२. गरुडपुराणे १९७ अध्याये । अग्निपुराणे २८६ अध्याये गजचिकित्सावर्णनं वर्तते । तत्रैव २८७ २८९ अध्याये अश्वचिकित्साया विवेचनं कृतम् ।

administration and classification of medicines Much attention was devoted to hygiene, regimen of the body and diet ¹

From the evidences we have adduced all along there can now be scarcely any question as regards the priority of the Hindus in making mercurial remedies a speciality, and they are entitled to claim originality in respect of the internal administration of metal generally, seeing that Charaka and Susruta, not to speak of the later Tantras eloquent over their virtues ²

प्रकीर्णकानि विज्ञानानि

उपर्युक्तविज्ञानविषयाणामध्ययन बहुविधविज्ञानभेदान् समन्वयतीति नि सन्दिग्धमेव । प्रथमं तावदायुर्वेद एव वनस्पतिविज्ञान रसायनशास्त्र भौतिकविज्ञान मनोविज्ञान धातु-विज्ञान प्राणिशास्त्र च समन्वयति । ज्योतिषे भौतिकविज्ञानस्यावश्यकता वर्तते । सस्कृते समारम्भदेव भाज्यपदार्थानां विश्लेषण कृषिकर्म, शस्त्राणां यन्त्राणां प्रयोगश्च धातूनां शोधन प्रयोगश्च, रसाणां निर्माणं चित्रण च प्रसाधनद्रव्यनिर्माणं विज्ञानबलेन निष्पादितानि । अपरं च दार्शनिका प्राकृतिकतत्त्वानां गुणपरिभाषादीनां व्याख्यानं कृतवन्तः ।

रसायनविज्ञानम्

रसायनविज्ञानस्य व्यावहारिकस्वरूपं सर्वप्रथमं कोटिल्यस्यार्थशास्त्रे व्याख्यातम् । अर्थशास्त्रस्योपनिषदिकप्रकरणे विषयोपकल्पनं बहुविधसामग्र्योणां संयोजनेन प्रदर्शितम् । तद्यथा—धामार्गव्यानुपायमूलं मत्स्यतन्त्रपुण्ड्रचूर्णमुक्तमार्गमातिव । अर्थशास्त्रस्य प्रलम्भनप्रकरणे बुभुक्षानिवारणस्य द्रव्यस्योपकल्पनं निदर्शितम्—क्षिरीयोदुम्बरसामोच्चूर्णसंविषा संहृत्पार्थमागिक् क्षुल्लोग । रसायनदृष्ट्या महत्त्वपूर्णमुपकल्पनमङ्गारस्योपरि गमनाय निदर्शितम् । तथा हि—तारिभद्रप्रतिबलावञ्जुलवज्रहृदलोमूलकत्वेन मण्डूकवसादिग्रेन तैलेनाभ्यस्तपादोऽङ्गारेण गच्छति ।

अर्थशास्त्रे धातुनोपनस्य विविधप्रयोगा वर्तन्ते । तद्यथा—तुल्याद्गतं गोदिकं चाम्बुकं चात्रवालिकं च रूप्यम् । श्वेतं स्निग्धं मृदु च ध्येष्टम् । विषयं स्फोटनं च

1 Sir William Hunter : Imperial Indian Gazetteer 'India' p 120

2. P. C Ray History of Hindu Chemistry, Introduction p L XII

दुष्टम् । तन्मोक्षवन्तुमिमेन शोषयेत् । उदगतचूलिकमच्छं ध्राजिष्णु दधिवर्णं च शुद्धम् ।^१
विविधधानूना रक्षनविधिं प्रयुक्तो बभूव । तथा हि—तपनीयमुज्ज्वल्य रागनिमाग
दधान्, पोतरागं भवति । द्येतवारभागो द्वावेकस्तपनीयस्य मुद्गवर्णं करोति । काला-
यसस्याधमागाम्यत्वं कृष्णं भवति । प्रतित्रेपिना—रमेन द्विगुणाम्यत्वं तपनीयं शुक्लपत्र-
वर्णं भवति । तस्यारमेन रागविशेषेषु प्रतिवर्णिका गृह्णीयान् । तीक्ष्णताप्रसङ्गारं च
बुद्धयेत् । तस्मादयमग्निमुक्ताप्रवालरूपानामपनेयिमानं च रूप्यमुवर्णं भागद्वयप्रमाणानि
चेति ।^२

अर्धमास्मानुसारं कृषिकर्मणि रसायनविद्योपयुक्तासीत् । तथा हि—प्रस्ताव्यामुत्कृ-
ष्टमस्याश्च स्तुरोक्षीरेण चापयेत् ।^३

सुराया निष्पादनमपि रसायनमपद्यते । त्रिविधस्याणां मिश्रणेन सुरोपकल्पिता ।^४

भारतीधरायनस्य अग्निं विनिष्ठास्तुदधो नागार्जुनस्यानुष्ठानमधिकृत्य प्रवर्तितम् ।
नागार्जुनस्य प्रादुर्भावं ममवत् श्रीष्टस्य पञ्चम्यं द्वितीये शतकेऽभवत् । नागार्जुनस्य रस-
रत्नाकरे रासायनिकद्रव्याणां शोधनमारण-रूपपरिवर्तनं द्रव्यपरिवर्तनादीन् विषयानधि-
कृत्य सामग्रीं वर्तते । तथा हि रसरत्नाकर—

किमत्र चित्रं यदि पीतगन्धकं पलाशनिर्घातरसेन शोधितम् ।

धारण्यकं स्तूपलकं स्तु पाचितं करानि तारं त्रिपुटेन काञ्चनम् ॥

क्षारस्नेहैश्च धान्याम्लं रसकं भावितं बहु ।

ऊर्णां माक्षां तथा पथ्यां भूलतां धूमसमुत्तम् ॥ १, २, ३

परवर्तियुगे नागार्जुनं प्रवर्तितस्य विज्ञानस्य परम्परा रसार्णव रसगद्गचूडामणौ रस-
हृदय रसरामलक्ष्म्या रसरत्नसमुच्चये च विकसिता ।

क्षारोपकल्पनस्य रतिं प्रथममर्धशास्त्रेण परिचीयते । परवर्तियुगे सुश्रुतसंहिताधामो-
पपप्रयोगे विविधक्षाराणां निर्माणविधिं प्रभावश्च निदर्शितो । तथा हि—पानोपस्तु
गरुडमोदराग्निसङ्गाजीर्णारोषकानाह । शकराश्मर्याभ्यन्तरविब्रधिकृमिविषाद-
क्षुपमुच्यते ।^५

अग्निचूर्णस्य प्रथमोन्लेख स्फुटरूपेण वाल्मीके रामायणे वर्तते । तद्यथा—

अग्निचूर्णमिवाविद्ध मास्वराम्भुमहोरगम् ।

सुरारिविषम घोरं वातालविषमं सदा ॥ मुद्रकाण्डे ४ ११९

१ > सुवर्णाभ्यन्तप्रकरणम् ।

२ सीतायनप्रकरणम् ।

४ सुराव्यक्षमकरणम् ।

५ सुश्रुतसंहिताधाम् ११८ ।

महाभारतेऽपि 'सामि सगुदभृङ्गिका' उल्लिखिता ।^१ अग्निचूर्णस्य विविधोपयोग निर्माणविधिश्च शुकनोतो वर्णितो ।^२

भौतिकविज्ञानम्

उपनिषद्गुणे देवविद्याया नक्षत्रविज्ञायाश्चाध्ययनं कृतम् ।^३ ते भौतिकविज्ञानस्य परिधौ समन्विते । दर्शनशास्त्रे पञ्चतत्त्वानां वैज्ञानिकानुगोलनं कृतम् । तेषां प्राथमिकस्वरूपमणुपरमाणुतः सिद्धमिति पर्यालोचितम् । आकाशादोना गुणा विभज्यन्ते स्म । तदधिकृत्य विलसन्महोदयेन लिखितम्—The Hindus early adopted the doctrine that there is no vacuum in nature but observing that air was excluded under various circumstances from space, they devised, in order to account for the separation of particles, a subtle element or ether by which all interstices, the most minute and inaccessible, were pervaded which modern philosophy intimates some tendency to adopt, as regards the planetary movements and it was to this subtle element that they ascribed the property of conveying sound, in which they were so far right that in vacuo there can be no sound Air again is said to be possessed of the faculty of touch, that it is the medium through which the contact of the body is effected—ether keeps them apart—air impels them together Fire or rather light has the property of figure—Mr. Colebrooke renders it of colour. In either case the theory is true, for neither colour nor form is discernible except through the medium of light Water has the property of taste an affirmation which is perfectly true, for nothing is sensible to the palate until it is dissolved by the natural fluids^४

गुप्तगुणे वराहमिहिर वर्षादामिनो मेषानां वायूनां च लक्षणानि निर्धारितवान् ।^५

१. बभ्रवेषि १५८।

२. शु० नी० १०२८—१०४२।

३. छान्दोग्योपनिषद् ७।२।

४. Mill : India vol II p 95

५. ब्रह्मसिद्धान्तम् २१-२८ अध्यायः

वनस्पतिविज्ञानम्

महावेदानुसारधीयधीनां वैदिकयुगे पर्यालोचनाय वैद्या व्यवसर प्राप्तवन्त । यतः
यत्रोषधी. समामत राजान समिताविव ।

त्रिप्र स उच्यते त्रिप्र । रसोहामोवचातन ॥ श्रुतये १० १७.१

परवर्तियुगे सदैव वनस्पतीनां बहुविधोपयोगितानुसन्धीयते स्म । सर्वेषूपवनेषु च तेषां
मूलमपुष्पकण्ठराष्ट्रवल्गुलरसादीनां वैज्ञानिकविवेचनेन तेषामुपयोगित्वं हानिकरत्वं वा
निर्धारितम् । विष्णुमहोदये प्राचीनभारतीयवनस्पतिविज्ञानमण्डितम् प्रमाणयति—
They (the Hindus) were very careful observers both of the
internal and external properties of plants and furnished, copious
lists of the Vegetable world, with sensible notices of their
uses, and names significant of their peculiarities.^१

वौटिस्यस्यार्थशास्त्रे सीताभ्यशप्रकरणे वनस्पतिशास्त्रस्य बृहद्वपुर्जशोषा विविक्षा
सन्ति । गुप्तयुगे वराहमिहिरो बृहत्संहितायामुपवनविद्यामण्डितम् वैज्ञानिकप्रयोगान्
समुदाहृतवान् । धर्मसु विहाम्य कण्डदानोपाया सम्प्रवर्णिताः सन्ति । बृहत्संहिताया वृक्षा-
पुष्पप्रकरणे वनस्पतिशास्त्रस्य बहिर्दमिनवोन्मेष प्रदर्शितः ।

प्राणिशास्त्रम्^२

संहृते समारम्भात्प्रभृति पशूनामुपयोगिता-विषयेऽनुसन्धानमकारि । यदप्यर्थं
पशूनां प्रथमोपयोगः । एतं कतिपयपशवो बाह्यसमर्था भवन्ति कृषिकर्मणे बोधयोगिनः
सन्ति । मनोरंजनार्थं बहव पशवः पालिता विश्रिताश्च । चिकित्सार्थं पशूनां मांस-रक्त-
स्नायु-वसास्त्रिष्टुक्कादयः प्रयुक्ताः । पशुचिकित्सायां समारम्भो वैदिककालतः प्रायः सदैव
बभूव । तस्मै प्रयोजनाय पशूनामाहारविहारादयः पर्यालोच्यन्ते स्म ।

वैनस्यन्दी एकेन्द्रिय-द्वैन्द्रियादयः प्राणिनः समाज्ञायन्तः । वृक्षा अपि सप्राणाः
संतीति विशदीकृतम् ।

सूक्ष्मप्राणिनामस्त्वत्वं स्पष्टरूपेण महामारते निर्धारितम् । तथा हि—

सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कमभ्यानि जानिचित् ।

पञ्चमणोर्यधि निपातेन तेषां स्यात् स्वल्पपर्ययः ॥ श्रुतिः १५ २६

अर्थशास्त्रे सूत्राध्यक्षदशाध्यक्ष-प्राण्यक्ष-हृत्प्राण्यक्ष-प्रकरणाः ७ अनुसम्बन्धि-विज्ञ

१ Mill's History of India Vol II p, 97

२. पशुपुराणादुक्तं प्राणिशास्त्रं तु जीवविज्ञानमेव । २४ ६३

नस्य प्रगतिं परिवीच्यते । गुप्तयुगस्य वराहमिहिरस्य बृहत्संहिताया गजाश्चक्रवर्तुषादीनां शोभनाशोभनलक्षणानां विवेचनं करोति ।

घातुशास्त्रम्

नवोनप्रस्तरयुगादेव स्वर्णादिघातव उपायुज्यन्ते । तत्र भूगर्भात् सिन्धुगर्भात् पर्वतशिखरान् च बहुमूल्यरत्नमौक्तिकमाणिवषादीनि समाह्लियन्ते । रत्नपरोशाप्रकरण-
मर्यशास्त्रे बृहत्संहिताया च महत्त्वपूर्णमेव । धानुविज्ञानस्य चरमोत्कर्षं दिल्लीनगरस्य गुप्तयुगस्य लोहस्तम्भे वर्तते । अधुनापि तस्मिन् स्तम्भे कस्मिन्नधिकारो न परिलक्ष्यते । तस्य स्तम्भस्य निर्माणमपि किमपि विस्मयकरं लोचनं प्रकटयति । योरप्यप्रदेशे विज्ञानवत्सेन गुप्तयुगस्य सङ्कलनं पञ्चादपि शताब्दो लोहसंस्कारो न जातः ।

यन्त्रविज्ञानम्

वैदिकयुगस्य वैदिकयुगस्य प्रचलनमासीत् । तद्यथा—

सविता यन्त्रं पृथिवीमरम्भात् १० १४९ १

वैदिकयुगेऽप्यवैदिकयुगानुसारं कृत्या यन्त्रप्रवर्तितत्वाद्येति प्रतिभाति । मूर्तिमयो वा स्वयमेव बलिनु समर्पा बभूव । परवर्तियुगे रामायणानुसारं रामसेतोः रचना तन्त्रोद्भूतानि यन्त्राणि कृताः । महाभारतयुगे युद्धोपयोगि यन्त्रमूत्रं विरचितम् ।^१ दुर्गेषु यन्त्राणि युद्धार्थं गम्यन्ति । गोताया अषालिखितदत्ताको यन्त्रस्य परिचासनमवित नि सन्देहमेव प्रमाणोक्तोक्ति—

ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशोऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्राश्चानि भाषया ॥

कीटिन्देनार्पणस्यै युद्धार्थं बहुविधयन्त्राणामुपयोगो विज्ञापितः । तथा हि चक्रयन्त्र भ्रमणशीलम् आसीत् । स्थिरयन्त्रं कस्मिन्निर्दिष्टस्थाने स्थिरमभवत् । चलयन्त्राणि हस्तैः प्रयोगार्थं नीतानि ।^२ मनुस्तु महायन्त्रप्रवर्तनमुपपातकमेव गणयति ।^३

यन्त्रनिर्माणविधिं न कश्चिदपि स्पष्टं विज्ञादीकृतः । तत्र भारतीयगण्यविदवाच एव कारणं यन्त्रलिखनेन तस्य प्रभावो विनश्यति । इदमेव परिलक्ष्य समराङ्गणयूत्रधारे प्रोक्तम्—

१. समर्थस्य ५.१२४

२. आनुषंगिकरामायणस्य

३. मनुस्मृतौ ११.९३

यन्मार्गां घटना मोक्षा गुण्ययं नामनायसान् ।

तत्र हेनुरय ज्ञेयो व्यक्ता ज्ञेते फलप्रदा ॥^१

सिद्धान्तनिरोधो भास्कराचार्येण पारद्वारा चाश्रितस्य मन्त्रस्य वर्णनं कृतम् ।

विमानविज्ञानम्

भारतोपा विमानं रचितवन्तो न वेति मन्दिषोऽयं विषयः । साहित्यिकप्रमाणैः विमान-रचना प्रमाणितैव वर्तते । रामायणानुसारं रावणस्य राजधान्या बहवो विमाना आसन् । पुनश्च विमानस्य कथा मुविदिनेषु । महाभारतानुसारं देवानां विमाना विद्व-
कर्मणा रचिताः ।^२ अपरं च—सिशुपालस्य भ्राता शाल्वः सीमविमानं युद्धाय प्रयुक्त-
वान् ।^३ कालिदासीये रघुवंशे, समिज्ञानसाधुवृत्ते च विमानयात्रावर्णनं बाल्मिकिं
प्रतिभासते ।

विमानरचना-विधिः समराङ्गणगूत्रे वर्तते । भरद्वाजेन रचिते वैमानिकशास्त्रे
विमानरचना-रीतिवर्तते ।^४ तदनुसृत्य १८९० ख्रीष्टवत्सरे मुम्बय्या विमानो निर्मितः ।
स विमान आकाशे उडहीयत ।

१. समराङ्गणे ११ अ. ७ श्लोकः

२. आदिपर्वणि ६६, ७९

३. वनपर्वणि १, ४ अ. ७ श्लोकः

४. मैग्लानगरस्य पकेट्सी आर सस्कृतसिन्धुं सभ्याया संवाक्येनाय मन्वरा हस्तलिखितमभि-
लिपिः मारुतेति संवादः ।

काव्यसाधना

काव्यरचना कश्चित् स्वान्त मुखाय भवति, कश्चित् ध्योतुणामास्वादनाय भवति, कश्चिदपि च देशशोना स्तवनार्थं भवति ।^१ काव्यस्वरूपमुपर्युक्तं सर्वे प्रकरणनिर्धार्यन्ते ।

उपर्यविषयाः

नास्ति क्विचिदपि जगति यदधिकृत्य कवयः काव्यं कर्तुं न समर्थाः । किन्तु श्रेष्ठकाव्यस्य सर्जनार्थमुदात्तविषयाणां सम्पत्ता तेषां स्वीकरणं चापेक्षितं भवति ।

भारतस्य विद्यालक्षणेषु प्रकृत्या समुपस्थापितानां वस्तूनां—पर्वतनदी-समुद्र-कासार-वन-सूर्य-चन्द्र-नक्षत्र-साय-प्रातः-रजनी कृतूनां च शोभा सर्वातिशायिनी वर्तते । तत्रापि देवपि महामानवानामुदारधारितानि श्रद्धास्पद प्रभावोत्पादकानि च सन्ति ।

ऋग्वेदः

भारते काव्यस्याद्यतमं रूपं खोद्यतं त्रिसहस्रवर्षं प्रागेव रचिते वैदिकसाहित्ये प्रति-भासते । एष ऋग्वेदः प्रमुखः श्रेष्ठश्च विद्यते ।^२ ऋग्वेदे प्राकृतिकविभूतीनामाध्यात्मिक-स्वरूपमधिकृत्य देवमात्रेण तासां वर्णनं विद्यते । पृथ्वी सरस्वती-रात्रि-सूर्याग्नि-वर्जयोपो-मरुदादीनां वर्ण्यविषया सन्ति । अन्ये देवाः—इन्द्र-वरुण-विष्णु-रुद्रादयः सन्ति । तेषां पराक्रमा मानवतायां अद्भुतानाम् वर्तन्ते । सद्यः—इन्द्रस्य वृषविजयः, विष्णोः त्रिपद-पराजयः । अश्विनोः परोपकारचरितानि प्रायो वर्णितानि ।

महामानवानां चरितानि ऋग्वेदे आकलितानि । प्रायस्ते महामाणाः क्षापयो राजा-नश्च बभूवुः । राज्ञां युद्धानि परमंशर्मण्यदानि बभूवुः । ऋषीणां तपस्वर्या तेषां व्यतिरिक्त-विकासाय बभूवुः । कश्चित् ऋषीणां राज्ञां च यज्ञकर्मणि वर्णितानि ।

१. मम्मटनुसारं

काव्यं कान्तेऽप्येकस्मिन् अवधारविदे त्रिवेदसंज्ञते ।

सद्यः परनिर्णयये बान्तामस्मिन्नयोरदेनयुजे ॥

२. ऋग्वेदविषये एकीकृत्यापेन सम्बन्धितम्—A poetic testament of a people's collective reaction to the wonder and awe of existence. A people of vigorous and unsophisticated imagination awakened at the very dawn of civilisation to a sense of an inexhaustible mystery that is implicit in life.

महाभारतं रामायणं च

महाभारते वर्णविषयाणां विपुलार्थं प्रकटति । तथा हि—

धर्मशास्त्रमिव पुण्यमर्थशास्त्रमिव परम् ।

मोक्षशास्त्रमिव प्रोक्तं ध्यासेनामितबुद्धिना ॥

धर्मो धार्यो च कामो च मोक्षो च भरतपंथः ।

प्रविहारितः तद्व्याप्य यत्रेहास्ति न तन् भवति ॥

महाकाव्यपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ।

वेदाः साङ्गतास्तपश्चैव भारतं पञ्चतः स्मृतम् ॥^१

गृष्टेरादिकालादेर्षट्पिण्डयुजं^२ कथावरणपरया स्मरणीयं च मनं तरमर्थं गच्छ महाभारते शास्त्रेण सङ्कल्पमेव । अन्वोऽर्थं वर्गाद्यमर्थमपराधम् । सर्वेषु वर्णेषु सर्वेषु आश्रमेषु च यस्या उदारजीवनपद्धतेर्दर्शनं विमर्शनं वा कृतं तस्या व्यावहारिकार्थं यदागूत्रेण महाभारते ध्येयम् । अस्य महाभारतस्य 'धीमङ्गुगवद्गीता' प्रवरणं विनिष्टमेव । एतस्तस्य भारतस्य परवर्तिवर्तिनो अन्वोऽयमुपजीव्यो वर्तते ।

रामायणे रामस्य चरितगाथायाश्चिरं तदानीन्तनराष्ट्रविलम्बितं प्ररोचितम् । तत्र श्रीकृष्णं सामाजिकं चोत्तरदायित्वं परिबोद्धुं समुत्सुका ये जनास्तेषां कृते कल्याणसर्वस्वमेव परिपूरितम् । रामचरिते दास्यतत्त्वेणादर्शनं समाश्रितम् । रामस्य परिवारो जगतः साक्षितस्वरूपमेव । तस्मिन् परिवारे सर्वेषां अस्मिन्महत्स्य विशाले सर्वेषां जीवनधाराया उदात्तोत्थरणं च रामचरितस्य विनिष्टम् । रामकृष्णौ वैदिकसाहित्येऽपि प्राकृतौ ।^३

महाकाव्यानि

भारते महाकाव्यसाहित्यस्य प्रवर्तनं महाभारतरामायणादिभिः काव्यैर्भवति तत्र रामायणमादिकाव्यम् । अद्वययोगेण रचितं महाकाव्यमिति कथं बुद्धचरितं प्रथमेव । अद्वययोगस्य द्वितीयं महाकाव्यं सौन्दर्यनन्दमस्ति । द्वयोर्महाकाव्ययोर्वर्णयितुं गीतमबुद्धस्य अन्तिममपि कृतम् वर्तते । बुद्धचरिते गीतमस्य आत्मतः प्रभृति चरितगाथा वर्तते । गीतमोऽयं भारतस्य साहित्यिकाम्बुधान्धारिणामेक एव महत्पराश्रितः ।

सौन्दर्यनन्दे गीतमस्योपदेशानुबलं नन्दस्य अन्तिमविवेकमनप्रक्रिया प्रकटीकृता । कामुको नन्द उपरान्तपदं परित्यज्य कथं निर्वाणपथमचरत्, मानवताया कल्याणाय किमकरोदिति सौन्दर्यनन्दे वर्णितम् ।

कालिदासो रघुवंशस्य कुमारसम्भवस्य च रचयितास्ति । रघुवंशे रघुवंशीयराजानो

१. आदिपर्वणि ६२.२३, ५३ तथा शर्गरोहणपर्वणि ५.४६ ।

२. राम चण्डेदे १०.६३.१४ मन्त्रे कृष्णस्य चण्डेदे ८.८५-१३ मन्त्रे ।

मुख्यतो रामस्य चरितं यणितम् । आत्मन काव्यप्रवृत्तिमालोचयन् कालिदास
प्रोक्तवान्—

रघूणात्मन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्बिभर्षोऽपि सन् ।

तदगुणे वर्णभागस्य चापलाय प्रचोदितः ॥

उपर्युक्तश्लोकेन वर्ण्यविषयस्योद्देश्यं व्यज्यते । दिलीपस्य गोचारणप्रसङ्गेन रघो-
कौत्ससाहाय्यप्रकरणेन चोपर्युक्तव्यवहार प्रमाणीक्रियते ।

कुमारसम्भवे देवाना मानवाना च साहाय्यं कुमारस्य कार्तिकेयस्य जन्मकथा
वर्णिता ।

किराताजुनौघम्, निशुपालवधम्, नैषधचरितञ्चान्यानि प्रमुखमहाकाव्यानि सन्ति ।

प्रमुखमहाकाव्यानां वर्ण्यविषयस्य दिङ्मात्रनिर्देशेन तस्य वैविध्यं प्रमाणितं भवति ।

तत्र कतिपयमहाकाव्यानामितिषुत्तानि महाभारतादुद्धृतानि सन्ति । इतिषुत्तानामियत्ता
महाकविभिः कदापि न स्वीकृता । आवश्यकतानुसारं मनोरमवर्ण्यविषयानामुपरिष्ठात्
संयोजनं सदैव समीचीनं भवति ।

महाकाव्यानां वर्ण्यविषयमधिकृत्य परिभाषितं साहित्यदर्पणे—

वर्वाचान्निन्दा सत्तावोना सतां च गुणकीर्तनम् ।

सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रबोधध्वान्तवातराः ।

प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलतुल्यवनवातराः ।

सम्भोगविप्रलम्भी च मुनिस्वर्गपुराध्वरा ।

रघुप्रधानोपयममन्त्रपुत्रीवयावय ।

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा भवन्ति इह ॥ ६ ३१९, ३२२-३२४

उपर्युक्तविधेयत्वेन स्पष्टं प्रतिभाति यत् वर्ण्यविषयद्वारा महाकाव्येषु मानवताया,
समस्तमादर्शरूपेण महापुरुषाणां दिवानामामूषीणां च चरितानि प्रस्तावितानि । अपरं
च—प्रकृतौ मानवकृतिषु यानि परमोदार्यसम्पन्नानि मनोहराणि च वस्तूनि वर्तन्ते, तेषां
काव्यमस्वरूपाणि महाकाव्येषु समुपस्थापितानि ।

छाटकाणि

नाट्यसाहित्यसमारम्भोद्भवपौवस्य रूपकत्रयेण भवति ।^१ तेषु प्रथमं चारिपुत्र-
प्रकरणम् । अस्मिन् प्रकरणे बुद्धोददेशं धृत्वा चारिपुत्रस्य मोक्षमत्प्राप्त्यस्य च विशुद्ध-
धारणकथा वर्तते ।

१. अत्राद्योक्त्यनुसृत्या दक्षिणतः दृष्ट्वा स्वयमेव प्रतिभाति यत् नाट्यस्य अस्मिन् पुनरेव शक्तिः
२२०। अत्र न तानि रूपकाणि नाट्यस्य हिन्दु-प्रथमं रूपान्तरम् । अत्र च पूर्वोक्तानि-
साहित्ये पादनिष्ठानि महाकाव्ये ॥ नाट्यसाहित्यस्योद्देशः मान्यते ।

माधवस्य त्रयोदशनाटकेषु कतिपयसमापनमहामारनकथा उपनिबद्धा । सर्वत्र कथा
वीरमाधवपुर्णा ओदारयंशुधना वा प्रतिभान्ति । तद्यथा—कर्णमारानुसार कर्ण इत्याय
कवचकुण्डले प्रदत्तवान् । ऊरुमण्डले दुर्योधनभोग्यापुण्ड्रं वणिजम् । कतिपयनाटकेषु प्रग-
दकथा निगदिता । तद्यथा—बाणदत्ते वगन्तमेनाचारदत्तयो, स्वप्नबाणवदत्तायाम्दयन-
पचारणयोरेव प्रेमकथा वर्णिते । मध्यमस्यायोगे वाञ्छनकृन्तरक्षणार्थं श्रीमद्वयं केनविज्ञातमेव
तद् मुद्रं वणिजम् ।

शूद्रकस्य मूकतट्टिके विमुक्तदेव्यां गाथा विद्यते । प्रेममार्गस्य बाधा अगम्यान्ता
भवन्ति । मन्त्रयो राजकीयप्रपञ्चेन प्रणयकथाया नायकस्य बाणदत्तस्य मूकमुद्राद्यो दीयन्ति ।
तदनन्तर बाणदत्तस्य रुद्राक्षक आर्चनो राजान इत्या मध्यमेव शागवी भवति । अस्मिन्
नाटके तदानीन्तनसमाजस्य विविधवर्गा—यागारी, वैद्या, शीर, शूद्रवार, धूर्त,
कुटुम्बी चोपनिबन्धः ।

कालिदासस्य नाटयत्रयेषु—कालविवाहमित्रविजयचोरनोयामिज्ञानसाधुत्रयेषु इति-
वृत्तं प्रायामात्रं सूचनं विद्यते । तेषां कथानामारम्भ संयोगप्रकारेण प्रणयिजनानां समाग-
मेन भवति । अन्तर्गतं विवाहस्य पञ्चाङ्गं गार्हस्थ्यवीरजस्य मृगप्रदमयात्रनं सूचनं विद्यते ।

प्रायः सर्वेषु परवर्तिनाटकेषु प्रणयकथा इतिवृत्तिर्योग्यं स्वीकृता । तद्यथा—श्रीहर्षस्य
रत्नावली-प्रियदर्शिना-नागानन्दानि, नवभूत मातृश्रीपादपगुणरसामभूति च । अथवाद-
र्येण भवमुत्तमंहावीर्यवर्तिन भट्टनागस्यस्य वेङ्गागशिर विजायदत्तस्य पुत्रराजस्य च
वर्णिते । महावीर्यवाते रामायणस्य प्रायः सुसूत्रां कथा नाटयन्त्येव प्रस्तुता । वेणीसहारे
श्रीराजा वेणीमहागर्भं दुर्योधनस्याङ्गुलस्य शापितं प्राप्तुं एव गृहं मुद्रं वणिजम् । मुद्रा-
राजसे कौटिल्यस्य कृतिव्यक्तेन अन्तर्गुप्तस्य वधः राजस्यस्य पत्न्येन वणिजम् । राजनीते
कविषदपूर्वं एव चमत्कारागम्यवर्णयितव्यम् । राजरोमरस्य द्वे नाटके बालरामायण बाणमारन
च क्रमशः रामादणमहामारतयो कथानुवर्तिनः-धीठ ।

शूद्रादयथानेषु काव्येषु कविचतुष्टयादनां कथामाध्यमेन प्रतिष्ठापिताः । तथा हि—
नागानन्दे जीमूतबाहूना नागानां प्राणरक्षायाम्भरविद्वान् करोति । उत्तररामचरिते
गु राम—

स्नेह दया च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय सोऽहस्य धुञ्छनो नास्ति मे स्थया ॥

इति प्रतिष्ठा सरथावयति ।

प्रणयप्रधाने नाटकवाहिन्येऽपि भारतीयमष्टमृते सर्वोच्चादर्शां सम्यटिता एव । नि ध-
न्देह कवयो नाटकेषु मानवानामुदात्तवृत्ति प्रोत्तेजयितुं प्रयत्नवन्तः । प्रहृतेरीश्वरस्य निद-
र्शनमपि तदुद्दिश्य कृतं प्रतिभान्ति ।

१. वदाहरणार्थमिज्ञानसाधु उक्ते चतुर्विधो द्रष्टव्यः ।

इदं परिलक्ष्य नाटकानामिद्विभूतमधिकृत्य साहित्यदर्पणं प्रातम—

नाटकं स्यात्तत्तु स्यात्तत्तु स्यात्तत्तु स्यात्तत्तु ।
 विलासद्वेषादिगुणवत्तु नानाविधभूतिभिः ॥
 प्ररमातकानो राजविधोरोदात्त प्रतापवान् ।
 दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणव्याप्यको मतः ॥
 नाट्यविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यमान् ।
 आदर्शकानां कार्याणामविरोधादिनिर्मिता ॥
 दूराद्वा न वयो युद्धं राग्यदेशादिविस्तृतः ।
 विवाहो भोजनं दापोत्सर्गो मृत्यु रतं तथा ॥
 दत्तश्चेष्ट मत्तश्चेष्टमन्यद् धीढाकरं च मतः ।
 शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥
 स्नानागुत्थने चोभिवर्जितो नातिविस्तरः ।
 देशोपरिजनादीनामभार्यशशिगामपि ॥
 प्रत्यक्षविश्रुतिर्गुणो भावरसोद्भूतः । ६७, ९, १४, १६, १९

उपयुक्तव्यविषयाणां समाहारो प्रादयोमस्तुतिशिष्टाचारादिकमनुसृत्य कृत इति प्रत्यक्षम् ।

नाटकान् परिलक्ष्य सिद्धांतितं मत—

नेता विनीतो मधुरस्वामी दम्भ प्रियवदः ।
 रत्नलोकं शुचिर्वाग्मी दृढगता स्विरो युवा ॥
 बुद्धिपुसाहसमृतिप्रज्ञाकलामानसमिदं ।
 दूरो दृढश्च तेजस्वी दासप्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥

तत्र धीरोदात्तो दृढपदे—

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकल्पितः ।
 स्विरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढपतः ॥ २१, २, ४, ५,
 प्रायः सर्वेषु नाटकेषु सत्यस्य धर्मस्य च जयोऽयमा वराजयोर्प्रभयः ।

कथा

कथानां लोकप्रियता स्वाभाविकी प्रतिभाति । कथामूर्तेः विविधविषयाणाम्—
 इतिहास-भूगोल-राजनैति-धर्मार्थ-शास्त्र-विज्ञानादीनां सरलरीत्या प्रभावोत्साहविधिना
 च व्याख्यानमस्ति ॥

भारतीयकथानां प्रथमं सग्रहं इतिहासपुराणेषु जातककथादिषु च प्राप्यतः । आमु

कृपायु प्रायो जीवनदायाया विविधमार्गेषु कथं प्रवर्तिष्यन्म इति विनिश्चयम् । कृपायु मनो-
रञ्जकमायसी प्रचुर विद्यते ।

ममृतदायाया लघुकृपाया मृगमिदृमुच्छ्वसं पञ्चशब्दे विद्यते । तत्र कृपाया पञ्च-
शृङ्खला—मित्रनेष्ट, मित्रसहायि, काकोल्लुब्धोप, लम्पटप्रणाग, अशरीरित्तदारकद्व
द्यन्ति । मित्रनेष्टशब्दे मित्राणां परस्परभेदेन कार्यमाध्यते दृष्टान्तिमि अनेरिति निर्दिशन्म ।
मित्रसहायित्वशब्दे मद्गुलानां कार्यसाधन समिन्नायां साहाय्येन यवतीति प्रवर्तिष्यम् ।
काकोल्लुब्धोपे शब्दे—‘अशरीरित्तदाया न कर्तव्य’ इति प्रमाणोक्तम् । लम्पटप्रणागशब्दे
‘विरामिच्छान्ते प्राप्नुयन्नुदयाया कार्यं सिद्धयति’ इति बोधितम् । अशरीरित्तदारके ‘परी-
तां विना कृतं कार्यं नाकुरुष्व न विदधाति’ इति प्रतिपादितम् ।

उपपन्नो बन्धविषय गुणानु स्थितिषु सिद्धिमाप्तये समाहृत इति केनकेन विष्णु-
धर्मशास्त्रेण—

अपानि य इह निष्प नानिगात्त शृणोति च ।

न परामत्तमाप्नोति शकारापि कदाचन ॥

प्राप्त्य परवान् मममे शत्रवे दण्डिना दण्डुमारुचरितम्, गुह्यता वायवदत्ता,
वागम्य कादम्बरी च रचितानि । अस्मिन् लघुशब्दे प्रायः प्रणयकृपा मत्रवन्ध
वर्तिता । तत्र कादम्बरी त्यागम्योत्तम आदर्शो विभावित । मृदुत् मित्राय, वित्रो
पुत्राय, मेवक स्वामिने आदात्मभावनामि प्रेरिता अनुत्तर त्याग कुर्वन् प्रयतिता एव ।
अथ च कादम्बरी मानवगन्धर्वराजराजानां सुवेणा मनोरमायां वस्तुनां वर्णनं हृदयं
रमयति । वागम्य हृदयस्थि महाराजस्य हृदयवर्णमस्तिशृङ्गिककृपा वर्तिता ।

कृपायामेकापरा शृङ्खला गुणादपरविद्याया बृहत्कृपाया आरम्भ । गुणादपेन
‘बृहद्ब्रह्मा’ इति कृपाशब्द पेनायानायाया विनिश्चयः । ‘बृहद्ब्रह्मा’ ब्रह्मानन्दे
विनष्टा, विन्नु तस्या कतिपयमात्रा मोमदवश्य कृपासुरिष्ठापरे, दोमेष्टस्य बृहत्कृपा-
मन्त्र्याम्, उपरपस्य हरवरित्तविन्नामगो च संकलितम् । एतां कृपाया विदतेपणेन स्पष्ट
प्रतिपाति यन् ‘बृहद्ब्रह्मा’ तदानीं-तत्रप्रसिद्धकृपाया महाश्रद्धांजलम् । जीवनस्य
विविधशब्देषु मृगदृष्टात्मकपरिस्थितिषु विविधपदयोग्यतादिकमादधाना जना कीदृश
स्वबह्वर्त्तीति जानु कृपासागरोन्मयवशाद्गहनयोग्य ।

मेयकाव्यानि

मूकानां गानस्य प्रचलनं संस्कृते समारम्भादेवामवन् । वैदिकमस्कृती यज्ञविधानेषु
प्राय सामगानमश्रियत् । त्रस्येन्द्रमार्गस्यमूकानि गेयपदान्येव प्रयुक्तानि । तेषु तप मूकानि
मुद्रयिदानी । परवर्तिष्याद्विषये—महामारुते, रामायणे, पुराणेषु च देवराणि स्त्रीराणि

गेमपदानि सन्ति । स्तोत्रेषु देवानां पराक्रमा, तेषां कृपाप्रवृत्तयश्च भक्तिभावेन विभाविता विद्यन्ते ।

गेमकाव्येषु प्रथमपदं कालिदासस्य मेघदूतेनाहितमिति सुविदितमेव । मेघदूते काव्य-
चिरागस्य विरहिणः सखादस्तस्य प्रेयसीं प्रति निवेदयितुमेको मेघोऽभ्यर्च्यते । प्रापितो यथा
सोहार्दभावेन मेघे स्वसन्नेऽग्नौ सन्निधापयति, रामगिरिर्यस्य पुरोपर्यन्तमाकाशमार्गं निर्देशनं
च करोति । मेघदूते भारतीयप्रकृते—पद्मं पक्षिं पर्वतं नदी-वायु-सरोवरादीनां सामञ्जस्य-
पूर्णगतिविधेरपुर्वं वर्णनं प्रसिद्धम् । तत्र प्रकृतेस्तदेव बन्दनीयं स्वरूपं चित्रितं यदोद्योग-
सहानुभूत्या च परिभ्यास्य वर्तते । तथा हि प्रकृते समस्ततत्त्वानि मेघस्य समादराय स्वाग-
ताय च समुत्सुकानि सन्ति । मेघोऽपि नैसर्गिकाभिरामगुणैः प्रायशः प्रकृतेरलङ्कारणमेव ।

नटुसंहारे कालिदासः पद्मदूता प्राकृजिज्जलसौरभप्रभावः च नायकमुखेन नायिकासमक्षं
प्रस्तौति । तत्र शृङ्गारमयी प्रवृत्तिः स्वभावतः प्रमुखा वर्तते । नटुनामाश्रयेण भारतीय-
प्रकृतिः कथं नित्यमेवाभिव्यक्तं स्वरूपं विदयानां सहृदयानां श्रोतृमनसां भवतीत्यनेन
प्रष्टव्यम् ।

भर्तृहरेः शतकानि—नीतिशृङ्गारवैराग्यपराङ्गि सन्ति । तेषु शतकेषु क्रमशः मोक्षे
शृङ्गारस्य वैराग्यस्य च स्वरूपं विविच्य तथा परमार्थदृष्ट्या मूल्याङ्कनं कृतम् । तत्र वैरा-
ग्यस्य सर्वोत्कृष्टता प्रतिपादिता, यतः वैराग्येणैवापवर्गणार्थं श्रेष्ठो मोक्षो लभ्यते ।
शृङ्गारासक्तैःपि मनोऽगमा रामा पुरयस्याम्मुदयपथे विषपूर्णो भोगिव्यो भवति ।

अमरुतवैः शृङ्गारशक्तयः तस्यामररसं विदधाति । अस्मिन् शतके गार्हस्थ्यभोजनस्यो-
दात्तशृङ्गारमयप्रवृत्तीनामनर्गलप्रवाहः सामस्त्येन दर्शनीयः ।

जयदेवस्य गीतगीति-दे गीतकाव्यस्य मनोहारिस्वरूपमनुत्तरमेव । अस्मिन् काव्ये
कृष्णस्य राधाप्रपन्नगीतिकाभिः सह वृन्दावनकृच्छ्रेषु समुत्पातितेषु च वैचित्र्यविरहितानां
साक्षीप्राङ्गवर्णनमाकृतम् । गेयपदैषु सन्दर्भयिता सह भावानामपूर्वसामञ्जस्यं दृश्यते ।
ईदृशी शृङ्गारमये काव्योऽपि कृष्णभक्ता जयदेवः स्वकीयाराध्यदेवस्य सर्वातिगादिदेवानुमार्गं
समारोपयति ।

गीतकाव्यस्य अत्र मुक्तकानां सप्तशतीष्वर्थं समूहोक्तम् । श्रोष्टस्य प्रथमऽध्यायः प्राकृत-
भाषायां गायिकासप्तशती रचिता । तामाश्रित्य गीतवर्णनावार्यं श्रोष्टस्य परबान् दादने शत्रु-
व्यापारशतशती रचितवान् । तत्र परं हि शत्रुवि-विहारानि कथानं 'सप्तशती' प्रणीतवान् ।
तामु सप्तशतं सप्तशतीषु शृङ्गारमयभाषायां नायिकानामवस्थादृष्टमभ्यापारम् । च विवर्ण-
मेव वर्णते ।

भाषा

संस्कृतभाषायां नावाभिध्यञ्जनासम्बन्धिदिक्पालः सुप्रसिद्धः । तथाहि—शत्रुपक्षपातः

आदिशब्दे रामायणे काव्यशैली भ्रम्या वर्तते । तत्र छन्दसामलङ्काराणां च वैविध्यं भावामिष्यत्ये मुप्रशुक्तमिति स्पष्टम् । वर्णनेषु प्रायः सर्वत्र कविदृष्टिर्वैशूनामुदात्तस्वरूपं प्रस्तौति । वाक्यरोति सरला बोधगम्या च वर्तते सर्वत्र । अनेन विधिना रामायणे सरसता सम्पादिता ।

वाग्मीके काव्यशैली आदर्शभूता परवर्तियुगेऽवधोपकालिदासादिभिः स्वोद्धृता । तेषां कवोनां काव्येषु भावामिष्यति काव्यस्य प्रधानतत्त्व मतम् । अलङ्काराणां समीक्षणं तत्र वस्तुस्वरूपस्य स्पष्टोक्त्या च सम्भूतेति प्रतिभाति । अलङ्कारास्तु वस्तुतः स्वल्पस्यैव दार्ढ्यैर्वस्तुना विराट्स्वरूपस्य चित्रणाय समोहिताः । गणच्छन्दसा स्वरूपं प्रथममवधोपस्य काव्येषु लालिःपूर्वमजायत ।

वैदर्भी रीतिः कालिदासस्य रचनाभिः सुवासिता एव ।^१ कालिदासस्य भाषा सरला सती लाक्षण्यमयो प्रतिपासते । तस्य भाषा परिरुक्ता, सदाशयनिर्भराश्च सन्ति ।

अभिनवा अपि समालोचना कालिदासस्य सरलरचनारोति सूक्ष्मालङ्कारतां च प्रशंसन्ति । तद्यथा नीयमहोदय —

His was the golden mean of Virgil between rustic simplicity and clumsiness and that over-refinement which is specially fatal. Thus it results that his miniature-painting in its polished elegance often attains relative perfection.

A History of Sanskrit literature p. 101.

कालिदासस्य युगे सस्कृतकाव्ये कृत्रिमालङ्काराणां दाहगुण्फनवैचित्र्याणां च समा-
रम्भोऽभवत् । परवर्तियुगे शब्दाट्टम्बरस्य रीतिः सर्वत्र प्रचलिता दृश्यते । तथा हि—
महाकवि भारवि भाषाश्च सरलरीतिं विहाय कश्चित् पाण्डित्यप्रदर्शनाद्यर्थमेव शब्दशालं प्रस्तुतवन्तौ । परिणामत एकाग्रश्लोकरचना, विविधशब्दयुक्तः श्लोकाश्च न पम्पाराध्यं पुरस्कृताः । तथापि भारवेरप्यस्य च काव्यशैली विशेषगुणानारपक्षी उमादृता वर्तते । प्राचीनालोचना भारवेरप्यंगीर्य शैलीं च प्रशंसन्ति ।

रघुलङ्काररीतिभ्यजनादोना चरमोत्कर्षः, श्रीहर्षस्य शैषधीयचरिते प्राप्यते । कवि-
त्वयमेव स्वभावश्च परिवर्धयार्थं कथयति—

‘परशस्यं मधुर्याय’ ‘शृङ्गाराभृतमौतयु’ चेति ।

शृङ्गाराभृतमिव न सर्वरास्वादनीयमिति स्पष्टोक्तं श्रीहर्षेण—

प्रत्ययमिदं क्वचित्कश्चिदपि ग्याति प्रयत्नान्मया

प्राप्तमन्यमना हटेन पठिती भास्मिन्सल येतनु ।

१. मधुर्यायं शैलीं रचनां ललितामिष्या ।

शृङ्गाराभृतं सर्वरास्वादनीयं ॥ साहित्यदर्पणे ९. ३

धटारादगुरुलपोहृनदृष्टप्रग्निय समासादय-
स्वेन काव्यरमोममञ्जनमुपध्यासञ्जन साञ्जन ॥

नाटकायां प्रायः सर्वे प्रगुणरत्नारोतंरनुयायिनो बभूवुः । नाटकानि सर्वजनबोधाय
भवन्ति विमर्शना तत्र वेदभोरोति प्रतिष्ठापयति । तथापि युगप्रमायस्य सर्वव्यापि-
प्रवर्तनं तदव्ययम् । आसम्य कालिदासस्य च नाटकानि सरलानि सन्ति, किन्तु पद्यवि-
युगस्य 'उत्तररामचरितम्' 'वेणोमह्वारम्' 'मुद्राराक्षसम्' वा न सर्वत्र सरलानि । तेषु
नाटकेषु भारतीयकाव्यश्रीरत्नं चीनीदृष्टिः प्राप्नोत्युत्तरमेव ।

यैषकाव्यानि नाटकमङ्गलानि सरलभाषया निबन्धनमहन्ति । तेषु मध्वाह्वरव्या-
वकाशो मास्तेव । ह्यानाभाव एव तत्र कारणं वर्तते । सरलभाषया निगदिता द्रव्योऽ
विशेषतो भर्तृहरेः मन्त्रेषु, मोक्षमोक्षिदे वा गविवेष प्रभावोत्पादना भवति ।

काव्यशैली कथासाहित्ये द्विविधा प्रवर्तते । लघुकथासु द्रव्योक्तिवदकथासु च प्रायः
सर्वत्र मनोरमा सरलभाषा वेदभोरोतिमनुसरति । किन्तु महाकथासु, आख्यायिकासु वा
भाषा प्रायः समग्रबहुला, अलङ्कारभाराग्रन्था च प्रवर्तते । पंचतन्त्रस्य, कथामिरस्ता-
गरस्य च भाषा सुवीधा एव । किन्तु बाणस्य कादम्बर्यो हर्षचरितं वा मन्दास्मर-
भयङ्कर एव । तदपि तस्य बाणेन स्वयमेव प्ररोचितम्—

मधोर्ध्वो जातिरधाम्या इतेषोऽश्विष्ट स्फुटो रसः ।

विहटाक्षरव्यञ्जक इरस्नमेकत्र इरस्नम् ॥

अपरेऽपि कथाकाशे सुबन्धुर्दण्डो घनपालादयः समस्तबहुला सालङ्कारा शैलीमेव
समादधुः ।

महत्तकाव्यशैली वर्णविषयानामोदायानुबूला सर्वत्र समुपज्ञा बभूव ।

कवीनां व्यवितरत्वम्

वेदिक-तदयः ऋषय इति ख्याताः । साधारणतस्ते ऋषयो भट्टावातिवतिष्ठनामदेव
वक्त्रादयो ज्ञानाभिराजन्तयोऽपि परिपूता बभूवुरिति तेषां रचनाभिरपि स्पष्टं प्रतिभाति ।
सर्वे प्रतिभा श्रद्धा प्रति प्रसिद्धा देवैः प्रदत्ता मताः । तस्यां प्रसूतिं 'सृष्टस्य सदानाद्
बभूवुरिति धारणामात्' ।^१ हृदयमेव काव्यव्यापिष्ठान व्याख्यातम् ।^२ सामानान तेषामुपयोगां
काव्यरचनाशक्तिः समुन्निजिता बभूव ।^३

१. अग्निदे ७ ३६.१ ।

२. अग्निदे २.३५ १ ।

३. अग्निदे १० ११६

वेदिकयुगं राजानं, संनिवा, वेदया, आर्षेतरा, स्त्रियो वा कवयो बभूवु ।^१ तत्र राजानो युद्धभूमे स्वकीयमनुभव निवेदितवन्त ।

आर्षेतरकवय ऊर्ध्वशावा, अरिहनेमिरव सुप्रसिद्धो । स्त्रीकविषु श्रद्धा, दावो च प्रख्यात ।

रामायणमहाभारतयो रचयितारौ बात्मोकिव्यसिद्धय श्रेष्ठमहर्षी बभूवतु ।^२ तपो-
मिरव तयो ब्रित्त्य प्रस्फुटितमिति प्रतिभाति । आचार्यस्य व्यासस्य दर्शन-राजनीति-
मुद्रतात्त्वादेशानि प्रवाममेवासीत् । बात्मोके काव्यरचना दिव्या भव्या च देवानुग्रहवन्मूढ ।
वा-आदरास्य वृत्तिमनुवर्तमाना मृगयोऽपि शृङ्गारवीरादिरसारमकानि काव्याङ्गानि
उपवर्णितवन्त ।

परवर्तिन्युगे कवया राजाध्यय प्राप्तवन्त । प्रथम तावदवधयोः कनिष्कस्य राजसभा-
मलकृतवानिति ध्रुयते । तथापि अरवधोपस्य रचनाया ब्रह्मविदपि राजा रुचेरनुवर्तनं न
दृश्यते । तस्य काव्यप्रणयनोत्साहः नृपविददेवासीत् । ता बौद्धसंस्कृतेर्महानुप्रायकोऽभवदिति
विदितमव ।

परवर्तिन्युगीना राजानं कवयश्च परस्परं ग्रहयन्ते स्म । तथा हि कामुदेव, मान-
वाहन, गूढक, साहस्रच्छू, विक्रमादित्य, भोजरव तादृशा प्रमुखा राजानो बभूवु ।
कान्दिदास, मेष्ठ, अमर, भारविश्च सञ्जयदिभ्या राजसभाप्रथम प्राप्तवन्त । बाणो
हर्षवधराय राजसभामलकृतवान् । वाकपतिराजो राजसभासरो धीर्हर्षवध राजसभाप्रथम
लेभिरे । तत्र राजसभाया काव्यस्य समुपगतरवसरोऽवसित ।^३ परस्परस्वपया नित्यमवो-
चनतरकाव्यस्य रचना समग्रवत् । कतिपये राजानं श्रेष्ठकवयो बभूवु ।

राजाध्यय प्राप्यापि स्वस्या एव कवयो राजप्रशस्तिं कृतवन्त । कविप्रतिभा राज-
धान्यामपि कुण्ठिता न बभूव । निन्तु शृङ्गाररसस्य वीररसस्य च प्राधान्यं राजकवीनां
रचनासु स्वाभाविकमेवास्ति । स्थापितं प्राक् काव्यस्य प्रणयनं प्रायश्चित्तपूर्वगणाम्—
विशेषतो धर्ममोक्षयोर्भाष्यानाय बभूव । स्तोत्रस्य परमात् काव्यरचना नागरिकानां मनो-
रञ्जनेन सह तेषां चित्तवृत्तिसंस्काराय बभूव ।

‘प्रतिभाशालिन एव विद्वांसः कविपदविभक्तुस्तु’ इति धारवत्तरोक्तिरभवत् । प्रति-

१ राजनेतृगणानुसारं तु—स वक्ष्यमाणः कविस्तदनुसृत्य काव्यम् ।

२ तत्र बहवो भ्याना बभूवु । भ्यासेषु प्रथमा दीर्घावन एव । भागवते ११ १६ २८, कृतिरवभ्यासानां
नानानि विष्णुपुराणे ३ १-२१ १८ने भाष्येन ।

३ इत्थं सप्तम्यमूर्तस्य च काव्यानि परागते ।

काव्यस्य जगद्वर्षेण तु एतौ तत्र तत्र च ॥

मया सह द्युत्तरेरम्यामस्य च सामग्र्यमपेक्षितम् ।^१ तत्र शास्त्रकथय , काव्यकथय ,
उभयकथयस्य सम्मता । उभयकथय श्रेष्ठ गमादुता । 'अतस्तमस्याग्रवत्तु गुरुवे. वाक्यं
पाकमायाति' इति राजशेखर ।

राजशेखर 'कवि'स्य अष्टौ मातर' इति प्रतिपादयति—

स्वाभ्यं प्रतिभाभ्यासो भक्तिविद्वत्तया बहुश्रुता ।

स्मृतिदातृर्धनिर्वेदश्च मातरोऽष्टौ कवित्वस्य ॥

कविचर्या निर्देशन् स उक्तवानिति—'स्मिन्पूर्वमभिभाषणम्, रहस्यान्वयग परकाव्य-
रूपणवैमुख्यमनभिहितम्' । तदनुसारं कविगुरुं तु रमणीयमाणीम् । तथा हि—तस्य भवन
गुणमूर्त्तम्, अतुल्योचितविषयस्थानम्, अनेकशब्द-कल्पितानाश्रयवृत्तवाटिकम्, उत्तरीहा
पर्वतकम्, गदापिकातु-कणिशोभम्, गुणहिमहरिणहारोभम्, सगरमुच्यमानकहम्, समूहि-
पारागुह्यमन्त्रज्ञामन्त्रकम्, सदाशान्तेऽर्द्धं च स्यात् । राजशेखर श्रेष्ठकाव्यस्य विरक्तत्वं
ममत्त ।

काव्यशास्त्राणि

काव्यशास्त्रमपिहृत्य ग्रन्थानां प्रणयन साहित्यपुष्पादादित एव सम्भावनीयम् । वैदेश-
ज्ञानामध्ययन काव्याभ्यासस्य प्रथम पद प्रतिभाति । वशाङ्गेषु व्याकरणच्छदानिदल-
गित्याद तद्विशय महत्तय काव्यरचनार्थं भवति । तत्र व्याकरणच्छदया परस्परा सादृश्येन
विकसिता वसूव । पाणिन्यव्याकरण विद्वत्स्य च छन्द शास्त्रममरत्वमादधतु ।

काव्यशास्त्रस्य विद्यात्तानां प्राथमिक संग्रह भरतस्य नाट्यशास्त्रमेवोपलभ्यते ।
अस्मिन् ग्रन्थे काव्यमर्शापरत्वानां—रमासद्वारच्छन्दोन्मथाल्लयादीनां सम्पत् विवे-
चन वर्तन । पदचान् मासहृदगिहवामनाल दशर्षनममटविस्वतायादिभि कृतानि काव्य-
शास्त्रानि निबद्धानि । तत्र ममट काव्यप्रकाशे लब्धशक्तिगुणदोषविवचनपुरस्सरमलच्छा-
राणा वैगिष्टयानि प्रदशयति ।

काव्यशास्त्रमपिहृत्य प्राय सर्वेषां प्रकरणानां मृदमदृष्ट्या भेदोपभेदनिर्दानम्, व्याका-
प्रणायाविवेचन च सर्वगुह्यतत्त्वप्रणालीमनुगूय कृतमिति ध्वनेरुपमाया भेदवैचित्र्योदाहरणेन
स्पर्ष्ट प्रतिभाति ।

प्राकृतकाव्यानि

प्राचीनयुगे मसृत्त भारतस्य सर्वाधिकमनृत्वपूर्णा भाषा वसूव । वैदिकसंस्कृते सर्वे
श्रेष्ठविद्वांस मसृत्तभाषया काव्य रचयामासु । प्राग्भिमकयुगे बौद्धमसृत्तेरनुयायिन पालि-

भाषायां, जैनमंस्त्रुतेरनुयायिनोऽग्रप्रंशमागयोशौरसेनीमहाराष्ट्रीभाषासु च धर्मग्रन्थानां प्रणयनं कृतवन्तः । धर्मग्रन्थेषु क्वचित् काव्यस्य दर्शनं भवति । तथा हि श्रीछान्दो मुत्त-
पिटके मुत्तनिपाठादिषु श्लोकप्रियकाव्यस्य स्वरूपं प्रतीयते । जातकेषु प्राथमिककाव्यासाहित्यं
प्रवर्तते । थेरगायाथेरीगायादिषु पालिसाहित्यस्य मेयपदानां प्राथमिकसङ्ग्रहो विद्यते ।

जैनानां प्राकृतकाव्य चरितग्रन्थेषु, पुराणेषु, कथासु च प्रतिभासते । तेषां रचना
साधारणतः समाजस्य प्राकृतजनैश्च कृता । अतएव तेषु ग्रन्थेषु भावालङ्कारादीनां प्रयोगो
नाविरलः ।

महाराष्ट्राश्रया प्राकृतभाषा द्वाम्वा महाकाव्याभ्यां समल्लभ्यते । तयोः प्रथमं
महाराजप्रवरसेनेन निमित्तं सेतुबन्धमस्ति । अस्मिन् काव्ये रावणवधप्रसङ्गस्य सेतुबन्ध-
नोपकल्पनस्यातोऽत्र मनोरमं प्रभाशोत्पादकं वर्णनं च विद्यते । मानवोपक्रमस्य तादृशं
संभावनं भारतीयसाहित्येऽन्यत्र न समाजायते । सेतुबन्धस्य काव्यशैली सन्निरूपमुदात्ता
वर्तते । अस्मिन् महाकाव्ये शौररसस्यादुमुत्तररसस्य च चरमप्रकर्षो दर्शनीयः ।

द्वितीयं महाकाव्यं गौडवधमिति वाक्पतिराजेन कृतम् । तत्र दिग्विजयनिरूपणप्रसङ्गे
भारतस्य विशालप्राङ्गणस्य नैसर्गिक-विभूतौनां वनपर्वतमण्डूनिपवादीनामपूर्ववर्णनं विद्यते ।
इदं प्रतिभावद्भूतं च सर्वथा विस्मयकारिणो प्रतिभाति ।

प्राकृतभाषायां कतिपयनाटकानि रचितानि । तेषु कर्पूरमञ्जरी, चन्द्रलेखा च प्रमुने ।
इमे द्वे मृदुके प्रणयकथोद्गुणौ स्तः ।

आर्येतरभाषाकाव्यानि

दक्षिणभारतस्य आर्येतरभाषा गुतामिल-कन्नड तेलगुषु प्राचीनकाले सुगमूढ काव्य-
साहित्यं रचितम् । तत्र तामिलभाषायां साहित्यमुच्चकोटिर्न वर्तते ।

तामिलकाव्यानि

तामिलकाव्यस्य प्रादुर्भावो राजाश्रितेषु सत्तेषु बभूव । सधर्मस्यायां समारम्भः मम्म-
वत् गौडान् एवं पञ्चमे शतके बभूव । प्रथममधस्य रचना शोन्मालियमिनि क्वात्रा
काव्यरत्न-सुद्धयेन-काव्यशास्त्राणि आधिकृत्य बभूव । अस्यां द्वितीयेऽध्याये तदानीन्तन-
सामाजिकदशायां वर्णनं विद्यते ।

तृतीयसंघस्य मन्थररचना, एट्टुत्तमी (अष्टपरिमंजलनामि), पन्नुसाट्ट (दश-
काव्यानि), पदिनेट्टान्मन्मन् (अष्टादश काव्यानि) च सन्ति ।

एट्टुत्तमीकाव्ये ५३० कवयिता २३०० कविता प्राकृतिकदृश्य-श्रेयसकान्ते अधिकृत्य
सङ्गिताः । तत्र राजकुमारिकां वीरिकां च साहस्युत्प्रेरकभाषां गान्धोगान्धर्वानं

विद्यते । पञ्चमाष्टकस्थे विविधविषयानविष्टस्य रचितानि काव्यानि वर्तन्ते । तदप्या—
कात्तिकेयपराजया, 'वावेरिपट्टनम्', नोकाग्र्य, काञ्चीराज्यं, नगरानि, प्रेमपाषा,
ग्रामोद्गम्यानि कविवाचोत्तम्य पराजया, चोत्तरागम्यान्मुदम ।

पदिनेष्टोन्वकावसुसप्रहेष्टादग काव्यानि प्राप्ते धर्मविषयकाणि सन्ति । तत्र काव्या-
त्तकोपदेशा मानवस्य सञ्ज्ञानाया संवर्धनाय सन्ति । कतिपयनामेषु पुढनिपमाः, ओर-
विविज्ञानम्, ग्राह्यरितानि च वर्तमाना ।

श्रीष्टस्य पञ्चान् द्वितीयशतके सप्तमशतके वा 'इल्लो अस्मिन्' इति श्रावनाया
कवि. 'मिन्पदिह' इति रचितवान् । अस्मिन् काव्ये 'केवल्' इति श्रावत्य नामकस्य
वैद्यानामकस्य पद्यसारिष्टस्य मधुराप्रवास प्रथम वर्णित । तत्र रात्रिपुत्रस्य नूर
ओरितवानिति सामिगण स राजाज्ञानुसारं मृगं वधं श्राववान् । पदवान् तस्य पत्नी
कन्या साध्वी मृती प्राणाम्यनवती । अस्य पापकर्मण प्रमावान् सजीवो राजा मृत,
मधुरा च प्रदाहेन दग्धा । सर्वं विनष्टम् । तत्र पर कन्या मधुराप्रदेशस्य पुत्रनोया
देवीति सम्मानिता ।

मणिमेरुकर्तुं काव्य 'कूल्वागिन्' कवे रचना प्रसिद्धा । तत्र मायस्यास्तस्या कन्या-
माश्रित्याया वर्तिता । अन्तिममागे धर्मोपदेशा विद्यन्ते ।

पष्टमशतकस्य पञ्चान् शिव-वैष्णव-साहित्यानि साहित्यं समवर्षत । तेषां रचनासु
'तेवारम्' विनिष्टमेव । नवमे शतके 'मानिकवचक' इति श्रावतो महर्षि 'तिरुवाचकम्'
रचितवान् । द्वादशशतके शंको नम्बि. 'पेरिय'-पुराण रचितवान् ।

ईश्वरसुप्रदासस्य प्राथमिकद्वादशमहर्षय 'आम्बार' इति श्रावता । तेषां रचना
'नालाविप्रवन्दम्' काव्ये सङ्गृहिता । अस्मिन् प्रकाशे तदानीन्तनदर्शनिकानां कवीनां
विचारयोगाजगद्दर्शनाः ।

द्वादशशतके 'कम्बर' कवी रामायण प्रणीतवान् । तत्र काव्यकला, कथानकमवि-
धानं च कवे प्रतिमा-वैशिष्ट्यं प्रमाणयत । कम्बरस्य सुमहात्मिक 'ओट्टुत्तर'
नरवेण्डकाव्य नरकथा वर्णितवान् । तस्मिन् युगे 'जय कोटान्' कवि कलिन्नतुपरणि-
काव्ये कतिन्नविषय वर्णितवान् ।

कन्नडकाव्यानि

कन्नडभाषाया ग्रीष्माब्दस्य पञ्चान् दशमशतकादारभ्य द्वादशशतकपर्यन्तं रामायण
महानारत चाग्रिम्य काव्यसाहित्यं प्रवर्तितम् । जैनसंस्कृतैर्महापुरुषाणां चरितानि कति-
पयकाव्यग्रन्थेषूपनिबद्धानि । पम्पकवि 'भारत' काव्ये अर्जुनस्य प्रतिरूपमिति कृत्वा
स्वकीयस्याश्रयदान् अरिक्केसरिणश्चरितं वर्णितवान् । स आदिपुरुषे प्रथमतीर्थङ्करस्य

चरितं निबद्धवान् । पम्पस्य समकालिकः पोन्नन्धो रामकथां शान्तिपुराणं च रचितवान् ।
सम्य गदायुद्धकाव्ये भीमदुर्गोधनयोगंदायुद्धं वर्णितम् । ततः परं स रामचन्द्रचरितपुराणं
मल्लिनाथपुराणं च रचितवान् ।

कन्नडभाषायां चावुण्डराजेन रचितं चावुण्डराजपुराणं सर्वोत्तमं गद्यकाव्यं प्रारम्भिक-
युगे निबद्धम् । तस्य समकालिको नागवर्मा बाणस्य कादम्बरिमनूदितवान् ।

श्रीष्टम्य पश्चाद् द्वादशशतकादारभ्य वचनमिति ह्यातस्य गैयकाव्यस्य रचना
प्रारम्भ्या । वचनमुपासनापर काव्यं ज्ञातमार्गस्य रहस्यमुद्घाटयति । वचनस्य प्रमुक्त-
रचयितारो यस्य अल्लमप्रभु, अक्कमहादेवौ च बभूवुः ।

द्वादशशतके राघवहूो हरिश्चन्द्रकाव्यमिति नाटकं रचितवान् ।

तेलुगु-साहित्यम्

तेलुगुभाषायां प्रथमं कविं मत्स्य खोष्टस्य पश्चादेकादशशतके प्रादुरभवत् । स
नारायणरवे सहस्रमित्रेण महाभारतस्य त्रीणि पर्वाण्यनूदितवान् । द्वयोः कव्योः शब्दध्वनि-
रसामिदृता शैली च श्रेष्ठत्वेन परवर्तिविभिः समादृता । परवर्तिपुगे तिवकनः कविः
निर्बन्धोत्तररामायणं रचितवान् । स महाभारतमंशतोऽनूदितवान् ।

वैदेशिकोऽनुबन्धः

बभूवैव कृत्स्नकमिति भाग्यानां मनाउन विचारणाग मङ्गलपूर्वार्थे क गृहमाह्वान-
मिव समस्तानुं प्रोदयति । मनोविनः भाग्योपा. सांस्कृतिकनिविमुद्राभावेन विदेशिभ्यो
अनेभ्यो विस्तरितवन्तः । तदर्थं मुद्राप्रचोदकाणो बह्वो भाग्योपा विदग्धेषु गृहा
भाग्यस्य सांस्कृतिकगन्धेनं ध्यानात्तवन्तः ।^१ वैदेशिका अपि गृह्यशो भाग्ये समागत्य
सांस्कृतिकगन्धेन विगाह्यमाना जीवनस्य परमोद्देश्यं लब्धवन्तः ।^२

सांस्कृतिकपरिवेदनम्

प्राचीनयुगे मानवानामदभ्योसाहस्यंरामदनुत्तराक्रमानामितिहासं प्रस्तावयति ।
निगुह्ये तदा विज्ञानवनेन प्रसूनानां साधनानामभाव एवासीत् । तस्मात् हिमालयस्यो-
त्थतरभागे बुद्धकाणो बह्व जिनगमस्यो निमिता । तत्र शङ्खराचार्यस्य विद्वत्विद्यालय-
स्थितः । तस्मिन् युगे हिमालयप्रप्रभागे आरोग्य दुष्करं बभूव । विदेशीया धार्मिक
काष्ठान-द्वेनसागादया विद्याविन गृह्य कष्टमगमयन्त हिमालयस्यानुत्तमार्गभागान्
अभ्यानि, सागगान् वा पदस्यो लौकामिवां पारितवन्तः ।^३ अतन प्रकरणेन प्राचीनानां
पुरवादिनां भाग्यानां विदेशीयानां च मनावं ज्ञानरस्य च प्रवागितम् ।

संस्कृते प्रगारार्थं भाग्या बभूवैव कृत्स्नकमिति तदास्तमावनया प्रेरिता एवावर्तित
म् । ते गृह्यामन्त्रेषु निर्धे नुव पण्डित्यन इत्यामन्त्रकवद्वृथन् । विद्वदय सांस्कृतिक-
वन्द्यकत्रा भाग्या स्वाकाया एव मरवा ताया पूयये प्रायतन्तः । समादगीयास्त
पूर्वपुरा, मे विद्वत् सकृत् मानवताया सूत्रे सुश्रुतिषु निष्क्रामयोगिना बभूव । तपु
मनस्विषु मरवाता संध्यामयिकासीत् ।

१. अन्तेममन्त्राय मन्त्रादिधन-मनः ।

२. एवं चरित् निर्गन्तुं पूर्वार्थं सर्वमानसाः ॥

मनुस्मृती १००

३. तदया श्रुतिषु पदवत् स्मृते ८२४ इत्यामन्त्रमहत्वात् दशवृत्तं पाठ्यं वा सुप्रसिद्धं
शास्त्रं प्रायवन्तः ।

४. विद्वत्पुनननागार्थविवर्ण १२०-१२१ कृत्स्न ८२५५ ।

सम्बन्ध-संपित्

वैदेशिकसम्बन्धः पुरा प्रायः पञ्चविधा बभूव । तद्यथा—व्यापारिक^१, धार्मिक, राजनीतिक, कलात्मक, साहित्यिकश्च । व्यापारद्वारा राजनीतिधर्मकलादीनां विदेशे प्रसारः स्वयमेव भवतीति विदितमेव । राजनीतिकसम्बन्धस्य स्थापना क्वचित् व्यापार-संबर्धनाय भवति । व्यापारिभिः सह देशभ्रमणोत्सुका धर्मप्रचारका वा विद्रोहो विदेशेषु गत्वा वसती कृतवन्तश्च । पुरा धर्मप्रचारका प्रायः शिल्पकलादिषु निष्णाता बभूवुः । एतेषां सम्बन्धानां परिणतिः साहित्यिकादानप्रदानं बहुलकरोति । अनेन प्रकारेण वैदेशिकसम्बन्धस्य प्रायः सर्वे प्रकाराः अन्वोन्मथिताः प्रतिभान्ति ।

एतत्सर्वममेरिकोयेतिहासविदा बिल्लि डुरैण्टमहोदयेन सम्पक्कं समाहितम्—

India was the mother-land of our race and Sanskrit the mother of Europe's languages, she was the mother of our philosophy, mother through the Arabs, of much of our mathematics, mother through the Buddha, of the ideals embodied in christianity, mother through the village community of self government and democracy Mother India is in many ways the mother of us all

धार्मिकप्रसारः

पुरा समस्ते जगति धर्मं प्रति परमोत्साहो बभूव । स्वदेशीयानां विदेशीयानां च धर्मतत्त्वस्य ज्ञानं प्राप्य तदनुवृत्तं स्वजीवनविधिं विकासयितुं सर्वे समुत्सुका अभवन् । नास्तीत् तदा कोऽपि धार्मिकानिनिवेशो यदवरोऽपि स्वधर्मोऽपरिवर्तनीयः अथवा श्रेष्ठोऽपि परधर्मोऽग्राह्य एव । जगति सर्वत्र धर्मप्रसारकाणां स्वागतं बभूव । यथापुना विदेशीयाः स्त्रीष्टमर्मागत्या विश्वस्य विविधभागेषु स्त्रीष्टधर्मस्य प्रचारार्थं प्रयतन्ते तथैव प्राचीनयुगेऽपि हि भारतीया धर्मप्रचारका बभूवुः ।

सार्वत्रिक प्रसारः

भारतीया स्वधर्मस्य देश-विदेशेषु च प्रचारार्थं परमधर्मस्य ज्ञानार्थं च पथद्वयं स्वदेशे समागच्छन् तत्रैव विदेशेषु न्यवसन् वा । विदेशेषु प्रागैतिहासिकजात्येषाणां पुरातनकथादीनां च परिशीलनेन भारतस्यास्मिन् क्षेत्रे महानुपपन्नं परिधीयते । तदप्यिदं विदेशीयविदुषा-

१ अन्वैरिकसम्बन्धस्य परिचयोल्लिखितं पृष्ठे १८४-१९० पृष्ठे दृश्यम् ।

मेव मतमूलमनोयम् । रामकथाप्रसिद्धत्वं विलियमब्रोन्समहोदयो लिखति—Rama is Ramah of scriptures father of Cush (Genesis, Chapter X verse 7).^१

वैदिकधर्मस्य प्रसारमभिलक्ष्य मैक्समूलरमहोदयो लिखति—The religious aspirations of that (Hindu) civilisation are found grandly expressed in the Rgveda. That civilisation pervades in every corner of the civilised world, and is aroused and about us every day of our lives.^२

अमेरिकामहाद्वीपे बौद्धधर्मः

प्रथमं तावन् वायुलप्रदेशतः पञ्चमसितव ४५८ ई० सवस्तरेऽमेरिकामहाद्वीपे गत्वा तत्र बौद्धधर्मस्य प्रचारमकुर्वन् । तेषां यात्रा जापानदेशात् स्थलमार्गेण कामटकास्का-एल्युसियाद्वीप-अलास्काप्रदेशान्तरेषु बभूव । कामटकास्का एशियामहाद्वीपस्य पूर्वोत्तर-दिशि अलास्का चामेरिकाया पश्चिमोत्तरदिशि वर्तते । एतयोरन्तरे बेहरिङ्ग इति सामुद्र-युक्तो एल्युसियाद्वीपो वर्तते ।^३

मैक्सिकोदेशस्य विदेशमन्त्रालये प्रकाशिते राजकीयेतिहासे स्पष्टमेव निदिष्टं यत् “प्रथमं भारता एवामेरिकादेशे बाह्यतः समागता । तं भारतैरत्र विद्यालयमन्दिराणि निर्मितानि, आपणा, स्थापिता, सुसंरक्षिते प्रसारश्च कृतः ।” मैक्सिकोदेशे शिवस्य, हनुमतः, कूर्मावतारादीनां मूर्तयो मन्दिराणि च विविधभाषेषु प्राक्कनभारतीयसंस्कृति-सम्बन्धं चोत्तमन्ति ।

बौद्धधर्ममधिकृत्य गाथा वर्तते—The foot-prints of Buddha were worshipped by his followers and were called Phrabat They were engraved on rocks and hills, where people flocked from all parts of the country to worship them .सिक् such Phrabats are found in the East, one of them in Mecca, whither the Buddhist made pilgrimages long before the rise of Islam^४

अथ च—The so-called Hermes scriptures (the name of the sacred writing of the Egyptians) contain a metaphysical treatise in the forms of a dialogue between Hermes and Thoth,

1. Asiatic Researches Vol II p 40.

2. India What can It Teach us ? p 74

3. मित्रगोटोप्रकाशः २३ अथु विपुलैकधर्मणो बौद्धानाममेरिकाविचारो लेख इह-य ।

4. Count Bjornstjerna : Theogony of the Hindus ¶ 92, 93.

Bodh, Budh, which throughout exhibits the doctrines of Buddhism ^१

बर्नलदादमहोदय कथयति—That a system of Hinduism pervaded the whole Babylonian and Assyrian empires, scripture furnishes abundant proofs in the medium of the various types of the Sun-god, Balnath, whose pillar adorned every mount and every grave ^२

मानियरविलियममहोदयो विज्ञापयति—Pythagoras and Plato both believed in this doctrine (of the transmigration of souls), and that they were indebted for it to Hindu writers ^३

मैरडानलमहोदय समर्थयति—The hero of the story prince Josaphat, has an Indian origin, being in fact no other than Buddha. The name has been shown to be a corruption of Bodhisattva, a well known designation of the Indian reformer. Josaphat rose to the rank of a saint both in Greek and Roman churches. That the founder of an oriental religion should have developed into a Christian saint is one of the most astounding facts in religious history ^४

ल्योष्टर्गमंस्थोपरि भारतीयमार्माणां प्रभाव. The unknown life of Jesus-Christ इति ग्रन्थेन सम्यगुद्घाटितम् ।^५

विश्वेष्टस्मिन्महोदय आकलयति—Before the year १३६ B C when the rock edicts were published collectively, the royal missionaries had been despatched to all the protected states and tribes

१. Theogony of the Hindus p. 100.

२. Tod's Rajasthan Vol II p. 605.

३. Indian Wisdom p 68.

४. Sanskrit Literature p 420.

५. The Unknown Life of Jesus Christ, translated from a manuscript discovered in a monastery of Tilet by the Russian explorer, Lutovitch. पुनर्विश्वेष्टस्मिन् ल्योष्टर्गमंस्थोपरि भारतीयमार्माणां प्रभावः देवोऽस्मिन् १३६ नवमेऽब्दे दान विद्वत्केन्द्रे विद्वत्केन्द्रो दानार्थं च सम्यगुद्घाटितम् । परवर्तिगुणेऽपि भारतीय-संज्ञादीनां सम-च ल्योष्टर्गमं समर्थम् ।

on the frontiers of the empire, Ceylon and to the Hellenistic monarchies of Syria, Egypt, Cyrene, Macedonia and Epirus ... The missionary organisation thus embraced three continents—Asia, Africa, and Europe.¹

पुरा मध्येशियामुभागे वाकिन् समृद्धिशालिनी ससृतिविवसिता बभूव । भारतीय-संस्कृत्या सह तस्मा आदान-प्रदान विनिवेशयन् रूसदेशीयो विद्वान् स्मृतिगतस्यो पुरस्करोति—The people of Soviet Central Asia now remember the age-old cultural ties that bound them with the people of great India, ties which live on in the numerous forms of people's architecture, music and in everyday life. They remember that their ancient national culture not only drew upon the treasure house of Indian art, but in turn enriched it with the forms of their own monumental architecture, with the methods and technique of their brilliant miniature painting and poetry

पारसीकदेशमधिष्ठित्य ह्येनसामोऽलिप्तन्—अत्र हिन्दुधर्मविलम्बितं प्रायः सर्वेषु नगरेषु स्वधर्मानुसारं जीवनयापनं कुर्वन्ति ।^२ तत्र स्वाज्ञापर्वतस्योपरि बौद्धधर्मायानामवशेषा वर्तन्ते । बौद्धधर्मस्य प्रचारं इस्लामधर्मस्य प्रवर्तनात् प्राक् वास्तिनसमुद्रतटादारभ्य जापानपर्यन्तं सर्वत्रासीत् ।

चीने बौद्धधर्म

भारतीयसंस्कृतिविशेषतो बौद्धधर्मं स्वीकृतवत्सरात् प्रागेव चीनदेशं प्राप्तायन् ।^३ अगतिरधीनदेशवासिनो विद्वांसः सात्ताहं यमि कष्टादिबाधानुपपद्य भारते समागता । ते नेपाल-स्याम-बङ्गादिप्रांतेषु निवसन्तो भारतीयान् संस्कृतिं स्वीकृतवत् । अतस्तेषां भारतीयबौद्धास्तत्र गताः ।

चीनदेशाद् बौद्धधर्मानुयायिनो गणनातीता जनाः भारतमागतस्य बौद्धविहारेष्वधीत्येव बौद्धतोर्मायाना विधाय च प्रायागमनकाले बौद्धग्रन्थान् मूर्तीष्व मोत्वा हस्तकृतीं अभून् । प्रथमं तावन् स्तोत्रान् प्राक् तृतीये प्रायके अष्टादश चीनदेशीया भारतं समागताः । तत्र परं बस्य, मातङ्ग, यमरत्नद्वयं स्वीकृत्य परवान् ६८ सत्सरे चीनं गत्वा तत्र पञ्च-ग्रन्थान् रचयामासुः । परयात् बौद्धधर्मस्य महाप्रचलितं कश्चिन् पारसीको राजकुमारो भारतीयबौद्धांश्चित्तानां साहसेन कतिपयपालिग्रन्थान् संस्कृतंनानुदितवान् । स बहून् धन-

१. Early History of India Vol I p 194

२. Beal's Buddhist Records Vol II.

३. भारतभूताने इदं स्मृतं स्थानम् ।

विदुषोऽनुवादकं प्राप्तिशयत । तत्र परं भारतीयानां चीनगमनं बहुगो बभूव । तेषु कुमारजीव प्रख्याततमो बभूव । स चतुर्थशतके बन्दिरूपेण चीनदेशं प्रापितः । तत्र स द्वादशवर्षं शतप्रायान् ग्रन्थान् चीनभाषयानूदितवान् ।^१ तः ४१३ ख्रीष्टवत्सरे पञ्चत्व गतः, किन्तु तस्य सहयोगिनः पुष्यत्रातः, बुद्धयताः, धर्मयज्ञारव ४१७ ख्रीष्टवत्सरे पर्यन्तमनुवादकर्मणि प्रवृत्ता बभूवुः ।

ख्रीष्टस्य पञ्चमशतके भारतीयानां बहवो वसतयः चीनदेशस्य नगरेष्वसन् । तत्र बह्वीरस्य राजकुमारो राजपदं परित्यज्य चीनदेशाधिपतेनाभिगत्य ४३१ ख्रीष्टवत्सरे नागजिनागर्गमुपितवान् । एकस्मिन्नेव वर्षे स एवादशग्रन्थानूदितवान् । सीराष्ट्र-निवासी धर्मगुप्त काबुलप्रदेशस्थे बणिजानगरे द्विवर्षमुपितः, पश्चात् पद्म्यामेर काश-गरनगरं गतवान् । स तत्रापि मोतिदीपमुपित्वा ५६० ख्रीष्टवत्सरे चीनं गतवान् । धर्मगुप्तो बहूनां ग्रन्थानामनुवादं कृतवान् । तस्य कस्मिंश्चित् मौलिकग्रन्थं परिनिर्दिष्टानां विवरणं तत्पट्टिपि-प्राकृतिक-परिवेश-गृहसामान्य-शासन-भोजन-वस्त्र-विज्ञादिप्रकरणान्य-चिह्नित्य निबद्धम् । परवर्तिषुगे ख्रीष्टस्य पश्चात् सप्तमशतकपर्यन्तं जिज्ञासूनां धर्मप्रचार-काणां च चीनगमनागमनं प्राचलत् । पष्ठशतके प्रायः ३००० बौद्धमिश्र, १०,००० भीरतीव्रबुद्ध्यानि च चीनदेशस्य लोयाङ्गप्रान्ते उपितवन्तः । बहून् ग्रन्थानपि ते पण्डिता-श्चीनं नीत्वा तत्र ताननूदितवन्तः ।^२ चीनभाषया मौलिकग्रन्थास्तैर्दिशिताः ।

चीनदेशात् गुप्तयुगे बहवो धर्मजिज्ञासवो भारते समागताः । तथा हि ख्रीष्टस्य पश्चात् तृतीयशतके विरातिबौद्धधर्मज्ञानाद् भारते शाङ्गम् । गुप्तकालस्य कश्चित् महाराजो बोधगयासमीपं चीनधर्मगणैर्भ्यो विहारं रचयामास । चीनदेशागतैषु यात्रिषु काह्लान-ह्वेनसाग-शांगगादयः मुख्यतमा भासन् ।

ख्रीष्टात् पश्चात् चतुर्थशतके काह्लानो भारतमात्रगमः । चीनदेशं प्रस्थानकाले तस्याचार्यं कुमारजीव उपदिदेश "स्वयां भारतीयामां सत्कृतिं सम्मन्येया । येन चीनदेशे भारतस्य सन्देशः प्रसारयितुं समर्थो भवे । स्वयां न केवलं धर्मं एवाध्येतव्यं " इति । काह्लानः स्वभावेन भारते समागत्य पाटलिपुत्रस्य विश्वविद्यालये स्वीत्य पर्यटनं कृत्वा ४१४ वत्सरे जलमार्गेण चीनं गतवान् । स भारतयात्रावर्णनं निबद्धवान् । चीनदेशे समग्रं विपणनस्य प्रचार एव तस्य यात्रायाः प्रमुक्तमुद्देशमासीत् ।

ह्वेनसागो ह्वेनसागस्य यात्राकाले सप्तमे शतके भारतवर्षमायसी । बह्वीरतः भारतस्य

१. कुमारजीवस्य विज्ञां कुमारजीवो भारतीव अपीत् । स पण्डितप्रह्लादोक्तस्य मन्त्रस्य मं १११ कुमारजीव-धर्मस्य गुरुमन्त्र । तेन जीवो राजकुमारो परिणीतः तस्य कुमारजीव उदादि । कुमारजीव धर्मस्य देवोऽपि पुनः कुमारजीवो ११११ तत्र विराटविद्यालयं स्थापयाम् । अत्रात् विराटविद्यालये द्वादशेभ्यो विपणितेन समालया ।

२. जिज्ञासूनां प्रायः १०००० धर्मप्रचारकैः धर्मप्रचारकैः धर्मप्रचारकैः धर्मप्रचारकैः ८००० प्रायः धर्म ।

मालन्दापर्यन्तं सोऽनेव विद्यालयेषु धर्मदर्शनादीनां ग्रन्थानघोष्य मान्दाविश्वविद्यालयस्योप-
कुलपतिपदमलमकरोत् । भास्तस्य प्रायः सर्वेषु भागेषु स धर्मविज्ञासया पर्यटत् । तस्य
भारतयात्रावर्जनमत्रोव विनाद यतंते । चीनगमनकाले सोऽनेवान् ग्रन्थानेव परमघन
मखानयत् चीनीभाषयानूदितञ्च ।

हरिगणमहोदय ६७१ संवत्सरे भारत समामत्य मालन्दाविश्वविद्यालयेऽपीत्य भारत-
पर्यटनविषयं ग्रन्थं रचितवान् । स ४०० ग्रन्थान् चीनदेशेऽनयत् । तेन चीनीपञ्च-
भाषात्मरोगनिघानग्रन्थं प्रणीत । अनेन ग्रन्थेन चीनदेशवासिना सहृदयान् ययौ त्वाप्य
जानम् ।

चीने बौद्धधर्मस्य वनिषयामितवन्नाना प्रफुटिता । तत्र श्रीष्टस्य तृतीयगतके हरि-
धर्मणा प्रतिष्ठापिते सत्यनिष्ठसम्प्रदाये हीनयानमहायानयो भूयवादस्य च समन्वयो बभूव ।

तिब्बत-(त्रिपिटक-) देशे बौद्धधर्मस्य प्रथमप्रसार श्रीष्टस्य सप्तमे शतके बभूव ।
अष्टमशतके राजा निमन्त्रिता बद्धविहारप्रदेशतो निनवस्तत्र गता । तिब्बताया लिपि-
भरितीयां लिपिमनुसृत्य विवमिता । मालन्दाविश्वविद्यालयस्य प्राचार्य शास्त्ररक्षितो राजा
निमन्त्रित तिब्बतदेशे परं पूजिताऽभवत् । राजा तम् 'आचार्यबोधिमत' इत्युपाधिना
विभूषयाञ्जहार । स्वदेशस्य महोपाध्यायपदे प्रतिष्ठापितञ्च । तदनुसारं तिब्बतप्रदेशे
लामासम्प्रदायं प्रवर्तित । पश्चात् चीनदेशस्य कस्यचिद् मिश्रो प्रतिवाचार्यं मंगस्य
श्रेष्ठज्ञानिक कमलजीतो राजानमन्त्रित तिब्बतं गतवान् । नवम शतके बद्धविहारप्रदेश-
योर्वह्ना महापण्डितः स्वपुत्रेण राजा निमन्त्रितः तिब्बतं गतवन्त । राजाऽऽज्ञापयामि-
कोऽभवत् । स धर्मग्रन्थानां सहस्रतमापानं तिब्बतभाषायामनुवादं कारितवान् । परवर्ति-
युगे एकादशशतके बद्धनस्य महापण्डितोऽस्तिषी दीपङ्करो वा तिब्बतं बौद्धधर्मस्य पुनरु-
त्थानमकरोत् । तत्र गमनान् प्रागेव दीपङ्कुरं सुवर्णशीपस्य च द्रोतं पादपत्रे द्वादशव-
त्सरमधीत्य स्वपाण्डित्यं परिणमितवान् । तत्र श्रीलङ्कादेशमार्गेण पुनर्भारतमागतवान् । स
विजयगिर्याविश्वविद्यालयस्य कुलपतिर्वभूव । तस्मिन् युगे तिब्बतप्रदेशस्य राजा स्वदेशस्य
धर्मदाय दृष्ट्या २१ विदुषो भारतं प्रेषयामास । तेषु विदुषु १९ भारते मृता, दोनो द्वौ
११ भारतीयविद्वद्भिः सह प्रत्यावनिता । तैर्विद्वद्भिः प्रशंसितो दीपङ्करो राजा परं
निमन्त्रणीयाऽभवत् । दीपङ्कुरं तिब्बतं गतुमनिच्छन्नपि पुन पुनः प्रार्थयमानं तत्र गत-
वान् । स १३ संवत्सरानि तिब्बते पर्यटन् बौद्धधर्मस्य प्रचारं कृतवान् । दाङ्गस्य रचितेषु
ग्रन्थेषु २५ ग्रन्थाः सुश्रूयन्ता । तस्य शतशयाणि धार्मिकस्याख्यानाणि समाश्रितानि ।

अगत्या एव भारतीयविद्वान् तिब्बतं गत्वा तत्र भारतीयसहस्रानि प्रकारं कृतवन्त ।
संविदङ्करो रचिता ग्रन्था — 'वेङ्कुर-तेङ्करी' इति सङ्ग्रहो प्रख्याता । तेषु ग्रन्थेषु बहव
ईदृशा अपि सन्ति, येषां मूलस्य भारते न विद्यते । भारता पुराणि तेषां स्वदेशे समाग-
मेनारमानं बहु मायते ।

कोरियाजापानयो बौद्धधर्म

भारतीयसंस्कृतिश्चोनत कोरियाजापानयो प्रसारिता । अष्टमशतकादारभ्य जापाने बौद्धधर्मस्य 'तेन्दई—केमोन—शिङ्गोन—जोदो—निचिरन—जेन' आधा प्रस्फुटिता । इमा धार्म्या महायान-सम्प्रदायस्य कतिपयप्रमुक्तान् ग्रन्थानाश्रित्य स्थानीयस्थितेरनुकूलं विस्तारिता । कतिपयसाक्षा प्रथम चीनदेशे आदिभूता, परवात् जापाने प्रभूता ।

पूर्वद्वीपेषु भारतीयो धर्म

एशियामहाद्वीपस्यैते पूर्वद्वीपाश्चोनभारतयोर्मध्ये वर्तन्ते । अतः तेषु देशेषु उभयदेशयो प्रभाव लभ्यते । पुरा ख्रीष्टाब्दस्यारम्भतो मलय-कम्बोडिया (कम्बुज)—अग्रम (खम्मा)—प्रायद्वीपेषु यव-मुवर्णद्वीप-बालिद्वीपेषु भारताना राज्यानि स्थापितानि । तेषु राज्येषु भारतीयसंस्कृति सहजमेव प्रभूता बभूव । तत्र कतिपयप्रदेशेषु भारतीयवर्णव्यवस्थानुसारं सामाजिकसंघटनं बभूव । अद्यापि पूर्वकालोत्पद्यते आभासः अवचित् शुद्धभारतीयमूल-भाना स्वीकरणेन प्रत्यक्ष एव । तथा हि स्वामप्रदेशेऽनुनापि राज्याभिषेको भारतीयविधि-मनुसृत्य संस्कृतमन्त्रोच्चारं सह सम्पाद्यते । राजा समोपवर्तिजनान् वैदिकरीतिमनुसृजन् सम्बोधयति । तेषु प्रदेशेषु पुरा बहव भारतीयवस्तुनि बभूव । कम्पाङ्गकोरे—योविज-यादिस्थानेषु संस्कृतशिक्षाया बहूनि केन्द्राणि प्रादुर्भूतानि । यवबालिद्वीपयोर्पार्श्विकमं-काण्डविधयोऽनुनापि भारतीया एव प्रतिभाति ।^१ अहाविष्णुशिवादीना बहूनि मन्दिराणि तेषु प्रदेशेष्वद्यावधि वर्तन्ते । शिवाय श्रुटुम्बं विष्णोः श्रुटुम्बभवतारा दिक्पालादयश्च तत्र मूर्तार्थितानि ।

शिवपूजा

मित्रदेशे असीरिसनाम्ना शिवस्य पूजामवत् । असीरिसस्य चानी आहसीसदेशीयानिसमा विद्यते । मूनान (मीस) देशे लिङ्गपूजायाः प्रचलनमासीत् । तत्रत्य हिन्दो-नेसास इति स्थाने दक्ष शिवसदृशोऽभवत् । स्वेष्टीनेविषा-देशे 'ईस' शिव एव । तत्र ईशा शिवारूपा वर्तते । ईसीसनुमा तत्र हरणीरीतृवेति प्रतिभासते । कोरियादेशे क्वा-रोहिंग (शिवस्य) दक्षस्य सिंहवाहिन्या देव्याश्च पूजा १४०० ई० पू० कालेऽभवत् । मुनामु तथा प्रतिरूपमिद्वृतमासीत्पुरा ।

अप्येशियाप्रदेशे शिवोपासना प्रचलितमासीत् । 'पेंजिरेष्ट' स्थाने नीलकण्ठशिवस्य मूर्तनद्वयस्य विनाशा प्राप्ता सन्ति । शिवस्य त्रिशूलपरोक्षिनपरिधानदक्ष विव्रित ।

1. Here (Bali) together with the Brahmanical religion is still preserved the ancient forms of Hindu municipal polity. Sir Stamford Raffles Description of Java Vol. II Appendix

कहिनीने त्रिहृदिन्दो वक्तव्ये त्रिहृदिन्दवश्च सन्ति । अत्रगीता गीतीश्वरि शिवोऽनुना प्रचारि ।

तत्रैव भारतीयब्रह्मवानुसारिणीना सर्व्वीना हस्तिनां च बहूनि चित्राणि प्राप्तानि सन्ति । एतस्मिन्प्रदेशे बुधारातो द्वादशकालान्तरे वस्तुतस्मात् पुरातननगरेऽष्टमशतके ऐसवीये निमित्तस्य प्रासादस्य मितिचित्रावली भारतीयसंलोमनुसरन्ति अस्व-चित्रक शार्ङ्ग-मृगा-दीना प्रतिकृपाणि राज-ते । सर्व्वं हस्तिपुच्छारोहिणा मृगयादृश्यमपि चित्रितम् । तत्र कतिपयनगरेषु बौद्धचैत्यविहारा स्त्रीष्टस्याष्टमशतके निमिता । तेषु बौद्धसङ्घतिपराणि चित्राणि मूर्तयश्च भगनावस्थाया विद्यन्ते । सौरज्जननस्य दुर्गे सरस्वती-विष्णु-शिवदीना वैदिकदेवाना मूर्तरूपाणि प्राप्तानि सन्ति ।

राजनीतिकः सम्बन्धः

राज्यप्रसार उपनिवेशादयः

स्त्रीष्ट प्राक् पृथगतरे पारसीकाना राज्य भूदध्यसागरतः पञ्चनदप्रदेशपर्यन्तं विस्तृतमासीत् । तस्मिन्नेव युगे भारतीयैः सैनिका पारसीकदेशवासिपक्षे ग्रीसदल गत्वा युद्धे सभाजो बभूवु ।^१ पार्वतियुगे अश्वमेध पारसीकान् पराजित्य ग्रीकसाम्राज्य पञ्चनद-प्रदेशपर्यन्तं विस्तारितवान् । ततः पश्चान् मोर्यवंशवन्तुषा भारतीयसाम्राज्यं काबुल-कंधार-हिरातादियर्थन्तं विस्तारितवान् । अनेन प्रकरणेन स्पष्टं प्रतिपादितं यत् राजनीतिकक्षेत्रे पश्चिमोत्तरं भारतं प्राचीनयुगे वैदिकैः सह सम्बद्धमभवत् ।

सीरियाप्रदेशस्य लेनक जेनाबमहोदयः प्रमाणयति यत् द्वौ भारतीयसामन्तौ अरमी-नियाप्रदेशे स्त्रीष्टस्य प्राक् द्वितीयशतकेऽनुयायिभिः सह समायातो । तत्र राजा ताम्या करातनद्यास्तटे ताम्नप्रदेशं भूमिमात्रं जीविकोपद्वन्नायः प्रदत्तवान् । तत्र तौ नगरमेकं मुपनिवेशितवन्तौ स्वदेशीयपूजापरम्परां विधातुं च कृत्वाभूतिनिर्माणं कारयामासुतु । स्त्रीष्टस्य पदवाः पशुसंगतकस्य प्रारम्भिकभागे सश्टप्रेयोरोति स्वातः स्त्रीष्टभूतिविषयस्य सत्राक्रमणं कृत्वा मन्दिराणि भग्नावस्था तेषां स्थाने 'बर्चम्' निर्मापितवानिति भारतीयो-पनिवेशापासु रोमाञ्चकमेव वृत्तमुद्घाटयति ।

मुद्रप्राचीनकाले भारतीयानामुपनिवेशाश्चीनतो भारते गमनायमनयोर्गोष्ठ्यं प्रतिष्ठा-पिता बभूवु । तत्र अपरवर्माप्रदेशे, ईरावतीसन्धीनमेकाद्वादीना नदीनामुपत्यक्रानु-बोपनिवेशा अवर्तन्त । कतिपयोपनिवेशेषु भारतीयानां राजजायनमासीत् । इरावतीना-प्रदेशस्य मध्यभागेऽपि सादृशा कतिपयोपनिवेशा कारिताः ।

१. सी० हर्बर्ट्स एच० एच० The Sertan Gods

२. पश्चिमोत्तरभागेऽपि कतिपयं राज्यं राजा जगिमुतो वैदिकप्रदेशस्य पारसीकनामन्तरेऽस्ति सप्त

कम्बुजसाम्राज्यम्

भारतीयराज्यानां प्रथमावस्थितिर्मलयकम्बोडिया (कम्बुज)—अग्रमप्रदेशेषु जावा-
सुमात्रा-बोर्नियो वातिद्वीपेषु चाभवत् । कम्बोडिया तथा मलयप्रायद्वीपं पुरा विशाल-
राज्यानां केन्द्रं बभूवतु ।

कम्बोडियाराज्यस्य प्रसारं कम्बोडिया परितः कोचीनचीन-मेकाङ्गोपत्यकापर्यन्त-
मासीत् । कम्बोडियाप्रदेशे प्रथमं तावत् स्त्रीराज्यमासीत् । तदार्थसम्प्राप्तायां परिधानं न
गृह्णन्ति स्म ।

ख्रीष्टस्य पंचमशतवत्स्य प्रारम्भिकयुगे कश्चिद् भारतीयब्राह्मणः कौण्डिन्य इति
स्थातस्तत्र समागतः । स प्रजाभी राजपदे निर्वाचितः । कौण्डिन्यस्य सांस्कृतिकप्रतिभा
समुज्ज्वलाऽसीत् । अचिरमेव तेन तस्मिन् महाराज्ये भारतानुरूप-धर्मव्यवस्था-जीवन-
विन्यास-शिल्पादीनि च प्रचारयामास । तस्मिन् कौण्डिन्यवंशे जयवर्मा प्रख्यातो बभूव ।
तस्य राजदूतो नागमेनद्वीनसम्राजं प्रसारितं विदयानो महेश्वरकुट्टादीनां माहात्म्यमुप-
वर्णयन् काव्यं रचयामास । ५१४ ख्रीष्टवत्सरे जयवर्मणि पंचत्व गते दशवर्मा राजा
बभूव । तस्य प्रणिधयः ५१७-५३९ ख्रीष्टवत्सरान्तराले पट्टत्वदचीनसम्राज-
मुपजग्मुः ।

उत्तमशतके दशवर्माणि पराजित्य चित्रसेनः कम्बुजप्रदेशे साम्राज्यं प्रसारितवान् । तस्य
वराजा उत्तमशतवर्षाणि राज्यं चक्रुः । पूर्वतोऽग्रमराजेन पश्चिमं स्यामदेशवासिभिरा-
क्रान्तं कम्बुजराज्यं पञ्चदशशतके विपटितमेव ।

कम्बुजदेशस्य सप्तमशतवत्सर्वैरिममुरकीर्णलेखे महाराजसोमवर्मणः प्रदत्तानां रामा-
यण-महाभारत-पुराणादीनां प्रतिदिनं पारायणस्यायोजनमुपवर्णितम् ।^१

श्रीविजयसाम्राज्यम्

श्रीविजयसाम्राज्यस्य संवर्धनं शैलेन्द्रवंशीयैः राजभिः कृतम् ।^२ शैलेन्द्राणां प्रादुर्भावे
मलयप्रायद्वीपे ७७५ ख्रीष्टाब्दे बभूव । शीघ्रमेव समग्रं मलयप्रायद्वीपं सुमात्रा-जावा च
साम्राज्ये समन्विताम् ।

शैलेन्द्राणां दी-यसम्बन्धश्रीनराज्ञे भारतीयराजैश्च सह समुदभवत् । दशमे शतके
शैलेन्द्राणां राजपानांतां दश प्रणिधयश्चोने प्रेषिताः । कतिपयप्रणिधयो भारते पालानां
खोलानां च राजसभामु समागताः ।

१. Indian Antiquary XVII 3 । M. A. Barth's Review of Inscriptions
Sanskrites Der Combodge

२. शैलेन्द्राणां साम्राज्यं कश्चित्प्रदेशेन प्रथमं वसतिनं तत्रैव स्थितं च जगुः ।

जयन्तराजानां भारतस्य सारवृत्तिप्रकाशौ रुचिररोज्ज्वलौ । तथा हि तेषां प्रतिपद्य-
गुरवो भारतेभ्यः सुमानोताः । गुवर्णजम्बू, धौलेन्द्रवर्णीयो राजा बलपुत्रदेशे मालन्दापां
विहारं प्रतिष्ठापयामास । तस्य वृत्ते मौढराजेन देवपालेनोपराजगृह पञ्चप्रमाणं दातुं कारि-
तवान् । नाङ्गदायामाधुनिकयुगे प्राप्तानु मूर्तिषु बहवो जावाद्वीपादानोता एव
प्रतिभासिते ।

धौलेन्द्रराजश्चूडामणिवर्मा स्वनाम्नाभिख्यात विहारमेवं नामपत्तने (दक्षिणभारते)
निर्मापितवान् । सोलराजो राजराज १००५ ख्रीष्टाब्दे कस्यचिद् ग्रामस्वाधेन तस्य विहा-
रस्य गुरुराध्यवस्थां पारितवान् ।

परवर्तिषु धौलराजा धौलेन्द्राणां जयवो बभूवुः । राजेन्द्रपोलो नीरर्ले गुमापादीनां
होवानां विजयं सम्पादितवान् । किन्तु पाण्डा पञ्चमर्षाणि धौलेन्द्राणां परामयं कृत्वापि
तेषां गृहप्रदेशेषु शास्त्रन्यायेन शासनप्रतिष्ठां कर्तुमगमयामास । १०९० ख्रीष्टाब्दे
हयो राजवर्णयो पुत्ररणि मैत्री बभूव । धौलेन्द्राणामभिनवा प्रवृत्तिः प्रायः यत्तु नष्टमा
यावत् प्रावर्तत । तयोदयजनने ते लब्ध्वाविजयं यत्तु । बीरपाण्डय दक्षिणभारतस्याधिपतिः,
धौलेन्द्राणां जयं १२९४ ख्रीष्टाब्दे यतो जयः । धौलेन्द्राणां राजदश लक्षणं वर्णानि यावत्
प्रावर्तत । तदियं भारतीयानां वैदेशिकराज्यप्रसारस्यापूर्वा गायः ।

लघुराज्यानि

भारतीयानां राज्यानि मध्यप्रायद्वीपे ख्रीष्टस्य प्रथमजनकादारभ्य पञ्चमशतकपर्यन्तं
प्रादुर्भवन् । धौलेन्द्राणां शासनस्य पदवान् पण्डितजनतरे एव मध्यप्रायद्वीपानां राजां
शासनमासीत् । तदा कश्चिद्वाजा मुसलमानाभिश्च यद् वह परिणीतं तत्र न केवलं स्वयमेव
मुसलमानो बभूव अपि तु मुसलमानद्वीपे दूतनिर्यापे इत्यादिप्रवृत्तयश्चानुष्ठापयामास ।

बम्बुनरद्वयः पूर्वदिग्भागे यक्षप्रदेशे 'बम्पा' इति स्थानं मारुतं यानां राजधानीत् ।
ख्रीष्टस्य पञ्चाशत् शताब्दजनने बम्पाया श्रीमारस्याधिपत्यं बभूव । तस्मिन् प्रदेशे पण्डित-
जनवर्णस्य पाण्डुरङ्ग आविश्य— बीर—प्रमगवर्ती-प्रदेशीये भास्वीयरात्रे शासनं
प्रतिष्ठापितम् । शासनमङ्गलापमरात्रे पुन पुन प्रतिहृतम्यानि बम्पास्यस्य गौरवम-
धुनमेव गुरुराजः तत्रस्थानां सादृश्ये । अन्तिमयुगेप्रमगवर्तिमि वादाशा ॥ बम्पा
स्वोत्कर्षं नास्त्वस्येव राजन्यनीतिं प्रतिपादते । अन्त्याप्रदेशस्य भास्वीयरात्रेति-
रानि निम्नादीनि धातुनापि तदानीं जनगौरवयाया मन्दं स्फोरयति ।

जारा (यत्र) द्वीपे भारतवर्णीयराज्यं ख्रीष्टस्य प्रथमजनने प्रतिष्ठापितम् । ख्रीष्टस्य
द्वितीयजनने तत्रस्थो राजा देववर्मा नीलदेशे प्रविधिं प्राहिणोत् । ख्रीष्टस्य पण्डितने पूर्वि-
वर्मा यक्षदेशस्य राजा बभूव । अष्टमजनने तत्र तत्र द्वि क्वात्त मङ्गलराजस्यो राजा
नमःप्राप । परवर्तिषु जयद्वीपे धौलेन्द्राणां जयः समन्वितो बभूव । धौलेन्द्राणां विनिपातस्य

कम्बुजसाम्राज्यम्

भारतीयराज्यानां प्रथमावस्थितिर्मलयकम्बोडिया (कम्बुज)—अन्नमप्रदेशेषु जावा-
सुमाना-बोर्नियो बालिद्वीपेषु चाभवत् । कम्बोडिया तथा मलयप्रायद्वीप पुरा विशाल-
राज्यानां केन्द्रं बभूवत् ।

कम्बोडियाराज्यस्य प्रसारं कम्बोडिया परितः कोचीनचीन-मेकाङ्गोपत्यकापर्यन्त-
मासीत् । कम्बोडियाप्रदेशे प्रथमं तावत् स्त्रीराज्यमासीत् । तदार्धसम्या जना परिधानं न
गृह्णीत स्म ।

ख्रीष्टस्य पञ्चमशतकस्य प्रारम्भिकयुगे कश्चिद् भारतीयब्राह्मण कौण्डिन्य इति
ख्यातस्तत्र समागतः । स प्रजाभी राजपदे निर्वाचितः । कौण्डिन्यस्य सांस्कृतिकप्रतिभा
समुज्ज्वलाऽऽसीत् । अचिरमेव तेन तस्मिन् महाराज्ये भारतानुरूप-धर्मव्यवस्था-जीवन-
विन्यास-शिल्पादीनि च प्रचारयामास । तस्मिन् कौण्डिन्यवक्षे जयवर्मा प्रख्यातो बभूव ।
तस्य राजदूतो नागमेनङ्कीनमग्नान् प्रशस्तिं विदधामो महेश्वरबुद्धादीनां माहात्म्यमुप-
वर्णयन् काव्यं रचयामास । ५१४ ख्रीष्टवत्सरे जयवर्मणि पंचत्वं गते रुद्रवर्मा राजा
बभूव । तस्य प्रणिधयः ५१७-५३९ ख्रीष्टवत्सरान्तराले पट्टवत्कीनसम्राज-
मुपजग्मुः ।

सप्तमशतके रुद्रवर्माणि पराजित्य चित्रसेनः कम्बुजप्रदेशे साम्राज्यं प्रसारितवान् । तस्य
वंशजा सप्तशतवर्षाणि राज्यं चक्रुः । पूर्वतोऽन्नमराजेन पश्चिमं तस्यामदेशवासिभिश्चा-
क्रान्तं कम्बुजराज्यं पञ्चदशशतके विघटितमेव ।

कम्बुजदेशस्य सप्तमशतकस्यैकस्मिन्नुत्कीर्णलेखे महाराजसोमवर्मणा प्रदत्ता रामा-
यण-महाभारत-पुराणादीनां प्रतिदिनं पारायणस्यायोजनमुपवर्णितम् ।^१

श्रीविजयसाम्राज्यम्

श्रीविजयसाम्राज्यस्य संवर्धनं शैलेन्द्रवर्तीयै राजभिः कृतम् ।^२ शैलेन्द्राणां प्रादुर्भावो
मलयप्रायद्वीपे ७७५ ख्रीष्टाब्दे बभूव । शीघ्रमेव समग्रं मलयप्रायद्वीपं सुमाना-जावा च
साम्राज्ये समन्वितानि ।

शैलेन्द्राणां धीत्यसम्बन्धश्रीनराजैः भारतीयराजैश्च सह समुदभवत् । दशमे शतके
शैलेन्द्राणां राजधानीतो दक्षः प्रणिधयश्रीने प्रेषिता । कतिपयप्रणिधयो भारते पालानां
चोलानां च राजसभासु समागताः ।

१. Indian Antiquary XVII 3 । M. A. Barth's Review of Inscriptions
Sanskrites Der Combedge

२. शैलेन्द्राः सम्भवतः कलिङ्गप्रदेशात् प्रथमं वमादेशं ततो मलयदेशं च अगमुः ।

चन्द्रराजाना भारतस्य साम्प्रतिकप्रसाधो रुचिकरोऽभूत् । तथा हि तेषां कतिपय-
गुरवो भारतेभ्यः समानांता । मुवर्णभूमे शैलेन्द्रवशीया राजा बलपुत्रदत्तो नाळन्दायां
विहारं प्रतिष्ठापयामासु । तस्य कृते गौडराजेन दक्षपालेनोपरानमृष्टं पंचग्रामाणां दानं नारि-
तवाश्रमं । नाट्टायामाणुनिकयुगे प्राप्तानि मूर्तिषु बहवो जावाद्वीपादानांता एव
प्रतिनान्ति ।

शैलेन्द्रराजदक्षपालनिवर्मा स्वनाम्नामिम्यात् विहारमेव गणयत्तन (दक्षिणभारते)
निर्मापितवान् । चोलराजो राजराज १००५ ख्रीष्टाब्दे कस्यचिद् ग्रामस्थापनं तस्य विहा-
रस्य मुरगान्तकस्यां पारितवान् ।

परवर्तिषुगे चोलराजा शैलेन्द्राणां सप्तशो वसूषु । राजे द्वयोः नौरत्नैः सुमात्रादीनां
द्वीपानां विजयं लब्ध्वादिश्वान् । इन्नु चाला पचागद्वर्षाणि शैलेन्द्राणां परामये कृत्वापि
तेषां मुद्राप्रदग्नेषु दादवतस्यस्य दासनप्रतिष्ठां कर्तुमममर्षां अभवन् । १०९० ख्रीष्टाब्दे
द्वयोः राजराजयो पुत्ररति मैत्री बभूव । शैलेन्द्राणामभिनवा प्रगतिं प्राप्य चतुःशतसमा-
यावन् प्रावर्तत । त्रयोदशशतकं ते लङ्काविजयं चकुरुः । बीरपाण्डयः दक्षिणभारतस्याधिपतिः
शैलेन्द्राणां जयेन १२६५ ख्रीष्टाब्दे यथा लेजे । शैलेन्द्राणां राजदत्तः पट्टशतं वर्षाणि यावत्
प्रावर्तत । तदियं भारतीयानां वैदग्ध्यराज्यप्रसारस्वापूर्वां गाथा ।

लघुगज्यानि

भारतीयानां गज्यानि मध्यप्रायणां श्रीष्टस्य प्रथमगजराक्षारस्य पञ्चमशतपर्यन्तं
प्राचुर्यमवन् । शैलेन्द्राणां दासनस्य पञ्चान् पादगजान् तत्र मन्त्रचक्रायाणां राजा
दासनमालीन् । तदा कश्चिद्राजा मुसलमानाश्चिरं सह परिणीतं तत्र न केवलं स्वयमेव
मुसलमानां वसूषु अपि तु मलयप्रायद्वीपं दूरतरङ्गिण इस्लामप्रवर्गाद्वारमुद्घाटयामास ।

कम्बुजप्रदेशे पूर्वादिभागे अग्रमप्रदेशे 'चम्पा' इति ख्यातं भारतं यानां गज्यमासीत् ।
श्रीष्टस्य पञ्चाशत् द्वितीयशतकं चम्पाया श्रीमारस्याधिपत्यं बभूव । तस्मिन् प्रदेशे पञ्चदश-
शतकपर्यन्तं पाण्डुराज्यं आसिज्य—बीयर—अमरावती-प्रदेशीयैः भारतीयराजैः दासनं
प्रतिष्ठापितम् । चानमङ्गलाग्रमराजैः पुनः पुनः प्रतिष्ठितस्यापि चम्पार प्रस्य गौरवम-
धुङ्गमेव मुगलिनः तत्र यानां वाटुरत्नं । अन्तिमयुगेऽग्रमवासिभिः पादात्राणां चम्पा
स्वातन्त्र्यं दादवतस्यस्य त्यक्तवतातिं प्रतिभासते । चम्पाप्रदेशस्य भारतीयसाम्प्रतिकचरि-
तानि निराशानि चानुनापि तदानोत्तमगौरवगाथा मन्दं स्फारयन्ति ।

जावा (यव) द्वीपे भारतराज्यगज्य श्रीष्टस्य प्रथमशतके प्रतिष्ठापितम् । श्रीष्टस्य
द्वितीयशतकं तत्र या राजा दक्षवर्मा चीनदेशे प्राणपि प्राहिणान् । श्रीष्टस्य पञ्चदश-
वर्षा यवद्वीपस्य राजा बभूव । अष्टमशतकं तत्र मजय इति ख्यातं महापराक्रमा राजा
सम्राज्यत्र । परवर्तिषुगे यवद्वीपे शैलेन्द्रराज्ये समन्विता बभूव । शैलेन्द्राणां विनिपातस्य

पश्चात् पुन यवद्वीपे क्रमशः त्रयो भारतीयराजवंशाः प्रादुर्भूताः । तेषु वित्त्वत्तिकानां साम्राज्यं यवद्वीपाद बहिः सुदूरमपि प्रसृतं बभूव । वित्त्वत्तिकानामतिमराजः ख्रीष्टस्य पञ्चदशशतके भारतीयसंस्कृते सुरक्षार्थं युद्धं कुर्वन् एव बालिद्वीपे शरणं लेभे । बालिद्वीपेऽधुनाऽपि भारतीयवैदिकधर्मं सुदृढतरमरूपेण प्रकाशमानो प्रतिभासते ।

सुमात्राद्वीपः मलययवद्वीपयोर्मध्ये स्थिते भारतचीनमार्गे महत्त्वपूर्णोऽभवत् । ख्रीष्टाब्दतः प्रागेव तत्र भारतानामुपनिवेशस्थापना बभूवेति प्रतिभाति । शैलेन्द्राणामाधिपत्यं सुमात्रायां सुदीर्घकालिकमासीत् । तत्र श्रीविजयनगरं राजधानीदृष्ट्वा व्यापारमाहात्म्येन च प्रसिद्धमभवत् । शैलेन्द्राणां पश्चात् तत्र तल्लयवंशस्य राजा प्रभवोऽस्फुरत् । पञ्चदशशतके समुद्रवशीया राजानस्तत्र प्रतिष्ठिता बभूवुः । परिवर्तिसमुद्रनामाविकृत्य द्वीपोऽयं सुमात्रेति ख्यातः ।

बोर्नियोद्वीपे ख्रीष्टाब्दस्य पश्चात् पञ्चमशतके भारतानां सुममृदं राज्यं प्रादुर्भूतम् । तथा मूलधर्मेति ख्यातो महाराजोऽभवत् । मूलधर्मंश्चत्वारः उत्कीर्णलेखाः प्राप्यन्ते । चतुर्दशशतकपर्यन्तं बोर्नियोद्वीपे भारतानामाधिपत्यं बभूव ।

बालिद्वीपे सुदूरप्राचीनयुगे भारतानां राज्यं बभूव । पश्चाद्युगे तत्र यवद्वीपस्य राजनीतिकाधिपत्यं प्रसृतम् । वाराणसि यवद्वीपस्य राजा सर्वत्र शरणं लेभे इति प्रागेव वर्णितम् ।

भारतानां व्यापारिणामुपनिवेशाः सुदूरप्राचीनयुगे अफ्रीकामहाद्वीपस्य मिसर-इथियोपिया अवीसीनियाम्प्रदेशेषु प्रतिष्ठिताः । चीनं सिन्धुतः मध्य एशियादिभूभागेषु विबुधा धर्मप्रचारकाणां चावस्थितिः प्रागेवोपवर्णिता ।

दौत्यसम्बन्धाः

भारतीयराजानां वैदेशिकराजैः सह दौत्यसम्बन्धपरम्परा प्रायः सदैव प्रावर्तत । प्रथमं तावत् मौर्यराजानां ग्रीकराजैः सह दौत्यसम्बन्धः प्रख्यातः एव । अन्द्रगुप्तस्य राजपरिपदि मैगस्थनीज इति ख्यातस्य राजदूतस्य महत्त्वपूर्णं पदमासीत् । ततः परं बिन्दुसारस्य राज्यपरिपदं ग्रीकदूतः अयनीसियसोऽल्लचारः । अशोकस्य दौत्यसम्बन्धाः वैदेशिकराजैः सह सन्निवृत्तस्थापनाय बभूव । अशोकस्य धर्मदूताः पवित्रमैथियाया, मिसरे, योरोपे च पर्यटनं चक्रुः । रोमराजानां टाजनस्य (९८-११७ ख्रीष्टाब्दम्) हर्दियनस्य (११८-१३८ ख्रीष्टाब्दम्) अण्टोनिनस्य (१३८-१६१ ख्रीष्टाब्दम्) हर्लियोगबलनस्य (१९८-२२२ ख्रीष्टाब्दम्) कारालियनस्य (२७०-२७५ ख्रीष्टाब्दम्), कार्टे-टाइनस्य (२२३-३५३ ख्रीष्टाब्दम्) जलियनस्य (३६१-३६३ ख्रीष्टाब्दम्) समीपं भारतीयप्रणिधानां

समागम सुप्रमाणित । ख्रीष्टाब्दत प्राक् प्रथमे शतके विदिन्नाया ग्रीको हेलिमोदोरो राज-
दूतो बभूव ।^१

ह्वेनसागस्य प्रभावेण हर्षं चीनराजस्य तामस्य समीपं दूतं प्राहिणोत् । मुहम्मद-
तुगलक इन्नरदूता चीनदेशे स्वप्रणिधिं कृत्वा प्रेषितवान् ।

दक्षिणभारतस्य चालुक्यवशीया राजान् पारसीकराजानां समीपं दूतान् प्रेषित-
वन्त । कश्चिन् क्षीयसम्प्रयोगोऽन्नन्ता-गुफाविशेषेषुनापि अमरोदृत । १०७७ ख्रीष्टसक-
त्सरे कुलोत्तुन्न प्रथम चीनराजस्य समीपं व्यापारिकप्रतिनिधिमण्डलं प्रेषितवान् ।
मण्डलेन बहुमिर्बहुमूषोपहारवस्तुमिश्रचीनगजस्य परितोषः कृतः ।

उपहारः.

मौर्यवशावसाना राजासुपहारा सुपरिचिता एव । बिन्दुसार सेरयूक्स प्रोक्तदेशोद्भवा
मदिरा द्राक्षा च प्रापितवान् । तस्माद्देवात् दार्शनिकमूषोपहारमपि सोऽभिलषितवान् ।
प्रथमे द्वे वस्तुनौ स प्राप्तवान् । सम्राजाद्यावेन विदेशनूपेभ्य ओपघोता बहुमूल्योपहार
प्रेषितः । ख्रीष्टात् प्राक् २१ सव सरे रोमसम्राज्ञ आयस्टसमहाभागस्याभियेकोत्सवे
भारतीयविश्वस्य नाट्यमन्त्रे प्रदर्शनं कृतम् । अस्मी चित्रक उपहारद्वारा प्राप्तः ।

ख्रीष्टाब्दस्यारम्भपर्युगे वाणमग इति चीनदेशस्य राजा काञ्चीराजाय स्वदेशस्य
बहुमूल्यानि वहुनि वस्तूनि प्रेषितानि । चीनगजस्यामीष्टो गण्डक काञ्चीराजेन प्रदुपहा-
रितः । ख्रीष्टस्य पश्चात् द्वितीयशतके सिन्धुवासिनिश्चीनराजाय बहुमूल्योपहारः प्रेषितः ।

ह्वेनसागस्य भारतीयमित्रं सह पत्रव्यवहारोऽभवत् । स्वविरदेवस्तस्मै वस्त्रयुग्मेन
सह पत्रं प्रेषितवान् । ह्वेनसाग प्रजदेवाय उपहारं प्रेषितवान्, कतिपयप्रधानां वामना
कृतवारश्च । तस्यामीष्ट सम्पादितम् ।

श्रीलङ्कस्य राजा चीनराजाय महाप्रज्ञाधारमितासूत्रमिति ख्यात ग्रन्थं प्रेषितवान् ।
उपहारेण सह विद्रुमण्डलं चीने प्रेषितम् ।

१४१४ ख्रीष्टसकत्सरे गैयदुद्दीन इति ख्यातो भारतीयराज अफाकादेशतः प्राप्त
'जुराफा' पशु मिगवशीयाय चीनराजाय प्रेषितवान् ।

१ इदमधिकृत्य (दाडाते) उक्तं वर्तते—

दशदशत वागदशम गृह्यवे अत्र कारिते इज इति श्रोदरेण भागवतेन दिवसपुत्रेण तल्लसितावेन
घोनेदूतेन आश्वेन महाराजस्य अ-तल्लिक्विम उरता सकासं रक्षा कार्तापुत्रस्य भागमद्रस प्रज्ञारस
वसेन अनुदमेन रात्रेन उपमानम् ।

साहित्यम्

भारतीयसाहित्यं जगति प्राचीनतममिति नि सन्दिग्धमेव । यत्र यत्र भारता गता-
स्तत्र तत्र भारतीयसाहित्यमपि ते सह प्रचारितम् ।^१ पुरा जगति भारतीयसाहित्यं क्वचि-
दनुवादरूपेण, क्वचित् विशुद्धभारतीयभाषानुबद्धमेव क्वचित् छायारूपेण च परिव्याप्त
बभूव । सस्कृत तु आर्या भाषास्ति ।

पाश्चात्यदेशेषु व्यापकत्वम्

भारतीयकथासाहित्यस्य पाश्चात्यदेशेषु विशेषसमादरो बभूव । प्रथमं तत्र पञ्चशतके
पारसीकदेशेयेन राजा खुश्रूनीतेरवामहोदयेन प्रेषित अरजोयमहोदयो भारते समागत्य
पञ्चतन्त्रस्यानुवाद कृतवान् । ५७० ख्रीष्टसंवत्सरे बूव इति क्थात सीरियादेशीयो विद्वान्
मातृभाषाया पञ्चतन्त्रस्यानुवाद कृतवान् । तदनुसृत्य ७५० संवत्सरे अब्दुल्लाह-इब्नुल-
मोवकफमहोदय अरबभाषाया पञ्चतन्त्रस्यानुवाद कृतवान् । अयमेवारब्बदेशीयानुवादो योर-
पीयभाषाभि पञ्चतन्त्रस्यानुवादस्याधारः ।

एकादशशतके पञ्चतन्त्रस्यानुवाद ग्रीकभाषाया बभूव । ततः पर १५८३ संवत्सरे
इटलीप्रदेशस्य भाषाया लैटिनभाषाया जर्मनभाषाया स्लवभाषाया च पञ्चतन्त्रस्यानुवादा
सजाता । पञ्चतन्त्रस्य हेब्रूभाषायामनुवाद सर्वत्र समादृतो बभूव । पञ्चतन्त्रस्य परवर्ति-
युगे जर्मनानुवादमनुसृत्य हाल्लण्ड-डेनमार्क-आइसलैण्डादीना भाषासु पुनरनुवादा कृता ।
पञ्चतन्त्रस्य स्पेनभाषायामनुवाद (१४९३ स०) तत इटलीभाषाया (१५४६ स०),
तत फ्रांसभाषाया (१५५६ स०) चानुवादा बभूव । इटलीभाषाया १५५२ ख्रीष्ट-
संवत्सरे पञ्चतन्त्रस्य स्वतन्त्रानुवादो बभूव । तस्य प्रथमसङ्घट्टस्य १५७० ख्रीष्टसंवत्सरे
टामसमहोदयेनानुवाद कृतः ।

अनुवादानामपरा परम्पराऽरब्बदेशत एकादश-शतकादारब्धा । अरबभाषात पार-
सीकभाषाया पञ्चदशशतकेऽनुवादो बभूव । तस्य परिचयः फ्रांसदेशेऽनुवादेन सप्तदशशतके
प्रसूतः । ततः पर तस्यानुवाद आंग्लभाषाया जर्मनभाषाया स्वीडिशभाषाया च बभूव ।
पारसीकानुवादस्यापरा परम्परा टर्की-जर्मनी-हंगरी हाल्लैण्डादीना भाषासु कालान्तरेऽनु-
वादेन योरोपीयदेशेषु प्रसूता । अपरेऽपि बह्वेऽनुवादा सजाता । तेषां पराम्परान्पि प्रसार-
वती सजाता ।

शुकसप्ततिग्रन्थस्यानुवादपरम्परा योरोपीयदेशेषु प्रसूता बभूव । प्रथम पारसीक-
भाषाया तस्या अनुवादश्चतुर्दशशतके बभूव । पारसीकानुवादत टर्कीभाषाया तस्या अनु-
वाद सजातः । पारसीकानुवादतो योरोपीयभाषासु शुकसप्तते प्रचारोऽभवत् ।

१. अस्मिन्नेवाध्याये धर्मिकप्रसारप्रकरणे कतिपयभारतीयपुस्तकानां विदेशे प्रसारो वर्णितः ।

उपर्युक्तपदव्या बहुवो भारतीयकथा योरपीयदेशेषु लोकप्रचलिता बभूवु । तासु कथासु 'अरवियननाइट्स' इति प्रख्यातसाहित्य भारतादरवदेशे तत मोरपीयमहाद्वीपे प्रसृतमिति सुविदितमेव ।

पूर्वद्वीपसमूहे व्यापकत्वम्

पूर्वद्वीपसमूहे सम्भृतभाषायामुन्नीर्णलेखा गणनातीता सति । तत्र बम्बुज चम्पा-प्रदेशयोल्लेखा कतिपयगतानि सति । मलय यव-बोर्नियो-सुमात्रादिद्वीपेषु कतिपयलेखा प्राप्ता । इमे लेखा प्रायः लघुकथायामेव सन्ति । कतिपयेषु तेषु सत्तादधिका त्रिशत-पर्यन्तादह श्लोका निवृत्ते । तेषां लेखकानां संस्कृतभाषायां प्रकाशमिषकार प्रति-भाति ।^१ कतिपयभारतीयपण्डितास्तत्र गद्यां शैलान् विरचयामासु । अपरे तु बहुवो जिज्ञासुवो भारते समागत्य स्वपाण्डित्य परिपक्व चक्रुः, परवान् स्वदेशेषु साहित्यकारा बभूवु ।

भारतीय-यवसाहित्य विशेषवर्णनामहति । तस्य साहित्यस्य वर्ण्यविषया भारतीय-एव, तस्मिन् प्रयुक्तानि छन्दासि संस्कृतसमानि सन्ति । अपरं च, साहित्ये संस्कृतशब्दानां शलाकानां च समाहार समाहृत । तत्र महामारतस्यानुवाद गद्येन कृता विविष्ट एव वतत । रामायणीकयापि गद्येन निबद्धा । किन्तु भारतीयरामायणात् स्वविशिष्टा वर्तते सा कथा । तत्र सीतायां निर्वासनं मृत्युर्वा न वर्णित । अपरे कतिपयवर्ण्यविषया पुराणे-त्रिहासेभ्यो गृहीता भारतीय-यवसाहित्ये उपनिबद्धा । तथा हि निवासकवचेनार्जुनस्य युद्धम्, कृष्णस्य दक्षिणोत्तरगम्य, मालापातेन इन्दुमतीपरणम्, कौरवपाण्डवयुद्धम्, शिवेन कामदहनम्, नरकासुरेणेन्द्रादाया पराजयः, कार्तवीर्येण रावणस्य पराजयः, समुद्रमन्थनम्, वृत्रनष्टयथाविजयः, बालयवनकथा, तिलोत्तमायां प्राप्तये धुन्दोपयुद्धयो युद्धम्, वासव-दत्ताद्ययनयो प्रणयकथा, सावित्रीसरयवतो कथा—अपरे च तादृशा विषया कथासाहित्ये निबद्धा । अपरं च भारतीय-साहित्यनिधि—पुराणेतिहासापिकृता सृष्टिकथा, मीति-कथा, व्याकरणच्छन्द कोशायुर्वेदकामशास्त्रादि वर्णितम् । बालिदेशस्य भारतसम्बन्ध-मपि ह्य रवीन्द्रनाथपण्डितेन रोचककाव्य रचितम् ।

अन्धदेशेषु व्यापकत्वम्

मेगसाकरप्रदेशस्य भाषा संस्कृतेन प्रभाविता वर्तत । चीनोर्तुकिस्तानप्रदेशे स्रोतान-समीप ५०० गुहा वर्तन्ते । तत्र कस्याश्चिन् गुहायां संस्कृतचीनीतिविवर्तीभाषाणां प्रया प्राप्ता । बौद्धधार्मिकसाहित्य विहाय तत्र दर्शनसाहित्येतिहासभूगोलादीनां विषयाणां ग्रन्था वर्तन्ते । इमानि पुस्तकानि ख्रीष्टाब्दस्य एकादशशतके विष्वसकानामाक्रमणाद्रहितु गुहायां निगूहितानि । १९०० ख्रीष्टसंवत्सरे जगताओ इति ख्यात चीनदेशीयो विद्वान्

१ कम्पाटिया—फिजाराइनद्वीपसंस्थितकला भारतीयलिप्यनुकूपा वर्तते । तन्व्यभाषासु संस्कृतभाषा-तत्समवशब्दानां प्राचुर्यं वर्तते

तेषां पुस्तकानामुद्धारं कृतवान् । तत्र पुस्तकानां संख्या १५,००० प्राया वर्तते । ३००० ग्रन्था मध्यैशियायां ब्राह्मीलिप्या लिखिता वर्तन्ते ।^१ चीनदेशे ६६८ ख्रीष्टवत्सरे भारतीयकथायां दिश्वकोशो रचितः । कोशेऽस्मिन् २०२ पुस्तकेभ्योऽप्यस्या कथा संग्रहीता । चीनदेशीयां संस्कृतपालिभाषयोः पण्डितप्रकाण्डानि बनूवुः ।^२

बौद्धनिम्बोषिणेन ७३६ ख्रीष्टवत्सरे जापानदेशीयेभ्यः पुरोहितेभ्यः संस्कृतभाषां शिक्षितवान् ।

कला

भारतीयकलायां प्रसारं विदेशेषु सविशेषमेव बभूव । प्रथमं तावत् प्रायः ७० ख्रीष्टवत्सरे निमित्ता हस्तिदन्तमूर्तिर्जम्बीप्रतोकेति पाम्पियाई नगरे प्राप्ता । सुमेरुप्रदेशस्य प्राचीनमन्दिराणां रचनां तत्र पुराविधानं च दक्षिणभारतस्य प्रतिमासुते ।

चीनप्रदेशे तानहुजङ्गे युनकाङ्गे, नाङ्गमेन च भारतीयसैलीमनुसृत्य कारितां गुह्यं विद्यन्ते । तत्र बुद्धस्य विद्यालमूर्तमश्चित्राणि च विराजन्ते । पुरा भारतीयं चीनदेशीयाश्च चीनगमनकाले भारतात् मूर्तींस्तासां चित्राणि च निन्युः ।^३

तिब्बतप्रदेशस्य यात्रिणो भारतीयकलाकुशीं क्रीत्वा स्वदेशं निन्युः । तामु कतिपुं बहुबोऽधुनापि प्राप्यन्त । तामु प्रमुखो बोधगयामन्दिरस्यादर्शो विद्यते । अजन्ता-कलानुसृष्टाणि बहूनि चित्रपटानि तिब्बतप्रदेशे विराजन्ते । भारतीयसैलीमनुसृत्य शतादधिका काल्यमूर्तयः तिब्बते विद्यन्ते । प्राचीनयुगस्य जापानदेशस्य चित्राणि भारतीयकलानुसृष्टाणि वर्तन्त । ताजानप्रदेशस्य भित्तिषु कौत्सेष्वप्येव च भारतीयसैलीमनुसृत्य चित्राणि रचितानि । मध्यशियान्भागे भारतीयवास्तुमूर्तिचित्रकलादोना चरमविकासं ऐसमीये पण्डितकादारम्भाष्टमशतकं यावद् बभूव ।

पूर्वद्वीपसमूहस्य मूर्तिकला वास्तुकला च भारतीय कलामनुसृत्य विकसिते । तत्रत्यकलायां आदर्शो गुप्तयुगस्य भारतीय एव । 'अङ्गकोरवगरस्य मन्दिराणि भारतीय परम्परामतिसेत' इति स्पष्टमेव विभाव्यते । तादृशानि वास्तूनि भारतेश्चुना न विद्यन्ते । कम्पोडियाप्रदेशे काश्मोरवास्तुकला विकसिता । तत्र भारतीयं कारितानि मन्दिराणि सविशेषं कौशलं समाजापयन्त । मयट्रोपे भारतीयदेवज्ञानां मूर्तमोऽस्त्या एव विद्यन्ते । महियानुरमदिन्यां मूर्तेर्दश बाहुव कृता । बोरोबुदुरनगरस्य मन्दिराणि तत्रत्यकलाकाराणां परमाश्चर्यकरं चमत्कारं प्रमाणयन्ति । सर्वत्र दक्षिणभारतस्य द्राविडसंज्ञा प्रभावं परित्यजति ।

१. खादानप्रदेशे तत्राब्दस्य तुरीयशतके संस्कृतभाषायां प्रचारस्तत्र प्रदेशस्य मन्त्रोद्गातके कृतः ।

२. चीनभाषायां संस्कृतशब्दोनां वर्णनाट्यावयवनिवेशनस्य प्रथमं प्रवेन इति स्वार्थो निम्नु कृतवान् ।

३. कलानस्य मूर्तिनदनस्य कृतं सुविहितमेव ।

सांस्कृतिकसंस्था :

पुरा समयं भारतमेव जिज्ञासूना कृते तीर्थयात्रीन् । भारतीयविद्वद्विद्यालयेषु शिक्षितुं सर्वेभ्यो देशेभ्यो दूरतोऽपि विद्यार्थिनः समागताः । भारतागमनमार्गेषु बह्विधसंगमसंस्था पूर्वतः पश्चिमतदन्तर्जागमिषूणा कृते समुत्थापिता । तद्यथा चम्पा, अङ्गकोर, श्रीविजयः सस्कृतविद्यायाः कन्द्राणि बभूवुः । काशगरस्य विश्वविद्यालयः प्रख्यात एवासीत् ।

चीनदेशे बह्विध संस्था भारतीयग्रन्थानामनुवादाय, चीनीभाषाया मौलिकग्रन्थानां प्रणयनाय च स्थापिताः । काचित् संस्था नवमे दशमे वा ख्रिष्टशतके 'महाभूतसत्ति' इति ख्यातः सस्कृतविद्वत्तुः चीनीभाषायां कोमः प्रणिनाय ।

विदेशेष्वौद्योगिकप्रगतये भारतानां प्रयत्न इत्यर्थः । तथा हि जापानदेशे कर्पासवस्त्रनिर्माणस्य कर्पासवस्त्रनिर्माणस्य च विधिभारतं निहितः । चीनदेशस्य धौतवमानादयो भारतीयप्रणालीमनुसृत्य कारिताः ।

उपसंहारः

भारतीयसंस्कृति-सागरेऽवगाह्य कानिचिद् रत्नानि संगृह्य पाठकेभ्यो मया समर्पितानि । तेषामालोकं पुरा देशोऽयं समुज्ज्वलतो नमूव । विश्वगुह्यासोदस्माकं देशः सदाचारस्य सर्वजनीनपथनिर्माणेन । अहो महापीरोभाग्यमस्माकं यदयं सर्वं तत्तज्जसं समुपेक्ष्य यत् किञ्चिद्वरमासीत्, तदेव स्वोक्तुर्वाणा स्वयमेव परापतिता । मानवीपट्टति परिरप्य्य वयं होना अपरानुकारिणोऽन्वेनैव नीयमाना यथाश्वा एव ।

भारतीयसंस्कृते सर्वोच्चविकास आध्यात्मिकपथेन समभवत् । आध्यात्मिकानन्दस्य प्राप्तिर्जीवनस्य प्रमुखोद्देश्यमिति निर्धार्य तदनुकूल धर्मार्थकामाना स्वरूपं विहितम् । आध्यात्मिकपृष्ठभूमौ आधिभौतिकक्षेत्रे सर्वत्र कर्मण्यता, सदाशयता, सदारता, परोपकारशीलता, समृद्धिपालिता च पुरस्कृता । अधुनापि तथैव भवितव्यमिति समीहामहे ।

प्राचीनसंस्कृते प्रकाशस्तम्भानां पञ्चशीलादीनां विश्वप्राङ्गणे प्रवर्तनं तदा भविष्यति यदा भारते प्रथमं व्यक्तिशः समष्टिस्तश्च तेषां शीलानां परिग्रहेण कश्चिदभिनवोऽभ्युदयो जायेत । अनेन प्रकारेण भारतस्य जगद्गुरुत्वं पुनरुद्देष्यति ।

भारतस्य प्राचीनसंस्कृतिर्भारतीयनिर्गन्तुला सती भारतवासिना परमकल्याणाय वर्तते । आधुनिकयुगे तस्याः संस्कृतेर्युगानुरूपो विन्यासो विवेकानन्द-लोकमान्यतिलक-मदन-मोहनमालवीय-रविन्द्रनाथठाकुर-नार्थिमहात्मादिभिर्महामात्रैः प्रस्तावित एवास्माकं समर्थं विद्यते । इदानीं भारतस्य सांस्कृतिकनिर्माणे तेषां महामागानामादर्शां ग्राह्यम् । तत्र एषः श्लोकः —

इदं नमः श्रुषिभ्यः पूर्वज्ञेभ्यः
पूर्वैभ्यः पथिकुद्भ्यः ॥

शब्दानुक्रमणिका

अञ्जमर्दन	१४८	कटिभूषण	१५६
अजन्ता	३३०	कथा	२१४
अजीव	२८१	कनककाव्य	३८७
अतिथियज्ञ	६३	कन्या	११७
अध्ययन-विधि	३५	कर्णालङ्कार	१५४
—विषय	४४	कर्मफल	९
अध्यापन-सत्र	५२	कर्मण्यता	६६
अनुमान	२७०	कर्मयोग	८१
अन्नप्राशन	२१	कर्मयोगाधिकारी	८२
अलङ्कार	१५३	कवि-व्यक्तित्व	३८३
आकल्प	१५०	कापाल	३१७
आकाशयात्रा	१७०	कालामुख	३१७
आचार्य	५७	काश्मीर शैव	४१७
—सेवा	५५	कुटुम्ब	११३
आयुर्वेद	३६१	छात्रि	१७३
—शिक्षा	४८	—रचना	१५२
आराधना	३१३	—विज्ञान	१७४
आयेंतर धर्म	२९१	केश-संस्करण	१४८
आवास	१६३	कौमुदी-महोत्सव	२२५
आश्रम	३३	गणतन्त्र	२६३
आहार	१३६	गणित	३५४
इन्द्रजाल	२२२	गर्भाधान	१७
उपजाति	१०६	गणपत्य	३१८
उपनयन	२२	गृहपति	१२०
उपभोग्य	१३६	गृहपत्नी	१२०
उपवन	१७९	गृहस्थाश्रम	६०
ऋग्वेद	३७४	गोष्ठो	२१७
ऋतुसंहार	५	श्रीबालङ्कार	१५५

चित्र	३२७	धर्मपरिधि	२८९
—शैली	३३३	—सङ्गम	२९१
चूडाकरण	२१	—स्वरूप	२८९
चैत्य	३५०	धातुशास्त्र	३७२
जन्मान्तरवाद	८	धार्मिक प्रवृत्ति	२८९
जलपाना	१७०	—सहिष्णुता	३१९
जलविहार	२१८	धूम्रपान	१४२
जातकर्म	१८	नदोत्थेवन	३०५
जीव	२८०	नाट्यमिनय	२०३
जीविका-साधन	१०७	नामकरण	१९
जैन दर्शन	२८०	नारी-सम्मान	१३३
जैन धर्म	३२५	—सामाजिक प्रतिष्ठा	१३१
ज्ञानप्रतिष्ठा	३३	—होमत्व	१३२
ज्योतिष	३५७	नालन्दा-विहार	४३
तत्त्वज्ञान	७४	निर्वाण	२७५
तप	७४	नि सीमला	१०
तपस्विता	६६	निष्क्रमण	२०
तामिलकाव्य	३८६	नृत्त	२०७
ताम्बूल	१४२	नृत्य	२०७
तीर्थ	३०५	न्याय-व्यवस्था	२५४
तेलगु-साहित्य	३८८	पद्म	१८८
त्रिदेव	३०७	परमाणुवाद	२७८
दन्तधावन	१४८	परिधान	१९१
दर्शन	२६६	पशुपालन	१८३
दान	३०६	परासमृद्धि	१८५
दार्शनिक व्यक्तित्व	२८४	पादभूषण	१५७
दास	१२७	पार्वणोत्सव	२२८
धूर्गा	३०८	पाशुपत सम्प्रदाय	३१६
देव	८४	पितृपूजा	६२
—प्रतिष्ठा	२९७	पुंसवत	१७
—पूजा	६१	पुत्र	११६
देवोत्सव	२२६	पुराण-कथा	३०६
दीप्यमानम्बन्ध	४००	पेय	१४३
द्युतशेख	२२१		

प्रज्ञासभा	२३९	महानारत	३७५
प्रतिवेशी	१२३	मासव्याग	१३६
प्रमेय	२७२	माता पिता	११४
प्रसादन	१५०	मानव	८५
प्राणिशास्त्र	३७१	—धर्म	३०१
प्रावरण	१६२	मार्ग	१७१
बहुपत्नीत्व	१३४	मालाधारण	३०६
वाद्य	३३१	माहेस्वर योग	३१६
बादाभि गुहाचित्र	३३१	मुक्ति	२७५
बालग्रीवा	२२१	मुद्रा	१९४
बौद्ध दर्शन	२८२	मूर्तिबद्धा	३३४
—धर्म	३२१	मूर्तिपूजा	३१९
ब्रह्म	८४	मृगया	२१९
ब्रह्मधर्मादिम	३३	मृगमयमूर्ति	३४३
ब्रह्मचारि नियम	५४	मोक्ष	२७५
बहुपत्न	६१	मज्ञ	३०२
—सभा	२१५	—उत्सव	२२६
भक्ति	३०३	यन्त्रविज्ञान	३७२
भुजालङ्कार	१५५	यानासाधन	१६८
भूतयज्ञ	६२	युद्ध	२३५
भूमा	३	—विज्ञान	२५१
भूग्न्य	१२४	युद्धाचार	२५०
भोजन विधि	६५	रणशिक्षा	४७
भोज्य	१३८	रत्नि	२४०
भौतिक विज्ञान	३७०	रसायन-विज्ञान	३६९
भ्राता	११८	राजधर्म	२३२
मनोविनोद	२०३	राजकीय आय	२५८
मन्त्रिपरिषद्	२३९	राजकीय व्यय	२६०
मन्त्रिमण्डल	२४०	राजगुण सम्पन्	२३५
मन्दिर	३५१	रात्रनीति शिक्षा	४८
मरणोत्तर विधान	२६८, ३००	रात्रपद योग्यता	२३७
मन्त्रयुद्ध	२२४	राजसभा	२१५
महायज्ञ	६०	राजा	५
महायान	३२३		

राज्य विस्तार	२३८	व्यापार	१८८
रात्रिकृत्य	६६	—साधन	१९०
रामायण	३७५	व्यवसाय	१७२
लक्ष्मी	३०८	—शिक्षा	४८
लोककल्याण	३०९	व्यापारिसाहस	१९७
वज्रयान	३२३	—वर्चरिचता	१९८
वन विहार	२१७	व्यावसायिक सध	२००
वनस्पति-विज्ञान	३७१	व्रत	३०४
वन्य चित्र	३२७	शयनासन	१६७
वन्यवृत्ति	७१	शाक्त	३१८
वर्ण परिवर्तन	९७	शासनतन्त्र	२४२
वर्णव्यवस्था	८६	शिक्षणविधि	४९
—विरोध	१११	शिरोलङ्कार	१५४
—आरम्भ	८६	शिरोवस्त्र	१६१
वसन्तोत्सव	२२४	शिल्पसाधना	३२७
वस्त्रविन्यास	१५७	शिल्पाव्ययन	४६
वस्त्रालङ्करण	१५९	सूत्रविद्याधिकार	३६
वाग्युद्ध	२५१	शैवधर्म	३१५
वाद्य	२१२	शौच	६५
वानप्रस्थ	६९	श्रीविजय साम्राज्य	३९८
वास्तुकला	३४७	सन्यास	७७
विक्रम शिलाविहार	४३	संस्कार	१६
विज्ञान	३५४	संस्कृति	२
विद्यालय	३७	सङ्गीत	२१०
विमान-विज्ञान	३७३	सती	१३४
विवाह	२६	सत्कार्यवाद	२७९
विलगुदलि	१८	सदाचार	६४
विहार	३५१	सन्ध्या	६५
वीरशैव	३१७	सम्भ्यता	१२
वृक्षविज्ञान	१८१	समावर्तन	२४
वैदिक दर्शन	२६७	समाज	२१७
वैदेशिकोपबन्ध	३८९	सम्पत्त्यधिकार	१२६
वैष्णव धर्म	३१२	सागर	४

सोमन्तोन्नयन	११७	स्तूप	३४९
सुरा	१४४	स्त्रीविद्याधिकार	३६
सुराजयादर्श	२६५	स्थलयात्रा	१६९
सुहृद्	१२३	स्नान	१४८
सूचीकर्म	१६१	स्वभाववाद	२८४
सृष्टिसमारम्भ	२६९	स्वयवर	३१
सेचन-साधन	१७५	स्वातन्त्र्य-प्रेम	३०२
सेना	२४५	स्वास्थ्य-साधन	१४६
सोमरस	१४४	हिमालय	३
सौन्दर्यसाधन	१४७	हीनयान	३२३
सौरसम्प्रदाय	३१८		